

KÉPES MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

KÉPES DÍSZMUNKA KÉT KÖTETBEN

SZERKESZTETTE

BEÖTHY ZSOLT

KIADJA

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST

1896

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL BESSENYEI FELLÉPTEIG

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT KIADÁSA

1896

A KÉPES IRODALOMTÖRTÉNET MUNKATÁRSAI:

SZERKESZTŐ: **BEÖTHY ZSOLT.**

SEGÉDSZERKESZTŐ: **BADICS FERENCZ.**

MUNKATÁRSAK:

ALEXANDER BERNÁT
ANGYAL DÁVID
BALLAGI GÉZA
BARÁTH FERENC
BAYER JÓZSEF
BÁNÓCZI JÓZSEF
ENDRÓDY SÁNDOR
ERDÉLYI PÁL
FELMÉRI LAJOS (†)
FRAKNÓI VILMOS
GYULAI PÁL
HAJNIK IMRE
HARASZTI GYULA
HEGEDŰS ISTVÁN
HELLEBRANT ÁRPÁD
HORVÁTH CYRILL
IMRE SÁNDOR
KARDOS ALBERT
KELEMEN BÉLA
LÁNCZY GYULA
MARCZALI HENRIK
NÉGYESY LÁSZLÓ
PULSZKY FERENC
RADÓ ANTAL
RÁKOSI JENŐ
RÉTHY LÁSZLÓ
RIEDL FRIGYES
RUPP KORNÉL
SEBESTYÉN GYULA DR.
SIMONYI ZSIGMOND
SZÁSZ KÁROLY
SZÉCHY KÁROLY
SZILÁDY ÁRON
SZILÁGYI SÁNDOR
SZINNYEI JÓZSEF DR.
TAKÁTS SÁNDOR
VADNAI KÁROLY
VÁCZY JÁNOS
ZICHY ANTAL

801

ELŐSZÓ.

Három éve múlt, hogy Emich Gusztáv úr, az Athenaeum igazgatója, azt a tervét közölte velem, hogy irodalmunk történetéről egy nagyobb, illusztrált munkát óhajtana közrebocsátani a mívelt nagy közönség számára. Ilyen könyv hiányát nemcsak irodalmunk érzi, de megérzik az olvasó közönségünkön is, melynek irodalmi míveltsége és ízlése csak igen vékony és szakadozó szálakkal van a magyar szellem történeti fejlődésével kapcsolatban. Így egész mívelődésünknek nagy szüksége van arra, a mi az akkor tervezett s immár befejezett vállalatnak célja: irodalmunk ismeretének, szeretetének, ápolásának terjedésére és erősödésére. Még pedig történeti alapon való erősödésére, a melyen állunk s a mely haladásunkat is biztosítja. A magyar szellem története és hősei: nemzeti erősségünk és iskolánk.

A tervezett vállalatnak úgy a magyar iskola, mint egész közmíveltségünk szempontjából való fontosságáról meg levén győződve, szivesen vállalkoztam vezetésére s még 1892. májusában kidolgoztam tervrajzát, mely e két kötettel immár valósulást ért. A könyvet a magyar irodalomtörténet munkásainak egy nagyobb társasága írta, szám szerint 41-en. Így egyfelől minden egyes cikk oly szakember tollából kerűlvén, kinek az

illető tárgy sajátlagos tanúlmányai körébe esik, ez a mód megbízhatóság és alaposság tekintetében is biztosítékot nyújt. Más felől, kiváló írók közreműködése által, a munka érdekes és becses emléke irodalomtörténetirásunk jelen állásának. Tisztában voltam a nehézségekkel, melyekkel e terv alapján a vállalatnak meg kell küzdenie, sőt a vele járó bajok kikerűlhetetlenségével is. Utólag is látom, hogy az egyes cikkek terjedelmében, sőt némileg a felfogásban is mutatkoznak egyenetlenségek, melyeken a szerkesztőségnek segítenie bajos vagy épen lehetetlen volt. De most is meg vagyok győződve róla, hogy az előnyök, melyeket a munka épen ilyetén módon készültének köszön, sokkal nagyobbak, hogy sem a méltányos bírálattól némi elnézést ne remélhetnénk addig is, míg módunk lesz, talán újabb kiadásokban, hovatovább egyöntetűbbé alakítani.

A munkatársak mindegyike buzgón igyekezett a legjobbat adni, a mit a vállalat céljához képest adhatott. Mély köszönetet kell mondanom mindnyájoknak, de legelső sorban a segédszerkesztőnek, *dr. Badics Ferenc* úrnak. Ha könyvünk számot tarthat némi elismerésre, úgy ez legelső sorban az ő önzetlen ügyszeretetének, fáradhatatlan buzgalmának és alapos szakkészültségének köszönhető

És most bocsássuk útjára könyvünket. Hintse a magyar érzés, magyar tudás, magyar ízlés magvait. Vegyen részt ő is, bármily szerény mértékben, a vetésnek abban a nagy munkájában, melynek terméseül a magyar nemzeti míveltséget reméljük.

Budapesten, 1895. október 16.

Beöthy Zsolt.

Irodalmunk és irodalomtörténetünk.

Bevezetésűl.

Könyvíró barát a Képes Krónikából.

ENKI sem tagadhatja, hogy nemzetünk az emberi mívelődés s a mívelt emberiség érdekében a honfoglalástól kezdve állandó és tisztes szolgálatot teljesített.

A magyarság szerepe a mívelődés terén

Államot alapított oly területen, mely akkor már nyolcszáz éve szaggatottságában, uratlanságában vándor seregeknek biztos szállóhelyül szolgálván, a római civilizációt, keresztyén vallást és a nyugoti államszervezkedést fenyegető veszedelem fészkévé lett; szervezetlenségében, hegyvidékein és végetlen síkságain folyton változó lakosságával, hullámzó és forrongó nyugtalanságával szinte hozzáférhetetlen volt a nyugoti mívelődésnek. Munkácsy honfoglalási képe, a hódolók és foglalók felfogásában, alakításában, kifejezésében, legmélyebb gondolati tartalmául azt nyilatkoztatja meg, hogy itt tulajdonképen nem hódítók és hódolásra kényszerítettek állanak szemközt, hanem egy zaklatott, uratlan és mindenünnen fenyegetett nép önkéntes hódolattal köszönti azokat, kik e föld uraságára, szervezésére és megvédelmezésére képesek és hivatottak. A magyar honfoglalás azonban, most ezer éve, nem egyszerre vetett véget a magyar föld baljóslatú hagyományának; sőt egy ideig úgy látszott, mintha e katonailag jobban szervezett és jobban iskolázott nemzet csak újabb és nagyobb veszedelmet hozott volna Európára. De száz év alatt minden megváltozott. A vándor nemzet hazájául szerette meg szállását s állammá szervezte. Elfogadta a nyugoti világ politikai rendjét, keresztyén vallását és mívelődését. Az új renddel kibékűlni nem tudó magyarság eltemetkezett Thonuzoba sírjába s csak kisérteni támadt fel még egynéhányszor. A nemzet, a nélkül, hogy eredeti sajátságaiból kivetkezett, különösen katonai erejében meglazúlt volna: mindegyre jobban érezte

a nyugothoz tartozandóságát. Mint a habok által hányt természetes bástya, ellenállott az újabb hullámok pusztító erejének. Védelmezte, talán saját vérrokonai ellen, magával együtt új családját, melybe idegenül lépett. A népvándorlás új árjaival neki kellett egyedül, vagy legalább először, megmérkőznie. Megverte, megtérítette, civilizálta és beolvasztotta őket, mint a kúnokat és besenyőket; a maga testével, majdnem vére fogytáig állta el útjokat, mint a mongoloknak; a legutolsót, leghatalmasabbat és legveszedelmesebbet pedig, a törököt, feltartóztatta és századokig lekötötte. Még a török háborúk kezdetén a renaissancenak, a klasszikai világ feltámasztott míveltségének, legkeletibb fészkét ő rakta meg; a szomszéd keleti államokba ő vitte a nyomtatott betű világosságát, s ő vetette el a nyugoti kultúra magjait. A lelkiismereti szabadság nagy világharcaiban, új hite mellett egyszersmind nemzeti szabadságát védelmezve, kitartóan segédkezett s diadalának kivívásához tehetsége szerint hozzájárúlt.

Nemzeti irodalmunk hatása

Mindez az emberi míveltségnek inkább védelmező, mint alkotó vagy fejlesztő munkája. Nemzetünk inkább vére hullásával, mint új gondolatokkal és fölfedezésekkel vett benne részt. De ha vezérszerepre nem juthatott is, sem egészében, sem egyes tagjai által: mindenkor igyekezett résztvenni nyugot kultúrai fejlődésében. Ha míveltségének színvonala, az egyenletesebben emelkedő külföldéhez mérve, különböző korok szerint nagyon ingadozó, annak megvoltak politikai viszonyainkban rejlő okai. Bizonyos s egyszersmind szerencse az, hogy nemzetünk kultúrája, különösen irodalma minden időben támogatta, nemzeti vonásaival, tartalmával vagy legalább irányzatával, nemzeti érzületét s ezzel nemzetül fenmaradását és erősödését. Még e tekintetben leglanyhább, legvisszásabb koroknak is voltak képviselői, kik ezt a hagyományt fennen hirdették, híven őrizték s átadták kedvezőbb idők fiainak. A magyar irodalom emberei közül így szolgálták nemzetiségöket a regések és lantosok, históriás énekeikkel; a theologusok, nemzeti eszmékkel vegyített vallási polemiáikban; az epikusok, Zrinyitől Vörösmartyn át Aranyig, époszaiknak a nemzeti törekvésekből kikristályosodott alapgondolatával; a históriaírók erős és lelkes magyarságukkal; a moralisták, nemzeti erényeink dicséretével és hibáink ostorozásával; a regény- és drámaírók, a múlt kultuszával, például vagy tanulságul; a politikai írók és szónokok, az emberi haladás kérdései s a nemzeti érdekek fejtegetésével; lírai költők, nemzeti lelkesedésökkel és honfi-bánatukkal. Mind a mívelődés munkásai, nagyobbára tanúlt részesei a régi vagy a nyugoti világ mívelődésének, előmozdítói általában nemzetünk szellemi haladásának, de a nemzeti öntudatnak folytonos ébrentartásával és buzdításával. Irodalmunk, mely ekként a közös emberi míveltségben való részességünket fentartotta, nemzeti elemeivel és irányával nemzeti erősödésünknek és kifejlődésünknek is legfőbb és leghathatósabb eszköze volt. Midőn pedig azzal az erővel, melynek fenmaradását és épségét legfőkép irodalmának köszöni, nemzetünk képes volt megvédelmezni magát: történetének egész folyamán védte egyszersmind a

nyugoti kultúrát. Im ez, szerényen fogalmazva, irodalmunknak egyetemes jelentősége, általános mívelődéstörténeti fontossága egész a legújabb korig, melyben már a világirodalomnak új gondolatokat és formákat is adtunk, Eötvös, Petőfi, Arany, Kemény és Madách koráig. Addig a korig, melyben tudását is gyarapítottuk, előtte ismeretlen tényeknek és igazságoknak földerítésével és közlésével, különösen ama világesemények részleteire nézve, melyekben mi is résztvettünk, s a miénkkel rokon nyelvek anyagának, fejlődésének, törvényeinek buvárlatával.

Irodalmunk története tehát a közös emberi míveltség fejlődéséhez való viszonyunknak s egyszersmind nemzeti fejlődésünknek története. E jelleménél fogva, érdekesség és tanúlság tekintetében, ránk nézve egy sem haladhatja meg nemzeti tanulmányaink közül. A nemzeti lélek fejlődésének rajza, azoknak pályájában, kik e lélek tartalmát és mozgalmait szavakban is ki tudták fejezni: azt a mit a nemzet tanúlt, tanulásából magára nézve értékesnek tartott és saját eszejárásához s viszonyaihoz idomított és alkalmazott; a mit ezen kivül maga gondolt, képzelt és érzett. Mindez a különböző századoknak, vidékeknek, életkörülményeknek hatása alatt különböző módon fejlett s más-más lelki és testi adományokkal biró egyéniségekben és munkáikban nyilatkozik meg; de természeti törvény szerint megnyilatkozik. Kifejezésre jut a regésektől s a székesfehérvári gyűlés pogány lázító énekeseitől kezdve egészen napjaink költői, írói és szónokaiig: a mívelődő, gondolkodó és lelkesedő nemzet. Különböző koroknak különböző hatásai alá került magyar lélek nyilatkozik bennök, s minden jelentősebb nyilatkozata, annál az új tartalomnál és új módnál fogva, mely benne az író egyéniségeé, ismét hat a magyar lélekre. Zrinyiből a tizenhetedik század nemzeti lelke szól, de nem csupán ez; a mit tanulmányaiból, képzeletéből, gondolkodásából, egész egyéniségéből belevitt munkájába: azzal ezt a lelket gazdagabbá tette s munkásává lett további fejlődésének. Irodalmunk története

Irodalmunknak ez a nemzeti jelleme s csak közvetett hatása az általános emberi mívelődésre: volt az oka, hogy szellemi életünkkel a világ nem sokat törődött. Mátyás királyt és udvarának fényét, gazdagságát, izlését magasztalják vándorló humanisták, kik nála meleg és kényelmes otthonra találtak; de a nemzet mívelődési életére, mint másutt, úgy itt sem igen van gondjuk. Egy tizenhatodik századbeli német polyhistor, Gessner Konrád, munkája a *Bibliotheca Universalis,* épen az, melynél fogva az irodalomtörténet atyjának nevezik, a legrégibb idegen könyv, melyben magyar irókról és magyar irodalomról szó van. E munkának 1583. Simlertől és Frisiustól részint kivont, részint bővített kiadásában legalább nevök szerint meg vannak említve: Janus Pannonius, Verbőczi István, Dévai Biró Mátyás, Melius Péter, Oláh Miklós és még nehányan a mieink közül. Ez azonban nagyon kivételes figyelem irántunk, mely követőkre hosszú időn át nem talált, sőt feledésbe ment. Reinmann Jakab Frigyes a

Historia Literariá-hoz készült bevezetésében már nem tudja: »Vajjon ki adhatna hírt — de Scriptis et Scriptoribus Hungaricis? Nem is hiszi, hogy erről a tárgyról akárki bármit írt, sőt azt sem, hogy valami figyelemre méltót írhatott volna; mert a magyaroknak már mindig olyan volt a természetök, hogy egy jó paripára vagy egy puszta kardra többet adtak, mint egy érdekes könyvre.«

Magyar írók életrajz-gyűjteményei

Ezeket a lenéző sorokat olvasta múlt század elején egy tübingai magyar lutheránus theologus: a selmecbányai születésű CZVITTINGER DÁVID, s feltette magában, hogy könyvvel áll elő cáfolatukra. »Látta, mondja előszavában, hogy minden nemzetnek vannak férfiai, kik az írók neveit, életét, műveit s a róluk mondott itéleteket összegyűjtötték és kiadták; csak nálunk nem akadt még senki, a ki erre vállalkozott volna.« Ilyen indítékok hozták létre az első munkát, melynek tárgya a magyar szellemi élet: Czvittinger *Specimen Hungariae Literatae*-ját, mely 1711. Altdorfban jelent meg. Íróját a hazafias buzgalom, a nemzeti becsület védelme ösztönözték munkára: külföldön, sok nehézséggel küzdve, nagy költséggel gyűjthette anyagát s művét a »carcer academicus«-ban fejezte be, hova adósságai miatt jutott. 296 emberről (közöttük szentekről, királyokról, fejedelmekről és államférfiakról) emlékszik meg a tudományos kezdet dadogó, rendszertelen módján, de majdnem valamennyiről a kor divata s még inkább lelke, magyarsága szerint: kritikátlan, szertelen dicséretekkel. Már körülbelül kétszerannyi magyar író életét és műveit ismerteti félszázad múlva BOD PÉTER *Magyar Athénása* 1766. Ez az egyszerű, falusi prédikátor oly korban dolgozott, melyben a magyarság lelkét veszteni látszott. Ezt a lelket akarta éleszteni s rászánta életét, hogy mindannak emlékét, a miben nemzetének lelke valaha megnyilatkozott, felkutatja, összegyűjti, megbirálja és átadja az utókornak. Kétséges volt, ha bucsúztatóul-e, vagy új életre hivó igéül. Mindegy: »indulata arra ösztönözte, hogy a mit felebarátinak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére és ékesítésére itél lenni, abban ne légyen csak hallgatással, hanem a mi tőle kitelhető, azt véghez vigye.« Véghez is vitte. Athénásában és egyéb munkáiban régi irodalmunk ismeretének megbecsűlhetetlen anyagát mentette meg a feledéstől. 528 írónak ismerteti életét és munkáit; felsorol ezeken kivül 55 névtelenül megjelent könyvet s az általa ismert könyveket húsz szakban csoportosítja. Bod Péter a legrégibb gyűjtőnk, kinek mai irodalomtörténetünk is köszönettel veszi hasznát. Az általa ismert anyagot újabb kutatóknak szerencsésebb helyzete és szerencsésebb keze nagyon megszaporította. HORÁNYI ELEK, a tudós piarista, Bod után alig tiz évvel kezdett nagy betűrendes írói életrajzgyűjteményének, a három kötetes *Memoria Hungarorum*-nak kiadásába, 1775—77., melyet utóbb, 1792. a *Nova Memoria* egyetlen kötete követett. Országszerte akkor szervezkedett az írói gárda, a bécsi testőrség palotájában, tábortüzeknél, klastromokban, parokhiákban és udvarházakban, mely az új magyar irodalmat vala meg-

DAVIDIS CZVITTINGERI
NOB. HVNG.
SPECIMEN HUNGARIÆ LITERATÆ,
VIRORVM ERVDITIONE CLARORVM NATIONE HUNGARORUM, DALMATARVM, CROATARVM, SLAVORVM, ATQUE TRANSYLVANORUM.
VITAS, SCRIPTA ELOGIA ET CENSVRAS
ORDINE ALPHABETICO
EXHIBENS
ACCEDIT
BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM
QUI EXTANT
DE
REBUS HUNGARICIS.

FRANCOFVRTI ET LIPSIÆ
TYPIS ET SUMPTIBUS JOD. GUIL. KOHLESII, UNIV. ALTDORF. TYPOGR.
ANNO MDCCXI

Az első magyar irodalomtörténeti munka címlapja hasonmásban.

Beöthy Magy. Irodalomtörténetéhez. *Az Athenaeum kiadása.*

alapítandó. Horányi hazafias tüze és tudós kedve ezerkétszáz elődjöknek felmutatott példányával serkenti munkára őket s egyengeti útjokat a nemzet megbecsüléséhez és méltánylatához. Mi sem tünteti föl tisztábban sem igaz magyar lelkületét, sem nemzeti célját, mint vallásos türelme, mely egyenlő mértékkel osztja az elismerést a nemzeti művelődés minden felekezetű munkásának. A forradalom utáni szomorú napokkal ismét oly idő köszöntött be, melyben nemzeti szolgálattá lett újra meg újra szem elé állítani, hogy a nemzeti ügynek van még hadserege, mely kezéből kicsikarhatatlan fegyverrel harcol: írói. A *Magyar Irók*-nak új életrajzgyűjteményét, ennek a győzhetetlen védő seregnek új sematizmusát bocsátja közre a Szent István-társulat Ferenczy Jakab és Danielik József szerkesztésében, két kötetben, 1856—58. Összesen 1509 magyar írót mutat be e könyv, mely fogyatkozása és felületességei ellenére is az első munka volt, mely irodalmunk történetéről nemcsak szakköröknek, hanem a nagy közönségnek is kezén forgott. Hibái, elfogúltságai ma meg vannak igazítva; tisztes feladatát betöltötte. Egész nemzeti életünk s ebben kultúránk új fellendülésének egyik monumentális emlékeül készűl, Szinnyei József szerkesztésében, akadémiánknak *Magyar irók élete és munkái* cimű, nyolc kötetre tervezett nagy vállalata, mely 1890. indúlt meg s a melyben húszezer magyarországi író életének és munkásságának betürendes bemutatása van tervbe véve. Ez egyes lexikonok ekként bővülő anyagánál mi sem mutatja jobban nemcsak irodalmunknak nagy arányokban való újabb fejlődését, hanem a közérdeklődésnek s a kutatás buzgalmának emelkedésével, a segédeszközök gyarapodásával, a módszer javulásával s könyv- és levéltárak megnyiltával és rendezésével azt is, hogy régibb szellemi életünk képe is sokkal mozgalmasabb és gazdagabb volt, mint korábban hitték felőlünk s sokáig hittük magunk is.

Az írói lexikonokon kivül rendszeres irodalomtörténetünk is hasonló forrásból ered és táplálkozik s hasonló célra törekszik. Két tervezet nyitja meg a sort, melyeket nagytudományú szerzőik a külföldi tudományos életnek mozgalmasságától ösztönözve bocsátottak közre, de sohasem vihettek ki. A mi szobatudósainkban, theologusainkban, polyhistorainkban is, mikor még a magyar tudománynak nyelve alig volt: uralkodik a nemzeti érzés és kötelesség. A világnak deák irástudói közzé kivánkoznak, de ott a maguk hírével együtt nemzetük becsületét akarják keresni. Bél Mátyás 1713-ban adja ki Berlinben felhivását a magyar írás, nyelv, bibliai, nyelvtudományi és költői irodalom történetére. Az életét tudós bolyongásban töltött Rotarides Mihály 1745. Altonában nyomatja, *Prolegomena Historiae Hungaricae literariae* címen, terjedelmes, az összes kútfőket ismertető és biráló tervezetét egy nagy munkának, melyben a magyar iskola, tudomány, művészet és irodalom történetét vala megirandó, »nem tűrhetvén a külföldnek hol tudatlanságból, hol rosszakaratból származó helytelen ítéleteit felőlünk«. Wallaszky Pál, jolsvai lutheránus pap, ki Németországon

Rendszeres irodalomtörténetek

hozzájutott a Rotarides által gyűjtött nagybecsű anyaghoz, 1785. a *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című munkájában a magyarországi tudományosság történetének megirását szintén nemzeti feladatnak tekintette. Ez a célzat legvilágosabb kifejezésre jut s legbehatóbb tárgyalást és fejtegetést talál a magyar irodalmi elmélet és történetnek legelső magyar nyelvű kézikönyvében: *A magyar literatura esméreté*-ben, melyet Pápay Sámuel a derék veszprémvármegyei fiskális 1808. adott ki két kötetben. A munka szellemét megvilágítják bevezető cikkeinek címei: »A literatura széles értelemben; az vagy nemzeti, vagy pedig idegen; célja az oktatás; azt tehát előmozdítani kötelesek a nemzetek; még pedig a nemzetit az idegen felett; arra mutat a tapasztalás is; sőt azt kivánja a nemzetnek önnön maga fentartása; azt a magyar is maga kárával tapasztalja; már ma tehát munkába veszi annak gyarapítását; ámbár azt némelyek ma is ellenzik; de azoknak ellenvetések megcáfoltatik; második, harmadik, negyedik ellenvetésekből is kiforgattatnak.« Ime egy író lelke a paragrafusok címjegyzékében.

Toldy Ferenc arcképe és névaláirása.

Toldy Ferenc

A vázlatokat, iskola-könyveket mellőzve, melyek az immár saját irodalmunkat is felölelő közoktatás szükségén igyekeztek segíteni: irodalomtörténetünk valódi megalapítójának nagy nevéhez értünk. Toldy Ferenc ez, kit orvosból és kritikusból Kazinczy biztatása tett irodalmunk történetirójává. Három nagy munkája három irányban alapvető: *A magyar nemzeti irodalom története,* 1852. melynek két kötete csak a mohácsi vészig jut, de tárgyát addig példátlan teljességben s a legszélesebb mívelődéstörténeti alapon dolgozta fel; azután *A magyar költészet története* az ősidőktől Kisfaludy Sándorig, 1855., mely költészetünk fejlődésének legelső, önálló buvárlaton alapuló s kedves gonddal készült, méltó ismertetése;

végül a *A magyar nemzeti irodalom története* rövid előadásban, 1865., mely irodalmunkat, valamennyi ágában, egész organikus fejlődésében, az anyagnak kritikai megvilágosításával és elrendezésével először mutatja be a forradalomig. Mint buvárnak, régi irodalmunk felderítésében, adatainak felkutatásában, forrásainak birálatában, anyagának kiadásában és magyarázatában, Toldynál többet senkinek sem köszönünk; mint feljegyző és krónikás, új irodalmunk második és legnevezetesebb félszázadának képét az ő fáradhatatlan és lelkes kezének vonásai örökítették meg számunkra híven és gazdagon; mint rendező, a roppant s részben általa gyűjtött anyagot ő foglalta először tudományos rendszerbe, ő világította be a műismeret tájékoztató lángjával s ő mutatta be a történeti fejlődés fonalán. Ne biráljuk e helyt fogyatkozásait és tévedéseit; ezek jó része vállalkozásának rengeteg voltából, nemzeti lelkesedésének tulzásából és baráti kegyeletének elfogultságából ered. Olyan időben írta könyveit, mikor újra az a feladat jutott irodalmunknak, a melyet Kazinczy korában töltött be: hogy ébren tartsa a nemzet lelkét. Az elnyomatás harmadik évében, 1851-ben, írja első helyt említett munkája, a nagy irodalomtörténet elé a vallomást, hogy munkásságát »egy szent tartozás lerovásának tekinti, melylyel magát hazájának lekötve érzi.« A költészet története előtt 1854-ben, a legrosszabb napokban, óvatosan és szépen fogalmazta meg a bátorító figyelmeztetést: »Ott, hol nem külső, hanem szellemi hatalmak viszik a főszerepet, ott jelenik meg minden szép, mikép az egyén is, a maga önvalóságában; ehhez képest a népek a belső történelemben keresik büszkeségök és dicsőségök legméltóbb elemeit.« A rövid előadású teljes munkának, 1865-ben, Disraeli mondását választotta jeligéjeül: »A múlt hatalmunknak egyik eleme.« De már ekkor virradt. Volt idő korábban, mikor ő és könyvei a nemzeti eszmének leghathatósabb szószólói voltak.

A
MAGYAR KÖLTÉSZET
TÖRTÉNETE
írta
TOLDY FERENCZ.

MÁSODIK JAVITOTT KIADÁS.
Pest. kiadja Heckenast Gusztáv.

Címlap, Tinódi Sebestyén költött arcképével.

De a legújabb kornak serény, becses és gazdag eredményű munkásságát nem részletezve, megszakítjuk a fonalat. Nem irodalomtörténetírásunk fejlődését akartuk ismertetni, csak azt a jellemző vonását emelni ki, hogy

mindenkor a nemzeti szellemet kivánta szolgálni, táplálni, erősíteni, a mint magának az irodalomnak is fő jelentőségét ennek kifejezésében, éltetésében, rá való hatásában kereste. Igaz, hogy ez a vezérgondolata a legújabb időkig bizonyos általánosságban maradt. A magyar nyelv szépsége és fontossága nemzeti életünkre, a magyar elme képessége a tudományokra és irodalomra, magyar íróink jelessége és becsület-szerzése nevünknek, a magyar dicsőség emelésének lelkesítő fentartása: ezekkel és hasonló gondolatokkal foglalkozik, s fejtegetésökkel s bizonyításukkal nemzeti feladatát betöltöttnek tartja. Kevés szó volt mind mai napig irodalomtörténeti munkásságunkban arról, hogy mi hát tulajdonképen az a magyar szellem, a mely irodalmunkban folytonos kifejezésre jutva s általa mintegy önmagára visszahatva élt és erősödött. Hogy az irodalomtörténet e fő és legnevezetesebb problémájának megoldására csak gondolhasson is: mindenekelőtt annak az irodalomnak körével kell tisztába jönnie.

Az irodalom fogalma és köre

Mi hát az irodalom? Csak a magunk körében maradva, bizonyosnak látjuk, hogy mindazok, a kik mint elmélkedők és történetírók valaha irodalmunkkal foglalkoztak: benne a nemzeti szellemre vonatkozó tanúlságot kerestek, e szellem erejének és képességének bizonyítékául idézték s táplálójának tekintették. A legelső sugár, mely a magyar gondolkodásból esik a magyar költészetre, már ezt a mozzanatát kivánja megvilágítani. Sylvester János Uj testamentomának ajánlásában írja, hogy a magyar nép folyton él a bibliához hasonló képes kifejezésekkel. »Íl énekekben, kiváltképen az virágénekekben, mellyekben csudálhatja minden nép az magyar népnek elmijének éles voltát az lelésben, melly nem egyéb hanem magyar poësis.« Ime a népszellem nyomozása és felmutatása költészetünkben. Azonban kétségtelen, hogy ez a szellem nemcsak a népköltészetben, nem is csak a költészetben nyilatkozik; de ép oly kétségtelen, hogy a kik egyes irodalmak felett elmélkedtek, szemeik előtt mindig ez a nemzeti szellemű irodalom lebegett első sorban és kiváltképen, fontos tanúlságaikat ebből vonták ki és erre alapították, ezt tekintették tulajdonképeni irodalomnak, ha határait nem vonták is meg biztosan ebből a szempontból. De a nemzeti lélek milyen fajta munkákban nyilatkozik? Olyanokban, melyek a nemzet közös lelkéhez szólanak. Ez az irodalom mai fogalmának határozó jegye: ***az egész nemzetnek szóló elme-művek foglalata.*** A magyar irodalmat nem minden magyar nyelven írott könyv képezi; de a magyar szellemnek minden olyan alkotása, éljen bár csak a nép ajkán, vagy legyen írásba jegyezve avagy nyomtatásban közzétéve, a melynek fölfogása, célzata, tárgya vagy előadása által megnyilatkozik a nemzet lelke, gondolkodása, érzése, képzelete, vagy legalább valami belőle. Semmi belső okát nem látjuk, hogy az irodalom, vagy ha úgy tetszik, akár nemzeti irodalom köréből ki legyenek zárva a magyar elméket magyar elmékül jellemző deák nyelvű munkák: krónikáink és latin történeti munkáink, melyek bizonyos korszakokból a magyar históriai felfogásnak egyedüli emlékei, vagy akár magyar humanistáink, kik

a mívelődés egy nevezetes áramlatának hatását mutatják legmíveltebbjeink szellemére. Viszont minden nyelven, s így a mienken is, sok olyan könyv iratott, a mely az irodalom körén kivül marad. A szakmunkák például csak a nemzet egyes osztályainak szólanak: a különféle tudományokkal foglalkozó tudósoknak. Ezek foglalata: írott tudomány, de nem irodalom. Nem ide valók a gyakorlati élet különféle céljait szolgáló könyvek. A mi azonban így tárgyánál fogva nem tartozik is az irodalom körébe: kiváló írók, a nemzeti lélek hivatott tolmácsai, felfogásuk és előadásuk módjával az egész nemzet számára meghódíthatják, az irodalomba avathatják. A históriai kutatás tudományából így lesz történetírás, a filozofiából és theologiából mindenek eszéhez és szivéhez szóló elmélkedés és erkölcsi tanítás, a jogtudományból és politikából szónoklat. A historikus, bölcselkedő, theologus, jogász és politikus, nem tárgyánál, az általa előadott tényeknél és kifejtett igazságoknál, fogva író, hanem felfogása, képzelete, érzése és előadása módjánál fogva. Az irodalom történetének is ezekre van főgondja; könyveik tartalmából, eszméik közül pedig csak azokra, melyek az egész nemzeti szellemre jellemzők vagy hatásosak. Egyedül a költészet az, mely az irodalom középpontját képezvén, összes tartalmi és alaki mozzanataival az irodalomnak s így az irodalom történeti tárgyalásának is körébe tartozik.

Az irodalomnak és irodalomtörténetnek ebből a meghatározásából egyszerűen és természetesen következik módszere. Az irodalmat a nemzeti szellem kifejezésének tekintvén: mibenlétének, kiváló jelenségeinek, váltakozó irányainak, egész történeti fejlődésének megértetésére mindenek előtt figyelemmel kell lennünk azokra a mozzanatokra, melyek a nemzeti lélekre alakítóan folytak be. Ezek pedig természetiek és erkölcsiek. Amazok sorában fő fontosságúak öröklött faji tulajdonságaink s azok az égalji és területi viszonyok, melyek közt éltünk és élünk. A síkföld s a pusztai élet nyoma megvan gondolkozásunk józanságában, egyenességében, világosságában s képzeletünk csekélyebb fejlettségében is. De nem szabad megfeledkeznünk az erkölcsi hatásokról sem: vallásos életünknek, politikai és társadalmi rendünknek, azután sorsunknak, a századokkal forgó jó- és balszerencsénknek alakító befolyásáról: a »háromszáz esztendő óta szomorú magyar nóta« kérdése. Nem élvén elszigetelten, hanem más népek, országok, vallások között: életünk egész folyásában ki voltunk téve idegen hatásoknak, az emberiség nagy mozgalmai, törekvései, szellemi áramlatai hatásainak. Ezek a hatások irodalmunk tükrében, melynek változhatatlan színhangulatát nemzeti voltunk adja meg, e színhangulat által módosúlva, de sorra feltűnnek: mint lesz Mária hazánk védasszonyává, a kálvinizmus magyar hitté, az új romanticizmus reakcionárius áramlata határainkon átlépve mint tűzi ki a szabadelvű zászlót. A mint irodalmunkat nem ismerhetjük meg alaposan és nem tárgyalhatjuk a külföldétől elszigetelve: ép oly kevéssé szakíthatjuk el mívelődési életünk egyéb mozzanataitól: nyelvünk történetétől, tudományunk és művészetünk fejlődésétől, a közmíveltség ápoló és

Az irodalom-tört. módszere

terjesztő eszközeitől, az iskolák, a könyvírás és könyvnyomtatás, a tudományos intézetek ügyétől. Az irodalom történetében a szellem műveiről levén szó, kiváló gonddal kell keresnünk bennök a szellem műveinek hatását: nagy költők, írók, szónokok, bölcselkedőknek az irodalmi hagyományban vagy a korok divatában élő és ható példáit: Szent Bernátét középkori énekeinkben, Tassóét Zrinyiben, Voltaireét Bessenyeiben, Goetheét Kazinczyban, Balzacét Keményben. Figyelembe vennünk, hogy az úgynevezett irodalmi iskolákat minő mesterek hatása és példája, vagy milyen nézetek közössége tartja össze; milyen módosulásban vagy milyen oldaláról mutatkozik a lángelme a kisebb tehetségeknél vagy az utánzóknál. Nem jelentéktelen az irodalmi elméletnek, a kritikának befolyása sem; a magyar költészetet az ötvenes években jórészt ez emelte ki az elsekélyesedett Petőfi-utánzásból.

Az irodalom klasszikusai

Az előttünk álló jelenségek nagy részét azonban s épen a legkiválóbbakat bizonyára nem érthetnők és értethetnők meg teljesen még mindebből sem. Petőfi magyar volt, a tizenkilencedik század költője volt, a világ nagy költőinek s a magunk népköltésének iskoláit járta: de mindebből alig alkothatnók meg magunknak Petőfi költészetének képét. Számba kell vennünk egyéniségöket, melynek bélyegét rányomták műveikre, ha nagyobbak: körükre, ha még nagyobbak: korukra, ha legnagyobbak: jövendő korokra is. Ők is a nemzeti szellemnek adnak kifejezést, az egyéniségökből folyó eredeti módon és tartalommal: az örök forrásból újat merítenek s új serlegben kinálják. E nagy egyéniségek az irodalmak klasszikusai. Ismertetésök a nemzeti szellemhez, múlt és jövő alakulataihoz való viszonyuknak megállapítása: legfontosabb és legérdekesebb feladata az irodalomtörténetnek. A klasszikusok között méltó helyen és módon kell bemutatnia minden irodalomnak legrégibb klasszikusát: a költő népet. Végül, a mit épen a modern elméletek túlzásaival szemben kell hangoztatnunk: nem feledkezhetik meg a művészet mozzanatáról, mert épen ez az, a minél fogva az irodalom mindeneknek szól: legfenségesebb alkotásaiban egy ember minden emberekhez, egy nemzet minden nemzetekhez, egy kor minden korokhoz. Keresnünk kell, hogy a művészi hatás természeti feltételeinek írók és művek milyen mértékben felelnek meg. Ennek kimutatásával adhatjuk csak helyes magyarázatát hatásuk szűkebb vagy tágabb körének, rövidebb vagy hosszabb tartamának, kora elhúnytának vagy kései dicső feltámadásának.

A magyar irodalom, ekként tekintve és feltüntetve, valóban nemzeti szellemünk tükre és fejlődésének, alakulásainak magyarázója lesz. E szellem az irodalom terén is, mint a politikában, csak folytonos, szivós és nehéz küzdelmekkel tarthatta fenn és érvényesíthette magát. Vértanúinak sora hosszabb mint ünnepeltjeié. A Kisfaludy-társaság emléktárában, mely a múlt század végétől mostanig élt legkiválóbb íróink személyes életének drága ereklyéit őrzi, egymás mellett foglalnak helyet rabbilincs és aranytoll,

börtönben megőszült hajfürt és ezüst koszorú. Ha szellemünknek e hosszú és súlyos küzdelme közben kevés oly diadalra mutathatnak is, mely a világra szól; de hosszú kitartása, önmagához való hűsége, nemzeti életünknek s ez által az emberi művelődésnek tett szolgálata: erejét mutatja s bizalommal és önérzettel tölthet el bennünket. Történetéből mindenek előtt és mindenek fölött alapos ismeretét kell merítenünk; de ne becsüljük kevésre ennek az ismeretnek erkölcsi értékét se.

A Kisfaludy-Társaság ereklyeszekrénye.

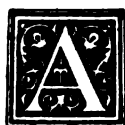
KÖZÉPKOR ÉS RENAISSANCE

MONDÁK ÉS KÓDEXEK KORA

1. A magyar nemzet őskora.

MAGYAR NEMZET az urál-altaji népcsalád nyugoti, ugor ágából való, mely időszámításunk első századaiban az Urál-hegység ázsiai és európai lejtőitől a mai Oroszországon át a Balti-tenger partvidékéig hosszú láncolatot képezett. E népek őstörténetébe, néhány gyérszavú hagyományon kivül, egyedül a nyelvek s a középkor ethnografiai viszonyaiból merített következtetések segélyével pillanthatunk. Mindenekelőtt azt tanuljuk tőlük, hogy az ugor népek mint halász-vadász törzsek a folyamok irányában terjeszkedve, már korán elszakadoztak, s nyelvükre, faji és míveltségi viszonyaikra nézve az Ob-Irtis, Volga, Dvina roppant területein egymástól külön-különválva fejlődtek, úgy hogy a mai ugor népcsalád tagjai: a magyar, vogul és osztják, a moksa- és erza-mordvin, a lapp, a zürjén-votják, a cseremisz s a szuomi (finn, észt, liv, karjalai) nyelvek és ágak olyan rokonsági viszonyban állanak egymáshoz, mint az indoeurópai népek indiai, iráni, görög-latin, kelta, germán és szláv csoportjai.

A magyarságnak tehát, mely alakulása első korszakában az ugor népek kötelékében élt, legrégibb nyelvi hagyományai az ugorságban sarkallanak. Ősállapotait jelző fogalmait ugor szóanyaggal fejezi ki, s a világról alkotott első felfogását ugor forrásból hozta magával. A test és részeinek nevei (fej, szív, nyelv, szem, fül, kéz, vér), a halászat és vadászat eszközeinek megnevezései (hal, víz, háló, nyíl), a létezés első fogalmai (élni, halni), ugor eredetűek a magyarban. Nevezetes bizonyítéka ez ősrégi közösségnek a számolás hetes rendszere (1—7, a hold hét-hétnapi változásából), mely az összes ugor nyelvekben megelőzte a későbbi tizes számrendszert. A ***magyar*** nemzetnév is, mely ***föld-emberét*** jelenti, ilyen kapcsolat; hasonló felfogás nyilatkozik más ugor népek nyelveiben, mint a vogulban, észtben stb. Nyelvhagyományok

Az ugor népek közösségéből hozta a magyarság ***ősvallását,*** melyből csak egy-egy foszlány maradt ugyan ránk, beszélte nyelvünkben, de azt a rokon népek mithikus költeményeiből egész teljességében megismerhetjük. E források a vogul monda a világ teremtéséről s a finnek nemzeti éposza, a Kalevala.

E szép és a mi szemünkben nagybecsű költemények, melyeket északi rokonaink tudatából, kik a világmozgalom útjaitól félre esve, máig sem

törölte ki az idő, kétezer év előtti időkbe varázsolnak vissza bennünket, midőn a világnak más képe volt mint ma. Déli és Közép-Európában a rómaiság játszotta világszerepét; Germánia északi partvidékei, a mai Anglia, Skandinávia, hiányosan ismert területek voltak, kezdetleges míveltségű népfajokkal, a Volgáról pedig csak mint mesés folyamról (Rha) tudott az egykori földrajzi tudomány. Ez ismeretlen földterületen szövődtek az ugor népek szemléletében azok a bűvös hitregék, melyek fajunk világnézetének legrégibb nyilatkozatai.

Ugor népek hitregéi

A vogul monda szerint kezdetben Numi Tárom s a tenger víze létezett. Numi Tárom, az öreg ég, vagy felső világ, s az alsó világ a tenger. Numi Tárom ezüst fonatú bölcsőben férfit és nőt, a napistent és feleségeit bocsátá alá, ezek a levegő nagy térségein s a tenger színe felett lebegtek, ide-oda hajtva déli és északi szelektől. A férj Numi Táromhoz imádkozék, hogy egy hajlék nagyságú földet bocsásson le. Numi Tárom meghallgatja a kérést, lebocsátja a kért földet. Majd a nő szülési ideje érkezik s életrevaló fiat szül. A fiu Elm-pi = a levegő fia, vagy Elm-kales = légben született halandó. Elmpi megnő ... hétfonatú ezüst hágón Numi Táromhoz megyen; megkérdezi, hogyan éljenek így ég és víz közt? Numi Tárom, kit a monda hétfonatos hajú isteni alaknak ír le, arra tanítja Elmpit, hogyan buktassa ki a földet a vízből. Egy *buvár-madár* bőrét adja neki, melylyel leszáll a vizekre s a földet kibuktatja; hanem az forog s nem akar veszteg maradni; erre Numi Tárom ezüst gombokkal ékes övét adja Elmpinek, melylyel a földet körülkeríti (Urál hegység) s azt alkalmassá teszi lakóhelyül az embereknek. Meglévén a föld, Elmpi újból felmegy az égi atyához s utasítása szerint alkotja meg az emlős és szárnyas állatokat s hóból és földből formálja az embert. Majd a halat hozza le az égből az emberek táplálékául; a hal tehát az ég ajándéka. Aztán a vadászat mesterségére, nyílkészítésre, hálókötésre tanítja az embereket, majd férfi és nő közt házasságot szerez s az emberi faj szaporodásnak indúl. Erre a halált (kuljáter) hozza le az égből, hogy a hány ember meghal, annyi jőjjön nyomába, egyik a másiknak adjon helyet.

A Kalevala rúnóiban ugyanezen felfogás főbb motivumai maradtak fönn. Itt Kave Luonnatar, a természet, a teremtő erő, az ősi elv. Leánya Impi (lég leánya) századokon át szűzen élve himbálódzott a lég téres udvarában; majd únva a hosszú egyedüliséget a tenger színére ereszkedék alá s a széltől méhe megilletődik. Méhe gyümölcsét hétszáz évig viselte s mégsem született meg a gyermek ... Egy vizi madár jő, repűlve a tenger színe felett s helyet keres, hol fészkét rakja meg. Impit találja a vízen úszva s ölébe rakja arany tojásait. Majd Impi öléből legördűlnek a tojások és széttöredeznek; a tojás alsó feléből lett a föld, felső feléből az ég boltozatja, sárgája felső feléből a nap, felső fehérjéből a hold. Impi fia Väinämöinen, kinek hasonlo szerep jut a teremtésben mint a vogul hitrege Elmpijének.

Magyar ős-vallás

Hogy a magyar ősvallás világnézete a két ugor teremtési mondával egy közös forrásból származott, mint mondók, nyelvünkben félreismerhetlen nyomai maradtak. Az ***ember*** szó eredetileg a vogul Elmpi s a finn Impi-vel egy jelentésű. A szónak első tagja ***em*** = vog. ***elm,*** finn ***ilm, ilma,*** levegő, ég, a ***ber*** (régen ***perj, berj,*** a cseremiszben ***pir)*** = fi, ***férj.*** A magyar ***ember*** szóban ilyen formán a vogul ***elm-kales*** (levegő fia, lég halandója) fogalmának megfelelő szót birunk, mint ősvallásunk egyik ereklyéjét. A lapp nyelvben is ilyen töredéke maradt a közös míthosznak az ***olmuš, almač*** (ember) szóban, mely szintén az ***alme*** = ég szóból alakúlt. A másik szó, a ***nap*** (régen ***náp),*** szintén őshagyományaink töredéke. Ez a vogul ***náj-pi*** (nő fia) összetett szónak felel meg. A vogul míthoszban ugyanis a napnak legközönségesebb jelzője: asszony-fia, fiúcska. A napisten atyja t. i. Numi Tárom a felső ég, anyja Numi Tárom felesége, nevelőanyja pedig, a ki őt a földön elhagyatottságában fölnevelte s a világ fényévé teszi, a hajnal istennője ***Kaltész*** asszony. E szerint a magyar nap ugyanazt a míthoszi felfogást fejezi ki, melyet a voguloknál találunk, a ***hajnal*** szó pedig egy ilyen vogul kifejezésnek felel meg: ***khojnàl,*** azaz hajnal-nő (finn ***khuj, khoj*** = hajnal) a napisten nevelő anyja.*

Ugorföldi sírhalmokból előkerült vallásos ereklye.

A magyar ősköltészet termékeit, melyek e mithoszokat énekelték meg, elpusztította az idő, a honfoglalással beállt nagy átalakulás; de az Anonymusnál olvasható Álmos-mondában, még históriai elemekkel vegyűlve is, átcsillámlik valami, a miben egy fényes míthosz utolsó sugaraira ismerünk. Emese (Emus) az eunudubeli fejedelem leánya, kitől Álmos született, az Impi, Elmpi alakja; a csodás jelenségben pedig, mit a Névtelen úgy ír le, hogy Emesének isteni látomány jelent meg ***Turul*** alakjában, mely őt mintegy röpülésében termékenyítette meg: a vogul és finn époszban szereplő madáralakok emlékét láthatjuk. A népmese Tündér Ilonája, ki egy csallóközi változat szerint (Otrokocsy F. Ferenc) a Dunában hattyú alakban uszkál, nem függ-e szintén e hitregével össze?

Hogy alakúlt, változott a magyar ősvallás, minő új elemeket vett fel az őshazában, hogyan individualizálta a természet erőinek személyesitését? (mert hiszen a vogul és finn époszok, a mint azokat ma bírjuk e népek életviszonyaihoz alkalmazkodtak), sajnos, nem tudjuk elképzelni; de hogy a magyar faj az ugor míthoszban is érvényesítette faji sajátságait, a ***ma-***

* Vikár Béla: Vadászati hagyományok a finneknél. 1892. 4. f.

gyarok istene kifejezés is bizonyítja. Maga a nagy ég, a főisten, melyet a vogul felfogásban egy jóságos öreg halásznak (családapának) látunk rajzolva, a magyarság felfogásában harcias isteni lény alakjában jelenik meg, mely a felhők felett lakozva, hatalmas nyilzáport szór a zivatarban (Isten nyila = villám), az égi háború múltával pedig tarka szalagokkal ékes *íve* (ijja) jelenik meg (szivárvány) a szürke ég kárpitján, a kiengesztelődő hatalom jelképéül, melylyel bünteti és védelmezi a magyar nemzetet. Természetes következmény, hogy e két kép valamikor összefüggött s ettől külön alakúlt a szivárványnak az az értelmezése, mely a víz felszivásában keresi az égi jelenség magyarázatát.

Ásatások eredményei

Újabbkori ásatások az ugorföldi sírhalmokból sok régiséget hoztak napfényre. Több ilyen emléket, melyek madáralakba öltözött embert vagy emberarcot ábrázolnak, a napisten tiszteletére készűlt vallásos ereklyéknek tekintünk. *

Ugorföldi sírhalmokból előkerült vallásos ereklye.

Az ugor kultúra köréből, a temetkezés szokásaira kell még utalnunk, melyek némelyikére nyelvünk ma is emlékszik. Az osztjákok temetkezőberkeiben a sírok fölé faragott emberi alakokat állítanak, s e szokás a Jeniszei folyóvidékétől kezdve Déloroszország nyugati széléig el volt terjedve.

Nevezetesek itt az u. n. csészetartó szobrok, ezek közt olyanok, melyek az avarok- s magyaroknál is szokásban volt, két, három fonatban leeresztett hajviseletet mutatnak. A régiségbuvárok máig sincsenek tisztában e szobrok készítőinek nemzetiségével. Nevezetes, hogy a norvég ságák (mondák) tudnak arról, hogy normann kalózok, permi (bjarmalandi) rablókalandjaik alkalmával, egy templomot fosztva ki, csészetartó bálványt romboltak szét, mely aranynyal és drágakövekkel volt ékesítve. A magyar *fejfa* e szokással összefüggő tradició lehet.

Nemzetünk a halottégetés szokását is őshazájából hozta magával. Az oroszországi ős sírhalmok (mogila) neve máglya alakban került nyelvünkbe, s az elhamvasztásra szánt farakás fogalmára ment át.

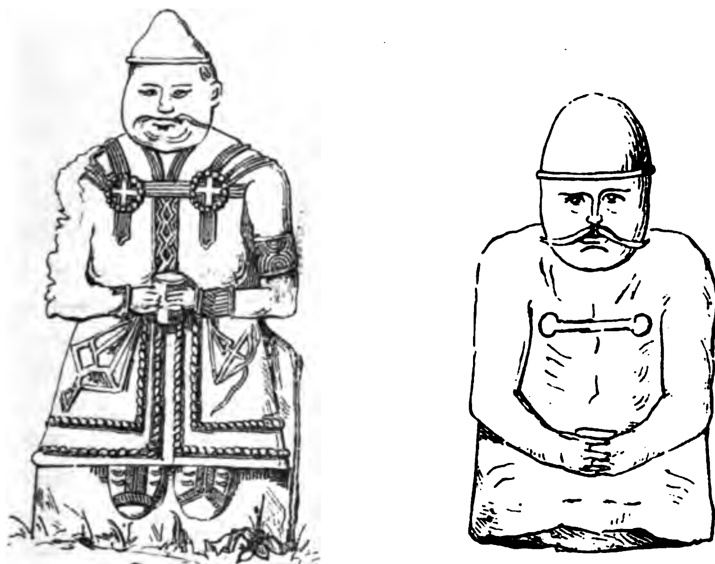
Az ugor népek egysége, mint említők, már igen régen megszakadt. Az őshazából, melyet a Volga és Urál környékére kell helyeznünk, a lap-

* Aspelin: Antiquités du nord-finno-ougrien. Helsingfors. 130—131.

pok és finnek nyugotra huzódtak el, mögöttük találjuk a felső Volgánál a cseremiszeket, alább a közép Volgánál a moksa-erzákat vagyis mordvinokat; ezekkel volt szomszédos a ***magyarság***, melytől északnyugotra terjeszkedtek a permiek híres bányász-törzsei, északkeletre az Ob-Irtis vidékein az iramszarvas tenyésztő vogulok és osztjákok. Úgy látszik, hogy a magyarság földrajzilag az összes ugor népek között a legdélibb ág volt, mely alkalmasint a Kaspi tenger partvidékeig ért le, lovaival, méneseivel.

Török érintkezés nyomai

Ilyen elszakadozottságban éltek az ugor néptörzsek, midőn egy keletibb altáji nép huzódott belső Ázsiából a Volga vidékeire. Ez a törökség

Déloroszországi sírokon talált csészetartó szobrok.

ágazata volt, mely a régi hún, kazár, bolgár, a későbbi kún s a mai kirgiz, báskir, csuvas, tatár stb. ágakra oszlik.

A törökség a magyarsággal századokon át érintkezhetett, mielőtt ez a történelem színpadán megjelent. E találkozás nagy átalakító befolyást gyakorolt a volgai magyarságra. Nyelvét a ***kultúrszavak*** egész özönével árasztotta el, a vérkeveredés pedig azt a faji jelleget hozta létre, melylyel Középázsia nomád török törzseihez hasonlít. A ***nomádélet*** fogalmainak kifejezései (a lovat kivéve, melynek neve a vogullal közös) törökök a magyarban. Ilyen szavak: ***borjú, tinó, ökör, tulok, kos, ürü, tyúk*** s mások. Török eredetűek azok a szavak is, melyek a nomád élettel járó földmívelésre vonatkoznak, mint ***aratni, sarló, tarló, boglya, őrleni; alma, árpa, buza, gyümölcs, bor.*** A törökség, mely a Volgánál az első ismert államokat alkotta (Bolgária, Kazária) a kultúra egyéb elemeinek emlékeit is belehímezte a magyar nyelvbe. Török szó a ***tenger*** neve (Kazár-tenger =

Káspi-tenger), a ***buzogány, boglár, balta, tengely, hajó, tükör, gyöngy, gyürü, kalpag, kapu;*** a ***bájolás, bűvölés, bölcs, érdem, tanú, bölcső, koporsó*** — jellemezve azt a sokféle hatást, melylyel a török míveltség a magyart átövezte. A török népekkel való együttélés korában történt, hogy a magyar nyelv a tizes számrendszert fogadta be; a török ***on, vonna*** (10) a magyarban mint képző van meg a negy***ven,*** öt***ven,*** hat***van*** stb. számnevekben, a magyar ***iker*** (kettős) pedig a török ***uker, ikiz*** szavaknak felel meg.

Iráni népek hatása

A magyarság az őshazában törökökön kivül más ázsiai népekkel is sokszoros összeköttetésben volt. A Volga folyó, melynek környéke földrajzilag Ázsiához tartozik, a nagy szarmát síkot Iránnal köti össze. Iráni kereskedők (perzsák, örmények) jártak a Volga-Káma vidékeire drága nyest bőrökért s az Urál bányatermékeiért, cserébe adva Irán és India délszaki termékeit s ipari készítményeit. A Káma mellett Bolgári városa volt központja e kereskedelemnek, melynek vásárain a zürjén arany- s rézért, magyar paripákért, kikészített bolgár bőrökért keleti szőnyegeket, szöveteket, kardokat, ércedényeket kaptak cserében. Perzsa kereskedők közvetítésével jutott a magyarokhoz a bő ruha, melyet a szasszanida emlékeken látunk; Közép-Ázsia építészetének ismerete, a kapu s diszítése és elhelyezése is így jutott őseinkhez, a mit ma a székely építésben találunk meg.

Az iráni népekkel való érintkezésnek nyelvünkben is nyomai maradtak. Iráni szó a ***kard;*** perzsában ***kareta,*** a kaukázusi osszétben (az alánok utódai?) ***kard.*** E szó a permi népeknél ***kört, kört*** alakban van meg s ***vas***at jelent. Meglehet, hogy a vasat az ugorok a perzsák útján ismerték meg kikészített kardok alakjában, a mit annál inkább feltehetünk, mert az őskori ugor sírokban mint vágó fegyver csak a csákány fordúl elő nagy mennyiségben. Más iráni szók (osszét-perzsa): ***asszony*** (urnő értelemben), ***üveg, hid, vásár, csárda*** stb.

A magyar faj eredete

A magyarság török vérrel s török míveltséggel átjárva volgamenti hazájában, szinte egy társadalomban élt a törökséggel. Ha egyéb okunk nem volna feltenni, e helyzet is bizonyítja, hogy azokban a nagy népmozgalmakban, melyek a Volga felől indúlva meg, Etele nevéhez vannak kötve, már a magyarság is mint alkotó rész benfoglaltatik. Vegyes nyelvű hódolt és szövetséges altáji törzsek, a mint az ár ragadta magával, alkották az altáji népvándorlás első hullámát, mely mai hazánk területére érve, fajunk első rétegét rakta le. A második áradat, a bolgároké is török és ugor elemekből állt (bolgárok a Balkán-félszigeten); így a többi, az avar, a magyar s a nyomukat követő bessenyő, jász-kún áradatok. Mindannyi itt állt meg a Duna-Tisza völgyében, sokféle alkotó részből olvadva össze az uralkodó ***magyar*** nemzetnek nyelvi és faji egységében, mely történelmünk ezeréves folyamán az európai népek társaságában fejlődött tovább, egyéniségében teljesen beilleszkedve a nyugoti keresztyén népek nagy családjába.

Nemzetünk nyelvi és faji állását illetőleg tehát meg kell állapodnunk abban, hogy nyelvünk és fajunk első kiindulását illetőleg, az ugor néptörzs egyik hajtása. Beszélte nyelvünk alkotása s legrégibb szóanyaga az ugor nyelvágtól elválaszthatlan, vére, míveltsége pedig összekötő kapocs az ugorság és törökség törzsei között, melylyel anthropologiailag s történelmileg egy közös keretbe illik. A nyelv és faj két, egymással gyakran nem azonosítható kategoria a népek életében. Egyik is, másik is egyenrangú alkotó rész, melyek csak együtt magyarázhatják s értethetik meg a nemzetet.

Hogy a magyarság, melyet a török népek míveltségi és faji kötelékében látunk alakúlni az őshazában: minő fokán állt a szellemi előhaladottságnak s mit hozott magával e míveltségből az új hazába? semmi sem jelzi inkább mint az, hogy nyelvünkben a ***betű*** és ***írás*** szavak, mint a volgavidéki török kultúra emlékei maradtak fönn. Ezekhez járúl a ***rovás*** szó (mely a magyarból az oláh, bolgár, albán s új-görög nyelvekbe is átment), feltételezve egy régi irástudás folytonosságát, addig míg nemzetünk a keresztyénységgel, az írás művészetében is (olasz papok közvetítésével) Hún-székely írás

Az enlaki unitárius templom mennyezetének 1668-ból való fölirata. Értelme (Szabó Károly megfejtése szerint) visszafelé olvasva: *Georgius Musnai Csak egy az isten.*

a nyugot-európai népekhez alkalmazkodott. Sokat vitatott kérdés, vajjon az úgynevezett ***hún-székely betűk,*** nem egy régi nemzeti írás maradványai-e? a mire határozott választ adni ***nem*** tudunk. Feltetsző ez írás sémi karaktere, a miben a magyar reformácziókori héber nyelvtudás emléke lappanghat, de feltehető az is, hogy a székelyeknél (kik alkalmasint a bessenyők egy ágát képezik s Moldva felől telepedtek meg Erdély keleti havasai alatt), egy régi betűírás hagyománya maradt fönn, melyet valaki a XVI-ik században elevenített fel s a régibb, ismert rovásjegyeket új költött betűkkel toldotta meg, azokat a héber írás szabásához alkalmazva. Újabban jelentek meg a szibériai, még ismeretlen nyelvű kőfeliratok (Aspelin és Radloff kiadása), melyeken NAGY GÉZA egy jelenséget konstatált, hogy t. i. a szavak függőlegesen alkalmazott pontokkal vannak egymástól elválasztva, a mit a székely feliratok egyikén szintén megtalálunk. Akárhogy legyen is, kétségtelen (s ez őstörténetünk egy nagybecsű adata), hogy az írás első ismeretét nem európai forrásból merítettük, hanem messze visszanyúlik őskorunkba, mely ***épen nem*** oly sötét, mint azt ellenséges érzelmű s tudatlan krónikások költötték és hirdették nemzetünkről.

A magyar-török (hún-bolgár-kazár) kapcsolatokkal együtt kell egy tekintetet vetnünk a magyar ***hadviselés*** és államélet legrégibb emlékeire.

Mielőtt a magyarság a történelemben megjelenik, egymástól független törzsenként tanyázott a Volga-menti síkságokban s talán csak közös vállalatokra szövetkezett, midőn a törzsek a vezérnek feltétlen engedelmességet fogadtak, a mint az a mai turkománoknál is látszik. Mint ilyenek, hol a kozár birodalomhoz tartoztak, hol idegen törzsek szövetségével — így a kabarokéval — is gyarapodtak.

Magyar hadviselés

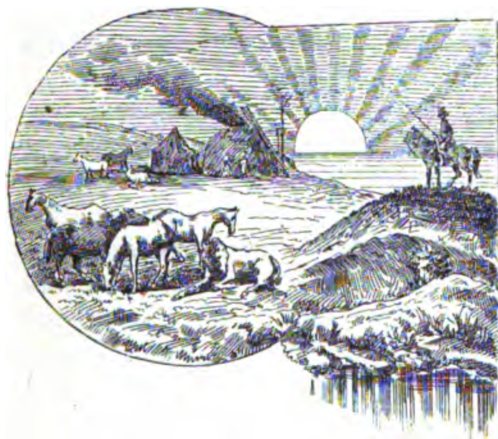
A magyarok hadi szokásairól a bizánci taktikák (Maurikiosz, Bölcs Leo, Konstantin Porphirogeneta) írnak részletesen, *turk* néven nevezve őseinket, midőn a Volga felől Etelközig haladtak előre. E taktikákból kitetszik, hogy a magyar lovasság harcmodora, ellentétben az egykori bizánci és nyugot-európai hadrendszerektől, a szétszórt csatározásra volt fektetve, az erőmegosztásra (egyenlő számú kisebb csapattestek), a csapatok gyors kifejlődésére (az ellenség meglepése, látszólagos hátrálás), az előőrsi szolgálat (harctér kikémlelése) stb. ügyes alkalmazására. »Csata napjáig — írják a taktikák — a turkok nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve, lovaikat télen-nyáron legeltetve. Háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve, patkót verve rájok, turk sátraik körül tartják a hadirend felállításáig«..... »Az avarok és turkok oly alakban állítják fel seregöket, hogy hamar helyre hozhatják a csatában netán történő részletes meghátrálásukat, mert nem csupán egy csatavonalban állanak ki, mint a rómaiak (bizánciak) és perzsák, s annyi ezer lovasuk sorsát nem döntik el egy pillanat alatt, hanem állítanak egy második, sőt harmadik csatavonalat is külön-külön az első háta mögé, s így minden különböző eshetőségre könnyen készen állhatnak.... Vezeték lovaikat (nyilak s más fegyverek készletben tartására) közel a hadrend háta mögött tartják, a podgyászt pedig egy-kétezer lépésre a hadrend mögött elegendő őrizet alatt.« A frankoknál (s a németeknél is) se a gyalogosoknak se a lovasoknak nincs meghatározott csatarendje, nem állanak moirákba (egyenlő számú csapatok), mint a magyarok, hanem törzsek és atyafiságok szerint sorakoznak együvé; a csatarendet egy tömegben tömött sorba állítják s úgy rohannak az ellenségre. A turkok — írják továbbá a görög taktikusok — hadi tervöket titokban tartják, győzelem esetén az ellenséget üldözőbe veszik, nem gondolnak a zsákmánynyal, míg az ellenséget széjjel nem verték.

A magyar lovasharc elvei tehát, melyeket a bizánci taktikák a császári seregeknek ajánlanak, ezer évvel előzték meg a mai hadi tudomány főelemeit.

A mi a fegyvereket illeti, fő hadi eszközük a *nyíl* volt, melyet hátrálás alkalmával is (*kengyelbe* vetve lábaikat) nagy bravúrral kezeltek. Más fegyvereik a *kard* (az előkelőbbeknél) s lobogós *kópja*. Öltözetük könnyű s inkább támadó harcra szánt, fejök nyírott, melyről hátul hajfonadékok ereszkedtek le, a gazdagoknál gyöngyökkel, ékszerekkel fonva át, fejökön kalpagot boglárral, vállukon kacagányt viseltek, a tegezt (nyíltartó) oldalukon hordták. Hadi útjaikban nagy folyókon bőrből készült tömlőkön úsztak át megterhelt lovaikkal.

A törzsek és a fejedelem viszonyát illetőleg Salamon Ferenc a törzsek autonomiáját megszorítottnak vallja s a nagyfejedelem, a gyula s a karkhasz-ban a későbbi király, nádorispán és országbiró előképét látja. Hasonló kormányról tud Ibn Dasta a kozároknál is, midőn írja, hogy a kozár király neve Isa, de a főuralkodó a khágán, ez azonban csak névleg kormányoz, a világi hatalmat az Isa gyakorolja. Így találjuk a korábbi avaroknál a khágán (fejedelem) után a *jugur* és *tudun* (helytartó, magy. Tuhutum?) méltóságneveket.

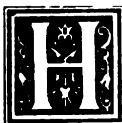
Ha e kormányrendszerek, a fejedelem s a nemzetségek benső mibenlétére nézve kétségek merülnek is fel, annyi bizonyos, hogy a magyarság mint szervezett nemzet-komplexum lép fel a történelemben s az a tény, midőn a törzsek Árpádot választják fejedelmökül (kit kozár szokás szerint emelnek pajzsra) s a fejedelemséget Árpád utódaira örökössé teszik — a magyar monarkhia ezeréves történetének kiindulása.

Kirgiz tanya.

2. A magyar nyelv eredete.

A VALAMELY ember eredetét kutatjuk, akkor legelőször is hazája és rokonsága felől tudakozódunk. Ugyanezt teszszük, ha valamely nyelv eredetére vagyunk kiváncsiak: utána járunk, honnan került s melyek a rokonai. Hogy a magyar nyelv keletről, a Don és Volga vidékéről került mai hazájába, azt tudjuk. Ennélfogva rokonait is ott kell keresnünk, az orosz birodalom rengeteg síkságain. Ámde ott igen sokféle népség lakik és lakott, s kérdés, mely népek nyelvében találjuk meg azokat a jellemző családi vonásokat, a mikről ráismerhetnénk, hogy saját nyelvünkkel egy család tagjai.

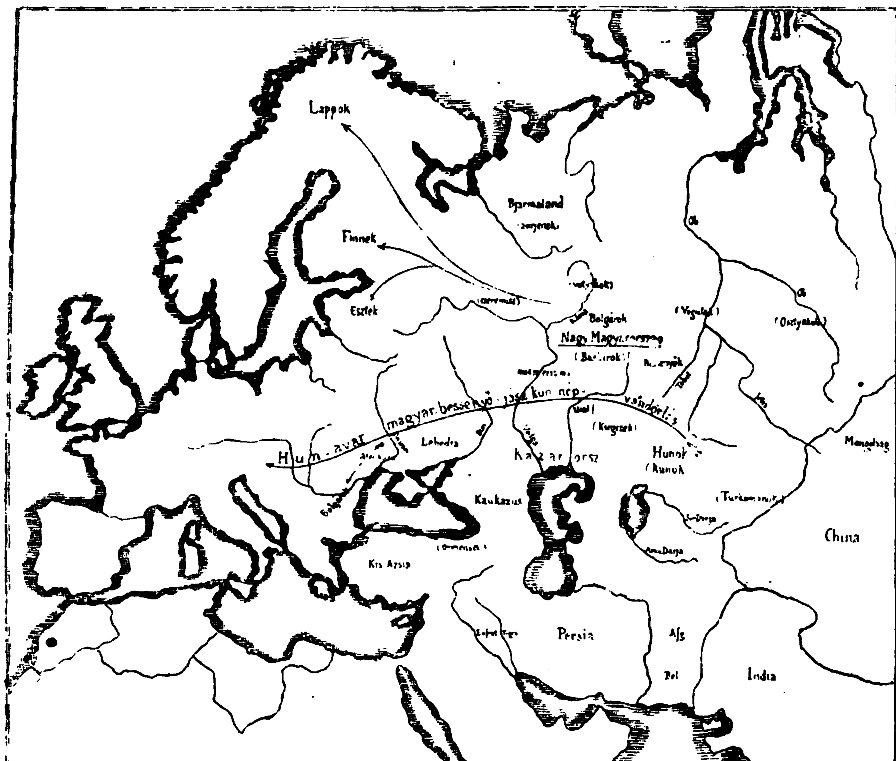
Nyelvrokonság

Mert a nyelvek is, valamint az emberek, családokba sorakoznak, s egy-egy család tagjai egy-egy közös ősapa utódai. Gondoljunk csak a legismertebb példára: a román nyelvek családjára. Ha összevetjük egymással a francia, spanyol, portugal, olasz és oláh nyelv szavait és nyelvtani alakjait, látjuk, milyen föltünőleg hasonlítnak egymáshoz. S hogy honnan van e hasonlóság, azt minden mívelt ember tudja: mindezek a nyelvek a régi római nyelvnek, a latinnak származékai, vagy jobban mondva csak újabb alakjai, mert a latin nyelv Olaszországban is, Franciaországban is változott és fejlődött, csakhogy emitt máskép, mint amott. De voltak a latin nyelvnek is rokonai: a görög, szanszkrit, perzsa, ős-szláv, gót stb. Ezeknek is vannak mindeniknek utódaik s mai utódaik közvetve szintén rokonai a mai román nyelveknek, de már csak távolabbi rokonaik, úgy hogy hasonlóságuk már nem annyira szembeszökő. Vannak tehát a nyelvek rokonságában, mint az emberekében, különböző fokozatok.

A magyar nyelv sem »testvértelen ága nemének,« mint soká hitték és híresztelték nálunk, — ámbár ez a balhit, — ne mondjam babona, — melyet a tudomány rég elitélt, még ma is kisért. Már kétszáz évvel ezelőtt fölfödözte FOGEL MÁRTON, hamburgi tudós orvos, hogy a magyar nyelv szókincse és szerkezete rokon a finn és lapp nyelvével, s már száz esztendejénél több, hogy a lapp nyelvre nézve SAJNOVICS, a többi ugor nyelvekre nézve GYARMATHI SÁMUEL e rokonságot meggyőzőleg bebizonyította. Valamint a hiú ember szégyenli a szegény atyafiságot, úgy berzenkedett a nemzeti hiúság ezen »lapos« és »finnyás« atyafiság ellen, s ez az ellenszenv sokáig teljesen elnyomta nálunk az összehasonlító nyelvészetet. De

1848. óta HUNFALVY PÁL s kivált BUDENZ JÓZSEF a tudománynak teljes világosságát derítették a magyar nyelvrokonság kérdésére, s ma azt mondhatjuk, hogy e tekintetben a kétségre sem oka, sem joga nincsen többé senkinek.

Az ugor nyelvek családjába a finnen és lappon kivül a következők tartoznak: a vogul és osztják, a zürjén és votják, a mordvin és cseremisz. S mindezek közül a vogul és az osztják nyelv áll legközelebb a mienkhez.

Az ugor népek elágazása.

A rokonságot legföltünőbben a szók egyezése bizonyítja. A tárgyak, cselekvések, tulajdonságok nevei évezredeken át megmaradnak, ámbár itt-ott némi változással. Cicero kortársai a kezet *manus*-nak, az orrt *nasus*-nak hitták, s a mai római is így mondja: *mano, naso.* Igaz, hogy némely szók idővel elvesznek a kettévált nyelvnek egyik ágában, míg a másikban megmaradnak. Az által is növekszik a különbség, hogy idővel minden nyelv több vagy kevesebb *idegen elemet* fogad magába. De vannak bizonyos fogalomkörök, melyeknek szavai kevésbbé vannak az enyészetnek s az idegen szókkal való elcserélésnek kitéve; így pl. a testrészek

s a rokonsági viszonyok elnevezései, a számnevek és névmások. Ezeknek egyezése tehát leghathatósban bizonyítja két vagy több nyelvnek rokonságát, illetőleg hajdani egységét. Már pedig a magyar s a többi ugor nyelvek közt ez az egyezés valósággal szembeszökő.

Ugor nyelvcsalád

Lássunk mindenekelőtt a testre vonatkozó kifejezésekből egy csomót.

Magyarul	Vogulul	Finnül
szem	*säm* (olvasd *szem)*	*silmä* (olv. *szilme)*
fej	*pänk*	*pää* (olv. *pê)*
torok	*tor, tur*	*kurkku*
kéz	*kāt* (olv. *kêt)*	*käsi* (olv. *keszi)*
hón(al)	*khǫnél, khǫlna*	*kain(alo)*
váll	*vaîn, vāγén*	*olka*
szív	*sim* (olv. *szim)*	*sydän* (olv. *szüden)*
máj	*majt*	*maksa* (olv. *maksza)*
velő	*wǫlem*	*ydin* (olv. *üdin)*
vér	*wuir*	*veri.*

A vogulban, mint legközelebb rokon nyelvben, természetesen legtöbb egyezést találunk, tehát olyanokat is, melyek a finnben nincsenek meg: *haj* — vog. *χǭj* (*χ* = német *ch* az *ach* szóban); *fül* — *piľ*; *nyelv* — *ńelm*; *fog* — *punk*; *agyar* — *ańśér*; *mell (mál: róka-mál)* — *ma'íl* stb.

Ha már most a számneveket hasonlítjuk össze, ezekben is látjuk a kétségtelen rokonság jeleit:

Magyarul	Vogulul	Finnül
egy	*äkw,*	*yksi* (olv. *ükszi)*
kettő, két	*kit, kitî'*	*kaksi*
három	*khūrém*	*kolme*
négy	*ńilä*	*neljä*
öt	*ät*	*viisi* (ered. *vīti)*
hat	*χǭt*	*kuusi* (ered. *kūti)*
hét	*soät, sāt*	*seitsemän*
száz	*sōt, sāt*	*sata* (olv. *szata),*

A vogul itt is több egyezést szolgáltat mint a finn, mert pl. a *nyol-c* vogulul *ńǫl-lǫu;* a *húsz* — *khus* és *χūs;* a *negyven, ötven, hatvan* — *nälmén, ätpén, χǭtpén;* a *nyolcvan* — *ńol-sat;* az *ezer* — *sōter.*

De ezeken kivül még néhány száz fontos alapszónak pontos megfelelőjét megtaláljuk az ugor nyelvekben. Igy pl. állatneveket, minők *ló:* vog. *lū; holló:* vog. *χullaχ,* osztják *kōlak; hattyú:* vog. *χǭtäń,* osztják *χōteng; hal:* vog. *kul,* oszt. *χul,* finn *kala,* mordvin *kal,* lapp *kvele, guolle* stb. — a kezdetleges míveltség számos kifejezését, minők *háló:* vogulul *χulép,* oszt. *χolîp; nyil:* vog. *ńal,* oszt. *ńol,* votják *ńel,* lapp *ńuol; tegez:* vog. *täut,* zürjén *doz; lőni:* vog. *lî-,* zürj. *lij-,* cseremisz *lü,* finn *luo-* stb. — és igen sok más közönséges tárgy és cselekvés nevét, pl. *víz:* vog. *vit,* cser. *vid,* finn *vesi; kő:* vog. és oszt. *keu, kevi,* cser. *kü,* mord. *kev* stb.;

jég: oszt. *jenk,* lapp *jägñe;* — *élni:* cser. *el-,* lapp *ele-; hal-(ni):* vog. *χal-,* oszt. *χal-,* finn *kuole-; men-ni:* vog. s oszt. *min-,* finn *mene-; ad-ni:* lapp *adde-,* finn *anta-,* stb. stb.

A szókincs egyezésén kivül e nyelveknek grammatikai szerkezete is bizonyítja a közös eredetet, s e tekintetben legfontosabbak az egybevágó *ragok és képzők.* Könnyen kimutathatni pl. az igei és birtokos személyragok közösségét. A *kérem, törődöm*-beli *m* személyrag megvan a többi ugor nyelvben is: a lapp *mannam,* a csermisz *miem* a. m. megyek. Igy a többes 1. személyben a mordvin *peli-nek* = m. *félünk,* a lapp *mannaimek* = m. *mené-uk, mannai-dek* = m. *mené-tek* stb. A birtokos személyragokra nézve vö. *szemem, szemed, szeme:* lappul *čalmem, čalmed, čalmes,* vogulul *sämem, sämen, sämä* (olv. *szemem* stb.) — A képzők közül megtaláljuk a mi gyakorító, mozzanatos, míveltető és szenvedő igeképzőinket, azonkivül sok főnév- és melléknévképzőt. Ezekre nézve is csak egynehány példát említsünk a sokból (l. bővebben Simonyi: A magyar nyelv I. 67—78.) A magyar *vesz-ni* zürjénül *voš-nï* s a m. *vesz-t-eni* ott *voš-t-ïnï;* a m. *tolvaj:* vogulul *tolmaχ* s a m. *tolvajol* vog. *tolmaχl.* A mi *lep* és *fed* igéink a vogulban így hangzanak: *lēp-, pänt-,* s ugyanott megtaláljuk a belőlük képzett *lepel* és *fedél* főnevek megfelelőit: *lēpil, päntil.* Az *al-sz-ik* és *álom-* vogul *ul-* és *ulom.* A sorszámnevek képzője megvan az egész ugorságban, pl. *negyed-(ik), hatod(-ik)* lappul *neljad, kotad,* vog. *nelit, katit* stb. Szintúgy megtaláljuk ott a magyar középfok-képzőt, pl. a lapp *kejves* a. m. könnyű vagyis *kevés: kejveseb* könnyebb vagyis *kevesebb.*

Van aztán az ugor nyelveknek saját körükön túl további rokonságuk is, még pedig mindenek előtt a *szamojéd* nyelvek, mert ezekben sok primitív fogalom neve egyezik az ugor nevekkel, pl. a szív szamojédul *si* (olv. *szi),* a szem *sima,* a tó *tu,* a toll is *tu,* a hal *kuele* stb. — Az ugor és szamojéd nyelvek családját együtt némelyek *uráli nyelvcsaládnak* nevezik, s ez az uráli család ismét távolabbi rokonságban áll az úgynevezett *altaji nyelvcsaláddal,* mely szintén három kisebb családra oszlik: a *török, mongol* és *mandsu* csoportokra. Az öt kisebb, illetőleg a két nagyobb nyelvcsalád (az uráli s az altaji) együtt alkotja a nagy *urál-altaji nyelvtörzset,* melyet eddig röviden altaji nyelvtörzsnek is szoktak nevezni. Ural-altáji nyelvtörzs

Ezen különböző rokonsági fokozatoknak már csak fölsorolásából is sejthetni, hogy mind e nyelvek közössége, egysége sok ezer évvel ezelőtt megszűnhetett. A hétszázéves *Halotti Beszéd* sem sokkal áll közelebb a vogul s osztják nyelvhez, mint mai nyelvünk. E szerint keveset mondunk, ha a magyarnak a vogul- s osztjáktól való külön életét két ezer évesnek tartjuk. Ha ez arány szerint tovább számítjuk a valószinűséget: az összes ugor nyelvek egysége legalább három ezer évvel ezelőtt szűnhetett meg, az ugor ősnyelv a szamojéd ősnyelvtől legalább négy ezer, az uráli ősnyelv az altaji ősnyelvtől (vagyis a török, mongol, mandsu nyelvek ősétől) legalább öt ezer évvel ezelőtt válhatott külön!

A fölsorolt távolabbi rokon nyelvek közt találkoztunk a ***török nyelvek*** családjával is. Volt egy nézet, s ezt VÁMBÉRY vitatta legtovább, hogy a mi nyelvünk ezekkel közelebbi rokonságban van, mintsem az ugor nyelvekkel. A magyar nép húzamos időkig érintkezett török-fajta népekkel és számos míveltségi fogalom nevét ő tőlük kapta, de még sokkal nagyobb hatással volt a törökség néhány más ugor nyelvre, nevezetesen a votjákra és cseremiszre. De az ilyen idegen elemek alapján azt állítani, hogy pl. a mi nyelvünk a töröknek közelebbi rokona, az éppen olyan hiba volna, mint ha valaki a franciát tartaná az angol nyelv legközelebbi atyjafiának, azért hogy az angolban számtalan francia szó és fordulat honosúlt meg. A magyar-török nyelvviszonyt egyáltalán tanúlságos egybevetni az angol-franciával. Itt is, ott is kettős viszonyt kell megkülönböztetni: egyik az ősi rokonság, melynél fogva a magyar s a török az urál-altaji, az angol és francia az indogermán nyelvcsalád kiágazásai, — a másik a későbbi erős behatás, melynél fogva a magyar nyelv török, az angol pedig francia szókat vett föl nagy mennyiségben. De valamint ott meg lehet különböztetni az újabbkori átvételeket az ősrokonság maradványaitól: úgy kell itt is szétválasztanunk a magyar-török egyezéseknek két külön rétegét. A magyart török nyelvnek mondani ép oly tévedés, mint mikor Dankovszky szláv eredetűnek akarta föltüntetni, azért hogy sok száz szláv szó honosúlt meg nyelvünkben.

3. A pogánykori költészet emlékei.

Költészetünknek első emlékeit nemzeti krónikáinkban keressük. Bennök birjuk őstörténetünk kútforrásait, bennök találjuk meg történetírásunk kezdetét. E latin nyelvű történeti műveket nemzeti lelkű tudós papok írták, kik követendő példákul külföldi krónikások műveit tekintették. Például, de egyúttal forrásul is használták ezeket, belőlük nemcsak történetírói előadást, hanem históriai anyagot is tanúltak; tisztelték az írás tekintélyét, s a maguk műveit is azzal kivánták diszesíteni. Innen van, hogy, bár lenézték a múlt emlékeit fentartó szóbeli hagyományokat és naiv költészetet, mégis ezekhez folyamodtak mindannyiszor, valamikor írott forrásaik hiányosaknak bizonyúltak, valamikor másunnan nem tudták pótolni a szerkesztés hézagait. Krónikáinkban ekképen egymás mellé kerűltek a történetnek száraz tényei, s a hagyomány élő szava, egymást áthatva, egymást kiegészítve. A papi szerkesztők józansága lehervasztotta a költészet virágait, kritikai törekvése megválogatta a hagyomány gazdag beszédjét; így tehát a költészeti emlékek fölötte torzultan, megnyesegetve s idegen nyelvre átírva kerűltek krónikáinkba. Eltorzíthatták, de meg nem semmisíthették a naiv költészet termékeit, s innét van, hogy azok elárulják magukat a figyelmes kutató előtt, ki megtanúlta, hogyan kell elválasztani a történeti anyagot a mondaitól. **Forrásaik**

Krónikáink előadásának mesés színe megvesztegette Toldy Ferenc-et és utána másokat. Ők Kézai és Márk mesterek elbeszélésében a hún, Anonymusében a magyar ősmondát olvasták, s e kettőt egybekötötték, hivén a krónikásnak, ki a hún és magyar nemzetet testvérnépnek, mondáit egy törzs hajtásainak vélte. Koruknak ez volt történeti fölfogása a krónikák hitelére: ***mondai hitelüket*** Toldy kifogástalannak tartotta s ez lett irodalomtörténeti tudássá a mondákról. Wenzel Gusztáv vizsgálván a magyar és külföldi húnmondákat, még jobban megbizonyította e véleményt, melyet Toldy fogalmazott és iktatott be irodalmunk történetébe. Tanulmányából megismerték, hogy a mi Etelénk a külföldétől különböző, s úgy látszott, mintha a germán hagyomány a magyartól vett volna hatást. Ipolyi ezek tekintélyére támaszkodott, s a francia Thierry Amadé nem vizsgálta a mi krónikáink hitelességét, elfogadta előadásukat a magyar mondának írott emlékeül. Mindannyian meg voltak vesztegetve a krónikák előadásának **A mondai hitel**

varázsa által, s nem abban tévedtek, hogy benne költői emlékeket láttak, hanem abban, hogy mindent népi és eredeti költészetnek tekintettek, krónikáinkat naiv költészetünk átírt emlékeinek.

Velök szemben az új történeti-kritikai fölfogás a másik tévedésbe esett. E felfogás hirdetője és tekintélye HUNFALVY PÁL volt, ki megtagadván a hún-székely leszármazást, megtagadta a hún-magyar rokonságot s ezzel együtt a húnmonda magyar voltát, sőt még a húnmondát is megtámadta. Szerinte a húnmondát őseink német papoktól vették át, s a Nibelungen hatása alatt, nem ismertek eredeti hún-hagyományt, mely a magyar földön élt volna. RIEDL FRIGYES megtagadta a monda népies eredetét, könyvmondának tekintette, mely az írott forrásokból ment át a nemzet tudatába.

A kérdés föl volt vetve, megoldást követelt. E megoldásra egyetlen módul a részletes és pontos összehasonlítás kinálkozott. HEINRICH GUSZTÁV példájára, PETZ GEDEON a monda minden egyes elemének pontos összevetése és rendszeres kritikája után kimutatta, hogy élt a húnhagyomány, s hogy az nem a Nibelung hatása alatt fejlődött. Egy kisérlet történt arra is, hogy az eredeti hagyomány alapján rekonstruálva az eredeti húnmonda mily alakot ölthetett. Igy történeti fölfogásunk tisztulásával tisztúlt e kérdésnek irodalmi fölfogása, s így pattant ki a titok zárja, mely által krónikáink egyképen megnyiltak a történet s az irodalom előtt.

A kritikai történetírás csupán a történeti anyagra fordított figyelmet, megrostálta krónikáink hitelét, s ezzel mintha megdöntötte volna a pogánykori költészetről birt tudásunkat; de csak látszólag, mert valóban megerősítette. Tőle tanúltuk meg, hogy krónikáink előadásában egymás mellé került a való és a költött, a történeti és a mesei anyag; tőle tanúltuk meg, milyen összefüggésben állanak Kézai és Márk krónikái, meg Béla király Névtelene. S midőn kijelentette, hogy krónikáink a mese világában élnek, már eleve elismerte, hogy bennök bírjuk költészetünk kezdetét; s midőn külön válogatta a történeti tényeket és a mesés elemeket, már rámutatott a mesei, a költészeti kincsre. E mondai kincs csak szorgos vizsgálódás útján fejthető ki, de a munka jutalmazó, bár nem találunk kész költészetet, hanem annak csak romjait, nem költői anyagot, csak törmelékeit, nem költői emléket, csak emlékeztetőt. E szórványos nyomokban mégis megtaláljuk kétségtelen bizonyitékát annak, hogy pogány eleink között a monda-alkotó képesség a szájon forgó hagyományból költészetet tudott teremteni, mely az ősi haza, a húntörténet s a pogány magyarság világát be tudta népesíteni hősökkel, cselszövő és pártoskodó nagyokkal, szerencsétlen királyfiakkal, bölcs és vitéz vezérekkel. E világban ott szerepelnek a mithoszok csodái, az emberit meghaladó erények, a nagy jelentőségű események, melyeket a naiv lélek szorongása megnagyít, humora megenyhít.

Ős-költészetünk köre A naiv költészetnek letűnt életéről nemcsak krónikáink tanuskodnak. Hiteles följegyzéseink vannak már a legrégibb időtől kezdve, hogy a ma-

tartomány őket sem befogadni, sem táplálni nem birta. Kémeket küldvén tehát onnan Scythiába, miután Scythia tartományát igen ügyes ravaszsággal kikémlelték, gyermekeikkel és barmaikkal azon hazába vonulának, hogy ott lakozzanak. Midőn tehát azon országba bémentek, abban lakókul az alplozúrokat találák, kiket most pruténoknak hívnak, kiket megvervén és kikergetvén vagy megölvén, azon országot, mint tudjuk, szomszédaik ellenére mai napig is birják. Scythia tartománya ugyanis Európában fekszik s kelet felé terjed; egyfelől az éjszaki tenger, (másfelől a Rif hegyek zárják be).

V
esett. E
a hún-s
együtt
Szerintc
hatása
élt v
danak

A
megrosts
kori kö
sztette.
kerult
meg n
király
elnek,
midőn
ramutat
kész ké
töredék
ban még
között
tiszetet
magyar
nagyokk
ott szer
nagy je
humora
A
Hiteles f

ekeket hitte
tették, k

sik téve
megtagad
n-ágot s e
megtá
s a Nibel
magyar f
tetet, köny
tudat
adásra
ontos
magyar
t tört
tett hu
tisztult e
ly által

tett figy
na a p
tóban m
egymás
tőle tan
rokat, mer
mese világába
ink kezdetet
elemeket, m
csak szo
nem ta
anyagot,
nyos nyo
pogány el
ányb l
net s a p
és párto
kel E világ
aló erenyek,
a megnagy

nk tanuskodnak
hogy a ma-

pute parte e uitina. Quaundi
q; pter uadum unum pontus
Geo uallat fluuijs currens her
bis silvis piscibus uel intibus 7 fer
tus copiatur. Aditus illic diffici
lis et entus Paludes ergo
Meoti das arenntes qui nunq an
nis breuem immobilit pmansit

zutos qui nunc prutent num
cupantur, i eo habitates iuene
runt. Quibus deletis et expulsis
ac omnibus usq hodie tpim regni
immutis intimis possidere dignos
tantur. Scythia enim regio i Europa
situm het q extenditur ulus oriente
Abuno late ponto aquilonari ab

A Képes Krónika 5-ik lapjának hasonmása.

gyar nép mindenkor énekelt, nemcsak vallásos éneket istenei dicsőségére nemcsak a tűz tiszteletére, nemcsak a hadi vitézség táplálására, szóval nemcsak vallásos, hanem világi dalokat: hanem énekelte a múlt nevezetes eseményeit, dicsőségét, történetét, énekelt epikai dalokat is. Tudjuk, hogy ez epikai dalokat egy énekes felekezet emberei mívelték, ők foglalták énekbe a nemzeti hősök tetteit s ők tartották fenn ezeknek emlékezetét, átszállítva dalaikat nemzedékről nemzedékre. E dalos-rend egyenesen a naiv költészetet szolgálta, s talán épen ebből a tényből lehet megérteni, mért nem maradt emlékül csak egyetlen ének is. Kiváltságukat biztosabban őrizte a szájról hangzó, mint az irásból eltanúlt ének, s gondoltak-e még azok leirására is? Ha véletlenül úgy történik, nem lenne-e csoda megmaradásuk, eszmélve siralmas századainkra s ama gondatlanságra, melyben költészetünk és kultúránk emlékei csak a legújabb korig is részesűltek?

Ha ők nem gondoskodtak műveik fönmaradásáról, miért tűntek el az irott költészetre gyakorolt minden hatás nélkül? Mert az öntudatos íróság eleve eltért a népiestől, melyet tudákos maga-bíztában büszkén nézett le s a megbecsűlt idegen minták után indúlt. Igy tett Anonymus, bár nem költő, hanem történetíró volt, ki művét azért írja, mert szégyennek tartja, ha oly nemes és dicső nemzet, mint a magyar, eleinek történetét a parasztság meséiből tanúlja meg. Igy tett a többi krónikás, korai józanságával a lenézett mesékből csak történeti anyagot akart meríteni. S e korból nincs egy nevünk, mert a késősbbi korok írói nem gondoltak velök. De maga a naiv költészet élt, virágzott s mind külalaki, mind műalaki fejlődésében elérte ama fokot, mely alatt a valóságos népi költészet sehol soha meg nem állhat. Népmeséink és népies epikánk módjára kerekedhetett ki az ősi költészet naiv éposza is, de krónikáinkban ennek nyomára nem akadunk. Azok a részek (Kézainál Lib. I. cap. I—IV., Márknál cap. II—VII., X., s utánuk Thuróczinál, Lib. I. cap. IV., XI—XIII., XV., XVIII., XX—XXIII. húnmondákra s Anonymusnál különösen a cap. II., III., XV., LV. a magyarra), melyekben a nemzeti hagyományokra s azokban az ősköltészet emlékeire ismerünk, nem fognak e kérdésben eligazítani.

A nemzet eredete

Krónikáink szerint őseink Jáfet ivadékai, köztük Nimród óriás Thana fia, kinek népe, hogy egy újabb özönviz esetére biztosíthassa magát, megépíti Bábel tornyát. Egy felsőbb végzés azonban úgy összekeverte nyelvüket, hogy egymást meg nem értvén, el kellett széledniök. Nimród Eviláth földjére költözött, s ott nemzette Eneth nevű nejétől két fiát Hunort és Magort. E két fiú külön sátorba szállott, s történt egyszer vadászaton, hogy szarvasünő akadt eléjök, mely őket üldözés közben a Meótis ingoványaiba vezette. E földet baromnevelésre alkalmasnak tartván, atyjoktól engedelmet kértek, hogy oda költözve, ott lakhassanak. Öt esztendeig békességben is élnek új hazájokban. Egy alkalommal, az úrnak hatodik esztendejében, Belár és Dule fejedelmeknek mulatozó hölgyeire akadnak,

kiket magukkal visznek s velök összeházasodnak. A két testvér Dule fejedelemnek két lányával tart nászt, s így alapítóivá lesznek a két testvérnemzetnek. Hunor utódai a húnok, Magoréi a magyarok. Idővel nagyon megsokasodnak, s új hazát szereznek dicsőséges hadjárat után a gazdag Scythiában. Itt élt a két testvérnép, mig »mint a fövény úgy megszaporodván« a húnok az Úrnak hétszázadik esztendejében magok közül hét vezért és fegyvereseket választva, nyugot felé, új haza keresésére indúltak. Ez volt a magyarok első kivándorlása, miként krónikáinkban olvassuk.

A magyarok bejövetele.
(A Képes Krónikából.)

Ősi történetünk eseményei lappangnak ez elbeszélés mögött, de abban a csodálatos keverékben, mely összeköti a tudákosságot a naiv költészettel, a hagyományt a történettel. A bibliai származtatás kétségbevonhatatlanul a kompilátor lelkiismeretét, illetőleg korának ily szokását terheli; a kalaúzul rendelt szarvasnak míthoszi megjelenésében a naiv képzelet munkájára ismerünk; a hagyomány megőrizte egyes tulajdonnevekben az ősi hazának, Scythiának, emlékeit; a történetírás tudja, hogy nomád őseink vándoréletet éltek, mielőtt a világ színpadán megjelentek volna. Minden

nép ismeri és őrzi eredetének mesés történetét, de azok legtöbbször a történeti való rovására esnek még a míveltebb népek míthoszaiban is. Úgy látszik, a magyar ősmonda híven őrizte meg a bölcső emlékét, a gyermekvilág meséit, s ez alig történhetett másképen, mint hogy az eseményekre épűlt szóhagyomány a naiv költészetnek maradandóbb formájú alakulásában a krónikásnak őszinte forrásává lehetett. Első pillanatra mintha szegényesnek látnók; de mily mozzanatai lehettek egy nomád nép kóbor világának, melyek még foglalkoztatni tudták volna fantáziáját? A mint azonban vándorútjára megindúlt, s egy világraszóló hőse emelkedett ki, egy-

Aquileja. (Schedel XV. századi krónikájából.)

szerre lett története és bujagazdagon sarjazott annak nyomán mondai költészete. Különösen mikor Etele megjelenik, ki egész Európában magára vonta a naiv költészet érdeklődését; hagyomány és monda fűződött köréje a ködös Izlandban s a napsugaras Itáliában, Rómától Aquiléjáig. A germán és latin mondák Attilája azonban nem hasonlít a mi Etelénkhez. Etele az idegen mondákban

Az idegen emlékekben e hatalmas fejedelem nem élő, nem egész alak: egy mesés hatalmú uralkodó; egy jóságos gyám, ki két fiatal boldogságának áll útjában; egy mesebeli király, bosszút lihegő asszonyának eszköze és fegyvere; egy theologizáló bölcsész; egy elméskedő humanista; egy barbár lelkű és karú harcos; egy ismeretlen, hírből hallott uralkodó.

Mindenütt más, sehol sem az igazi, nem egy egész ember, hanem egy Proteus, ki mindenütt más formában mutatkozik. A magyar hagyomány hőse valóságos emberi jellem, majdnem époszi hős, egy igazi fejedelem és vezér, kinek hatalmas alakja büszkén hordja azt a felelősséget, melylyel végzete fölruházta, kinek erős szeme kibírja a ragyogást, melylyel a hagyomány pazarul bevilágította. Így megalkotva nincs sehol, csak a magyar krónikák elbeszélésében, mely a történet és a hagyomány összeszerkesztésével a történeti s a mondai hún király alakját egyképen megőrizte. A monda hőse a történet hőse is, a naiv költészet élő alakra formálja a maga alakjait, csakhogy pazarul színezi, csodásan nagyítja; e pazar színezés bámulatosan megmaradt Etelén, e csodás nagyítás kivételessé emelte alakját, melyet a történetből mindnyájan ismerünk.

Etele király.
(A Képes Krónikából.)

A történelemben a hún népnek vándorlása és világtörténeti szerepe sokkal előbb kezdődik mint a mondai hagyományban. Mintha a húntörténet csak Etelében élne, mintha az Ázsiából történt kivándorlás és Pannonia elfoglalása között lefolyt századot a monda készakarva ugraná át, vagy szándékosan olvasztaná bele Etele életébe. A mondában az egész nép történetét ő hordja, ő emeli a földi dicsőség magaslatára és ő rántja magával a megsemmisülés katasztrófájába.

A húnok, mint krónikáinkban folytatólagosan olvassuk, Scythiából megindúlnak hét fejedelmi személy vezetése alatt. Közöttük van Bendegúz két fia, Buda és Etele, kinek világverő küldetését a földből csodásan nőtt karddal jelzi egy felsőbb hatalom. Különböző viszontagságok között a Dunához érnek, s azt az éj csendjében tömlőkön átúszva, meglepik Potentiana alatt a városon kivül táborozó szövetségeseket,

Etele a történelemben

Macrinust, ki a tartománynak kormányzója volt, s Detriket, Itália királyát, ki segítségére sietett. A húnok győznek, s változó szerencsével folytatott háború után Etelét királyukká választják. »Vala pedig Etele király barna szinű, dühös tekintetű, büszke járású, széles mellű s megeresztett szakált visel vala.... merészségében maga-mérséklő, csatákban igen fortélyos és ügyelő, testéhez illő erejű.... Szeretik vala pedig a külföldi nemzetek, minthogy bőkezű és barátságos vala, s minthogy természeténél fogva szigorú volt, övéi csodálatosan félnek vala tőle.« Ekként rajzolja Kézai Simon mester. (Első könyv, I. 6.)

Etele Budát maga mellé emeli, s hogy legyen, ki az új házát megvédelmezi, mig ő idegenben küzd hírért és dicsőségért, a Tisza és Don között fekvő területet bízta reá.

Etele külföldre indúl, megmérközik a rómaiakkal Catalana mellett, csodálatos utakat jár be, nagy területet hódít meg és új dicsőség koszorúját fonja maga és nemzete számára. Ez alatt Budát nagyravágyás szállja meg, átlépi birodalma határát s Sicambriát a saját nevéről Budának nevezteti. A visszatérő király e fölött haragra gyúl, Budát megöli, s megparancsolja, hogy Sicambriát Etele várának nevezzék. »A németek a tilalomtól félve azt Eczilburgnak nevezik, de a húnok a tilalommal nem gondolva mai napig is Ó-Budának hivják és nevezik.« Etele a »föld kerekségének félelme és Isten ostora« nevet vesz föl, új hadjáratra indúl Itália felé. Megostromolja Aquileját, megremegteti Rómát; az örök város ugyan megmenekűl, de az olasz föld annál jobban megsínyli haragját. Hatalma tetőpontján a hún dicsőségnek vakító sugarát ragyogtatta föl, s győzelmét új nász gyönyörűségével és fényével diszesítette. E mesés emelkedésében mintha egy pillanatra megállt volna, de utána nem következett újabb emelkedés. Sorsának hirtelen fordulása költőileg van előkészítve, csodás jelekkel érzékítve, mint az époszokban történni szokott.

Hazatértében elébe viszik Mikoltot. »Az emberi alaknál sokkal gyönyörűbb« királyleány méltó tárgya a »világ pörölye« szerelmének, kinek »csodás mívű ágya, gazdag arany készletei, fényes sátrai voltak« s a ki »szerfelett buja is vala«. A történet Etelét mesésen igénytelennek ismeri, a monda fényűzőnek, gazdagnak, ragyogónak jellemzi; Priskos leirása a történetiróé, a krónikák jellemzése a naiv költészet hatására mutat. Etele nászt ül, csodás jelek intik előre, s végzete mámorában, dicsősége és kivánt örömei között éri el: orrának eleredt vére fojtja meg. Halála kietlen megdöbbenést kelt, a húnok fejöket vesztik, az ajtónállók ijedve nyargalásznak, s Mikolt »kiáltozásával sikoltozá, hogy ura a minden test útjára költözött«. Vele porba dől a húnok hatalma és ereje; mint époszi hős, Etele is magával rántja egész nemzetét.

A hét vezér.
(A Képes Krónikából.)

Hún utódok és hagyományok.

Csak egy rövid jelenet van hátra: hogyan esett össze végtelen birodalma. Két fiá, Aladár és Csaba, küzdenek atyjok örökségeért. Amaz Krimhildtől, emez Honoriától való, amazt az idegenek, emezt a húnok, saját népe, támogatják; bennök van megszemélyesítve a szemben álló két érdek, a mi megint erősen költői vonás. A monda érdeke átszökken a kisebbik fiúra, a népies képzeletnek e kedves alakjára, körülveszi dédelgetéseivel, s rokon szívvel siratja bukását. A döntés kardélre kerűl, Csaba három napig tartó véres ütközetben meggyőzetik; ipához menekűl Görögországba s onnan őseihez Scythiába.

A húnmondának e rövid vázlata egy kiemelkedő esemény elbeszélésében egy tüneményszerű fejedelmet rajzol, a húntörténetben Etelét. Alakját részletesen ismeri, megnagyítja és életének nagy mozzanatait helyi

hagyományokhoz (Buda és környéke) köti. E hagyományok azon a földön születtek és éltek, a hol maga a hős nagy tetteit véghezvitte, s így megmaradva kiegészítették a krónikaszerzőknek egyéb forrásokból merített tudását. Az esemény előadása, a helyi hagyományok értéke s Etelének jellemző és pontos kialakítása egy költészeti emlék maradványaiul hatnak, ezek a hún-mondák emlékei. Ha élt a Duna felső völgyén egy gazdag hún hagyomány még a Pilgrim idejében, élhetett a Duna délebbi völgyén akkor is, midőn nemzeti krónikáink őse, a XII. századi királyok krónikája készült. Élt és gazdagodott, gazdagodott a bejött magyarok mondáival. A szóhagyomány fenmaradásáról későbbi történetírók műveiben is találunk adatokat, s Erdélyben maig él Eteléről, Rikáról, de különösen Csabáról.

Botond párbaja a göröggel. (A Képes Krónikából.)

Ott még várják vissza Csabát Görögországból, ismerik a Csaba-írét, s fentartják a hún-magyar atyafiság hagyományát. Ha az nem felel is meg a történeti igazságnak, megfelel a költészetinek, mondainak, mely jellemző motivuma a magyarok második bejövetelének.

A hún hagyományokhoz ily módon kapcsolva a pogány magyar őskor költészeti emlékeiként csatlakoznak az ősi pogány mondák. De ezek alig alakúltak ki olyan tökéletesen, mint az Etelével foglalkozók. Gazdagnak kell felfognunk, mert még véletlenül is elég maradt ránk, de úgy látszik, nem üllepedett meg teljesen, nem formálódhatott össze. Részletek, inkább mint egész, egymásután következő, s nem egymást átható, egymásra szoruló elbeszélések. Nincs középpontjuk, melyre lerakodhatnának, nincs egy hősük, ki körül csoportosúlhatnának; vagy talán nem volt volna elegendő idő arra, hogy e hagyományok mondai avatást nyerjenek?

Csaba nem szűnt meg únszolni övéit, folytatja tovább a krónikás, hogy foglalják vissza Etele birodalmát. A magyarok hosszú ideig nem mozdúltak, mig Álmos, Ögyek fia, Csaba kis-unokája meg nem született. Őt isteni jel, anyjának, Emesünek csodás álma jelölte ki a föladat megoldására. »Maga pedig Álmos ékes, de barna ábrázatú, fekete, de nagy szemű, magos és karcsú termetű vala, kezei tömérdekek és ujjai hosszúk valának.« Így festi a Névtelen negyedik fejezetében. E leirás mondai alakra utal részletességével és jellemző adataival. Álmost tehát nemzete fejedelmének választja, s ő vezéreivel esküt és fogadalmat fogadnak egymásnak, vérökkel pecsételvén meg szerződésüket. Hosszas és harcokban gazdag vándorlásnak eredtek, meghódoltatták a ruthenokat, elfoglalták Kiót, magukhoz csatolták a rokon kúnokat, s mindenütt nagy tisztességet szerezve Galicián és Lodomérián keresztül Munkács alá szállának. Itt négy napig áldomást tartottak megjöttök örömére, s nagy feladatuk megoldására tanácsot ültek. Álmos betöltötte hivatását, kivezette nemzetét Pannóniába, de e feladat Árpádnak jutott, kit maga után fejedelemnek választatott. Ettől kezdve Álmosról nem szólnak emlékeink, csupán egy kései szerkesztésben olvassuk, hogy Erdélyben megöletett. Mintha e hallgatásban valami rendkivüli esemény emléke lappangana, mintha Álmos csakugyan csodásan tűnt volna el nemzete elől, miként e hallgatásból Toldy azt kimagyarázta! Ősi magyar mondák

E kegyes és bölcs vezér egészen az események fölött van tartva. Csodás születése és nyomtalan eltünése között egy nagy nemzeti vállalat sikere foglal helyet; de maga nem követeli érdeklődésünket. Inkább nyugalmas fenségben áll előttünk, mint tettekben, eseményekben, résztvéve mozgalmas küzdelmekben. E hideg méltóság távolítja, semmint közelíti alakját, melyet különben a hagyomány élénken megrajzolt.

Fia és utóda Árpád bölcseségben és vitézségben egyaránt kitünő, de a naiv költészet őt is inkább föl-, mint kiemelte; ő nem lett a mondai elbeszélésnek kedves — inkább tisztelt — alakja. Bölcseségét ***a fehér ló regéje,*** vitézségét a ***Zalánnal vivott ütközet*** jellemzi. Amaz legrégibb, ránk maradt históriás énekeink egyikének, a ***Pannónia megvételéről*** szólónak, emez pedig újabb költészetünk első nagy nemzeti époszának, Vörösmarty ***Zalán futásá***nak szolgáltatta tárgyát. E két esemény köré a honfoglaló vezérek tettei fonódnak, egymás mellé sorakozva, egymáshoz és Árpádhoz lazán fűzve. Úgy látszik, hogy a honfoglalás szerte kalandozó vezéreiről egy igen gazdag hagyomány élt, de a népies költészet egybeszövő mondai szerkesztésben nem dolgozta föl. A honfoglalás

A magyar történet elbeszélésében, a felkészülődésnek, a vándorútra kelésnek, a vezérek választásának, a kémek kiküldésének elmondásában, mintha ismerős történetet hallanánk, a húnesemények megismétlését. Van bizonyos rokonság a két nemzet őstörténetének elmeséléseben, az előadás menetében, mely talán epikai ismétlésképen is elfogadható lenne. Úgy hinnők, hogy az elbeszélés eredetileg a magyar történet hagyományaiból támadt,

és a hún történetben csak mint költői visszavitel szerepel. A krónikás teljes hún hagyományt vagy nem talált, s ezért fordúlt a magyarok bejöttéhez, vagy ha talált, nem akarta fölvenni, nehogy a külföldi krónikásokkal ellenkezésbe jőjjön. Különben is azok a magyarokat keleties szokásaik, kétségtelen ethnografiai jellegök és megjelenésök módjában való egyezésök miatt egyenesen Etele ivadékainak, utódainak tartották. Már a honfoglaló csaták leírása egészen különbözik a két elbeszélésben. Etele hadi szerencsével és a háború jogán foglalta el a Duna-Tisza közét, Árpád örökösödési és szerződési jogon; harcait inkább a szerződést meg nem tartó fél büntetésére, mint a fegyver jogáért indította meg. E hadjáratot a hagyomány megőrizte, de a népi költészet ép úgy nem foglalta egységessé, mint a vezérek külföldi háborúinak emlékezetét. A hún és magyar mondának egy úton induló, de utóbb szétágazó szálai ismét találkoznak ott, a hova két hősük pihenni tér. Etele Budavárában székel, Árpád is itt üli meg a honfoglalás áldomását s a közelben, Csepel szigetén, üti föl sátorát és nyugszik meg.

Lél vezér.
(A Képes Krónikából.)

A vezérekről szóló hagyomány gazdag anyaggal egyre gyarapodott, de nem tudott egy alak köré lerakódni; a fejedelmek, Zsolt és Taks, s a vezérek, kürtös Lél s a nagybárdú Botond, mind éltek a hagyományban, tetteik és nevök emléke megmaradt. Amaz Regensburgban felakasztása előtt kürtjével agyonüti a német császárt; emez Konstancinápoly előtt, a görög császári pár szeme láttára, legyűr egy óriást és bárdjával bevágja az érckaput. Mondák szövődnek még Bulcs, Bors, Töhötöm és többek köré. Azonban mindannyian különkülön, egyes ember, egyes esemény emlékét őrizve, nem együtt egy kiváló hős, egy korszakos esemény epikai tekintélyének szolgálva. E véleményre krónikáink előadása jogosít fel, s az a tény, hogy épen a pogány korban már nyomára akadunk az énekesrendnek, s egykorú történetiróknál, mint Theophilactusnál, kétségtelen adatokat birunk az ős magyarok dalairól. A hetedik századbeli görög író azt mondja a magyarokról, hogy énekeket zengenek a földnek. Ekkehard krónikás a tizedik század elején a szent-galleni harácsoló kalandorok énekeiről emlékszik. A magunk krónikásaiból is akárhány bizonyságot idézhetünk. Legvilágosabban Márk beszéli a Képes Krónikában, hogy »a hét vezérek maguk készíttettek magukról énekeket neveik dicsőítésére, hogy maradékaik, azoknak hallatára, atyjokfiai és barátaik előtt velök kérkedhessenek«.

Óskori dalköltészet

E dalok nemcsak az istenek, hanem a nemzeti történet kultuszára is zengettek, s a kalandos és harcias nép merész vállalataiban kiapadha-

tatlan forrásuk volt. De míg a hún hagyomány a krónikás korában már mondai távlatban látszott, a magyar hőskor dalai a még egyre fejlődő, friss hajtásokkal gazdagodó monda-fa virágaiként, egyre újúltak és termettek. Így tehát a hún elbeszélésben mondai nyomokra, a pogány-kor krónikájában egy frissen hajtó naiv költészetre merünk visszakövetkeztetni. Nem gondoljuk valószinűnek, hogy őseink épen a dal és költészet adományát nem hozták magukkal a színes Keletről, midőn állami, hadi és kultúrai fejlődésükben a nomád népek között nem közönséges magaslatra emelkedtek. A magyar faj dalos természete, költői képessége vele volt, midőn oda hagyta Ázsiát s gyökeret vert, midőn megalapította otthonát. A fejedelmekről, vezérekről énekelt még ezután is, s ha énekeiből ma nem birunk egyet is, ez nem azt jelenti, hogy nem voltak, hanem hogy nem maradtak ránk. A régi míveltségnek nem is átalakulása, hanem kiirtása és megsemmisülése a keresztyén korszak új vallási és állami szervezkedésével, ama régi kultúra költői termékeit is romjai alá temette.

De a hősi kor története azóta is egyik leggazdagabb forrása költészetünknek, s a krónikák elbeszélése mindenkor tudott költői hangulatot kelteni, s az idők folyamán gyakran ihlette a késő korok íróit. Így nemzetivé lett volna akkor is, ha eleve nem lett volna is a miénk. *Buda halála* a hún-tragédiának kicsiny mozzanata a krónikában, de Arany János húnregéje a magyar szellemnek örök dicsősége, melynek forrása mégis csak a krónikában megőrzött pogány költészetnek töredékes emléke.

4. A magyarság az Árpádok korában.

Szent István.
(A Képes Krónikából.)

Politikai és közmívelődési állapotainkról, kívánunk áttekintést nyujtani, melyek alatt a magyarság a kitünőleg nemzeti királyok korszakában létharcát folytatta. Minél szegényebb e kornak öröksége magyar nyelvű irodalmi, költészeti emlékek fenmaradása tekintetében, annál égetőbb, kiemelkedőbb a történetiró feladata kutatni, hogy a hallgatást mi okozhatá, — rátenni kezét a nép szivére, megtudandó, hogy a távolmúltban mily érzelemmel dobbant, — meglesni, miként szólal meg az a nyelv, melyen írva oly kevés maradt ránk ezen időkből. Az ország közállapotairól s a magyar nemzeti szellem fejlődéséről kell áttekintést, tájékozást szereznünk, hogy megértsük azt a keveset, a mi reánk maradt s azt a sokat, mely szóban soha meg nem nyilatkozott.

A hol költői egyéniség nem áll előttünk, kit elemezzünk, ott a néplélek mélyén kell buvárkodnunk, hol a költészet ősforrásai fakadnak....

Az egyházi és világi hatalom vezérképviselői

Szent István megkoronázásával, a királyság megalapításával Magyarország belép a nyugot-európai államok szervezetébe s a középkori eszmevilág részesévé válik. Ma, midőn az úgynevezett ***Sylvester-féle bulla koholmányával*** végleg leszámolt a történelmi kritika s így azon legista okoskodás is, mely ezen álokmányhoz füződött, jórészt alapját vesztette, tisztán előtérbe lép e sarkalatos történeti ténynek harmonikus természete azon hatalmi rend irányában, mely az ezredik esztendő körül Nyugot-Európában fennállott.

A magyar történetírás, s a századunkbeli inkább mint a múlt századi, a II. Sylvester bullájának hitelességére alapítva, eddigelé egy éles megkülönböztetést vélt tehetni a magyar királyi korona adományának merőben szentszéki eredete s azon császársági aspirációk és befolyások között, melyek e fordulóponton netalán érvényesűlhettek volna.

Pedig e dualismus feltevése az Úr ezredik éve körül már magában véve egy történeti tévedés. Az ezredik év körül ezen ellentét nem létezett s az egyházi és világi hatalom, vezérképviselőiknek a pápa és császárnak mélyen gyökerező lelki barátsága és személyi érdekazonossága következtében, a benső harmonia és közös célrahatás azon eszményileg tiszta jelenkezését mutatja, mely a világtörténetben azóta sem ismétlődött.

Nem a német császárság s a világhatalommá kerekedett pápaság állott itt szemben, hanem a ***római világbirodalom*** visszaállításának nagy álma újból reá vetette fantasztikus körvonalait az örök város roncsolt körfalaira, de a kereszt és halászgyűrű jelvényeit befoglalón. Az új Caesar Augustus az Apostolok és Jézus Krisztus szolgájának nevezte magát; a X. század extatikus vallási rajongása hatotta át s a feudalitástól szorongatott pápaságot területi adományozásokkal erősítve ennek vallási és joghatósági fensősége vezérharcosául buzgólkodék.

E helyütt még főeredményeiben összegezve sem fejthetjük fel azon viszonyok láncolatát, mely Gerbert-Sylvestert az Ottó-ház hálás lekötelezettjévé, a császári eszme és érdek korlátot nem ismerő előharcosává avatták. Franciaországra nézve legújabb kutatások éles világításba helyezik ebbeli szereplését. Egy új dinasztia felemelésében s egy örökké emlékezetes koronázásnál neki már egyszer előkelő, mozgató szerepe jutott. A Capet Hugó királyválasztását, noyon-i felavatását értjük. Gerbert és mestere Adalbero, reimsi érsek — s az oroszlánrész kétségtelenül az utóbbié — a császári ház és III. Ottó érdekeit szolgálták a robertinusok ezen felemelése s az utolsó (franciaországi) karolingusok megsemmisítésében. Ezen történeti alakulat szempontjából kell mérlegelnünk egy napjainkbeli kiváló francia jogtörténésznek jellemzését, miszerint »a Capet Hugó trónra jutása mindenek előtt egyházi tény volt«.

Tudvalévő dolog, hogy e viszony a geniális dél-francia pap s az ifjú graeco-saxon császár között mily bensővé, mennyire személyessé alakúlt a X. század azon végéveiben, melyekre Vajk-Istvánnak vezéri uralkodása terjed és tetőpontját érte, midőn III. Ottó római császári hatalomteljéből a pápai tiarával ruházta fel mesterét, immár II. Sylvestert. Császárság és pápaság az akarat és törekvések közös célrahatásában akkor nehány röppenő évre szinte egybeolvadni látszanak. **A kölcsönhatás eredményei**

E kölcsönös áthatás legnevezetesebb eredményei közé tartozik a koronaküldés, azon királyi díszjelvények és egyházi fenségjogok átruházása, mely a római szentszék részéről Szent István, Magyarország irányában történt.

»A fentnevezett császár kegyelméből és ösztönzésére — írja merseburgi Thietmar Chroniconja — Heinrik, a bavarok hercegének sógora Vajk, a ki országában maga állít püspöki székeket, koronát és felkenést vőn.« E kitünő forrás lakonikus feljegyzése kétségkivül teljes összhangban áll mindazzal, a mit a császár és pápa kölcsönös viszonyáról tudunk s

ennélfogva egyszersmind a legtöbb valószínűséggel bíró előadása az e részben történteknek.

Igen, III. Ottó római császári aspirációinak természetes kifolyása volt, hogy királyokat teremtsen. Hű munkatársa, a Caesar (Gerbert leveleiben sűrűn találkozunk e nevezéssel) bizalmasa, e törekvéshez reá adja, a mit csak ő adhatott, az egyházi kenetet, a koronát és áldást. De az ki volt zárva, hogy egyoldalúan intézkedjék a császári politika szférájában, sőt annak köreit egy ellentétes, akár theokratikus érdekben érinteni akarja. Nincs itt szó a német birodalom hűbéri felsőségéről, melyet e királyi önállósítás, ellenkezőleg, kizárni látszik; a minthogy a német határszéli püspökmegyék jurisdictiójának Magyarországra kiterjesztését tényleg és végképen meghiusította. A német történetírók ezt mai napig sem képesek III. Ottó császárnak megbocsátani. A nemzeti expanzió meghiusúltának neheztelése ki-kitör e kilencszázados eseményeknek tárgyalásánál.

De e felfogásuk kétségtelenül tárgyilagosabb, mert a ***históriai*** tényállásnak megfelelőbb, mint a magyar történetiróké, kik a császári romantikusnak eme beleavatkozását félreértik és védekeznek vélt jogkövetkezményei ellen, melyeket nem rejtett magában. De ha ebből valami benn is rejlett volna a beavatkozó császár célzataiban: mintha a történeti emlékek és oklevelek tételei határoznának a népek függetlensége s országok önállása felett, és nem az élő erők kifejlődése és folyton megújuló hatálya a létért való küzdelemben!

Hát Magyarország történetéről, a magyar nemzet végzeteinek alakulásáról nem nyerhetünk tiszta képet, ha e királyság fejleményeinek valódi természetével nem jövünk tisztába — elfogulatlanul, előre feltett, csak későbbi fejleményekből merített politikai irányeszméknek belehurcolása nélkül.

III. Ottó hatása Sz. Istvánra

Kétségtelen, Sz. István királynak megkoronáztatása is »egyházi tény volt« — egyházi e szó legtágasabb értelmében. De a római birodalmi eszme befolyását, a nyugoti császárság apaságát sohasem tagadhatta meg. S a mint a III. Ottó romanizáló, antikizáló célzatai, mint egy pathétikus szimfónia elhaló akkordjai, elenyésznek, legott nyomasztó súlyával előtérbe lép a ***germán-német*** elem sajátlagos jellege és expanziv tendenciája.

István király maga, lelke, egyéniségének legbensőbb valójában, ***vallásossága*** nyilatkozásában ezen *Ottó*-szellemet tünteti elé. S ez alig szorúl magyarázatra. Annak a környek volt ő neveltje, melynek élén III. Ottó állott, de a melynek szellemi központját a császár szerelme Sz. Adalbert képezé. Ugyanazon szellemi légkör kisugárzása, rokonbenyomások, azonos aspirációk s ennélfogva hasonló eredmények.

Midőn német lovagok, Sigefridek és Waltharik görög betűkkel írják nevüket paviai placitumok alá, s a ***praefectus urbis*** is görögül mázol, akkor keletkezik Magyarországon is az a páratlan emlék, mely úgy kirí középkori történetünk keretéből: a ***veszprémvölgyi apácakolostor görögnyelvű*** alapítólevele. Mi e görög monostor alapítását nem tulajdoníthatjuk

első sorban dél-olasz befolyásoknak. Monte Cassino és fiú-alapításai latinok maradtak, a Justinián utáni századokban is, midőn romano-bizantin duxok parancsoltak Nápolyban és campaniai-apuliai részek felett. De felemelkedik a *Theophano* császárné alakja, az a messzeható befolyás, melyet Közép-Európa országaira, udvaraira gyakorolt és nem kevésbbé Gerbert-Sylvesterre, ki tőle szokta volt venni parancsait franciaországi szereplése alatt. S a »homo genere Graecus, imperio Romanus«, mint Gerbert III. Ottót nevezi, nem hivatkozik-e a »Graecisca nostra subtilitas-«ra és kéri az Istent, »ut Graecorum vivax ingenium« mestere által felkaroltassék?

Szent **István** magyar király születése. (A Képes Krónikából.

Ha pedig Sz. Istvánnak buzgó adománylevelét olvassuk, a ravennai bilincses Sz. Péter monostora (monast. S. Petri ad vincula) javára, nem gondolunk-e önkénytelenül a császár hasonló tényeire azon város javára, melyben S. Romualddal vezekelt s az aszkezis gyönyöreiben ittasúlt? Különben is, midőn Vajkot a »keresztkútból kiemelte« a sanseverino-i gróf, Deodat, mintegy jelképezte azt a melengető, eszme-érlelő szerepet, mely az italo-román elemnek Magyarország christianizálásában osztályrészül jutott.

De bármint legyen, lehetetlen fel nem ismerni azt az idegen, bár a szó legjobb értelmében kozmopolitikus vonást, mely e megindított vallási és társadalmi átalakításban érvényesűl. A magyar nemzet egy évezreden keresztül több nagy forradalomnák válságait élte át; de egy sem volt vál-

ságosabb, mélyrehatóbb és megrázkódtatóbb, mint az, melyet a Sz. István apostoli térítése és hitegységi akciója — s ez egységesítésen fekszik a súly — felidézett. A két tábor, mely itt összecsapott, az eszmék, melyek itt engesztelhetetlenül szemben álltak, évszázados kultúrtávolságok örvényei által voltak elválasztva.

A pogány magyarság fölkelése

Világos, hogy a konzervativ, a védekező állás a pogány magyarságnak és nemzetségi vezéreinek jutott. A támadó, az ujító, tehát a sajátképi forradalmi ügynek protagonistája István király. Milyen ádáz riadalom, milyen irtó harctól volt visszhangos ez az ország, midőn a Gyulák és Kopányok fölkeléseiben ez a két tábor összecsapott!

E forradalom hőse maga tárja ki szivét s elbeszéli nékünk, a mi ama végzetes órák alatt a somogy-veszprémi erdőben lelkét mozgatta. Egyike azon ritka helyeknek az, midőn egy történeti fordulóponton a vezércselekvő, egyszersmind érzületét taglalja s a kifejezés egyéni színével reánk örökíti. »Kitörvén — írja a pannonhalmi alapítólevélben — a háborúk fergetege, melyben a theutonok és magyarok között szerte nagy villongás felzúdula, főképen pedig, midőn a polgárháborúnak végromlásától szorongattatnám, egyik megye, Sümeg nevezetű, ki akarván engemet űzni atyai székemből, akkora aggály fogott el és lelkem hányódék, mire szánjam magam, hová fordúljak? ....«

Itt nem az apostol áll előttünk, ki egy vallási küzdelemnek kimenetelén aggódik csupán. A harcok egész sorozatára látszik utalni; a nemzeti visszahatás, az alkotmányi rend s uralkodó hatalom ellen irányzott támadások különböző motívumai és fázisai között distingvál. A dolgok nem állnak olyan egyszerűen, mint azt a külföldi szerzetesek által irott legendák feltüntetik, a hol minden a hit-kérdés körül forog. A lét kérdése az egész vonalon fel van vetve és nyilvánvaló, hogy a bukott fél, ha nem is végképen megsemmisűlni, de egész valójában megrendűlni, megtöretni fog.

Voltaképen az iránt sem foroghatott fenn kétség, hogy a bukott fél ki leend. A pogány magyarság meg lesz vala törve elébb vagy utóbb s a nyugoti befolyás mindenképen érvényesűl. A nemzeti fentartásnak ösztönszerű erőnyilvánítása volt, hogy az magyar fejedelem vezérlete alatt, magyar nemzeti tényezők, pártok részvételével történt. De az iránt sem lehetett kétség, hogy ez az ősi magyar elem sajátlagos életével, mívelődése, egész genetikus fejlődésével egy nagy interdiktum alá vétetett, egy konok, de lappangó ellenzék sáncai mögé vonúlt, s a felszínről letűnvén, átengedé a tért azon új eszméknek és erőhatványoknak, melyek idegenek voltak. Sátrait elvágták a hivők közösségétől, mint a Dathan és Abiron népeiét: de azért a föld el nem nyelte őket — legalább sokáig.

Ellenben a közép- és nyugoteurópai germán népek christianizálása — a keltákról nem is szólva — a hatodik század végén nagyjában befejezettnek tekinthető. A szászok ellenállása a nyolcadik század végével megtöretett s a legkésőbbi térítések, a normann-skandináv törzseké, a

Magyar hittérítés

X. század közepéig bevégeztetett. És még ott is, hol kemény harcokkal és rázkódtatásokkal járt légyen e megtérítés — az első ellentállás megtörése után, e népek a maguk összeségében csakhamar meghódoltak az új hitvilág uralkodó eszméinek, intézményeinek, s lelkes hordozóivá és fejlesztőivé váltak. De épen azért, mert kompakt tömegekben, naiv őszinteséggel és buzgalommal léptek e hit- és kultúrvilágba, melyet a romano-kelta népek alakítottak és fejlesztettek, vihették be ősi népéletök elemeit és belészőhették keresztyénségökbe barbárságuk emlékeit. A *Heljand* alnémet verses evangélium-harmoniája a IX. századból, a keresztyéni és germán-népiesnek ez a sajátlagos vegyüléke, ezen állapotnak legjellemzőbb terméke

Szent **István** harca Kean vezérrel. (A Képes Krónikából.)

és emléke. — A magyar hittérítés ehhez képest igen kései s az ellentállás, a törzsi hagyományokhoz való ragaszkodás igen szívós, s igen hosszas. Nem csupán vallási ellentétek összeütközése ez, hanem első sorban két különböző kultúr-állapoté, melyben a faji, nemzetiségi momentumoknak elejétől fogva erős része volt. A Vatha-féle lázadások jelszavai és harckiáltásai között nemcsak az az általánosság szerepel, minélfogva »engedtessék meg az egész népnek ***ritu paganorum élni***«, azután »az egyházakat lerontani, püspököket és papokat megölni« — hanem specifikálnak is: »a tizedszedő felkoncoltassék, a Collecta, valamint Péternek emléke is veszszen ki ***németjeivel és latinjaival*** együtt«. Az egyházi intézmények s a velük szorosan egybeforrott állami és hatalmi rend ellen irányúltak e lázadások.

Az új szellem átalakító hatása

A megoszlás nemzeti táboronként ez emlékekben felette kirivó. Az idegeneknek azonosítása a keresztyén ügygyel bizonyos kontradistinkciót involvál, mely a magyar faji hagyományoknak képviselőit vagy mondjuk rajongóit egy reménytelen, de dacos ellenzékben tünteti elénk azon uralkodó koreszmék, azon mívelődés ellen, mely épen a XI. századtól a XIII-nak végeig, hogy minden egyébtől eltekintsünk, egy gazdag és sokoldalúlag differenciált *szellemi életet* bírtak fejleszteni, kezdve a metafizikai spekuláció magaslataitól, az érzelmi világ szubtilis költői kifejezéseig. Egy fokozatos, bár a XI—XIII. századok között rohamosan haladó, differenciáló és szellemülő (spiritualisztikus) kultúrfolyamat volt az, melynek magasabb fejleményeiben az európai népek csak azon előfeltétel alatt s azon arányban vehettek részt, a mennyiben annak kezdetlegesebb, naivabb emocionális és anyagias fázisaiban résztvettek, ezekkel azonosúltak. Ezt az organikus létfolyamatot kezdeményeitől fogva kellett keresztülélni.

Nyilvánvaló, ha nem akarjuk egymást a konvencionális frazeologiával kifizetni, hogy ez a részvétel a magyarság zömében nemcsak viszonylag kései, de intenzivitásában lassú, vértelen volt. A királyság szigorún keresztyéni, egyházi jelleget öltött, az állami intézmények benső kapcsolatban jelentkeznek az egyháziakkal s a hierarkhiai tényezők a kormányzatnak előkelő közegeivé és hordozóivá válnak, mint Európaszerte, de főképen a germán befolyások alatt fejlődő országokban. Ámde a *magyar nemzeti szellem,* az eredeti népélet csak kelletlenül látszik ezekhez alkalmazkodni és ha egyáltalában, úgy nem *ezen* keretekben érvényesűlt.

A királyi dekretumokat átható vallásos szellem, a századokon keresztül következő kényszer- és büntető-cikkelyek a vasárnap megünnepléséről, a böjtöknek tartásáról, a gyónás szorgalmazásáról, a papirend tiszteletben tartásáról, a vallási belélet és házassági szentség szabályozásáról, — mindezek inkább a magyar királyság keresztyén gondolkodásáról, mint a népnek önként buzgólkodó hitéletéről tanúskodnak.

A pogány szertartás elleni tilalmak e törvényhozásnak s a népi ellentállásnak nevezetes emlékei. Maga Sz. István törvénye még általánosságban a keresztyén hit megtartásáról rendelkezik, s a kánoni fenyítékekre hivatkozik. Ez a magyar egyház első szervezésének idejére vonatkozó s így nincsen benne semmi jellegzetes, ha csak a visszaeséseknek azon gyakorisága nem, a melylyel számolni szükségesnek látja.

Pogány hagyományok

De emberöltőkkel ezután, a század vége felé, Sz. László törvényében meglep a pogány hagyomány kultuszának naiv ősi szinezete. »Akárki légyen, ki a pogányok módja (gentilium ritu) szerint kútfők mellett ájtatoskodnék vagy élőfa, forrás, kő mellett áldoznék, vétségét ökörrel váltsa meg.« (S. Ladisl. Decret. I. 22.) Felötlő a marhabirságolásnak enyhesége ezen 1092-iki szabolcsi zsinat többi cikkelyei és büntetései, főleg a tolvajlásra vetetteknek súlyos szigora, mondhatjuk kegyetlenségéhez képest.

De már húsz évvel későbben, a XII. század elején (1104—12) Kálmán király alatt tartott első esztergomi zsinatnak 7. §-a erélyesebb intézkedésnek szükségét látja. »Hogy senki ne merjen« valamit a pogány szertartásokból követni; a ki mégis megcselekedné, ha nemes, 11 napig szigorúan vezekeljen, ha pedig közember, hét napig ütlegekkel...« Felette tanulságos ez a különböztetés nemesek és köznép (maiores—minores) között, mi e »gentilis ritusnak« még az uralkodó rendben való terjedtségét bizonyítja.

Midőn 160 évvel későbben Ottokár cseh király diplomatája és szócsöve a római kúriánál a lyoni közzsinathoz (1273. végén) intézett híres beadványában Magyarországot és királyságát denunciálja, nemcsak mint az eretnekek menedékét, hanem a kún pogányság uralkodása és terjeszkedése színhelyét (»az ifjakat és leányokat vallásukra csábítják, a mivel kevesbítik a keresztény magzatok számát«) — akkor ezen célzatosan túlzó és rikítón színező előadástól nem lehet megtagadni, hogy tényleg megfelel a viszonyok való állásának.

A középkori mívelődés akkor már tetőpontján állott; legelső és leggazdagabb fejleménye, a provençal, már ekkor régen dekomponálódott és ez időtájt következett be végleges megfojtása az Anjou Károly kegyetlenül önző orthodoxiája s északi (oïl) abszolutizmusa alatt; a skolasztika oszlopa, Thomas Aquinas már bevégezte korszakos művét († 1274. január); a spirituális (franciskánus) aszketizmus megkezdte volt hatalmas, groteszk és megindító harcát a hierarkhiai elvilágiasodás ellen. A keresztyén szellem és antithézisei, miszticizmus és racionalista spekuláció, antik eszmék romantikus tükrözései, a lovagi világ s egy politikai öntudatra ébredő városi polgárság, új forgalmi és értelmiségi tényezők erőkifejléseinek összeütközése és keresztezése — ekkor kezdik a középkori *nemzeti* irodalmaknak ébredését, gyors virágzását eszközölni, mely megragadó alkotásokban, közöttük némely elévűlhetetlen műben, nyilatkoztatja a nemzeti szellem és nyelvnek teremtő erejét. **A nemzeti irodalmak ébredése**

Csak Magyarországnak nincsen irodalma, csak a magyar faji és nemzeti szellemnek, nyelvnek nincsen számottevő önálló írott hagyatéka a honalapító dinasztia századaiból! Ezt az üres lapot, melyet a magyar irodalomtörténet az Árpádok korából mutat, megmagyarázni a köztörténelmi vizsgálatnak feladata. A fentebbiekben azért helyeztük élesebb reliefbe azon ellentéteket, melyek az ősi nemzeti szellem hagyományai s a királyság egyházi és állami intézményei között fennállottak.

Nem mintha Magyarországnak ez időben nem lett volna szellemi mívelődése, és hiányoznának annak szervei, közegei. A keresztyénség »új ültetvénye«, mint régi emlékeink kifejezni szokták, egyszersmind az *iskola,* a rendszeres oktatás első plántáit honosította meg. A magyar egyháztörténelemnek kitünő érdemlapja ez. A mi tudománymívelés, művészet, tanúlmány, szellemi mozgalom Magyarországon csak folyt, mind az ő érdeme. De nyelve latin volt és munkásai kiválólag olasz egyháziak. Az

irodalmi produkció azonban még ezen univerzális keretben is jelentéktelen, szinte elenyésző. A nemzeti elem, a magyar szinezet benne szinte teljesen hiányzó. A mi kevés nyomra akadunk, még kiáltóbbá teszi ezt a kietlen pusztaságot. Vagy ismét előhozakodjunk a Gellért életirójának hét szerzetesével, azokkal az »írástudó férfiakkal s a magyar nyelvben is járatos

A pannonhalmi apátság alapitó levelének kicsinyitett mása.

tolmácsaival, a kik a népnek isten igéjét prédikálták .... a csanádi provinciában?«

Magyar népdal Sz. István korában

Van azonban Sz. Gellért életirásának tárgyunkra vonatkozólag egy igen nevezetes passzusa, melyre gyakran hivatkoztak, de a jellemző tanúlságokat belőle le nem vonták. Próbáljuk meg mindenekelőtt szabatosan lefordítani. A késői életiró beszéli: »Megtörtént egyszer, hogy valamelyik

hivének védelmére a királyhoz utaznék. És ezen vidéknek erdős részében, mely a sertések tartására szolgált, egy jószág feküdt, melyben délre megszálla. Ott aztán éjfél körül hallja a malomkövek zúgását, a melyeket ő egyébként nem vett vala észre. Csudálkozék, hogy az mi légyen. Legottan egy nő, ki a malmot hajtotta, énekelni kezde. A püspök pedig elámulva odaszól Walthernek: Hallod-e Walther, miképen szól ***a magyarok dudája (symphonia Ungarorum)*** és mindketten nevettek ezen ének felett. Csak ez az egy némber hajtotta a malmot, dalolása pedig magasra felment. A püspök, a ki ezalatt lefeküdt az ágyba, még mindig maga elé nevetve odaszól: Walther, magyarázd meg nekem, ***micsoda dallamú éneklés ez (quis istius melodiae cantus sit),*** mely dalolásával szent olvasmányomat abbahagyni kényszerít? Feleli amaz: A dalnak modulációja az (ista ***modulatio carminis*** est), felelé, a nő pedig, a ki dalol, szolgálója annak a gazdának, a kinél szállva vagyunk, a ki urának búzáját őrli olyan időben, a melyben ezen a földön más őrlő-malmot feltalálni nem lehetne. Mire a püspök: mesterségesen jár-e vagy munkálásra? Mondja Walther: mesterségre is, erőfeszítésre is; nem igás baromtól vontatva, hanem saját kezétől (a nőnek) körülforgatva. Ó bámulatos dolog, mondja a püspök, miképen kínlódik az emberi nem! Ha mesterség nem lenne, ki viselhetné el a munkát? Boldog ez a némber, a ki másnak hatalma alatt állva, mégis vidám s ily jókedvűn, zúgolódás nélkül teljesíti a köteles szolgálatot! Egyszersmind nem csekély értékű pénzösszeget küldött neki (t. i. a szolgálónak).«

A mi ezen epizódban nevezetes, az nem az általános emberi, a hitbuzgó püspök kedélyessége, megindulása a nehéz munkajárom és ennek jókedvű elviselése felett; sem részvételi ragászkodást a nép nyelvéhez és énekéhez abban nem láthatunk. Épen ennek az ellenkezője az, a mi megkap: szembeszökő az ellentét, mely a mívelt gondolkodású olasz s az őt környező népi világ között feltárúl; a magyarországi egyház ezen törzsoszlopának idegenszerű járatlansága a magyar népelem lénye tekintetében. Az ő szülőhazája, Velence, keletkezésének legziláltabb fázisaiban is, romano-bizantin kultúr befolyások hatása alatt állott. Akkor már kétszáz éve múlt, hogy mint tényleg független városállam a Rivalto szigete körül mai központján koncentrálódott s az akkori világkereskedelemnek és forgalomnak felismerhető, bár még nem kiváló közvetítőjévé küzdte fel magát. A rabszolgaság körül ugyan jelentékeny tapasztalásai voltak; de inkább rabszolga-kereskedelmi és hajófuvarozási réven. Ez az irtózat akkora merő testi munka ellen, valamint a mesterséges segédeszközök alkalmazásának követelménye a XI. század elején, sőt még a középkornak jóval későbbi időszakaiban, csakis igen előhaladott míveltségi állapot mellett képzelhető: valóságos olasz vonásnak mondhatnók, ha nem tartanánk a felületes általánosításoktól s az anakronizmus vétségétől. A dal hatása

Abból a makkosból pedig a magyar köznépnek *szerény,* de jellegzetes képviselője lép elénk; egy módfelett dolgos és dalos szolgáló. A mily

Symphonia és melodia

sommásan végeznek régi krónikáink az állami és hadi események vezérképviselőivel, oly rendkivüli, hogy ekkora tér szenteltetett a jobbágyhelyzetű névtelen vászoncselédnek. Az élénkérzésű olasz megütődik az egész tüneményen, s nyilván izgatja, zavarja a soha nem hallott nóta, pedig már ekkor éveket töltött az országban. E sajátságos ritmusok őt és kisérőjét, a csanádi zárdaiskola magisterét, a német Walthert nevetésre fakasztják. A püspök élcel, midőn a ***magyarok symphoniáját*** emlegeti. Közel fekszik a kisértés ezt valami magyar zenedarabra, dalra magyarázni. Ámde ***symphonia:*** a középkori világ nyelvén ***mindig és kizárólag hangszert*** jelentett, melyet régi glosszáriumok közepes pontossággal, de fajlagosan felismerhetőleg megjelölnek.[1] Modern jelentősége mint polyphon, zenekari szerzeményalak csak a XVI. század óta kezde képződni. Ismétlem, ez a »magyar symphonia« csak élcelés a malomszer zúgásával vegyest felhangzó énekre, mely egy pillanatra hangszernek tetszhetett. A hely érdekessége és fontossága azon észrevételekben rejlik, melyekkel a leányzó éneklését kisérik. Kétségtelen, hogy valami specifikus ***magyar*** dolog hallásának benyomása alatt állanak. Beszélgetésük ennek mivoltáról elég szabatos képzetet nyujt. A püspököt megragadja a ***melodia*** sajátsága, tehát a hangmeneté, a hangkövetkezés egymásutánja. Igen régi középkori kéziratok a ***sequentia*** fogalmát kötik a melódiához. Walther pedig feleletében a modulációra utal, tehát a hangesés módjára, a théma, a zenetétel

A traui dóm kapuzata.

[1] A tubákkal, tibiákkal egy kategoriában említtetik a *symphonia,* de ezekkel nem azonosítható, valamint a pásztorsíppal sem. Sevillai Izidor értelmezése szerint valami tökéletesebb szájdoromb-féle lehetett. A francia ***chifonie vielle,*** az olasz ú. n. ***lira tedesca*** is ide tartoznak. Gyűjtőneve különböző, bár rokon többhangú instrumentumoknak.

(itt: Carmen) különböző hangnembeli szövésére és harmonikus változataira.

Egy önálló magyar zene-ritmusnak legelső, pozitiv megállapitása ez; az önálló magyar népzenének történeti emléke olyan időkből, midőn cigány még nem volt ebben az országban.

Faji érzet a dalokban

E ténynek fontossága ki fogja menteni, ha netalán túlságos részletességgel foglalkoztunk egy adomaszerű epizóddal. Hiszen a magyar dalról oly kevés a nyomunk, holott a néplélek mozgásait, rendüléseit elemi közvetlenséggel érezzük történelmi emlékeinkből. A külső harcok és belső konvulziók azon sorozata, mely Sz. István halálától Sz. Lászlóig, a velencei Péter trónrajövetelétől Salamon király végzetéig Magyarország történetét teszi, mind a nemzeti védekezés, az állami függetlenség s az érvényesülésében korlátozott, sőt sértett faji érzet kitöréseire, küzdelmeire vezetendő vissza. Öntudatos nemzeti visszahatás okozata mind, háborgó népi indulatok, melyeknek utórezgéseit érezzük latin krónikáink lapjain keresztül, de a magyar lantnak valamelyes műalkotásában nem maradtak reánk. Nincs költő, ki miként a lombardiai városoknak a Hohenstaufok elleni harcaiban énekelné:

La gent d' Alemaigna
non voilaz amar,
ni la soa compaigna
nous plaza usar,
c'al cor m' en fai laigna
ab lor sargotar.

(A németországi nemzetséget ne akarjátok szeretni, sem társaságával ne tessék élni, mert felfordúl belsőm csuklásuktól.)

Egy Peire da la Caravana (Cavarana?) valószinűleg olasz nemzetiségű trobadornak provençal sirventeséből[1] való e versszak. Az egész költemény egy buzdító s izgató ének a lombardiai városokhoz, hogy a Hohenstauf császárok, jelesen VI. Henrik elleni harcukban tartsanak ki. Az a *csuklás* a német nyelvre céloz, melyet más helyütt »lairar de cas — kutyák ugatásának« is nevez.

Magyarországról is van egy költői emlékünk, mely e hangot megüti; az is VI. Henrik császárt ostorozza s a német elleni gyűlölet kitörésén végződik. De az is provençal; s a trobadorok sajátlagos személyi és politikai eszmeköréből folyó. A Peire Vidalnak ugyanazon időben 1198. körül II. Alfonz király halála feletti *planh*-át, sirámát értem,

Ben viu a gran dolor

[1] D'un sirventes faire — kezdettel (L. Raynouard, Choix des poésies orig. des trouv. prov.); 1196 körül keletkezhetett s az egyedüli emlék ezen különben ismeretlen troubadourtól.

4*

sor kezdettel [1], mely a trobadorok e nagy pártfogója és kedvence a »bon rey Anfos« vejének, ***Imre magyar királynak udvarán*** keletkezett:

Per ma vida guerir [2]
M'en anei en Ongria
Al bon rey 'N Aimeric;
Lai trobei bon abric
Et aura m, ses cor tric,
Servidor et amic.

(Hogy életemet gyógyítsam, Magyarországba menék. A jó király Aimeric úrhoz. Ott jó oltalmat találtam — és leszek én nékie, csalárd szív nélkül szolgája, barátja.) Különben Peire Vidal is cansos-aiban ismételve a »kutyaugatás« felette udvariatlan hasonlatával gyűlölködik a középkori német idióma ellen.

A nemzeti királyság megszilárdítása

De hát az Árpádkori uralom legnagyobb alkotását a ***nemzeti királyság*** s állami rendnek kifejlesztése, megszilárdítása képezte, melyet szent István megalapított vala, — nem a régi erők és hagyományok evoluciója. Ezen intézmények és vele a monarkhikus keresztyén állam legtökéletesebb, mert legerélyesebb kiforrása a XI. század utolsó negyedére esik, Sz. László és Kálmán királyok korszakára, s az utóbbi alatt tetőpontját érte. A legendárius vonásoknál élesebben, sajátosabban jellemzi a benyomást, melyet Sz. László uralkodása, hatalmi állása Magyarország s a nemzet későbbi öntudatára gyakorolt, hazai kútfőinknek az az adata, minélfogva »a római császár halála után a németek hercegei és hűbérfejedelmei s az összes bárók és főemberek közösen és egyértelműleg kérik vala, hogy vállalja el az imperiumot«. És ha németországi forrás-adalék nem támogatja, sőt a XI. század császárválasztások lefolyása és módozatai e hírnek tényszerű valószínűségét le is rontják, Magyarország és koronája nemzetközi hatalmi állásának a római szent birodalom viszályai, ziláltságával szemben, tökéletesen megfelelő kifejezője. S ez a nemzetközi túlsúly, mely a magyar fegyverek győzelmén alapúlt, csehek, lengyelek és kúnok felett; s a keletrómai birodalom, valamint Oroszország expanzivitásnak, fenyegető, imponáló erőkifejlésének határt szabott — ez a hatalmi állás, mondjuk, békés célzatokat követett s a konszolidáció gócpontja volt Nyugot és Kelet mesgyéjén. Mert a magyar hatalmi fejlődés érdekeitől el is tekintve, ezen európai konszolidáció vívmá-

[1] *Bartsch* szövegkiadásában (Peire Vidal's Lieder stb.), honnan *Sebestyén* Gyula (Adalékok a középkor énekmondók énekéhez c. magyar tárgyú) tanulmányaiban reprodukálta. De ezen sokat idézett canzonenak Raynouard, Diez és Mahn illető szövegkiadványaiban kezdő sora következőleg szól: *Mout* vin *ab* gran dolor (Sok búval él) stb. Egyébként is számos, bár csak kivételesen lényeges szóvariánsok.

[2] A Bartsch-féle szövegben *gaudir* áll, mi azt jelentené: életemnek örvendeni, élvezni. De én a *guerir* variánst a fentebbi értelmezéssel, mint az előző soroknak s az azokban kifejezett életuntság és kétségbeesésnek megfelelőbbel, jobbnak tartom.

nya volt egyedüli nagy és tartós hódítása is: a bomladozó horvát királyság részeinek csatolása. De a míg Európaszerte a hűbériség politikai felülkerekedése letörpítette a királyi hatalmat, szétfeszítéssel fenyegetett minden állami egységet s a jogrend alakítását kiszolgáltatta a territoriális hatalmaknak: addig Magyarországon a királyság diadalmasan kiterjesztette jogarát, szigorú köztörvények uralma alá hajtá a szabadosok egész rendjét, főurat és lovagot egyaránt; és bár a hierarkhiai szervezetnek országos kormányzati szerepét és hatalmi körét tovább fejlesztette és tényleg kijebb terjesztette a közép-európai államok bármelyikénél, mégis szilárd vonásokkal megvonta alárendeltsége határait, a királyi souverainitás s az ország közjoga alatt.

Azt az új közszellemet, melyet a magyar királyság megteremteni tudott, sajátosan megkülönbözteti a nemzetnek, minden rétegeinek az az egyértelműsége, melylyel épen ezen egység és uralkodói erélynek fejedelmi képviselőit avatja hőseivé, melengeti emlékezetében. László király haláláról szólva, kiemeli a legenda, hogy a »magyaroknak egyeteme sírt felette, papság és világi nép azonmód, gazdag és szegény egyaránt.... mindennemű zenének szerei hallgatának a gyász ideje alatt«.

Bekenga királyné síremléke a zárai S. Mária templomban.

Ha e közszeretet személyi hagyományától eltekintünk: tényleg a fentebbi mozzanatok és rúgók hatályát észlelhetjük. László utódjától kezdve az egész XII. századon keresztül III. Béla király uralkodása végeig, sőt Imre király haláláig, a XIII. század elejéig. Kálmán király alatt mindez nagyobb arányokat ölt. Az Ádria-menti terjeszkedés és Horvátország végleges meghódítása: egy európai hatalmi politika követése, mely délfelé szövetségeseket keres és északnak fegyverrel támad.

Belkormányzat és nemzetközi viszonyok

Az ország belkormányzatában szigorún egyházelvi, mondhatnók némi anakhronizmussal, *cluniacensis* irány; de a nemzetközi viszonyokban az ország önállóságának, külön érdekei független megóvásának büszke és kíméletlen tanúsítása. Az ország közigazgatási rendszerének szabatos megállapítása mellett, a köz- és magánjogok terén, teljes meghódolás a király törvénye előtt. Bizonyos prohibitiv közgazdasági politika, melynek helyessége iránt nem könnyű ítéletet formálni a kérdés adatbeli tisztázatlansága mellett; s egy erélyes és sikeres állami pénzügy megteremtése, mely ezen évszázad Árpádházi fejedelmeinek legkiválóbb vívmányai közé tartozik. Azt mondja egy német történetíró, BÜDINGER, Kálmán király uralkodásáról, hogy

»legbámulatosabb benne az erélyes pénzügyi rend, a milyen akkoriban csak a görög birodalomban s a mohamedán államokban követtetett, ámde nyugoti és Közép-Európában ismeretlen volt«.

Olvasva azt a jövedelmi kimutatást, mely már egy századdal későbbi időről III. Béla király kincstári állapotait összegezi, el kell ismernünk, hogy hasonló segédforrások felett e kornak egyetlen fejedelme sem rendelkezett. És hogy ez nem volt csupán papiron, az iránt az ország nemzetközi állásából meríthetünk pozitiv megnyugvást. Mert az állami financiák állása, vagy mondjuk a királyi kincstáré, Magyarország története minden fázisaiban biztos hévmérőjéül tekinthető az állami erőkifejlés és tekintély fokának. A hanyatlás korszakaiban a köznyomornál talán még kirivóbb az udvar s a központi kormány szegénysége, kiéheztetése. Nyugodtak lehetünk, hogy azon korszakban, mely Magyarország hatalmával impressionálta Európát, a kincstári kimutatás a valóságnak megfelelő lehet.

Túlzás nélkül mondhatunk annyit, hogy ha van valami, a mi a többiek felett Kálmán király uralkodására a nagyság bélyegét üti, úgy az a *cél- és öntudatosságnak* bizonyos kifejtése. Így a *nemzeti jelleg tekintetében is.* Az egész korszak állami és törvényhozási tényeiből kirí az a határozott különböztetés, melyet a szolgák eladása, külföldre szállítása tekintetében egyrészt a *magyar nemzetségű szolga* (in genere Hungarorum) vagy *más eredetű magyarországi* szülött (in Hungaria natum alienigenam) és nézetem szerint az »alienigena« ez összeköttetésben nem jelent idegen eredetűt, csak nem-magyart, — továbbá az idegen földről behozott *idegen nemzetiségű* szolgák (linguae alterius servi, ab aliis ducti regionibus) között teszen.

A magyar nyelv állami használata

Maga az az egész dekrétum, melyből e cikkelyt idézzük, a magyar *nyelv állami, törvényhozási használatának egyedül álló emléke e korból.* Arra a sajátszerű törvényszerkezetre célzok, mely az Albric szerzetes kompilációja gyanánt került törvénykönyvünkbe. Azon tekervényes, modoros és kétségbeejtőn homályos előszóból, melylyel a Seraphin érsekhez intézett ajánlás alakjában munkáját bevezeti, kétségtelenül kitünik, hogy azon országos gyülekezet, melynek végzeményeit bemutatja, határozatait magyar nyelven alkotta, s a mit még kétségtelenebbnek, vagy legalább is valószinűbbnek tartok, magyar nyelven folytatta tárgyalásait.

Oly elenyésző, a mi a magyar nyelvről e korból reánk maradt, hogy ez a kérdés némi taglalást és kitérést megérdemel s a magyar irodalomtörténetben, mely eddigelé teljesen ignorálta, helyet követel magának.

Szó van arról a *cursoli* országos gyülekezetről (concilium cursollinum), melyről talán soha nem fogjuk megtudni, hogy tulajdonképen hol? milyen helyen tartatott — mert Curzola szigetén bizonyára nem; *t*ursollinum *(=tarczal)* olvasás egy elvétésen, a Corpus Jurisban nyomatott *vercellinum* pedig egyáltalában semmin sem alapszik. Célja volt a törvényhozásnak, mondja ez az előszó, felemelni a megalázott királyi tekintélyt és

megtörni az elbizakodott lovagoknak egyenetlenségét, túlkapásait. E végből a Sz. István törvényeinek átalakítását vette célba, a változott körülményekhez való alkalmazását. Ama törvények még a keresztyénség kényszerű terjesztése végett hozattak, »a nyers és kénytelen keresztyén ellenében« »Miglen legkeresztyénibb királyunk, galamb-együgyűségű kegygyel a bevégzett vallásnak megedzett hitét szemlélve .... a szentemlékezetű királynak törvény-szövegét az egybegyűlt országnagyokkal újjászerkesztette«.

E királyi végzeményeket az előttünk fekvő törvénycikkelyeknek szerkesztője csak »recapitulálta«, még pedig sovány kivonatban. »Nem a saját itéletének nyomdokait követte, hanem idegen útnak előző irányaihoz ragaszkodva.« S azért kéri az érseket, kinek rendeletére e munkát vállalá: »uram, te, *a ki engemet ezen népnek nyelvében kevésbbé készültnek* tekintesz, ha a toll a megkezdett út csapásától netalán eltévelyegne, megszokott jó akaratoddal nyesd el a feleslegeseket, pótold ki a tökéletlent, javítsd ki a hibákat« ....

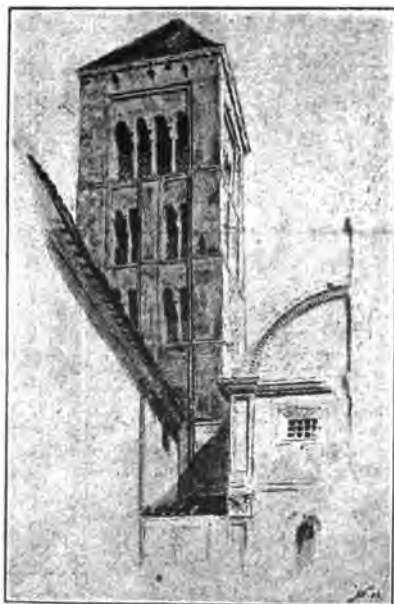
E népnek, tehát a *magyarnak* nyelvét csak tökéletlenül értette, ki e végzeményeket kivonatos cikkelyben latin nyelven visszaadta.

E közelfekvő értelmezéssel szemben újabb időkben a régi magyar alkotmánynak egy éles elméjű, de különc, alapos tudományú, bár helyenként korlátolt és módszer nélküli vizsgálója, Krajner Imre arra utalt, hogy *nem a magyar nyelvi* járatlanságról van itt szó, hanem azon eredeti okmányok *curiális stylusáról*, melyekből kivonatát szerkesztenie kellett; nem a »nyelv, linguae« kitételén, hanem a *»genere«*, e nép *»ilyetén nyelvezetén«* fekszik a súly. Azt mondja Krajner, hogy egészen hihetetlen, miszerint azon időkben ilyen okmányok magyarul irattak volna. De főérvül reáutal azon ellenmondásra, miszerint Albricus »a *mi* szent atyánk Istvántól, *a mi* népünknek adott törvényről« beszél, — a mi arra látszik mutatni, hogy ő magyar születésű volt. Csakhogy ez az utóbbi ellentmondás merőben látszólagos, s a »populus« szónak különböző értelmezésén alapúl.

Középkori latinságon a minden minősítés nélküli »populus« kitétele nem jelent nyelv és származás szerinti népet, hanem *politikai nemzetet*. És nyilván a széles értelemben vett politikai magyar nemzethez tartozónak vallhatta magát az az egyházi, a ki magyar javadalmazásból a magyar közviszonyok közepette élt s ez utóbbiakat valószinűleg hosszas megfigyelés alatt, talán közhivatali alkalmazásban közelről megismerte: mert hisz különben az ország primása miként adhatott volna neki törvényszerkesztési megbizást? Ellenben hogy »az ezen népnek nyelve« a XI. század végén is népi, nemzeti nyelvet jelentett, szemben az irodalmi latinnal vagy sajátlagos irálynemekkel, az is kétségtelen; mert ismét kérdenünk kell: valószinű-e, hogy az érsek ilyetén munkával megbizott volna valakit, ki a jogi terminologiát *nem* ismerte?

Kétségtelen: egy idegen származású, de idővel meghonosult egyházi férfiú áll előttünk, ki a magyar nyelv tökéletlen ismerete, de nem teljes

tudatlansága mellett, *magyar törvényhozási matérialéból dolgozott.* Sőt nem tudom, vajjon az Albricus modoros, negédes irálya s álszerénykedése mellett, tanácsos-e szó szerint vennünk azt a »kevésbbé kész« képzettségét e nép nyelvén, a mi ép úgy lehet kacérkodás az ő magyar nyelvismeretével idegen létére, a mint az »unus ex minimis«, egy az utolsók közül való, a kinek magát legelül bemutatja, »s a ki mégis a szentség szolgájának neveztetik a mennyei szemlélkedés palotájában«, nyilván egészen mást fejez ki, mint a maga teljes jelentéktelensége öntudatát és beismerését. Hogy mik lettek légyen ezen »idegen útnak előző irányai«, valami kész, végleges magyar szerkezet-e, avagy csupán feljegyzések a tárgyalásokról, mely utóbbiak ezen összefüggés szerint mindenképen magyar nyelvüek lehettek — ki a megmondhatója?

A zárai S. Mária-kolostor campaniléje.

A mellett nem szól semmi valószinűség, hogy Albricus e tárgyalásokon, akár mint jegyző vagy hallgató maga is jelen lett volna. Igen találó Krajnernek az a megjegyzése, melyet műve egy másik helyén, másnemű összefüggésben mellesleg odavet, miszerint Albricus egyenest reácéloz az országnagyok e gyülekezete korlátozott és zárt jellegére. »A királyi tanácsba az ajtókon kivül állót be nem engedte a lenézett szegénység.«

A mi magukat a törvénycikkelyeket illeti, ezek bár ha nem tárják is fel előttünk azt »a számtalan magyar fordulatot«, melyet Szalay László egy jegyzetben bizonyítás avagy részletezés nélkül odavetőleg felemlít — annyi kétségtelen, hogy más észjárás, más formulázás, pongyolább irály és több olyan tételnek, mondatnak foglalatjai, a melyeknek zavarossága egy idegen és helyenként meg nem értett minta utáni dolgozatra vall. S azután *az egyedüli Árpádkori törvény, a melyben magyar terminusok, szavak szerepelnek.* Mindössze két ilyen magyar kitétel fordúl benne elő. Az egyik az a *capecium* szó, mely alatt nyilván *kepét* kell érteni. Bár a *kepe* fogalmának beléillesztése ama 44-ik cikkelybe, mely szól a bitang szolgáknak adásvevése tilalmáról és birságairól, már nem zavarhatja a konstrukciót — mint azt a Corpus Juris glosszája megjegyzi, mert a mondatot sem a Sámboki lectiója szerint, sem az Endlicher által közzétett szövegben szabatosan megoldani amúgy sem sikerűl. Megjegyezzük még, hogy a capecium, capecius vagy *capetiae* a mint a szó III. Ince pápának a kalo-

Árpádkori törvény magyar szavai

csai főpaphoz intézett egyik levelében szerepel, kizárólag ***magyarországi*** szolgáltatás értelmében fordúl elő. Ezenkivül még csak a Mátyás király 1481-iki dekrétumában (V. art. 5.) említtetik s analog összeköttetésben a Kálmán-féle cikkelyhez; t. i. természetbeli szolgáltatás pénzértékű meghatározása, amott megváltása céljából.

A másik és sokkal kirivóbb magyar szó az Albric törvényszerkezetében, a ***mega (megye), megalis*** (megyei) ismételt használata, a megfelelő latin kitétel helyett, a latin mondat közben: p. o. Ducis ministri qui in ***mega*** regis sunt etc. Avagy: in qua Comitis ***Mega*** Rex digrediatur, duo judices ***megales*** etc. Tehát ***megye*** és ***megyei:*** két olyan fogalom, melynek különböző, de régtől használatos latin terminusok felelnek meg, akármily értelemben használjuk e szót: limes, comitatus vagy districtus jelentésében. Mondhatnók, hogy Albric, a magyar megyének, megyebírának sajátlagos természete, jogállása által megragadtatva a különbözést a magyar elnevezés által kivánta jelezni. De ez nem felelne meg sem az előző, sem a következő források, oklevelek irálya, latin nyelvhasználatának. Sokkal közelebb fekvő a magyarázat, miszerint Albricot — s ez egy érv idegen származása mellett — megragadta az a sűrűn hallott magyar szó: megye, megyei — a fülében csengett; és bár deák dolgozatának magyar szinezetét, zamatát annak eredeti használatával emelni, kimutathatni vélte. Mert ismételjük, se szükség nem kivánta, se szokásnak meg nem felelt.

Már néhai jó Jerney János panaszolta, hogy »honi irodalmunk történetírói kevés figyelemre méltaták vagy épen mellőzék Kálmán király.... fontos cikkeit«.... A fentebbiekben az Albricus által szerkesztett végzeményre megkisérlettük azt. Maga Jerney a II. végzeménynek ama kezdő cikkelyeit idézi fel (fordításában), melyek a bécsi Thuróczi-kéziratban Kálmán királynak önálló zsidó-törvényét képezik, tényleg azonban a keresztyének és zsidók közötti adás-vevési ügyleteket szabályozván, egy darab kötelmi jogot tartalmaznak. Ez ügyleteknél bizonyos szerződések, bizonyságlevelek kiállítása rendeltetett el, s e »cartulá«-k használata, érvényesítése szabályoztatik. Kálmán törvényeinek nyelve

Méltán kérdezi Jerney: minő nyelven készültek ezek? »Latinul bizonyára nem. Azon korban, midőn maga a papi rend is zsinati törvények erejével szoríttatott a latin nyelv (lingua literatoria) tanulására s beszélésére, annak közhasználatát feltenni is balgaság volna.« S az Albric előszavára hivatkozva, végzi: »Mondják már mindezek után elleneink: mikép nyelvünk az Árpádi királyok szakában nem iratott s iratásra képességgel nem birt vala: zajgásuk a buta rágalmak posványába sűlyed el.«

De ha a magyar államiság területi s eszmei nagymérvű kibontakozását Kálmán király uralkodása alatt a magyar nyelv közhasználata kiséri, legalább annyi nyomát tüntethetjük ki, mint a középszázadok semmi más korszaka alatt: egyszersmind a szárnyszegés, a hanyatlás, a népi fejlődés tervszerű megakasztásának kezdeményeit is ezen uralomra kell visszavezetnünk. Arra a tilalomra célzok, mely szerint semminemű úri hatalom alatt

álló egyénnel, várnépbelivel sem tanulmányi folyamot végeztetni avagy azt pappá tenni urának tudta és nyilvánított beleegyezése nélkül nem szabad; a ki megcselekszi, a teljes megváltási díjon felül még ötven pensa-nyi birságot köteles fizetni.

Úri jogok és egyházi állás

Az igazat bevallva, nem látom adatszerűleg megállapítható nyomát, hogy ezen rendelkezés fentebbi módozatai alatt foganatba vétetett volna. Az az (első) esztergomi zsinati végzemény, a melynek cikkelyei között előfordul (65.), országos törvényünkbe fel nem vétetett, és bár legtöbb rendelkezései tényleg érvényesűltek, alaposnak látszik Endlicher azon jellemzése, miszerint egy nemzeti zsinat elé terjesztett törvényjavaslattal van dolgunk. Ámde, akár törvény, akár javaslat, a tényszerű történeti állapot megvilágítására becses emlék. Mutatja a törekvést alsóbb s ennélfogva nyilván tiszta magyar néprétegekben felemelkedni nemcsak az egyházi rendbe, de ezenkivül is a literarius tanulmányra. És látjuk a tendenciát a magyar főpapságnál, hogy az emelkedő törekvésnek, a szellemi aspirációnak útját állja. Még pedig nemcsak a sajátképeni szolgánál, a föld népénél; hanem azon elemeknél is, melyek Nyugot-Európában mindenütt a *nemzeti* szabad polgárság zöméhez hozzáforrtak, későbben sajátképeni tömegét képezték, t. i. azok az iparűző városnépek, burgensisek, servientes castri civiles, a kik nálunk egyedül válhattak volna *magyar* polgársággá, holott Nyugoton az italo-galliai országokban a római városélet, törvény és polgári jog az ó-római császárság korától fogva szinte megszakítatlanul átörökítette volt egy szabad városi polgárzatnak társadalmi hagyományait s intézményes kereteit.

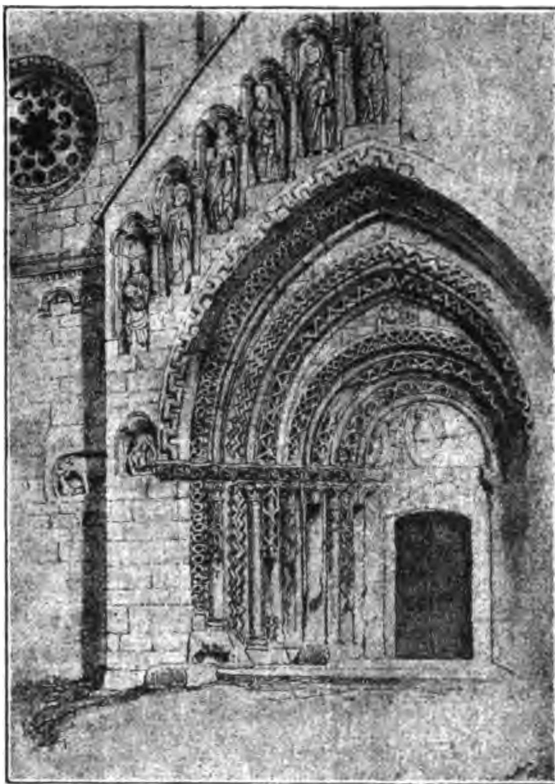
Mert az egyházi pálya Magyarországon nem volt az a mindenki által megközelíthető, felemelő s a feltétlen szabadok sorába igtató hivatás, a melyre egyetemes természete szánni látszik. Nemcsak hogy az »úr« manumissió-ja kivántatott, de az egyházinak egyéni jogállapota, *statusa* is különös változást nem szenvedett. Megszűnt szolgai munkára kötelezett lenni, s az egyháznépbeli szolgának felszenteltetése után született gyermekei az egyházbeli szabadok sorába léptek; — de ezen utóbbi rendelkezésből távolról sem szabad azon általános következtetést levonni — mint egy helyütt Szalay L. tevé,[1] miszerint a »klerikussá vált szolga családja szolgai állapotjából kibontakozott«. Mert, mint a Kálmánkori zsinati végzemény szövegéből kitünik, az csak az egyháznépbeliekre vonatkozott. Ellenben a XIII. század oklevélkészletének, egyház-törvénykezési és biráskodási emlékeinek szorosabb vizsgálata arról győz meg, hogy az egyházi állás a tökéletes személyi szabadság státusát nem vonta maga után, hogy éles különböztetés tétetett a nemesi, teljes jogú szabad egyházi s a szolga állapotú papok (presbyteri servilis conditionis) között, hogy az utóbbiak nem birtak mindig az egyházi szolgálat szabad helyválasztása vagy áttétele jogával, hanem — főképen az egyháznépbeliek — gyakorta csak az engedélyező, »manumit-

[1] Magyarország története I. 226. l.

tens« egyház területére voltak szorítva; végre, látjuk az eseteket, midőn a magánföldesúr a pap és családja ellen »felveti a *státus* kérdését, az illető papra gyermekeivel együtt a *saját szolgájának* (jobbágyának) címét reáillesztvén«. Szolga állapotú papok

E különböztetések s engedélyezési, szabadítási követelmények még a szerzetrendi fogadalmasokra nézve is követhetők.

Ezek a viszonyok, melyeket köz- és jogtörténetünk eddigelé oly kevéssé tisztázott, nem igen lehettek alkalmasak, hogy az egyházi rendet a magyar nép szellemi erőinek medrévé tegyék és magasabb ismeretek elsajátítására, irodalmi képességek kifejtésére ösztönözzék. Mert a mely egyházmegyékben tömegesen találkozunk e »szolga állapotú papokkal«, ott »a kevés tized, ínség és hogy nincs miből fentartani őket«, általános panasz tárgya.

A jáki templom kapuzata.

Ezeknél ismeretesebb, mert európai fórum, a római kúria előtt két pápa alatt játszódott le az eset, mily kivételes és nehéz volt a kibontakozás e viszonyokból, mily keserves az ellenzés, melyben a személyes érték érvényesülése Magyarországon egyházi téren is találkozott, mily egyoldalúan főúri előjog haszonélvezete gyanánt állíttatott oda a főpapi hívatás.

A *Timót* zalai főesperes zágrábi püspökké nevezésének siralmas történetére célzunk. IV. Orbán pápa nevezte ki, de IV. Béla király s a zágrábi káptalan egyaránt vonakodtak őt elismerni, befogadni, még pedig alacsony származás címén. Mellőzöm ezen három évre (1264—66) kinyuló vitás ügy nagyérdekű részleteinek idézését. A viszálynak tudvalevőleg IV. Kelemen hajthatatlan erélye vetett véget, a kinek utóljára sikerült a püspöki kinevezésnek érvényt szerezni. Az a bulla, melylyel IV. Kelemen »a szegénynek ügyét, ki az Úrra van hagyva, nyomozni« igérkezik, s a melyben

a lelki tulajdonságok istenadta jogának elismerése követeltetik, kétségkivül páratlanúl áll hazai történetünk középkori okmánytárában.[1] Azonban zavaró tévedés lenne azt hinni, hogy egyedülállók a középkor általános történetében; zavaró azért, mert megtévesztene a tényleges állapotok és különbözések tekintetében, melyek Magyarország és Nyugot-Európában, valamint a kettő között fennálltak. A demokraciának, a demokraciai egyenlőségnek eszméi és törekvései a középkori történetben is nevezetes fejezetet töltenek be. De nem a XIII. századi degeneráló és bomladozó magyar királyságban. IV. Orbán és IV. Kelemen egyaránt franciák voltak. Északi amaz, délfrancia (épen Saint-Gillesbeli) emez. IV. Orbán pap és theologus s állítólag egy troyes-beli foltozó vargának a fia. IV. Kelemen, a provençal, korábban jogász s a pápai széken az Anjou-politikának nemzetközi ágense. Ennek neve a provençal költők sorában is megörökíttetett, habár a vallási költészetnek gyér ágában és hanyatlási korszakában. De Magyarországon hogy támadhatott volna nemzeti irodalom, midőn az írástudók vezérosztályában, az egyháziban, legalább annak felsőbb rendjeiben a nemesi születés nyilváníttatott főkellékül, melyet nem pótolhatott sem érdem, sem tudás.

Felesleges ismételgetés volna, újból kiemelnünk, hogy e népnek anyagi helyzete, egész nyomorúságos állapota ezen szellemi mozgási szabadságának megfelelő volt. »Az *arany bulla* a magyar történetek mezején egyike azon »deus terminus«-oknak, melyek előre és hátra mutatnak«.... mondja Szalay László, — történetíróink közül az, ki a legmélyebb államférfiui bepillantást tanusította. És bárha ő nagy műve egyik legtartalmasabb fejtegetésében, államférfiúi tárgyilagossággal és történetírói intuicióval egyaránt, az alkotmányos-fejlődés becses eleméül méltányolván a nemesi előjogoknak ezen nagy szabadságlevelét, — »miután adott viszonyok között a nemzeti szabadsághoz csak az arisztokracián mint médiumon át vitt és viszen az út«, — szintén konstatálja, hogy azon egész konstelláció alatt, mely e bullát eredményezé, »óriási léptekkel kezdett veszendőbe menni a birodalom«.

A telepítések hatása

S a királyi hatalom arisztokratikus megtörésével, a birodalom bomladozásával veszni indúlt maga a nép. Azután a tatárjárás a magyarság létszámát nagyobb arányban pusztítván, oly súlyosan, mint egyetlen közép- és nyugot-európai népnél sem, annak helyreállítása is rendkivüli, mondhatnók, inorganikus módon történt. A *német* beköltözés és telepítés, mely Sz. Istvánnal vevén kezdetét, a XII. század második felétől fogva II. Géza óta nagy mérveket öltött, most e pusztító vész után ismét megindúlván, a lakosság nemzetiségi arányait, de még inkább a *nemzeti osztálytagolatot* lényegesen érinteni kezdé. A német *hospes* szinte azonosúl a magyarországi

[1] Ez, valamint az egész ügyre vonatkozó okmányok közölve Theiner, Monum. I. és Fejér Cod. Dipl. T. IV. 3. köt.

polgár fogalmával. De bármennyire elismerjük a német telepítés természetszerű geografiai vonását és üdvös jelentőségét az ország polgárosodása, anyagi haladása, ipari és forgalmi kultúr-viszonyai emelésében, talán az a tekintet sem jogosulatlan a magyar szellem s irodalom kifejlődésének szánt történeti szemlében, miszerint e szellemre s irodalmi nyilvánulására az idegen beköltözésnek ez a túlnyomó német tömege nem lehetett kedvező hatással.

Sőt azon erős német irányzattal szemben, mely napjaink történetirását és szemléletét Európaszerte befolyásolni kezdi, — legújabb keletű, modern fejlemények kritériumait vivén bele a középkori germán-teuton dolgok és viszonyok megitélésébe, — szükségesnek látszik ama ténynek kiemelése, hogy a szellemi kultúra élesztése, valamely nemzeti irodalom termékenyítése tekintetében e teuton befolyástól alig volt mit várni. A míveltség és szellemi produkció hagyományait, úgy mint élesztő erőit a római kultúra és italo-román utódjai örökítették át. A thuiscon, mint maga a szó tőve mutatja, csak egy népelemi nyelv volt; egy *volgar'* a szó alantibb értelmében. Az önálló és — viszonylag a középkorban — új nemzeti kultúrák támadása és növekvése, azon ölelkezés és termékenyítés intenzivitásától függött, melylyel a szó *valódi* értelmében *európai* egyetemes anyamívelődéséhez és román sarjadékaihoz viseltetett.

Reánk nézve e német kultúrbefolyást az a keleti mesgye, az Ostmark képviselte, az a bajuvár-osztrák országcsoport, mely Magyarország történetére és társadalmi alakúlatára Géza vezérségétől fogva napjainkig befolyni soha meg nem szűnt. A magyar jogtörténet feladata e germán érvényesülést az Árpádkori közjogi intézményekre s a magán-, főleg birtokjogi törvényhozásra kimutatni. De a mi *szellemi mívelődés* tekintetében ezen legközvetlenebb német szomszédainktól várható volt, arra nézve adjuk át a szót egyik legilletékesebb történetírónknak. »E tekintetben Ausztria hoszszú ideig a (német) birodalom többi országai mögött állott — írja Huber Alfonz;[1] — magasabb míveltségről akár csak a középkor szellemében is, itt nem lehet szó. A birodalom súlypontja a Babenbergek korában a Rajna mellékén és határos területein feküdt, úgy hogy a délkeleti német markák már területileg is legmesszebb estek ettől. Nem volt egy monostoruk, mely a tudományokat ápolta volna, egy birodalmi apátságuk, melynek feje az udvarral s a kormánynyal élénk összeköttetésben állott volna. Ausztriába vagy Stájerországba, mondhatni, hogy soha sem jött császár. Nehány zárdaiskolában a barátokat és talán más tudnivágyó ifjakat vallásban, írás-, olvasásra és számvetésre tanították.«

A német kultúrbefolyás

És ha ezen eredeti mivoltában fejlődő néptörzsnél a lírai és népköltészetnek gyöngyei fakadtak is és őriztettek műköltészetében Reinmarnál, Walter von der Vogelweidénál: a francia-olasz műbefolyás szembeszökő.

[1] Geschichte Oesterreichs I. köt. mívelődési állapotokról szóló XVII. fejezet 491—3. l.

Onnan tehát Magyarországnak. a magyar szellem kifejlődésének nem volt mit várnia.

Olasz telepek

Azonban Magyorország tényleg el volt özönölve ***olasz elemektől,*** melyeknek befolyása, mint fentebb említők, a keresztyénség első térítési mozgalmaitól, Sz. István kezdeményeitől fogva észlelhető. A »latini« ezen folytonos beszivárgásáról és helyenként tömeges megtelepedéséről sem törvénykönyvünk gyér megemlékezése, sem a krónikák nem nyújtanak kellő fogalmat. Csak az oklevelekből látjuk, mily sűrűek a királyi birtok- és vele járó nemességadományok, megyei közhivatalok viselése olaszoknál és olaszok javára; miként képezik a lakosság tekintélyes részét városokban, mint Sz.-Fehérvár, Esztergom, és lépnek fel sűrűn a Szepességben a német elem túlnyomósága dacára. De a magyar nép-nemzeti szellemmel érintkezésbe ezek nem lépnek; legalább nincs nyoma, hogy annak irodalmi produkcióját az Árpádok korában termékenyítették volna.

Román befolyás

És mégis van valami Árpádkorbeli történetünkben a mi ***román*** befolyásra utal, s a magyar történettel foglalkozókat önkénytelenűl annak nyomozására ösztönzi. Kétségtelen a somogyvári *Sz. Egyed* zárdának szabályszerinti összeköttetése a provençal anyaházzal s e francia jellegnek a XII. századon keresztül szigorú megóvása. Kizárólag csupán »franci« lehettek tagjai [1] s az első barátok közül egy Poitiers városi tudós barát — Petrus Pictaviensis grammaticus — külön kiemeltetik. De midőn Büdinger azon nézetét nyilvánítja, miszerint »egy történeti irodalom kezdeményei, melyek nemsokára azután felismerhetők, lényegileg e francia barátokra vezethetők vissza« — csak szubjektiv feltevésnek ad kifejezést. És hasonlóképen csak következtetés, bár indokolt, a Bartal Györgyé,[2] ha a III. Bélakori királyi kancellária rendezését ily francia befolyásra vezetik vissza.

Román-magyar építészeti emlékek

De van egy tér, a melyen ez a romano-francia befolyás enyészhetetlen emlékekben megérzékűlt s az Árpádházi uralom és magyar munkának kinyomatát megörökítette. E tér az ***épitőművészet.*** E téren a román, kerek íves stílnek képviselője és terjesztője Kelet felé s az Adria mentén, Dalmáciában a magyar építés volt. Bár a mongol pusztítást csak kevés emlék élte túl, mégis határozottan szólhatunk egy magyar műépítési korszakról és irányzatról. E korszaknak egyik utolsó, már átmeneti stádiumát a körből a csúcsivesbe, tünteti fel a ***jáki*** apátság temploma s annak stílbeli válrokona a ***traui*** dóm. Kálmán király dalmáciai hódítását a S. Maria apácakolostor campaniléjének építésével örökítette meg és a *S. Maria* templom délkeleti sarkában Bekenga, Kálmán király első (tőle elválasztott) nejének feliratos síremléke egész tisztaságban tanusítja e román stílt.

[1] E szokás azonban a XII. sz. végén a magyar honosok által sérelmesnek panaszoltatván, Imre király óta, a XIII. század első éveitől fogva az idegen jelleg megszűnt s a szerzettársak magyarok voltak. L. *Fuxhoffer* Monaster. Hung. I. köt. a Sz. Egyedi zárda tört. fejezetét.

[2] Bartal: Commentar. ad Hist. Hung. Tom. II. p. 94.

E műveknek építőmesterei kőfaragó-, festő-, aranyozó-, lakatos-mesterei Magyarországból és Ausztriából valók voltak,[1] — ha a stíl maga idegen, francia eredetű volt is és Ausztria-Karinthián keresztül származott be hazánkba. Ama fentemlített királyi adományozások, nemesítések közül, melyek olaszok javára történtek, igen sok mesterembereknek, valószínűleg ezek kitűnőbbjeinek jutalmazására eszközöltetett. E hely szűke tiltja, hogy a magyar oklevéltárból e tanulságos eseteket egyenként idézzük.

Közvetlenül a tatárjárás után jő hazánkba *Villars de Honnecourt*,[2] a cambray-i székesegyház építésze, a kinek a kassai s esztergomi székesegyházak építése s a marburgi Sz. Erzsébet templomé tulajdoníttatik. Hazánkban ekkor veszi kezdetét a magyar építészetnek, az Eitelberger felosztása szerint második, góthikus korszaka. De a dalmata-horvát nevezetes műemlékeken még sokáig amaz első, romaneszk műiránynak befolyását észlelhetjük.

Azonban bármi kedvezőtlenül alakúltak légyen az Árpádházi uralom alatt a magyar közviszonyok egy sajátlagos nemzeti irodalom kifejlődése, a magyar népi szellem összhangzatos kibontakozása tekintetében: mégis hagyományokat, nemzeti klenódiumokat örökített át, melyek páratlan becsükben magukban hordták egy jobb jövőnek zálogát. A középkor ama századaiban, midőn a hűbériség nemcsak az országok, de a népek belső egységét is darabokra törte Európaszerte és sem a nemzeti öntudat, sem az egységes haza érzelme megfogamzani nem tudott, — Magyarországon a királyi család minden belviszályai és tagjainak birtoklási, kormányzási szeparatizmusa dacára és dacára az arisztokraciai, sőt oligarkhiai elhatalmasodásnak a XIII. század folyamában, — a nemzeti egység soha megzavarva nem lett, s a királyság, utolsó képviselőinek minden sülyedése dacára soha meg nem szűnt ez államiságnak tisztelt, sőt szeretett kapcsául tündökölni. A nemzeti egység

Kétségtelen, hogy Magyarországot is Sz. István királyságának alapításától fogva megragadta a hűbériség. De az a mód, a mely szerint az Magyarországban kifejlődött — épen úgy mint Angliában — inkább erősítése volt a királyi központosításnak s országos egységnek, mint lazítása, megbontása.

»Hogy a magyar nemesi jószágban a királyi jog benne fekszik és hogy a nélkül azt sikeresen nem bírhatni« : ezt a jogelvet Verbőczivel szemben, ki a Lajos király uralkodása idejétől, jelesen 1351-től fogva hatályosnak mondja, már az Árpád-királyok korszakában érvényesülőnek kimutatta Krajner.[3] S a germán jogintézmények minden analogiái, sőt kölcsönvételei

[1] L. G. Gelcich : Le confraternità laiche in Dalmatia. (Ragusa 1885.) 25 l. — Jackson : Dalmatia etc. Vol. I.

[2] Villars de Honnecourt vázlatkönyvének különböző lapjain és rajzolatai között foglaltatnak ama sajátkezű feljegyzései, melyek Magyarországba hivatásáról, itteni hoszszabb időzéséről és futólag működéséről tesznek bizonyságot.

[3] Krajner Imre : A magyar nemesi jószág természete (Pest, 1843.) számos erre vonatkozó oklevéli helynek és esetnek kimutatása mellett.

mellett mindenkinek el kell ismernie a magyar közjogi fejlődésnek azt az eredeti vonását, hogy közjogi jurisdictiónak állandó területi elidegenítését nem ismerte, közhivatali jogosítványnak magántulajdonúl gyakorlását s öröklő átvitelét nem engedte. Az arany-bulla XVI. cikkelyének — »egész vármegyéket, vagy bárminőnemű méltóságokat, jószágul vagy magántulajdonul nem fogunk örökre adományozni« — ez a voltaképeni értelme. Sem a vármegye feletti királyihatalomról, sem a királyi hivatalok köz- és nem magánjogszerű személyes adományozásáról a magyar király soha nem fog lemondani. A magyar hűbériség tehát abból állott, hogy magánjogi viszonyokat közjogiakká tőn, de megfordítva sohasem: a magyar közjogi jogosítvány nem vált magánjogi tulajdonná. E föld minden talpalatján megtartotta országos jellegét; s a közhatalom egységes maradt a sz. korona felsősége alatt. S ezen országos, közjogi egységen felül — megvolt a nemzeti, mondhatnók, faji összetartozóságnak forrasztó központja azon érzelemben, melylyel a magyar nép az Árpádház véreihez, sarjadékaihoz ragaszkodott.

Ragaszkodás az Árpádokhoz

Ez az érzület, ez a ragaszkodás soha nem nyilvánúlt szenvedélyesebben, szivósabbúl mint az utolsó Árpádházi fisarjadék, a velencei Endre trónra jutása körül s uralkodása folyamán. Bárha ő maga trónrajutása után »ősei házától s a királyi tróntól mintegy idegenül huzamosan visszavetettnek« nevezi magát, mégis az a szegény *mauvais sujet* IV. László király — vagy talán inkább tragikusan kellene felfognunk végzetét? — már uralkodása elején Szlavónia hercegévé nevezve visszafogadta őt a királyi házba s a korona várományosául ismerte el. Az ország rendjei meg törvénybe igtatták, hogy »mint a királyi törzsből származottat, az ország természet szerinti urául tisztelik őt«. S az országos okleveli nyilatkozatokban folyton hangsúlyozzák, hogy ő »természetes urunk« »a birodalom drága kincse«. S a magyar népben még évszázadokig rezgett ez a húr, élt a tudat, hogy az Árpádház több volt egy uralkodó családnál. Klenódiuma, jelvénye volt annak a nemzeti egységnek s öntudatnak, melyek nélkül nem támadhat nemzeti irodalom. De ha ezek megalakúltak, megszilárdúltak: akkor, ha szinte késve is, de biztosan támadni fog amaz.

5. A királymondák és az énekmondók.

MIT A FÉNYES központ felé csoportosító monda korábbi történetünkben hiába keresett, azt most, a királyság megalapítása és a keresztyénség fölvétele után, készen kapta az ország koronás királyában, kinek fönsége alatt a szabad törzsfők, törhetlen vitézek sarjai egyszerre a föltétlen tisztelet és szolgálatkészség középkori lovagjaivá lettek. Első királyunk azonban megingathatlan hitével, kegyes családi életével és meglepő hitterjesztési míveleteivel nem annyira a hagyományos hősköltészetet, mint inkább a nálunk egészen új vallásos mondát foglalkoztatta. István király, Imre herceg és nevelője Gellért szentekké lettek, s élettörténetöket azóta rajongó lélekkel megírt legendák hirdetik. E könyvek tartalma kevés irodalomtörténeti érdekkel bír, mert a buzgó szerkesztők inkább arra ügyeltek, hogy a mintául vett külföldi legendák csodái megtörténjenek, mint arra, hogy a magyar képzelem által teremtett különlegességek el ne maradjanak.

Pedig a Gellért-legendába kevert gyönyörű *Csanád-monda* egyedül is eléggé hirdeti, hogy bővében voltak a nemzeti hagyománynak. De ez az egy kivételes följegyzés is csak azon tévedésen alapúlhatott, hogy a jámbor barát egyháztörténetet vélt írni, mikor a templomalapító egész regényét elmesélte. Így tudjuk meg aztán, hogy a szigorú István gyanakszik a pogány Csanád vezérre, ki a gyanút azzal szándékszik eloszlatni, hogy megkeresztelkedik s ajánlkozik a szintén pogány Achtom megfékezésére. A véres ütközet Csanád győzelmével végződik. A hős, István udvarába indúl, hol hidegen fogadják, mert az ellenség levágott fejét vetélytársa, a hazug Gyula vitte meg győzelem jeléül. Csanád arra kéri a királyt, hogy a ki a fejjel kedveskedett, mutassa elő a nyelvet is. Mikor ezt nem találják, Csanád tarsolyába nyúl és az ámulók elé teszi. Gyulát erre elkergetik, az igazolt hőst pedig azzal tüntetik ki, hogy Achtom városát róla nevezik el és a hozzá tartozó vármegye örökös ispánjává teszik. — E monda a nagy nemzetközi vagyonból olvadt történetünkbe, mert alapelemei benne vannak a perzsa Sáh-Náhméban, a középkori francia trouverek, angol bardok, német spielmannok Tristan dalaiban; később a mithológia és ősmonda lomtárába, a mesék birodalmába került, s mint ilyen

A Csanád-monda

ismeretes a mi gyűjteményeinkből is. A monda nálunk azért bír különös jelentőséggel, mert rokonai bölcsőjének a Pontus és Don tájékát tekintik. Az ott lakó középkori szkitháktól először a görög hajósok közvetítették nyugotnak, később pedig a gyarmatok és a norman hajósok terjesztették tovább. Csakhogy mi, kik a Gellért-legenda iratása előtt másfél századdal még a Pontus és a Don vidékét laktuk, alig szorúlhattunk közvetítőkre, mert a mi kis epizódunk régibb a hires Tristan-regénynél és a perzsa nemzeti éposznál.

Királymondák

A királymondák világának teljesebb képét a későbbi krónikások tárják elénk. Ezek a múltban csak a száraz igazságot keresték ugyan, de szeretetretméltó együgyűségökkel a rendelkezésökre álló hagyomány költészetéből is sokat megmentettek. A történeti kritika különösen a Bécsi Képes Krónika XII. századi forrását vádolja, hogy írója naiv lélekkel csüngött a múlt idők széphistóriáin, és hogy urának, II. Gézának dicső elődeiről minden tarkaságot összeírt. Tudása valóban meglepő. Egyik kijelentése szerint még az említett szentekről is olyasmivel akar kedveskedni, mi a régebbi legendákban nem olvasható. Valódi elemébe azonban csak akkor jut, midőn Szár László idegenben bujdosó fiaira kerűl a sor. Endre, az idősebb testvér, trónra jut, Béla megkapja a tiszántúli hercegséget, ő pedig a következő remek krónika előhangjául felsóhajt: »Az ország ezen megosztása a viszály és háborúk veteményes kertje lett Magyarország királyai és hercegei közt....«

Veteményes kertje lett a mondaköltészetnek is. István halálával a trónt övező legenda-köd oszolni kezdett. A hittérítő király és kegyes életű királyfi palotáit számító kegyencek, cselszövők, orgyilkosok foglalták el. A koronáért folytatott véres küzdelemben érvényesűlni kezdtek a középkori epika kedvelt alakjai: bátor trónkövetelők, elűzött királyok, bujdosó hercegek, gonosz tanácsadók, titokleső papok, hadverő vitézek; az örökké feszűlt állapot pedig mindig szolgáltatott eseményt, mi az izgatott nép képzelmét foglalkoztassa: a király és herceg közti gyakori meghasonlás, kiszivárgott palotatitok, sikertelen tőrvetések, a vitézi párbajok esélyei, regényes ostromok és a kisebb hadi kalandok egész tömege. A Szár László fiai által alapított dinasztia-ág történetének már a bevezetése is regény. Béla ép a lengyel udvarban időzik, midőn ott egy pogány pomerán hős megtagadja az adót. Ebből viszály lesz, mit az alattvalók közös megegyezése szerint párbajjal kellene elintézni. Midőn azonban a herceg és fiai vonakodnak a félelmes pogánynyal megvívni, Béla áll elő s a büszke pomeránt leteríti. Az ország és a hercegi család becsületének megmentéseért vitéz vendégök a fiatal hercegkisasszony kezét és a pomeránok adóját kapta jutalmúl. A hatalmas rokonság Endrében féltékenységet ébresztett, minek következtében később a hercegség odaadományozásával teljesen elszámította magát. Ennek súlyát különösen akkor kezdte érezni, mikor Salamonban örököse született s évelődései az ismert várkonyi jelenetet rendeztették vele. Béla a

Szent-László megszabadítja az elrablott magyar leányt. (A Thuróczi-krónika 1488-ki augsburgi kiadásának címképe.)

féltett trónt utóbb mégis elfoglalta s példáját fiai is követték az ingatag Salamonnal szemben, kit apja azzal tett a helyette uralkodó jeles királyok tekintélyes ellenfelévé, hogy még gyermekkorában eljegyezte a megalázott német császár leányával. Ezen eljegyzéssel hozta kapcsolatba a regényes elem iránt fogékony hagyomány a vérteshegyi mondát, melyet a naiv krónikás szintén elbeszél.

E romantikus világban lép a szereplők közé a középkori magyar epika legmagasztosabb alakja, *Szent László*. Benne a középkori lovag eszménye testesűlt meg: ő volt nálunk Krisztus anyaszentegyházának legerősebb oszlopa és a pogányok legnagyobb félelme; testileg óriás, erőre legyőzhetlen, népe jólétének éber őre, az elnyomottak fölemelője, az árvák édes atyja, méltó haragjában engesztelhetlen, de a legyőzöttekkel szemben mindig szelid és irgalmas ellenfél; végül — a mit nyugoton a lovagi méltóság rovására kezdtek már túlságba vinni — megvolt benne a nők iránti komoly tisztelet és szolgálatkészség. Nagyságának híre bejárta csakhamar az idegen országokat is, mi a hagyomány szerint abban nyerte kifejezését, hogy a keresztyén nyugot kevéssel halála előtt fölkérte egy keresztes hadjárat vezetésére. Egyházi részről később szentté avatták, életéről legendát írtak, a nevének szentelt ünnepen ékes himnuszokat énekeltek és dicsőségét prédikálták, a templomok elmaradhatlan dísze pedig az egyik kalandját ábrázoló falkép lett. A bécsi egyetem magyar burzája és Erdély, melyet tulajdonkép az ő híres csatabárdja szerzett meg a magyar koronának, védszentjévé választotta; Várad piacán lovas szobra állt, Nyitra vármegye címerébe festette, s a magyar aranypénz egyik lapját Nagy Lajostól Rudolfig állandóan az ő képe diszítette. Könnyű elképzelni, hogy az ilyen dicső alakkal szemben az aranyszájú monda sem maradt hallgatag. Csakhogy a mi régi költészetünkre mért sors nála sem tett kivételt. Megkapta a hivatalos legendaírót, ki ép oly egyoldalúan járt el mint elődei, s kapott egy krónikást, a ki mindig hivatása ellen vétett, ha a ragyogó mondai elemhez mert nyúlni akkor, midőn a céhbeliek talán csak a fakó annalesen pepecseltek volna.

Szent László

Az így magára maradt hagyományból nem sokat követelhetünk, de azért hét-nyolc százados gazdagságának élnek ma is még emlékei. A hős által meghódított és védett keleti részek népmondái szerint a tordai hegy azért repedt meg, hogy utat nyisson a menekülő királynak, a »Szent-László-pénzek« pedig úgy támadtak, hogy az üldözött ellenség által szórt ezüstöt kővé változtatta. A nyugoti szélen Deák Balázs tartotta fenn emlékét azzal, hogy a veszélyben forgó király kocsijába ujját dugta az elveszett kerékszeg helyett. Van egy országszerte ismert játékrigmusunk is, mely az anyja után lengyelnek nevezett jó király katonáit cselekvényes formában szerepelteti s mint ilyen egy régi népjáték vagy játékszíni termék agyontorzúlt elemeit őrizte meg. Fölötte érdekes még a »Szent László füve«, mely a Csaba-irének régi változata, és az a másik monda, mely szerint László holta után ép úgy segítségére járt a székelyeknek, mint a hún halottak: mert a hőst az Árpádkori királymondák oly erős fényű góc-

pontjának tüntetik fel, mely a naiv költészet szabadalmával minden más dicsőséget elhomályosít s ha csak lehet, a magáéhoz olvaszt.

Szent László legendája. (Részlet a székelyföldi fülei templom falképéről.)

A krónikás László hercege az események színterén először testvér-bátyjának, Gézának oldalán jelent meg, ki a törvényes királynak elismert Salamon mellett a hercegséget bírta. Midőn ugyanis ezek egyesült hadaikkal Cserhalomnál a kúnok seregét verték: »láta Szent László herceg egy pogányt, ki lóháton visz egy szép magyar leányt. Szent László herceg tehát azt alítja vala, hogy a váradi püspök leánya, s jóllehet súlyosan meg vala sebesülve, mégis sebes nyargalvást űzi lovával, melyet Szögnek hí vala (quem Zug nominabat). S midőn sehogy annyira be nem érhette, hogy leszúrhassa, minthogy sem az ő lova sebesebben nem fut, sem amazé kissé el nem marad vala, hanem mintegy könyöknyi távolság vala a lándsa hegye és a kún háta közt, Szent László herceg oztán kiálta a leánynak és monda: Szép húgom! fogd övén a kúnt s vesd magad a földre; mit az meg is tőn. S a mint Szent László herceg távolról a földön heverőre szegezte lándsáját s meg akarta ölni, a leány igen kéré, hogy ne ölje meg. Miért is ebből látható — teszi hozzá a jámbor krónikás, — hogy nincs hűség az asszonyokban; mivel aligha nem buja szerelemből akarta azt megszabadítni. A herceg azonban sokáig küzdvén vele, s inát elmetszvén,

megölé. De ez a leány nem a püspök leánya volt.« (Ford. Szabó K.) E kaland lett később a hős egész életének legismertebb jelenete (lásd a mellékletek közt is), mert a műemlékek bizonysága szerint a XIV—XV. században alig volt már valamire való falusi templomunk, melynek kezdetleges falképei közt ott ne díszelgett volna. Költői maradványok híjján, ma ezekből olvassuk ki, hogy a XII. századi mondát naiv költészetünk később tetemesen átalakította, kibővítette. A fiatal hercegből idős király lett, ki a lány atyját audiencián fogadja, aztán fogadást tesz, hogy a leányt megmenti, végül pedig fejét a lány ölébe hajtva piheni ki a viadal fáradalmait. A harc több jelenetre oszlott s a viadal képe is megváltozott, mert a birkózó kúnnak előbb inát, aztán nyakát a lány metszi el. Vannak olyan ciklusok is, melyeknek egyes részei egyéb adat híjján megfejthetlenek; de azt az egyet világosan mutatják, hogy a cserhalmi kalandból a középkori vallásos kegyelet és regényesre örömest hajló képzelem valóságos kis époszt teremtett.

A cserhalmi ütközet

Szent László harca a leányrabló kúnnal. (Kisfaludy Károly rajza.)

A hősmonda fénye és a legenda misztériuma végig kisérik egész élettörténetén. Pozsony alatt a déli pihenőt kalandra akarja felhasználni. A véletlen épen Salamonnal hozza össze, a ki mérközés nélkül is meghátrál, mert László feje fölött két kardos angyal jelenik meg s a könnyelmű rokont visszavonulásra inti. Vácnál, a későbbi egyház helyén, égi látománya volt. A magyar ősmondák sebezhetlen csodaszarvasa jelenik meg előtte égő agancscsal, világos jeléül annak, hogy itt még a legendai elemet is a nemzeti hagyomány teremtette. A véres mogyoródi csata előtt angyalokat látott leszállni, kik bátyját, a leendő királyt előre megkoronázzák. Történelem olvad össze legendai elemmel a Charitas apáca jóslataiban is; a róla szóló vallásos epika olyan specifikus helyeivel szemben pedig, minő

a holttesttel meginduló kocsi, krónikásunk bőven gondoskodott olyan epizódokról, melyek kizárólag a népmonda termékei. Krakkó várát pl. a szent király azzal bírja megadásra, hogy minden katonájával hozat egy csizmaszár földet s az így csinált dombot behinteti liszttel; az ostromlottak ebből a magyarok gazdagságára következtetnek, s mielőtt a cselt észrevennék, a várat átadják.

Salamon és Géza

A Szent László személyéhez fűződő jeleneteket kerek cselekvénynyé Salamon és Géza regénye egészítette ki; Salamoné, a ki közös ellenségük volt, és Gézáé, kit mindenki gyöngébbnek tartott, de a kit vitéz öcscse mindig megvédelmezett, a harc hevében: pl. azzal, hogy rettegett hadi jelvényeit elcserélte vele. Mondai szempontból a szerencsétlen Salamon, mint állandó ellenség, kimeríthetlen kútfeje volt a tárgyul kinálkozó eseményeknek, és szerfölött érdekes ellentéte a mondaköltés főhősének, László eszményi alakjának. A gyönge elméjű, ingatag jellemű és lobbanékony vérű fiatal király számára az erősen nemzeti hagyomány azzal biztosította részvétünket, hogy a honnan minden baj szála kiindúlt, oda állította gonosz tanácsadóját, Videt, ki a hercegségre vágyódott, és a becsületes, de Vid ravaszságával szemben tehetetlen Ernei ispánt, ki az eseményeket csak elsiratni tudta. A hadi erényt Salamon pártján Bátor Apos »az ezer közül választott vitéz« képviselte, ki ép oly hű kisérője volt urának, mint László Gézának. Az a sereg, melyet támogatott, sohasem kerűlte el sorsát; de ha párbajra kerűlt a sor, mindig ő állt ki s mindig megvédte a magyar név becsületét az ámuló német szövetséges hadak előtt. Ezért a Lászlót dicsőítő hagyománynak is egyik legkedveltebb alakja lett. Majdnem minden csatában feltünik »fakó lován, bozontos bőr vértjében«, s csakis a részrehajló krónikáson múlt, hogy röviden jelzett viadalairól olyan homéri helyeket nem olvasunk, mint a kemeji jelenet, melyben László pártjáról egy Péter nevű vakmerő vitéz szégyenűlt meg, »ki sárga lován a többiek előtt járt és csillogó vértjével s aranyos sisakjával föltűnt, s a vitézeket viadalra hívja vala«.

A királyi jegyzők

A királymondák röviden vázolt költészetének Szent Lászlóval vége szakad. Ennek egyik oka az, hogy az 1150 körül jegyezgető krónikás oly közeli események tárgyalására jutott, melyeknek már szemtanúja is lehetett és így nélkülözhette a kevésbbé megbizható naiv hagyományt. A másik ok pedig az volt, hogy László trónját Kálmán foglalta el, a ki Álmos herceget és fiát Bélát megvakíttatta. A finom tollú jegyző pedig Vak Béla fiának, II. Gézának volt alázatos udvari embere, ki teljes lélekkel azon munkált, hogy a mogorva Kálmánt és fiát, a féktelen II. Istvánt befeketítse. Beszél ugyan róluk is sok hihetetlenséget, de ez mind olyan ferdítése a valóságnak, mihez a költészetnek semmi köze. Az Árpádház történetének második felével még szerencsétlenebbek vagyunk, mert csak évkönyvek morzsolják le a hátralevő másfél századot. Kézainak, Kún László krónikásának lett volna tisztje, hogy a későbbi királyok hivatalosan föl-

jegyzett uralkodási idejét viselt dolgaik emlékeivel kitöltse, s hogy azon hősök érdemeit, kiknek nevét esetleg egy-egy adománylevél mentette meg, egyébként is megjutalmazza; de ő a hagyomány fölismert ferdítéseitől annyira iszonyodott, hogy a szóbeszédet megvetőleg mellőzte, a korábbi följegyzésekért pedig csakis rideg kivonatban mert felelősséget vállalni. Azt a pár epizódot, mely Imre királyról, Bánkbánról és a tatárjárásról beszél, szintén csak olyan krónikások irataiban olvassuk, a kik századok múlva a régi mondák avarjában még mindig krónikás-eseményt kerestek költészet helyett.

Valóban különös iróniája a sorsnak, hogy ma azokról, kik a jámbor királyi jegyzők előtt a szájhagyományt ilyen rossz hírbe keverték, sokkal többet tudunk, mint azon hősökről, kiknek dicsőségét hihetetlenné túlozták, élettörténetét meseszerűvé tették. Anonymus már Kézai előtt kikelt, hogy »igen éktelen és elég illetlen lenne, ha az oly igen dicső magyar nemzet eredetének eleit s minden vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből vagy az énekmondók csacska énekeiből álmodozva hallaná«. Krónikájával tehát a népmondát és a népköltés emlőjén élő énekmondók céhét akarta feleslegessé tenni. Csakhogy ő, mint a honfoglalás első krónikása, lépten-nyomon elárulja, hogy a leszólt mondától és epikai daltól szabadúlni nem tudott. Mikor Tuhutumról szól, idézi az énekszöveget, más alkalommal pedig ezen szavakkal bizonyít: »Ha jelen levelem betűinek nem akarjátok hinni, higyjétek az énekmondók csacska énekeinek, és a parasztság hiú meséinek, kik a magyarok vitézi tetteit és hadait mind mai napig sem eresztik feledségnek.« E kettős forrás közül, az ősidőktől fogva élő népmonda mellett, minket az énekmondók érdekelnek, kik a modern irodalmak kialakulásában legelső műköltőknek tekinthetők.

Ide vonatkozó kútfőink legrégibb nyoma Szent István koráig vezet. A Pozsonyi Krónikában olvassuk, hogy az augsburgi menekűltek, mig a szigorú király barangolásaiknak végét nem vetette, sátorról sátorra járva énekmondással keresték kenyerüket. Anonymus említi ugyan, hogy, midőn Árpád népével Etelvárba vonúlt, »a kobzok és sípok minden zengései és édes hangjai, az énekmondók mindenféle énekeivel, zengnek vala előttük«; de erre meg kell jegyeznünk, hogy a krónikás e képet, mint minden képét, saját kora viszonyai után rajzolta. Mert mig le nem települtünk, nálunk sem merűlhetett fel más jelenség, mint minden velünk egy míveltségi fokon álló népnél; tehát nekünk is csak olyan vándorénekeseink lehettek, kik egy személyben a varázslót, csodadoktort, a tudós ezermestert, vagy helyette a mindenhez értő mulattatót képviselték. Mikor aztán társadalmunk és szellemi életünk gyökeresen átalakúlt, különösen nekik kellett gyorsan megváltozniok, mert sikereik főtitka mindig az ügyes alkalmazkodásban rejlett. Az új királyi udvar kegyét azonban csak később nyerhették meg, midőn ott a nyugoti lovagvilág kedvteléseit a hozzánk házasodó hercegnők és kíséretük meghonosították, midőn a híres osztrák *spielmann*ok, *minnesin-* Énekmondók

gerek és a keresztes vitézeket kisérő ***menestrel***ek, ***jongleur***ök ismertekké lettek s midőn a legkalandosabb életű troubadour, PEIRE VIDAL, az Imre király udvarában tapasztalt előzékenységet már megénekelte. A haszonélvezetre nekik osztott birtokkal rendesen a várnépek mellé kerültek, miből az következik, hogy velök egy rangon voltak, s hogy az udvar távollétében ezeket mulattatták. Az így letelepűltek mellett maradtak olyanok is, kik az augsburgi menekűltek kóbor művészetét folytatták, a vele járó léha életmódot, feslett erkölcsöket fentartották. Különben alig volna érthető az 1279-ki budai zsinat azon szigorú határozata, hogy az alakoskodó ***histrió***k és ***mimus***ok mellett az énekmondó és zenész *joculator*okat sem szabad a papoknak hallgatni.

Igricek és regösök

A fontos jogi ügyeket tartalmazó oklevelekben csak mellékesen, határjárásoknál, határsértéseknél és birtokadományozásoknál jönnek szóba, s a kancellária rendesen a *joculator* szó általános fogalmával jelöli meg őket. Nemzeti nevöket s a mulattatás mivoltát csak az általuk lakott telek neve sejteti velünk. Így a zalamegyeiek földje ***Igrichi***nek (1251—92), a pozsonyiaké ***Igrech***nek (1244) említtetik; ugyancsak a bennök lakó joculatorokról nevezték el a krassómegyei ***Igrechy***t, a borsodi ***Igrichi***t és az Aranyos vize mellett fekvő ***Igrechteluk***öt. Az igricnek vagy igrecnek ejtendő szót szlávból kölcsönöztük, hol hangszeren játszót jelent. De a mi alkalmazásunkban jelentette már a zeneszó melletti gajdolást és tréfálkozást is, mert különben az első magyar egyházi szerzők nem üldözték volna a bűnös igrecséget és igricbeszédet. Árpádkori énekmondóink eredeti nevét egy Anjoukori oklevél tartotta fenn, melyben a budai várhoz tartozó birtok ***Regtelök***nek, lakói királyi ***combibator***oknak, magyarul ***regösök***nek neveztetnek (Poss. Regteluk.... Combibatorum Regalium condicionariorum wlgariter Regus dictorum). A regösök soha nem hallott latin nevét valószinűleg az oklevél fogalmazója csinálta annak megértetésére, hogy a kinek a királyi mulattató regélt, széptörténeteket és epikai dalokat mondott, azokkal egyszersmind együtt mulatott és ivott. És ez régi hagyomány lehetett, mert már egy 1219-ki oklevélben is találunk egy ***Regus*** nevű tekintélyes udvarnokot. Sőt alig tévedünk, ha a regösöket egyenesen énekmondóink azon rendjének tartjuk, a kik nevök után ítélve már ősidőktől fogva a nemzeti hagyomány hivatásszerű őrzői voltak.

Kobzosok és hegedősök

Idézett okleveleink már a hanyatlás korából valók s a bennök foglalt adatok csakis visszaható erejüknél fogva bírnak nagyobb jelentőséggel. A királyi udvar fokozatosan szegényűlt, s mint minden idézett oklevél bizonyítja, sorra kerűlt a mulattatók birtokainak eladományozása is. A kik azonban ilyen réven kerűltek szóba, azok a koronajavakból gazdagodó osztály nagyobb méretű háztartásában mindig kész menedékre találtak. Így maradt a régi művészet folytatója kaáli MIKOU (1296) a királyi borszállítók körében, és csak így léphettek az elődök örökébe a hegedősnek nevezett »STEPHANUS Fyellator« (1355), »NICOLAUS dictus kobzos« (1364)

és »Simon hegedes« (1437). E szórványosan előjövő és csak esetlegesen följegyzett nevek mentették meg aztán a régi énekmondók két hangszerének emlékét: az ázsiai kirgizekkel, mongolokkal és kúnokkal közös pengető *kobozét*, és az eredetinek látszó nyirettyűs *hegedő*ét. A fönti pár adalékkal egyetemben pedig segítik áthidalni azt a mélységes űrt, mely a latin krónikák mondakivonatai és a XV—XVI. század históriás énekei között sötétlik; de nem pótolják az énekmondók sokat szidott és üldözött naiv költészetét, melyet a tudákos literátusok áldástalan félszegsége örökre eltakart szemeink elől.

6. Legrégibb nyelvemlékeink.

(Oklevelek magyar szavai. — Halotti Beszéd. — Königsbergi Töredék.)

MAGYAR NYELVNEK nincsenek olyan régi emlékei, mint a németnek vagy épen a latinnak, görögnek. Az úgynevezett hún-székely írás lehetett a honfoglaló magyarok írása, de a mi efféle írás fönmaradt, az sokkal később korból való.

Oklevelek magyar szavai

Még a magyar keresztyénség első két századából sem maradt fönn összefüggő nyelvemlék. Van azonban a XI. s XII. századból számos ***latin oklevelünk,*** melyekben igen sok magyar tulajdonnév és köznév fordúl elő. Érdekesek ezek közt a pogány-magyar személynevek, melyeket utóbb a keresztyén keresztnevek teljesen kiszorították De egész a XIV. század elejéig találkozunk ilyen szép nőnevekkel: ***Gyöngy*** (v. ö. Arany ***Gyöngyvér***-ét), ***Bíbor, Havadi*** (virágnév ma is a székelyeknél), ***Játék, Ajándék.*** Az utóbbi mint férfi neve is előkerűl, továbbá ***Erős*** stb.

Árpádkori határleíró oklevelekben számtalanszor találkozunk utak, vizek, fák és más effélék neveivel, melyek vagy pusztán, vagy latin fordításukkal vannak beleszőve a latin szövegbe, ilyenformán: In quadam via vulgariter ***Arkusuth*** vocata (azaz ***árkus út,*** árkos út). Fluvius ***zuchugo (zuhogó***-nak híják Háromszékben ma is a patakbeli vízesést). Meta vadit ad ***Sartue,*** inde per ipsius litus ad ejusdem ***Saar*** caput (vagyis a határ a sár tövétől a sárvíznek partján megy ugyanazon sárnak fejéig, kútfejéig). Meta pervenit ad unum locum ***Sarfeu*** vocatum ***(sárfő).***

Számos becses adatot szolgáltatnak a latinul írt krónikák is, kivált ***Anonymusé,*** Béla király névtelen jegyzőjeé, a XIII. századból s az úgynevezett ***Váradi Regestrom*** szintén a XIII. század elejéről, nagyváradi istenítéletek jegyzőkönyve, végre az Árpádházi királyoktól fönmaradt törvények és szabadalomlevelek.

Már ezekben a szétszórt apró maradványokban is nemcsak szókincsünknek találjuk legrégibb példáit, hanem a hangtan és szótan történetéhez is becses adalékokat.

A hangtanra nézve először is az tűnik szemünkbe, hogy a XI., XII. században, s nagyrészt még a XIII-ikban is, a mainál zártabb volt a rövid magánhangzók kiejtése. Jelesen azt látjuk, hogy a mai ***a*** ebben a korban ***o***-nak van írva, a mai ***o u***-nak, s a mai ***ë*** részben ***i***-nek. Például ***Orod,***

potok, Ulosz, Bojnuk, Pulgár, igyház, Timis — ma ***Arad, patak, Olasz, Bajnok, ëgyház, Tëmës*** stb. — Az oklevelek és krónikák számos adata arról tanuskodik, hogy szavaink nagy része eredetileg egy-egy magánhangzóval hosszabb volt; pl. ***hodu-útu, bikkszádu, álmu, szerelmü*** — ma ***had-út, Bikkszád, ál(o)m, szerel(e)m*** stb. — Végre az is kitűnik belőlük, hogy sok hosszú magánhangzónk abban az időben még kettős magánhangzó volt; pl. ***gyisznó-oul, tou, áldou-kút,*** (ezekben tehát *ou*-ból lett a mai *ó),* ***keik-holm*** kék-halom, ***Tápei*** Tápé (itt tehát *ei*-ből fejlődött a mai *é)* stb.

De alaktani adatokat is találunk szóban forgó emlékeinkben a szóképzés, sőt a szóragozás köréből is. A képzők közűl legtöbbször fordúl elő a melléknévképző *-s* és az igenévképző *-ó ő:* ***keikös*** kékes, ***kökényös, agyagus út, álmus; farkas-hálou-hely, kű-hurdou-út, zuchugó, szállás-odou*** stb. — Az összetett helynevekben gyakori a 3. személy ragja: ***vermek-alja, Úr-kuta, vár-erdei, Király-révi.*** — Egy 1055-i oklevélben a ***-ra re*** raggal még mint ***reá*** alakú névutóval találkozunk: ***Monyorau-Kerékü reá, hodu-útu reá*** stb. (Monyorókerékre, hadútra). Anonymusnál megvan a magyar dativus is: Dux locum illum dedit ***Oundunec*** patri Ete. Dux dedit terram magnam ***Tosunec*** patri Lelu stb.

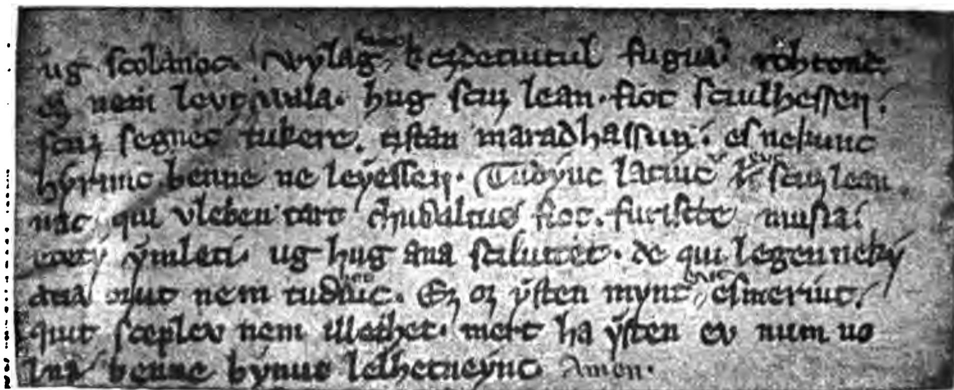
Összefüggő szövegű írott nyelvemlékünk e korból voltaképen csak egy van: a XIII. század harmadik tizedéből, tehát körülbelül az arany bulla idejéből való ***Halotti Beszéd,*** mely a Nemzeti Múzeumban levő ***Pray-kódexnek*** egy lapját, a 154-diket, foglalja el s mintegy harmadfél száz szót tartalmaz. A kódexet Toldy nevezte el így; előbb ***Sacramentum Boldvense*** vagy ***Missale Posoniense*** néven emlegették. Horvát István tévesen azt tartotta, hogy egy Boldva melletti kolostorban keletkezett; újabban inkább a pozsonymegyei Deákiban keresik íratása helyét. **A Halotti Beszéd kora**

A kódexnek többi része, sajnos, latin nyelven van, de a legszebben írott kódexek közé tartozik: három-négy nagyobb kép s itt-ott díszesebb kezdőbetűk vannak benne. A Pray-kódexet alkalmasint Pázmány Péter ajándékozta a pozsonyi káptalannak, ez bírta 1813-ig, s akkor kerűlt a Múzeumba. A tartalma igen vegyes. Legelül vannak a legrégibb esztergomi zsinat rendeletei. Azután egy naptár következik, melyet 1192-ben kezdtek írni s 1210-ben végezték el. Harmadik helyen egy 1183-i husvéti tábla áll. Erre egy benedekrendű szerzetes történeti jegyzetei következnek. Azután ismét egy 1171-i husvéti tábla, továbbá miséhez való előkészület, aztán egy teljes miséskönyv képekkel és hangjegyekkel. Ezt követi az az Agenda vagyis halotti szertartás, melynek része a Halotti Beszéd. A végén még egyes misetöredékek s későbbi írású szent leckék s könyörgések vannak.

A Halotti Beszédre PRAY GYÖRGY figyelmeztette először a tudós világot, midőn 1770-ben közölte hét sorát ***Vita s. Elisabethae necnon b. Margeritae*** című könyvében. Az egészet először SAJNOVICS adta ki ugyanabban az évben, az ő híres ***Demonstratio***-jában, még pedig ***Faludi Ferenc*** olva-

sása szerint; másodszor KOLLER JÓZSEF a pécsi egyházmegye történelmében, 1782-ben; majd RÉVAI írt hozzá 1803-ban egész kötetnyi magyarázatot *Antiquitates* c. munkájában. Azóta sokan foglalkoztak vele, a többi közt egy finn nyelvtudós, BLOMSTEDT OSZKÁR, ki egész könyvet írt róla finn nyelven.

A Halotti Beszédnek írása megegyezik a kódexnek 26. levelén olvasható történeti bejegyzésekkel, melyekben a többi közt az van mondva, hogy II. Endre már hat évig uralkodott s e szerint e jegyzet 1210-ben íródott. Másfelől a miséskönyv s az ebben foglalt Halotti Beszéd írásjegyei a XIII. századnak közepe tájára mutatnak. E két körülményt összeegyeztetve, nagy valószínűséggel következtették, hogy Halotti Beszédünket a mondott századnak huszas és harmincas évei közt, közelebbről 1228 táján írták. Kétségtelen, hogy a keresztyén imádságok, a miatyánk, hiszekegy, zsoltárok, énekek már akkor le voltak fordítva magyarra, — hisz más

A Königsbergi Töredék, a XIV. század elejéről.

nyelven nem is szólhattak a papok a magyar néphez, — de a véletlen azt akarta, hogy mindezek közűl írásban csak egy lapnyi szöveg maradt fönn.

A Halotti Beszéd nyelve

A Halotti Beszéd nyelvének hangbeli jelleme egészen hasonló az okiratokéhoz, de a nyelvtannak egyéb részeire nézve már sokkal több fölvilágosítással szolgál; így a szóképzésre és — a mi összefüggő beszédben természetes — különösen a ragozásra és mondattanra nézve.

A képzők közűl csak a legérdekesebbiket emeljük ki. A H. B. szerint a *-t* vagy *-at -et* képző, mely igékből képez főneveket, voltaképen *-tv*-nek hangzott. Az intés, üldözés, kínzás fogalmakat így fejezték ki akkor: ***intetv, ildetv, kinzotv*** (ma így volna: ***intet, üldet, kinzat).*** Ez főleg azért érdekes, mert a ***hites***-társat még ma is ***hitves***-nek mondjuk s ez is azt bizonyítja, hogy a ***hit*** helyett valaha ***hitv***-et mondtak.

A névragozásra nézve is csak egy tanúlságot akarunk e helyen meríteni a Halotti Beszéd nyelvéből; azt, hogy a ragok eredetileg önálló szók voltak. Már láttuk az okiratok adataiból, hogy a *-ra -re* rag valaha

…ás : **Látjátuk feleim, szömtökkel,** | **Sermo supra sepulcrum.**
…yelven : *Látjátok, fele(barát)im, szemetekkel,* | *(Beszéd a koporsó fölött.)*

mik vogymuk. Isa pur és chomuv vogymuk. Mennyi milosztben
mik vagyunk. Bizony! por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban

terömtéve elevé miv isemüköt Ádámut. és odutta vola néki
teremté elé (isten) a mi ősünket, Ádámot. és adta vala neki

paradisumot házóá És mend paradisumben volov gyimilcsiktűl
a paradicsomot házává. És az egész paradicsomban való gyümölcsökkel

munda néki élnie. Héon tilutóa üt igy fa gyimilcsétűl. Gye
mondá neki hogy éljen. Csupán tiltá őt egy fa gyümölcsétől. De

mundóa néki, mérett nöm ennéjik. Isa ki nopun emdöl oz gyimilcs-
megmondá neki, hogy miért ne ennék: „Bizony, a mely napon eendel ő gyümölcs-

tűl, halálnek halálál holsz. Hallává choltát terömtöe isten-
ből, halálnak halálával halsz meg". Hallá holtát a teremtő isten-

tűl, gye feledéve. Engede ördöng intetvínek, és evék oz tiluvt
től. de elfeledé. Engede az ördög csábitásának. És evék a tiltott

gyimilcstűl. és oz gyimilcsben halálut evék. És oz gyimilcsnek úl
gyümölcsből. És a gyümölcsben halált evék. És a gyümölcsnek oly

keserűv vola víze, hugy turkukat migé szokosztja vola.
keserű vala ize, hogy torkát meg- szakasztja vala.

Nöm héon mugának, gye mend ű fojának halálut evék.
Nem csak magának, hanem egész fajának halált evék.

Horoguvék isten, és vetéve üt ez munkás világbelé és lőn
Haraguvék isten és beleveté őt e bajos világba. És lőn

halálnek és pukulnek fésze, és mend ű nemének. kik ozuk
halálnak és pokolnak fészke és minden (ő) nemének. Akik azok,

miv vogymuk. Hugy és tiv látjátuk szömtökkel. Isa és nöm
mi is azok vagyunk, a hogy is ti látjátok szemetekkel. Bizony!

iggy ember múlchotja ez vermöt. Isa mend ozchuz járov
egy ember sem kerülheti ki e (sír) vermet, Bizony! mind ahhoz járulók

vogymuk. Vimádjuk uromk isten kegyilmét ez lélikért, hugy
vagyunk. Imádjuk (kérjük) urunk isten kegyelmét e lélekért, hogy

jorgossun ő néki. és kegyidjen. és bulcsássa mend ű bűnét.
irgalmazzon neki és kegyelmezzen és bocsássa meg minden ő bűnét.

És vimádjuk szen(t) achszin máriát. és boudug Michael arkangyelt
És könyörögjünk Máriának a szent asszonynak és boldog Mihály arkangyalnak

és mend angyelkut. hugy vimádjonok érette. És vimádjuk
és minden angyaloknak, hogy imádkozzanak érette. És könyörögjünk

szent péter urot, kinek odutt hotolm oudania és ketnie
Szent Péter úrnak, kinek adatott hatalom oldani és kötni,

hugy oudja mend ű bűnét. És vimádjuk mend szentököt,
hogy oldozza fel minden ő bűnét. És könyörögjünk minden szenteknek,

hugy légyenek néki segéd uromk színe előtt, hugy isten iv vi-
hogy legyenek neki segitői urunk szine előtt, hogy az ő i-

mádságuk miá bulcsássa ű bűnét. És szoboduhha üt ördöng
mádságuk miatt bocsássa meg bűneit, és szabaditsa meg őt az ördög

ildetvitűl. és pokul kínzotujátúl. és vezesse üt paradisum
üldözésétől s a pokol kinzásától, és vezesse őt a paradicsom

nyugulmábelé. és odjun néki mönnyi uruszágbelé utot és
nyugalmába, és adjon neki a mennyországa utat és

mend jovben részet. És kiáltsatuk uromkhuz chármúl. Kyrie eleison
minden jóban részt. S kiáltsátok urunkhoz háromszor Kyrie eleison!

Szerelmes brátim vimádjomuk ez szegíny ember lilkiért
Szerelmes barátim! imádkozzunk e szegény ember lelkéért,

kit úr ez nopun ez homus világ timnöcébelől mente
kit az Úr e napon a hamis világ tömlöczéből kimente,

kinek ez nopun testét tömetjük, hugy úr üt kegyilméhel
kinek e napon testét temetjük, hogy az Úr őt kegyelmével

Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyhezje, hugy birság nop
Ábrahám, Izsák és Jákób kebelébe helyhezze és az itélet napja

jutva mend ű szentii és önöttei közikön jov
elkövetkeztén minden szentei és boldogai között jobb

felől jochtotnia ileszje üt. És tiv hennetök. Clamate ter. K.
felől iktatni élessze föl (őt). (És) titeket is. Kiáltsátok háromszor: Kyrie eleison!

Látjátuk feleim szümtükhel | Sermo supra sepulcrum.
Látjátok, felebarátim, szemetekkel. | (Beszéd a koporsó fölött.)

mik vogymuk. Isa pur es chomuv vogymuk. Mennyi milostben
mik vagyunk. Bizony! por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban

terömtéve elevé miv isemüköt Ádámut, es odutta vola neki
teremté elő (isten) a mi ősünket, Ádámot és adta vala neki

paradisumot hazoá. És mend paradisumben valov gyimilcsektűl
a paradicsomot házává. És az egész paradicsomban való gyümölcsöktől

munda neki élnie. Héon tilutoa üt igy fa gyimilcsetűl. Gye
mondá neki hogy éljen. Csupán tiltá őt egy fa gyümölcsétől. De

mundoa neki, mérett nöm euméjik. Isa ki nopun emdöl oz gyimilcs-
megmondá neki, hogy miért ne egyék: „Bizony, a mely napon eendel ő gyümölcsé-

tül, halálnek halálal holsz. Hallvá choltut terömtöe isten-
ből, halálnak halálával halsz meg”. Hallá holtát a teremtő isten-

tül, gye feledéve. Engede ördönk intetvinek, és evek oz tiluvt
től, de elfeledé. Engede az ördög csábításának, és evék a tiltott

gyimilcstül. es oz gyimilcsben halalut evek. Es oz gyimilcsnek ul
gyümölcsből. És a gyümölcsben halált evék. És a gyümölcsnek oly

keserüv vola vize, hugy turkukat mige szokasztja vola.
keserű vala leve, hogy torkukat meg szakasztja vala.

Nem héon muganek, gye mend ö fojánek halalut evék.
Nem csak magának, hanem egész fajának halált evék.

Haraguvék isten, es vetéve üt ez munkás vilagbele; es lon
Haragvék isten, és belevető őt e fajos világba. És lőn

halálnek es pukulnek fésze, és mend u nemének. Kik ozuk
halálnak és pokolnak fészke, és minden (ő) nemének. Akik azok

miv vogymuk. Hugy es tiv látatuk szömtükhel. Isa es nüm
mi is azok vagyunk, a hogy is ti látjátok szemetekkel. Bizony!

iggy ember mulchotja ez vermut. Isa mend ovéhuz jarov
egy ember sem kerülheti ki e (sír) vermet. Bizony! mind ahhoz járulók

vogymuk. Vimádjuk uromk isten kegyilmét ez lelkért, hugy
vagyunk. Imádjuk (kérjük) urunk isten kegyelmét e lélekért, hogy

jorgossun ő néki, es kegyigjen, es bulcsássa mend ű bunét.
irgalmazzon neki és kegyelmezzen és bocsássa meg minden ő bűnét.

Es vimádjuk szent achszin máriat, es boudug Michael arkangyelt
És könyörögjünk Máriának a szent asszonynak és boldog Mihály arkangyalnak

es mend angyelkut, hugy vimadjonok érette. Es vimádjuk
és minden angyaloknak, hogy imádkozzanak érette. És könyörögjünk

szent péter urot, kinek odutt hotolm oudania es ketnie
Szent Péter úrnak, kinek adatott hatalom oldani és kötni,

hugy oudja mend ü bunét. Es vimádjuk mend szentököt,
hogy oldozza fel minden ő bűnét. És könyörögjünk minden szenteknek,

hugy légyenek néki segéd uromk szine elött, hugy isten iü vi-
hogy legyenek neki segítői urunk színe előtt, hogy az ő i-

madságuk miá bulcsássa ü bunét. Es szobodohha üt ördöng
mádságuk miatt bocsássa meg bűneit, és szabadítsa meg őt az ördög

üldetvitül. es pokul kinzotujatúl, es vezesse üt paradisum
üldözésétől s a pokol kínzásától, és vezesse őt a paradicsom

nyugulmábele, es odjun néki mönnyi urszágbele utot és
nyugalmába, és adjon neki a mennyországba utat és

mend jovben részet. Es kiássatuk uromkhuz chármul Kyrie eleison
minden jóban részt. S kiáltsátok háromszor urunkhoz Kyrie eleison!

Szerelmes brátim vimádjomuk ez szeginy ember lilkiert,
Szerelmes barátim! imádkozzunk e szegény ember lelkéért,

kit úr, es nopun ez homus vilag timnücebelöl mente
kit az Úr e napon a hamis világ tömlöcéből kimente.

kinek es nopun testét tömetjük, hugy ur üt kegyilmehel
kinek e napon testét temetjük, hogy az Úr őt kegyelmével

Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyhezje, hugy birsag nop
Ábrahám, Izsák és Jákob kebelébe helyhezze, és az ítélet napján

jutva mend ü szentii es önöttei közikön jov
elköltözvén minden szentei és boldogai között jobb

jelöl jochtotnia ilessze üt. Es tiv bennetük. Clamate ter. K
Felől iktatni élessze föl őt. Veled is ti bennetek. Kiáltsátok háromszor Kyrie eleison!

L... ym zumtuchel Sermo sup sepulchrum.
mic vogmuc. ysa pur es chomuv vogmuc. Menyi milostben
terumteve eleve miv isemucut adamut. es odutta vola neki
paradisumut hazoa. Es mend paradisumben uolov gimilcictul
munda neki elnie. Heon tilutoa wt ig fa gimilcetvl. Ge
mundoa neki meret nu eneyc. ysa ki nopun emdul oz gimils
twl. halalnec halalaal holz. Hadlaua choltat terumteve isten
tvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinec. es evec oz tiluvt
gimilstwl. es oz gimilsben halalut evec. Es oz gimilsnec wl
keseruv uola vize. hug turchucat migé zocoztia vola.
Num heon muganec. ge mend w foianec halalut evec.
Horogu vec isten. es veteve wt ez muncas vilagbele. es levn
halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec. Kic ozve.
miv vogmuc. Hug es tiv latiatuc zumtuchel. isa es num
igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ozchuz iarov
vogmuc. Vimaggomuc uromc isten kegilmet ez lelic ert. hug
iorgossun w neki. es kegiggen. es bulsassa mend w bunet.
Es vimaggomuc zen achscin mariat. es bovdug michael archangelt.
es mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Es uimaggomuc
zent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. es ketnie.
hug oyga mend w bunet. Es vimaggomuc mend zentucut.
hug legenec neki seged uromc scine eleut. hug isten iv ui-
madsaguc miat bulsassa w bunet. Es zobodochia wt urdung
ildetuitvl. es pucul kinzotviatwl. es vezesse wt paradisu
nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es
mend iovben rezet. Es keassatuc uromchuz charmul. kirl.
Scerelmes bratym uimaggomuc ez scegin ember lilki ert.
kit ur ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.
kinec ez nopun testet tumetivc. hug ur uvt kegilmehel
abraam. ysaac. iacob kebeleben helhezie. hug birsagnop
ivtua mend w zentii es unuttei cuzicun iov
felevl iochtotma ilezie wt. Es tiv bennetuc. clamate iii. K
Oramus nostris frs kmi dei mia. Hic faciat sacdos smone pplo
quanta gra dns eos glorificaverat primum adam patre
nrm. si diabolo suadente dnm peccaverat. quid sibi ac oibus suis
posteris tm pmeruit. ecce frs videtis oculis vestris

A Halotti Beszéd, a legrégibb írott magyar nyelvemlék hasonmása.

reá volt, s ez ugyanolyan névutó, mint *alá, fölé* stb. Továbbá, hogy Anonymus még nem azt mondta: ***Oundunak, Tosunak,*** hanem ***Oundu-nek, Tosu-nek;*** ez is azt mutatja, hogy a ***nek*** valamikor önálló volt. Ugyanígy olvassuk a Halotti Beszédben hangzóilleszkedés nélkül: ***halálnek, fajánek, magánek,*** — és ***jouben,*** a mi ma ***jóban.*** Még szembetünőbbek a következők: ***világbelé, uruszágbelé, nyugulmábeli*** = világba, országba, nyugalmába, és ***timnöcébelől*** = tömlöcéből. Ezekből kiviláglik, hogy a mai *-ba -be* rag régente ***belé*** volt s a mai *-ból -ből* rag ***belől.*** Ezek pedig ép olyan viszonyszók voltak akkor, mint pl. a ***felé*** és ***felől*** névutók.

A Halotti Beszédnek igeragozásában legföltünőbbek ezek az alakok: ***terömtéve, feledéve, hadláva*** stb. ezek helyett: ***teremté, feledé, hallá.*** Minthogy e mai alakokban csak a múlt időnek a tője van meg, melyhez a többi személyben a személyrag járúl ***(teremté-m, feledé-d*** stb.): világos,

A Königsbergi Töredék.

Betű szerint:	*Olvasása:*
Ug scolanoc: Vylagnoc kezdetiutul fugua rohtonc ez nem levt wala, hug scuz lean fiot sciulhessen, scuzsegnec tukere tistan maradhassun, es nekunc hyrunc benne ne leyessen. Tudyuk latiuc evt scuz leannac, qui vleben tart chudaltus fiot, furiscte musia, etety ymleti, ug hug ana sciluttet; de qui legen neky atia azut nem tudhotiuc. Ez oz ysten, mynt evt esmeriuc, quit sceplev nem illethet; mert ha ysten ev num uolna, ev benne bynut lelhetneync. Amen.	Úgy szólánok: Világnok kezdetvítűl fugva rochtonk ez nëm lött vala, hugy szűz leány fiót szűlhessën, szűzségnek tűkërë tisztán maradhassun, és nékünk hírönk bennë në lë(h)essën. Tudjuk, látjuk őt szűz leánynak, ki ölében tart csudál(o)tus fiót, förisztjë, musja, éteti imleti (emteti, szoptatja), úgy hugy anya szilöttét; de ki légyen néki atyja, azut nëm tudhotjuk. Ez oz isten, mint őt ësmérjük, kit szeplő nëm illethet; mert ha isten ő nöm volna, ő bennë bínöt (bűnt) lélhetnëjnk. Ámen.

hogy ama *-va -ve* nem egyéb volt, mint a harmadik személy ragja, ugyanaz, mely *-ja* alakjában jelenik meg a ***hall-ja, tart-ja***-félékben. — Még az ***ennéik*** alakot említjük, melyben egész tisztaságában meglátszik az ***esz-ik***-beli ***-ik*** személyrag, holott a mai ***ennék***-ből elenyészett a ragnak magánhangzója.

Vannak e nyelvemlékben egész szók is, melyek ma ismeretlenek, divatjukat múlták, kihaltak, — köztük olyanok is, hogy a H. Beszéden kívül egyáltalán nem fordúlnak elő. Ilyen a már említett ***ildetv,*** »üldözés«, továbbá ***birság-nop*** »ítéletnap«, ***önöttei*** az Istennek »boldogultjai«, ***jorgot*** »irgalmaz«, ***kegyid*** »kegyelmez«, ***fész*** »fészek« (finnül ***pesä***), ***isa*** »bizony«.

Érdekes mondattani régiségeket látunk ebben a mondatban: ***Hadlává choltát teremtőe istentől*** azaz ***teremtője Istentől*** = az őt teremtő Istentől; itt tehát a személyragos főnév a rákövetkező főnévnek jelzője, mint pl. ezekben: ***fele királyságom, java buza, alja rozs.*** — ***Hadlává choltát*** a. m. hallá holtát, azaz »hallá, hogy meghal«. A ***t***-képzős főnévnek ilyen használata akkoriban közönséges lehetett, mert még a XV. század kódexei-

ben is olvasunk ilyeneket: ***koldóltomat általlom*** = restellem, hogy koldul-jak; ***igyen akarom ő néki maradtát*** = azt akarom, hogy ő így maradjon.

Így szól továbbá a H. B.: ***ki nopun êmdöl oz gyimilcstül,*** e helyett: a mely napon eendel ama gyümölcsből. Itt a ***ki*** névmás melléknévileg, jelzőül van használva, s hasonlókat olvasunk a XV. század közepén, pl. »magát adván Krisztusnak, ***ki isten*** áldott légyen örökké« = a mely isten.

Még egy mondatot idézünk a H. B.-ből: ***Vimádjomuk ez szegíny ember lilkiért,*** azaz imádjunk e szegény ember lelkeért. ***Imádni, csodálni*** s több más ilyen ige előfordúl még későbbi kódexeinkben is tárgy nélkűl, míg ma csak tárgyesettel használjuk őket, különben pedig reflexiv származékaikat alkalmazzuk: ***imádkozni, csodálkozni.***

A Königsbergi Töredék

Mindjárt itt megjegyezhetjük, hogy a Halotti Beszédtől körülbelül a XV. század közepéig megint nincs hasonló terjedelmű nyelvemlékünk. Ebből a kétszáz évnél hosszabb időközből (tehát az idegen eredetű királyok korából egész Mátyásig) csak néhány apróbb szövegünk van, nevezetesen: a ***Königsbergi Töredék,*** egy Nagy Lajos korabeli esküminta, és Hunyadi János kormányzói esküje 1446-ból. Az utóbbi kettő csak későbbi másolatban maradt fönn. Az első azonban a XIV. század elejéről származó, igaz csak néhány sornyi (mintegy 70 szót tartalmazó) kézirat; s Szűz Máriáról való megromlott ének töredékét foglalja magában. A régi ének ritmusa (4, 4 + 4, 3) a három utolsó sorban még egészen tisztán cseng:

De ki légyen | néki atyja || azut nem tud | hotjuk.
Ez oz isten | mint (őt) esmérjük || kit szeplő nem | illethet;
Mert ha isten | ő nem volna || (ő) benne bínöt | lelhetneink.

Az emlék leírója azonban nem érezhette benne a verset s toldásokkal és változtatásokkal megrontotta. De ritmusa ezek ellenére is tisztán fel levén ismerhető, e Szűz Mária szeplőtelenségéről szóló éneket kell a legrégibb magyar versnek tartanunk. Csak a hatvanas években (1864) födözték föl Poroszországban, a königsbergi könyvtárban, egy könyvtábla belső oldalán; Toldy Ferenc ismertette s adta ki először. E töredék nyelvének hangbeli jelleme még igen közel áll a Halotti Beszédéhez. Egy szava szépen megerősíti, a mit fönt az *-at -et* képzőről s a ***hitves*** szóról mondtunk: »világnok ***kezdetvitűl*** fugva«. De egyéb nevezetességet nem igen találunk benne.

Árpádkori nyelvemlékeinknek, kivált a nagy számmal fönmaradt okleveleknek szókincse még csak félig-meddig van kiaknázva. Teljesebb összegyűjtése és értékesítése a jövő föladata.

7. A csúcsíves stíl kora és a renaissance.

(Az Anjou királyok; Zsigmond és Mátyás uralkodása.)

A római egyház nyelve és szerepe

MINT A NYUGOTI római birodalom s vele a régi civilizáció a népvándorlás viharaiban szétbomlott s a népek összekeveredéséből új nyelvek, új nemzetek és új államok alakúltak, csak az egyháznak római nyelve tartotta fenn a kapcsot a régi világ kulturájával, melynek egy részét az újjáalakúlt világba átvitte. Nyelvében birta az egyház a régi világ tudományossága kincseinek kulcsát, melyek által képes volt egy új kultúrát kifejleszteni az új nemzeteknél. A római egyház nevelte az új nemzeteket és századokon keresztül csak az egyház szolgái a papok és szerzetesek voltak a tudomány és művészet őrei, mívelői és terjesztői.

A mint később állandóbb viszonyok keletkeztek, a világi hatalom arra törekedett, hogy az egyház gyámkodása alól felszabadítsa magát; a császárság és pápaság tehát halálharcba keveredett ugyanakkor, midőn a vallási fanatizmus a népeket, élükön a lovagokkal, keresztes háborúkra Palesztinába vezette. Ez alatt a polgári elem felszabadította magát a városokban, főleg Olaszországban, a lovagok hatalma alól, s a csúcsíves stíl korában, mely az Anjou-ház uralkodásával egykorú, meg kezdte osztani az egyházzal a kultúra eddigi monopóliumát.

Nemzeti irodalmak

A tanítás ugyan még sokáig az egyház kezében maradt, de a művészet a céhek intézménye által világi kézre jutott. A régi római irodalom mellett új nemzeti irodalom fejlődött ki, mely a klasszikus metrum helyébe az asszonáncot és rímet tette, s úgy az okleveleket, mint a krónikákat nemcsak az egyház, hanem már a nép nyelvén is írta; de a kedélyvilág e mellett tisztább, mélyebb, átszellemült alakzatok után sovárgott, a gótika magasra törő formákban építette csúcsíves székesegyházait, Dante megírta a Divina Commediát, Giotto és a sienai iskola elhagyta a bizanci festés megmerevedett típusait; új élet pezsgett a nemzeteknél az olasz géniusz ihlete alatt.

Ez volt Róbert Károly kora, kinek atyját: Martell Károlyt, már Dante mint magyar királyt üdvözölte; fel is köszöntötte hazánkat ismeretes szavaival: »O beata Ungheria, se non si lascia piu malmenare«! Ó boldog Magyarország, ha nem hagyja magát ezentúl félrevezettetni! Róbert Károly

A kassai dóm.

magával hozta az olasz kultúra magvait; SIENAI PÉTERt, ki pecsétjét véste, meg is tette előbb nemessé, azután szepesi főispánná. Valószinűleg ez véste a király aranypénzeinek bélyegeit is, a firenzei aranyok mintájára, az egyik oldalon a firenzei liliommal, a másikon Keresztelő Szent Jánossal, később az Anjou-címerrel és Szent Lászlóval. A liliom után florenusnak, fiorinonak hívták az aranyakat, magyarúl forintnak; e név mostanáig emlékeztet az olasz befolyásra. Az olasz kultúra azonban sem alatta, sem Nagy Lajos alatt nem vert gyökeret hazánkban; városaink németek voltak s művészetök német hagyományok szerint fejlődött ki, mindamellett, hogy az érintkezések Olaszországgal már a nápolyi hadjárat és foglalás által gyakoriak voltak, midőn Olaszország az európai civilizáció élén állott.

A olasz kultúra befolyása hazánkra

Nagy **Lajos** magyar és külföldi országnagyokkal. (A Képes Krónikából.)

Zsigmond alatt sem szűntek meg a magyar érintkezések. A király egyik főembere, OZORAI PIPO, a temesi gróf, sohasem felejtette el, hogy ő a híres Bondelmonte-család Scolari ágából szakadt Magyarországba; s Vasari megjegyzi, hogy minden tehetséges firenzei, ki a XV. század kezdetén Magyarországba vetődött, jól járt Pipo Spano (ispán) oltalma és pártfogása alatt; így Pellegrino di Terma mester, ki színezett fával berakott bútorokat készített, később az ismeretes Ammanati asztalos, ki még Mátyás király idejében is élt. Pipo öreg napjaira még egyszer meglátogatta eredeti hazáját, Firenzét, s onnét magával hozta MASOLINÓ-t, az akkor híres festőt Magyarországba. ANDREA DI CASTAGNO festette le akkor a magyarországi főurat, kinek életnagyságú, falra festett, hatalmas arcképe most a Bargello-gyűjteményben látható azon különös latinságú felirattal: Philippus Hispanus relator victoriae Turcarum. Ebből látjuk, hogy Scolari Fülöp temesi gróf,

kit mi Ozorai Pipónak szoktunk nevezni, méltóságának magyar nevére fektetett súlyt, nem a latinra, s mint főispánt festette le magát, nem mint comes supremust. De Andrea a magyar ispán szót hispanusra fordította le, s a felirat többi szavaiból is láthatjuk, hogy Andrea mester nagyobb művész volt, mint latinista. A Pipo által megrendelt műveknek s Masolino tevékenységének azonban nincs semmi nyoma hazánkban. A művész maga Pipónak nem sokkal később bekövetkezett halála után visszament Firenzébe.

A temesi gróf testvére, András is Magyarországba jött, hol őt Zsigmond előbb zágrábi, később nagyváradi püspöknek nevezte ki. Itt olasz urak tartózkodtak udvaránál, kik 1426-ban, kevés nappal a püspök halála előtt, végrendeletére mint tanúk írták alá nèveiket; két orvosa is olasz volt. De mindezen érintkezéseknek nem volt semmi hatása a művészetre; főuraink azonban általuk ismerkedtek meg a humanizmussal, a renaissance ezen éltető szellemével.

A régi klasszikusok hatása irodalomra és művészetekre

Mindamellett, hogy az Anjou-kor kezdetén a nép nyelve úgy Olaszországban, mint Dél-Franciaországban irodalmi nyelvvé fejlődött ki s maradandó becsű műveket teremtett, a római klasszikus írókat még mindig utolérhetetlen mintáknak tekintették; ezeknek tanúlmányozását nevezték a humanioráknak, s humanistáknak azokat, kik a római klasszikusokkal foglalkoztak és azokat utánozták. Ez azonban nemsokára lelohasztotta azon keresztyén bensőséget, mely a gótika idejében az egész életet, különösen a germán népeknél, áthatotta. A régi klasszicitással a régi pogányság is befolyással volt úgy az új irodalomra, mint a megújúlt művészetre. Ez annyira ment, hogy midőn a keresztyénség főszentélyének, a Szent Péter templomának érckapuit öntötték, Donatello öcscse reájok tette Szent Péter és Szent Pál hatalmas alakjainak gazdag keretébe nemcsak Romulust és Remust, a mint őket a nőstény farkas szoptatja, hanem még Herkulest, sőt Lédát is a hattyú ölelésében. Ezen nem botránkozott meg senki, a vallás őrei eltűrték, hogy necsak a humanisták, de még a papok is »per deos immortales« (a halhatatlan istenekre) esküdözzenek, s bibornokok is oly feslett erkölcsű színdarabokat írjanak, melyek inkább a pogány császárok theatrumaiba, mint a pápák udvarához illenek, miért is a szigorúbb erkölcsűek még a pápákat is pogánysággal gyanusították.

Ilyen volt a renaissance szelleme, mely a szépben kereste eszményképét, s midőn a római klasszikusokat tanúlmányozta és utánozta, a római császár-idők pompája mellett azok alacsony erkölcsiségének színvonala fölé emelkedni nem is erőlködött. VI. Sándor, II. Julius és X. Leo udvarában inkább uralkodott a szépnek dicsőítése, mint a vallásosságnak érzete.

Janus Pannonius, a csodagyermek, ki már tanuló korában, Ferrarában, magára vonta egész Olaszország figyelmét, Vitéz János, Várdai Pál s barátaik, egész erővel belevetették magukat az újkori kultúra ezen áramlatába, mely Firenzében már az öreg Medici Cosmus óta, főleg unokája, Lorenzo Magnifico udvarában virágzott fel bájos szépségében és

De electione dñi comitis mathie in regem.

Cum aũt peregrinis ex relatib⁹ fama obit⁹ ipsi⁹ regis la
dislai in regnũ hũgarie venit: multos ꝯtristauit. maxi
me aũt illos qui eidẽ regi comitis ladislai ꝑsuaserãt ne
cẽ: cũ vltores effusi sanguinis ipsi⁹ comitis ladislai eo
andi⁹eo aĩosius insurgere: ac inceptã finẽ ad optatũ
ꝑducere vindictã desiderare videbãt. Qđ ꝛ factũ fuisset: si ꝓ cõ ꝛ
ponẽdis regni reb⁹: ꝑq3 eligẽdo rege: indicta per totũ regnũ hũ

Mátyás király ifjúkori arcképe. (A Thuróczi-krónika 1488-iki augsburgi kiadásából.)

a nápolyi, mantuai, milanói, ferrarai és urbinói fejedelmeknél mindennap új bimbókat hajtott.

A renaissance Mátyás udvarában

Mátyás király is, ki fogékony volt minden iránt, a mi nagy és szép, felkereste a renaissance civilizációját ott, a hol legszebben virágzott, főleg azóta, hogy a királyné, az arragoniai Beatrix, hazája mívelődését Budán is ápolta. Mátyás udvara volt azon időben a legfényesebb s legmíveltebb az Alpeseken inneni Európában; sem a német császár, sem a francia király nem vetélkedhetett, csak a brabanti hercegek versenyezhettek vele.

BERGAMÓI FÜLÖP humanista már 1460-ban említi Mátyás olvasási szenvedélyét, mely oly nagy volt, hogy az udvari személyzet gyakran találja Curtiust, Liviust vagy más történeti munkát a király ágyában vánkosai közt. Mátyás pedig azon gyönyörű levelében, melyben 1471-ben Pomponius Laetusnak megköszöni Silius Italicus époszának nyomtatott példányát, említi, hogy bár folytonos háborúkba keverve, fenmaradó idejét mégis az irodalom olvasásának szenteli, nagy élvezettel és vigasztalással. »Silius már ifju korunkban tetszett, s most is tetszik, midőn háborúval foglalkozunk, annál inkább, mert ő is csatákat énekel; de még sem tagadhatjuk, — így folytatja a király — hogy szánandó a királyok sorsa, mert háborút viselni kénytelenek, holott diadalaik is mindig embervértől nedvesek. Mi nem keressük a háborút, de ha kihívnak, azt vissza nem utasíthatjuk; mert ezt követelik a nemzet becsülete, megsértett királyi jogaink s elleneink rosszakarata. Ez annyira igaz és ismeretes, hogy béke egyáltalán nem is köthető, ha a háború előbb meg nem vetette a béke alapját.«

Mátyás már a hatvanas években alapította híres könyvtárát s közhasználatra bocsátotta, miben a Corvinát csak a Laurentiana Firenzében, a Marciana Velencében és a Vaticana Rómában előzte meg. A király híres tudósokat is hítt meg udvarához: REGIOMONTANUSt, a híresc sillagászt, MARTIUS GALEOTTIt és BONFINIUSt, kik történetírói lettek, FONTIUSra pedig és TADDEO UGOLETTIra könyvtára őrizetét bizta. De mindezen tudósok még sem maradtak állandóan Magyarországban, a honvágy visszahívta őket a szebb olasz égalj alá.

Mátyás mint műpártoló

Így járt Mátyás a művészekkel is, mert a király műérzéke meg tudta becsűlni a renaissance remekeit s a legkitünőbb és legdrágább miniátorokkal diszíttette legszebb kódexeit. Lorenzo Medici, ki a királylyal mindig barátságban élt, Verocchiónak, Leonardo da Vinci nagy tanítójának két érc-domborművét küldte meg a királynak, melyeknek egyike Nagy Sándort, másika Dárius királyt ábrázolta. Vasari írja, hogy Mátyás sok firenzeit tartott udvaránál s minden ritkaságot kedvelt; meg is hívta a híres Filippino Lippit Magyarországba, de ez nem akarta Olaszországot elhagyni; mégis két, igen szép képet festett számára, melyeknek egyikében a királyt is lefestette, úgy a mint emlékérmein látjuk. Vasari szerint BENEDETTO DI MAJANO,

a híres építész, szobrász és intarsiator, ki arra adta magát, hogy különböző színű fából berakott távlatokat, lombozatot és fantasztikus alakokat készítsen,

Beatrix királyné arcképe s névaláírása.

Mátyás király számára dolgozott egy szekrénypárt a legszebb és legmestergésesebb művészettel berakott fából. Minthogy a király nagy kegyességgel hívta meg, hogy mindenáron jőjjön Budára, begöngyölte szekrényeit, hajóra

ült s Magyarországba ment, hol bejelentvén magát a királynál, az szívesen fogadta. Ekkor Benedetto felhozatta szekrényeit s azokat a király jelenlétében

Mátyás király arcképe és névaláírása.

kezdte kirakatni, mert ez nagyon vágyott látásukra. A nedvesség azonban a hajóban s a tengeri levegő felolvasztották az enyvet, s a mint a művész a viaszvásznat kibontotta, csaknem minden berakott darab földre esett. Mennyire

Buda a XV. században. (Schedel Krónikájából.)

megijedt és megszégyenült Benedetto ily sok úr jelenlétében, ezt mindenki gondolhatja. De ő azért ismét összerakta munkáját, a mint legjobban lehetett s a királyt nagyon kielégítette, hanem e mesterségét mégis megutálta, s

Bergamói Fülöp felajánlja munkáját Beatrix királynénak. (A munka címképe 1487-ből.)

nem tudta tovább kiállani azon szégyen miatt, melyet általa vallott. Félretevén tehát minden félénkséget, szobrászatra adta magát, melylyel már mielőtt Magyarországba jött volna, Lorettóban egy mosdó medencét készített

bizonyos angyalokkal, márványból. És mielőtt Magyarországot elhagyta volna, tudtára adta a királynak, hogy ha kezdetben szégyenben maradt is, a hiba az oly mesterség gyakorlatáé volt, mely alacsony, nem pedig a művészi tehetségé, mely magasztos. Elkészítvén tehát egy pár művet agyagból és márványból, melyek a királynak nagyon tetszettek, visszatért Firenzébe.

A király jobban járt egy másik építészszel, ki azonban kevésbbé volt híres, mint Benedetto, t. i. CHIMENTI CAMICCIÁval. Erről Vasari csak annyit tud, hogy »firenzei volt s a magyar király szolgálatában épített számára palotákat, kerteket, kútakat, kerti mulató házakat, erődöket s egyéb nevezetes kőmívesmunkát, diszítményekkel, vésésekkel, s hasonló dolgokkal, melyeket nagy szorgalommal végzett BACCIO CELLINI,« ki különben is híres intarsiator és elefántcsontvéső volt. »Elvégezvén e munkákat Chimenti, honvágytól indíttatva visszatért Firenzébe s Bacciónak, ki Magyarországban maradt, néhány képet küldött Berto Linajuolótól, hogy azokat a királynak adja. Magyarországon ezek igen szépeknek tartattak s a király megdícsérte azokat. Chiementi egyébiránt nem maradt soká Firenzében, s visszament Magyarországba, hol a király szolgálatában maradt, de egyszer felrándúlván a Dunán, hogy bizonyos terveket készítsen malmok számára, kimerűltségből betegségbe esett, mely őt kevés nap alatt más világba vitte. E két mester munkái 1470 körül készűltek.«

Visino Magyarországban

A mi Mátyásnak nem igen sikerűlt, hogy hírneves olasz művészt állandóan vagy legalább hosszabb időre Magyarországban megtelepítsen, az megtörtént halála után. VISINO t. i. Mariotto Albertinelli legjobb tanítványa, firenzei kereskedőkkel Magyarországba vetődött, hol »sok képet festett«, hogy Vasari szavaival éljek — »melyeket mindenki megbecsűlt«. De e szegény ember, kevésbe múlt, hogy pórúl nem járt; mert természete olyan volt, hogy szabadon, meggondolatlanúl szólt, s nem tudta tűrni bizonyos magyarok alkalmatlankodását, kik telebeszélték fejét és dicsérték az ottani állapotokat, mintha nem volna más élvezet s boldogság a világon, mint fűtött szobákban jól enni és inni, se semmi magasztosabb nagyság s nemesség, mint a magyar királyé és udvaráé, s mintha ezeken kivül az egész világ nem volna egyéb mint sár.

»Visino azt találta — így írja Vasari — a mint igazán is van, hogy Olaszországban mégis más a nagyság, a mívelődés és szépség. Megúnta tehát egyszer e bolondságokat s történetesen egy kicsit jó kedvében lévén, kiszalasztotta száján, hogy többet ér egy palack fehér bor, mint itt minden király s királyné fénye, kik valaha ebben az országban uralkodtak. S hogyha szerencséjére nem bízta volna baját egy jóravaló püspök kezére, ki tudott az emberekkel bánni, s tudta s akarta a dolgot nevetségre fordítani, Visino megtanúlta volna, mit tesz vadakkal tréfálni; mert ezek a barbár magyarok nem értvén a szavakat, s azt gondolván, hogy valami nagy dolgot mondott és nemzetöket s királyukat gyalázni akarta, a felbőszített

nép által minden szánalom nélkül szét akarták őt szedetni. De ama püspök kimentette a bajból, megbecsűlvén e derék embert, s jóra fordítva a dolgot, őt a király kegyébe visszahozta, kit e dolog, a mint meghallotta, nagyon mulattatott. Visinót ezután az országban mindig megbecsűlték s tiszteletben tartották. Szerencséje azonban nem tartott soká, mert nem tudta kiállani azokat a kályhákat s a hideg levegőt, melyek alkatának ártottak s nemsokára meghalt. De életben maradt híre mindazoknál, kik ismerték életében, s kik később látták műveit. Képei 1520 körül készűltek.«

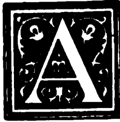
A mint látjuk, az olasz renaissance nem tudott Magyarországban úgy meghonosodni, hogy a nemzet életét áthassa, de egy emberöltővel később ez a németek révén mégis megtörtént a reformáció által.

A magyar birodalom címere **Mátyás** korában. (A Thuróczi-krónika 1488-iki augsburgi kiadásából.)

8. Janus Pannonius és a humanisták.

A MA NAGYSZABÁSÚ szellemi mozgalom, mely a XIV. évszáz második felétől a XVI-ik évszáz első feléig korszakot alkotó hatást gyakorolt Európa különböző nemzeteire és ezeknek külön nemzeti míveltségét megtermékenyíté: két jellemző névvel jelölte meg az irányt, melyet képviselt. E két név: ***újjászületés*** és ***humanizmus***.

Ujjászületés és humanizmus

Újjászületés érzésben, gondolkodásban: e világ szépségének eleven élvezése, a gondolkodó elme szabad kutatása, az igazságnak egyházi korlátoktól ment keresése utján. Az ókori pogány míveltségnek, melyet a középkor óriási szakadással választott el, ismételt fölfedezése, élvezése, utánzata lett a jelszó: Petrarca, a mozgalom úttörője, kész volt saját nemzeti költészetének virágait föláldozni, csakhogy az antik irodalom remekeit fölkutassa, töltámaszsza és az emberiséget ez új világ élvezésére tanítsa. Az újjászületés, a megújhodás ez emberei: egy Petrarca, egy Bocaccio, egy Poggio, Niccolo de Niccoli, egy Lionardo Bruni—Quintilián, Cicero, Livius, Valerius Flaccus ismeretlen műveit hozzák napfényre, a görög irodalomnak elfeledett szerzőit olvassák, magyarázzák, fordítják a közérthető latin nyelvre és semmi munkát nem tartanak fontosabbnak; hiszen V. Miklós papa valóságos szenvedélylyel fordíttat és nem sajnál költséget, kitüntetést s rangot osztogatni, csakhogy az egykor elátkozott pogány irodalmat föléleszsze.

Másik név, mely ez iránynak mintegy erkölcsi jellemét jelöli meg: humanizmus. E humanizmus a klasszikai irodalmat s a görögök és rómaiak antik életét tekinté olyannak, mely az emberi természetet szellemi és erkölcsi tehetsége teljességében mutatja. Ép azért minden nemesebb tehetség egy eszményt űz: a stílus eszményét. A legtökéletesebb latin stílus megszerzésére törtek. E bevégzett latin irodalom kikristályozódott formájába önté mindenki saját tudását, gondolatait. Büszkén gondolt arra, hogy egy világnak szól, egy világ érti meg. Az új életet nyert latin nyelv lőn a nagy szellemi köztársaság közös nyelve, mely a mívelt világ szellemeit egy központtal hozta érintkezésbe. E központ Olaszországban, és ennek nagyobb városai: Ferrara, Mantua, Milano, Firenze, Nápoly élén Rómában volt. A nevelésre, még pedig a nevelésnek egészen új, szabad szellemben átalakított formájára: a humán tanulmányokra helyezték a súlyt. Itt szerezték meg, a ***litterae humaniores*** tanulása utján, a polgárjogot a míveltségre. A klasszikus

nyelveknek és irodalmaknak eleven, közvetlen élvezésében növekedik az újabb nemzedék. A középkori egyetemek és középiskolák rendszere teljesen megváltozott. Egy Vittorino da Feltre és egy Guarino szellemében oly új irányt vett az oktatás, hogy az úgynevezett *litterae humaniores* központi helyet vívtak ki. A *litterae humaniores* a legújabb időkig Európaszerte az emberies míveltségre a legjobb előkészűletül szolgálnak. A humanizmus Európa minden államában, a különböző nemzetek jelleméhez képest más-más módon, de minden nemzet irodalmára mély hatást gyakorolt. Elmondhatjuk, hogy hazánk e részben nem maradt hátra. Egyetemeink a középkorban egy sorba helyezhetők az egykorú egyetemekkel.

A XII. évszázban keletkezik, Európa legrégibb egyetemeivel: a salernói, bolognai, párizsi egyetemmel egy időben, a *veszprémi* egyetem, melyet III. Béla alapít 1183-ban. Száz év múlva, a mikor IV. László egy donációval megsegíti a tűzvész által óriási kárt szenvedett intézetet, már tizenöt tanár működött és az egyetem a párizsinak mintájára volt szervezve. A Nagy Lajos által 1367-ben alapított pécsi egyetemet V. Orbán ugyanazon szabadalmakkal ruházta föl, melyekkel a csak két évvel korábban keletkezett bécsi egyetemet. Ez intézet még 1494-ben is mint »Schola Maior Quinque ecclesiarum« (*pécsi* főiskola) néven fordúl elő, sőt még 1543-ban, tehát a mohácsi vész után is számos hallgatósággal dicsekszik. És Zsigmond mégis megalapítja a *budai* egyetemet, mely a konstanci zsinatra 1414-ben, mint tekintélyes egyetem, képviselőket küld. E főintézetek mellett is Vitéz János új egyetem érdekében szólal föl Mátyás király előtt; a király a pápához intéz kérelmet, melyben kiemeli, hogy »némikép hiányos az egyetemes tanúlmány (studium generale)«. A pápa 1465. május 19-én Vitéz Jánoshoz és Janus Pannoniushoz intézett bullájában engedélyezi egy új egyetem fölállítását. Ezt *Pozsony*ban állítják föl. Ez egyetemnél működött a világhírű Joannes Regiomontanus (Johann Müller von Königsberg), ki Vitéz János benső barátja volt, kire a *Tabulae Directionum* szerkesztését bízta. Pozsonyban hangzott volt el e férfiú ajkáról Galilei: *Mégis mozog a föld*-je előtt száz évvel a föld saját mozgásáról fölállított tan. Ez egyetem a bécsivel oly kollégiális sűrű érintkezésben van, hogy a baccalaureusok és lectorok kikérésére több adat található a bécsi egyetem történetében. Középkori egyetemeink

Ez egyetem már a humanisták hatása alatt áll; hisz alapítója Vitéz János őszinte humanista, Janus Pannonius pedig a magyar humanisták feje és büszkesége. Az 1477-ben Magyarországba hívott Thaddeus Ugoletti megbízást kap, hogy a Corvina és a pozsonyi egyetem számára vásároljon könyveket Olaszországból. Ez egyetem rövid ideig virágzott. Alapítója Vitéz János meghasonlott a királylyal, összeesküvésbe keveredett. Vitéz János bukása és halála az egyetemet is romlásba vitte. Ekkor foglalkozik Mátyás ama hihetetlenül nagyszabású tervvel, hogy 40.000 tanuló számára teremtsen intézetet, melyet Heltai ír le magyar krónikájában. E terv valószinűsége ellen emelt kételylyel szemben megjegyzendő, hogy Brandolini

olasz írónak: *A köztársaság és királyság egybehasonlítása* cimű párbeszédében, a párbeszéd egyik szereplő alakja, maga Mátyás, hozza föl a királyság védelmére, hogy a párizsi egyetemen 30.000 tanuló nyer oktatást a különböző tudományokban.

Rendkivüli élénk volt az a szellemi mozgalom, melyet Mátyás, főként miután Beatrixot vette nőül, az olasz földdel egyenes összeköttetésben lángeszével, tiszta látásával fölkarolt. Híres könyvtárának alapítása, a királyt környező humanisták: GALEOTTI MARZIO, UGOLETTI TÁDÉ az olasz tudósokkal sűrű összeköttetést tartanak fenn. Másolók, művészek dolgoznak, hogy az akkori ízlés szerint minél díszesebb alakban állítsák ki a könyveket és gyarapítsák a könyvtárt. A humanizmus történetének egyik legkiválóbb történetírója, *Voigt* a legnagyobb elismeréssel mondja nagy királyunkról: »Mátyást illeti meg az első és páratlan dicsősége annak, hogy Olaszországon kivül Petrarca és Niccoli nagy tervét fölfogta és valósítani törekedett.«

Vitéz János

Az olasz föld humanistáinak iskoláiból kerülnek ki a mi tehetséges főpapjaink, világi főurainak egyrésze.

SZÉCHY DÉNES esztergomi érsek, kit huszonnégy éves korában ruháztak föl e méltósággal, Páduában tanúlt és a humanisták barátja volt.

Utódja VITÉZ JÁNOS, Hunyadi János egykori titkára. 1447-től fogva nagyváradi püspök, 1464-ben már esztergomi érsek, politikai beszédeit, állami okiratait egészen a firenzei kancellár-stílben szerkeszti. A török elleni háborúra buzdító beszédei: mintáivá lesznek a későbbi beszédeknek. E korban *Isota Nogarola* (1450), ez olasz humanista nő is fényes beszédet tart a török kiüzése mellett. A humanista a törököt mint barbárt üldözte: a régi római büszkeség lengi át e beszédek hangját, képeit, szólamait. Vitéz János 1455-ben; tiz évvel később Janus Pannonius tart hasonló beszédeket. De a fődolog a humanistákkal szőtt benső barátság. A híres *Poggio* Hunyadi Jánosnak ajánlja föl a képmutatók ellen írt művét és három kisebb értekezését, s figyelmezteti, hogy a régi múlt nagyjait örök feledés borítaná, ha az irodalom nem tartja fenn emlékezetüket. Vitéz Jánost költők, művészek veszik körül. *Paolo Vergerio* olasz, *Podokatheros Fülöp* cyprusi görög és *Szanoki György* lengyel költők összeköttetésbe lépnek vala. *Tribrachus* modenai hírneves költő neki ajánlja pásztor-költeményeit. *Argyropulos* és *Trapezuntios* neki szentelik fordításaikat.

Mátyás és a humanisták

E szellemben növekedett a lánglelkű MÁTYÁS; hiszen a Hunyadi család nevelője a lengyel származású latin költő: Szanoki György (Georg Sanocensis) lett, kiről *Callimachus Buonacorsi* a legnagyobb elismeréssel szól, midőn Ulászlónak magyar királylyá történt választásáról ír. E kitünő férfiú életrajz-irója kiemeli, hogy e kör embereit »oly különböző nemzetek között s a nemes tudományok iránt ugyan az az érzés köté össze«.

Mátyás hadi tetteinek, békében tündöklő erényeinek dicsősége besugárzott Olaszországba. A divatos dicsbeszédek túlzásainak leszállítása mellett is e nagy király nemes alakja újabb fényt nyer a Fraknói Vilmos és Ábel

Jenő által közzétett újabb közleményekből. ***Carbo Lajos*** ferrarai híres tanár és *költő,* Janus Pannonius legjobb barátjának és a pécsi püspöki széken *utódjának* Ernestusnak tanítója, ***Mátyás király tetteiről*** írt párbeszédében a

Vitéz János arcképe és névaláírása.

Hunyadi-monda egyes részei újabb vonásokkal fordúlnak elő. A Szibinyáni Jankra emlékeztető *Janco* névről azt mondja, hogy Hunyadit így a törökök hívták: e névvel rémítgették a rossz gyermekeket.

Alexander Cortesius Mátyás hadi erényeiről írva, a holló s címer meséiét új változatban adja elő s elragadtatással mondja, hogy Mátyás a múzsáknak oly kényelmes, oly szelíd lakhelyet nyitott, hogy azok elhanyagolva az aon hegyeket és Permessus folyó habjait, a király lakóházába költöztek.

Naldi Naldus firenzei költő pedig Ugoletti Tádéval, a Corvina rendezőjével, beszélgetvén Mátyás tudományszeretetéről, úgy föllelkesül, hogy Mátyás könyvtáráról terjedelmes dicskölteményt ír. E költeményben olvassuk, hogy a Corvin János nevelője, Ugoletti Tádé, növendékét a görög nyelvre is oktatta: tehát a humanisták szellemében növelte.

Carbo Lajos szintén írt egy nagyobb költeményt Mátyásról, melyből a már fentebb említett párbeszédben egy oly helyet idéz, mely nemzetünk történelmi hivatását, hogy védpaizsa legyen Európának, ép azokkal a szavakkal fejezi ki, melyekkel azóta annyi nagy emberünk.

Rólunk zengett az európai latin költők lantja, de zengett görögnyelven is a mi dicsőségünk és gyászunk. Így ugyane Carbo említi, hogy Hunyadi János csatáit, különösen a várnai csatát, görög prózában és versben örökítik meg.

Ugolino de Vieri (Verinus) ***Mátyás király diadala és bámulatra méltó élete hősversekben*** című költeményében Szilágyi Erzsébetről azt írja, hogy áldott állapotában álmot lát. Álmában egy paizsot és egy lándsát szül. E paizs feltartóztatja a barbárok betörését és a lándsától reszket Germánia.

A humanizmus hatása a tudományokra E humanista mozgalom áthatja a tudomány különböző köreit. Hat a bölcsészetre, hat a theologiára. A bölcsészetben Arisztoteles tekintélye csökken: Plato eszmetana, végtelen aspirációi jobban megfeleltek e nagy és szabadságra törő szellemek reformtörekvéseinek. Marsilius Ficinus Platót lefordítja, a *Vendégség*et Janus Pannoniusnak úgy ajánlja, hogy őt platonicusnak nevezi. A platonizmus a bölcsészetben oly forrongást jelentett, mint egy pár száz év múlva a cartesianizmus. És önérzettel elmondhatjuk, hogy mind a két mozgalom közvetlenül hatott hazánk nagy szellemeire. Platonicus Janus Pannonius és cartesianus Apácai Csere János. De hatott a theologiára is.

Pannoniai András, magyar egyházi író, ki ifjú korában Hunyadi János szolgálatában katonáskodott és Mátyás király születése idején Hunyadit Kolozsvárra kisérte (1440). Később Olaszországba megy, karthauzi zárdába lép. Velencében nagy tekintélyre emelkedik. A ferrarai zárda vikáriusává lesz és Estei Borso herceg (1450—1471) kegyébe jut, ki új monostort építtet. E Pannoniai András a Hunyadi-ház iránt rajongó szeretetét és háláját egy szép latin nyelven írott munka szerzésével rója le. 1467-ben Mátyás számára könyvet ír a királyi erényekről. A művet Márk mester utján küldi, kiben Galeotti Marziot sejtjük, ki ép ez időben Janus Pannoniusnál, majd Mátyás udvaránál megfordúlt. Habár theologiai pályára lépett és testestől-lelkestől szerzetessé lett, ifjúkori klasszikus míveltsége

megérzik művein. »Humanista volt ő is: a görög és latin klasszikus írók tanúlmányozása és utánzása által« — mondja róla műve fölfedezője: Fraknói. Érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy Pannoniai András három magyar főrangú ifjúról: Vingárti Lászlóról, Palóczi Zsigmondról és Prényi Miklósról emlékszik meg, kik Ferrarában tanúltak, mi amaz élénk összeköttetés bizonysága, melyet Janus Pannonius a Guarinóról írt remek dícskölteményében örökített meg. Magyar humanisták

A másik egyházi író Nicolaus de Mirabilibus, ki Kolozsvárt született, habár olasz származású család sarja volt. Ír a lelkiismeretről Aquinói Szent-Tamás szellemében és van egy érdekes vitatkozása arról a kérdésről, hogy az ember bűneseténél Ádám vagy Éva vétke nagyobb-e? E vitát 1489-ben Georgius Benigni de Salviatis híres minoritával tartja. Előbb a Diva Reparata templomban, később Medici Lőrinc udvarában, hol a két híres platonicus Marsilius Ficinus és Pico della Mirandola élvezettel hallgatták. Érdekes, hogy Isota Nogarola, e híres humanista nő, ki gróf Apponyi Sándornak volt egyik őse, 1451-ben ugyan e kérdésben vitázik Foscarini Lajossal. Sajátságos! A középkori feladatot a humanisták klasszikus zamatú nyelvén próbálták megoldani.

Meg kell emlékeznünk még a magyar humanisták sorában Garázda Péterről, kihez Baptista Guarinus meleg hangon ír költői levelet (elégiai versformában), kiről egy Gyulafehérvárott létezett fölirat, mint az ausoniai lant zengzetes pengetőjéről emlékszik meg. Egyébiránt Esztergomban esperes volt, meghitt barátja Vitéz Jánosnak és Janus Pannoniusnak. Ide sorozandó Kalocsai György (előbb Georgius Polycarpus), Pannoniusnak olaszországi barátja. Aeneas Silvius mint sienai püspök veszi pártfogásába, majd Vitéz János. Mátyás több ízben használja követségre. 1479-ben kalocsai érsek lett. Vespasiano olasz könyvkereskedő híres életrajzai sorában az ő és Janus Pannonius életrajzát adja, kora nevezetes emberei sorában. Mívelődéstörténeti szempontból érdekes adat Vespasianónál, mely szerint György, pécsi prépost korában a templomban egy nagyon szép könyvtárt rendezett be, jó fizetésen egy papot bízott meg a könyvtár gondozásával. Háromszáz kötetnél többet gyűjtött össze: Firenzében 3000 forintért vett könyvet.

De lángesze, sokoldalú tanúltsága, gazdag irodalmi munkássága, ékesszólása által a magyar humanisták közt első helyet vivott ki magának Janus Pannonius, kit Pannoniai András elragadtatással *seraphicus* melléknévvel tisztel meg.

Őt a magyar humanisták élére kimagasló költői tehetsége emelte. Mert ha a humanisták a klasszikus irodalom bevégzett tökélyű nyelvét mint eszményi célt igyekeztek elérni: a költői tehetség már csak alakérzékénél fogva is e törekvésre leghivatottabb volt. Ép azért nyert lendületet a latin költészet, mert az antik formát rajongó szeretettel keresték. E korban egy Poliziano, egy Piero Bembo, egy Beccadelli, egy Fracastoro,

Janus Pannonius

egy Castiglione, egy Flaminio oly költeményeket írtak latin és görög nyelven, mintha csak Ovidius, Catullus, Martialis, Statius és a görög Anthologia írói szólalnának meg. Vergilius utólérhetetlen magasságban lebegett előttük. Mindenki az ő babéráért versenyzett. Az ő géniusza ihleté Janus Pannoniust, hogy kiválóan epikussá lett.

Janus Pannonius a humanisták divatja szerint fölvett írói név; tulajdonképen *Csezmicei* János, szülőfalvától Csezmicétől nevezve. A Cesinge név tévedésből fordúl elő még okiratban is. Született 1434 augusztus 29-én. Atyjáról csak annyit tudunk, hogy Janus Pannonius őt kora gyermekkorában elveszté. Anyja Vitéz Borbara, Vitéz János testvére. Születése helyét maga jelöli meg a Guarinóhoz írott dicskölteményében:

Ott hol a Dráva szelid folyású zsongó habokkal
Kész a Dunába szakadni kövér föld sík mezejében.

E hely Szlavonországban, Verőce megyében van, Eszéken felül. Szláv eredetű családból származott, de magyar nemesnek született. Elemi iskoláit Pécsett végezte. Nagybátyja Vitéz János értesűlvén unokaöcscse kiváló tehetségéről. a humán tanúlmányok végzésére (és ép e kifejezéssel él Vitéz János a modenai püspökhöz írt ajánló levelében) a hírneves Guarinóhoz küldi Ferrarába. A 13 éves gyermek itt ismerkedik meg és köt örök baráti frigyet Galeotti Marzióval, ki akkor 20 éves volt. Úgy Galeotti mint Janus Pannonius életére, kivált olaszországi tanulmányuk idejére nézve fontos az utóbbinak Galeottihoz írt szép elegiája (gróf Teleki Sámuel kiadásában. Eleg. II. 4.) Galeotti ekkor 20 éves volt. Guarino fia, Baptista Guarinónak egy újabban fölfedezett levelében (1469-ben) eleven szavakkal rajzolja a kis Janusunk lángeszét. Oly emlékező tehetsége volt, hogy néha 1000 verset is, melyet több nap alatt gondolt ki: egyszerre írt le egyhuzamban. Fölfogó tehetsége pedig oly gyors, hogy bárhonnan hallott vagy előtte egyszer fölolvasott verset egyszerre elmondott. A görög és latin nyelvet oly mértékben és oly hihetetlen gyorsasággal sajátítá el, hogy Galeottinak ő lett görög mesterévé; csakhamar fordít a görög Anthologiából, Plutarchosból és Demosthenesből. Négy év múlva nagybátyja visszahívja; de tapasztalván a szép deli ifjúvá fölserdűlt János bámulatos előhaladását, komolyabb: bölcselmi, jogi és theologiai tanúlmányokra visszaküldi. Ekkor Janus Pannonius jár Velencében, Paduában, Mantuában, Firenzében, hol megismerkedik Marsilius Ficinussal, Plato híres fordítójával, ki később egyik platonicus dialogusát neki úgy ajánlja, mint platonicusnak.

1452-ben[1] ír III. Frigyeshez egy panegyrist (Italia kibékítése érdekében), mely őt az első latin költők sorába emeli. Ekkor fog nagyszabású epikus

[1] Teleki e költemény írását tévesen teszi a költő 16-ik évére, mert Frigyes 1452-ben látogatta meg Velencét. (Daru, Velence története, II. k. 104, a német fordításban. melyhez hozzáférhettem.)

Janus Pannonius művei

művébe. Ferrarai mestere iránti hláláját a hozzáintézett dicsköltemenyben fejezte ki. E dicsköltemény befejezését gróf Teleki a Janus Pannonius életrajzában 1458—1460 közti időre teszi, mikor tizenegy évi tanulás után haza megy Magyarországba és előbb Budán telepszik le, majd Pécsre megy.

Janus Pannonius velencei főnemesekkel jött összeköttetésbe, különösen két kiváló férfiúval: Francesco Barbaróval, ki a Guarino iskolájának büszkesége volt, kinek költeményei zsengéit szenteli és nővérének, Barbarának, lakodalmára szép nászdalt ír; továbbá Jacobus Antonius Marcellusszal, a velencei kitünő államférfiúval és hadvezérrel, kinek birtokára, Montagnanára is kimegy. Legnagyobb terjedelmű époszát, mely mind műszerkezet, mind nyelv tekintetében legjobban megközelíti az antik eszményt, panegyrikus formában, e férfiú dicsőítésére szenteli. Ez éposz *(Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum Venetum)*[1] antik modorban van írva. Minerva lelkesíti a költőt, hogy mellőzve a régi kor úntig ismételt tárgyait, kora történetéhez fordúljon. Felhívja figyelmét Marcellusra, a ki méltó őséhez, a nagy Claudius Marcellushoz, Minerva ékesen szóló ajkain megered a szó és az ő elbeszélésének keretébe van foglalva Velencének Philippo Maria Visconti milanói fejedelemmel a XV. évszáz negyvenes éveiben folytatott küzdelme, mely válságos részletekkel, megragadó mozzanatokkal bővelkedik. Így Cremona ostroma, Brescia megmentése, a tiroli havasokon át a Garda tóra szállított hajók váratlan támadása, a Pó szigetén körülzárt ellenség ellen a folyón való merész átkelés, a hősnek rágalom alapján visszahívása, majd jellemének teljes diadala, diktátori hatalma művészi egységbe olvadnak egybe, hogy Marcellust Velence nagyságának eszményi képviselőjéül tüntessék föl. Szerepel Velence védszentje szent Márk is, ki oroszlán alakjában szólal meg, hogy a sértett hőst Arisztides, Kimon, Themisztokles, Camillus példáival buzdítsa, hogy áldozza föl haragját a hazának. Marcellus enged a szellemi szózatnak, csatatérre siet. Diadalt arat, békét szerez hazájának. De ekkor sem fogy ki a költő a tárgyból. Most Cliót hívja

Janus Pannonius állítólagos arcképe.
(Ezüst dombormű, körirata: **Joh. Cesinge Eps V. Basilic.**)

[1] Áll egy elégiai versmértékben írott *praefatió*ból (52 vers) és a hősi hatosban írott époszból (2871 vers).

Janus Pannonius művei

segítségül, ki elmondja Velence keletkezését, emelkedését. Még Claudius Marcellusnak jósolták meg a *Palici* tó nemtői a húnok vándorlását, a lagúnák városának alapítását, a Marcellus-család kiköltözését és a patriciusok közé fölvételét. A két Marcellus (a római és velencei) közti fenséges párhuzammal végződik a nagyszabású mű. És ha az éposz duzzadó, méltóságos folyamát szemléljük, fájlalnunk kell két dolgot: először, hogy nem maradt ránk a magyar történetből merített *Annalese*, melyet *Sambucus* még látott, mint Janus Pannoniusnak 1569-iki bécsi kiadásához készült előszavában írja; és másodszor, hogy nem váltotta be költőnk azt az ígéretét, melyet a Guarinóhoz intézett panegyrikusában a következő versekben fejezett ki:

Eljön a férfiasabb kor majdan, erőm növekedvén,
Lantom Nagy Hunyadink hős harcát zengi meg egykor. (675—6. v.)

E panegyrikus *(Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum)* a valódi humanista képében a humán tanúlmányok föléledését rajzolja. A humanista költők előtt annyira kedvelt személyköltés (prosopopoeia) alakjában adja elő Clio és Hermes beszélgetését. Clio elpanaszolja a világ elvadulását a középkorban, keseregve beszéli el, hogy az alvilágba kell a Múzsáknak leszállniok és ott élniök árnyékéletet, mert senki sem gondol velük. Hermes rámutat Itáliára, rá a Guarinus bölcsőjére, kinek majdan főérdeme lesz, hogy föltámasztja a halottakat, új életet ad a művészeteknek. Abból a képből, melyet Guarinus jelleméről, iskolájáról, tanítási módszeréről (melyből lehet okulást szerezni még ma is), a tisztelők rajongó szeretetéről élénk ecsettel rajzol: a humanizmus éltető szelleme sugárzik felénk.

Bizonyára a fejlőtehetség korában, midőn költészetének bő forrása föltakadt, írhatá a *Szelek versenye* cimű eleven rajzát, melyet, mint a leiró költészet egyik mintáját, olvastak hazánkban még a múlt évszázban és ez évszáz elején is a közkézen forgott *Delectus*-okban. Kisérletet tesz Homeros fordításában, hogy kedvében járjon V. Miklós pápának, kinek leghőbb óhajtása volt: egy latin Homeros. A pápához írott költeménye, melyben Homerost dicsőíti, kiegészíti a Glaucus és Diomedes epizódját, melyet lefordít.

Janus Pannonius későbbi szereplése

Ily tanúlmányok közt megizmosúlt tehetséggel, gazdag epigrammagyűjteménynyel tér haza 1458-ban. Itt több ízben betegeskedik. 1459-ben pécsi püspök-helyettes, 1460-ban püspök lesz. Ezután írja elégiái egy részét. Több elégiájának keletkezési idejét a bécsi császári könyvtárba kerűlt Corvinkódex leveleinek föliratiból tudjuk.

Betegsége okozá, hogy Mátyás hadjárataiban 1462—1463-ban nem vesz részt. Ez utóbbi évben elveszti szeretett anyját, kinek emlékét két szép elégiában és egy sírfeliratban örökíti meg. 1464-ben csatlakozik Mátyás táborához, mely Jaicát ostromolta. Panaszkodik a háború kényel-

metlenségei miatt, gyenge teste nem bírja a fáradalmakat, de azért mint pécsi püspök honvédelmi kötelezettségének eleget tesz és Mátyás kegyét úgy megnyeri, hogy külön adománylevélben ad neki s utódainak engedélyt arra, hogy Baranyamegyében bányákat művelhessen. Hatalma, gazdagsága tetőpontjára emelkedik. Évi 100,000 arany jövedelme volt, pápai adóban 1650 aranyat fizetett.

1465-ben Rozgonyi János társaságában mint Mátyás követe megy II. Pál üdvözlésére és egyszersmind a török hadjárat költségeire segélykérés érdekében. Rozgonyi ékesszólása diadalt arat. II. Pál százezer aranyat ajánl föl a hadjárat fedezésére. Janus Pannonius még egyszer átélte ifjúkori benyomásait. Nemcsak Rómában van jelen. Meglátogatja Galeottit Paduában, kit magával hoz Magyarországra, hol Mátyás udvaránál nyer előkelő állást, Mátyás jeles mondásairól és tetteiről ír oly szellemben emlékiratot, mint tette a híres Panormita (Beccadelli) Alfonzo nápolyi királyról.

Hatalma és befolyása fényes napjait élvezte költőnk 1471-ben, midőn nagybátyja példája után indúlva, csatlakozik ahhoz az összeesküvéshez, melyet az oligarchák szőttek Mátyás ellen. Már be is hívták az ellenkirályt, Kázmér lengyel herceget. A mi Janusunk hűtlen és hálátlan lesz királyához. Mátyás merész föllépése szétvágta az összeesküvés szálait. Janus Pannonius Horvátországba menekszik; itt egy jó barátja Medvevárában rejtegeti, hol meg is hal. Piero *Valeriano* egy szép mondát beszél el haláláról. E szerint a pécsi prépost rejtegette a bevádolt és mindenkitől elzárkózott költőt, ki itt bújában meghal. A templom egy rejtekébe rejti el a bebalzsamozott holttestet. Mátyás egy látogatása alkalmával tudakozódván Janus Pannonius felől, a hű barát térdre borúlva vallja be merényét, hogy őt elrejtette a büntető igazság bosszúja elől. Mátyás megindúl. A hű barátot kitünteti és Janus Pannoniusnak fényes temetést rendel. Ebből a mondai epizódból merítette Kisfaludy Károly a ***Barátság és nagylelkűség*** című kis drámájának tárgyát.

A költő halála és temetése

A költő sírkövére saját versét vésték, melyet még 1463-ban írt:

Itt nyugszik Janus, ki legelső hozta magával
A Helikon szűzeit a Duna partjaira:
Ennyit hagyj vésnünk a gyászemlékre, kajánság,
Aljas irígységnek nincs helye síri kövön.

(Ponori Tewrewk E. fordítása.)

Élt tehát 38 évet. Aránylag rövid élet alatt gazdag tevékenységet fejtett ki. A Teleki Sámuel-féle híres utrechti kiadás (1784,) két részben egy hosszabb életre is elegendő munkásság mellett tanúskodik. Már pedig azóta Ábel Jenő kitünő filologusunknak kivált olaszországi búvárlatai (1878—1879) újabb gazdag eredményre vezettek. Egy újabb panegyrikus (René nápolyi király dicsőítése) négy elégia, több epigramm és egy híres humanista költővel, Joannes Sagundineussal váltott versei, egy hosszabb epithalamium kerültek napfényre, egy hosszabb Plutarchos fordításán kivül.

Műfajok szerint írt: panegyrikust 4-et, leíró költeményt egyet, elégiát 34-et, több mint 400 epigrammot. Ezeken kivül hendeka syllabokat, egy-két lírai költeményt, beszédeket, leveleket, több fordítást Demosthenesből, Plutarchosból, egy részletet Homerosból.

Igazat kell adnunk Voigtnak, ki hangsúlyozza, hogy Janus Pannonius elaprózta, epigrammokra törte szét gazdag tehetségét. Bőbeszédű, könnyű folyású irálya gyakran feltűnt; de azért hatalmas emlékező tehetségének bő forrásaiból a klasszikus benyomásokat, míthoszokat és képeket oly mesteri módon csoportosítja, hogy azt az eszményt, mely a humanisták előtt lebegett, költeményeiben megközelíté. Természetesebb és közvetetlenebb Poliziano, melegebb Flaminio; de ama kor epikusai sorában (Fracastoro, Filelfo, Vida) Janus Pannonius az elsők közt vívott ki magának helyet.

A Dunai Tudós-Társaság

Sajnálnunk kell, hogy Mátyás alakja a róla írt számos epigrammban csak fogyatékos világítást nyer. Pedig e hatalmas lángész a nép szellemében gyökerezett: a humanista fejedelem a népszerű fejedelemmel egyesűl benne. Ha tovább él, vagy ha a nemzeti dinasztiát sikerűl megalkotnia: a humanizmus nemes oltványa a nemzeti törzsben megfoganván, nem marad oly idegen, oly kozmopolita, milyenné a Celtes által (1497-ben) alapított ***Dunai Tudós-Társaság*** [1] tagjainál vált. A forma bámulása, a tartalmatlan gondolatjáték lett a mulatsága, a szellem meddő fényelgése foglalta el a humanizmus nemes lelkesedését: eljött a nemzeti nyelv újjászületésének kora. A latin költészetet a XVI. évszáz nemzeti áramlata elfedte; de az irodalmi formák iránt eltompult az érzék: e formát századok múltával találta meg a nemesbűlt nemzeti ízlés. A nemzeti irodalom fejlődése kétségtelen igazsággá emelte azt a hitet, hogy a ***nemzeti*** élet talajában csak a ***nemzeti*** érzés által fölszántott, a nemzeti géniusz által ihletett költészetnek van joga terebélyes fává sarjadni föl, mely alatt késő nemzedékek találnak üdülést.

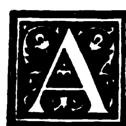
[1] Lásd a Társaság működéséről: Ábel Jenő Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós-Társaság, Budapest 1880.

Janus **Pannonius.**

9. Középkori könyvtáraink és a Corvina.

Középkori könyvmásolók és könyvtárak

XV. SZÁZAD ELEJÉN megindúlt hatalmas szellemi áramlat a könyvmásolásból virágzó iparágat teremtett, s mivel a lassú munka még rendszeresen űzve sem birta fedezni a nagy keresletet, létrejött a könyvnyomtatás. Az előző századok kisebb szükségletét a literátusok főfészkeiben, a káptalanokban, monostorokban, királyi kancelláriákban, főbb tanintézetekben és egyetemeken állították elő. A betűrakás legszorgalmasabb mesterei a türelmes barátok voltak, kiknek pulpitus mellett görnyedő alakjával sokszor találkozunk az egykorú könyvdiszítésben. Olcsó munkabérök mellett csak a hártyát, tust és festéket kellett megfizetni; de a kész könyvnek még így is mesés értéke lett. A buzgó könyvkötő erős deszkába és bőrbe foglalta, a kopás ellen nagy rézsarkakkal s úgynevezett köldökökkel látta el. A könyvtolvajok ellen azzal védekeztek, hogy a vaskosabb köteteket az állványhoz láncolták, sőt ezenfelül még egy-egy súlyos átkot is jegyeztek bele. A könyvek áráról szintén maradt fenn pár jellemző adat. Egy Vid nevű magister 1263-ban somogymegyei birtokát adja kárpótlásul a csatári monostor elvesztett bibliájáért; Benedek kászonyi plebános 1349-ben breviáriumát nyolc márkára becsűli, mikor a vele együtt ellopott pej lovat csak négybe számítja; a XV. század második felében pedig, midőn a szerény egyháziak helyett már világiak másoló műhelyei és nyomdái dolgoznak, 1400 aranyat is fizetnek egy-egy remek firenzei bibliáért.

Megtiszteléseképen kell hát megemlítenünk, hogy Árpádházi királyaink közül azok, kik művelődésünknek legtöbb szolgálatot tettek, valamennyien könyvtáralapítók és könyvkedvelők voltak. Szent István király 1015-iki alapító levelében olvassuk, hogy a pécsváradi monostornak 33 könyvet adott; Szent László, ki féktelen népének szigorú törvénykönyvet íratott, a pannonhalmi apátságot 72 kötettel ajándékozta meg; a fölvilágosodott Kálmán, ki rajongó kora kegyenceit, a keresztes vitézeket keményen megleckéztette, népétől a »könyves« nevet kapta; a bizanci udvar neveltjéről, a mívelt III. Béláról pedig azt jegyezték fel, hogy az írás és olvasás mesterségét tulajdonképen ő általánosította nálunk. De mindezt csak krónikákból és oklevelekből tudjuk, könyveink a háborúk és dúlások végnélküli során örökre elvesztek. A tatárjárás előtti időkből — tehát nemzeti

királyaink fénykorából — törvénykönyveink, legendáink krónikáink későbbi átírásai mellett, csak az egy Pray-kódex maradt meg eredetiben — beszédes tanújául annak, hogy a legrégibb irodalmak pár esetleg megmaradt terméke a virágzás hű mértéke sohasem lehet.

A könyvek sorsa

A későbbi századok szellemi életét, míg a könyvkészítés kizárólag egyházi kezekben volt, leginkább vallásos természetű latin művek jelzik. Magyarországi másolók és betűfestők neveit gyakran olvashatjuk az európai könyvtárak kódexeiben, s itthon is megmaradt több szertartáskönyv, melynek kétségtelen magyar voltát a magyar szentek himnuszai hirdetik. Nagyobb gyűjtemények nyomára azonban csak az idegen nemzetiségű határ-városokban akadunk. Mert a középkor végén már a magyar papi testületek erkölcsei is meglazúltak, — s a szatirikus által szidott apát urak az értékes holmik közt szereplő régi könyveket is elpazarolták. A nagyszebeni plebánia lajstroma pl. 1500-ig épen kétannyi könyvet

D, F, S kezdőbetűk a gyulafehérvári Batthyányi könyvtár 1377-iki Esztergomi Missaléjából.

mutat ki, mint a magyarországi bencések 1508-iki összeírása, melyben 9 monostorra alig jut több 130 kötetnél.

Ilyen viszonyok közt aztán a magyar nyelvű emlékek sorsa még mostohább. A Königsbergi Töredékkel táblát ragasztanak, a nyúlszigeti magyar apácák könyvei elpusztúlnak; csak midőn a huszita mozgalom a nemzeti nyelvet nálunk is megsürgette s a könyvhöz szükséges iparcikkeket már elég olcsón meg lehetett szerezni, kezdik a szertartás magyar elemeit és a mívelt osztály egyéb lelki szükségleteit sűrűbben másolgatni. A profán irodalomból csakis az országos érdekű krónikákat tartják terjesztésre méltóknak. A középkori regösök és hegedősök gazdag költészete elvész. Érzékies népdalainkat a jámbor egyháziak megvetették, üldözték, s csakis a körmöcbányai iródeák szeszélyének köszönhetjük, hogy számadáskönyve szélén ma egy kis jelentéktelen töredéket olvashatunk.

E félszeg világot a renaissance hatalmas hullám-verése forgatta fel, mely nálunk — sajnos — legmaradandóbb nyomokat ismét csak a könyv történetében hagyott.

Zrednai Vitéz János humanizmusba merült lelkének fővágya az volt, hogy az új eszméket élesztő művekből egy olyan hazai gyűjteményt

In nomine dñi Amen.
Incipit liber missalis secdm
ordinem Strigoniensem.
Dnica prima in aduentu
dñi nri ihu xpi ad missam.

Ad te leuaui animã meã deus
meus in te confido nõ erubescã
neqz irrideant me inimici mei
etenim vniuersi qui te expectant
non confundentur. Ps. Vias

est nr̃a salus quã cũ credidi
mus. Nox precessit: dies aũt
appinquabit. Abiciamus
ergo opa tenebrarũ et indu
amur arma lucis: sicut i
die honeste ambulemus.
Non in comessacionibus
et ebrietatibz. nõ in cubili
bus et impudicicijs. non
in contencione et emulaci
one. Sed induimini dñm
ihesum xpm. Gr. Vniuersi
qui te expectant nõ confundẽ
tur domine. V. Vias tuas dñe
notas fac michi et semitas tu
as edoce me. Alla. V. Ostẽde
nobis dñe misericordiã tuã
et salutare tuũ da nobis. all.
In illo tpe. Sm matheum.
Cum appinquasset ihesus
iherosolimis. et venisset beth

NYOMT. ULLMANN JÓZSEF BUDAPESTEN.

Hasonmás a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár **Missale**-jának címképéről. (1877.)

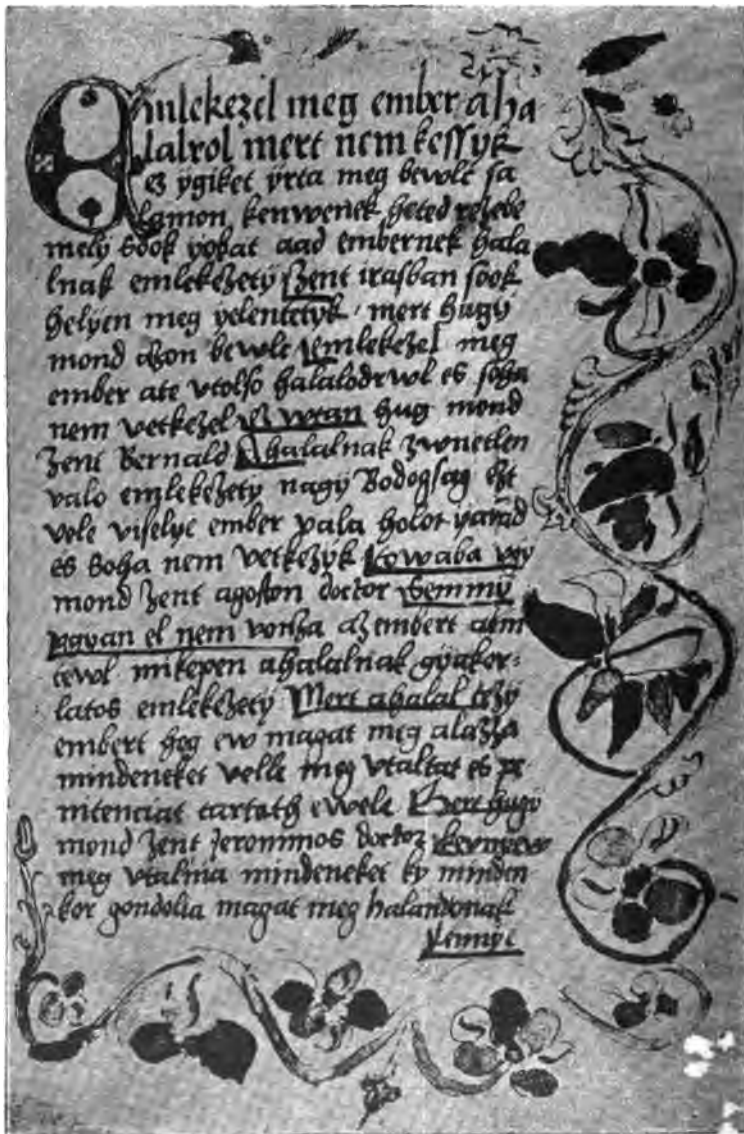
Beöthy Magy. Irodalomtörténetéhez. *Az Athenaeum kiadása.*

teremtsen, melyben a tudomány minden ága képviselve legyen. Fényes állása lehetővé tette, hogy a könnyen társuló külföldi tudósok néhány jelesét maga köré csábítsa. Ezeknek közvetítésével oltotta aztán könyvgyűjtési szenvedélyét, melynek félszegségeit unokaöcscse, Janus Pannonius szeretetre méltó humorral lobbantotta szemére. »Azt kívánod — írja egyik levelében — hogy könyveket küldjek. De vajjon nem eleget küldtem-e már is? Csak görög könyveim maradtak meg, a latinokat mind elvittétek. Istennek hála, hogy járatlanok vagytok a görög nyelvben. Különben a görög könyveket sem hagytátok volna meg. De ha megtanúltok görögül, én azonnal a héber nyelvet sajátítom el, és héber kódexekből állítok össze könyvtárt. . . . Ha annyira vágytok könyveket bírni, ne foszszatok meg azoktól másokat, főleg olyanokat, kiknek kevesebb van, mint néktek. Hisz Olaszország el van árasztva könyvekkel. Hozassatok onnan, a mennyit tetszik. Küldjetek pénzt Firenzébe. Az egyetlen Vespasián képes kielégíteni titeket.« És hogy a tanács mohó nagybátyján rögtön fogott, a szóba hozott híres könyvkereskedő följegyzéseiből tudjuk. »Olaszországban s egyéb tartományokban — írja Vitézről — összekerestette a könyveket; a mit pedig nem talált készen, azt Firenzében leíratta, nem tekintve árra, csakhogy szépek és hibátlanok legyenek. Kevés latin könyv vala, mi nem lett volna meg neki.« A gazdag gyűjteményt, melynek igazán szép kódexeit egyházi s állami teendői mellett maga emendálta, halála után szétharácsolták. Legtöbb darabja külföldre kerűlt, — pedig a Vitéz-címer mellett ott ékeskedett Magyarországé is, mivel első tulajdonosuk kétségtelenül az örököst akarta megjelölni.

Vitéz János mint könyvgyűjtő

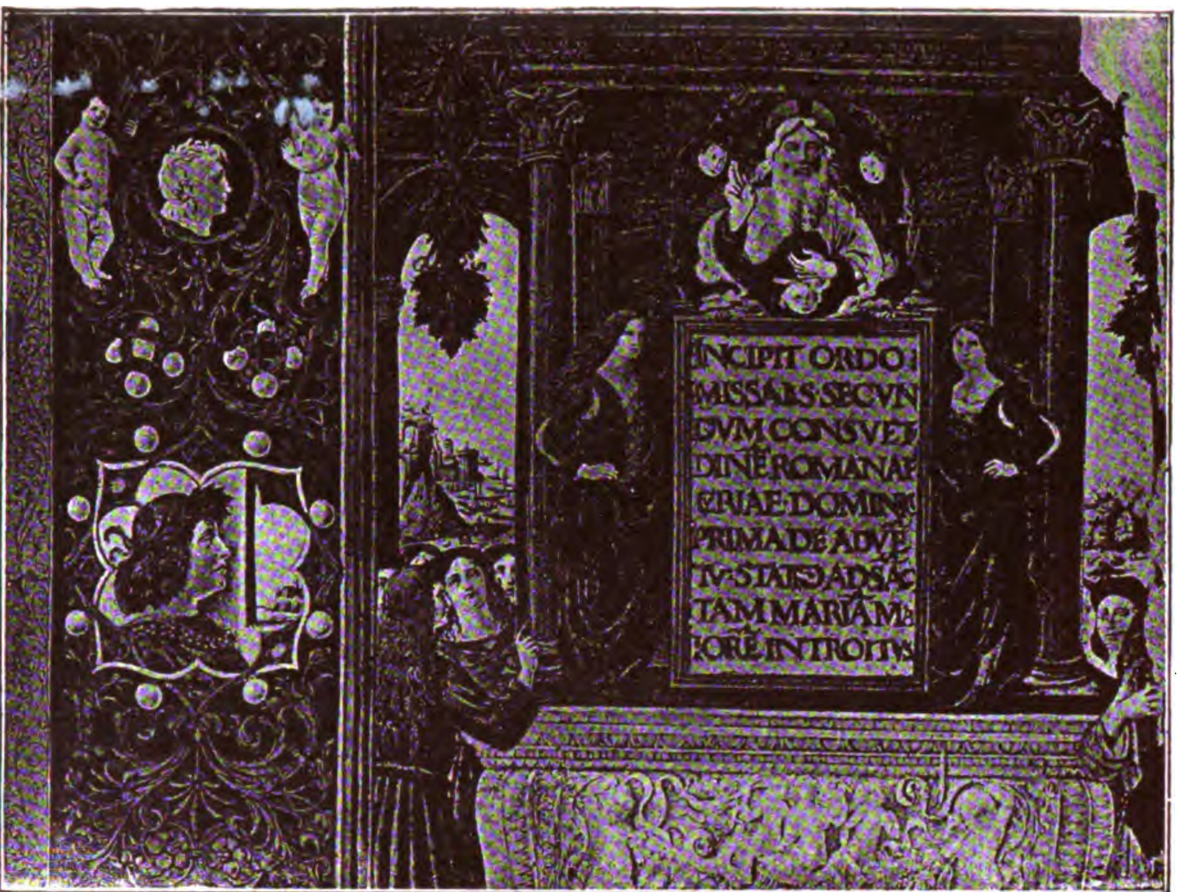
A jeles humanista álmait tanítványa, Mátyás király valósította meg, ki a mester halála után oly fényes és gazdag könyvtárt létesített, mely az egykorú olasz fejedelmek és pápák híres gyűjteményeivel vetekedett. A róla szóló nagy irodalom, melyben *Bibliotheca Budense, Bibliotheca Corviniana* s röviden *Corvina* néven szerepel, sokáig hirdette, hogy alapját Vitéz János és Janus Pannonius könyvtára képezte. Ma azonban tudjuk, hogy Mátyásnak korábban is voltak könyvgyűjtői és másolói, kikkel valószínűleg már a tudománykedvelő I. Ulászló könyveit és atyja hagyatékát egészítette ki. De a nagymérvű gyarapodás csak akkor indúlt meg, midőn a finom míveltségű Beatrixszal, Ferdinánd nápolyi király leányával 1476-ban házasságra lépett. Ezóta a budai vár valódi fészke lett az olasz humanistáknak. Köztük voltak Vitéz emberei is, kik mint befolyásos kegyencek gyorsan kibékítették Mátyást egykori maecenásuk emlékével. Ekkor kerűlhetett lelkébe egy hatalmas könyvtár alapításának eszméje: mert el kellett hallgattatni a múltat, mely a történetet jegyző humanistáknak Vitéz fogságáról és Janus Pannonius üldöztetéséről beszélt s beszélt Beckensloer érsekről, kit Mátyás ültetett a pártütő Vitéz helyére, hogy aztán az ország címerét viselő könyvekkel az ellenséges német táborba szökjék.

Mátyás könyvtára: a Corvina

A raudnitzi **Lobkowitz-kódex** 309-ik lapja.[1]

[1] *Olvasása:* Emlékezel meg ember a ha | lalrol mert nem kessyk | ez ygiket yrta meg bewlc sa | lamon kenwenek heted rezebe | mely sook yokat aad embernek hala | lnak emlekezety, zent irasban sook | helyen meg yelentetyk, mert hugy | mond azon bewlc, emlekezel meg | ember ate vtolso halalodrwl es soha | nem vetkezel, ez[illegible]an hug mond | zent Bernald, A halalnak zwnetlen | valo emlekezety nagy Bodog[illegible] er[illegible] | vele viselye ember vala holot yarād [yarand] | es soha nem vetkezyk, towaba vgy | mond zent agoston doctor, Semmy | vgyan el nem vonza az embert abin | tewı, mikepen ahalalnak gyakor | latos emlekezety: Mert ahalal tezy | embert hog ew magat meg

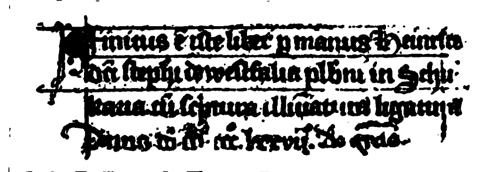

Hasonmás a brüsseli Corvin-Missale első lapjáról. (Attavantetől, 1485.)

Az erélyes király által megindított munka roppant méreteivel meglepte az egész mívelt világot. Gyűjtőket indított Görögországba és Kis-Ázsiába, a konstancinápolyi töröknél a Comnenek könyvtárára alkudoztatott, Olaszországban pedig Ugoletti szórta a könyvpiacon már ismert magyar aranyat, melyből a budai könyvtár gyarapítására évente 33,000 darab fogyott el. Itthon 30 másoló dolgozott a tudós Raguzai Felix vezetése alatt. E mellett foglalkoztatták a sokkal népesebb olaszországi telepeket is, minek világos nyomát Pietro Medici azon levele őrzi, melyben atyját, a dúsgazdag Lorenzót, azzal örvendeztette meg, hogy Mátyás halálával a könyvek ára tetemesen leszállt.

Igen természetes, hogy a minden áldozatra kész király hódolt a renaissance őrületes pompakedvének is, és a könyvdíszítő művészeteknek minden megrendelésén szabad tért nyitott. Másolói a finom hártyának felét is alig írták tele, a többi margónak maradt. Erre kerültek reá a miniátorok és illuminátorok változatos kezdőbetűi, a lapszél-dísznek festett lombozatok, virág-kandeláberek és arabeszkek, továbbá a pazar fénynyel kiállított címlapok gyönyörű koszorúi és keretei. A könyvfestők művészete különösen az utóbbi helyen összpontosúlt. Néha egész lapot betöltő kompoziciókkal lepték meg a királyt, máskor a legszebb arabeszket arcképekkel, amorettekkel, fantasztikus állatokkal és apróbb emblémákkal élénkítették. Ilyenkor a távlat, árnyékolás és anatómia még nem pontos ugyan; de a rajzban és a jól összeválogatott színek felrakásában bámulatos ügyességet tanúsítottak. A teljes méltánylásnál azt sem szabad felednünk, hogy midőn Gherardo, Giovanni dai Libri, Francesco del Chierico és Attavante, Mátyás király szolgálatában ragyogtatták művészetöket, akkor Michel Angelo és Rafael még gyermekek voltak s Lionardo da Vinci korszakalkotó ecsetje is csak kísérletezett.

A Corvina könyvdíszítői

A gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár 1377-ki Esztergomi Missaléjának kolofonja.[1]

A másoló és könyvfestő néha évekig dolgozott, míg a mű könyvkötő-műhelybe kerülhetett. Itt a tábla színes selyem és bársony takarójára finom mívű ötvös-munka jött, minek nyomát ma már csak a szegek helyei és egy-két zománcos ezüst csat hirdeti. Ha szövet helyett vörös bőrt alkalmaztak, az ötvösmunkát rajta oly jellemzetes préselés helyettesíti, mely

alazza | mindeneket velle meg vtaltat es pe | nitenciat tartath ewele, Mert hugy | mond zent Jeronimos doctor. kevnyew | meg vtalńia mindeneket ky minden | kor gondolia magat meg halandonak | lennye.

[1] *Olvasása:* Finitus est iste liber per manus Henrici | dicti Stephani de Westfalia plebanum in Schu | karia cum scriptura illuminatura ligatura | Anno domini M°CCC°LXXVII° deo gratias.

aranyozott, ezüstözött és vaknyomású virág-arabeszkjeivel a Corvina köteteit még a hollós Hunyadi-címer nélkül is fölismerhetővé teszi.

A könyvtár helye és őrei

A kész kötet végül a budai vár délkeleti részén épült külön helyiségbe [1] vándorolt, hol a 6—7000 kötetre becsült állomány két termet töltött meg. A rohamosan gyűjtött könyvtár ügyeinek vezetésére itt külön állás volt szervezve, melyet a király először Vitéz emberével, a híres Joannes Regiomontanussal töltött be, ki után Corvin János nevelője, Taddeo Ugoletti, majd Marzio Galeotti, Bartolomeo Fonte és az említett Felix Ragusanus következett. Ezek szolgálták ki a királyt, királynét és az udvari tudósokat, s ezek rendezték a szakcsoportokat, melyek Naldus Naldius panegyrikusa szerint selyem takarók hímzéseivel voltak megjelölve.

A folyamatban levő gyarapodás Mátyás váratlan halálával egyszerre véget ért. A világhírű kincsek sorsát az ország zászlósai vették kezükbe.

Vitéz János jegyzete a Victorinus-kódex végén.

A Corvina későbbi sorsa

1490-iki szerződésükben olvassuk, hogy a királyi könyvtárból könyvet kiemelni még Corvin Jánosnak is csak az ő tudtuk és beleegyezésük mellett volt szabad. Nagyon valószínű, hogy a Mátyás örökébe ültetett gyönge II. Ulászló szintén csak a hatalmas urak kedvében járt, midőn dicső elődje könyvpiaci hátralékait kiegyenlítette. Eleinte maga is a maecenások szerepét próbálgatta, de később beérte az utánzott előd könyveinek elajándékozgatásával. Utódja II. Lajos idejében már egész Európa tudta, hogy a Budán megforduló követek ajándékaiban a fényes Corvin-kódexek játszanak legnagyobb szerepet.

A könyvtár további sorsáról a török uralom történetének sötét lapjai beszélnek. Buda eleste után mindenki azt hitte, hogy a kincsek még mindig a régi födél alatt maradtak. Pázmány Péter, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György lépéseket is tettek visszaszerzésökre; de a sikertelen

[1] *Naldus dicsköltemény*e szerint a királyi palota közepén egy négyszögletű boltozatos terembe. (Naldi Naldii Flor. lib. II. — De Laudibus Augustae Bibliothecae ad Mathiam etc.)

IOANNI PRESBYTERI DAMASCENI SENTENTIAE A BVRGVNDIONE PISANO TRADVCTE E GRECO AD EVGENIVM PAPAM TERTIVM INCIPIVNT

QVONIAM INCOMPHENSIBILIS EST DEVS ET QVONIAM NON OPORTET QVERERE ET CIRCVMSCRVTARI EA QVE NON SVNT TRADITA NOBIS A SCIS PROPHETIS ET APOSTOLIS ET EVANGELISTIS. CAPITVLVM PRIMVM INCIPIT FOELICITER.

EVM NEMO VIDIT VNQVAM unigenitus filius qui est in sinu patris ipse enarrauit. ineffabilis igitur est deus & incomphensibilis Nullus. n. cognoscit patrem nisi filius nec filium nisi pater. sed & spiritus scus ita nouit ea que sunt ut spiritus hominis nouit ea q sunt in ipso. & post primam uo & beatam naturam nullus nouit unquam deum nisi cui ipse reuelauit...

seraphin· Non dereliquit tamen nos deus in om̃imoda igno
rantia sui· omnibꝫ·n· cognitio existendi deum ab ipso natura
liter inserta est· sed & ipsa creatio et eius permanentia & gu-
bernatio· magnitudinem diuinae praedicat naturę· sed & p
legem et per prophetas prius deinde uõ & per unigenitum fi-
lium suum· dominum uõ & deum et saluatorem nostrum ie-
sum christum secundum quod possibile nobis sui est ipsius ꝯ
manifestauit cognitionem· omnia igitur hęc quae tradita sũt
nobis per legem & prophetas [illegible] apostolos & euangelistas susci
pimus & ueneramur et cogn[illegible]us nichil ultra hęc inquiren-
tes· bonus ·n· existens deus & omnis boni tributor est· non inui-
diae neq; passionis alicui suppositus. Longe·n· a diuina nã q e-

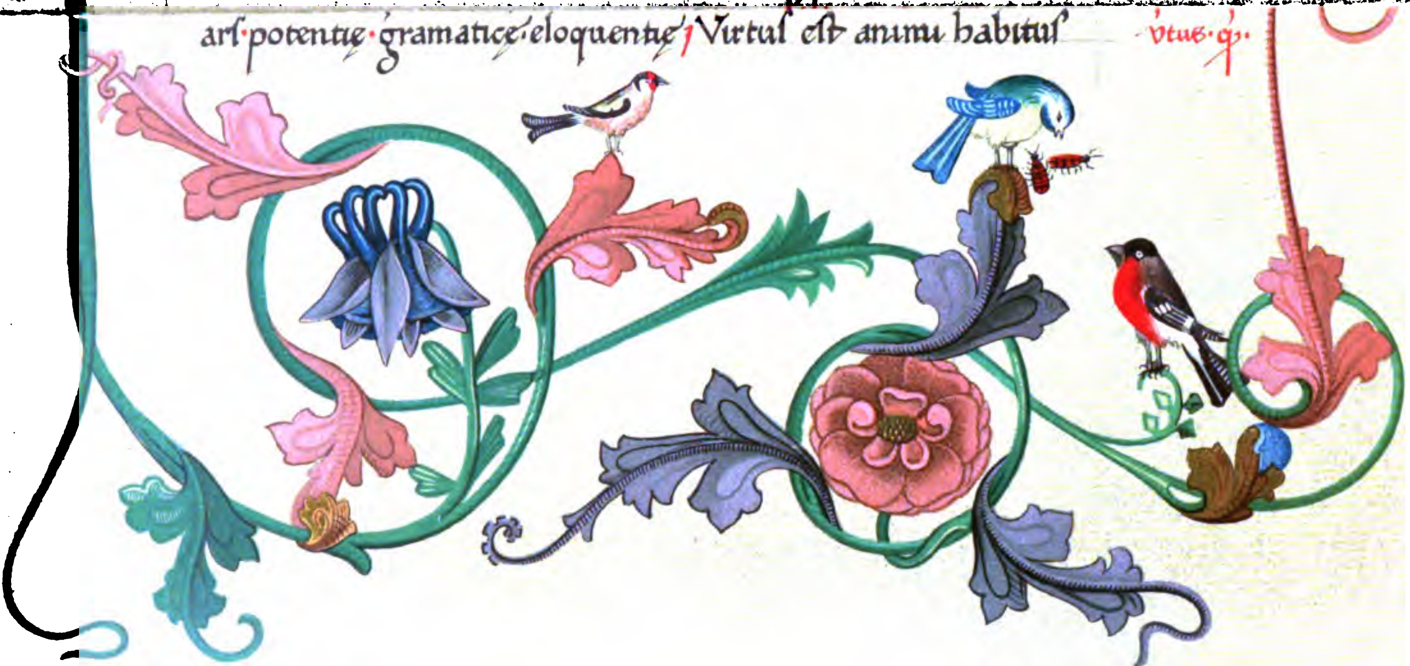

Hasonmás »Victorinus: Commentum super Rhetoricis Ciceronis« című Corvin-kódex címlapjáról.

Beöthy: Magy. irodalomtörténetéhez | (Eredetije Emich Gusztáv birtokában.) | Az Athenaeum kiadása

Victorini Rethoris Clarissimi qui solus Romae statuã meruit Conmentum Super Rethoricis Ciceronis In-

törekvés csak a gyanút ébresztette, hogy hátha nincs is már a budai töröknek mit áruba bocsájtania. Végül I. Lipót sürgetéseire csakugyan kiderült, hogy alig volt már pár száz kötet, a többi vagy Konstancinápolyba vándorolt, vagy — a mi legvalóbbszínű — tűzvésznek és a kezelők lelketlenségének lett áldozata. Buda visszavétele után még az utolsónak maradt kötetek is külföldre vándoroltak és első sorban a bécsi udvari könyvtárt gyarapították, melynek XVI. századi emléktáblája őszintén hirdeti, hogy Hollós Mátyás magyar király könyveiből gazdagodott meg.

A Corvin-kódexek visszaszerzése

A Corvin-kódexek vándorlásának apróbb részletekben gazdag története csak a legújabb időben kezd közeledni befejezéséhez. Az 1843—44-ki országgyűlésen összegyűlt rendek feliratot intéztek V. Ferdinánd királyhoz, a Corvina külföldi maradványainak visszaszerzése ügyében. És erre megindúlt Metternich herceg nagyarányú levelezése, melynek csak annyi eredménye lett, hogy a hányatott ereklyék sorsára irányúlt figyelmet újra föleleveníteite. A hazai és külföldi tudósok által megindított mozgalom elvégre föltárta a konstancinápolyi mesés hírű kincstár ajtait. A budai könyvtár romjairól lajstromok készültek, a megtalált kötetek közül pedig négy darab I. Ferenc József királyunk szívességéből a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába vándorolt. Ugyancsak ő általa került oda az a két gyönyörű kódex is, melyet Metternich felszólítására a modenai fejedelem útnak indított, de később a forradalom alatt Bécsben megrekedtek. Közben II. Abdul Hamid szultán engesztelte ki a múltat azzal, hogy 1877-ben a Corvina konstancinápolyi töredékének még meglévő 35 kötetét királyunknak ajándékozta, ki ezt a budapesti Tud. Egyetem könyvtárába juttatta. E mellett sorra került a többi európai gyűjtemények felkutatása is, és a bennök felhalmozott kincsekből a kétségtelen Corvin-kódexek száma rövid idős 125-re szaporodott. A nagy közkönyvtárak példányai ma már visszaszerezhetlenek, de a régi könyvek közmondásszerű sorsa épen nem zárja ki, hogy hazai gyűjteményeink ezután is gyarapodjanak. A mutatványul adott

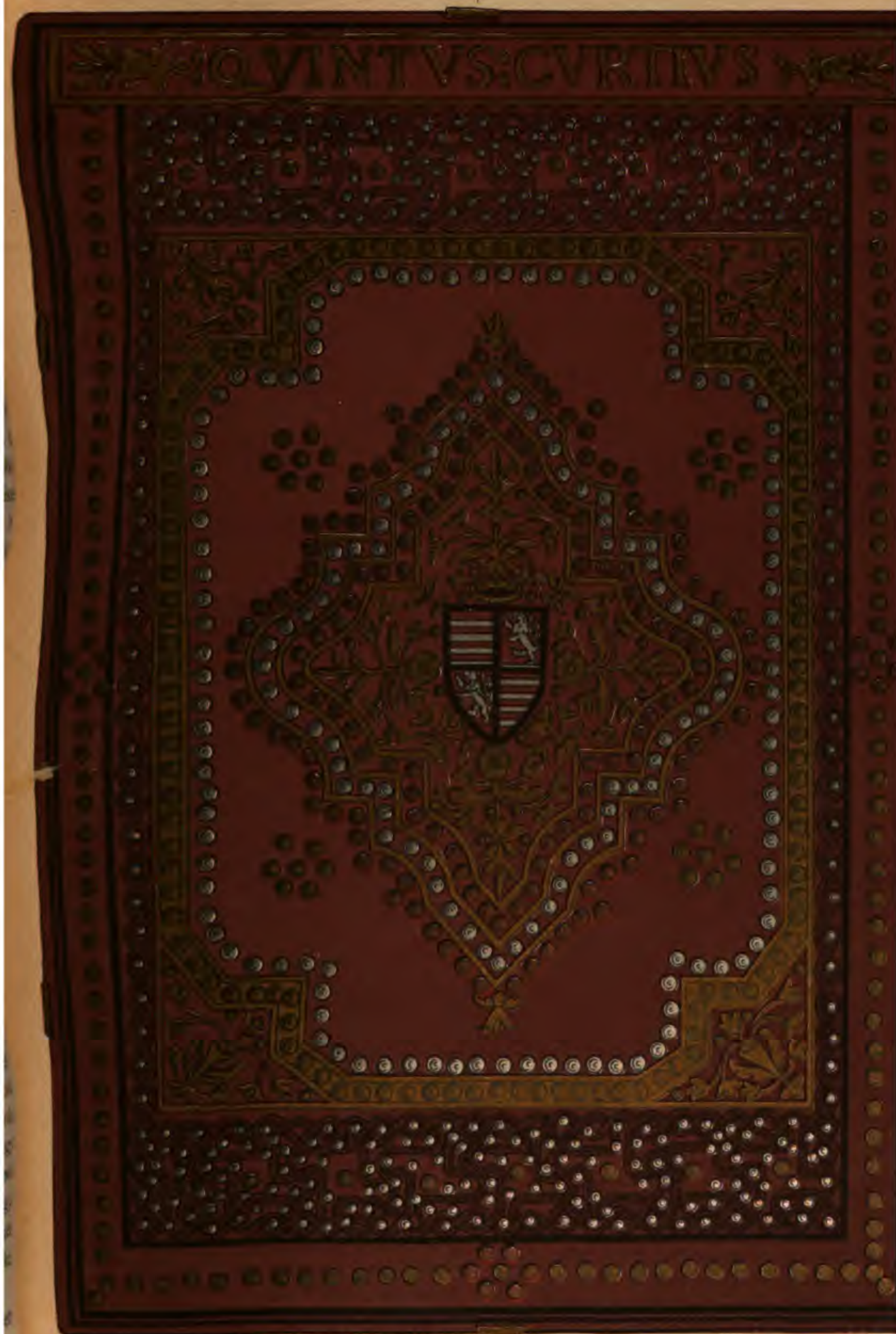
Leláncolt középkori könyvtár. (Hereford.)

két színes címlap olyan kódexekből való, melyek a külföldi könyvpiacról csak mostanában kerültek haza. A M. Nemzeti Múzeum remek Attavante-kötetét például azért lehetett olasz kezekből megmenteni, mert a színes Corvin-címert (melyet most másik Attavante-féle példány után restaurálva adtunk) egy későbbi tulajdonosa átfestette; Emich Gusztáv példányát pedig az éber németek még a cseh-magyar címerrel ellátott jellemző Corvin-kötés dacára sem ismerték fel, mert a régebbi szöveg címlapján a Corvin-címernek nem jutott helye.

A Corvin-kódexek ismertető jelei

A budai könyvtár maradványainak biztos fölismerését és végleges összeírását ép az érintett nehézségek teszik lehetetlenné. A kötés címeres arany és ezüst díszét, selymét és bársonyát már a kapzsi fosztogatók letépték; a megrongyolt bőrkötést később elvetették, vagy — mint az említett modenai és konstancinápolyi kódexeken láthatjuk — újabbakkal helyettesítették; sőt arra is van eset, hogy az amateurök őrültjei a díszes címlapot ellopatták s hogy a tudatlanok kép-ollózása is pusztított. És ha a sokoldalú torzítás egyetlen útbaigazító jelet nem hagyott, a könyv, mint kétségtelen Corvin-kódex többé szóba sem jöhet. Ilyenkor a származás nehéz nyomozása szokott segíteni, mely a valószínű Corvin-kódexek számát ma már messze fölibe emelte a kétségteleneknek. A teljesen fölismerhetlenek száma természetesen még ennél is nagyobb lehet. Mert itt első sorban azokra a jellemző kötéstől megfosztott példányokra gondolunk, melyek régebben készültek s mikor Budára kerültek, kész diszítéseiken a könyvtár tulajdonát jelentő címer helyet már nem kapott. Azt is tudjuk, hogy a könyvnyomtatás első termékeinek külön csoportja volt. Tudjuk, hogy Budán már 1473-ban nyomda működött, hogy Brünnben és Augsburgban Thuróczi nagy krónikáját Mátyás király számára nyomták: az így készült példányok tehát ép úgy helyet kérhettek a Corvinában, mint azok a magyarországi mise-könyvek, melyeknek külföldön nyomott példányain a dicső király neve ott ékeskedett. Tekintélyes gyarapodási tényezőnek kell még a külföldi szerzők és nyomdászok küldeményeit is tekintenünk, mert a magas pártfogók kegyét ezen időben a termelés alázatos bemutatásával volt szokás keresni. A vásárlás méreteiről semmit sem tudunk. Nagyra nem tehetjük, mert arra már biztos adatunk van, hogy a nyomdák kezdetleges termékeit, melyek a kéziratok legegyszerűbb kiállítását utánozták, a finom izlésű király inkább lemásoltatta és így a fölös kiadás árán díszes kódexei csoportját gazdagította velök. Azt a körülményt tehát, hogy ma csak a Nicolaus de Ausmo-féle egyetlen címeres Corvin-incunabulumot ismerjük, nem a pusztulás jelének kell tekintenünk, hanem annak, hogy a fényes gyűjtemény szerény külsejű nyomtatványairól a mai kutatók két útbaigazító jele, a sok munkát igénylő jellemzetes kötés és a büszke Corvin-címer könnyen lemaradt.

A világhírű könyvtár történetének ilyen fokú megvilágítása mellett csak a külföld vérmes reményű és némileg szűk látókörű filologusai

A m. n. Muzeumban levő, 1467-ből kelt, **Quintus Curtius de gestis Alexandri Magni** című **Corvin-codex** kötésének hátsó táblája.

csalódtak.' Ők a középkori mívelődés két végvárát, Budát és Konstancinápolyt, azon régi könyvek menedékhelyének képzelték, melyeket a XV. század léha humanistái állítólag keleten felejtettek. A később megejtett kutatás minket érdeklő része azonban ős anya-kódexek helyett többnyire csak fiatal másolatokat hozott napfényre. A humanizmus Budán összehalmozott termékei mellett a szerény mezhez szokott régi egyházi irodalom csakis újabb kiállításban foglalhatott helyet; a görög nyelvű régi kódexek pompás bizanci stílje már bevált, s mivel a görög eredetit Olaszországban latin fordítással helyettesítették, Mátyás az ilyenekhez könnyebben hozzá férhetett, mint a latin klasszikusok féltve őrzött régiségeihez, melyeknek a csillogó firenzei másolatok csak fattyú-hajtásai voltak. Hisz a renaissance-kori olasz emendátor akkor sem megbízható, ha esetleg kitünő példány után javított, mert a túlzott fényüzés szolgálatában inkább csak arra ügyelt, hogy a vakarókés és a dörzskő a finom hártyát minél kevesebbet sértse, s hogy a kihagyott szavak beékelésével, a kuszált sorok rendbeszedésével a pontos sorközök és széles lapszélek tisztaságán szeplőt ne ejtsen. Az egykorú készítmények mellett került ugyan elő pár olyan XII—XIII. századi kódex is, melyen csak a Corvin-kötés új: de ezek összevéve sem bizonyítanak annyit, mint a mit ama fönti adatból kiolvashatunk, mely a görög régiségek földjére küldött gyűjtőkről beszélt. Csakhogy az ilyesmi iránt ép azok süketek, kik a romjaiból ismert Corvinát ma olyan középkori gyűjteményekkel állítják szembe, melyek pusztulásnak kitéve nem voltak és így félelmes versenytársuk jeltelen vagy utolsó ismertető jelétől is megfosztott régi példányainak menedéket nyújthattak. Corvin-kódexek

Középkori könyvtár. (Brandt: **St. Navis** című művéből, 1497.)

A nagy budai könyvtár révén eddig csak Heliodoros, Diodoros, Nikophoros Kallistou, Festus, Naldus Naldius és Ludovicus Carbo köteteinek juthatott tudományos szerep; de azért az egyetemes mívelődéstörténet így is föltétlen tisztelettel hajlik meg Mátyás király előtt, ki egy időben volt tárgya a rajongó humanisták és művészek csodálatának és a nyugati kultúrát fenyegető török félelmének, ki itt keleten ezer teendője mellett a középkor legnagyobb és legfényesebb könyvtárainak egyikét alapítja akkor, midőn az új eszmék ápolása körül Olaszország határain túl még a szerény tudósok közt is kevesen virrasztottak. Csak ott van némi tévedés, midőn benne a könyvtáralapítót kizárólag az idegen szellemi áramlat neveltjének Mátyás érdeme

tekintik. Nevelte őt a magyar középkor története is, melyben a tudománypártoló nemzeti királyok sorát méltón fejezte be; de nevelte a Vitéz szelleme is, mert midőn a nemzetközi kincsekből hazai gyűjteményt teremtett, népét a haladás új ösvényére akarta vezetni. S hogy ez nem sikerült, nem rajta, hanem a sors mostohaságán múlt. A gyorsan megváltozott idők könyvtárát elsöpörték s népében a szép iránti érzéket eltompították. Egy búsabb világ következett, mely a csírájában elfojtott magyar renaissance derült örömei helyett a hit komor misztériumaiból meríthető vigasztalódást szomjúhozta.

Egy Corvin-kódex záró kapcsa.

10. Középkori költészetünk.

I.

Legendák és egyházi énekek.

KÖZÉPKORI MAGYAR EGYHÁZI KÖLTÉSZETNEK két fő műfaja az ének és legenda volt. Mindaz, mi a kódexekben költészet, nagyon kevés kivétellel e két osztály egyikébe sorakozik. Amaz a vallási buzgalmat és áhitatot juttatta kifejezésre, ez nagyobbára tanító és buzdító célból készült, hogy a szerzeteseknek példákat szolgáltasson a földi élet hivságainak megvetésében. Az eredetiség nem sok bennök, egyikben ép úgy, mint a másikban. Mint a klastromi irodalom termékei általában, a legtöbb emlék itt is régibb vagy újabb deák iratokból került.

A himnuszok nagy részét az egyház énekkészletéből szedték, melynek mindig akadtak kiváló művelői, egy Sz. Ambrus *(Veni Redemptor gentium, Ex more docti mystico),* Sedúlius *(A solis ortus cardine),* Venantius Fortunatus *(Ave maris stella [?], Vexilla regis prodeunt, O gloriosa Domina),* Nagy Sz. Gergely pápa *(Conditor alme siderum),* Rabanus Maurus *(Veni creator spiritus)* és Aquinói Tamás *(Pange lingva gloriosi corporis mysterium).* A papi író ezekhez fordúlt, hogy, főkép eleinte, latinul kevésbbé tudó társainak lelki szükségleteit ez irányban kielégítse. A fordítás nehézsége azonban ritkán volt arányban erejével. A még fejletlen magyar nyelv csak erőltetve birta követni a latin himnodikának hittanilag is képzett nyelvét, az orthodoxia pedig élénken sürgette, hogy a fordítás maradjon hű az eredetinek értelméhez. Egyelőre ez lett a fő elv; a vallás hamisítatlan tisztaságának megőrzése volt a főgond; — a költészetet, a »verseknek ékesgetését« jó ideig mellékesnek hirdették. Mindemellett is az énekekben tagadhatatlanúl vannak szépségek. Az eredetinek vliágossága és melegsége, költői eszméjének s képeinek hatásossága több fordításnak ódon egyszerűsége és darabossága alatt megmaradt. A Nádor-kódexben az *Idvözlégy idvösséges hostya,* a Festetich-kódexben az *O gloriosa domina* kezdetű himnusz fordítása, a Winkler-kódexnek két éneke Krisztus kínszenvedéséről *(Patris sapientia, Emlékezjél keresztyén),* a Cornides-kódex *Ave regina coelorum*-fordítása, vagy az a *Szent*

A középkori énekköltés

Olvastatyk zent atyaknak eletevkben.
egyj pelda. ezenkeppen.
Egyj jdevben vala egyj frater. hogyj kyj
eordekegtevl annera kesertetyk vala eh
segel es ev testenek erevtelensegenel.
hog napnak elsev jdeere jutuan olyj
jgen ehezyjk vala. es ev ereije olyj jgen
el fogyatkozyjk vala. semmyj keppen
etlen nem zenvedhet vala. De maga
azert nem ezyjk vala hanem vgyj
mond vala ev zvueben. Valamyjkep
pen lehet. de meg varom az harmad
orat. es akoron ezem. Mykoron kedeg
el ju vala az harmad ora. vgmond
vala az ev gondolatyjnak. mastan es
erevuel varnom zenuednem kel myjnd
hatod oraijg. Myjkoron jut vala ha
tod orara. meg aztagyja vala az azijv
kenijeret az vijzben. es vgmond vala

Részlet a **Példák Könyvéből** hasonmásban.[1]

[1] *Olvasása:* Olvastatyk zent atyaknak eletevkben egy pelda. ezenkeppen. | Egy jdevben vala egy frater. hogy ky | eordekegtevl annera kesertetyk vala eh | segel es ev testenek erevtelensegevel. | hog napnak elsev jdeere jutvan oly | jgen ehezyk vala. es ev ereye oly jgen | el fogyatkozyk vala. semmy keppen | etlen nem zenvedhet va'a. de maga | azert nem ezyk vala hanem. vgy | mond vala ev zvueben. Valamikep | pen lehet. de meg varom az harmad | orat. es akoron ezem. Mykoron kedeg | el ju vala az harmad ora. vgmond | vala az ev gondolatynak. mastan es | ereuvel varnom zenuednem kel mynd | hatod orayg. Mykoron jut vala ha | tod orara. megaztagya vala az azyv | kenyeret az vyzben es vgmond vala |

ének, ki dicséri sziz Máriát, stb. megannyi jobb darabok e művek sorában. Himnuszok
Tőszomszédságukban elég gyom is akad; a tehetségesebb fordítók mellett voltak, kik rabszolgai tehetetlenséggel a holt szavakhoz ragaszkodtak s értelmetlen sorok egymásutánját szövögették. Többek közt a Döbrentei-kódexben klasszikus ilyenfajta hely az, hol a *Veni redemptor gentium* kezdetű híres szép himnusznak e tömör versszaka: »Procedens de thalamo suo, Pudoris aulā regiā, Geminae gigas substantiae, Alacris ut currat viam,« ekképen hangzik:

Ű teremebelől kilépvén,
Királyi háznak szemérmeket,
Állattyabeli óriás,
Hogy vígan fusson hamarját.

Máskor egy-egy rosszul választott szó vagy szólás a jóízlést botránkoztatja meg. A vallás és költészet fönséges képei közé útszéliség vagy

Halabori Bertalan pap jegyzete a **Döbrentei-kódex** 230. lapján.[1]

épen aljasság tolakodott be és megrontotta a műnek hangulatát. Még erősebben nyilatkozik az erőlködés s az ízlés zordonsága a verselésben. A pilises íróra nem hatott e részt a humanizmus. Az eredetinek szótagszámát követte csupán és átlag még a nemzeti formák keretében is nehezen birt mozogni, annál kevésbbé van nyoma, hogy az antik verselés természete ismeretes volt volna előtte. A míveltebb és izmosabb költői tehetségek ritkák voltak, vagy ha voltak is, csak kevéstől maradt fordítás a legújabb időkre. A *Példák Könyve* című kódexben van egy himnusz, melyet egy »néminemű bölcs« azért szerzett, »hogy az halált jonkább eszében tarthatná,« s e mű a fordítónak prózájában is hatással szólaltatja meg a középkori szerzetesnek sötét világmegvetését. Kódex-irodalmunknak egy

[1] *Olvasása:* légen attának dicǫseg es fivnak tiztesseg | es zent leleknek vigasag Mikent vala kez | dedben· es immar: es mindenkor es ǫrǫknek | ǫrǫkig amen Bertalan pap beregvarmegéi | Halabori falvbol nemzett: ez zoltart irta: | ziletes vtan ezer ǫt zaz ńolc eztendǫben |

emléke sincs, mely erő dolgában e fönséges siralommal vetekednék. A *Salve mundi salutare* kezdetű s a felfeszített Krisztushoz intézett magas szárnyalású verses imádság, melyet a magyar kódex-hagyománynyal egyben, úgy látszik, tévesen tulajdonítottak clairvaux-i Sz. Bernátnak, az időszak egyik legjobb költői tehetségének átdolgozásában maradt meg s még a XVII. században is kedvelt éneke volt a katholikus közönségnek.

A nemzeti szentek kultusza

Mindezen munkákban édes kevés, a mit különös nemzeti vonásnak lehet mondani. Az eszmék s érzelmek idegen földön fogantak, csupán a nyelv magyar. Néhány énekben azonban megszólalt a sajátos magyar szellem is, melynek a középkorban különös vonást kölcsönzött a nemzeti szentek kultusza. Szűz Mária, Magyarország védasszonya, hazafi tisztelet tárgya is; Szent István és Szent László királyok nemcsak a hit, hanem a nemzeti dicsőség hősei is voltak. A hazafiak az ő közbenjárásuknak tulajdonították, hogy isten a bűnökbe sülyedt nemzetet éltette, s hozzájuk könyörögtek a veszélyek idején. E nézet különösen két himnuszban jutott kifejezésre. Egyik a *Peer-kódex*nek Szent László királyt dicsőítő éneke, a másik VÁSÁRHELYI ANDRÁS, ferencrendi szerzetesnek 1508-ban Máriához intézett litánia-szerű versezete. Szent Lászlót Magyarországnak adta az ég, hogy »dicsekednél te két országban: Magyarországban és mennyországban«, Mária a »törököknek megnyomorítója, királyoknak jó tanácsadója, magyaroknak megoltalmazója«.

Krisztus keresztre feszítése. (Az Érsekújvári-kódexből.)

Mária-siralmak

Tisztelete különös nemzeti vonás, szeplőtelen fogantatását a legjobb magyar theologusok védik, anyai fájdalmáról a *Mária siralmak*nak megható és sajátságos költészete indúl fejlődésnek. Végül Szent István királynak dícséretéről némely kevésbbé jelentékeny töredéket mellőzve, egy a XV. század végén (1484.) nyomtatott éneknek, az első magyar nyomtatványnak töredéke szól, mint a kinek dicsőséges szent jobbkezét, népünknek drága kincsét, szívünknek nagy örömét, óhajtva nézi a magyar.

A megmaradt énekek kora nem igen terjed túl a XV. századon, legalább semmi sincs, a mi régebbieknek mutatná őket. Részben átmentek

a nép ajkára, s különösen a középkor vége felé, mikor az egyház e részt engedékenyebbé vált, az istentiszteleten is énekelték őket. A versszerzőnek oldala mellé állott a zenész s több szép, ódon dallammal (*Üdvöz légy üdvösséges ostya, Angyaloknak nagyságos asszonya,* stb.) segítette az ének elterjesztését.

Legendák

A legendák, széppróza elbeszélésünk első emlékei, szintén a vázolt irányban fejlődtek, s mint a himnuszok, két csoportra oszlanak. A legtöbb idegen szentekről szól, s ezekben a nemzeti elem ismét alig több a nyelvnél. A szerzetes író a nagy legendás könyvekből fordította őket, különösen *Voraginei Jakab* († 1298—9) dominikánus írónak *Aurea legendá*jából, vagy TEMESVÁRI PELBÁRT († 1504.) híres magyar ferencrendi szerzetesnek *Pomeriumá*ból, melynek prédikációkba szőtt legendái jórészt ismét Voraginei munkájából kerültek. A magyar szentek élete Pelbártból jutott a kódexbe, a nélkül, hogy ez elbeszéléseket Pelbárt szerkesztette volna. Szent István legendája Hartvik püspöktől, Szent Imréé a *Codex Lunaelacensis* valamelyik testvérszövegéből került. Szent László története szakasztott mása a korzendonki kéziratnak, melyet a Bollandisták használtak, Szent Gellértét a régi nagy Gellért legendából készítette Pelbárt, s valószínű,

Krisztus sírba tétele. (Az Érsekújvári-kódexből.)

hogy a Pomerium Erzsébet-legendája sem egyéb átvételnél. Még ezekben a művekben is van egy és más, a mi idegen földről szakadt. Elég e részben csak Szent Imre legendájára utalni, melynek egy része jóformán szószerinti mása Sz. Márton püspök s ismét Sz. Jeromos legendájának. (*V. ö. Érsekújvári-kód. 351. és Érdy-kód. 564. l.*) Nemzeti szellem jobbára csak Sz. István és László történetét hatotta át. A múltnak e nagy alakjait, épen mint az énekekben, nem csupán szenteknek rajzolták, hanem a nemzet hőseinek is, kiknek tettei sokszor az egész magyarság érdekeivel összeforrottak, vagy épen a nemzeti történelem fényes lapjait szaporították.

A művek közül soknak árt, hogy — Pelbárt módjára — prédikációba van szőve s szét van darabolva. A legnagyobb legendás könyv, az Érdy-

8*

kódex, valóságos beszédgyűjtemény, mely Pelbárt és Voraginei után készült. Hasonló jelenségek, noha gyérebben, mutatkoznak a Debreceni-kódexben is, melynek névtelen írója szintén az említett forrásokból merített. Másutt, így az Érsekújvári, Kazinczy- és Cornides-kódexekben szintén több az idegen eredetű legenda. A legrégibb magyar vallásos kódex, az Ehrenfeld-féle, a régi *Acta S. Francisci et sociorum eius* nyomán a XIV. század elejéről *Bódog Ferenc és társairól és őnekik csodálatos mívelkedésekről* beszél; Szt Domokos és Krisztina élete szintén különálló könyvek.

A Margit-legenda

Tisztán magyar eredetű nagy legendának *Szent Margit élete* bizonyúlt. E Margit IV. Béla leánya volt és a margitszigeti kolostorban önsanyargatás és csodálatos mívelkedetek közt a »mártíromság érdemét« kereste.

Részlet **Szent Margit életének** 139-ik lapjáról.[1] (Ráskai Lea, dömés apáca, írása 1510.)

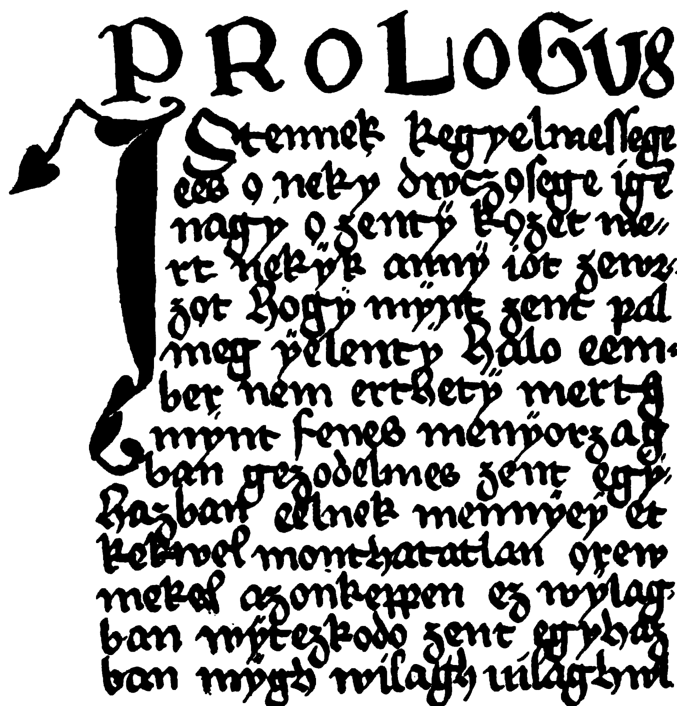
Holta után több kísérlet történt, hogy a szentek közé iktassák, s ily alkalomból V. István idejében Gergely pápa el is rendelte élete megvizsgálását. A vizsgálat jegyzőkönyve alapján s talán a XV. század első felében készült legenda krónikaszerű s töredékes munka, melynek előadása is száraz és rideg. Az akkori kolostori élet azonban híven van benne rajzolva. Ily körülményesen csak kevés egykorú emlék festette a középkor szerzetesének küzdelmét, aprólékos szokásait, hosszú siralmait és imáit, önmegtagadásának és világ-megutálásának mélységét. E megdöbbentő életnek nincs

[1] *Olvasása:* Zent margÿt azonnak halala vtan | egÿ eztendevuel · es evt holnappal. Az iste | nÿ erevnek myelkevdetÿ mÿa · kezde ez | zentseges zvz zent margÿt azzon fenle | nÿ choda tetelevkkel · Elevzer ezenkep | pen · Mÿkoron jrnanak vr zvletetÿ | vtan · ezer keet zaz · hetvenkeet ezten | devben · junÿus hauanak tÿzenhar | mad napÿan · pÿnkest octauaÿa vtan | valo kedden · harmad ora vtan. Egÿ |

egyetlen öröme, a mely a földről fakad; leirásában sincs semmi kényesebb ízlés. A szerző előtt egyedül a tettekben nyilatkozó lelki erő és nagyság fénye világolt, s szavaiban ép oly kevéssé volt válogatós, mint a sokszor undorító jelenetek színre-vitelében.

A legendák általános jelleme

A legenda-író általán ritkán is törekedett költői hatásra. E művekben sok szépség nyilatkozhatik és nyilatkozik, az eszme mindig fenkölt volt, a képzelet szabadon csapongott a természet minden országában; mégis a legendázó

PROLOGUS
Istennek kegyelmessege
ees ϙ neky dwczϙsege igen
nagy ϙ zentÿ kϙzet me
rt nekÿk annÿ iot zew
zϙt hogy mÿnt zent pal
meg ÿelentÿ halo eem
ber nem erthetÿ mert
mÿnt fenes menÿorzag
ban ĝezϙdelmes zent egy
hazban eelnek mennÿeÿ et
kekvel mondhatatlan ϙrew
mekel azonkeppen ez wÿlag
ban wÿtezkϙdϙ zent egyhaz
ban mÿgh wilagh uilaghwl

Alexandriai Szent Katalin verses legendájának első lapja.[1]

mindig történetírónak hitte magát s első sorban tanítani és vezetni óhajtott. A mártírok és hithősök dicső példáit hirdette, hogy az igemagyarázónak a népnél kedves anyagot nyújtson, vagy szerzetestársait épületes olvasmányokkal a tökéletesedés útján előbbre buzdítsa és segélje. Ez volt előtte a fő, s minden más mellékes; a tartalmat tolmácsolta, az alakban többnyire durvát és tökéletlent alkotott.

[1] *Olvasása:* Prologus | Istennek kegyelmessege | ees ϙ neky dwczϙsege igen | nagy ϙ zentÿ kϙzet me | rt nekÿk annÿ iot zewr | zϙt hogy mÿnt zent pal meg ÿelentÿ halo eem | ber nem erthetÿ mert | mÿnt fenes menÿorzag | ban ĝezϙdelmes zent egy | hazban eelnek mennÿeÿ et | kekvel mondhatatlan ϙrew | mekel azonkeppen ez wÿlag | ban wÿtezkϙdϙ zent egyhaz | ban mÿgh wilagh uilaghwl (lezen) | . .

A Katalin-legenda

A legérdemesebb akkori munkák egyikét, a magyar középkori vallásos epika legfőbb díszét, az Érsekujvári-kódexben örököltük. E munka *Szent Katalin verses nagy legendája.* A több mint négyezer sornyi elbeszélés elmondja, hogy Costusnak, Alexandria királyának, nem volt örököse Mindent elkövetett, hogy utódra szert tegyen, de hiába. Végre Alphorabius bölcs és csillagjósló tanácsára aranyképet öntetett azon isten tiszteletére, ki baját okozta. És az arany, íme, a »crucifixom« alakját öltötte magára. Costus a fölfeszített istenhez könyörgött, s felesége leányt szült, Katalint. A gyermek nagy bölcseségben nőtt fel s atyja halála után Alexandria kormányszékére jutott. Később utazás közben egy erdőbe tévedt és egy remetével találkozott. A remete Krisztust ajánlotta neki, mint hozzá méltó jegyest. A Megváltó maga is megjelent Katalinnak, ki erre keresztyénné s az isten fiának arájává lőn. Ettől fogva igazi keresztyén jámborságban töltötte idejét, midőn egy napon Maxentius császár Alexandriába érkezett és a keresztyéneket vissza akarta erőszakolni a pogányságra. Katalin a zsarnok elé lépett és védelmezte a keresztyén hitet, hogy a császár nem tudott néki mit felelni. Bölcsesége bámulatra ragadta Maxentiust, ritka szépsége forró szerelemre gyujtá. A hatalmas ember magáévá akarta tenni e csodálatos szüzet és mindenkép alkalmat óhajtott neki adni a megmenekülésre. Ötven bölcset hivatott megcáfolására, de Katalin megtérítette mind. A bölcs egy lábig máglyára, a leány börtönbe került. De állhatatossága itt sem hagyta el, s látása és szavai egymás után megnyerték a császárnét, Maxentius legbensőbb emberét és vitézeit — a vértanúságra. A zsarnok dühöngött fájdalmában, de még ekkor sem tudott szerelméről lemondani. A császári koronát s kezét ígérte Katalinnak, ha megtér. Hiába volt minden, Krisztus arája hű maradt jegyeséhez és hősileg lépett a vérpadra. A sokaság sírt, s az égből szózat hallatszott:

Jőjj én hozzám, én választottam!
Neked nagy jó nyugalmat alkottam!
Jőjj el immár, én szép jegyesem.
— — — — — — — —
Megnyílt neked már mennyország,
És tégedet vár Szentháromság,
Jőjj el már, én édes szemem világa.

A hóhér levágta fejét; de vére nem ömlött. »Tej folya derekából a szüzességnek jegyére.« Az égből angyalok szálltak le s testét »Sinai hegyre el-felvivék«. Lelke fölrepült a mennyországba.

Az elbeszélés meséje elég szaggatott ugyan, de mégis van némi kerekdedsége; egyes részletei ügyesen vannak megalkotva, s mi a legenda-irodalomban szinte egyedüli oldala: a lelki állapotoknak némelyes rajzolása sem hiányzik belőle. Tényleg a szív és erkölcsi eszmény erejének fönséges gondolata s az anyagi erő gyengesége azokkal szemben, egy középkori magyar emlékben sincs ily jó lelemény szerént s ennyi elevenséggel kife-

jezve, — bármily fogyatékos és feledékeny is aztán a jellemzés s a kidolgozás.

Szilády Áron Pelbártot hitte a versezet írójának. De ennek a véleménynek több számottevő adat ellene mond, s legtöbb valószínűség a mellett szól, hogy a verses művet, részben a Pomerium alapján, egyéb kezek írták. A középkor alkonyúlóban volt már. Mintha — úgy látszik — érezte volna, hogy szellemét még egyszer az egyházi tudomány fogja diadalra segíteni, a költészetben is emléket alkotott a tudományok égi védőjének, szűz Szent Katalinnak. A protestantizmusnak kritikai iránya, mely a legendák eszményi világát ép úgy elvetendő volt, mint a középkornak a szentekhez intézett sok szép és meleg énekét, rohamosan közelgett. A katholikus hazafiság, melyet a régi énekek hirdettek, nem maradt már sokáig az egész nemzetnek sajátos érzése. Az énekek közül több még tovább is az összes magyarok ajkán zengett, részben mivel szépségök varázsától a protestantizmus sem bírt megválni, a legenda megmaradt, a hol maradt, klastromi olvasmánynak.

II.

Világi költészet.

Az a több mint kétszáz esztendőre rugó időszak, mely az Árpádok fiágának kihaltától a mohácsi vészig terjed, írott emlékekben majdnem teljesen az egyházi szellem korának mutatkozott. E ténynek azonban nem szabad senkit megtévesztenie. A klastromok inkább megőrizték a saját emlékeiket; a mit a világi szellem alkotott, ritkán foglalták írásba, s az ilyfajta, szájhagyományban élő dolgok könnyen elkallódtak. Tárgyban és alkalomban nem volt hiány, a nemzet és magánosok élete gazdag táplálékot nyújtott a költészetnek. Toldi Miklósról és a Hunyadiakról mondák keletkeztek; a külfölddel való érintkezés útján ismeretessé vált a Róland-rege, s a hegedősök sem vetették meg, a mit jelenöknek regényes mozzanatokban gazdag változásai szolgáltattak.

A meglevő adatok alapján nem lehet tagadni, hogy az énekmondók rendje gyökeres változást szenvedett. Az olasz humanizmus sokat eltörölt a királyi udvartartásnak régi jellegéből. A királyi udvari regösök *rendje* megszűnt, s birtokukat, Regtelököt, már a korszak elején (1347) idegen kezekben találjuk. *Egyes* dalosok azonban sokáig akadtak. Thuróczi idejében nagy volt a számuk; Galeotti szerint Mátyás asztalánál is énekeltek; Tinódi Sebestyén a XVI. században is számosat ismert. Idejök haladtával azonban becsületök is fogyton fogyott. Már-már bohócokká aljasúltak, kik egy kis borért is »elzörgettek«, s a jókedvű, durva hallgatóság még a bottól sem kímélte hátokat. Énekeik közül többnek tárgyát világosan megjelölik egyes

Az énekmondók

adatok, mint Zách Klára, Kis Károly, Kont és társai veszedelmét, Zsigmond tetteit és a kenyérmezei diadalt; de az élet nagyot változott körülöttük, deákok, literátus emberek ragadták mellettök a lantot kezükbe, háttérbe szorították és megvetették »hazug csácsogásaikat«, mint a hogy *naiv* énekeiket nevezték, lantosoknak mondották magokat és fitymálással tekintettek le a szegény hegedősre. E tanúltabb emberek a krónikák szellemét becsűlték, az igaz valóságot akarták elbeszélni, s ekkép a hegedősöknek költészete mindinkább félre és a nép közé szorúlt a krónikások előtt. A jeles Gábor, ki Arnoldus de Bavaria szerint Mátyás tetteinek megéneklésén fáradott, már humanista és deákul tudó ember volt s aligha tartozott többé a naiv énekmondók köréhez.

Zách Felicián merénylete. (A Képes Krónikából.)

Tényleg az új iránynak megmaradt emlékei, a *történeti énekek*, a XV. század végénél nem korábbiak, noha itt-ott a régebbi szellemnek is mutatják nyomát. A *Pannonia megvételéről* szóló ismeretes »rímkrónika«, mint Arany János nevezte, a kornak e részt egyik legérdekesebb hagyatéka. Keltét, a mint ma ismeretes, az írás sajátságai alapján a XIV. századtól egész a XVI. század elejéig föl lehet tenni, s egyátalán nem lehetetlen, hogy az ének épen Csáthi Demeternek munkája, ki a XVI. század első felében halt meg. Bármint áll is a dolog, *Pannonia megvételé*nek érdekes oldala, hogy a régi népies költészetnek pár jellemző sorát — a legnagyobb valószínűség szerint — föntartotta. A fehér ló mondája, melyet elbeszél, megvan a régi krónikákban; de a következő sorokhoz nincs megfelelő deák szöveg:

Pannonia megvétele

*Kel*em földén el*kel*ének.
Az *Csek*en ők *csek*ének,
Az *Tet*emben el-fel*tet*ének,
*Érd*en sokat ők *ért*ének,
*Száz*halomnál meg*száll*ának.

Pedig e soroknak ritmusa és betűrímei népi verselésre vallanak, etimologizálásuk természetének semmi köze a tudákos etimologizáláshoz, minő a krónika más helyén találkozik. Végül van bennök régi szó, melyet

a középkor végén már nagyritkán ejtettek.[1] — A deákos ember, ki verse irásánál latin krónikát tartott kezében, régi énekekre eszmélhetett, a melyek, mint Szilády véli, maguknak a deák krónikáknak is forrásul szolgálhattak. Ez énekeket a tárgyalt töredék alapján is föl lehet vinni a XIII. század közepéig, a mikortól ismert krónikáink eredtek; akkor a mai *Kelemföld*et sem nevezték már eredeti nevén *Kreynfeldé*nek vagy *Keremfeldé*nek.

Tar Lőrinc mondája

A hegedős-költészetre más oldalról vet világot egy XVI. századbeli elbeszélés, Tinódi Sebestyén lantosnak *Zsigmond-krónikája,* mely e költői világ tartalmából szintén megőrzött egy érdekes mozzanatot. A dolgot, írja Tinódi, »énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt«. Zsigmond király holtteteme körül nagy sok rendbéli papok forgolódtak, de mégis kétséges, hogy a császár lelke égbe ment. Ugyanis Tar Lőrinc a pokolban való jártában egy tüzes nyoszolyához érkezett, a melynek »négy szeginél négy tüzes ember állt«. Ezek azt mondták, hogy a nyoszolyát Zsigmond számára tartják készen. A két egyházbíró fejedelem, ki a nyoszolyának egy-egy lábát tartotta, »levélváltságért« és »hamis dézmáért kárhozott«, a másik két úr, mindkettő »paraszt nemes« »dúlásért«. Volt a pokolban egy »tüzes kádferedő« is, ebben Zsigmond fürdött. Körülötte Mária királyné forgódott leányával és sok, párta nélkül való leányokkal, kiket Zsigmond megszeplősített. Tar Lőrinc később mindezt megjelentette a császárnak, s ez azt felelte, hogy »lészen arról nagy gondja, mint ő ágyát pokolból kiiktassa«. E végből »koronának egy kis ágát elrontá«, tizenhárom várost elzálogosított s a pénzen a Zsigmond-kápolnát rakatta, hogy ágyát »mennyországra igazgathassa«.

Szabács viadala

Mint teljességgel krónikás alkotás, a költői és krónikás irány fordulóját hosszabb töredék jelzi, melyet *Szabács viadaláról* írt egy névtelen (1476). E munka egészen hű a történelmi valósághoz és a múlt dicsőségének s küzdelmeinek dallása helyére a jelen mozgalmainak megörökítését iktatja. Azzal kezdődik, hogy »az fellyül mondott Pál Kenézy ároknak mélységét igen nézi, honnég minemű álgyú kell mellé«. Mátyás király a vár elé vontatja az ágyúkat és sok felől megkezdi a falak lövetését. Azonban »azzal Szabácsnak ingyen sem árthattak«, mert a várbeliek mindenféle hadi szerszámmal, »sőt menden erejekvel rajtunk löttek«. Később a magyarság egy jeles ostrommal jó nevet vött, de a cseheknek éjjeli támadása nem sikerült s »nékik kézen, nékik vízen«, sokan elvesztek. Majd Ali bég tizenötezer lovassal a vár megmentésére érkezett. Mátyás király sem volt rest és dobbal, trombitával és kiáltozással oly zajt csapatott, hogy szinte »hasad volt ég mindezektől,« s így a várbeliek nem vehettek hírt a segítségről. Ali elvonúlt és egy ifjú török Hamza, »gondolván, hogy volt magyar — ott haza,« elárulta a várat.

[1] A *Cseke* és *csekni* szavakra v. ö. Szilády: Régi M. Költők Tára, I. k. 243. l. és Mózes, III. k. 13, 2.

Szabács viadalának utolsó lapja, hasonmásban.[1]

[1] *Olvasása:* Akarattyok szerént tőn kegyelmet | És nagy míltóságos engedelmet . . Igy megadák Szabács erősségét | Benne hagyák álgyúnak bőhségét | Mely álgyúkat királ többőhteté | És Szabácsot nagyon erőssőhteté | Hagyván benne vitézeknek javát | Hogy ne látná továbbá az kárát | Ez mind ezen szerént hát megleve | Töröknek és mendennek kegyelmet teve | Királ ugyan Budára eredvén | Török sereg környőlö terjedvén | Hát

Így megadák Szabács erősségét,
Benne hagyák álgyúnak bőhségét,
Mely álgyúkat király többőhteté
És Szabácsot nagyon erőssőhteté,
Hagyván benne vitézeknek javát,
Hogy ne látná továbbá az kárát.
Ez mind ezen szerént hát megleve.

A magyar sereg visszaeredett Budára, hol »hát valának nékik nagy csudába« a sok fényes török fogoly miatt, a török császár pedig, ki meghallott mindent, »lőn nagy bosszoságba«.

A közvetlenség s a ritmusnak bizonyos egyenletessége a krónikás iskola jobb alkotásai közé sorozzák e kis munkát, melyről Toldy lelkesedve hirdette: »Íme egy ének, melyet Mátyás király asztalánál énekelhettek!« Művészi szerkezete nincsen, azonban berendezése elég ügyes, s mindehhez a történetírás részére pár érdekes adatot őrzött meg. E törekvés a történelmi igazságra, részben a tárgy egykorúsága és a költői alakítás hiánya megannyi jellemző sajátsága lett a következő időszak történeti költészetének, a melytől csak a XVII. században emelkedtünk fel a művészi elbeszélés magaslatára, s így *Szabács viadala* egy egész verselő iskolához — emlékeink szerint — bevezetésül szolgál.

A szóban forgó kört némely alkalmi versek egészítették ki, melyek, ugy látszik, nagyban divatoztak. Mátyás király megválasztását az ismeretes dallal: *Mátyást mostan választotta,* üdvözölte még az utcán alá- s feljáró gyermeksereg is; egy névtelen hosszabb versben búsongott ugyancsak az ő halálán, ki sok országokat bíra, ellenségeinek ellene álla, meghódította Bécs városát, kívánatos vala cseh Prágának, ajándékot kapott a törököktől, hogy »ne feszegetné ő császárokat«, igyekezett »az vízen álló Velencére és benne való belcs olaszokra«. Kisebb énekek

Magyarországnak fényes tűköre, világa
És rettenetes bajnoka . . .
Királyok között lél te hatalmas
És nagy igyeknek diadalmas,
Néped között nagy bizodalmas,
Légy Úristennél immár nyugodalmas!

Bizonyos Gergely deák egy töredékben 1490. körül meghalt urát, *Both Jánost* siratja, kit Mátyás király el-beküldе nagy Törökországba, s ki aztán ugyanott el is veszett. Egy másik deák, Szabadkai Mihály, 1515-ben a népeket arra szólította föl, hogy bánkódjanak *Beriszló püspök* veszedelmén, kinek fején sohasem vett erőt a törökök császárja. Majd balladásan Ali vajdát, a püspök foglyát szólaltatta meg:

valának nékik nagy csudába | Hogy Budának menden utcájába | Jelennen királnak odvarában | Látnak török népet kazdag ruhában | Királnak ékessen odvarlani | Ment kell piaczon várban állani | Ezt meghallák mind Törökországba | Török császár lőn nagy bosszoságba |

Jaj, hogy veszék szégyent vallék
Én bátorságomban,
Egy pap miatt nagy kárt vallék
Én vajdaságomban.
Én nem valék igaz hitű
Szegény horvátoknak,
Sok rabolást én is tettem
Az ő velatokban,
Azért fogván tart most engem
Egy haragos papbán.

Végül GESZTHI LÁSZLÓnak egy 1525-ben, a hatvani gyűlés előtt írt töredékes verse az ország nyomorát emlegeti, az urakat egyezségre s a régi dekrétomok megtartására inti s a hazát az ég oltalmába ajánlja.

A művészet és költőiség mindenfelé csekély vagy épen semmi; de az ének jobbára őszinte fájdalom hangján és ekkép szívhez szólott.

Apáti Cantilenája

A korszak alkonyán, a politikai és társadalmi élet bomlása közt végre kibontotta ostorát a ***szatirikus*** is. A Peer-kódex ***Cantilená***ja szerzőjének, APÁTI FERENCnek csúfolódása mint valami friss áramlat jelent meg a középkori emlékek megszokott levegőjében. A verselő szakított a világi dolgok vallásos felfogásával s egyedül józan szemét használva mutogatta korának fonákságait, »régi jó barátit,« kik »gyakorta szép szóval« járulának hozzá s megcsalák, a fejedelemnél hízelgő nagyurakat, kiknek azt tanácsolta, hogy fejér, szép és üstös, ékes szablyájokkal ne vágják a pogány népet. Az embereket intette, hogy a papoktól óvakodjanak. A leányok is serényen futamnak a táncban, de ha igen jámborok benne, elhull pártájok. A menyecskéknek jobb, ha nem barangolnak, időnek javában tyúkot ültetnek . . . bölcsőt ringatnak . . . ezzel elélhetnek. A pór Sámsonnak alítja magát, nem tiszteli urát; de fogják meg szakállát, vegyék el jószágát, megalázkodik. Régente a papok is máskép viselték magokat, míg nem volt galléros köntösük, vörös birétomjuk: pénztől elfutamtak, szőrben beöltöztek. híven áldozának a szent koronának.

Tennie kellene azt az nagy uraknak!
— Hogy sok lika vagyon erdőn a ravasznak:
Nincsen birodalma rajta agaraknak,
Halál az nyulaknak.
Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
Az apát uraknak.

A gúnydal igen szakadozott s több helyütt homályos; azonban verselése elég jó, s a maga nyers és természetes hangján jellemző képet rajzol a korról, hogy az irodalomtörténet csaknem egyhangúlag helyezte a XVI. század kezdetére.

Egyedül a szerelem az, melynek alig van némi nyoma e költészetben. Mátyás asztalánál csak ritkán csendűlt szerelmi dal, s ebben a közép-

kori író a nemzet méltóságos komolyságát vette észre. ***Virágének*** nem is maradt több egynél az utókorra, ha csak ide nem sorozzuk azt az ügyes kis köszöntőt, melyet Enyingi Török Imre küldött jegyesének, Parlagi Krisztinának (1485): Virágénekek

Emericus Török
Köszön Krisztinának,
Legyen kenvebb inhának [1]
Száz »jó napot,« kétszáz »jó éjt«
Hozzája!

A korból egyedül ismeretes valódi virágének a körmöci levéltár 1505-iki jegyzőkönyvének címlapján jutott el hozzánk s így hangzik:

Supra aggnő, szökj fel kabla,
Hazajött férjed, tombj Kató
Az te szíp palástodban,
Gombos sarudban;
Haja, haja, virágom!

Pedig a szerelmi költészet kétségkivül virágzott. Már a XVI. század első felében van író, ki érdekes észleletet jegyzett föl a virágénekekről, mint »a melyekben csodálhatja minden nép a magyar nép elméjének éles voltát a lelésben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis« (Sylvester). Tartalmokat a szigorú erkölcsbíró balítélkezésével kárhoztatta, de kiemelte képes szép nyelvöket, a melyhez képest a biblia trópusai sem különös szokatlanságok a magyar olvasó előtt. Azonban az írni tudók még nem becsűlték a könnyen termő nótát annyira, hogy leírták volna, s nem akartak a legalább színre meglevő erkölcsi felfogással szembeszállni, mely a virágéneket mint erkölcstelen dolgot kárhoztatta. Ekként itt is elkallódott csaknem minden, s mint a középkori magyar misztériumnak s népmesének nyomait, a szerelmi költészet töredékeit is későbbi munkákban lehet csak sejteni és nyomozni.

[1] ***Kenvebb*** = könnyebb; ***inh, joh*** = szív.

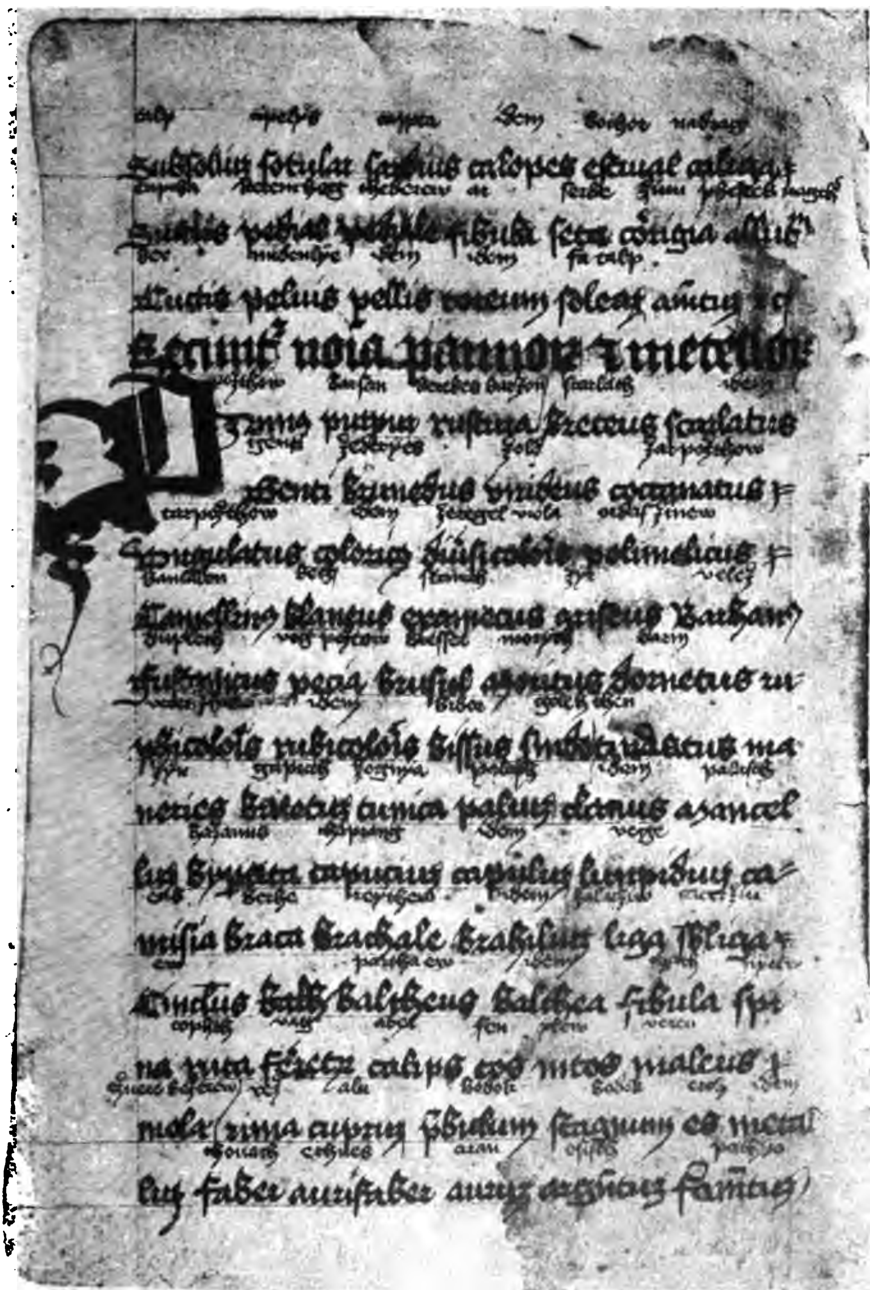
11. A kódexek mint nyelvemlékek.

Z ÁRPÁDKORI APRÓ NYELVEMLÉKEKBŐL szemen szedegetjük eredetibb szavainkat, s ezt a foglalkozást az aranymosáshoz hasonlította egy jeles irodalomtudósunk: ellenben a ***kódexek korában*** már dús erekből és bányákból aknázhatjuk nyelvünk régi kincseit. Mert van a magyar nyelvtörténetben egy egész korszak, melyet a kódexekről nevezhetünk el, s azt mondhatjuk, hogy ez a kor épen egy évszázadot foglal magában, kerek számokkal 1430-tól 1530-ig, s majdnem egyenlő két részre oszthatjuk: a régibb kódexek korára, melyek többnyire egyenként tünedeznek föl, s a későbbiekére, melyek tömegesen lépnek föl s jobbára közös irodalmi forrásokra vihetők vissza. Ezek a források: az egyházi lírában a breviárium, az epikus tartalmúakban Jacobus de Voragine gyűjteménye, a beszéd-irodalomban pedig Temesvári Pelbárt munkái. De tartsunk sort.

A Besztercei szójegyzék

Ezt a sort egy sajátságos nyelvemlék nyitja meg: a tizenöt írott lapra terjedő *Besztercei Szójegyzék*, melyet csak 1891-ben födöztek föl a beszterce-naszódi megyei levéltárban. Mint már neve mutatja, nem összefüggő szöveg, hanem latin-magyar szójegyzék, a minőt az akkori iskolákban szokás volt tollba-mondani, s a minő 1484 tájáról még egy rövidebb is fönmaradt NYIRKÁLLAI TAMÁSnak, Mátyás király udvari kancellárjának egy kézirati gyűjteményében (most csak Kovachich 1799-iki kiadásából ismerjük: a kéziratnak a pécsi püspöki könyvtárban kellene lennie, de 1890-ben már sehol sem találták). Az ilyen szójegyzéket ***nominal***nak, vagy ***nomenclatura***-nak hitták, mert csak a névszókat diktálta a tanító, még pedig tárgyi csoportokban. Ezekből a nemzedékről nemzedékre szálló jegyzékekből fejlődtek legrégibb szótáraink is: Pesti Gábor Nomenclaturája (1538) és Szikszai Fabricius Vazulé (1590).

A besztercei ***nominal*** írása módjánál fogva kétségtelenül a XV. századnak első feléből való. Írója, mint a végén maga elárúlja, egy szlavóniai vándortanító lehetett: *Georgius de regno dicto Sclavoniae*. Mind a latin, mind pedig a föléjük írt magyar szók telve vannak hibákkal. E hibák abból magyarázódnak, hogy egyik tanító a másikéból másolgatta e szótárkákat, s így a hibák elkövetésére számos alkalom kínálkozott. Azonban hibái mellett is igen becses a szójegyzék, mert körülbelül 1300 szót foglal magában s köztük természetesen számos érdekes és tanúlságos adatot.

A **Beszterczei Szójegyzék** 8-ik lapja. (Hasonmás.)[1]

[1] ***A magyar rész szavai:*** talp, cipelÿs (cipellős), cappca, (kapca), — bochor (bocskor) nadrag ¦ capcha (kapca), keremheg thekerew (körömhegytekerő = lábra való kapcaruha) ar (ár), serke (serte), ziuu (szíj), phestek vag ih' (festék vagy irha) ber (bőr), midenlye (olv. (medence). — fatalp ' pozthow, barsan, kerekes barzon, scarlath, — ' genti, zederjes, zold.

Ilyen pl. a háromszor előforduló ***egyveng***, mely testvért, egytestvért jelent, s melyet ezenkívül csak Nyirkállainál találunk egyszer. ***Fial*** mostoha flú (ép így Nyirk.) és ***atyal*** mostoha atya. ***Rér*** sógor. A ***kamasz*** és ***cenk*** szók ekkor még kutyafajtákat jelentettek (más források szerint is). ***Hort*** a. m. agár; ez a szó unikum, sehol máshol nem fordúl elő. ***Ravasz*** = róka. ***Sztrak*** a. m. a későbbi ***eszterag*** vagyis gólya (ószláv ***strùkŭ***). — ***Hagymán*** nyereg alá való takaró. ***Ere*** és ***emlé*** a. m. gyeplő, fék. — ***Fen*** fenkő, köszörűkő. ***Verő*** a kalapácsnak eredeti magyar neve. ***Szalú*** bárd (ma is a székelyeknél). ***Kép*** kopja (Heltainál is). — ***Higy*** fülönfüggő (a Bécsi-kódexben is). ***Venerék*** ital (kódexekben is). ***Morvány*** kalács (a palócok most is így híják a fonott kalácsot). — ***Érény*** örvény (más forrásokban is ***őrény***, ***őrém***). ***Kísa*** veszekedés, háborúság (kódexekben is ***késa***, ***kísálkodás***). — ***Ágylep*** ágynémű; ezenkívül csak egy-két jelen-századi forrásban fordúl elő (pl. M. Nyelvészet VI. k.) — A ***tarka*** és ***szürke*** szók még kicsinyítő képző nélkül vannak: ***tar posztou*** virgulatus, és ***szir*** grisetus. — A szóképzésre nézve érdekes még, hogy a ***-ség*** képző nem illeszkedik: ***aggsíg*** ma aggság, és ***alet ség*** ma alattság (hajókötél). — Az Árpádkori ortografiára emlékeztetnek még a ***lou***, ***posztou***, ***tartou***-féle alakok (*»low, poztow, tarthow«*), melyeket a kódexekben már nem igen találunk.

Glosszáriumok

Van a XV. századból még két olyan nyelvemlékünk, a mely nem összefüggő szöveget, hanem csak szókat tartalmaz, de nagy mennyiségben s azért meg kell őket becsűlnünk. Ezek az úgynevezett ***Németujvári Glosszák*** s a ***Budapesti Glosszák***. Glosszáknak nevezik a lapszéli vagy sorközi jegyzeteket, jelesen az olyanokat, melyek idegen szöveget, szókat és szólásokat magyaráznak. Ilyen glosszáriumokban a mi nyelvtörténetünk nem olyan gazdag mint pl. a németeké, s a mi van is, részben kiadatlan (így pl. Budapesti Glosszák, melyeket Szilády Áron készűl kiadni, továbbá a Nemzeti Múzeumban levő Batthyányi Boldizsár-féle latin miséskönyv lapszéli jegyzetei 1489-ből). A Németujvári Glosszák 1470-ből valók, legalább az a részük, mely magába a szövegbe van beleiktatva ilyenformán: »Deinde visus est plus quam quingentis fratribus, ***tebnec hog nem wthzaznak***, novissimo autem tanquam abortivo, ***erethlen germeknek***, visus est mihi«.

Sok ritka s elavúlt szó és szóalak van e jegyzetek közt; pl. ***gerla*** corus (gabonamérték), ***hejt*** stolidus, ***jug-szél*** déli szél, ***koltag***, ***koltog*** zörget, ***lewsag*** opprobrium, gyalázat, ***meraz*** hitvány, ***néző*** javas asszony, *vanalat* foganat, siker, *yene* azaz *ijené*, *ijenő* ijesztő, rettenetes.

Az első teljes magyar kódex, tehát a ***legrégibb magyar könyv*** az ***Ehrenfeld-kódex***, mely tulajdonosától, Ehrenfeld bécsi orvostól vette nevét

zarpozthow | tarpoztow (tarka posztó) —, zeregel (seregély) viola, ordas zinew | kamalen, keg (kék), scamith (= bársony, ném. sammt), zÿr (szür-ke), velez | duplech, vegpozthow, bressel (brüsseli v. boroszlói ?), morych (moris ? feketés ?) darni (?) | veres zinew, —, bibor, golch (gyolcs), chen (cendely) | zyn, gaputh, zognya. palasth, —, palasth | hazanus (?), chaprang (cafrang = fejkötő), —, vege | enk (ing), berhe, reythew, —, zalacziw (szalagszíj), cacerziu | ew (ő = öv), partha ew, —, choth (csat), nyelw | cophth (kapcs) vag akel (vagy acél), fen (fenkő), ylew (ülő), vereu (kalapács), | ezuere kezerew (öszvéres köszörű ? száraz malom ?), rez, alu (olv. oln = ón), bodok (bádog), erch (érc), — | chouach (kovács), ethues (ötvös), aran, esysth (ezüst), pathko |

Müncheni-kódex

(Szent János evang. I. Rész 1—25.)

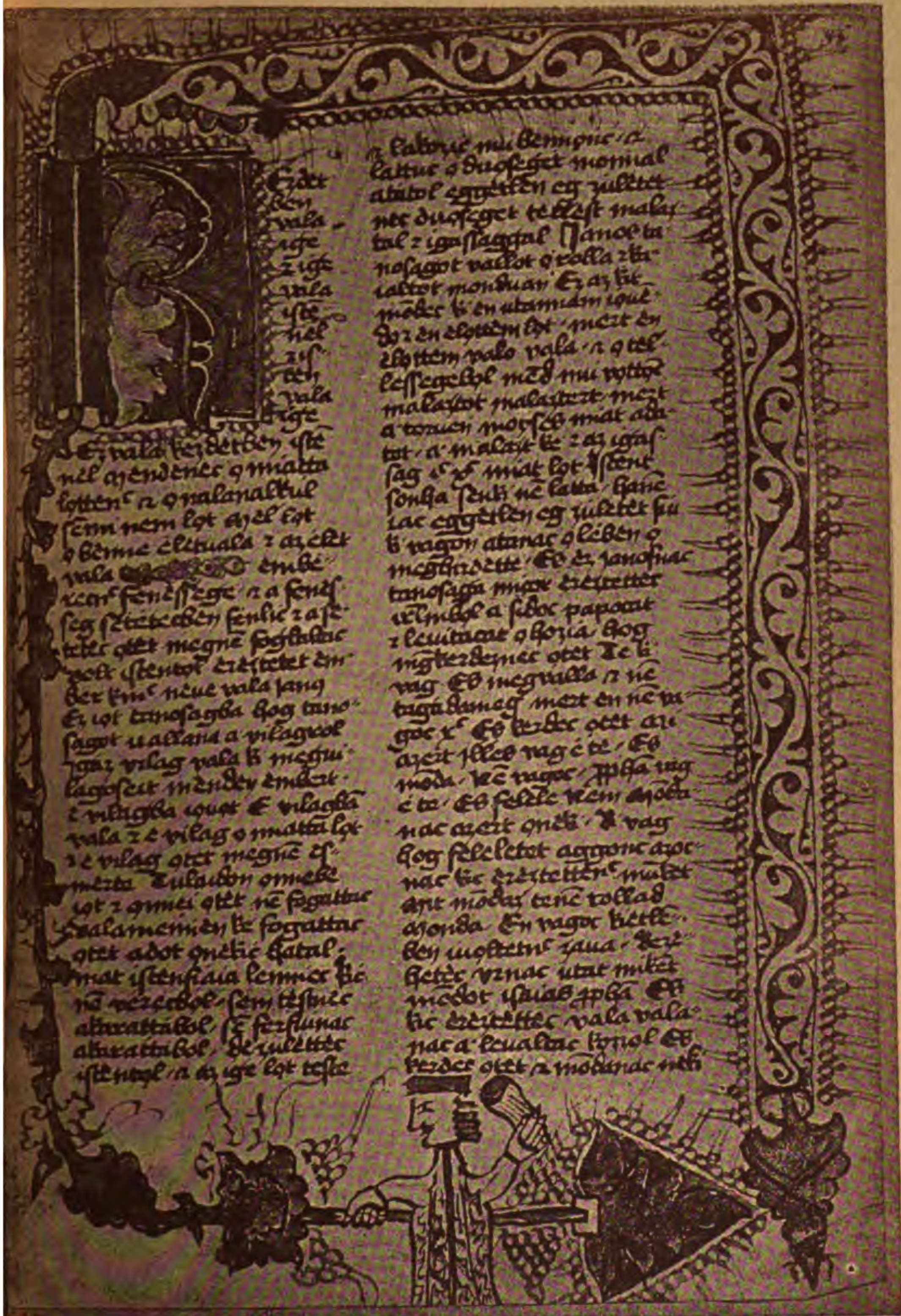
(Első hasáb)

Olvasása: K Ezdet ben vala ige ez ige vala isten nel ez is ten vala ige

Ez vala kezdetben isten
nel Mendenec ő miatta
löttenec es ő nalanalkül
semi nem löt Mel' löt
ő benne életuala es az élet
vala — embe
recnec fenessege es a fenes
seg setétekben félio es a se
tetec ötet megnem fogiltac
Volt istentől ereztetet em
ber kinec neue vala Janos
Ez iöt tanosagba hog' tano
sagot uallana a vilagrol
Igaz vilag vala ki megui
lagoseit menden embert
e vilagba iöuőt E vilagban
vala es e vilag ö miatta löt
es e vilag őtet megnem es
merte Tulaidon önnebe
iöt es önnei őtet nem fogattac
Valamennen kedeg fogattac
őtet adot őnekic hatal
mat istenfiaia lenniec Kic
nem vérecből, sem testnec
akarattabol, sem ferfiunac
akarattabol, de zülettec
istentől es az ige löt teste

(Második hasáb)

es lakozic mü bennönc es
lattuc ő dicőseget monnal
at'atol eggetlen eg' zülletet
nec dicőseget tellest malaz
tal es igassaggal János ta
nosagot vallot ő rolla es ka
jaltot mondnan Es az kit
mondec ki en utannam iöven
dő es en előttem löt, mert en
előttem valo vala, es ő tel
lessegeből mend mü vöttönc
malastot malaztert, mert
a törven moises miat ada
tot, a malazt kedeg es az igas
sag is — miat löt Istent
sonha senki nem latta, hanem
çac eggetlen eg zületet fiu
ki vagon atianac ölében ő
megbiezlette, Es ez Janosnac
tanosaga micor ereztettec
irlmből a sidoc papocat
es leuitacat ő hozia, hog
megkerdeznec őtet Te ki
vag Es megvalla es nem
tagadameg mert en nem va
gok — Es kerdec őtet Mi
azert Illes vag e te Es
monda, Nem vagoc, propheta vag
e te, Es felele Nem monda
ngo azert őneki, Ki vag
hog feleletet aggonc azoc
nac kic ereztettenec minket
Mit mondaz tenmen rolad
Monda En vagok kiatien
ben iuöltetnec zaua Keze
hetec vrnac utat mikent
mondot isaias propheta Es
kic ereztettec vala vala
ma u leuitak közzül Es
kerdec őtet es mondanaceki

Hasonmás a Müncheni-kódex 85a. lapjáról. (1466.)

s Assisi Sz. Ferenc életét foglalja magában. Ennek a kódexnek, melynek fönmaradt kéziratát legalább is a XV. század közepén írták, becsét még emeli az a körülmény, hogy nyelve jóval régiesebb koránál, tehát a kézirat sokkal régibb eredetinek a másolata. Így magyarázódik meg az a jelenség, hogy nyelvében a Halotti Beszéddel való egyezéseket is találunk, pl. sok régies zártabb magánhangzót *(fugván, husszú, urvus. . .)*, az imádságnak ***vimádság*** formáját stb. — Az Ehrenfeld-kódex Nyitrán került napfényre s nyelve is a Nyitrához közel eső palócos magyarság sajátságait mutatja; v. ö. ***magamot, őköt, fordól, indól*** stb. — Különben nyelvéből — egyebet mellőzve — csak néhány ***ragozási*** különösséget említünk, a mely máshol vagy ritkán vagy egyátalán nem kerül elő. Ehrenfeld-kódex

Az ikes igék elbeszélő múltjában s föltételes módjában a 3. személy csak magas hang után végződik *ék*-en (pl. *evék, ennék)*, mély hang után nem így, hanem *ák*-on: *(ő) haraguvák, vimádkoznák* stb., míg egyebütt mindenhol így olvassuk: *haraguvék, imádkoznék.* Sajátságos igealak, mely a régiségben igen ritka: *jutandana* (egynehányszor előfordúl). A *-ből böl* névrag itt is kéttagú még, mint a Halotti Beszédben, de már illeszkedik a mélyhangú szókhoz: *helybelől, völgybelől, társimbalól, halottaibalól feltámad.* Ezt még néhány kódexben megtaláljuk, de már sehol ilyen állandóan, mint itt.

Az Ehrenfeld-kódexet korra nézve nyomban követi a ***ferenciek bibliája.*** Ezt — mint a legnagyobb valószínűséggel kimutatták — két ferencrendi szerzetes fordította, Tamás és Bálint, kik a XV. század közepe táján a pápai inquizició elől menekültek Szlavóniából Moldvába. E biblia töredékei maradtak fönn a ***Bécsi-, Müncheni-*** és ***Apor-kódexek***ben. Az első kettőt kevéssel a XV. század közepe után írták, a Müncheni-kódex végére oda is jegyezte a másoló, hogy »megvégezte Németi György Moldovában Tatros városában 1466«, ellenben az Apor-kódexbeli másolat csak utóbb készült, a századnak vége felé. A Bécsi-kódex kézirata a bécsi udvari könyvtárban van s az ó-szövetség kisebb könyveit foglalja magában (Ruth, Eszter, Judit, Makkabéusok, Dániel s a kisebb próféták vannak benne). A Müncheni-kódexet a müncheni kir. államkönyvtárban őrzik s tartalma a négy evangelistából telt ki. Az Apor-kódex a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona; a zsoltárok legnagyobb részét magában foglalja s függelékül imádságokat s több effélét. — A három nyelvemléknek összetartozását kétségtelenné teszi az, hogy nyelvezetük majd minden ízében megegyezik, mind a szókincs, mind a nyelvtani alakok tekintetében. A mi csekély eltéréseket találunk, jóformán mind a különböző másolók rovására irandó. Nagyon emeli e nyelvemlékek becsét a következetes, egyszerű és célszerű helyesírás. Minden hangot egyszerű jegygyel írnak, még a *cs*-t is, melyet egy ᒪ forma jegy fejez ki; az ***sz*** hangot a Müncheni-kódexben fölül pontos ***ż*** betű jelöli. Legérdekesebb, hogy a zárt *ë* is meg van különböztetve a nyilt *e*-től, pl. az ***ember*** szó így van írva: ***èmbèr***. Legföltünőbb hangtani jelensége e régi bibliának, hogy a szóvégi ***e*** hangot mindig *ö*-re változtatja, valahányszor a megelőző szótagban *ö ü* féle hangzó van, tehát ***előttö, bűnö, öszvö.*** Ferenciek bibliája

Az **Ehrenfeld**-kódex 66-ik lapja. (Kisebbített hasonmásban.)[1]

[1] *Olvasása:* Zent sebekrewl valo czuda | MEne czudalatossagnak legenek az | zent ferencznek zent seby meltoc | Teczÿk az nemÿnemew esmeretes czudaban | yelensegest mutatuan Nemÿnemew fra prae | dicalo fratereknek gÿlekezetyben Mer vala | az gÿlekezesben nemynemew predicalo | frater kÿ bodog ferenczet ez keppen gylewly | uala ew yonhaban hogÿ sem yrasban ew | tett latnÿa sem bezedben hallanÿa sem | zÿueben hyhetÿuala zent sebeknek helÿ | uel ekesewltnek lenÿe Azert mÿkoron | emondot barat lakoznak kegÿekeluewl ez | mondot conuentben: kÿnek ebellew hazaban | meg ÿrtakuala Zent ferenczet (ewÿ) zent | sebeknek helyuel: hÿtetlenseguel es gylew | seguel ÿndoltatott Az frater el mene tÿ | tkon ke es az zent attÿanak zent seby he | lyet kesyuel eluakara vgÿ hogÿ mende | nestewlfoguan m semmÿ meg nem ÿele | nnek De masod napon mÿkoron azon fra | ter ewlne az aztalnal: neze zent ferencz | nek kepere es lata ot al az helyeken vÿ | ab sebekett holott el uakartauala ment | elezteb uoltakuolna Es (gondoluan) meg |

mÿkeppen Moises. vallast. testamentomot
es frigeth zerze, vr ÿsten kezet es Isrl'
fiÿaÿ kezet hẅ halalanak elette : hogy
soha vr ÿstenthẅl el ne haÿlananak.
az Tervent es eressen meg tartanak.
mert vr ÿsten hẅket mÿnden ÿgassag-
ban es zenthsegben ez tellÿes vÿlagbol
maganak valaztotta vona. az reghy zent
Attyaknak ÿgeeretÿ. es fogalasa zerent
Amen **Moÿsesnek elsew kenywe.**

es fayon tezen: Vr ysten tezet es Ist
fyay tezet, ollo halalanak elette hogy
soha vr ystentwl el ne haylananank.
az Advent es ezessen meg fartanak.
mert vr ysten ylleket mynden ygassag
ban es zentsegben es tellyes vissagbol
maganak valaztotta vona az naghy zent
Atyaknak ygeretyt es fogadasagerent
Amen. Moysesnek elsew konyve

deus fiat firmamentum in medio aquarum
et diuidat aquas ab aquis Et fecit deus
firmamentum diuisitque aquas que erant
sub firmamento ab hys que erant super
firmamentum Et factum est ita Vocauitque
deus firmamentum celum Et factum est
vespere et mane dies secundus Dixit vero
deus Congregentur aque que sub celo
sunt in locum vnum et appareat arida

Hasonmás a Jordánszky-kódex győri töredékének első leveléről. (1516—1519.)

E sajátság, minthogy ma is megvan a drávamelléki nyelvjárásokban, szintén bizonyíthatja a fordítóknak szlavóniai eredetét.

A ferenciek bibliájában még a következő különösségek fordúlnak elő: A *-ség* képző itt már két alakú: *-ság ség*, de *-ségü*-féle melléknevek vége mindig egyforma: *magasségő, kazdagségő* stb. (a. m. magasságos, nagyon gazdag; v. ö. *más-szor*, de *más-szërü*). — Az *ó ő* végű mellékneveknek még *v*-hangú tőalakjuk is van, pl. *dicső: dicsövek, ëggyügyő: eggyügyövek*, mint *kő: kövek*. — Az igeképzésre nézve legérdekesebb a Münch. kódexben a ható ige helyett előforduló ilyen kapcsolat: »Nem *hatsz* egy fürtöt fejérré *tenned*« e h. nem *tehetsz* (a HB.-ben már van *múlchotja*, azaz *múlhatja*, az Ehr. k.-ben pedig: »*Mit hathatnék adnia?*« = mit adhatnék). — Van két sajátságos *igenévi szerkezet*, melyet e biblián kivül más nyelvemlékben alig találunk. Egyik a *-va*-képzős igenév személyragos használata: Kit én *megesmervém* elfuték. Tévelygetek nem *tudvátok* írást. A másik egy különös *-tt*-képzős igenév, mely mindig személyragos: Láttonk tégedet *éhezetted* és étettönk tégedet, *szomjaztad* és veneréket (italt) adtonk te néked = láttunk téged éhezve, szomjazva. Látám a szelletet (lelket) *leszállatta* mennyből = leszállva. Az utóbbiakhoz hasonló néhány kifejezés még ma is él a székelyek közt, pl. *álmottam, álmottad* e h. álmomban, álmodban, *leányta* e h. leány korában.

Mátyás király idejéből való a *Szabács viadaláról* való ének (1475 vagy 1476), mely mindössze százötven sor, de arról nevezetes, hogy első összefüggő nyelvemlékünk, mely nem másolatban, hanem az eredeti kéziratban, sőt az eredeti fogalmazványban maradt ránk. — Azonkivül még két kódex maradt a XV. századból. Egyik a *Guary-kódex* 1483-ból, mely vallásos tanításokat tartalmaz, az Akadémia kézirattárában. A másik a *Festetics-kódex*, melyet 1494 tájban írtak, s melynek fő részét a Boldogasszony hórái teszik, a keszthelyi Festetics-könyvtárban. Szabács viadala és más kódexek

Legtöbb írott nyelvemlékünk a XVI. század első tizedeiből maradt, ámbár ezeknek jó része régibb, elveszett kódexek másolata, változtatott helyesírással és nyelvvel, úgy hogy nem lehet pontosan megállapítani az eredetinek korát, tehát a szövegeknek régiségét.

Első helyen két kisebb nyelvemlék áll: 1503-ból a *sajószentpéteriek végzése* boraik árulása felől, és a *Pannónia megvételéről* szóló ismert ének, melyet ma csak XVIII. századi másolatban birunk.

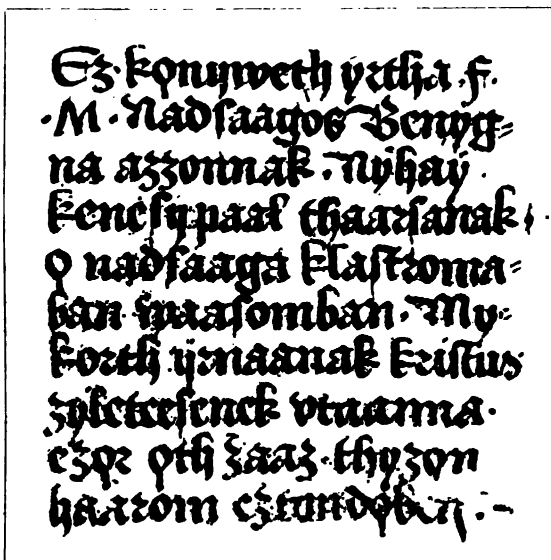
Utánuk következik a kódexek hosszú sora, melyek között e korban már bizonyos nagyobb csoportokat különböztethetünk meg. E csoportokat részint a források, részint a másolók, részint pedig a tartalom közössége köti össze.

A forrásokat — mint már említettük — majdnem kizárólag a *breviárium*ban, az *Arany legendá*ban és *Temesvári Pelbárt* munkáiban leljük meg. Az első az imádságokat és énekeket, a második a külföldi szentek legendáit, a harmadik főleg a magyar szentekéit s azonfölül az egyházi beszédeket szolgáltatta.

Legközelebb érdekelnek bennünket, mint hazai források, TEMESVÁRI PELBÁRTnak, a híres ferencrendi szónoknak munkái. Életéből nagyon

Temesvári Pelbárt

keveset tudunk: hogy Temesvárott született 1430 s 1440 között, hogy 1458-ban a krakkói egyetemre ment tanúlni, hogy 1463 végén 24 társa közt ötödik helyen nyerte el a baccalaureatust, azután a ferenciek rendjébe lépett s 1483-ban szerzete budai házában tanította a hittudományt, s végül, hogy 1504-ben halt meg. Nyomtatásban megjelent munkái mind latinul voltak írva, számos kiadásban láttak napvilágot (a XV. század végétől egész a XVI. század végeig, de legtöbb kiadás 1498 s 1521 közt jelent meg), s Európa-szerte elterjedtek. Jobbára szent beszédek gyűjteményei, rendesen több is egy-egy alkalomra, hogy válogatni s váltogatni lehessen. Egy részüket bizonyára elmondotta maga is magyarul. Többször is emlegeti, hogy beszédei »az együgyű nép számára készűltek«, hogy »ez ország népe fölfogásához mérve kívánja őket szerkeszteni« (»a magyar nép akkori értelmi fejlettsége mellett a legszebb bizonyíték,« mint Szilády mondja), hogy »egyebekre, melyek nem tartoznak a népszerű beszéd körébe, nem terjeszkedik ki«. Egy helyt elmés állatmesét sző beszédébe s megjegyzi, hogy »efféle példákat azért vegyít beszédébe, hogy hasonlók által az ebéd utáni szent beszédek alatt szunyókáló népet ébren tartsa«. — Munkáinak címei ezek: *Stellarium Coronae Mariae Virginis* (1. kiad. 1498), *Sermones Pomerii Fratris Pelbarti de Themeswar... de Sanctis* (1499). *Sermones Pomerii ... de Tempore* (1498). *Sermones Quadragesimales* (1499). *Expositio .. Sensus .. Libri Psalmorum Complestens* (1504). *Aureum Rosarium Theologie* (1503).

Kinizsyné Magyar Benigna imádságos könyvének kolofonja.[1]
(Az író: F[rater] M. jegyzete 1513-ból.)

Kódexeink nagy része Pelbárt műveinek fordítása. Az ***Érdy-kódex*** majdnem egészen a ***Sermones de Sanctis*** s a ***Sermones de Tempore*** beszédeiből és legendáiból van összeállítva, s az utóbbiak közt legérdekesebbek s legbecsesebbek a magyar szentek (István, Imre, László stb.)

[1] *Olvasása:* Ez kǫnyweth yrtha f. | M. Nadsaagos Benÿg | na azonnak, nÿhaÿ | kenesy paal thaarsanak |ǫ nadsaaga klastroma | ban waasomban, My | korth ÿrnaanak kristus | zyleteesenek vtaanna | ezǫr ǫth zaaz thyzǫn | haarom eztǫndǫben |

Pomeriũm dẽ ſanctis.

fratris Pelbarti ordinis
ſancti Franciſci

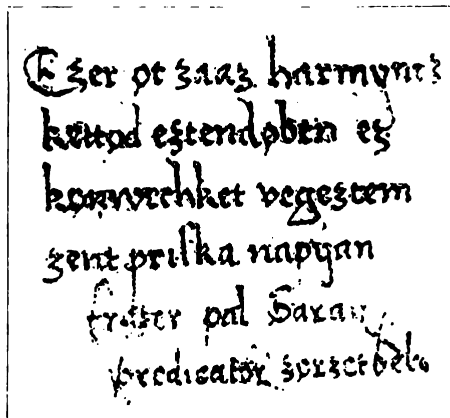

Temesvári Pelbárt munkájának cimlapja, hasonmásban. Nyom. 1500 körül.)

legendái, mert ezeket Pelbárt kiváló gonddal szerkesztette volt. Ugyanazon két munkából találunk egyes részeket az *Érsekujvári-* s a *Kazinczy-kódexben,* a *Sermones de Sanctis*-ból azonkivül a *Tihanyi-* és *Weszprémi-kódexben.* Végre a *Stellarium*-ból van merítve a *Horvát-kódex* majdnem egészen, a Tihanyi és Kazinczy-kódexnek pedig nagy része.

Katalin-legenda

De Szilády Áron azt is bizonyította, hogy a kódex-korszaknak leghíresebb magyar verses terméke, a *Katalin-legenda,* épenséggel Pelbárt alkotása. Az ő prédikációiban találjuk meg mind ennek, mind pedig a *Debreceni-* és az *Érdy-kódex*ben olvasható két prózai Katalin-legendának megfelelő latin szöveget. De azonfölül van egy külön megjelent latin Katalin-legenda, mely kétségkivül Pelbárttól származik (Raymundus bíboros adta ki Bázelben 1504-ben), s ebben ő maga mondja, hogy a római történetre vonatkozó adatokat egy domonkosrendi szerzetestől kapott könyvből merítette, s hogy »ugyanonnan vonta ki a *verses mű* tervét (*carminis modum*), valamint Sz. Katalinnak a császárral és az ötven bölcscsel folytatott vitatkozását is«. Ez a verses mű pedig alig lehet más, mint a latin legendával föltünő vonásokban egyező magyar verses legenda.

A Kriza-kódex kolofonja.[1]
(Az író: Garay Pál, dömés szerzetes, jegyzete. 1532.)

A kódexek leirói

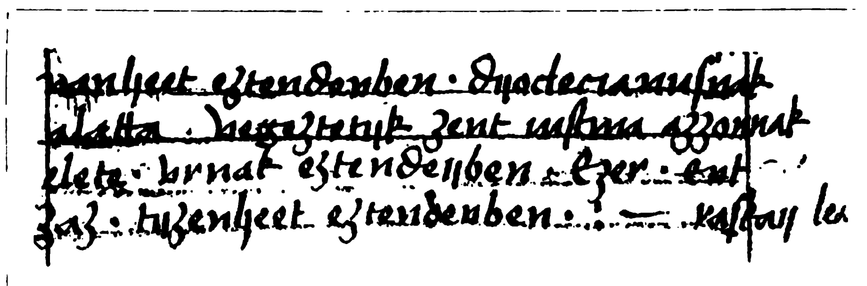
A kódexeknek *leirói* közül legérdekesebb két apáca: Ráskai Lea margitszigeti dömés apáca és Sövényházi Márta, Clarissa apáca. Ráskai Lea a Margitszigeten írta 1510-ben a tartalom tekintetében is kiváló *Margit-legendát* vagyis magyarországi Szent Margit életét, továbbá a *Példák Könyve* első felét, a terjedelmes *Cornides-kódex*et, a *Szent Domonkos életét,* s végre 1522-ben a már fönt említett *Horvát-kódex*et. (A Cornides-kódex részei voltak eredetileg az apostoloknak méltóságáról való könyvecske, a Sándor-kódex s a Bod-kódex is.) — Sövényházi Mária írta a nagyterjedelmű *Érsekujvári-kódex* nagyobb részét s dolgozott a *Thewrewk-kódexen* is.

Az említetteken kivül még sok más becses kéziratunk is maradt e korból. Így az 1506-ból való *Winkler-kódex* s az 1508-ból való *Nádor-kódex,* melyeknek nagy része egyazon szöveg másolata; passiót, legendákat, imádságokat, tanításokat foglalnak magukban. Így az 1508-iki *Döbrentei-kódex,* az 1522-iki *Keszthelyi-* s az 1539-iki *Kulcsár-kódex;* mind a három

[1] *Olvasása:* Ezer ǫt zaaz harmyncz | kettǫd eztendǫben ez | kǫńwechket vegeztem | zent priska napyan | frater pal Garay | predicator zǫrzetbeli |

zsoltárfordításokat tartalmaz, s az utóbbi kettő ugyanegy fordítás másolata. 1516 s 1519 közt írták a nagy *Jordánszky-kódexet,* mely megint egy más bibliafordítás töredékeit őrizte meg, s mely nyelvére és jobbára a pontos helyesírásra nézve a már említett Érdy-kódex társa. Becsesek még a *Lobkovitz-kódex* (1514), a *Vitkovics-kódex* (1525), a *Teleki-kódex* (1525—1531), a *Kriza-kódex* (1532), a keltezetlen *Peer-kódex,* mely a Szent Elek és Pál életén kivül magában foglalja Apáti Ferenc feddő énekét s Vásárhelyi Andrásnak a Thewrewk-kódexben is meglevő szép Mária-énekét.

Ezenkivül még egy csomó kisebb-nagyobb kódexünk van, de csak kettőt említek még: a szépen írott s ékes kezdőbetűkkel és színes sorokkal diszített *Czech-kódex*et, mely 1515-ben Kinizsy Pálné (Magyar Benigna) számára készült imádságos könyv volt, — és a *Batthyányi-kódex*nek nevezett díszes nagy karkönyvet (1551 tájáról), mely azért nevezetes, mert alapul szolgált a reformátusok *Graduál*jának.

Ráskai Lea, dömés apáca, utolsó sorai és névaláirása a **Cornides**-kódex végén.[1]

Magyar levelestár

Az írott nyelvemlékek közt kiváló helyet foglalnak még el, mert híven tükrözik vissza a régi társalgás nyelvét, a *levelek.* A XVI. századbeli levelek közül néhány száz össze van szedve a *Magyar Levelestár* című gyűjteményben.

S most vessünk még egy pillantást kódexeink nyelvének általános jellemvonásaira.

Hangtani jellemük egészben véve már megegyezik a mai nyelvvel; vagyis más szóval: a magyar kiejtés e négyszáz év óta nagyon keveset változott. A mi eltérést találunk az egyes kódexekben, az többnyire csak nyelvjárási sajátság, mely az illető kódex vidékén ma is megvan. Abban a korban, a könyvnyomtatás elterjedése előtt, természetesen nem volt még megállapodott irodalmi köznyelv, hanem mindenki a maga vidéke nyelvét alkalmazta. S ez a körülmény nyelvészeti tekintetben nagyon növeli a kódexek becsét, mert híven föltüntetik a mai nyelvjárások négyszáz év előtti állapotát.

[1] *Olvasása:* | vanheet eztendevben · dyoclecianusnak | alatta · vegeztetyk zent iustitia azzonnak | elete · vrnak eztendeyben · ezer evt | zaz tyzenheet eztendevben · : — raskay lea. |

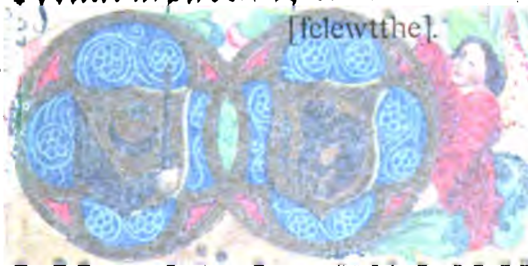
Kinizsiné-Magyar Benigna

imádságos könyvének (Festetich-kódex) címlapja (2-ik lap) betűszerint olvasva:

[J] Ewetek erewlyewnk' jstennek wygadyonk my ydwessegges wronknak: Elewlwegyewk ew or-

czayath hatalmaban ees kolthatatlan dychewsegheben wygadwonk neky: Boldogsagos zyz mariank tyztessegheben. Dychossegos dycheretheth mondwonk wrnak. Merth nagy wr az ysten ees nagy kyral mynden ystenek [felewtthe].

Kinizsiné-Magyar Benigna imádságos könyvének [illegible] a gróf Festetich-féle keszthelyi könyvtárban.

[illegible] ugyanegy fordítás másolata.
[illegible] *Kinizsy-kódexet*, mely megint egy más [illegible] mely nyelvére és jobbára a pontos [illegible] kódex társa. Becsesek még a *Lob-*[illegible] kódex (1520), a *Teleki-kódex* (1525—1531), [illegible] *Peer-kódex*, mely a Szent Elek és Pál [illegible] Ferenc feddő énekét s Vásárhelyi [illegible] megievő szép Mária-énekét.

[illegible] nagyobb kódexünk van, de csak [illegible] s díszes kezdőbetűkkel és színes sorokkal [illegible] Kinizsy Pálné (Magyar Benigna [illegible] könyv volt, — és a *Batthyányi-kódex*nek [illegible] tájáról), mely azért nevezetes, mert [illegible] *Graduál*janak.

[illegible] a Cornides-kódex végén.[1]

Az [illegible] foglalnak még el, mert [illegible] tükröz [illegible] a *levelek*. A XVI. század-beli levelek [illegible] van [illegible] a *Magyar Levelestár* [illegible].

[illegible] egy pillantást kódexeink nyelvének általános [illegible] ra.

[illegible] jellemük egészben véve már megegyezik a mai nyelvvel; [illegible] szóval: a magyar kiejtés e négyszáz év óta nagyon keveset [illegible]. A mi eltérést találunk az egyes kódexekben, az többnyire csak nyelvjárási sajátság, mely az illető kódex vidékén ma is megvan. Abban a korban, a könyvnyomtatás elterjedése előtt, természetesen nem volt még megállapodott irodalmi köznyelv, hanem mindenki a maga vidéke nyelvét alkalmazta. S ez a körülmény nyelvészeti tekintetben nagyon növeli a kódexek becsét, mert híven föltüntetik a mai nyelvjárások négyszáz év előtti állapotát.

[1] *Olvasása:* vanheet eztendevben dyoclecianusnak alatta · vegeztetyk zent iustitia [illegible] élete · vrnak eztendeyben ezer evt ; zaz tyzenheet eztendevben ; — [illegible]

Hasonmás **Kinizsiné-Magyar Benigna** imádságos könyvének címlapjáról. (1494 körül.)

(Eredetije a gróf Festetich-féle keszthelyi könyvtárban.)

A kódexek nyelvi sajátságai

Mert egyes képzők és ragok kódexbeli hangalakja eltér a maitól. a mennyiben akkor nagy részük nyiltabban hangzott mint ma. Így pl. a mai *-úl űl* képző még jobbára *-ól ől (fordól, repől* stb.), a mai *-it* még *-ojt ëjt öjt (fordojt* v. *fordëjt, dücsövöjt* stb.), a mai *-unk ünk* és *-juk jük* még *-onk ënk önk* és *-jok jëk jök* (*házonk kertënk ökrönk, adonk keresënk győztönk — adjok kereссëk győztök*) stb. Érdekesek a *honnan* kérdésre felelő névragok. Ezek közül a *-ból ből* és *-ról ről* a kódexekben is többnyire a mai irodalmi alakot mutatják, ámbár az utóbbi ingadozik s gyakran *-rúl rűl*-nek van írva; de a mai *-tól től* helyett ugyanazon kódexek, melyek *-ból ből*-t alkalmaznak, rendszerint következetesen *-túl tűl*-t írnak. Azóta a rokon mondattani érték miatt minden nyelvjárásban egyforma lett e három ragnak vége: mind a hármat vagy *ó ő*-vel, vagy *ú ű*-vel ejtik (az utóbbi, a *búl bűl*-féle ejtés már sokkal jobban el van terjedve).

A mi a magánhangzóknak *illeszkedését* illeti, nem sok eltérést látunk. De a *-szër* rag még a legtöbb kódexben állandóan megtartja magas

Ráskai Lea, dömés apáca, jegyzete a **Sz. Domonkos élete** című kódex (1517.) végén.[1]

hangját: *hányszer, másadszer, utólszeren.* — Nevezetes a *nélkül* névutónak eredeti alakja, mely szerint e névutó tulajdonkép két részből áll: egyik a *-nál nél* rag, a másik a *kül, kült* vagy *külön* határozó szó. Igen gyakran találkozunk kódexeinkben ilyen kifejezésekkel: *alásnál-kül* (alvás nélkül), *atyátoknál kil; mind igénél, mind beszédnél kil; ő gyalázásoknál, itéleteknél és kárhozatjoknál kül; tőrnél-külön, nyomdoknál-külön, királynál-kült* stb.

A *szótők* közül az úgynevezett hangzóvesztők, minők *lakodalom* (*lakodalm-unk*), *érdemel* (*érdeml-i*), a régibb kódexekben nagyrészt magánhangzó nélkül maradnak az egész ragozásban, pl. *lakodalm, lakdalmnak, érdeml, országlván* stb.

Az *igeragozásban* sok kódex még sértetlenül mutatja az *szj, zj, sj* hangcsoportokat: *vadászja, mosja, emlékezjél* (ugyanazokban a mai *hozzám, hosszú, asszú* is így vannak még: *hozjám, hoszjú, aszjú*). — Föltünő a *jt*-végű igék (s köztük a mai *-it*-képzősek) *fölszólító*

[1] *Olvasása:* Ezer evt zaz es tyzenheet eztendevben vegezte | tet ez kevnyv · zerdan husvet napja vtan · | ezen eztendevben halanak meg az veen | sororok · legendy kato azzon mynd az tevbby · |

módja, mert sok kódexben ***h*** a jellemző hangja: ***gyüh*** gyűjts, ***nyóhad*** nyujtsad, ***ehed*** ejtsed; ***szabadoch, szabadech*** vagy ***szabadoh, szabadeh, zabadih,*** annyi, mint szabadíts, ***meréhe*** merítse, ***bővőhük*** bővítsük stb. Ezekből fejlődtek az ilyen palóc alakok: ***szabadij, fordija, takarijjon, fordidd*** stb. — Az ***összetett igealakok*** közül legsajátságosabbak azok, melyekben a régibb kódexek mind a két részt személyragozzák: ***fizetem valék, tudom valék*** = fizetem vala, tudom vala.

Mondattani régiségek

A ***mondattani régiségek*** közül nevezetes a tárgynak ragtalan használata a különféle igenevek mellett. Ennek egyes maradványait ma is ismerjük ***(háztűz nézni jöttek, kalap levéve jött be),*** de a régiségben sokkal gyakrabban előfordúl; pl. Jöve egy némber ***víz merejteni.*** Ne fordóljon meg ***ő köntöse felvenni. Tanálcs tartván. Ő keze kinyujtván.*** Még ő ***e beszélvén*** (midőn még ő ezt beszéli vala).

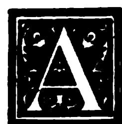
Mindezeken fölül természetesen a ***szókincsben, szólásokban, fordulatokban*** is sok jellemzőt említhetnénk: igen sok kifejezés elavúlt ma, de kódexeinkben minden lépten-nyomon találkozunk velük. Csak néhány példa álljon itt: ***apol*** csókol, ***emni, emtetni*** szopni, szoptatni, ***gyoponik, gyoponi*** gyúlad, gyújt, ***jószág*** erény, ***kőláb*** oszlop, ***kőlyuk*** barlang, ***rivőlés*** v. ***réűlés*** v. ***rűtet*** v. ***elrejtés*** elragadtatás (innen még a mai népies ***elrejtőzés*** álhalál), ***szerkezés*** szövetkezés, ***holval*** reggel, ***olymely*** v. ***olymint*** mintegy, mintha (»megdöglött és oly mely elveszett világ«), ***várunk lelkünk szakadva, Istentől futamott világ, édeskedvén isteni gondolatokban,*** »ha akarsz jegyösödnek öleletivel gyönyerködni és ***ű véle édesködni«,*** ***»ó szízlé [szűzlő] szép szemek, ó rózsálló piros tündeklő szép orcák, ó édeslő szép ajkak«. . . .***

Sajnálni lehet, hogy régi nyelvemlékeinket nem eléggé olvassák, különösen nyelvünk tanítói, kik ez által a mai nyelvnek sokkal mélyebb átértésére jutnának, és íróink, kiknek stílusát nagyon megtermékenyítenék az efféle tanúlmányok. A leküzdendő nehézségeket messze fölülmúlja itt a kínálkozó haszon és élvezet. Mert élvezetes ama tiszteletre méltó régi írások olvasása. Különös vonzóerőt, sajátszerű varázst ád nekik az, hogy nyelvük idegen és mégis a mienk, első tekintetre ismeretlen, de ha kissé hozzá szokunk és belemelegszünk, olyan, mint egy rég elbujdosott jó barát beszéde, ki messze idegen földeken járt, más hanghordozáshoz, más kifejezésekhez szokott, de hova-tovább hallgatjuk, annál inkább fölismerjük benne azokat a hangokat és gondolatokat, melyektől annyiszor megrezdültek szívünk, lelkünk húrjai. . .

12. A krónikák.

KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÍRÁS egyik legsajátságosabb formája a krónika-írás. Nem száraz, időhöz kötött elsorolása az emlékezetes tényeknek, mint az évkönyv-írás, de nem is teljes csoportosítása azoknak, mint a minő a klasszikus vagy a modern história. Maga az elbeszélés marad mindig a fő, de azért már kitűnik magának az írónak, korának, környezetének felfogása, gondolkodása-módja. Kifejezést nyer az a három nagy tényező, mely a középkor szellemi világát alkotja: a keresztyénség, a római míveltség és az egyes nemzetek hagyománya és érzése. Bármily különböző korból maradtak reánk a krónikák, ez a három vonás mindegyiken meglátszik, és épen e vonások különböző összeforrása adja meg az egyes művek egyéniségét.

Középkori latin krónikáink

Reánk több ily latin nyelvű mű maradt a XIII—XV. századokból, melyeket rendesen azon helyről szoktak elnevezni, hol a kézirat megmaradt, vagy nyomtatásban megjelent. Ilyenek a *Pozsonyi, Nagyváradi, Dubnici Krónikák,* a *Budai* és *Bécsi Képes Krónika.* Szerzője csak egynek van megnevezve: KÉZAI SIMON, ki magát Kún László papjának nevezi. A Budai Krónikát Nagy Lajos korában egy MUGLEN HENRIK nevű lovag németre fordította. Körülbelől ugyanazon időben készült a rímes krónika is, mely alig más, mint a Muglen krónikájának átirata latin ritmusos versekben. Mindezen művek, bár különböző bőséggel, ugyanazt az anyagot tárgyalják. Szövegük a legtöbb helyen szóról szóra megegyező. A legbővebb a *Bécsi Képes Krónika,* melyet nemcsak gyönyörű, a középkori miniatúr-festészet remekeihez tartozó képei, hanem a nemzeti hagyományok hű és szép kifejezése teszik nemzeti mívelődésünk első rangú kincsévé. A Kézai krónikája a húnok történetét elég bőven tárgyalja, de a királyok történetében alig más, mint a nagyobb krónikának száraz kivonata. A *Budai Krónika* az első Magyarországon nyomtatott, legtöbb helyütt szószerint megegyezik a Bécsi Krónikával, csak épen a mondai részletek hiányzanak belőle. A Bécsi Krónikát véve alapul, de tekintettel a külföldi irodalomra is, írta meg THURÓCZI JÁNOS Mátyás királynak már tudósabb korában Magyarország krónikáját.

Mindezek annyira megegyeznek, hogy nem tévedünk, ha valamenynyit egy közös eredetre viszszük vissza és egy szempont alatt tárgyaljuk. Kívülök még megmaradt egy tisztán annalisztikus följegyzés, a XIII. század elejéről, ugyanazon kódexben, mely a Halotti Beszédet is megőrizte.

Ezt, bár helytelenül, Pozsonyi Krónikának is szokták nevezni. Megmaradt még Béla király Névtelen Jegyzőjének könyve a magyarok történeteiről, mely sok tekintetben érintkezik ugyan a krónikákkal, de mégis azoktól egészen különálló, sajátságos mű, mely több mint évszázad óta a legtöbb problemát nyújtotta régi történetünk kutatóinak, úgy hogy azok, a többi krónika némi elhanyagolásával, leginkább vele foglalkoznak.

A legelső nemzeti krónika

A krónikaírás kezdeteire nézve, mivel csak későbbi kéziratok maradtak meg, magára a krónikák tartalmára vagyunk utalva. Ebből kitűnik, hogy a királyok történetének első megirása körülbelül II. Géza király idejére, 1150—1160 körül esik. Ez a következtetésünk azon alapúl, hogy a krónika ez ideig gazdag, költőies, azontúl pedig hosszú időn át alig közöl mást, mint a királyok koronázása, halála és temetése idejének száraz elsorolását. Feltünő továbbá az a nagy tisztelet, melylyel II. Gézáról és atyjáról Vak Béláról szól; feltünő a részrehajlás e család őse, Álmos herceg iránt, Kálmán királylyal szemben. Ugyancsak a tartalom vezet azon következtetésre, hogy e krónikát Dömösön szerkesztették, azon klastromban, mely Álmosnak és családjának emlékét különös tiszteletben tartotta. Ennek a könyvnek, melyet Nemzeti Krónikának neveztünk el, nincs meg sem eredetije, sem másolata. Csak a későbbi megmaradt krónikákból, melyek átvették, kivonták vagy bővítették és folytatták, lehet tartalmát szövegét megközelítőleg rekonstruálni.

Zsigmond király. (Thuróczi krónikájából.)

Nemzeti Krónikának nevezzük, bár latin nyelven szól, bár egy klastromnak a világtól elzárt falai közt jött létre. De a latin köntösön áthallatszik a magyar szív dobbanása, és a hazafiság napja besugározza a szerzetes élet egyformaságát.

A krónikás nem támaszkodhatott mindenben hazai hagyományokra. A húnok történetére nézve Jordanes gót története, a Sz. István uralmát követő háborúkra nézve az altaichi (bajorországi) évkönyvek voltak forrásai.

A krónika forrásai

De midőn az idegen adatokat felhasználja, egész naiv módon a nemzeti felfogáshoz képest megváltoztatja azokat. Midőn Attila rajzát adja, Jordanest követi szórul szóra. Csak egy a különbség. A gót író szerint a nagy hún királynak gyér volt a szakálla a húnok módjára, a krónikás ellenben hosszú szakállt viseltet vele, mert különben hogy hasonlított volna a magyarokhoz? Az altaichi évkönyvek nyomán isten segítségének tulajdonítja ő is a németek ménfői győzelmét, de hozzáteszi, hogy ott roppant sok német esett el. A német forrás azon adatát, hogy III. Henrik a magyarok kérésére német törvényeket adott nekik, azzá változtatja, hogy meghagyta nekik kérésökre a magyar szokásokat és jogokat.

Hasonmás a **Dubnici**-krónika első lapjáról.

Ha a királyok történetéhez hozzáadjuk a húnok történetének magyar vonatkozásait, különösen a község jogáról szóló és a magyarok ősi egyenlőségéről szóló helyeket, oly krónikát nyerünk, mely — ki merem mondani — egyedül áll a maga nemében a középkorban. Méltó büszkeséggel tekinthet reá minden magyar szem, mint a nemzeti nagyságnak önérzetes és mégis józan hirdetőjére. Krónikánknak individualitását a nemzeti érzet adja meg. Érezhető a keresztyén befolyás, a szerzetesi fegyelem, de azért nem képes elnyomni a pogány ősök hőstettei fölött érzett büszkeséget. Latin a nyelv, de midőn a fehér ló mondáját, vagy Lehel halálát beszéli el barbár szavakkal, minden ízéből kihallatszik a magyar szó. Igaz, hogy nem nyerünk részleteiben megbizható, kortanilag pontos képet, nemcsak

tévedéseket találunk, hanem elferdítéseket is, de mindezért bő kárpótlást nyújt nemzetünk kezdődő s fejlődő míveltségének szeretettel, részvéttel rajzolt képe.

Szent László a krónikában

Mint ily szigorúan monarkhikus nemzetnél nem is lehet máskép: a király, a nemzet feje lép mindenütt előtérbe. Különösen nagy előszeretet tárgya Sz. László, az igazi magyar ideál, hősiessége, vallásossága, igazságossága által. Nem állíthatom, hogy a cserhalmi, mogyoródi csaták, a belgrádi ostrom vagy a kún harcok minden részletökben híven lennének előadva. De hogy az írónak lelkében élt a nagy királynak idealizált emléke, és hogy a legegyszerűbb vonásokkal képes volt olyannak rajzolni hősét, milyennek hódoló szelleme felfogta, azt csak az tagadhatja, ki előtt a betű többet nyom, mint a hibákban is észlelhető, mindent átható és elevenítő szellem. Ép oly egyszerű s világos képét nyerjük Salamon történetének, mely szinte kész éposz, I. Bélának, Gézának, II. Istvánnak. E király mellett, kit önkénye ellentétbe hoz nemzetével, feltűnnek már a főurak is, mint a nemzet jogainak védői. Abban a Pázmánban, ki Oroszországban a királynak kijelenti, hogy ostromolja ő maga a várat, mert jobbágyai haza mennek, látom a nemzeti alkotmányosság első szószólóját. Szavai ép oly keményeк és önzők, mint a király tettei, de érezni lehet, hogy mögötte a nemzet áll.

Egész irodalmunkban alig van más mű, mely annyira birna hatni a lélekre, mint ezek az egyszerű elbeszélések. Igazi jellemzést csak egyet találunk, a Kálmánét, az pedig épen nem felel meg az igazságnak és nem is poetikus. Ez az igazán nagy király valódi Thersitesnek van rajzolva, sántának, púposnak, selypnek, a mellett ravasznak. Ez elfogúltságot a papoknak iránta való haragjából szokták magyarázni. Sokkal természetesebb azonban az Álmos családjában való ragaszkodásban keresni e gyűlölet forrását.

Krónikánk tehát sokkal inkább egyes személyek története, mint bármely más hasonló munka. De ez is jellemző nemzeti tulajdonság: mintegy a hősök tiszteletének kifejezése. Ép oly jellemző a helyi és rendi vonatkozásoknak majdnem teljes hiánya. A király és az ország teljesen egy: mellettök minden egyéb háttérbe szorúl.

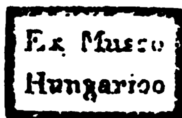
Kézai krónikája

E munkához a XIII. század elején egy új elem járúl, a húnok története, melyen már a Nibelung-monda hatása is meglátszik. Meglehet, hogy ezt német átdolgozó kapcsolta hozzá, mert hasonlatai német viszonyokra vonatkoznak. Így p. o. a húnok nyelve annyira hasonlított szerinte a magyarhoz, mint a szász a thüringiaihoz. A magyar történetre nézve a XIII. század végeig csak gyér adatokat találunk. Ekkor írt Kézai, ki tudákos létére a lehető legtudatlanabb, s hogy csak egy példát említsünk, az V. század elején élt Orosiust a félezredévvel későbbi Nagy Ottó hivatalos historikusává teszi. Kivonatának csak Kún László története ad némi önálló értéket. Sokkal teljesebben tartotta fenn a krónikát a budai minorita klastrom egy hazafias barátja, ki körülbelül a XIV. század elején írt.

De coronatione regis Mathie.

Post mortem Ladizlai regis electus est in regem hungarie Mathias fe. me. filius Illustris Iohis de hunyad ppe. co. bistricien Anno dni millesimoquadringetesimoquinquagesimo octauo: q tam exterris ut bohemis & polois: q nonullis incolis sacre coroe subiectis sibi plurimu isidiatibus ut leo fortissimus: inuictissimusq restitit. Hic etia cu ualidissimo exercitu regnu bozne ingressus castrum munitissimu Iaycza noie e manibus turcoꝝ gloriose eripuerit: deinde uictor rediens ad hungariam: dyademate sancti regis Stephai qd apud Fridericu romanoꝝ impatore habebat: in ciuitate alberegalis potitus est. ¶ Postea uero collecto ingeti exercitu moldauiam terram: puincia sacre coroe subiectam sed p id temporis rebellem ingressus est. ibiq habito acerbissimo conflictu triuphu preclaru atq memorabile obtinuit. Vnde & uexilla pluria inclyte uictorie sue signa buda usq adduxit. que magna cu celebritate in prochiali beatissime Marie uirginis ecclesia affixa hodie conspiciunt. Reliqua au t preclara ac meorabilia facinora sereissimi atq inuictissimi dnij nostri regis: quia tanta sunt q breuiter coprehedi nequeunt: in aliud tempus differenda: ac latius prosequenda erunt. Pro quo dno nostro illustrissimo atq gratioso optimus maximusq deus etiam atq etiam rogandus est: ut eum in pace tranqlla: iusticie obseruatione: suorum dilectione: regni incremento: & diuturna demu uite incolumitate tenere: seruare: & augere dignetur.

Finita Bude Anno dni. M.CCCC.LXXIII in uigilia penthecostes: per Andrea Hess

A Budai Krónika utolsó lapja. (Az első magyarországi nyomda terméke, 1473-ból.)

Olvasás: Praedictus magister Incipit prologus in gesta Hungarum.
Fordítás: *Megnevezett mester, Kezdődik az előbeszéd a magyarok tetteihez.*

ac quondam bonae memoriae gloriosissimi Belae regis
és Magyarország néhai jóemlékezetű nagydicső királyának Bélának

Hungariae notarius, N. suo dilectissimo amico, viro
jegyzője, legkedvesebb barátjának, tiszteletes s a deáki tudomány

venerabili et arte litteralis scientiae imbuto, salutem
mesterségében avatott férfiúnak, N-nek üdvöt

et suae petitionis affectum. Dum olim in scolari studio
és kívánatának teljesedést! Midőn egykor iskolai tanulságon

simul essemus, et in historia Troiana, quam ego cum summo amore
együtt valánk, s a trójai históriában, melyet én igen megszeretvén

complexus ex libris Daretis Phrygii ceterorumque auctorum, sicut a ma-
Dares Phrygius és más szerzők könyveiből, miként mes-

gistris meis audiveram, in unum volumen proprio stilo compilaveram,
tereimtől hallottam vala, tulajdon szerkezetemmel egy kötetbe böngésztem volt,

pari voluntate legeremus, petisti a me, ut sicut historiam Tro-
egy akarattal olvasgatánk, kéréd tőlem: hogy, miként a trójai históriát

ianam belloque Graecorum scripseram, ita et genealogiam regum
s a görögök hadait megírtam vala, úgy írnám neked Magyarország

Hungariae et nobilium suorum, qualiter septem principales personae,
királyai és nemesei származását is, miképen szállott alá a scythiai

quae Hetumoger vocantur de terra Scythica descenderunt, vel
földről a hét fejedelmi személy, kiket hetumogernek nevezünk,

qualis sit terra Scythica, et qualiter sit generatus dux Almus,
vagy milyen a scythiai föld, s miképen született Álmus,

aut quare vocatur Almus primus dux Hungariae, a quo reges Hunga-
vagy miért nevezték Álmusnak Magyarország első vezérét, kitől a ma-

rorum originem duxerunt, vel quot regna et reges sibi subjugave-
gyarok királyai eredetöket vették, vagy hány országot és királyt hódoltattak,

runt, aut quare populus de terra Scythica egressus per idioma alie-
vagy miért nevezik a scythiai földről kijött népet az idegenek

nigenarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur, tibi scri-
nyelvén hungarusoknak s tulajdon magok nyelvén mogeroknak.

berem. Promisi et enim me facturum; sed aliis negotiis impeditus, et tu-
Igértem is, hogy megteszem, de más bajoktól gátolva úgy

ae petitionis et meae promissionis jam pene eram oblitus, nisi mihi per litteras
kérelmedről mint igéretemről már csaknem megfeledkezém, ha Kegyelmed

tua dilectio debitum reddere monuisset. Memor igitur tuae di-
tartozásom leróvására levelével nem int vala. Megemlékezvén azért

lectionis, quamvis multis et diversis huius laboriosi saeculi impe-
Kegyelmedről, noha e munkás világ sok mindenféle baja

ditus sim negotiis, facere tamen aggressus sum, quae facere jus-
gátol is, hozzá fogék megtenni, mit tennem parancsoltál,

sisti, et secundum traditiones diversorum historiographorum divi-
s a különböző történetírók hagyományai szerént,

nae gratiae fultus auxilio, optimum aestimans, ut ne posteris in
isten kegyelmének segélyével azon jó szándékból, hogy a

ultimam generationem oblivioni tradatur. Optimum ergo duxi, ut
maradéknál utolsó iziglen feledségbe ne menjen. Legjobbnak gondolám

vere et simpliciter tibi scriberem, quod legentes possint agnoscere,
neked igazán és egyszerűen megírnom, hogy az olvasók megérthessék

quomodo res gestae essent. Et si tam nobilissima gens Hungariae
mik miként történtenek. S ha az oly igen nemes magyar nemzet

primordia suae generationis et fortia quaeque facta sua, ex falsis fa-
eredetének elejét s minden vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből

bulis rusticorum, vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompnian-
vagy a hegedősök csacska énekéből mintegy álmodozva

do audiret, valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius
hallaná, igen éktelen és elég illetlen lenne. Tehát inkább

ammodo de certa scripturarum explanatione, et aperta historiarum
ezennel irományok bizonyos fejtegetéséből és a históriák nyilván

interpraetatione rerum veritatem nobiliter percipiat. Felix igitur Hun-
magyarázatjából értse nemesileg a dolgok valóságát. Boldog tehát

garia, cui sunt dona data varia. Omnibus enim horis gaudeat
Magyarország, melynek adatott sok jószág. Ezentúl minden időben gyönyör-

de munere sui litteratoris. Quia exordium genealogiae regum.
ködjék írójának szengéjében. Mert íme kezdve van királyai s nemeseinek
származásrendi.

P. dictus magister incipit prologus in gesta hungarorum.
ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis
hungarie notarius. N. suo dilectissimo amico uiro
uenerabili. et arte litteralis scientie imbuto. salutem
et sue peticionis affectum. Dum olim in scolari studio
simul essemus. et in hystoria troiana quam ego cum summo amore
complexus ex libris daretis frigii. ceterorumque auctorum sicut a ma
gistris meis audiueram. in unum uolumen proprio stilo compilaueram.
pari uoluntate legeremus. petisti a me ut sicut hystoriam tro
ianam. bellaque grecorum scripseram. ita et genealogiam regum
hungarie et nobilium suorum. qualiter septem principales persone
que hetumoger uocantur de terra scithica descenderunt. uel
qualis sit terra scithica. et qualiter sit generatus dux almus.
aut quare uocatur almus primus dux hungarie. a quo reges hunga
rie originem duxerunt. uel quot regna et reges sibi subiugaue
runt. aut quare populus de terra scithica egressus. per ydioma alie
nigenarum hungarii. et in sua lingua propria mogerii uocantur. tibi scri
berem. Promisi enim me facturum. sed aliis negotiis impeditus tibi
et personis et mee promissionis iam pene eram oblitus. Nunc in pluribus
tua dilectio debitum reddere monuisset. agnitor quod tue di
lectionis quamuis multis et diuersis huius liberiosi seculi impe
direr negotiis. facere tamen aggressus sum que facere ius
sisti. et secundum traditionem diuersorum hystoriographorum diui
ne gratie fultus auxilio optimum estimans ut ne posteris in
ultimam generationem obliuioni traderetur. Optimum quidem duxi ut
uere et simpliciter tibi scriberem. quod legentes possint agnoscere
quomodo res geste essent. Et si tam nobilissima gens hungarie
primordia sue generationis. et fortia queque facta sua. ex falsis fa
bulis rusticorum. uel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompnian
do audiret. ualde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius
ammodo de certa scripturarum explanatione. et aperta hystoriarum
interpretatione rerum ueritatem nobiliter percipiat. Felix quidem hun
garia. cui sunt dona data uaria. Omnis enim heres gaudeat
de munere sui litterationis. Sed iam exordium genealogie re-

Béla király Névtelen Jegyzője krónikájának első lapja hasonmásban.

Olvasás: Praedictus magister Incipit prologus in gesta Hungarum.
Fordítás: Megnevezett mester. Kezdődik az előbeszéd a magyarok tetteihez.

ac quondam bonae memoriae gloriosissimi B. regis
és Magyarország néhai jó emlékezetű nagydicső királyának Bélának

Hungariae notarius, N. suo dilectissimo amico, viro
jegyzője, legkedvesebb barátjának, tiszteletes s a deáki tudomány-

venerabili et arte litteralis scientiae imbuto, salutem
mesterségében avatott N-nek üdvöt

et suae petitionis affectum. Dum olim in scolari studio
és kívánatának teljesedését! Midőn egykor iskolai tanulság-

simul essemus, et in historia Troiana, quam ego cum summo amore
együtt valánk, s a trójai históriában, melyet én igen nagyszeretettel

complexus ex libris Daretis Phrygii ceterorumque auctorum, sicut a ma-
Dares Phrygius és más szerzők könyveiből, mikint mes-

gistris meis audiveram, in unum volumen proprio stilo compilaveram,
tereimtől hallottam vala, tulajdon szerkezetemmel egy kötetbe foglaltam vala,

pari voluntate legeremus, petisti a me, ut sicut historiam Tro-
egy akarattal olvasgatánk, kéréd tőlem: hogy, mikint a trójai históriát

ianam bellaque Graecorum scripseram, ita et genealogiam regum
a görögök hadait megírtam vala, úgy írnám neked Magyarország

Hungariae et nobilium suorum, qualiter septem principales personae
királyai és nemesei származását is, miképen szállott alá a scythiai

quae Hetumoger vocantur de terra Scythica descenderunt, vel
földről a hét fejedelmi személy, kiket hetumogernek neveznek,

qualis sit terra Scythica, et qualiter sit generatus dux Almus,
vagy milyen a scythiai föld, s miképen született Álmos vezér,

aut quare vocatur Almus primus dux Hungariae, a quo reges Hunga-
vagy miért neveztetik Álmosnak Magyarország első vezérének, kitől a ma-

rorum originem duxerunt, vel quot regna et reges sibi subjugave-
gyarok királyai eredetöket vették, vagy hány országot és királyt hódoltattak,

runt, aut quare populus de terra Scythica egressus per idioma alie-
vagy miért neveztetik a scythiai földről kijött nép az idegenek

nigenarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur, tibi scri-
nyelvén hungarusoknak s tulajdon magok nyelvén mogeroknak.

berem. Promisi et enim me facturum; sed aliis negotiis impeditus, et in
Ígértem is, hogy megteszem, de más bajoktól gátolva úgy

ae petitionis et meae promissionis jam pene eram oblitus, nisi mihi per litteras
kérelmedről mint igéretemről már csaknem megfeledkezém, ha Kegyelmed

tua dilectio recordationem debitum reddere monuisset. Memor igitur tuae di-
tartozásom leróvására levelével nem int vala. Megemlékezvén azért

lectionis, quamvis multis et diversis huius laboriosi saeculi impe-
Kegyelmedről, noha e munkás világ sok mindenféle baja

ditus sim negotiis, facere tamen aggressus sum, quae facere jus-
gátol is, hozzá fogék megírni, mit tennem parancsoltál.

sisti, et secundum traditiones diversorum historiographorum divi-
s a különböző történetírók hagyományai szerint

nae gratiae fultus auxilio, optimum aestimans, ut ne posteris in
isten kegyelmének segélyével azon jó szándéktól, hogy a

ultimam generationem oblivioni tradatur. Optimum ergo duxi, ut
maradéknak utolsó ízigleni feledségbe ne menjen. Legjobbnak gondolam

vere et simpliciter tibi scriberem, quod legentes possint agnoscere,
neked igazán és egyszerűen megírnom, hogy az olvasók megérthessék

quomodo res gestae essent. Et si tam nobilissima gens Hungariae
mik miként történtenek. S ha az oly igen nemes magyar nemzet

primordia suae generationis et fortia quaeque facta sua, ex falsis fa-
eredetének első s minden vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből

bulis rusticorum, vel a garrulo cantu ioculatorum quasi somnian-
vagy a hegedősök csacska énekéből mintegy álmodozva

do audiret, valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius
hallaná, igen éktelen és elég illetlen lenne. Tehát inkább

ammodo de certa scripturarum explanatione, et aperta historiarum
ezennel irományok biztos fejtegetéséből és a históriák nyilván

interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat. Felix igitur Hun-
magyarázatjából értse nemesileg a dolgok valóságát. Boldog tehát

garia, cui sunt dona data varia. Omnibus enim horis gaudeat
Magyarország, melynek adatott sok jószág. Ezentúl minden időben gyönyör-

de munere sui litteratoris. Quia exordium genealogiae regum
ködjék irójának szorgalmáért. Mert ime kezdve van királyai s nemesinek
származásáról.

P. dictus magister incipit prologus in gesta hungarorum.
ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis
hungarie notarius. N. suo dilectissimo amico viro
venerabili. et arte litteralis scientie imbuto. salutem
et sue peticionis affectum. Dum olim in scolari studio
simul essemus. et in hystoria troiana quam ego cum summo amore
conplexeram ex libris darethis frigii ceterorumque auctorum sicut a ma-
gistris meis audiveram in unum volumen pro stilo conpilaveram.
pari voluntate legeremus. petisti a me ut sicut hystoriam tro-
ianam bellaque grecorum scripseram. ita et genealogiam regum
hungarie et nobilium suorum qualiter septem principales persone
que hetumoger vocantur de terra scithica descenderunt. vel
qualis sit terra scithica. et qualiter sit generatus dux almus.
aut quare vocatur almus primus dux hungarie a quo reges hunga-
rorum originem duxerunt. vel quot regna et reges sibi subiugave-
runt. aut quare populus de terra scithica egressus per ydioma alie-
nigenarum hungarii et in sua lingua propria mogerii vocantur tibi scri-
berem. Promisi enim me facturum. Sed aliis negotiis impeditus. tu-
e peticionis et mee promissionis iam pene eram oblitus. nunc in per litteras
tua dilectio debitum reddere monuisset. cogitavi quod iure di-
lectionis quamvis multis et diversis huius laboriosi seculi impe-
ditus sim negotiis. facere tamen aggressus sum quod facere ius-
sisti. et secundum traditiones diversorum hystoriographorum divi-
ne gratie fultus auxilio optimum estimans ut ne posteris in
ultimam generationem oblivioni tradatur. Optimum quod dignum ut
vere et simpliciter tibi scriberem. quo legentes possint agnoscere
quomodo res geste essent. Et si tam nobilissima gens hungarie
primordia sue generationis. et fortia queque facta sua. ex falsis fa-
bulis rusticorum. vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompnian-
do audiret. valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius
amodo de certa scripturarum explanatione. et aperta hystoriarum
interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat. Felix ergo hun-
garia. cui sunt dona data varia. Omnis enim homo gaudeat
de munere sui laboris. Sed ad evidentiam genealogie re-

Béla király Névtelen Jegyzője krónikájának első lapja hasonmásban.

P. dictus magister incipit prologus in gesta hungarorum.
ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis
hungarie notarius. N. suo dilectissimo amico viro
venerabili et arte litteralis scientie imbuto. salutem
et sue peticionis affectum. Dum olim in scolari studio
simul essemus. et in hystoria troiana quam ego cum summo amore
conplexus ex libris darethis frigii ceterorumque auctorum sicut a ma-
gistris meis audieram. in unum volumen proprio stilo compilaveram.
pari voluntate legeremus. petisti a me ut sicut hystoriam tro-
ianam bellaque grecorum scripseram. ita et genealogiam regum
hungarie et nobilium suorum qualiter septem principales persone
que hetumoger vocantur de terra scithica descenderunt. vel
qualis fuit terra scithica. et qualiter fuit generatus dux almus.
aut quare vocatur almus primus dux hungarie a quo reges hunga-
rorum originem duxerunt. vel quot regna et reges sibi subiugave-
runt. aut quare populus de terra scithica egressus per ydioma alie-
nigenarum hungarii et in sua lingua propria mogerii vocantur. tibi scri-
berem. promisi enim me facturum. sed aliis negociis impeditus tu-
e peticionis et mee promissionis iam pene eram oblitus. Nunc in pluribus
tua dilectio debitum reddere monuisti. agitur ergo tue di-
lectionis quamvis multis et diversis huius laboriosi seculi impe-
ditus sim negociis. faceret tamen aggressus sum que facere ius-
sisti. et secundum tradiciones diversorum hystoriographorum divi-
ne gratie fultus auxilio optimum estimans ut ne posteris in
ultimam generationem oblivioni traderetur. Optimum ergo duxi ut
vere et simpliciter tibi scriberem. ut legentes possint agnoscere
quomodo res geste essent. Et si tam nobilissima gens hungarie
primordia sue generationis. et fortia queque facta sua. ex falsis fa-
bulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompnian-
do audiret. valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius
tamen de certa scripturarum explanatione. et aperta hystoriarum
interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat. Felix ergo hun-
garia. cui sunt dona data varia. Omnis enim heros gaudeat
de munere sui litterationis. Ita exordium genealogie re-

Béla király Névtelen Jegyzője krónikájának első lapja hasonmásban.

P dictus magister incipit prologus in gesta hungarorum.
ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis
hungarie notarius. N. suo dilectissimo amico viro
venerabili et arte litteralis scientie imbuto. salutem
et sue peticionis affectum. Dum olim in scolari studio
simul essemus. et in hystoria troiana quam ego cum summo amore
complexus ex libris daretis frigii ceterorumque auctorum sicut a ma-
gistris meis audiveram. in unum volumen pro modo compilaveram.
pari voluntate legeremus. petisti a me ut sicut hystoriam tro-
ianam bellaque grecorum scripseram. ita et genealogiam regum
hungarie et nobilium suorum qualiter septem principales persone
que hetumoger vocantur de terra scithica descenderunt. vel
qualis sit terra scithica. et qualiter sit generatus dux almus.
aut quare vocatur almus primus dux hungarie a quo reges hunga-
rorum originem duxerunt. vel quot regna et reges sibi subiugave-
runt. aut quare populi de terra scithica egressi per ydioma alie-
nigenarum hungarii et in sua lingua propria mogerii vocantur tibi scri-
berem. Promisi enim me facturum. sed aliis negociis impeditus tu-
e peticionis et mee promissionis iam pene eram oblitus. nunc in plurimis
tua dilectio debitum reddere monuisset. Igitur ego tue di-
lectionis quamvis multis et diversis huius laboriosi seculi impe-
ditus sim negociis. faciam tamen aggressus sum que facere vo-
lui. et secundum tradiciones diversorum hystoriographorum divi-
na gratia auxilio optimum estimans ut ne posteris in
ultimam generationem oblivioni traderentur. Optimum ergo duxi ut
vere et simpliciter tibi scriberem. quod legentes possint agnoscere
quomodo res geste essent. Et si tam nobilissima gens hungarie
primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fa-
bulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompnian-
do audiret. valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius
ammodo de certa scripturarum explanatione et aperta hystoriarum
interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat. Felix ergo hun-
garia cui sunt dona data varia. Omnis enim homo gaudeat
de munere sui litteratoris. Ea exordium genealogie re-

Béla király Névtelen Jegyzője krónikájának első lapja hasonmásban.

P dictus magister incipit prologus in gesta hungarorum.
ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis
hungarie notarius. N. suo dilectissimo amico viro
venerabili et arte litterali inbuto. salutem
et sue peticionis affectum. Cum olim in scolari studio
simul essemus et in hystoria troiana quam ego cum summo amore
complexus ex libris daretis frigii ceterorumque auctorum sicut a ma-
gistris meis audiveram in unum volumen proprio stilo compilaveram.
pari voluntate legeremus petisti a me ut sicut hystoriam tro-
ianam bellaque grecorum scripseram. ita et genealogiam regum
hungarie et nobilium suorum qualiter septem principales persone
que hetumoger vocantur de terra scithica descenderunt. vel
qualis sit terra scithica. et qualiter fuit generatus dux almus.
aut quare vocatur almus primus dux hungarie a quo reges hunga-
rorum originem duxerunt. vel quot regna et reges subiugave-
runt. aut quare populus de terra scithica egressus per ydioma alie-
nigenarum hungarii et in sua lingua propria mogerii vocantur tibi scri-
berem. Promisi enim me facturum. sed aliis negociis impeditus tu-
e peticionis et mee promissionis iam pene eram oblitus. Nunc in pluribus
tua dilectio debitum reddere monuisset. agnoscens quod tante di-
lectionis quamvis multis et diversis huius laboriosi seculi impe-
direr negociis. facere tamen aggressus sum que facere ius-
sisti. et secundum traditiones diversorum hystoriographorum divi-
ne gratie fultus auxilio optimum estimans ut ne posteris in
ultimam generationem oblivioni traderetur. Optimum quoque dignum vi-
sum est ut vere et simpliciter scriberem. quo legentes possint agnoscere
quomodo res geste essent. Et si tam nobilissima gens hungarie
primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fa-
bulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompnian-
do audiret. valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius
ammodo de certa scripturarum explanatione. et aperta hystoriarum
interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat. Felix ergo hun-
garia. cui sunt dona data varia. Omnis enim homo gaudeat
de munere sui litteratoris. Ita exordium genealogie re-

Béla király Névtelen Jegyzője krónikájának első lapja hasonmásban.

Az Athenaeum kiadása.

A Képes Krónikában az elbeszélés mellett nagy szerep jut a rajznak, a festészetnek is. A részletezés bámulatos, a színezés oly élénk, mint ha ma festették volna, a felfogás a lehető legnaivabb és legtermészetesebb, mint p. o. midőn a csodaszarvast kopókkal vadásztatja, vagy pedig a hét vezért vasba öltözött címeres lovagoknak rajzolja. Maga az író is le van rajzolva, ez is minorita barát, kinek egy XVI. századi író, Baranyai Decsy szerint, MÁRK volt a neve. Kézirata 1358-ból való, és elején Nagy Lajos képe tündököl, a mint a keleti és nyugoti nemzetek, — fegyver és viselet szerint megkülönböztetve — övezik a trónján ülő királyt. (L. a 81. lapon.) A Képes Krónika

Nagy Lajos dicső korának két egymástól különböző, de egyaránt nagy értékű kútfő tartotta meg az emlékét. Az egyik a *Dubnici Krónikában* maradt meg. Ez színezésben, részletezésben, jellemzésben a régi nemzeti krónikának méltó folytatása. Írója valószinűleg minorita, Lajos király káplánja, ki őt hadjárataiban kisérte. E mű költői becsét mi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy Arany János kiváló előszeretettel használta. Innét merítette a *Sz. Lászlónak* s a *Toldi szerelme* számos epizódjának tárgyát. A Dubnici krónika

A másik KÜKÜLLŐI JÁNOS esperes munkája Lajos király tetteiről. Ez sokkal szárazabb, rövidebb, de az az érdeme, hogy a király egész uralkodására kiterjed, s jellemének vallásos, némileg misztikus vonásaira is vet világot. Küküllői János művét THURÓCZI JÁNOS krónikája őrizte meg számunkra. Mátyás korának ez a tudós itélőmestere egészen az ő idejéig, 1468-ig viszi az eseményeket. Jól értesült, hiteles és tudományossága mellett a népies hagyományokat sem veti meg. Ő beszéli el Kontnak és társainak sorsát. Különösen nagy szeretettel ír Hunyadi Jánosról, a nemzet hőséről, és fiának, a nemzet reményének, királylyá választásáról. Küküllői János

A nemzeti érzés ép annyira megvan az ANONYMUS híres művében, de ebben aránylag sokkal nagyobb rész jut már az egyházi felfogásnak és a rómain alapuló míveltségnek. Régi történetíróink közt kétségtelenül Béla király jegyzője bírt a legterjedelmesebb egyházi és világi olvasottsággal. Ő már annyira keresztyén, hogy a magyarok honfoglalását útonútfélen a kiválasztott nép kanaáni hadjáratához hasonlítja, annyira, hogy szerinte már a pogány Álmosban, a »jókedvű adakozóban« is megvolt a Szent-Lélek adománya. A mellett ismeri és felhasználja az akkori irodalom egész körét, Nagy Sándor mondáját, a középkori trójai mondát, Isidorus etimologiáit és Regino krónikáját. Már e szélesebb körű míveltségéből és a biblikus vonások előtérbe lépéséből is következtetjük, hogy műve későbbi eredetű a nemzeti krónikásénál. Anonymus

A *Gesta Hungarorum* írója magát Béla király jegyzőjének nevezi, mi szabad tért enged őt az 1060—1270 közti időbe helyezni. Régebbi történetíróink szerették őt I. Béla kortársának feltüntetni, hogy előadásának hitelességét valamikép támogassák. De a kritika egymásután lerontotta erősségeiket, most már alig van szakember, ki őt III. Béláénál régebbi korba helyezné. Az eredeti kézirat nem maradt meg; az a könyv, melyet a

bécsi könyvtárban őriznek, a XIII. század végén vagy a XIV-nek elején írott másolat.

Anonymus kora

Tekintettel azon nagy szerepre, melyet nála a kúnok játszanak, tekintettel arra, hogy a honfoglaló magyarokat azon úton hozza be, melyen a tatárok tényleg bejöttek, tekintettel végre arra, hogy a nála előforduló hely- és személynevek legtöbbje megvan IV. Béla és Kún László okleveleiben, mi inkább azon nézet felé hajlunk, mely őt IV. Béla jegyzőjének állítja. Saját korának viszonyait ülteti át az őskorba, és a részleteket, különösen a beszédeket, gyakran a mondákból, különösen a Sándor-mondából vett vonásokkal tölti ki. Magyar volta nem szenved kétséget. Megőrzött több régi szót *(aldumas, tulbou)* és a személyneveket gyakran raggal közli *(Edunec, Edumernec)*.

Más nemzetek pontosabb, szebb latinsággal írott történeti emlékekkel dicsekednek. De nemzetibb és mély történeti igazság mellett költőibb lendületű emléke egy országnak sincs, mint a minőt mi birunk nemzeti krónikánkban.

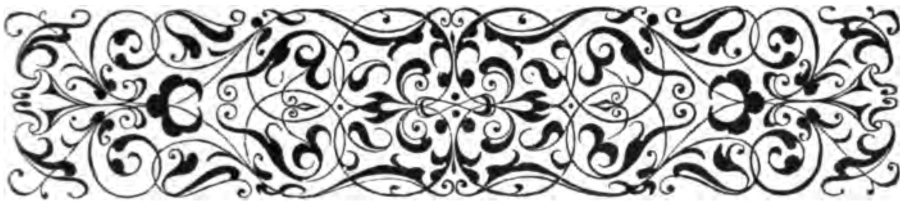

II. Ulászló és gyermekei. (A Gersei-családnak adományozott címeren.)

VALLÁSI ÉS NEMZETI HARCOK KORA

PROTESTÁNS KOR,
ANTIREFORMÁCIÓ KORA, NEMZETIETLEN KOR

13. A protestáns kor áttekintése.

(1526—1606.)

HAZÁNKNAK XVI. SZÁZADI TÖRTÉNETE a leghatározottabban ellentmond azon közönséges felfogásnak, mintha csakis a politikai hatalommal, anyagi jóléttel járhatna együtt az irodalmi fölvirágzás. A magyar nemzet aligha élt szerencsétlenebb korszakot, mint a melynek kezdetét a mohácsi vész jegyzi, végét a magyar nemzetet két ellenséges táborra osztó Bocskai-féle szabadságharc határolja és a melynek minden esztendejét török, német és magyar fegyvertől kiontott honfi vér festi emlékezetesen pirosra. S mégis a török járás, a német dúlás ez éveiben, a magyar állami és társadalmi rend teljes felbomlásának e napjaiban, »*Zápolya öldöklő századjában*« ébred föl igazán a magyar szellemi élet, ekkor születik meg tulajdonkép a magyar irodalom.

Csodálatos jelenség ez, melyet nem értet meg más mint az eszmének, egy új eszmének minden akadályon diadalmaskodó ereje. Egy új eszme, a hitbeli és erkölcsi megújulás, a reformáció mívelte a csodát, hogy a magyar nemzet, bár a török évről évre pusztította várait és hasogatta ki a hazából a legszebb részeket, föl tud lelkesedni templomok és kivált iskolák építésére, hogy, bár ezer és ezer magyar nyögött rabszíjon Konstancinápoly partjain, főurak és egyházak nem sajnálják az áldozatot tanulnivágyó ifjakat és tudományszomjas férfiakat külföldi egyetemekre küldeni. **A reformáció hatása**

A reformáció eszméje mívelte a csodát, hogy a magyar nép, bár az idegen eredetű uralkodó család ellen folyton védeni kényszerűlt ősi alkotmányát, megótalmazza a lelkiismeret új szabadságát is, hogy, bár a pártokra szakadt országban az ellenfelek egymás javait ragadozták, birtokait foglalgatták, nem feledkezik meg a szellemi javak védelméről sem. Valóban csodák történtek akkor, midőn a főúr, ki a végvárak erősítésének, újabb meg újabb csapatok kiállításának terhe alatt már roskadozott, mégis kész áldozni könyvnyomdákra, vallásos és tudományos munkák költséges kinyomtatására, s a midőn a közember, ki éjjel-nappal fegyvert hordott kezében az ismert és ismeretlen ellenségek visszaverésére, legelső pihenő óráját arra fordítja, hogy lelkét jámbor olvasmánynyal építse. Csodás

korszak, mely, bár a keletről, nyugotról fenyegető vész végső erőfeszítésre kényszeríti a nemzetet, mégis fölös számmal terem szellemi harcost, írót, tudóst, költőt is. Ha a bibliai nép a babiloni fogságból visszatérve, egyik kezében fegyvert, másikban építő szerszámot tartott, a XVI. század magyarját sem képzelhetjük el máskép, mint a ki egyik kezében kardot ragad török és német ellen, másik kezében tollat forgat lelki üdvének biztosítására, áhitatának és hazafias érzésének erősítésére, a magyar történeti és mondai emlékek megőrzésére, a szellemi táplálék, a gyönyörködtető olvasmány után vágyó nép szükségletének kielégítésére.

A reformáció terjedése

A reformáció szellemi mozgalma, mely megváltoztatja hazánknak vallási, irodalmi, sőt politikai képét, a futó tűz gyorsaságával, az új eszme ellenállhatlan erejével terjed el Magyarországon. Az új tanítás lángja először a határszéleken lobog föl, a szász Királyföldön, a német Szepességen, mint a mely két vidéknek mívelt és iparűző városai anyaországukkal sokszoros szellemi és anyagi kapcsolatban állottak. Luther merész föllépéséről szebeni, lőcsei s más német városbeli kereskedők és tanuló ifjak hozzák hazánkba az első hírt; a hírt nyomban követik Luthernek és a többi reformátoroknak iratai. A szélekről csakhamar tüzet fog az ország szíve, Buda is, a hol Mária királyné udvari papja, *Henkel János* is a reformációhoz hajolt, és a hol 1522-ben *Grineaus Simon* és *Winshemius Vitus,* egyetemi tanárok, felsőbb pártfogással nyiltan kezdték hirdetni Luther tanításait.

Az új tanok tüzére csak olaj volt az 1525. évi kegyetlen törvény, mely a hirhedt *»lutherani autem comburantur«* szavakat foglalta magában, és a mely csakugyan máglyára is vitte Luthernek néhány magyar hívét. Azonban az eddig rejtőzködő reformáció támadó arccal, sőt a hódítás bevallott szándékával csak a mohácsi vész után lép föl, a mikor elesett a katholikus főpapság jó része, midőn az úgyis mélyen sülyedt magyar egyház vezetés és összetartás nélkül maradt, midőn az egyházi vagyont királyok és főurak egyaránt siettek szétragadozni, midőn az ellenkirályok pártszempontokból nem merték a reformáció híveire hozott szigorú törvényeket komolyan végrehajtani, és midőn a magát mindinkább befészkelő török nemcsak nem gátolta, de szívesen látta a császárral és az egész Habsburg-házzal ellentétes protestáns vallásnak előhaladását.

Különben a tiszta magyarság körében az új vallás csak akkor verhetett mélyebb gyökeret, midőn levetkezte a külföldi színt és megfosztatott a *német hit* gyűlölt nevétől, midőn Wittenbergából hazatért lelkes ifjak és tudós férfiak magyar nyelven és magyar hazafias célzattal kezdték hirdetni az idegenben támadt, jórészt a román és germán világnézet ellentétéből fakadt szellemi mozgalom elveit. 1531-ben kezdi meg térítői működését Budán az első magyar ajkú reformátor, a *»magyar Luther«* névvel kitüntetett *Dévai Biró Mátyás,* a ki egyik ország szélétől a másikig, Kassától Sárvárig prédikálta Luther tanait, hogy hosszas hányatás,

bécsi fogság, külföldi bujdosás után végül Debrecenben a Kálvin felfogását hirdesse és így élte végén (1547.) a helvét hitvallásnak alapját megvesse. Magyar hittérítők

A Dévaival egy időben és azonos módon működő reformátorok, a kik közűl *Ozorai* Békést, *Batizi* Ugocsát, Szatmárt, *Sztárai* a Duna és Dráva közét, *Stöckel* Abaujt és Sárost, *Szegedi Kis István* a török hódoltságot térítette az új hitre, néhány évtized alatt Luther, majd Zwingli és Kálvin követőjévé tették az egész országot a Magas-Tátrától a Száváig, az Olt mellékétől a Lajta partjáig, elterjesztvén az új hitet nemcsak a míveltebb németek és az értelmes magyarság körében, hanem szórványosan még a tót, szerb és oláh nemzetiségek között is, híveket toborzván az egyházi és világi főurak, a városi polgárok és az elnyomott jobbágyok soraiból egyaránt.

Egy protestánskori magyar reformátor-író: Szegedi Kis István.

Ha e gyors és teljesnek mondható siker okait keressük, aligha elégedhetünk meg a föntebb elősorolt, a terjedésre kedvező külső körülmények magyarázatával; sőt azon felfogás sem fejt meg mindent, hogy az új eszme, ha egyszer támadólag lép föl, ellenállhatatlan erővel söpri el a múltnak összes hagyományait. Az egész nemzetre kiható ily nagy változásnak, — azt hiszszük — a nemzeti felfogás és élet mélyében találhatók fel erkölcsi és lélektani okai. A magyar nemzet józan gondolkozása és egyszerű érzése — úgy látszik — soha sem forrt teljesen össze a középkor miszticizmusával; annál inkább egyezett a reformációval, mely az érzelmi rajongással bizonyos értelmi józanságot, az érzelgő vallásossággal komoly buzgóságot állított szembe. E felfogás mellett szól az is, hogy a magyar nép örömmel fogadja a reformációnak mind radikálisabb fejlődését. Luther tanítását csakhamar elnyomják Kálvin hitbeli nézetei; majd Kálvin vallástételét is odahagyja a magyarság jó része és

az unitárius elveknek hódol, sőt az unitárizmus magyar fejének, *Dávid Ferencnek* akad néhány oly híve, a kik csupán az ó-testamentomot ismerik el szentírásnak és így megalkotják a szombatosok szektáját, ezt az eredeti magyar felekezetet.

A reformáció országos hódításának titkát talán még az is segít megfejteni, hogy magyar hirdetői mindjárt kezdettől fogva politikai, mondhatnám, hazafias színbe vonták, úgy hogy protestáns vallás és magyar hazafiság csakhamar kapcsolatba jutott. Térítők, vitatkozók, írók és költők úgy tüntetik föl az új hitet, mint istennek különös ajándékát, melynek segítségével a magyar nemzet megtisztúlhat korábbi vallási és politikai bűneitől és a mely egyedül szolgálhat ótalmául a pártokra szakadt, a töröktől végromlásra juttatott magyar hazának; szóval a XVI. századi magyar a reformációtól nemcsak lelke üdvösségét várja, de hazája boldogulását is reményli; valamint hogy a középkori magyar is nemcsak vallásos áhitattal, hanem hazafiúi tisztelettel fordúlt Szűz Mária, Szent István és László alakjaihoz.

Iskolák és sajtó mint a hódítás fegyverei

A magyar irodalmat azonban nem annyira a reformáció hódítása, mint e hódítás fegyverei érdeklik. Magyar iskolával és magyar sajtóval küzdött és győzött az új hit, úgy hogy egyszerre örök dicsőségül két nagy vívmányt ér el, megteremti a magyar könyvirodalmat és nevel hozzá magyar olvasó közönséget.

A hittérítő ugyanis egyúttal iskolaalapító; nem elégszik meg azzal, hogy elfogadtatja az új tanokat a községgel, meg is akarja benne gyökereztetni; épen azért, mielőtt más falu vagy város felé venné útját, előbb a földesurat vagy a föld népét iskolaalapításra és az új hittől áthatott tanító fogadására bírja. Így keletkezik a szepesi és szász városokon kívül Sárospatakon és Debrecenben, Nagyváradon és Kolozsvárt, Tolnán és Sárvárt magasabb rendű iskola, ha a százával előállott elemi iskolákat nem is említjük. — A reformátorok azonkívül jórészt könyvnyomtatók is voltak. Prédikációikat, vitairataikat, vallásos költeményeiket sokan a maguk nyomdáján adják ki, mint *Heltai Gáspár* Kolozsvárt, *Huszár Gál* M.-Óvárt és tartózkodása más helyein. Ha pedig saját nyomdát nem szerezhet a prédikátor, a pártfogó főúrral állíttat föl, a milyen volt például a sárvár-újszigeti *Nádasdi Tamás* jóvoltából.

Az iskola és sajtó nemcsak a katholicizmus ellen szolgált fegyverül, hanem midőn a reformáció iránya többfelé ágazott, az új hit követői egymás ellen is fölhasználták. Különben az a szakadás, mely a protestantizmus belső erejét annyira meggyöngítette és az ellenreformáció föléledését oly nagy mértékben elősegítette, a magyar irodalomra csak szerencsének mondható. Az ágostai és helvét hitvallások közötti vetélkedésnek és kivált a szentháromsághívők és az unitáriusok között folyt elkeseredett küzdelemnek sokkal több irodalmi terméket, gúny- és vitairatot, továbbá vallásos költeményt köszönhetünk, mint általában a

Oláh Miklós

protestantizmus és a katholikus egyház mérkőzésének. A katholicizmuson ugyanis a föllépő új hit a mohácsi vész után rendkivül könnyű diadalt arat; az ó-egyházat első meglepetésében annyira elhagyja az erő-érzet, hívei közül úgy elpártol minden kiválóbb szellem, hogy a szervezete, szertartásai és dogmái ellen intézett támadások egész özönét — mondhatni — némán, megadással tűri. Katholikus vitairatok — legalább magyar nyelven — csak a század második felében állanak elő, midőn a trienti zsinat világszerte megindította a katholikus egyház újraszervezését, midőn a kiváló tudós és államférfiú, *Oláh Miklós,* esztergomi érsek, (1554—65.) új életet lehel a magyar katholicizmus haldokló tagjaiba, és főkép, midőn a mindig tanúlni kész Róma hívei eltanúlják a reformátusok két leghathatósabb fegyverének, a magyar iskolának és sajtónak használatát, a miben az egyház új vezetői, a jezsuiták csakhamar mérkőznek mestereikkel, sőt támadóra fogván a dolgot, e korszak legvégén le is győzik elleneiket. A protestánsok módjára, a felekezeti felfogást is ők szintén összekötik hazafias eszmékkel.

Præsulis effigiem quisquis depinxit OLAHI,
Vicit Apellæam sedulus arte manum.

Oláh Miklós, esztergomi érsek, arcképe és neváláírása.

A XVI. századi irodalmat tehát legnagyobb részben vallásos mozgalmak, felekezeti küzdelmek teremtik; egynéhány, nagyon is magánosan álló világi terméket kivéve, vallásos íz és szín ömlik el prózán és versen, tanításra és gyönyörködtetésre szánt műveken, a költészetnek minden faján, a lírai, az epikus és drámai költeményeken egyaránt. Az irodalmon uralkodó vallásos szellem pedig első sorban protestáns; katholikus költészetről az egész korszakon végig sem emlékezhetünk.

Az új hit követeli a nemzeti bibliát és így áll elő a biblia részben való vagy teljes fordításainak egész sora; az új hit támad és védekezik és így

A reformáció irodalma

születnek meg a nagyszámú vita- és gúnyiratok; az új hit az élőszó erejével hódít és így keletkeznek a magyar prédikációknak tömérdek és vaskos kötetei. A reformáció beviszi a nemzeti nyelvet az isteni tiszteletbe és ezért fordítják le hivatott és hivatlan költők több ízben a zsoltárokat, himnuszokat és szereznek számba is alig vehető sokaságú, templomi használatra szánt énekeket; a reformáció minden hittételét a bibliára építi és ezért foglalják versbe névtelen és névre alig érdemes énekszerzők a bibliának, kivált az ó-testamentomnak szebb részeit; a reformáció, főkép a kálvinizmus, komorabbá teszi a hívek életfelfogását és ezért támadnak azok a sajátságos hazafiasan-vallásos magyar költemények, melyeket szerzőik *siralmaknak* neveztek.

A vallásos szellem azonban nem foglal el minden lelket és nem hajt a maga szolgálatába minden irodalmi terméket. A magyar nyelven folytatott irodalmi munkásság maga után vonja a magyar nyelvtudományi úttörő műveit, a magyar nyelvtan és szótár első zsengéit; a reformációból folyó, a nép felvilágosítására irányuló törekvés hozza létre az első magyar nyelvű történelmi, jogi és természetrajzi műveket. Az átalános irodalmi fellendülés még egy régi műfajt, a históriás énekek kivesző műfaját, is fölelevеníti egy kis időre Tinódiban és társaiban; egyszersmind új költői termékeknek nyit utat két irányban is, midőn minden vallásos színtől és tanító célzattól ment hazai és főkép külföldi mondaforrásokból merített prózai és verses elbeszéléseket nyújt a magyar olvasó közönségnek gyönyörködtetésül, és a midőn az egyházi énekek mellett helyet juttat a műköltészetben a szerelmi lírának, az eddigelé megvetett, a nép közé száműzött *virágénekeknek*.

14. A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon.

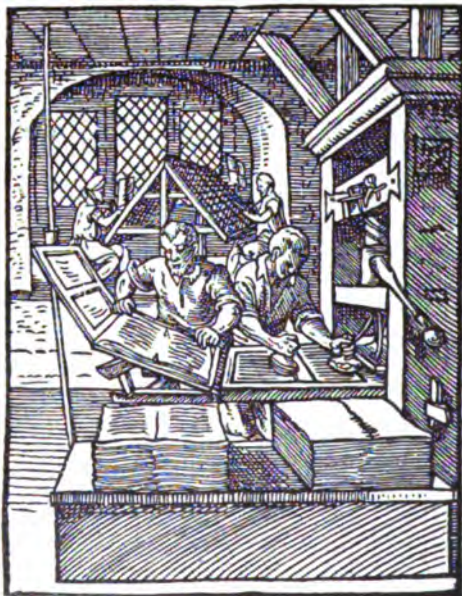
MIELŐTT TULAJDONKÉPENI TÁRGYUNKRA TÉRNÉNK, előbb a könyvnyomtatás első termékeiről, melyeket ***ősnyomtatványok***nak (incunabula) nevez a bibliografia, kell általában egyet-mást elmondanunk. Ezek az ősnyomtatványok, melyeknek határául az 1500-ik évet szokás fölvenni, a csínt és fényt illetőleg távolról sem közelítik meg a középkornak sokszor rendkívüli pazar módon készített és diszített kéziratait. Csak lassan, midőn a könyvnyomtatók Olaszországban a szebb kéziratokat vették mintákul, nyer a nyomtatvány díszesebb külsőt. A kezdetlegességnek lehet tulajdonítani azon körülményt, hogy Mátyás király nagyhírű könyvtárából, mint föntebb láttuk, az eddigi kutatások szerint a 125 kódexen kívül csak egy ősnyomtatvány maradt fenn.

Az ősnyomtatványokat kezdetben főkép hártyára nyomtatták. Midőn a könyv már nem képez dísztárgyat, hanem a tanúlmányozás segédeszközévé kezd válni, akkor a hártyát a papiros váltja fel, mely vastagságra és szépségre gyakran megközelíti a hártyát. A könyvek alakja kezdetben az ívrét (folio) volt, de a nehézkes használat miatt nemsokára negyedrétű alakban nyomatták azokat. 1467-ban már nyolcadrétű munkák is láttak napvilágot. Az ősnyomtatványoknak eleinte nem volt külön címlapjok, hanem az első lapon van a fejezeteket felsoroló tartalomjegyzék; vagy pedig, mint a Thuróczi-krónikánál is látható, ajánló levéllel kezdődik: ***Ad egregium dominum Thomam de drag..... prefatio iohannis de thwrocz: in primum librum chronice hungarorum foeliciter incipit.*** Tulajdonképeni, most dívó, bár rövidebb, címlapokkal csak később találkozunk. A munka rendesen a következő szavakkal végződik: ***Explicit liber, qui dicitur....*** vagy ***Finiunt feliciter.....*** Ezt látjuk a Thuróczi-krónikának brünni kiadásánál, mely így végződik: ***Illustrissimorum hungarie regum chronica.... finit felicius.*** Az ily végsorokból (colophon) megtudjuk a könyv címét, a nyomtatás helyét és idejét és a könyvnyomtató nevét, a kinek műhelyében a mű készült. A lapszámozás csak a XV. század 80-as éveiben kezdődik; akkor is csak a levél első lapját látták el római, majd arabs számokkal. Hasonlókép áll a dolog a ***signaturák***kal, vagyis az ívek sorrendjét jelző betűkkel. Ezeket is ez időben kezdik használni.

Ősnyomtatványok

Az ősnyomtatványok díszítése

A könyv külső díszét nagyban emelték a szép és tiszta nyomáson és papiroson kívül a kezdőbetűk (initiale) és fametszetek. Az iniciálék befestése és a fametszetek színezése a miniátorok és illuminátorok dolga volt. Minthogy a festés tetemes összegbe kerűlt, a könyvnyomtató az iniciálék helyét üresen hagyta vagy pedig a szöveg betűjénél jóval kisebbel jelölte meg a befestendő betűt, hogy a miniátor el ne téveszsze. A tulajdonos azután ezekhez fordúlt. Az iniciálékat rendesen vörössel és kékkel festették be. A miniátorok azonban sokszor a fejezetek elejére díszes polychromba foglalt arany iniciálékat festettek, a könyv első lapját pedig vörös, kék, zöld és fehér arabeszkes díszkerettel vagy szalagdíszszel ékesítették. Egy 1476-ki velencei Plinius-kiadásban, mely az 1882-ki könyvkiállításon is látható volt, a díszesen festett kezdőbetűk híres rómaiak és görögök képeit foglalják be. A XV. század vége felé már fametszetű, virágos díszítésű iniciálék kezdenek divatba jönni. A fametszetek kifestése is utólag, sokszor nagyon későn történt. Ezt látjuk Thuróczi krónikájánál. Vannak példányok, melyekben a fametszetek ki vannak festve, de vannak olyanok is, melyekben a festés hiányzik. Az ily példányok könyvészeti tekintetben becsesebbek.

XVI. századi könyvnyomtató műhely.

Gutenberg találmánya a föltalálás után mintegy húsz évvel jutott el hozzánk. Geréb László budai prépost és alkancellár a miveltség terjesztésének e fontos esz-

Hess András

közéről hírt vévén, 1472-ben HESS ANDRÁSt Velencéből Budára hívta s vele állíttatta föl az első hazai nyomdát, megelőzve ezzel több külföldi államot, mint Németalföldet, Angol- és Spanyolországot, sőt Cseh- és Lengyelországot, Ausztriát. Nyomdájának két termékét ismerjük. Az egyik, mely év nélkül jelent meg: *Magni Basilii Leonardi aretini in opusculũ de legendis poeticis* címet visel, s a 15-ík levélen van a kolofonja: *Sic finis libelli Basilii est per A. H.* E két betű Hess András nevének kezdőbetűje. A másik már vaskosabb munka, s kisívrétű 67 levélből áll; ez a *Chronicon Budense* név alatt ismeretes magyar krónika, mely a magyar történetet a húnok eredetétől kezdve Mátyás király megkoronáztatásáig tárgyalja. A munka Geréb Lászlónak van ajánlva s mostanáig tíz példányban ismeretes. A kolofon szavai szerint: *Finita Bude Anno dni M.CCCC. LXXIII. in vigilia penthecostes: per Andreā Hess.* Mint a mellékleteink közt levő

hasonmáson látható, e nyomtatvány az olasz hatást hordja magán, a mennyiben nem az akkor szokásos gót betűkkel, hanem a kerek (római) típussal készült, melyet Hess Olaszországból hozott magával.

Magyar nyomdászok külföldön

Azonban a budai nyomda nem volt hosszú életű. Alig született meg, már is elenyészett nyomtalanul. Mi volt a megszünésnek oka, arra nézve nincsen semmi adat. Elemi csapás érte-e a nyomdát, vagy, mint némelyek állítják, Hess halála miatt szűnt meg, biztosan nem állíthatjuk. Hess halála még nem lett volna elegendő ok. Hisz tudjuk, hogy ez időben már több magyar ember dolgozott külföldi, főkép olaszországi nyomdákban, így NAGYSZEBENI TAMÁS 1472-ben Mantuában, később Modenában, BRASSAI ANDRÁS 1476 óta Velencében, ERDÉLYI BERNÁT 1478 óta Paduában, MAGYAR PÉTER 1482 óta Lyonban, FEKETEHALMI MÁRTON 1484-ben, GARAI SIMON pedig 1491 óta Velencében. Ezek közül bizonyára meg lehetett volna nyerni valamelyiket a nyomda tovább vezetésére. Tény az, hogy ismét a külföldhöz kellett fordúlni. Közvetítőül szolgáltak a budai nyomda megszünése következtében keletkezett budai könyvárusok, a kik 1484-től 1525-ig Nürnbergben és Velencében nyomatták különösen a hazai egyházak számára szükséges könyveket. Ösztönözte őket erre Mátyás királynak a Budai Krónika megjelenése után hat évvel kiadott rendelete, melyben az egyházakat misekönyveik és breviáriumaik kinyomatására utasította. S 1480-ban meg is jelenik Veronában az első missale, e címmel: ***Ordo missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum.*** Az 1484—1525-ig terjedő időszakból tizenegy könyvárus nevét ismerjük. Megemlítendő közülök FEGER TIBOLD, ki 1488-ban Ratdolt Erhard augsburgi nyomdásznál kinyomatta Thuróczinak a magyar királyok arcképeivel és számos csataképpel diszített krónikáját. E munkából két oly hártyára nyomtatott példány van a Múzeum könyvtárában, melyben Fegernek Mátyás királyhoz intézett ajánló levele arany betűkkel van nyomtatva.

T Quid hæc præcanti referam?
Was ãtwort ich dẽ der solchs wunscht
Co mã odpowiedziecz ták żegnaiacemu.
Mych ezeketh nekem kywanoknak
T Tantundem tibi reprecor. mongyak
Ich wunsch dyr eben auch so uiel.
Tákoz y ia tobie sprzyiaie.
Ezeketh enys neked kywanom
FINIS.

Formulæ puerorum exitum e schola rogantium.

Heyden Sebald négy nyelvű iskolai könyvének utolsó lapja.

Döntő befolyással volt a nyomdászatra a reformáció. Ennek terjedésével csakhamar gondoskodni kellett a szentírásnak és tankönyveknek anyanyelven való készítéséről. A XVI. század első nyomtatványai még nem a hazában készültek. ***Krakkó***, melynek nagyhírű egyetemét a magyar ifjak nagy számmal látogatták, volt a szellemi táplálék megteremtője. VIETOR JEROMOS

Krakkói magyar nyomtatványok

nyomdájából kerültek ki a legelső nyomtatványok: Az első ezek között *Heyden Sebald: Puerilium colloquiorum formulae* című munkája (1531.), melynek egyetlen csonka példánya a Nemzeti Múzeum birtokában van. Utána következik: *Komjáthi Benedek* által fordítva *Szent Pál levelei,* mely 1533-ban Perényi Gábor özvegyének, Frangepán Katalinnak költségén jelent meg. Nagybecsű e nyomtatvány már azért is, mert ez a magyar irodalomnak maig fenmaradt első nyomtatott emléke. Mintegy 19 magyar nyomtatvány került ki a krakkói nyomdából, melyek közül nevezetesebbek: *Gálszécsi István*nak töredékben fenmaradt: *Énekes-könyve* (1536), *Székely István: Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanúsága* (1544); ugyanannak *Zsoltár-könyve* (1548); *Dévai Mátyás: Orthographia Ungarica*ja. (1549.) Krakkó mellett még *Bécs* említendő, hol SINGRENIUS JÁNOS nyomdája működött. Az ő jól berendezett nyomdájában látott napvilágot *Pesti Gábor* több munkája.

EPISTOLÆ
PAVLI LINGVA HVN-
GARICA DONATAE.
AZ ZENTH PAAL
leueley magyar nyeluen.

Komjáthi Benedek: Szent Pál leveleinek címlapja. (1533.)

Hazánkban, félszázados szünet után, az első nyomda Erdélyben keletkezett; ez az 1529-ben létesített *nagyszebeni* nyomda, de a mely rövid életű volt. Csak a nagyhírű HONTER JÁNOSnak sikerült 1535-ben oly nyomdát felállítani szülővárosában, *Brassó*ban, mely huzamosb ideig virágzott. A bázeli egyetemről hazajövén, az ott szerzett készletekkel ruházta be nyomdáját, melyből latin, német, sőt görög munkák is kerültek ki. Nevezetes e nyomda arról is, hogy papirszükségletét magyar papirmalomból fedezte.

De legnevezetesebb, mert legelső magyar nyomda, a vasmegyei *Sárvár* mellett fekvő *újszigeti nyomda* volt, melyet 1536-ban Nádasdy

Ujsziget és Kolozsvár

Tamás horvát bán, későbbi nádor állított fel, s annak vezetését SYLVESTER JÁNOSra, ki 1536-ban az újszigeti iskola tanítója volt, majd ABÁDI BENEDEKre bízta. E nyomdának két terméke maradt fenn, mindkettő Sylvesteré: egyik a *Magyar-latin nyelvtan* (1539.), másik az *Új testamentum* (1541.), mely gót betűkkel van nyomtatva s fametszetű képes iniciálékkal diszítve. 1541 után az újszigeti nyomda, talán a törökök pusztítása következtében, megszűnt, s a következő tizenhét év alatt, valamint előbb, úgy most is Krakkó látta el a hazát magyar nyomtatványokkal.

AZ ROMA VAROSA BELIEK-
nek yrth zenth Pal Leuelnek rewyden
ualo Magyarſag aes ertelme.

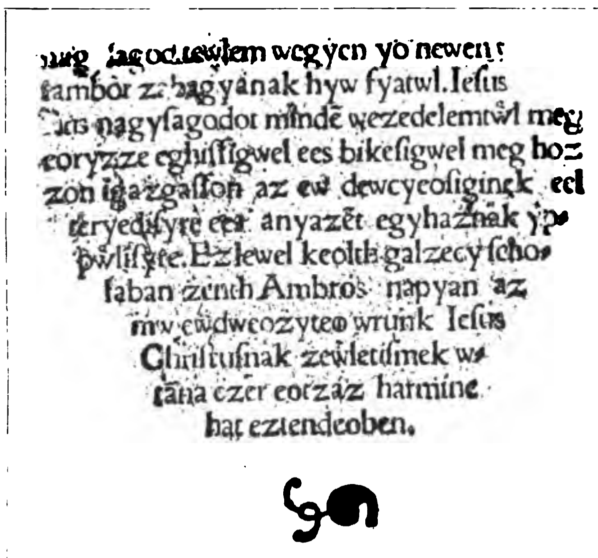
YNth ʒenth
Hieronymus
mongya lęs
yrtha aʒ phi-
lemonnak irth
epiſtolan elw-
ʒwr ʒenth Pal
Apaſtalth hy-
wattattath Saulnak / aʒ Pal newet kegyg
veʒeteken newul mynth egy diadalmas nye-
rekgeth maganak tulaydonytotta / lewth
lenny aʒ Sergius Paulus proconſultul/kyth
aʒ Chriſtuſnak megh nyerth/ mikeppen ol-
uaſſuk aʒ apoſtoloknak iaraſokrol yrth ke-
nywnek tyʒen harmadyk reʒeben, Iſmeg-
len nemelyeketh yr kyk´aʒth mongyak ho-
gy aʒ Sidoſagban mondatot Saulnak / ęs
aʒ megh tęres ſfordulas·vtan / newęthes el
val toʒtatta lenni. De aʒ Origenes doctor-
nak mondaſa ęs velekedeſe tethcyk iobnak
ęs alkolmatosbnak. Mykeppen aʒ o twr-
B wennek

Komjáthi Benedek: Szent Pál leveleinek első lapja.

Azon három magyar város közül, melyeknek a XVI. századtól fogva van virágzó nyomdájuk, *Kolozsvár* áll első helyen. HELTAI GÁSPÁR 1550-ben hazajövén a wittenbergi egyetemről, HOFGREFF nyomdászszal egyesült, s egy korához képest jól felszerelt nyomdát állított fel, melynek szép betűi, csinos iniciálói és diszítései voltak. Nyomdásztársának megférhetlen természete miatt 1553-ban visszavonúlt a nyomdától, s 1553—59-ig Hofgreff maga vezette azt. 1559-ben ismét átvévén, ő volt a nyomda tulajdonosa egész 1575-ben bekövetkezett haláláig. Utána özvegye, majd fia bírta. Nyomdájából néhány német és latin könyvön kivül, számos magyar theologiai, költői és tudományos munka került ki. Mint legnevezetesebbek említhetők: a *Martinuzzi* által kiadott *Ritus explorandae veritatis* (1550), *Tinódi Sebestyén Cronikája* hangjegyekkel, a Hofgreff-féle *Énekes-könyv, Száz fabula Aesopusból, Werbőczi Törvénykönyve*, a *Cancionale azaz históriás énekes-könyv*, s több más. E kor szebb nyomtatványai közé tartozik *Heltai Chronikája*.

A debreceni nyomda

Magyarországnak legnevezetesebb nyomdája a ***debreceni*** volt, melyet a kassai fogságából Debrecenbe menekült pap, HUSZÁR GÁL 1561-ben alapított: ***Melius Péter*** debreceni prédikátornak három munkáját adta ki. Huszár Gál innen Komjátiba ment, hol mint lelkésznek saját nyomdája volt; 1574 körül kiadta ***Énekes-könyvét***. A debreceni nyomdászok közül mint tevékenyeket kell kiemelnünk: TÖRÖK MIHÁLYT, kinek nyomdájából került ki a nemrég feltalált ***Szegedi Gergely Énekes-könyve*** (1569.) Ő utána következett KOMLÓS ANDRÁS, a lengyel nemes származású HOFFHALTER RAFAEL, eredeti néven ***Skrzetuski***. — E század nyomdái közül még a ***bártfai*** érdemel említést, melyet GUTGESELL DÁVID 1578-ban állított föl, s melyben a század végeig több magyar, latin és német munka jelent meg.

[illegible] ſagod lewlen wegyen yo newen:
ſambor z[illegible] bagyanak hyw fyatwl. Ieſus
[illegible] nagyſagodot minde wezedelemtwl meg
eoryzze eghiſſigwel ees bikeſigwel meg hoz
zon igazgaſſon az ew dewcyeoſiginek eel
teryedeſyre eez anyazet egyhaznak ype
pwliſyte. Ez lewel keoltk galzecy ſcho
ſaban zenth Ambros napyan az
mv ewdweozyteo wrunk Ieſus
Chriſtuſnak zewletiſnek w
tana ezer eotzaz harminc
hat ezteendeoben.

Gálszécsi István **Énekes-könyvének** kolofonja. (1536.)

Az itt felsorolt nyomdákon kivül volt hazánkban több vándor-nyomda. A nyomdák ugyanis a reformáció szolgálatában állottak. E körülmény fölkeltette az állam és a kath. egyház figyelmét; s mindenképen nehézséget s akadályokat gördítettek azok felállítása elé; sőt üldözték is. Nem csoda tehát, hogy nem volt állandó maradásuk. Vándorbottal kezökben jártak városról városra, s a hol némi nyugalmat találtak, letelepedtek,

Vándor-nyomdák

pártfogókat kerestek, hogy hozzáfoghassanak munkájok szedéséhez, nyomásához, sőt még eladásához is. Vásárok alkalmával kiterítik ponyvájokat s kínálják mindenkinek. Majd ismét más helyre mennek s ismét újra kezdik, úgy mint már előbb tették. Csak a lelkesedésnek s buzgó szilárd akaratnak lehetett tulajdonítani, hogy ily körülmények között e korban a nyomdászok egyáltalában annyit is tudnak felmutatni, mint a mennyit tényleg tettek.

Ily vándor-nyomdász volt egy ideig a már említett HUSZÁR GÁL ref. prédikátor, ki 1560 előtt Magyar-Óvárt, Komjátiban, végre Pápán dolgozott. Ilyen volt HOFFHALTER RAFAEL s fia RUDOLF, kiknek Váradon, Gyulafehérvárt, a muraközi Nedeliczen, Alsó-Lendván, ismét Váradon, rövid ideig Debrecenben volt nyomdájok. Vándor-nyomdája volt az e század egyik legtermékenyebb írójának BORNEMISSZA PÉTER ev. superintendensnek, ki nagyterjedelmű munkáit Semtén, Detrekőn, Rárbokon 1574-től 1582-ig

nyomatta ki. MANLIUS JÁNOS 1582-től 1602-ig kóborolt Nemetújvárott, Monyorókeréken, majd Német-Siczen, Német-Keresztúron, s végre Sárvártt. Nevezetes még MANSKOVIT BÁLINT nyomdája, kit Galgócról Vizsolyra hívtak meg s a kinek műhelyéből került ki ***Károlyi Gáspár*** három kötetes ívalakú ***bibliája.*** De a XVI. század vége felé már a katholikusok sem maradtak tétlenül. ***Telegdi Miklós*** 1577-ben megvette a bécsi jezsuitáknak évek óta heverő nyomdáját, s azt Nagyszombatban felállította; első terméke saját ***Evangeliomok magyarázatá***nak II. része, mely »Az Felséges Romai chaszarnac kegyelmes engedelméből« jelent meg.

A könyvnyomtatás terjedésével együtt járt a könyvek olcsósága, a mi lehetővé tette, hogy nemcsak főurak és gazdagok gyűjtöttek könyveket, hanem a kevésbbé tehetősek is. Az egyházi rend tagjai közül e században ***Oláh Miklós***nak volt könyvtára, ki tudósokat és tanulókat könyvekkel is megajándékozott. ***Monoszlói Gábor*** könyvtárát a pozsonyi káptalannak hagyta. A világiak közül jeles könyvtára volt a ***Fugger***eknek Vöröskőben, ***Nádasdy Tamás***nak csepregi várában, melyből néhány darab a budapesti egyetemi könyvtárba került; a híres ***Sambucus*** (Zsámboki) ***János***nak könyvtárában a nyomtatott könyveken kivül igen becses kézirat-gyűjteménye is volt. A protestánsok közül ***Szegedi Kis István*** reformátor könyvtára a 200 kötetet jóval meghaladta. ***Halvepopius Pál,*** besztercebányai tanító könyvtárának jegyzéke (1596 körül) a besztercebányai levéltárban őriztetik. A számos újan keletkezett iskolák mellett is voltak néhol becses könyvgyűjtemények, ilyen a ***brassai,*** melyet ***Honter János*** alapított s idővel egyike lett a legnagyobbaknak. Könyvtárak

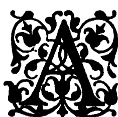
Singrenius J. 1538-iki nyomdai jelvénye.

15. Vallásos irodalom.

I.

Bibliafordítók.

REFORMÁCIÓ MOZGALMAI ÉS KÜZDELMEI rányomják bélyegüket a XVI. század egész irodalmára; vallásos, főkép protestáns szellem uralkodik az irodalom legnagyobb részén.

A vallás szükségletére szánt termékek között első helyet foglalnak el a magyar bibliafordítások. A reformációt bátran mondhatjuk a biblia renaissanceának és valóban a magyar hitújításnak is érdeme marad, hogy ekkor jut a magyar nép kezébe a teljes biblia, az emberiség mívelődésének, erkölcsi fejlődésének e leggazdagabb kincsesbányája. A reformáció a biblia tekintélyére építvén összes hitelveit és egész szervezetét, hazánkban is első kötelességének tartotta a bibliának mennél szélesebb körben és mennél közvetlenebbül való ismertetését; siettek tehát az első reformátorok — s példájokat követte majdnem minden tollforgató prédikátor — hogy az ó- és újszövetséget, legalább főbb részeiben, versben és prózában átültessék a magyar nyelvbe. E helyütt csak a prózai fordításokat soroljuk elő.

Az első bibliafordítók

Előbb azonban ki kell jelentenünk, hogy a XVI. század bibliafordításai között nincs katholikus szinű, még olyan sem, mely katholikus írótól származott volna. A XVI. század két legrégibb bibliafordítóját, névszerint ***Komjáthi Benedeket*** és ***Pesti Mizsér Gábort*** tévedés volt az ó-egyház híveihez sorozni és még nagyobb tévedés fordításaikban katholikus egyházi munkákat látni. Mindketten a reformáció követői és ha nem tagadták is meg nyiltan a pápát és nem esküdtek is föl az ágostai hitvallásra, mindketten a protestantizmus szellemében dolgoztak és a katholikus egyház ellenére adták ki az új szövetség egyes részeit.

E szerint a református magyar bibliafordítók sorát KOMJÁTHI BENEDEK nyitja meg, ki az újszövetség egyik legnehezebb részét ***Epistolae Pauli lingua hungarica donatae — Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*** 1532-ben fordította Nyalábvárában, Perényi Gáborné, Frangepán Katalin udvarában és Krakkóban adta ki 1533-ban urnője, Perényiné költségén. Munkája a Vulgata után készült, de a protestáns fölfogás nyilván kitűnik

az előszóból és *az Roma varosa belieknek yrth* levélhez fűzött magyarázatából. A fordítás nagyon is magán viseli az első kisérlettel járó küzködésnek nyomait; Komjáthi nyelve rendkivül nehézkes, szolgailag latinos; előadása homályosságát maga is érezte, mert többször mentegeti magát és mert hibáján körülírásokkal, bőbeszédűséggel igyekszik segíteni. Különben Szent Pál levelei az első magyar nyomtatott mű, melyet épen ezért 1885-ben az Akadémia hasonmásban újra lenyomatott. Komjáthi és Pesti fordításai

Az újszövetségből már többet bocsátott közre PESTI MIZSÉR GÁBOR, a ki a négy evangéliomot adta a magyar nép kezébe 1536-ban Bécsben *(Wij Testamentum magijar nijeluen),* a kit egyébiránt mint Ezópus meséinek első fordítóját és mint az első magyar szótár szerkesztőjét is nagyrabecsűl a magyar irodalomtörténet. Művét és őt magát azért tartották katholikusnak, mivel összetévesztették *Pesti Gábor* gyulafejérvári kanonokkal és ugocsai főesperessel, holott Pesti Mizsér talán sohasem szenteltette föl magát pappá, hanem magasabb míveltségű magyar tudós humanista módjára élt Bécsnek a reformációtól nem idegenkedő, a humanizmusnak fölöttébb kedvező városában. Pesti stílusa merőben ellentéte Komjáthiénak: rövid, sőt tömött, mégis világos. Szintén a Vulgata után dolgozik, de használja Erasmus magyarázatait. Humanista, egyszersmind protestáns voltát bizonyítja, hogy egyaránt tűzte ki műve céljául a magyar népet az igaz hitben erősíteni és a magyar nyelvet a többi mívelt nyelvek mintájára fejleszteni.

Az egész újszövetséget SYLVESTER JÁNOSnak köszönhetjük, a ki Sylvester János 1541-ben Sárvár-Újszigeten, Nádasdy Tamás költségén adta ki fordítását *Vÿ Testamentū Magár nelweñ* címmel. Sylvester sokban hasonlít Pesti Mizsér Gáborhoz, nemcsak azért, mivel őt is többen a katholikus egyház hívének tartották, nem is azért, mivel életök végét mindketten Bécsben töltötték, talán egymással jó barátságban, hanem és sokkal inkább, mivel mindketten humanista míveltségben nevelkedtek és majdnem azonos irodalmi munkásságot folytattak. A XVI. század számtalan magyar írója között alig van érdekesebb és rokonszenvesebb alak Sylvesternél, a ki a szigorú vallásosságtól vezetett reformátorok és prédikátorok korában ugyanazon humanista szellemtől, a renaissancenak ugyanazon éltető lehelletétől volt ihletve, mint Balassi Bálint. Joggal tekinthetjük úgy, mint némi részben e nagy költőnk úttörőjét; mert míg e kornak minden tudósa és bármely felekezetű papja csak megvetéssel és gyűlölettel emlékezik a népi eredetű és profán tartalmú virágénekekről, addig Sylvester elég vakmerő a magyar nép e *poësisét* a bibliával állítani egy sorba és a kettőnek képes kifejezéseit, költői nyelvét egyenlő magasztalásban részesíteni. Hánytvetett élete sem kevésbbé viszontagságos, mint az első magyar szerelmi lirikusé: csakhogy őt nem a katonáskodás és a fékezhetetlen szenvedély sodorják bajba és bújdosásba, mint Balassit, hanem a tudományszomj, a humanista vérmérséklet. Szinyérváralján született 1505 táján, 1526—27-ben a krakkai egyetem hallgatója.

Élte legboldogabb és legmunkásabb éveit Sárvár-Újszigeten töltötte az ő hires maecénása, Nádasdy Tamás udvarában; itt írta 1539-ben az első

AZ MAGAR NIPNEK KI EZT OLVASSA

Rofetāk āltal ßolt righen nēked az iſten/
Az kit ighirt imę vigre meg atta fiat.
Buzgo lilekuel ßol moſt ęs nēked ez āltal/
Kit haga hog halgaſſ/kit haga hog te kouess.
Nēked azirt ez lün profetād/doctorod/ez lün
Mestered/ ez moſt ęs/ mellet az iſten ada.
Az profeta ßauāt halgaſd/ mert tighed az iſten
El veßi/ ęs ńemos itt nem lehet az te neved.
Itt ez irāsban ßol moſtan ęs nēked ez āltal/
Hütre hiu mind/hog lenki ne ménrze magāt.
Az ki Sidoul/ęs Görögül ęs vigre Diākul
Szol vala righen/ßol nēked az itt Magarul.
Minden nipnek az ü ńelwin/hog minden az iſten
Törvinin ilien/minden imāgga newit.
Itt vagon az rentek kincz itt vagon az ki folo viz/.
Itt vagon az tudomāń mell örök iletet ād.
Telki kenir vagon itt/ mellben mikor ißel örökkę
Ilß/mell az menńből ßālla/ halālra mene.
Az ki teremt tighed/meg vālt/örök iletet ęs ād
Az ßent āltal/hincz több bizodalmad azirt.
Ennek azirt ßolgāll mindenkor tißta ßüeduel/
Annek mindenkor tiģ igaz āldozatot.
Tighedet ez hozzā vißen/s nem hāg mikor iģ mond
Bodogok el iövetek/ veſſetek el gonoßok.
Sylueſter Janos iria.

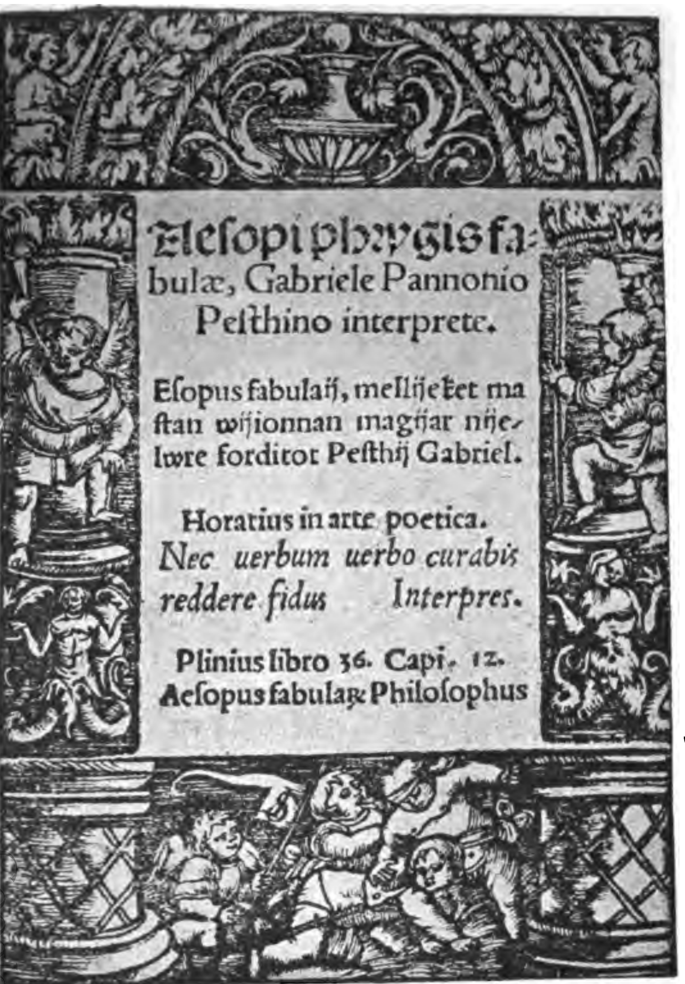
Az első magyar nyelven írt disztichonok. (Sylvester Új testamentumának bevezetése.)

magyar nyelvtant *(Grãmatica Hungaro-Latina in usum puerorũ recẽs scripta)*, itt fordította le 1541-ben az egész újszövetséget. Humanista voltát mi sem bizonyítja inkább, mint hogy írói és tanítói működésében, a

Uy Testamentū
Magár nielwen mellyet
az Görög es Diak nielwböl
wyonnan fordýtank az
Magár nipnek Kereßtén
hütben valo ypülésire.

Sylvester János Új testamentumának címlapja. (Nyom. Újszigetben, 1541.)

Aesopi phrygis fabulæ, Gabriele Pannonio Pesthino interprete.

Esopus fabulaii, mellijeket ma stan wijionnan magijar nijelwre forditot Pesthij Gabriel.

Horatius in arte poetica.
Nec uerbum uerbo curabis reddere fidus Interpres.

Plinius libro 36. Capi. 12.
Aesopus fabularum Philosophus

Pesti Gábor **Aesopus fabuláinak** címlapja. (Bécs, 1536.)

GRĀMATICA HVNGAROLATINA IN usum puerorū recēs scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore.

De noua, apud nrōs, beneficio Principis nrī, imprimendi arte ad Iuuenes Hexastichon.

Quisquis ī hoc ludo studijs incūbis hēc estis,
Hæc noua quæ cernis iā cape dona libēs,
progressum spondēt studiorū nanqȝ tuorū,
Diues quæ nunq̄ Pannonis ora tulit.
Atqȝ tuo meritas noctesqȝ, diesqȝ referre
Ne cesses grates qui exhibet ista, Duci.

NEANESI, Añ. 1539. die 14 Iunij.

Sylvester **Magyar-latin nyelvtanának** címlapja. (Újsziget, 1539.)

Beöthy Magyar irodalomtörténetéhez.

Az Athenaeum kiadása.

pártfogójától biztosított gondtalan helyzetében sem hagyta nyugton a tudományszomj, hanem arra bírta, hogy már meglett férfikorában, 1534-ben

ßent Lukacz írāſa ßerint. 113
goſſaga lün. Es köueti vala ütet/diczirüin az istent. Es mind az
ſereg nip mihelen ezt lātā/diczirctet tün az istennek.

Tizenkilenczedik
riß.

ES be mennē Jeria-
choba / az varosban
iar vala. Es imę egg
firfiu/ kinek Zacheus vala neue/es ki
az fukaroknak feiedelme vala/es vgan ezen kazdag ember vala/es
azon ügekezik vala/ hog az Jesust meg lāthatnā ki volna/ es nem
lathatta vala az ſereg niptül/ hog miuel ember korbeli āllapattā
ban kiczin ember vala. Es elöl el sietuīn fel hāga egg vadfighe fāra
hog ütet meg lāthatnā/ mert azon vala vta. Es mikoron az Je-
sus az helre iutott volna/fel tekintuin meg lātā ütet/es monda üne-
ki. Zacheus/siess ßall le/mert ma ennekem az te hāzadnāl kell meg
maradnom. Es sietuin le ßalla/es örömben liuin hāzāba be foga-
dā ütet. Es mikoronn lātnāk ezt mindenek/ zugodnak vala ezt
monduān/hog az bünös emberhez ment volna be ßallāsra. Aluān ke
diglen Zacheus monda az vr istennek. Vram im az en ioßāghim-
nak felit az ßeghinieknek adom/ es ha valamiben valakit meg czal-
tam/ nig annit adok irette. Monda Jesus üneki. Ez hāznak ma
törtinet meg maradāsa/ azirt hog ez es Abrahāmnak leāna legen
Mert az embernek fia azirt iütt/hog meg keresse/ es meg tarcza
az mi el veßett volt. Mikoron azok ezeket hallanāk/illen hasonlatos
beßidet es monda ezekhez/azirt hog Jerusalemhez közel volna/
es,

Részlet Sylvester bibliafordításából.

még egy külföldi egyetemet keressen föl, és pedig a wittenbergait, a hol az új hithez hajló lelke maguknak a nagy reformátoroknak, Luthernek és

Sylvester János Melanchthonnak tanításában találhatott megerősítést. Humanista felfogása magyarázza meg, hogy Wittenbergából hazatérte után sem maradt sokáig az elszigetelt, félreeső Sárvárt, hanem Bécsbe, az egyetemre, a humanistáknak egyik székhelyére vágyott. Körülbelül tíz évet (1544—54) tölthetett a bécsi egyetemen, mint a héber nyelv tanára, de e közben is sok hányatás és szenvedés volt osztályrésze. Halála, mely ötvenedik éve körül érte utol, épen oly kevéssé határozható meg idő szerint, mint születése.

Sylvester az első, a ki a bibliát az eredetiből fordítja, az új szövetséget t. i. görög nyelvből, de tekintettel volt a latin fordításokra, a Vulgátán kivül főkép az Erasmus magyarázataira. Műve nemcsak a tudós mellett tesz jó tanúságot, hanem azt is bizonyítja, hogy Sylvester a magyar nyelvnek tudatos ismerője. Ez a virágénekekre vonatkozó megjegyzésén kivül abból is kitűnik, hogy ő vette legelőször észre a magyar nyelvnek a klaszszikus verselésre alkalmas voltát, midőn *Az magyar népnek* írott előszavát, valamint az újszövetség egyes részeinek tartalmát disztichonokba foglalta. Nyelve különben erősen dialektusi színű, még pedig a közép-tiszai nyelvjárás színét viseli magán. A fordításon protestáns szellem vonúl végig, a mint azt Révész Imre kimutatta, kinek bizonyítékai ráillenek Komjáthi Benedekre és Pesti Mizsér Gáborra is.

Székely István Szintén az eredeti zsidó és görög nyelvből készült három kisebb rendű rész-fordítás, u. m. a *zsoltárok könyve,* melyet Bencédi Székely István, a történetíró, adott ki Krakkóban 1548-ban és a mely — úgy látszik — az énekgyűjteményekben foglalt prózai zsoltároknak szolgált szövegéül a verses átdolgozás létrejöttéig; továbbá *Sámuel* és a *királyok két könyve,* valamint *Jób könyve,* melyeket a vitázásairól és a kálvinista egyház szervezéséről híres Melius Ihász Péter fordított le Debrecenben 1565-ben, nagy tudományú apparátussal ellátva, bőséges tárgyi magyarázattal és a kor viszonyaira, a felekezeti küzdelmekre vonatkozó érdekes megjegyzésekkel; végül Félegyházi Tamás debreceni prédikátornak 1586-ban megjelent *Vy Testamentoma auuagi frigie,* mely az előbbiekkel együtt csak egy-egy kiadást ért és így kevéssé terjedhetett el.

Heltai Gáspár A teljes magyar bibliát is a XVI. századnak köszönhetjük. E nagy, egy egész életet betöltő, munkára Heltai Gáspár vállalkozott először, a kit több más idegen nemzetiségüvel együtt a reformáció tett szászból magyarrá, még pedig a kornak legtermékenyebb legsokoldalúbb magyar írójává és a ki kolozsvári s más protestáns tudósok segítségével kevés híján az egész ó- és újszövetséget lefordította magyarra az 1551—65-ig terjedő években. Heltai, ki már érett ifjú korában kezdte tanúlni a magyar nyelvet, bámulatosan gazdag szókincsre és meglepően folyékony előadásra tett szert. Az alanyi és tárgyas ragozás elvétése (a vonatkozó névmási tárgy után is rendszerint tárgyasan ragozza az igét. pl. *melyeket egy lapis szeles tániérra feladá)* és egy-egy germanizmus (az *Énekek énekét* a német *das hohe Lied* mintájára *Salamon legfeljebb való énekének* nevezi) késő

ZACHARIAS.

¶ *Az Babyloniából való ßabadulásnac vtánna, emlekezteti az Prophéta az Sidókat arrol, miért sanyargatta vólt meg Isten az ö Atyokat ollyan keseruesen. Az vtán inti öket hogy ió reménségben legyenec igaz ßabadulásoc felöl, czac hogy ßiuec ßerint Istenböz térienec. Végre feddi öket az ö gonosságokért, miuel hogy meeg az elébbi vétkekben soc vala bennec.*

ELSŐ RESz.

¶ Előßör inti az Propheta az Caputban az Sidókat hogy meg térienec Istenhöz, és az ö attyoknac gonosságokat ne köuessec. Máſodßor vigaßtallya az fogſagbol haza jött Sidokat az Isten fiánac (kit az Myrrus facközött álló Angyal peldáz) közöttöc való létéuel, az Angyaloknac mellettec való vgyazásockal, az Isten fiánac érettec való törekődéséuel, az Istennec kegyelmes gonduiselesêuel, hozzaioc való ió akarattyaual, az ö ellenségeknec romlásockal, mellyeket mind az Prophéta harom latasokban példaz.

1 Prophétác kiáltottac nékiec.

DARIVS KIrálnac máſodic eßtende-iénec nyólczadic hólnapián, ßóla az WR Zachariáſnac Barachias fiánac, ki Iddo Próphéta fia vala, ezt monduán.
2 Meg haragut vólt az WR felötte igen az ti atyáitokra.
3 Ezt mondgyad azért nékic. Ezt mondgya à ſeregeknec Wra. Tęrietec én hozzám azt mondgya az ſeregeknec WRa, és ti hozzátoc tęrec, azt mondgya az ſeregeknec WRa.
4 Ne legyetec ollyanoc mint az ti atyáitoc, mert ez elött való
monduán. Ezt mondgya az ſeregeknec WRa. Tęrietec meg kérlec az ti gonoßi vtaitokról, és az ti gonoßi tselekedettektöl: és nem fogattac ßót, és nem figyelmeztec én hozzám, azt mondgya az WR.
5 [a] Hól vadnac à ti atyáitoc? és à
Prophétác? mind öröcké élneké?
6 De az én beßédim és az én
végezéſim, mellyeket az én ßólgaimnac az Prophétáknac meg paranczoltam, vallyon nèm tellyéſedtceké bę az ti atyáitokon? mert meg tęruén azt mondottác, az mint el gondolta vala az Seregeknec WRa hogy mi velünc czelekedgyéc, az mi vtainc és tselekedm 3

a: Az ötödic és hatodic vers eggyütt valo, mellyeknec ertelme ez, vgy vagyon hogy az ti atyaitoc meg holtac, à Prophetákis meg holtanac de az en beßedim meg nē holtanac, azert meltó dolog hogy az ti atiaitoknac peldaiokbol és à regi Prophetaknac inteſekböl tanullyatoc.

Részlet **Károlyi Gáspár** bibliafordításából. (Vizsoly 1590.)

vénségében is elárúlja Heltainak szász eredetét; mindazáltal kiváló stíltehetsége, az erős, velős kifejezések, a népies fordulatok, sőt a költői dikció iránti érzéke majdnem minden kortársánál méltóbbá tették a bibliának magyar tolmácsolására. A fordítás természetesen nem mindenütt egyöntetű, mert többen osztoztak a munkában; átalában az ótestamentomot jobban sikerült megszólaltatnia, mint az újszövetséget, ámbár a zsidó tudományban nem lehetett nagyon erős. Úgy látszik, az újszövetség görög nyelve nagyobb nyűggel nehezedett rája; különösen kínos látni, mint vergődik Szent Pál leveleinek szimbolikus vonatkozásai, dogmatikus fejtegetései között, holott a történeti könyvekben elbeszélő stílusa nemcsak világos, de kedves, a zsoltárokban pedig sokhelyt a költői hangot is eltalálja. Általában Heltai, ha nem is tudatos és tudós műfordító, mindenesetre szerencsés utánzó, a kinek Ballagi Mór a bibliafordításokról szóló tanúlmányában nem egy oly sajátságát tudja megjelölni, melylyel felülmúlja fordítótársait.

A teljes magyar bibliának dicsősége mégsem a Heltai nevéhez fűződik, hanem a KÁROLI GÁSPÁRéhoz, a kinek megadatott, hogy az ő munkája váljék a reformáció magyar bibliájává, hogy az ő fordításában keressenek századok áhitatot és megnyugvást, találjanak nemzedékek vigasztalást és okulást. Károlit nem csupán önérdeme juttatta e nagy dicsőséghez, hanem részben a véletlen szerencse is. Heltai bibliája az ószövetség egy-két jelentéktelenebb könyvének kivételével már húsz-harminc évvel előbb készen állott, mielőtt Károli munkához fogott volna; csak egy fejedelmi bőkezűségű pártfogó hiányzott, ki a különböző időben megjelent rész-bibliákat egybefoglalva és újra kinyomatva, az egész szentírást a magyar nép kezébe adta volna. De épen azon években, a legutolsó rész, az újtestamentom megjelenése idején Heltai nagy változáson megy át, Dávid Ferenchez hajlik, ezzel együtt megtagadja a szentháromságot. A magyar protestáns felekezetek, kivált az unitárizmustól létében fenyegetett kálvinista egyház, hogyan fogadhatta volna el a szentháromságtagadó Heltai bibliáját a maga szent könyvéül? Alig várta, hogy egy új fordító álljon elő, a kinek munkájával kiszoríthassa Heltainak úgyis töredékes szentírását. Károli Gáspár

Azonban igaz érdem sem kevés járúlt hozzá, hogy Károli legyen a magyar biblia Lutherévé. Nem oly jártas ugyan a héberben mint Melius, de azért a különböző latin és magyar fordítások fogyatékainak megítéléséhez bátran segítségül hívhatja az eredeti szöveget; kiválóbb írói tehetséggel, finomabb stilista érzékkel sincs megáldva, de meg tudja találni a mindennapi használatra szánt, a köznépnek is érthető kifejezéseket; a körülirásokat sem kerűli, de azért elég világos; az idegenszerűségektől sem ment, de azért elég magyaros: szóval nyelve az az egyszerű, magyar stílus, mely sem magasra nem tört, sem alant nem maradt, s így legalkalmasabb lett Károli művét a legszélesebb körökben, az összes kortársak között meggyökereztetni, a kikről aztán hagyománykép szállott a későbbi nemzedékekre a tisztelet és kegyelet e bibliának még hibái iránt is.

Károli élete és nagy munkájának előállása még a homályosabb irodalmi kérdésekhez tartozik. *Gönci Károli Gáspár*nak szokták nevezni, de a *gönci* predikátum nem illeti meg, mivel minden valószinűség szerint jobbágyfiúnak született a Károlyi grófok ősi fészkében, Nagy-Károlyban. A *Károli* nevet is kérdés, vajjon nem szülővárosáról vette-e, mert több jel arra mutat, hogy eredeti család-nevén *Radics*nak hívták; születése évét szintén csak hozzávetőleg tehetjük 1520-ra. Annyi bizonyos, hogy 1555—6-ban kint járt Wittenbergában, hol nemcsak az új hitben erősödik meg, hanem főkép tudományt gyűjt nagy munkájához. Hazatérte után alig nehány évvel 1561-ben már Göncön találjuk, mint lelkipásztort, a hol több mint három évtizedig viselte nyájának gondját, szervezte különböző zsinatokon a felső-magyarországi kálvinista egyházakat, védelmezte többrendbeli vitákon az unitárius iránytól fenyegetően ostromolt felekezetét, munkás élete utolsó éveit pedig a teljes magyar biblia létrehozására és kinyomatására szentelte, hogy századokra szóló művének befejezte után két évvel, 1592-ben megnyugodhassék az Urban *ez istenes vén ember.*

Károli csak részben dolgozott az eredeti után; bár értett héberül is, görögül is, mindazáltal leginkább latin fordításokra támaszkodott, így a Vulgáta mellett főkép Tremellius fordítására. A nagy munkában több dolgozótársat vett maga mellé, a kik közül csak *Pelei János* gönci tanító neve ismeretes előttünk. Természetes, hogy a különböző részek stílusa, épen úgy mint a Heltai bibliájában, nem egyöntetű, a nyelv pedig majdnem feltünő dialektusi különbségeket tüntet föl, a mint azt a bibliának legújabb nyelvészeti vizsgálata nyilvánvalóvá tette. Kár, hogy e filologiai kutatás nem terjedt ki Károlinak az előző bibliafordítókhoz, kivált Heltaihoz való viszonyára, mert nekünk úgy tetszik, hogy Károli igen sokat épített reájok.

A teljes magyar biblia 1590-ben, *Vizsoly*ban, egy kis faluban jelent meg több protestáns főúr áldozatával, a kik, igaz puritán felfogás szerint, nevöket sem akarták megemlíttetni az előszóban, de a kik között joggal sejthetjük a Dobók, a Báthoriak és a Rákócziak egy-egy tagját. A nyomtatás helyéről az első teljes magyar bibliát *vizsolyi bibliá*nak nevezi az irodalomtörténet. Azóta e fordítás, mint teljes biblia, ötvennél, egyes részeiben pedig nyolcvannál is több kiadást ért hazánk és a külföld legkülönbözőbb helyein, miközben a protestáns tudósok, kivált *Szenci Molnár Albert, Tótfalusi Kiss Miklós* és többen folyton pótolgatták hiányait és javítgatták hibáit, de a gyökeres javítás még mindig a mi korunkra néz. De bármennyire elavúlt is, a magyar mívelődésre, a magyar nép- és irodalmi nyelv fejlődésére gyakorolt hatása sohasem évűl el.

II.

Prédikátorok.

A korszak egész életét átható vallásos felfogás hozta magával, hogy a hittani elveket, a vallástételeket és szertartásokat folyton magyarázzák, hogy a szentírást és a valláshoz fűzhető erkölcsi és nemzeti eszméket szüntelen fejtegetik; így jőnek létre fölös számmal az ágendák, kisebb és nagyobb káték, így állanak elő a moralizáló szónoki művek, kivált a prédikációk végiremehetetlen gyűjteményei.

Agendák és erkölcstani munkák

Az ágenda- és kátéfélék szerzői között ott találjuk Dévai Biró Mátyáson kezdve majdnem valamennyi nevezetesebb reformátort: *Székely Istvánt, Batizi Andrást, Heltait, Meliust, Félegyházit, Beythét,* a kik jobbára nemcsak ágendát szerkesztettek paptársaiknak, hanem vallásuk fundamentomát is közölték híveikkel; a helvét hitvallás hivatalos kátéja, *a heidelbergi,* csak 1577-ben jelenik meg először magyarul. A század második felében a katholikus egyház kényszerítve látja magát e téren is követni a reformációt s ekkor, 1572-ben lefordítja TELEGDI MIKLÓS pécsi püspök Canisius katekhizmusát. Ugyancsak Canisius után készít VÁSÁRHELYI GERGELY jezsuita a század végén egy kisebb és nagyobb kátét, 1583-ban pedig, valószinűleg szintén jezsuiták, kiadják Nagy-Szombatban a katholikus nagy *Agendariust.*

A moralizáló munkák sem csekély számmal találhatók, ha a versbe foglaltakat itt nem veszszük is számba. E téren a katholikusok nem kevésbbé buzgólkodnak, mint a reformátusok. Különösen sokat elmélkednek a halálról, a halálra való készületről, a feltámadásról és örök életről; szintúgy szeretik fejtegetni az ördög kisértésének, a bűnös ember lelki tusakodásának tárgyát, gyakran párbeszédben is; egyszersmind foglalkoznak az országállapotjának, a nemzet szerencsétlen sorsának vallásos szempontból való magyarázatával.

A két felekezet vezérei egyaránt hivatásuknak tartják: ez irányban is megpróbálni erejöket, és így természetes, hogy az erkölcstani munkák írói közül nem hiányozhatik a *Heltai,* a *Mélius,* a *Károli Gáspár* és *Péter,* a *Bornemisza,* a katholikusok részéről *Draskovics* pécsi püspök és a rendkívül termékeny *Pécsi Lukács* neve, míg a korszak végén *Magyari István* és *Pázmány Péter* hatalmas alakjai állanak egymással szemben, sőt épen Pázmánynak köszönhetjük a moralizáló művek legjelesebb, maradandó értékű termékét, *Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről négy könyveit* magyarul. (Bécs, 1604.)

Protestáns prédikátorok

A kor vallásos irodalmának zömét talán számszerint is, de terjedelemre nézve minden bizonynyal a prédikáció-gyűjtemények teszik. A reformáció az istenitisztelet főrészévé emeli a szent beszédet. A protestáns lelkészek, a kik legörömestebb s mintegy büszkélkedve mondogatják magokat *»prédikátor«*-oknak, legfőbb tisztökül tartják, köztük és a katholikus papok között

legszembetűnőbb különbségül állítják oda, hogy ők tanítják, magyarázzák, hirdetik, prédikálják a szentírást, a mint azt Szent Pál a rómaiakhoz írt levelében követeli tőlük (cap. I.); ellenben az ó-egyház szolgáit épen a prédikáció elhanyagolásáért nem győzik elég szidalommal illetni, elmondván őket Meliusszal ***néma ebeknek, szakmányos birbitelőknek*** stb. (Melius: *Mágiar Praedikatioc.)* Hihetetlen számmal teremnek a prédikációk e korban és ijesztő terjedelmű gyűjtemények állanak elő belőlök: csak az egy Bornemiszának prédikációi több ezer lapot, sokszor sűrűn nyomtatott lapot foglalnak el. A jelesebb protestáns lelkipásztorok nemcsak saját nyájuknak, nemcsak éltökben kivánnak szolgálni, hanem a gyülekezetökben, a szószékről hangoztatott beszédeket elterjesztik sajtó útján is, ha csak módjukban áll. Fejedelmek, főurak, nemes asszonyok járúlnak hozzá e testes kötetek költséges kiadásához: Meliusnak ***Mágócsy*** és ***Enyingi Török,*** Károli Péternek a ***Báthoriak és Telegdiek,*** Dávid Ferencnek ***János Zsigmond erdélyi fejedelem,*** Kulcsár Györgynek az ***alsó-lindvai Bánfiak,*** és a ***Zrinyiek,*** Bornemiszának a ***Balassiak;*** a ***Bebekek,*** a ***Sulyokok,*** Beythének a ***Nádasdyak,*** a ***Batthyányak*** voltak pártfogói, míg a katholikus Telegdi Miklós prédikációi részben ***Miksa király*** anyagi támogatásával jelentek meg.

Nemcsak pártfogóik, olvasóik is leginkább ez előkelő körökből kerülnek ki; a szerzők ajánlólevelei bizonyítják, hogy a kornak magasabb míveltségű asszonyai forgatják legszorgalmasabban és legáhitatosabban a a prédikáció-gyűjteményeknek véget alig érő lapjait, a vártermek félhomályában, addig, míg a férj a vártól messze a török ellen harcol vagy talán a vár alatt zsákmányra les. Nem mondhatjuk pedig, hogy a prédikációk különösebben a nőkhöz szólottak volna akár tartalmukkal, akár előadásukkal. A prédikáció ez időben első sorban a szentírás magyarázata, és épen ezért fektetnek rá oly nagy súlyt a lelkipásztorok. A reformáció kezébe adta a híveknek a bibliát, a fülökbe hangoztatta a szentírást, törekednie kellett tehát arra is, hogy a mit hívei hallanak és olvasnak, megértsék, értsék pedig az új hit szellemében.

Ezért van, hogy pl. MELIUS egy kötet prédikációban végig magyarázza ***Szent Pálnak*** a Rómabeliekhez írt levelét, melynek fejtegetésében legtöbbet buzgólkodnak a protestáns lelkészek; egy másik kötetben a ***Colossabelieknek írt*** levelét; úgy szintén egész kötetet tesz ***Az Szent Jánosnac tött ielenesnek igaz es iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint*** (1568.).

Bornemisza Péter

BORNEMISZA PÉTER pedig, a kiből csak úgy omlott a prédikáció árja, az összes evangéliomokat végig magyarázza, a melyeket esztendőn át vasárnaponként szoktak olvasni; termékenységével, a beszédből kifogyhatatlanságával mindenesetre magának biztosította az első helyet a prédikátorok között, mert csak 1573 és 1579 között megjelent tőle: ***Első, Masic, Harmadic, Negyedic, Oetoedic es utolso resze Az Evangeliomokból es***

HERBARIVM.
AZ FÁKNAC FÜVEKNEC NEVEKRŐL, TERMESZETEKről és haßnairól, Magyar nyelwre, és ez rendre hoßta az Doctoroc Kőnyueiből az Horhi Melius Peter.

Nyomtattot Colosuárát Heltai Cáspárne Műhellyébé, 1. 5. 78. Eßtendöben.

Horhi Melius (Juhász) Péter Herbarium című füvészkönyvének címlapja.

az epistolakbol valo tanvsagoknac, Mellyeket mindenic wrnapian szoktanac predikalni. Mindezeket megrövidítve és megválogatva 1584-ben összefoglalta egy kézbe is alig fogható vastag kötetben.

MAGIAR PRAE
DIKATIOC, KIPPOSTILLANAC
NEVEZNEC, A PROPHETAC ES
APOSTOLOC IRASSABOL, A REGI
Doctoroknac, Origenes, Chrisostomus. Theophilactus, S Ambrus, S Hieronymus, S Agoston, es a mastani bölcz Doctoroc magiarazassoc ferint.

1 Corint. 14.
Mikor egybe gyültöc, mindennec ti közzületec Psalmussa, tudomania, nyelvnec értésse, meg ielenése, és iras magiarázássa vagon: Mindenec épületre legenec.

Döbroczönbe, M. D LXIII.

Melius Péter: **Magyar Prédikációinak** címlapja. (Debrecen, 1563.)

Termékenységre nézve majdnem vetekedik vele fiatalabb kortársa és a Dunántúl szuperintendens-társa, BEYTHE ISTVÁN a ki 1584-ben négy kötetben adta ki az *Eztendő altal valo Vasarnapi Evangeliomok és Epistolákat*, úgy szintén a *Fő Innep Napocra valo Evangeliomok es Epistolak magyarazatyt*.

Telegdi Miklós

A katholikus szent beszéd is egy nyomon jár a protestáns prédikációval, mint azt TELEGDI MIKLÓS pécsi püspök művei bizonyítják, a ki először vette föl a küzdelmet az új hit bajnokaival a szószéken, a ki először hárította el magáról és paptársairól a »néma ebek« szidalmat, de a ki mindjárt utol is éri versenytársait, sőt beszédeinek világosságával, stílusának tömörségével le is győzi nemcsak személyes ellenfelét, Bornemisza Pétert, hanem a XVI. század összes prédikátorait, úgy hogy a korszak legkiválóbb szónokát, Pázmánynak méltó úttörőjét benne kell látnunk. Az ő prédikációi is az evangéliomot fejtegetik, tulajdonképen nem egyebek, mint a Bornemisza beszédeinek ellenmásai. Három év alatt három nagy kötetet adott ki Bornemiszával körülbelül egy időben 1577—80-ig, u. m. *Az Euangeliomoknac, mellyeket Vasarnapokon, es egyeb Innepeken esztendő altal az Anyaszentegyhazba olvasni es predikalni szoktanac, magyarazattyanac Első, Masodik és Harmadic Részét*.

E prédikációk, mint szentirás-magyarázat, épen nem különböznek a középkori skolasztikusok vagy az ókori talmudisták fejtegetéseitől. Magasztos dolgok és kicsinyességek, bámulatos elmeél és bosszantó szőrszálhasogatás, tudományos szófejtés és gyermekes szójáték, nemes érzések és durva szidalmak, a stílusnak szónoki ereje és alacsony kofálkodás csak úgy összevegyűlnek műveikben, mint skolasztikus és talmudista elődjeikében. A legtudósabb köztük Melius, de egyúttal a legindulatosabb is. Mikor legjavában hirdeti az igét, mikor a legfenségesebb hitelvet magyarázza, egyszerre csak szitkozódásba tör ki vagy a katholikusok vagy az unitáriusok ellen. A prédikálás magasztos kötelességéről beszél egy helyt, de hirtelen szidalomra fordúl ajka mondván: »*Hát ti bőndő, here papoc, baratoc, borcziszarok, nema ebec mit heuertek az kalastromban, mit orditoztoc farkas modra heuertec mint egy artániok az agyban*«. (Melius. Postalli. 3-dik prédikáció.) A veszekedéshez Bornemisza és Telegdi is értenek, míg Beythe mindnyájoknál szelidebb; bőbeszédben, a szók, a kifejezések halmozásában alig enged egyik is a másiknak. A nyers népiességen kivül épen ez áradozó bőbeszédűség a legjellemzőbb vonásuk, a mibe a még különben töredékes, átmenet nélkül ugrándozó stílusú Melius is gyakran beleesik, a mint azt a következő példa is bizonyítja, midőn a Szent János Jelenéseiben látott fának magyarázza gyökerét, derekát, gyümölcsét és levelét: »*Leuele imaz a fanac az hiuekbe valo zoldello foganatossága, az hiuekbe fődözesse, ruhazassa, es valaztasa, megyvyetasa, szentelése: es igazetasa, szabadetasa, gyogyetasa, feltamaztasa a bűnből, Christus wszaginac reanc arradasa, a szenth Lelec szentelese, Betakarasa, elfődőzese rutsaginknac oruossag à kegiomaras ellen, a bun es halal ellen*«.

III.

Polemikusok.

Oly élénk vallásos irodalom, minőt a XVI. század mutat föl, nem is képzelhető vitázó művek nélkül. A reformációnak meg épen éltető eleme a vitázás, mely szellemi atyáitól, Luthertől és Kálvintól, szállott rá örökségül. Tudjuk, hogy a két reformátor bármikor és bárhol kész volt síkra szállani az ellennézetűekkel; tudjuk, hogy Luthert főkép vitatkozó szenvedélye ragadta mind tovább s tovább, míg az a távolság, melyet első léptével megtett, áthidalhatatlan űrré nem nőtt közte és a pápa között.

Vitatkozó szenvedély

A vitatkozás szelleme a magyar reformáció hívein is erőt vesz. Vitára kél az ó és új hit papja a templomban, de vitát folytat a főúr is főúri vendégével az asztalnál, polgárok a céhekben, katonák a táborban is egymás hitét ostromolják, hol komoly, hol gúnyos vitával; a küzdő felekezetek között gyakran előkerülő, néha napokig tartó vitát lázas érdeklődéssel hallgatja a jámbor, együgyű nép, de nem restell a közönségben ott szorongani, esetleg a vitát vezetni számos főúr, sőt még fejedelem is. Az új hit papja pedig vitával kél és vitával fekszik. Vitázik, mikor imádságát énekbe foglalja és mikor a biblia egyes részeit versekbe rendeli; vitázik, mikor a Credot fejtegeti és mikor a szentírást fordítja, vitázik, mikor ethikai kérdésekről elmélkedik s mikor a szentírást magyarázva, prédikál.

Vitatkozó íz ömlik el tehát az egész vallásos irodalmon, énekköltészeten, bibliai elbeszéléseken; a moralizáló és szónoki prózán egyaránt, de ez mind még nem elégíti ki sem a papokat, sem a közönséget, mert ezen felül külön vitázó iratok keletkeznek igen nagy számmal. A vitázó irodalmat is a protestánsok indítják meg, támadják a katholikus vallás dogmáit, ostromolják szervezetét, gúnyolják szertartásait, szidalmazzák egyházi szolgáit. A katholikusok évtizedeken át némán tűrik a fejökre hulló vádak és rágalmak özönét és csak a század második felében merik szóval és sajtóval a küzdelmet fölvenni az elhatalmasodott ellenfél ellen.

Az újítók részéről az első támadást maga *Dévai Biró Mátyás* intézi, midőn egy latinul írt munkácskában kétségbe vonja a szenteknek segítségét. Ez az egyetlen mű, melyet a katholikus fél viszonzás nélkül nem hagyott, mert *Szegedi Gergely* franciskánus szerzetes apologiát ír a szentek mellett szintén latinul. E vitairatok közül azonban egyik sem maradt reánk.

Mélyebb nyomot hagyott maga után az első magyar nyelvű támadás, melyben Ozorai Imre részesíti a kath. egyházat *De Christo et eius Ecclesia, Item de Antichristo eiusque Ecclesia* című, 1535-ben kiadott művével. Az Antikrisztuson természetesen a római pápát érti, mint a ki mindenféle emberi szerzeménynyel megrontotta Krisztusnak isteni parancsolatait. A katholikusok elleni vitairatok közül a támadás korából legértékesebbek Sztárai Mihálynak drámai dialogusokba foglalt munkái, melyekkel később foglalkozunk.

Azonban a katholikus és református felekezetek közti harc a század dereka felé nem élénk, mert az ó-egyház hívei feltétlenül megadják magukat, hogy majd utolsó negyedében annál nagyobb erővel viszonozhassák a támadásokat. Elevenebb képet mutat a reformátusoknak egymás között folyó küzdelme, ámbár e harctéren sem a lutheránusok és kálvinisták versengése, hanem az unitáriusoknak a többi protestánsok ellen intézett szerfölött heves és veszedelmes ostroma köti le teljes figyelmünket. S méltán, mert e színhelyen találkozunk a korszaknak legjellemzőbb két alakjával a két legerősebb vitázóval, *Melius Péter és Dávid Ferenc* hatalmas egyéniségeivel.

Melius Péter

MELIUS IHÁSZ PÉTER, a kit a *magyar Kalvin* név csak oly joggal megillet, mint Dévait a *magyar Luther* kitüntetés, a somogymegyei Horhi faluból került a reformátusoknak akkor is legnagyobb eklézsiájába, Debrecenbe, alig huszonöt éves korában, 1559-ben, hogy a protestantizmus e szellemi várából előbb megótalmazza az új hitet az egri püspök támadása ellen, hogy majd onnan szervezze a lutheránusoktól elváló kálvinista egyházat és hogy végül diadalmasan megküzdje az unitárizmus részéről fenyegető élet-halálharcot. Mikor 1558-ban haza jött Wittenbergából, a hol gazdag theologiai ismereteit, görög és héber nyelvbeli jártasságát szerezte, maga is Luthernek volt híve, de csakhamar Kalvin felfogását tette magáévá, hogy e meggyőződéséhez mesterétől örökölt vas következetességgel, közmondásossá vált magyar kálvinista nyakassággal ragaszkodjék mind haláláig. Szívós tettereje, vakmerő bátorsága, puritán jelleme is Kálvinra emlékeztetnek, de nem kevésbbé a más nézetüek ellen táplált féktelen gyülölete, kérlelhetetlen szigorúsága, mindent letiporni vágyó zsarnoki akarata is, a mely utóbbi tulajdonságai vonták fejére ellenfelei részéről a »*Péter pápa*« gúnynevet.

A katholikus egyházon, melynek hívei a tiszántúli, átalában a tiszai vidékekről majdnem teljesen kipusztúltak, könnyű volt diadalmaskodnia; a Luther követőivel a Kálvin kátéját elfogadtatni aránylag szintén nem került nagyobb fáradságába, annál kevésbbé, mert e küzdelemben körülbelül 1565-ig Dávid Ferenc is hűséges fegyvertársa volt, a kivel együtt küzdöttek a magyarországi és erdélyi ágostaiak ellen; teljes szellemi erejét csak akkor kellett harcba vinnie, midőn a rohanó árként terjedő unitárizmus ostromát volt hivatva feltartóztatni.

A szentháromság-tagadás magyar földön talán épen Debrecenben ütötte föl legelőször a fejét. *Arany Tamás*nak hívták a vakmerőt, a ki magának Meliusnak hívei között kezdte 1561-ben e felfogást hirdetni, de Melius és társai oly nagy erővel rontottak a magában álló ujítóra, hogy Arany négy napi templomi vita után a gyülekezet és a városi tanács színe előtt visszavonta tanait és bűnbánó fogadalmat tett a szentháromságnak azután való tiszteletére. Hogy az Arany Tamás újításaiban nem csekély veszély rejlett, azt Melius önkénytelenül is elárúlja, midőn Arany leverésére mindig büszkén hivatkozik és midőn az egész vitának lefolyását külön könyvben is közzétette

Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinec stb. meghamisitási címmel, 1562-ben. Még nagyobb bajt támasztott *Egri Lukács*, előbb egri, majd ungvári pap, kit Károli Gáspár egymaga nem tudott elhallgattatni és a ki ellen Meliusnak is föl kellett lépnie, de a valódi, az élet-halálharc csak akkor következett be, midőn 1565-ben Dávid Ferenc rendíti meg hatalmas erejével a szentháromságnak évszázados dogmáját. **Dávid Ferenc**

DÁVID FERENC kétségtelenül egyik legérdekesebb alakja a XVI. századnak, mert egy maga megtestesíti a reformáció egész szellemi forradalmát, a vallásos fejlődés azon változatos fokait, melyeket *Luther, Kalvin, az anabaptisták, Servetus, Socinus* stb. külön-külön tüntetnek föl. Élete a XVI. századi magyar hitújítás történetének hű képe, szellemi fejlődése az igazságra törő nyugtalan emberi elmét példázza, mely ha a hagyományos, támaszt elveszítette, ereje fogytáig kutat újabb meg újabb nyugvópontok után. Dávid Ferenc is, a mint a katholikus egyház bámulatosan nagyszerű épületéből egy kövecskét kimozdított, nem pihent meg, míg a hatalmas épületet tetőtől alapjáig szét nem rombolta, nem vigyázván arra, hogy a düledező kövek őt magát is a romok alá ne temessék.

Az nagyſzo-
MBATI TANVLO DE-
ac giermekeknec, Telegdy Myklos
Meſter, Iſtenben walo be-
keſseghet kiwan.

TVdgyatoc ſzerelmes fiaim, meegh en thyncktec, az en Kegielmes Vramnac, Olah Miklosnac Eſtergami Erſeknec, &c. parancholattyabol taneto meſteretec lewec mely nagy ſzorgalmatoſſaggal igyekeſztem mindenkoron azon, hogy nem chak tanulſagtokban, hanem à kereſztyen hitnec vallaſabanis vezetetec lennec. Annakokaert gyakortatoſſaggal intettelec, hogy megh oltalmaznatoc

Telegdi: Az keresztyensegnec fondamentomirol című munkájának előszava. (Bécs, 1562.)

Dávid Ferenc, kit, valamint pap-, író- és elvtársát, Heltait, a reformáció tett szászból magyarrá, 1510 és 20 között születhetett Kolozsvárt varga mesterembertől, mért is ellenfelei vargának csúfolták. Külföldi egyetemekről visszatérve, besztercei katholikus plebános lett, de a századközepén lutheránussá és kolozsvári pappá lesz; az erdélyi ágostaiak csakhamar szuperintendensökké választják, a miért megvédte őket egy izgága vallásújító, Stancaro ellen; 1560 táján az úrvacsora kérdésében Kálvinhoz csatlakozik

és maga után vonja a magyar nyelvű protestánsokat, a kik ekkor örökre elválnak a szász lutheránusoktól és a kik követik őt, mint püspököket az unitárizmusra is, midőn 1565 körül megtagadja a szentháromságot és hadat üzen a lutheránusoknak és kálvinistáknak egyaránt.

Melius rögtön észreveszi a fenyegető veszélyt, egyik hitvitát a másik után tartja Dávidékkal, melyek közül a gyulafejérvári második (1568) és a nagyváradi (1569) a legnevezetesebb. Mindkettőt végig hallgatja János Zsigmond egész udvarnépével, mindkettőben részt vesz a kálvinistáknak és és unitáriusoknak egész szellemi gárdája. A viták lefolyását latin és magyar művekben ismerteti mindkét fél, de azonkivül is lázas munkásságot indítanak meg egymás cáfolására, kivált Melius és Dávid.

Irodalmi harcok

E küzdelem folyamán adja ki Melius 1567-ben *A Debreczenbe ősszve gyűlt keresztien praedikatoroknac, igaz és szent irás szerint valo vallásoc*at, írja 1570. *Az egéz szent irasbol valo igaz tudománt* és nagyszámú latin vitairatait. Dávid Ferenc munkássága még bámulatosabb, az annyi szellemi és testi erőt emésztő disputákon felül ráér évenkint két-három, részint latin, részint magyar nyelvű vitázóművet nyomatni, mely utóbbiak közül nevezetesebbek: *Rővid Magyarazat mikeppen az Antichristus az igaz Istenrűl· valo tvdománt meg homalositotta* (1567.) és *Az Szent Irasnac Fvndamentomabol vőtt Magyarazat az Jezus Christusrol.* (1568.)

Az irodalmi harcba beállanak küzdőkül mindazok, a kik a disputákon résztvettek, kálvinista részről *Czeglédi György és Károlyi Péter*, az unitáriusok közzül *Heltai, Basilius István* és *Császmai István.* E vitairatok közül legérdekesebb a *Debreceni. disputa* vagy *Válaszuti komédia* néven ismeretes. Sztárai drámáira emlékeztető, párbeszédbe foglalt gúnyirat, melyről a drámai művek között lesz bővebben szó.

1572-től kezdve csillapúl a küzdelem heve, mert a kálvinista fél elveszti ez évben vezérét, a férfi kora delén elhaló Meliust, a kinek sírhelyét elfeledték ugyan a debreceniek, de a ki a maga szellemi képét rányomta az egész kálvinista egyházra, kivált a debreceni eklézsiára, melyet ő tett »*kálvinista Rómá*«-vá. De az unitárizmust sem kisebb csapás érte, mert ugyanazon esztendőben halt el az ifjú János Zsigmond fejedelem, Dávid és az unitáriusok főpártfogója, az első és utolsó unitárius uralkodó. Dávid Ferenc ellen ekkor újúlt erővel támadnak föl régi ellenségei, legjobb barátai is ellene fordúlnak és midőn Krisztus istenségét is megtagadja a már ősz, de mind merészebb reformátor, Déva várába záratja a fejedelmi parancs; ott is ér véget nyugtalan, tettekben gazdag, a magyar vallási és szellemi életben örök emléket hagyott élete 1579-ben. — Erdélyben végkép elnémúl az unitáriusok vitája, csak a magyar altöldön és a Dunántúl vínak a protestánsokkal hol hevesebb, hol szelidebb küzdelmeket, melyek közül a török basa előtt folyt budai és a szintén török engedélylyel tartott pécsi disputációt említhetjük (1588); ez utóbbinak tartalma egy a »Debreceni disputához« hasonló kézirati drámai dialogusban maradt reánk.

A Dunántúl ez időtájban a lutheránusok és kálvinisták között is lángra lobbant az ellentét tüze, holott a két felekezet itt és éjszak-nyugoti Magyarországon az egész századon át nemcsak békében, hanem egyazon fő vezetése alatt élt egymás mellett ***Huszár Gál, Bornemisza Péter*** és ***Beythe István*** közös szuperintendensek alatt. 1591-ben azonban a ***csepregi colloquium***nak nevezett hitvita elszakította egymástól a testvér felekezeteket, épen akkor, midőn a közös ellenség, a megújult katholikus egyház fenyegető támadása összes erejök egyesítésére intette őket.

A tridenti zsinat által újjászervezett és a jezsuitáktól lelkesített katholikus egyház hazánkban is megkezdi az ellenreformáció nagy munkáját a század utolsó negyedében. Az eddig néma egyház szó- és tollharcba küldi legkiválóbb embereit, főpapjait, a kik előbb legfeljebb ha nyers erőszakkal igyekeztek a reformációnak útját állani TELEGDI MIKLÓS pécsi püspök indítja meg a küzdelmet, kinek prédikációiról már tudjuk, hogy tulajdonképen nem egyebek mint Bornemisza beszédeinek cáfolatai. BORNEMISZA és TELEGDI egykoruak voltak, valószínűen 1535-ben születtek mindketten, az irodalmi működést korán megkezdték, legfontosabb műveiket egyidőben adják ki, nagyfontosságú tevékenységüket, egyúttal életüket is körülbelül egyszerre végzik be. Bornemisza, kinek halála évét biztosan nem tudjuk, 1583-ban nyomatja utolsó művét, mint éjszak-nyugoti Magyarország protestáns szuperintendense, Telegdi pedig 1586-ban hal el, mint pécsi püspök és az esztergomi érsekség adminisztrátora. Bornemisza és Telegdi

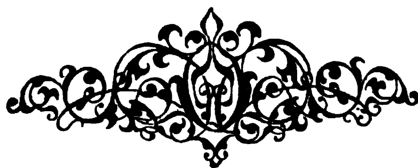
De a mily nyugodt és szerencsés a Telegdi pályája, a kit még ifjú korában Oláh Miklós érsek vesz pártfogásába és a ki mindvégig bírja a legmagasabb egyházi és fejedelmi személyek kegyét, oly hányt-vetett, zaklatott, sőt üldözött a Bornemiszáé, a ki Huszttól Nagyszombatig hazánk éjszaki részén szerteszét paposkodott, mint kisebb-nagyobb eklézsiák lelkipásztora és mint szeszélyes főurak, a Balassiak és mások udvari papja s a kit a kath. reakció két ízben is börtönbe vetett.

Fáradatlan munkásságuk főkép Nagyszombatra és környékére terjedt ki; Nagyszombatban jelennek meg Telegdi művei, Bornemiszáéi pedig a közel eső Detrekőn, Semptén és Rárbokon; ugyancsak Nagyszombatban állanak egymással szemben, mint személyes ellenfelek, egyik a kath. vallást terjesztvén, másik a protestáns híveket ótalmazván. Tulajdonképen prédikációikban is folyton egymással vitáznak, még ha nem említik is egymás nevét, de azért szükségesnek látják mindketten külön vitairatokkal is előállani. Bornemisza támadja meg először nyiltan Telegdit 1577-ben ***Fejtegetés*** című, ma már elveszett munkájával, melyre Telegdi 1580-ban felel és ***Főkeppen, az io cselekedeteknec iutalmárul valo igaz keresztyéni tudománt oltalmazza,*** de még azon évben egy kis ***Rőuid Irás***t is ír, ***Melyben megbizonyettatic, hogy a Papa nem Antichristus,*** utolsó vitázó művében pedig előadja ***Egy Nehány Jeles Okait mellyekert nem ueheti es nem akaria uenni Luter Martonnak es az ü maradekinak tudomanyát.***

Monoszlai és Gyarmathi

A küzdelemre élesített tollat az egyszerre kidőlt vezérek kezéből új harcosok ragadják ki. Telegdinek méltó utódja támad MONOSZLAI ANDRÁS pozsonyi prépostban, majd veszprémi püspökben, a ki épen a megtámadott, de a haláltól már elnémított Telegdi Miklósnak védelmére szánta első művét, mely 1588-ban, Nagyszombatban jelent meg *Apologia a közönseges keresztyen hit agazatinac: es az anyaszentegyhaz bizonyos fövallasinac oltalma* címmel, de azonkivül még három vitaíratot bocsátott közre egyházának épen legostromoltabb kérdéseiről, *Az Szenteknec hozanc valo segetsegekrül* (1589) továbbá *Az idvössegre intö kepeknec tiszteletiröl* (1589), végül *Az szabad akaratrol, es az Istennec Akaratyarol* (1600).

Protestáns részről többen is állnak elébe a harcnak, kik közül GYARMATHI MIKLÓS helmeci prédikátor egyenest Monoszlai főművének, a szentek tiszteletéről szóló könyvének cáfolására vállalkozik, 1598-ban Debrecenben kiadott *Keresztyeni Feleletével*. A küzdelem heve a század végén sem csillapúl, sőt épen a korszak határán éri el tetőpontját. A reformáció fölfogását magasabb és általánosabb szempontokból, valamint tisztúlt ízléssel és erős stílussal MAGYARI ISTVÁN sárvári prédikátor, Nádasdy Ferenc udvari papja hirdeti *Az Orszagokban valo sok Romlasoknac okairol, es azokbol valo meg szabadolasnak io modiarol irattatot hasznos könyvetskéjében*, 1602-ben, mely elég merész az ország pusztulásáért a katholikus vallást tenni felelőssé és a melyre mindjárt a következő 1603. évben maga PÁZMÁNY PÉTER adta meg a méltó választ *Az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornak, az Orszag romlasa okairul irt köniuere való Feleletével*. De a két ellenfél, kivált Pázmány behatóbb ismertetése egy más korszak, az antireformáció korának történetébe tartozik.

16. Humanista hagyományok a XVI. században.

A DUNAI TUDÓS TÁRSASÁG HAGYOMÁNYA nem szakadt meg. A XVI. század folyamán föléledt nemzeti költés mellett latin költők is léptek föl, kik Janus Pannonius babérai után törekedtek. Az olaszországi összeköttetést a német egyetemek hatása váltja föl; de azért, kivált a század végén, Báthori Zsigmond udvarában ismét az olasz míveltség gyakorol befolyást, olaszországi egyetemeken képzett férfiak művelik a történetírást és költészetet. A császár osztogatja a »poeta laureatus« címet. A költők kiválóan két műfajt művelnek: epikát és pedig elegikus mértékben s még az ugyan e versben megszólaló lírai fajokat: valódi elégiát, epigrammákat. A iambus és a hendekasyllab alakjában meg-megszólal a gúny is.

A latin költők sorában tehetségével kiválik SOMMER JÁNOS. Kalandos életet él. Mint poéta próbál szerencsét, majd katona lesz és egy fejedelmi kalandornak, Heraklides Jakabnak lép szolgálatába, kit Bethlen Farkas *Joannes despotá*nak hív. E despotát Ferdinánd kegye 1561-ben Moldva urává teszi; de később trónjától fosztják meg 1567-ben. A mi költőnk átéli a borzalmas napokat, s a despota nejének kegyence lesz; azután bujdosik, előbb Brassóban telepszik le, majd Kolozsvárra megy és itt ragálynak esik áldozatává 1574-ben. A mit életéből itt pár vonással rajzolánk, azt híven, közvetetlen hangon beszéli el egy elegikus mértékben írt krónikás versében, melynek címe: ***Moldva veszedelme.*** Jól jellemzi őt Szilágyi Sándor (Erdély irodalomtörténetei, Budap. Szemle III—VII. kötete), hogy Sommer »valóban költői lélekkel írt. Versein méltóság és nyugalom ömlik el, melyet még az sem zavar, midőn saját élményeit énekli fájdalmas hangon.« Ugyan e Sommer ***Magyar királyok*** cím alatt a hún király és utódja történetének költői elbeszélése után az Árpád és vegyes házbeli királyok során megy végig s krónikáját Ferdinánd és János ellen-királyokkal végzi. Van neki a ***Szerelem kertje*** cím alatt egy kedves költeménye, melyet nászajándékul írt Jungk szebeni szenátornak esküvőjére 1568-ban. A kert fái misztikus erejüket rendre magyarázzák meg és ajánlják föl. Utolsó művét Blandratához, János Zsigmond híres orvosához írja a régi tragédiák mintájára: ***A colica és podagra versengése,*** címmel. Paródikus költemény.

Sommer János

Thuri és Filiczki

A *koszorús* költők sorából tartósabb hírnévre emelkedett THURI GYÖRGY. Írt egy könyv elegiát vegyes tartalommal. (Nászénekek, búcsú-versek, halálozást sirató elégiák.) Debreczeni Balázszsal, Alvinczi Péterrel baráti viszonyban él, s a Drugethek kegyét élvezi. Vannak epigrammjai, köszöntő versei. Thuri a XVI. évszáz második felében élt. Egyetlen költeményének találjuk meg keltét. 1602-ben dicsőítő költeményt ír Rákóczi Lajoshoz, ki Ibrahim bácsmegyei béget legyőzte és láncra verte. Szinán basa haláláról is megemlékezik. Stein Simon epigrammája, mely Thuri nevét ügyes szójátékkal a tömjénillattal (thus) hozza össze, bizonyítja, hogy korában milyen kedvelt költő volt. Mélyebb ihlet hiányzik nála, ügyes verselő.

Hasonló irányt követett, de tanúltabb és jelesebb költő FILEFALVI FILICZKI JÁNOS, ki vegyes költeményeket írt, s az epigramm terén Janus Pannoniussal állítható párhuzamba. Görög epigrammjai kivétel nélkül jók; kiváló értékű *Hungaria* című görög és latin nyelven ismert epigrammja, melynek utolsó két sora kifejezi, hogy Magyarország sorsa oly gyászos, melyet eléggé megsiratni nem lehet. Ezt maga a végzet tiltja. Álljon itt e szép költemény:

Nagy nevem oh hova tűnt? Hova sújt még engem a Végzet
Mélyen alá vagy szörnyü haragja egy isteni lénynek;
Engem, a boldog anyát, sok magzatu büszke királynőt?
Most hajh! elveszitém jogaram, hajh! porba' hatalmam!
Mind oda gyermekem is, kit a kard döntött le a sírba,
Kit meg a rabságnak nyom igája szolgai módon.
És panaszolnom sem szabad immár. Tiltja a Végzet,
Mert hiszen elsíratni ilyen gyászt hol van elég köny?

Báthori Zsigmond udvara

A fent méltatott költők inkább a német tanúltság hatása alatt álltak. Báthori Zsigmond udvarában számos olasz fordúlt meg és több kiváló magyar író az olasz egyetemek növendéke. Így *Gyulai Pál, Szamosközi István, Kovasóczi Farkas,* a fejedelem kancellárja, olasz intézetekben nyerték oskolázásukat. Történeti műveikben a Bonfini hagyományát követik. E hagyomány követője a kiváló tehetségű DECSI JÁNOS (Barovius) fejedelmi tanácsos, ki Báthori Zsigmondnak Szinán elleni hadjáratát írta le antik zamatú nyelven s üldözött és utóbb legyilkolt hős urához való hű ragaszkodással. Korábban nagy utazást tett Lengyel- és Oroszországon át Németországba, s ennek leirását is kiadta versbe szedve, *Hodoeporicon Itineris* címmel. Magyar közmondás-gyűjteménye első nálunk s kiváló fontosságú. KOVASÓCZI igazi humanista thémát tárgyal: *Párbeszéd az uralkodásról vagy a kormányforma Erdélyben* cím alatt (1584-ben Kolozsvárt jelent meg).

Történetírók még: GYULAI PÁL, előbb Békési embere, majd a fejedelem titkára (Kemény Zsigmond első regényének hőse), és SOMOGYI AMBRUS ki Bonfinit folytatta 1606-ig. De kiváló figyelmet érdemel SZAMOSKÖZI ISTVÁN. Szintén Bonfini történetírói iskolájából került ki, de irályának tömör ereje,

őszinte igazságszeretete mégis önálló egyéniséggé teszik. Humanista míveltségének és hajlamának tulajdoníthatók ama költemények, a melyeket történelmi följegyzései közé sző. A történeti maradványok IV. kötetében jött versek közt van gúny-vers a Báthori Zsigmond udvarában élősködő bohócokra, vannak történeti tárgyú epigrammok, epitáfiumok, egy pár tréfás adoma, elégiák. Szamosközi híjával van a költői tehetségnek. Mihelyt elhagyja az iskolás formát, melyben verselni tanították, hihetetlenül alant jár és lapos. Ilyen egy történelmi verse a Kendi-féle összeesküvésről, mely rímes jambusokban van írva és oly durva hungarizmusokkal, mintha nem is a jeles latin stilista írta volna.

Hírneves deák költők többen is voltak még e korban és e légkörben. Ilyen Deidrich György, kinek 1591-ben jelent meg Szebenben ***Anagrammatikusa***, mely Báthori Zsigmond nevének betüiből alkot anagrammot. Ilyen dicsköltő: Schaeseus Keresztély, medgyesi pap, ki »császári koszorús költő« nevet vívott ki magának. Írt elégiákat, epigrammot és egy hőskölteményt ***Pannonia romlása*** cím alatt, mely a János király halála utáni dolgokat beszéli el Eger megvédéseig (1552.), míg ehhez csatlakozó másik munkája Szolimán hadjáratairól szól. Uncius Lénárt, ki Páduában és Rómában tanúlt s Báthori Istvánnak jutott különös kedvébe, szintén magyar krónikát írt versekben, mely Etelétől Mátyás királyig terjed. Laskai Csókás Péter, ki szintén megjárta Itáliát és Franciaországot, Báthori Zsigmondra és udvari embereire ír dicsköltemények et. Ő írta össze a Wittenbergában iskolázott magyar tanulók első jegyzékét.

Még egy költőről kell megemlékeznünk, ki szintén »császári koszorús költő« címmel dicsekedhetett. Ez Bocatius János, ki Németországról vándorolt be s jó magyar emberré lett. Eperjesi tanítóságon kezdte s utóbb kassai bíróvá és Bocskai diplomatájává emelkedett. Németországi követjárását öt esztendei rabsággal fizette meg s ennek emlékezetére írta ***Olympias Carcerariá***ját. Utóbb Bethlen Gábor választotta udvari történetírójának. Költeményei Bártfán jelentek meg ***Hungaridos libri poematum V.*** cím alatt 1599. A verselés gondossága, a tárgyak gazdag választéka tekintetében csakugyan kiváló helyet érdemel. Költeményeinek öt könyvét külön bevezetésekkel ajánlja. Maecenásai Forgács Zsigmond és Darholtz Kristóf, kikhez intézett ajánló levelét Kassáról keltezi. Az öt könyv külön-külön műfajt tartalmaz: 1. vitézi költemények, 2. dicsköltemények, 3. nászdalok, 4. vegyesek, 5. epitáfiumok, elégiák. Bőbeszédű könnyed írásmód, Ovidius-utánzó velős mondások, a kedély igaz meghatottsága, a valódi költő ihlete nélkül. Alkalmi költő a szó szoros értelmében. Nagy összeköttetései az előkelő körökkel, a zemplén- és sárosmegyei mágnásokkal, tudós papokkal, egykori tanulótársaival mindegyre alkalmat adnak poemák írására. **Bocatius János**

Szembetűnő a forma bevégzettsége és a tárgy prózaisága közti ellentét. A humanista emlékek elhalványúlnak. A német egyetemekről kikerült latin költők műveiben már nem érezni azt az eleven ihletet, mely a

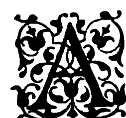
renaissance-kori emlékek hatása alatt álló Janus Pannonius műveit átlengi. Nemcsak a tehetség, de a korszellem is tette Janus Pannoniust igazi humanista költővé. A reformáció a humanizmus áramlatát elborítá. A nemzeti költészet kezdi próbálgatni szárnyait.

A jelen század elején (1818.) szólalt meg még egy elkésett viszhang, mint az elhaló *Echo,* egy szerény ifjú Muzsája: Ungvár-némethi *Tóth László* görög költeményeiben. Ezek között van egy: *Hermina* című (József nádor korán elhúnyt nejének emlékét megörökítő) költemény, mely a dirkei hattyú hangjára emlékeztet. A Pindar lelke ihleté a magyar költőt, midőn e verset írá.

17. A XVI. század történetirodalma.

MAGYAR TÖRTÉNETIRÁS, azaz a történeti anyagnak feldolgozása magyar nyelven, a XVI. században vette kezdetét. Impulzust erre is a reformáció adott, de az anyagot hozzá a megelőző század irodalma, a két nyomtatott krónika (Thuróczié s a budai) és Bonfin szolgáltatták. Ez az anyag azonban csak a XV. század végéig terjedt, de az »irodalmi ébredés«, mely általánossá lett és a tudomány s irodalom minden faját felölelte, magával hozta, hogy a történetíróknak egész serege támadt, kik saját tapasztalataikat, élményeiket impresszióikat akarták az utókor számára megörökítni. Ezeknek az íróknak egy része magas míveltségen kívül előkelő állással bírt, szerepet játszott a történetben s annak lefolyását nemcsak mint szemlélő tekintette: ezek közül majd mindeniknek megvolt a maga kedvenc klasszikusa, kit mintáúl választott az anyag feldolgozásánál — a XV. század humanizmusa ezek munkáiban tovább élt. De voltak olyanok is, kiket a klasszikai formák nem érdekeltek. Ezek kezébe csak a belső ösztön adott tollat, a vágy, hogy a mit láttak, hallottak, megörökítsék. Épen ez a tarkaság a kidolgozásban, felfogásban teszi becsessé a század történeti irodalmát. A mit a humanistáknál s krónikásoknál nélkülözünk: a különböző osztályok belső életére is vetnek a nem humanisták munkái világot.

Érdekes az is, hogy a régi anyag hogyan alakúl át, módosúl az új írók kezében, kik egészen az új idők hatása alatt állanak.

Az első magyar világtörténet Krakkóban 1559-ben látott világot. Egy egyszerű kálvinista prédikátor írta: SZÉKELY ISTVÁN, gönci lelkész. Hogy olvasmányaiban vezérfonala legyen, csinált magának egy chronologiát, »kivel elméjét az írás-olvasás közben segítené«. Az egyetemes történet kimagaslóbb eseményeinek krónikaszerű feldolgozása külföldön már régebben divatba jött. Legelterjedtebb könyv Rolewinck Verner latin munkája a ***Fasciculus Temporum*** volt, mely Németországban számos kiadást ért, németre, franciára lefordíttatott. Székely ettől vette a formát. Hatezer évig áll fenn a világ s minden ezer egy fejezetet képez az ő munkájában is. Kezdi a teremtés első évén, s attól fogva az eseményeket évek szerint csoportosítja. Krisztus születésétől fogva minden évnél két évszámot jelöl meg: a világteremtés és a Krisztus

Székely István

születési szerinti számítás évét. De a két munka közt nincs semmi más hasonlat. Székely az egyes évek eseményeit a maga módja szerint, erős kálvinista színezettel dolgozta fel, vehemens kifakadásokkal a pápaság túlkapásai ellen. Azonkivül mindenütt, az illető évszám helyére beillesztette a magyar krónikák adatait, de ezeket is azoktól eltérőleg önállólag dolgozva fel, s beszőve azokat a hagyományokat, melyek az ő idejében a nép tudatában éltek. Egész 1557-ig lehozta a világ s hazája eseményeit. Székely, mikor e munkáját kiadta, már elismert író volt: egy hittani munkája, zsoltárfordítása közkézen forogtak. Korának egyik legolvasottabb könyve volt az ő világtörténete, mely nyelvi tekintetben is figyelemre méltó. Igazán mondja a korrektor a munkáról írt versben:

> Hogyha penig valamint az szónak módja kilembez,
> És a szollásnak új folyamása leend:
> Mindjárt az régi székelyek nyelvén tekintsen,
> Kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagyon.

Heltai Gáspár

Magyarország első nyomtatott s magyar nyelven írt történetét egy szász papnak, Heltai Gáspárnak köszönhetjük, ki, hogy a magyar irodalom megalapítása, felvirágoztatása érdekében nagyobb tevékenységet fejthessen ki, nyomdát állított fel. Csak születésére s hivatalára nézve volt szász: igazi magyar reformátor, kinél többet a magyar nyelvért és irodalomért korában senki sem tett. Érezte annak szükségét, hogy Magyarország története a magyar közönségre nézve hozzáférhetővé legyen. Kettős elfoglaltsága — mint pap és nyomdász működött — nem engedvén, hogy maga önálló kutatásokat tehessen, arra szorítkozott, a mi már megvolt: Bonfinira. Nem volt megelégedve *Brenner* Márton 1543-iki kiadásával, mely csak a három első részt foglalta magában, s egy Csáky Mihálytól kapott kézirat alapján 1565-ben kinyomatta a IV-ik decasnak hat első könyvét eredeti latin nyelven *Historia Inclyti Regis Matthiae Hunyadis Regis Hungariae Augustissimi* cím alatt. Már ekkor igéretet tett Magyarország történetének kiadására, s hozzá is fogott adott szava beváltásához, de a nyomtatás befejezése előtt meghalván, a *Chronica az magyarok dolgairól* című munkája nyomtatását özvegye fejezte be 1575-ben.

Maga mondja a címlapon, hogy a magyarok történetét Bonfiniusnak nagy könyvéből és egyéb históriás könyvekből nem kicsiny munkával hozta rendbe és írta meg magyar nyelven. De a *Cancionale* kiadójának a nagy elterjedésnek örvendett históriás énekek s más hagyományok rendelkezésére állottak s ezekből ő inspirációt és adatokat meríthetett. Előre bocsátja az ország leirását, kezdi Scythián, a hunokon s a mohácsi vészig folytatja. Valóban nem fordította s nem is utánozta Bonfiniust: jól mondja, hogy »rendbe hozta«. Bonfini dagályos író, stílja keresett, hemzseg a bombasztoktól, mint egy igazi humanista. Heltai előadása tiszta, világos, keresetlen. A nép nyelvén ír, hogy mindenki megértse. Aztán felfogása is más, ítéleteiben is

Chronica
AZ MAGYA=
ROKNAC DOLGAI=
ROL : MINT IÖTTEC KI A

nagy Scythiaból Pánnoniában, Es mint foglaltác magoknac az orßágot : Es mint birtác äßt Hertzegről Hertzegre, Es Ki rályról Királyra, nagy ſoc tuſakodáſſockal és ßantalan ſoc viadallyockal,

Heltai Gáspár Krónikájának címlapja. (Kolozsvár 1575)

Beöthy, Magyar irodalomtörténetéhez. Az Athenaeum kiadása.

ANTOINE VERANTIUSE
Archevecque Ongrois.

Verancsics Antal, esztergomi érsek arcképe.

eltér Bonfinitől, a kor szelleme, a protestantizmus szemüvegén át nézvén az eseményeket, az egész Bonfini-féle munka átalakúl kezei közt. A kényes izlésű és magas míveltségű humanisták számára írt latin históriából készült az első népszerű magyar történet.*

Verancsics Antal

A mi e két nyomtatott könyvön kívül magyarúl írt történeti munka korunkig fenmaradt, azokról a kortársak közül legfelebb egy-két jó barátnak s legfelebb egy kis szűk irodalmi körnek lehetett tudomása. A legelsőről, mely ezek sorát megnyitja s a legnevezetesebbről csak homályos hagyományból birtak tudomással az emberek, míg végre öt századnegyed előtt egy dalmáciai utazó, Fortis apát, Sebenicoban a Drágánicsok levéltárában színről színre látta VERANCSICS ANTAL munkáit. De azután is egy századnegyednél több idő telt el, míg hazájokba visszakerűltek ezek.

A magyar egyházfejedelmek tisztes sorában a legkiválóbb helyek egyikét foglalja el e munkák írója. Gyermekéveit a Statileóknál, Beriszló Péternél (veszprémi püspök) töltötte, tanúlmányait Páduában végezte Szolgálatai sorát János király udvarában kezdte, folytatta Izabellánál, Ferdinándnál s végre Maximiliántól elnyerte az esztergomi érseki széket. Majd minden európai udvarnál viselt követséget: a pápáknál, Ferenc francia s Henrik angol királyoknál, de legnevezetesebb kétszeri konstancinápolyi útja volt. A két Statileo s Beriszló udvaraiban nyert benyomások döntöttek a gyermek jövendő sorsa felett, átélte Magyarország hanyatlásának egész korát Ulászlótól Maximiliánig, részt vett az államügyek vezetésében s főként a diplomaciai pályán tett nagy szolgálatokat hazájának. Be volt avatva az államtitkokba s épen az a körülmény, hogy kora történetének megitéléséhez megadhassa a helyes szempontokat, bírta rá, hogy a rendelkezésére álló roppant anyagot feldolgozza. De nagy munkájának csak töredékeivel készült el, úgy szólva egyes fejezetekkel. Ezek összeillesztésére, magára az utolsó átdolgozásra nem maradt ideje.

Emlékiratok

Pedig szeretett volna elkészűlni azzal. Volt érzéke, tehetsége, előkészülete hozzá, hogy jó történetíróvá legyen. Egy levele, melyet példányához, mesteréhez, kora nagynevű történetírójához, Paulus Joviushoz írt, mint adversariákat ennek munkájához, mutatja, hogy korának történeti irodalmát ebből a szempontból is tanúlmányozta. Magyar krónikájával is ezt készítette elő. Pár sorral, históriai egymásutánban közli az eseményeket: csak Buda bukásánál tesz kivételt; melyet terjedelmesen, a részletekre is kiterjedve ír le. S e tervezett munkájához anyagúl szerezte be a fontosabb események leírásait szemtanúk által: ZAYtól *Lándorfejérvár bukásá*nak s BORNEMISZÁtól *Buda elesté*nek leírását, melyek közül az első írójának éles megfigyelő tehetségére vall. Még egy más emlékirat is maradt ránk ezen időből a MARTONFALVY IMRE deáké, mely az Enyingi Török család számára készült (1520—1583) s kivált kortörténeti tekintetben sok érdekes részletet tartalmaz.

Azok közül az apróbb magyar nyelvű memoire-ok közül, melyek ez időből fenmaradtak, csak egyet említünk még fel, mely magasan kiemel-

Zay Ferenc Landorfeyrvár (Belgrád) elveszéséről (1521.) írt emlékiratának első lapja hasonmásban.

kedik a többiek felett: Mindszenthi Gábor naplóját *János király utolsó napjai*ról. Egyszerű, de megható epilogja János király zaklatott életének. Meleg rokonszenvvel, közvetlenséggel írva. Egy felesleges szó nincs benne, de hogy minden szava igaz, bizonyítja az a hatás, melyet az olvasóra tesz.

A különválás s a fejedelmi udvar megszilárdulása Erdélyben hatással volt a történetírás fejlődésére is. A humanizmus utolsó felvillanásának s a latin történetírás elkésett másod felvirágzásának korában emelkedett ki egy magyar évkönyvíró Gyulafi Lestár, kinek szétszórt munkáit csak az utolsó időben lehetett összeszedni, s így csak töredékeiben menteni meg a történetírás számára. Sarja egy dunántúli ősrégi családnak. Született 1557-ben, 16 éves korában a bécsi császári iskola növendéke volt, de már ifjú korában Erdélybe került nagybátyjához, Gyulafi Lászlóhoz s attól fogva állandóan a Báthoriak szolgálatában állott. A diplomaciai pályán alkalmazták: a lengyelországi követségekkel legtöbbnyire őt bízták meg. Nem akart történetíróvá lenni, de az eseménydús és mozgalmas időkben, melyekben élt, annyit látott és tapasztalt, hogy emlékező tehetségén ezek följegyzésével akart segítni. Azokból, a miket olvasott, csinált excerptákat, egyes évek nagyfontosságu eseményeiről chronologiai följegyzéseket készített, s azokról, a miket hallott vagy tapasztalt, naplót vezetett. Ezek a följegyzések évről évre terjedelmesebbekké lettek s egyes nagyobb fontosságú eseményeket, már egészen az apróbb részletekig leírt, úgy hogy a naplóföljegyzések (1565—1606) több helyen emlékiratokká nőtték ki magokat. Gyulafi Lestár

S mikor ez a becses anyag együtt volt, akkor sem akarta maga értékesítni. Rendelkezésére adta barátjának Szamosközy Istvánnak, kiről tudta, hogy kora történetének megírásával foglalkozott. Családja Magyarországból származott Erdélybe, ő maga a páduai egyetemen végezte tanúlmányait s első munkája, melyet kiadott, az *Analecta Lapidum* archeológiai munka volt. Egy Németországban tett utazás után visszatért hazájába, hol Bocskai levéltárnokká s országos történetíróvá nevezte ki, és történeti munkájának kiadásáról végrendeletében is gondoskodott. Ez Thuanus modorában dolgozott latin történet volt, 1566-on kezdve, mely azonban csak napjainkban látott világot. Ehhez a munkához egész életén át gyűjtötte az anyagot: a hol a mit csak hallott följegyezte — s ezekből a följegyzésekből került ki az a rendkivül becses és nagy terjedelmű anyag, mely azon idők történetének mai napig első rangú forrásai közé tartozik. Ezekben is sok apróbb följegyzés mellett egész monografiák vannak történetírói pártatlansággal s meglepő közvetetlenséggel írva. Szamosközy István

Az ezen korbeli magyar emlékiratok sorát kora egyik legkiválóbb és legnevezetesebb államférfiának, a későbbi nádornak, Illésházy Istvánnak följegyzései zárják be. A hosszú török háború első tíz évének korából (1592—1603) leírja azokat az eseményeket, melyekben részt vett vagy melyekben szerepelt. Egyöntetűbb, kerekebb munka a két elsőnél — s azért Illésházy István

is fontos, mert, míg a két elsőből az erdélyi eseményekről nyerünk tájékozást, ez a magyarországi történeteket írja le.

Ezek a felsorolt munkák, s még egy pár jelentéktelen chronologia, képezték a magyar nyelvű történetírás kezdetét a XVI. században. Sokkal gazdagabb volt a latin nyelvű történetírás, mely különösen a század második felében virágzott fel. De még mindig keveset nyomtattak: BOMEL, brassai bíró Brassóban kiadta 1556-ig terjedő *Chronologiá*ját s SAMBUCUS Bécsben 1558-ban Bonfinival együtt egy sereg kisebb történeti munkát tett közzé. Hanem azért sok államférfi s magasabb míveltséggel bíró ember ezen eseményekben s politikai alakulásokban gazdag időkben, belső ösztönére hallgatva, a történetírói pályára lépett. A humanizmus emlékei még nem vesztek ki: sokan jártak a kültöldre egyetemi tanúlmányaik befejezésére: ezeknél az irodalmi foglalkozás lelki szükség volt. Sajátságos játéka a véletlennek, hogy az első, ki e század történetíróinak sorát megnyitja, nem ezek sorából került ki.

Szerémi György és kortársai

Ez SZERÉMI GYÖRGY volt, János király udvari káplánja. Eszes, de hézagos míveltségű, könnyen hivő, de azért fontoskodó, kiváncsi, pletykákat hajhászó s a nagy urakhoz dörgölőzni szerető ember volt. A mit látott, hallott, tapasztalt, meg akarta örökítni s ez vezette rá, hogy megírja *Magyarország történetét* (1456—1543). Magyarul gondolkodott, deákúl írt s ez munkájának sajátságos érdeket kölcsönöz. Komoly történeti munka számba nem igen jöhet, de azért első rangú forrás, mert az idők hangulatáról abból nyerünk értesítést.

Szerémi kortársai s utódai közűl BRODARICS ISTVÁN püspök emelkedett ki egy erős színekkel s művészi ecsettel vázolt monografiával *A mohácsi veszedelemről,* melyben maga is résztvett s csak bajjal tudott menekűlni. A János-párti ZERMEGH JÁNOS, utóbb Ferdinánd alatt kamaratanácsos, megírta kora történetét János király haláláig. BAKSAY ÁBRAHÁM a magyar királyok chronologiáját állította össze 1567-ig. Erdélyben pedig OSTERMAYER HIERONYMUS brassai orgonista, SIEGLER MIHÁLY brassai tanár, s MASSA SIMON brassai pap rövid s elég száraz, de azért használható krónikákat (az első 1560-ig, a második 1563-ig, az utóbbié 1585-ig terjed) hagytak hátra.

Mindez a humanizmus másod virágzásának előzménye volt. Azzal kapcsolatban a történetírás is újabb lendületet nyert, s a nem egészen félszázadra terjedő idő alatt oly nagy virágzásra emelkedett, hogy azt utóbb sem tudta túlszárnyalni. Az első lökést erre az emelkedésre Bonfin munkájának kiadása adta meg: de hatással volt rá Jovius s később Thuanus is, — ezen korukban nagyon elterjedt történetírók.

Oláh Miklós

Ezeknek az íróknak sorát OLÁH MIKLÓS, esztergomi érsek, nyitja meg — egy bevégzetlen munkával: mert az ő *Attilá*ja s *Magyarország leirása* egy tervezett nagy magyar történetnek bevezetését képezték. Nyomban utána FORGÁCS FERENC következett a legkiemelkedőbb mindannyia között, de a ki teljesen szakított a liviusi utánzás hagyományával. Pesszimista történetíró,

egészen a Tacitus szellemében. A legsötétebb képet tárja fel a korról, melyet leírt, olykor túlzásra is ragadtatik: de mindezt bizonyos számítással teszi. Másnak szerette volna a világot látni mint ez a romlott kor, melyben élt és szereperelt s melynek vezérlő férfiait személyesen ismerte, önzéseikkel, bűneikkel, aljasságaikkal. Tanúja volt az ország sülyedésének s ebből a rettenetes nyomorból még a kibonyolódást sem látta. Hát nem volt mindenben igaza, épen úgy mint Tacitusnak sem: de a mű, bárcsak kéziratban terjesztették, még sem tévesztette el hatását. Az ő kommentárja János király halálával kezdődik s 1572-ig tart. Befejezett egész munka, mely kompozició és stílus tekintetében is fölötte áll a többieknek. Ha ő ezt magyar nyelven írja, megvetette volna alapját a magyar históriai stílusnak.

Másik kiemelkedő történetírója e kornak Brutus Mihály, Báthori István lengyel király történetírója. Velencei származású olasz volt, s épen a Forgács Ferenc meghivására került Báthori István udvarába. De sok hányatáson s csalódáson ment keresztül még, míg ez a régi vivású humanista rászánta magát az Erdélybe menetelre. A Bonfin kiadásához csatolt függelékek közül a legtöbbet maga Sambucus írta s ő mint erős Ferdinánd-párti, élfogúlt, igaztalan volt János király irányában. Ezekkel szemben Báthori István azzal bízta meg, hogy Bonfinit folytassa s szolgáltasson igazságot János emlékének. Az összes levéltári anyag rendelkezésére állott, s ő el is készűlt munkájával. (1490—1552.) Már meg is tették az előkészületeket annak kiadására, de a nyomtatás, minthogy ő azt új átdolgozás alá vette, elmaradt. Teljesen ma sem bírjuk munkáját. Az — bár nem sok, a mi elveszett — csonkán maradt fenn. Brutus Mihály

Brutus után Bonfininak másik folytatója is akadt, Somogyi (Simigianus) Ambrus, belső-szolnok vármegyei főjegyző, ki 1490-en kezdve 1606-ig nagy gonddal készítette el terjedelmes munkáját, mely csak e század elején látott világot. Közvetlenül a Báthori Zsigmond környezetéhez három humanista történetíró tartozott, kik inspirációt az ő fényes s olasz ízléssel berendezett udvarában nyertek: Szamosközy — kinek magyar följegyzéseiről már szólottunk — az ő terjedelmes és nagy becsű annalisaival, Baranyai Decsi János, a híres jogtudós, az ő kiváló érdekű kommentárjaival (1592—1598), mely hasonlag csak töredékesen maradt fenn, s Jacobinus János kolozsvári jegyző, utóbb Báthori Zsigmond titkára s végre Székely Mózes korlátnoka (elesett Brassó alatt 1603), ki nevét a Szinán basa elleni szép és fényes táborozás leírásával örökítette meg. Humanista történetírók

Ezek mind erdélyi történetírók voltak. Magyarországnak, illetőleg Rudolfnak is volt egy, de ez kiemelkedő sokak felett, az elismert magyar Livius: Istvánffy Miklós, ki abban is szerencsésebb volt a többinél, hogy munkája nemsokára halála után megjelent. Ő is Bonfinit folytatta s vitte 1606-ig. De bármily kiváló és nagybecsű történeti munka is az övé, egy gyengéje mégis van. Ott, a hol a magyar történet azon részéhez ér, melyben ő maga is szerepet játszott, — meghamisítja az eseményeket. Sok esetben Istvánffy Miklós

fenmaradt jelentései megcáfolják a történetíró adatait. E munkája gyarlósága mellett is a magyar történetírás egyik legmaradandóbb és legbecsesebb alkotása marad, mert hivatalos állásánál s összeköttetéseinél fogva a a történetírás olyan forrásai is megnyíltak előtte, melyek mások előtt zárva maradtak. S ezekből ő bőven merített, úgy hogy történetének első, nagyobb fele több tekintetben megbízhatóbb az utolsó könyveknél. A kortársoktól, különösen a szereplő egyénektől teljes objektivitást különben sem lehet várni: a politikai éles pártküzdelmek hatása alatt állanak ők is. Ő zárja be a humanista történetírók sorát, kortársa és tanítványa Thuanusnak. Mint ez, ő is az anyag kritikai feldolgozását és művészi formába öntését tette feladatává, s ennek köszönheté, hogy munkája maig sem évűlt el, sőt napjainkban magyar fordításban látott világot.

A XVI. századi humanista történetírók díszes sorát Istvánffy bezárta. Bonfin iskolája megszűnt, s a következő században a magyar történetírás egészen más nyomon fejlődött.

II. **János** király címere.

(Werbőczi: Tripartitum-ának első magyar kiadásából.)

18. A magyar jog és a Hármaskönyv.

A MAGYAR NEMZETI ÉLET egyik legsajátabb alkotása: joga. Eleinte a magyar nemekhez (törzsekhez) tartozóknak (nemeseknek) törzsi joga, a ***magyar jog,*** itt e hazában ***országos joggá*** lett. Hazánknak a nyugoteurópai míveltséghez csatlakozása után a magyar jog is nyugoteurópai irányban fejlődött ugyan, de azért individualitását nem veszítette el. Szabályai folyton a magyar nemesség életviszonyai és gondolkodásából fakadván, a magyar jog nemesi jog maradt; és mivel a hazánkat idővel szintén elért hűbériség az ország közjogi egységét és ezzel az összes nemesek közvetlen összeköttetését a közhatalommal megszüntetni képes nem volt, folyton az összes nemesség joga maradt, főpapok, főurak és köznemesek mindig egy és ugyanazon joggal élvén. Az országnak törzsi különállással bírt (székelyek, kúnok, szászok stb.) vagy pedig nem nemes lakosai (polgárok és parasztok) éltek ugyan kiváltságaik, szokásaik, majd helyi szabványokból (statutumok) folyt külön joggal, de ezek is mindazokban, mik részükre külön szabályozva nem voltak, a magyar jognak voltak alávetve. A magyar jog tehát nemcsak nemesi jog volt, hanem egyszersmind közönséges vagy országos jog.

E nemesi és egyszersmind országos jog a XVI. századot megelőzőleg az írott, rendszeres alakot nélkülözte. Szabályai csak ritkán alapúltak törvényeken, hanem a szokásból fakadtak, és emlékezetben s érvényben is csak a gyakorlat tartotta azokat. Az országos bíráskodásnak az Anjou-királyok óta a királyi kuriában összpontosítása és annak az ott működött rendes vagy nagybirák (nádor, országbíró, személynök) parancsaival (mandata judiciaria) igazítása, e gyakorlatnak némi állandóságot és határozottabb formát adtak ugyan, de a jognak bizonytalanságát nem szüntették meg. A folyton változó életviszonyok közepette a jogkereső felekre úgy mint a bírákra nézve idővel gyakran nehézzé vált a való jogot megtalálni, mi nem ritkán igazságtalan ítélet hozatalának, sőt a bíráskodás erőszakos megzavarásának is okul szolgált. E bizonytalanságból a magyar jogot csak elveinek és szabályainak rendszeres egybefoglalása menthette ki. **Régi jogszokások**

A férfiú, kit, több rendbeli sikertelen kisérletek után, e feladat teljesítésével király és ország megbíztak: WERBÓCZI ISTVÁN volt.

Werbőczi István

Werbőczi István[1] 1470 körül született, mint ivadéka egy ugocsamegyei szerény köznemes családnak, mely egykor a Kerepeczi nevet viselte. Olaszország egyetemein képezve ki magát, korának egyik kiváló míveltségű férfia volt, ki széles körű jogtudománynyal, kiterjedt nyelvismeretekkel és klasszikai képzettséggel bírt, sőt még a theologiában is jártas volt, s mindehhez még ritka szónoki erővel rendelkezett. Különös jártasságát a hazai jogban pedig elébb megyéjében, később a királyi kuriában teljesített biráskodási működésének köszönte volt.

Első politikai fellépésétől fogva (1492) állandóan annak a politikának volt előharcosa, melynek már fél század óta túlnyomóan a magyar köznemesség volt híve, és a mely nem a nyugottal való szövetségben, hanem magában a nemzetben kereste az ország erejét, és eredményt a köznemesség befolyásának, szemben az arisztokraciáéval, a magyar politikai életben túlsúlyra emelésétől várt. Politikai iránya őt a Szapolyaiak pártjára vonta, melynek érdekében működött az országgyűléseken, és az országbíró s erdélyi vajda ítélőmesterévé történt előléptetése után (1502), ő fogalmazta az 1505-ki

Werbőczi névaláírása.

rákosi országgyűlésnek ama végzését, mely a trónutódlás iránt, nemzeti király választhatása céljából, intézkedett. És Werbőczinek, kinek az 1505-ki országgyűlés nemzeti jutalmat szavazott meg, hathatós befolyása volt az, mely az 1507-ki országgyűlésen keresztülvitte amaz intézkedéseket, melyek a köznemességnek az ország tanácsában jelentékeny részt biztosítottak.

Ily szellemű és szereplésű férfiúra bízták 1510 után a fontos feladatot, hogy Magyarország szokásos jogát feljegyezze és rendszerbe öntse.

A Tripartitum

Werbőczi e feladatnak a ***Magyarország szokásos jogának hármaskönyve*** (Opus tripartitum juris consvetudinarii Incl. Regni Hungariae) című munkával felelt meg. E munka, mely nevét anyagának három részre való felosztásából vette, kiválóan az országos nemesi jogot tartalmazza, a mint azt különösen a királyi kuriában működött bíróságok akkor alkalmazták; a polgárok és parasztok s egyéb külön jogokkal bírt népelemek jogviszonyait pedig csak kevéssé veszi figyelembe. Országos törvényekből, a szokásból, de különösen az ország nagybíráinak ítéleteiből vonta ki Werbőczi a magyar jog elveit, melyeket összefüggő rendszerbe ő fűzött először. Római és

[1] V. ö. ***Fraknói Vilmos:*** Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Századok 1876. 437. és 597. s. k. l.

ELSEW REEZE.

AZ HYRES NEWES MAGYAR
orzagnak kewzwnſyges tewrwenyneke s ſzokaſynak,
harom reczre walo ozlasarol

Titulus i.

EZ DECRETOMNAK ELSEW
REZEEBEN SZOLLOK AZ DOLGOKROL MELLYEK AZ
ſzemÿlÿeknek okara neznek, es ahoz illendewk, twdnÿ illÿk,
az mÿ nemeſzÿgewnknek eredetÿrewl,ſzabadſagarol,iozagok
nak kereſeſerewl,bÿrodalmarol,ozlaſarol,el adaſarol idegeneÿ
teſerewl chÿereleſerewl,idew mwlaſrol,ſzabagoſeÿtaſrol,hatar
iaraſrol,kẽ negÿed,es iegÿ rwha fÿzetÿſrewl , ingo marhanak
es allo iozagnak meg bewchÿwlleſerewl,Malodÿk rÿzÿben ke
deg, az dolgoknak es pereknek folÿaſÿrol , kÿk az fellÿewl
meg mõdot iozagok felewl es egÿeb dolgok felewl tamadnak,
es onnat iewwendew ſentenciakrol, es el iaraſanak rẽdÿrewl,
Annak wtanna harmadÿk rezeben,tewrwenbewl walo perek
nek , es kereſeteknek kerdeſnek wta ſzerÿnt , es ez orzagnak
mÿndẽ warmegÿębewl,es horwath orzagbol, thoth orzagbol
es erdelbewl, es egÿhazÿ ſzekrewl Kÿralÿ wdwaraba walo fel
wętelerewl, es oda bocÿataſnac rendÿrewl, es mogÿarol,Tho
wabba ſzabad waraſoknak tewrwenÿrewl,es bewntetendew
perekrewl, es azoknak wegek ſzakadaſÿrol, WERBEW-
CZY elſew Decretomanak, elſew rezeben.

EZ ORZAG THEWRWENYNEK
es ſzokaſynak elſew rezeerewl,es elewzer hogy mynd
az egyhazy ſemelyek mynd kedeg az paraszty
wr ak egyenlew ſabadſagban, es
nemeſsegben eelnek.

H ij Titulus

Részlet Werbőczy Tripartitumának első magyar fordításából. (1565.)

kánonjogi jártassága őt ebben segítette ugyan, de nem a feltüntetendő jog nemzeti voltának rovására. Tiszta magyar jogot nyújt ő; itt-ott ugyan hézagosan, de úgy szólván soha sem tévesen. Formailag is a Hármaskönyv a középkori európai jogkönyvi irodalom egyik legértékesebb terméke. De különösen becsessé teszi azt közjogi iránya, melyre Werbőczi politikai egyénisége nyomta bélyegét. A sz. korona birtokjogi tana, és a nemesség egységének (una eademque nobilitas), közös szabadságának nagy elve abban lelkes kifejezést nyertek, valamint a királyi kegyúri jog formulázásával az ország önállóbb egyházi helyzete is.

A Hármaskönyvnek a köznemességre nézve ily kedvező közjogi iránya volt minden valószínűség szerint annak oka, hogy, habár azt Werbőczi az 1514-ki országgyűlésnek bemutatta, ez azt helyeselte, a király pedig megerősítette: a törvényes kihirdetésben nem részesült. Három évvel később (1517) szerzője által kinyomatva[1] csak mint magánmunka és nem, mint tervezve volt, törvényes erővel felruházott jogkönyvként jelenhetett meg. De így is tartalma jelességénél és szerzője nagy tekintélyénél fogva már Werbőczi életében hatással volt a magyar jogéletre.

Werbőczi későbbi szereplése

E sikertelenség azonban Werbőczi tevékenységet nem lankasztotta. 1515 óta mint személynök a királyi tábla élén az ország törvényfolyását igazította, az országgyűlésen pedig továbbra is a köznemesség vezéreként szerepelt, melynek szellemében iparkodott a törvényhozást irányítani és az ország kormányzatát átalakítani. Az 1525-ki zivataros hatvani országgyűlésen, mely Báthori Istvánt a nádorságtól megfosztotta, a köznemesség nagy lelkesedéssel Werbőczit emelte a nádori székbe. Önzetlensége és rendíthetlen igazságossága, melyet mint »Magyarország nádora és szolgája«[2] tanusított, számos barátját is ellenségévé tévén, az 1526-ki Sz. György napi országgyűlés őt nemcsak a nádori méltóságból tette le, de még a hűtlenség bűnében is elmarasztalta.

A Mohácsnál az országra tört vész rázta őt fel ismét tevékenységre. A nemzeti királyság eszméjét szolgálva, erélyesen közreműködött Szapolyai János trónra emelésében. Működése azonban az ország kettéválasztása után már nem volt többé oly nagy arányú és mozgalmas mint előbb. A nyugalmasabb kancellári méltóságban szolgálta János király ügyét és Budának török kézre iutása után, mint a török uralom alá jutott magyarok főbírája múlt ki 1541-ben. Fiága nemsokára utána fiaiban kihalt; leányági egyik késő maradéka Lorántfy Zsuzsánna volt.

Werbőczi Istvánnal és családjával azonban nem enyészett el Hármaskönyve. Sőt inkább idő múltával nemcsak a János király alá tartozott területen, hanem az ország többi részeiben is mindinkább növekvő tekintélyre tett szert; ha nem is törvényes, de szokásjogi erőt nyert. A bíróságok

[1] Bécsben Singrenius nyomdájában.
[2] Így címezi magát Werbőczi az ország hivatalos irataiban.

már a XVI. század második felében mindenütt alkalmazták a Hármaskönyv szabályait, miért is magyar nyelvre fordítása is szükségessé vált; Weres Balázs, ki azt 1565-ben teljesítette,[1] vele a magyar jogi műnyelv megalapítója lett. A Hármaskönyvnek egyes tételeire pedig a magyar közéletben idővel úgy hivatkoztak mint alaptörvényekre, és különösen a nemesi szabadságok abban a formulázásban, melyet nekik Werbőczi a sokszor idézett »primae nonus«-ban (I. rész. 9. cím) adott, éltek tovább a nemzet öntudatában. Nagy érdeme a Hármaskönyvnek, hogy a jog hazánkban magyar maradt, idegen, különösen a római jog, soha ki nem szorította, és hogy ő tette lehetségessé a magyar jog tudományos mívelését. A nemzeti élet és irodalomnak egyik fontos, szépirodalmunk után talán legmagyarabb ága tehát Werbőczinek köszöni későbbi virágzását. A Tripartitum magyar fordítása

[1] Megjelent Debrecenben nagy ívrétben.

19. A XVI. századi líra.

XVI. SZÁZADI MAGYAR LÍRA TÖRTÉNETÉNEK nagy része örökre el van temetve. A világi dalok, virág-énekek, az irodalomra nézve csak titkon fakadhattak s feslésök hajnalán tépett levelekként hullottak alá, mert boldog, boldogtalan tépdesésökben találta gyönyörűségét s azt hitte, hogy ezáltal szent kötelességet teljesít. Számtalan lenéző, elitélő s üldöző nyilatkozat tesz erről bizonyságot s szolgál magyarázatul ama mezők kopárságának, melyeken irodalomtörténetünk gyűjtői, szemlélői csüggedezve barangolnak. A letarolt mezők felett őszi köd sűrűségével ül még ma is annak a nem test-, hanem szellemcsonkító aszketizmusnak áldatlan emlékezete, melylyel a vallás nevében s az erkölcs érdekében különösen a vallás szolgái sanyargatták a nemzeti szellemet, felekezeti különbség nélkül. Irodalomtörténetünknek különben elsőrendű nevezetességei szították a tüzet egyfelől, nevelték a homályt másrészről, s ez utóbbi az előző századokból is terjengve, a XVI. századot is köz megnyugvás mellett borította el.

Sylvester a népköltészetről

Csak egy hang nyilallik át e sötét ködön s mint elkésett őszi villám hasítja végig egy pillanatra a kishitűség e lomha álmát, — a Sylvester Jánosé. Ő ugyanis annak nevét ragadja fel világító kétélű pallos gyanánt, a kinek nevében számtalanszor máglyára, pokol tüzére kárhoztatták kortársai a magyar líra világi énekeit. Az általa magyar nyelvre fordított újtestamentumhoz írt egyik jegyzetében Jézus példázatairól mondja, hogy az ilyen beszédhez hozzá kell szokni annak, a ki azt olvassa. »Könnyü kediglen hozzá szokni az mü népünknek, mert nem idegen ennek az ilyen beszíd neme. Íl ilyen beszédvel naponkíd való szóllásában. Íl ínekekben, kiváltképen az virág-ínekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis.« — Ez az egy hang valóságos pusztában kiáltó szó volt és még sokáig az maradt!

Azonban kétségtelen az, hogy a mint a szerény, anyanyelvét minden kortársánál alaposabban ismerő, tudományosan mívelt lelkű Sylvesternek az akkori közvéleménynyel szemben volt bátorsága e szót kimondani: épen úgy megvolt az általa említett magyar poézisnek is mind életre való képessége s elfojthatatlan hatalma, mind pedig szükségessége, melyeknél fogva

lenézetés, üldöztetés ellenére is élt, éltetett és lelkesített. Életéről, töredékes maradványainál meggyőzőbb bizonyság a folytonos üldöztetés, meg az egyházi énekekből is legtöbbször kisugárzó erős nemzeti érzés, valamint azok a szépen alakúlva tömörült kifejezések, melyeket a nemzeti költészet ős patakjai kavicsok módjára nagy hosszú időn át nyaldoshattak addig az ideig, a mikor a vallás nemzetközi folyamának magyar medrébe jutottak. Éltető, lelkesítő erejének arány-számát azokkal a tényezőkkel egybevetve lehetne talán kimutatni, melyek a XVI. század folytán a nemzet megmaradását biztosították. Kül- és bel-viszonyok, európai s részben ázsiai események, nyers erő, vitézség, diplomácia, szívósság, a hazai föld termékenysége és a többi mind számba veendő; de ha mindezt összeveszszük, akkor sem áll előttünk oly vegyi képlet, a mely a mohácsi romlásnak indulás-folyamatát feltartóztathatta volna. Az erre ható elemek vegyületében a nemzeti költészetnek is okvetetlen helyének kellett lenni, s ha valóban »Isten csudája, hogy még áll hazánk«, akkor a vallásos villongás ama századában csak a költészet emelhette az elősorolható földi tényezőket oly magasra, hogy e csuda létrehozásában a láthatatlan erővel együttműködhettek.

A nemzeti érzés líránkban

Egyházi és világi énekeinkben — bármily kevés maradt is ránk ez utóbbiakból — egyaránt megtaláljuk ennek nyomait. Vásárhelyi András 1508-ban kelt egyházi énekében röviden, de nyomósan szól magyarok oltalmazójáról — törökök megnyomorítójáról; a Beriszló Péter halálán kesergő Szabadkai Mihály nem csekélyebb áhitattal zengi 1515-ben, hogy

Kenyeregjönk az Úristennek mi mind fejenkint,
Hogy ne hagyjon terekeknek dúlnia koroskint,
Bátorítson viadalhoz minket mind fejenkint.

Geszthy László diák pedig *Ez vég pusztaságról* kezdetű töredékes énekében, épen mikor

Magyarország vala nagy fő szükségében,
Az végek valának mind elveszendőben,
Ezer ötszáz huszonöt esztendében —

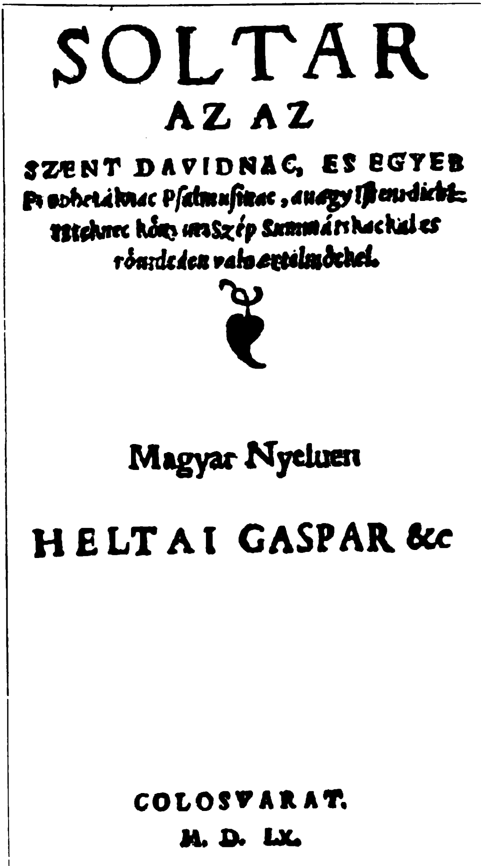
kiáltja, hogy

Isten, Szűz Mária háborútól védjen,
Hatvanban gyűljetek, hogy jó végre légyen,
Jó Lajos királyunk diadalmat végyen,
Minden tanácstokban ő jó véget tégyen!

A nagy veszedelemnek előtte is, utána is így zengett az ének; a Jeremiádok, a zsoltárok ugyanazon hangon szóltak, melyen a világi énekek szerzői hallatták a leplezetlen igazságot, gerjesztették a nemzeti érzést, tüzelték a vitézséget, bátorságot. Ha e hang ma igazságával egyhangúnak, komorságával nyomasztónak, tárgyszerűségével nem maiasan költőinek látszik: az énekszerzők hibája, fogyatkozása-e az? A XVI. századi egyházi és világi líra komoly irányú énekei válságos idők szüleményei. Létrejöttét

Egyházi énekek

előző rendkivüli körülmények úgy az anyának, mint a szellemnek szülöttére nézve egyformán jellegzők: de abban nagy a különbség, hogy a gyermek ezek által nyomorékká, hülyévé is lehet, míg a költői lélek termékenyűlési pillanatának szülötte azoktól nyeri ható képességét. csudatevő erejét. Batizi András 44-dik pszalmusa, Szkhárosi énekeinek részletei s 2-dik pszalmusa, Sztárai és a Szegediek közül különösen István és Gergely pszalmusainak s énekeinek jó része, ezek közé számlálható. Batizi búsulásának mélysége, Szkhárosi heves lantverése, Sztárai Mihály törhetetlen hite s éneklő virtuozitása, Szegedi István béketűrő lelke, Szegedi Gergely áhítatossága ezzel az erővel hatott, ezt a jelleget viseli magán még ma is. A fordított zsoltár vagy himnusz eredeti szövege sohasem gátolta őket s társaikat mint Végkecskeméti Mihályt, Siklósi Mihályt, Szegedi Lőrincet, Mágócsi Gáspárt s számtalan másokat abban, hogy a tartalommal rokon vagy sokszor önálló gondolataikat is ahhoz ne fűzzék: eredeti énekeikben pedig mint Battyáni Orbánnál, Patatics Györgynél, a néha darabos verselés mellett is megvan a bátorító és megindító erő.

SOLTAR

AZ AZ

SZENT DAVIDNAC, ES EGYEB

Magyar Nyeluen

HELTAI GASPAR &c

COLOSVARAT.

M. D. LX.

Heltai Gáspár: Zsoltár-könyvének címlapja.

Az utóbbinak börtönbeli kesergésébe oly panasz nélküli önmegadás, keresztyén reménység hangjával találkozunk, hogy akaratlanul is az e századbeli halotti énekekre tér át gondolatunk. A *Dies irae*nek s a Prudentius *Jam maesta quiesce querela*jának magokat mai napig fentartott fordításai mellett Batizi, Dézsi András, Tuba Mihály, Patai István eredeti halotti énekeiben, Pesti György *Halálról való énekében,* Arator Katalin búcsúztatójában, Szepetneki János confessiójában annyi egyszerűen szép s mélyen megható gondolat van kifejezve, hogy az újabb ilynemű énekek csak ritkán közelítik meg azokat.

Világi költészet

Az egyházi és világi énekek közt mintegy átmenetet képeznek a *Házasságról szóló énekek,* melyek közűl például Batizié elejétől végig bibliai alapon szerkesztett, tanköltemény jellegű komoly ének; Besenyei Jakab, a

Halcion madárról vött hasonlatosság**ával* bővíti tárgyát s szépen fűzött énekében szintén a komoly didaxis hangján zeng; SZIRÁKI BALÁZS fohászszerűen énekel, valamint PANITI JÁNOS is; míg a NYILAS NÉVTELENJÉnek nevezett ***Házasok éneki szerzője ügyes invencióval páros dal alakjában s a tiszta házasélet gyöngéden szerető hangján írta meg a régi magyar boldog családi élet dícséretét. TAR BENEDEK ***Házasságrul való dicséret**ében* kevés a dícséret, annál több a humor, melylyel a helytelen szokásokat, léha erkölcsöket csipkedi, csapkodja s az ***Adhortatio mulierum**mal* együtt korrajzoló értékénél fogva is becses darab. Virágénekek

A házasságról szerzett énekek tárgyáról a szerelmi dalokra, az úgynevezett ***virág-énekek**re* lehetne áttérnünk; azonban a most említett két ének előadási modora, az ezekben nyilatkozó humor annyira közeledik, mondhatni megegyez a hegedős-énekek hangjával, hogy egy folytában elébb ezekről tehetünk említést. A hegedősöket, énekeikkel együtt, a fentebb mondottaknál fogva lenézte, üldözte a vallásosság, kevésre becsülte a világ, meg ők magok sem sokat adtak magokra. Énekeik fő célja a mulattatás volt s ezt a mindennapi élet közönséges szokásainak sokszor elég alantjáró tréfás előadásával, saját egyéniségök nevetségessé tételével s azáltal kivánták elérni, hogy magokból csakúgy mint másokból minden alkalommal készek voltak csúfot űzni. Ütleg, koplalás, szomjúság, részegség, torkosság, latorság, tolvajság, koldús állapot dicsekvő hangon való szemérmetlen emlegetése, részökről mind virtus-számba ment. Mindenik a maga énekét fútta s igyekezett a többin túltenni, a mit a másiktól eltulajdoníthatott, azzal mint sajátjával hivalkodott. Arra, hogy énekét megörökítse, ha volt is pénz tarsolyában, nem igen áldozott; a mulatók meghallgatták, kinevették, különféle apró pénzzel kifizették, de arra hogy feljegyezzék, kinyomtassák, nem tartották érdemesnek. Az ének a kísérő zenével együtt elhangzott. A jó Tinódi becsűlte magát annyira, hogy *Cronica*jában a

ÖTTÖDIC RESZE.
iétee öter.
Minden lelkes álat, dichirie az Wrat: Halleluiah.

A Sóltár könyuénec vége.

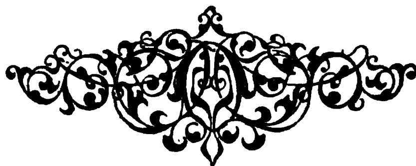
COLOSVARAT
NYOMTATTOT, AZ
Wrnac tiſteſségére: à nemes Magyar nemzetnec épületére: Heltai Gáſpártól.
1 5 6 0.

Heltai Gáspár: Zsoltár-könyvének utolsó lapja.

magáéiból kettőt, a *Sokféle részegesekről* és az *Udvarbirákról s kulcsárokról* szólót, lenyomatott. HEGEDŰS MÁRTONnak egy ily énekével, Valkai históriás énekének kiadásakor egy üresen maradt levelet töltött be a könyvnyomtató, s még két ily ének kéziratban maradt fenn, melyek közül az egyik *Moldovai Mihály* énekének mondja magát a versfőkhen.

Szerelmi dal vagy virág-ének ebben a században is, mint mindig száma nélkül zengett. A szerető szív akaratlanul is dalban nyilatkozik, ha magától nem telik, mondja, alakítja a hallottat, a másét, a mindenkiét. Kardéra tudja azokat gyermek, leány, asszony — mint Pázmány panaszolja — nemcsak egy időben, hanem minden korban. Még a kódex-író szerzetes is gondolt azokra, a mikor egy szelet papírra ezt jegyezte s kódexébe fűzte: »szűvem, lölköm, virágom, cinigém, aranyom, gombom, ágom, levelem.« A mit Sylvester mond, örökre méltóan jelöli meg az elhangzott virág-énekek értékét. Reméljük, hogy még kerűl meg a seregestűl elveszett XVI. századi szerelmi dalokból; addig örvendjünk, hogy van egy költőnk, ebből az időből, a ki érezte is, tudta is, mit érnek azok, táplálta, termékenyítette azokkal saját lelkét s verseiben olyan örökséget hagyott nemzetének, melynek minden íze annak bizonyítéka, a mit maga egyik éneke végén így fejez ki:

Oh kedves nemzetem, hazám, édes felem!
Kivel szerelmetes mind tavaszom, telem:
Keseregj, sírj, kiálts istenedhez velem;
Nálad, hogy szeretlek, légyen e vers jelem.

20. Balassi Bálint.

Költő, kinek műveiben a XVI. század egyházi és világi lírája egyaránt tetőzik, Balassi Bálint, az első költő, a kinek költeményeiből önálló egyéniség tükröződik vissza, a ki két századon át is érezteti hatását a magyar költészeten és verselésen és a ki a legújabb kornak, nekünk is megérdemli nemcsak irodalomtörténeti, de poétikai érdeklődésünket.

Balassi egy főrangú család ivadéka, mely a XVI. században lelkes hazafiakat, de elveteműlt rablólovagokat is adott az országnak; atyja Dobónak volt vezértársa Eger híres védelmében a török ellen, de nagybátyja volt az a hirhedt *Balassi Menyhárt,* a kinek »árultatásáról« komédia készűlt, a kornak e legbecsesebb, maró gúnynyal, jellemző erővel telt drámai terméke.

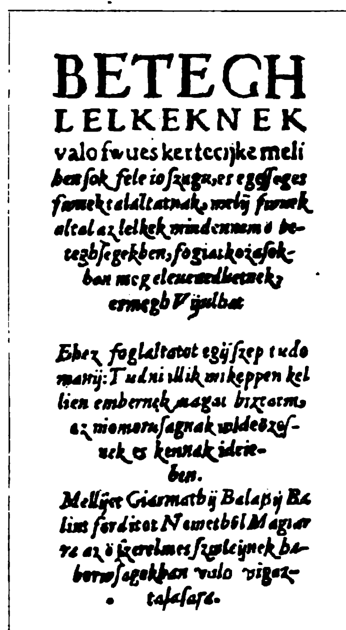
Zivataros időkben születik, 1551-ben, egész élete a csaták zajában és csapások közt telik el, véget is háboruban ér. Vitéznek nevekedett és a fegyverforgatást már korán megtanúlta részint atyja oldalán, részint az egri végvár kapitánya mellett. E vár alatti mezőn próbálta meg erejét a portyázó török csapatokon és e várból szállott ki néha párviadalra valamely szomszéd erősség török bégjével vagy agájával, a mikor is nem egyszer tért haza diadallal. Ugyancsak Egerben gyullad szíve az első szerelmi lángra, a várkapitány leánya *Ungnád-Losonczy Anna Mária* iránt. De a könnyelmű Balassi eljátszotta a leány szerelmét és ez másnak jutott kezére. Ekkor Balassi is megházasodik, de az első ideál képét nem tudja feledni, annál kevésbbé, mert házassága boldogtalan és mert boldogságának maga ásta sírját. Nejétől végre elválik, mert a törvény is elválasztja; neje Dobó Krisztina ugyanis unokatestvére volt s a vele kötött házasságot az egyházi bíróság vérfertőzésnek, a házasságból született fiút törvénytelennek nyilvánítja. E szigorú ítéletet még azzal sem előzhette meg, hogy 1586-ban elhagyta a protestáns hitet, melyben született, és visszatért a katholikus egyházba. **Balassi élete**

Családi életéből kizavarva, vallásos érzelmeiben meghasonolva, bűn- és magánjogi perektől zaklatva, ne csodáljuk, hogy lelke egyensúlyát elvesztette, hogy előbb bűnös szerelemben, Nogarolli gróf, kassai várkapitány nejének, Harrach Annának, szerelmében keresett vígasztalást, majd bujdosásban gondolt megnyugvást találni. 1589-ben búcsút mondott hazájának,

öt hosszú éven át bújdosott, Lengyelországon keresztül a Balti tengerig elvetődött; de végre onnan is visszatért, hogy karját hazája védelmére újra és utoljára felajánlja. Épen Esztergomot ostromolja a magyar sereg 1594-ben; Balassi a táborhoz csatlakozik, vitézül harcol a török ellen, de a sikeres ostromnak végét nem éri, mert néhány nappal a vár megvétele előtt sebeiben elhal a költő és dalia, férfi kora delén, élete negyvenharmadik évében.

Balassi első munkája

Első irodalmi munkája egy vallásos irányú elmélkedés volt: a *Betegh lelkeknek valo fwues kertecske*, melyet Bock Mihály után »az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására« németből fordított (1572.), midőn t. i. atyját éveken át alaptalan hűtlenségi perrel üldözték. De Balassi nevét irodalmunkban nem ilynemű munkái teszik emlékezetessé, hanem költeményei. E középkori várúrban egy troubadour lelke lakozott s valóban költeményei azt a hatást teszik reánk, mintha »Provence daltelt mezőin« termettek volna, csakhogy vallásos énekeinek a reformáció felfogása ad sajátos színt, szerelmi dalain a renaissance lehe és feltűnő népies íz érzik és — mi legélesebben elválasztja, egyszersmind legeredetibbé teszi Balassi egyéniségét, — nemzeti tárgyu költeményei királyok és feudális urak dicsőítése helyett a haza romlott állapotján keseregnek, a magyar nemzet veszendő hírnevét siratják.

BETEGH
LELKEKNEK
valo fwues kertecyke meli
ben sok fele io szagu, es egesseges
fwuek talaltatnak, melij fwuek
altal az lelkek mindennemü be-
tegbsegekben, fogiatkozasok-
ban meg eleuenedhetnek,
ermegb Vijulhat

Ebez foglaltatot egij szep tudo
manij: Tudni illik mikeppen kel
lien embernek magat biztatni
az niomorusagnak woldeozes-
nek es kennak ideie-
ben.
Mellijet Giarmathij Balassij Ba
lint forditot Nemetbol Magiar
ra az ö szerelmes szüleijnek ha-
boruságokban valo vigaz-
talasara.

Balassi Bálint legelső munkájának címlapja. (Krakkó 1572.)

Vallásos, vagy a mint maga és kora nevezte, *istenes énekei*ben ugyanazon eszmék és érzések uralkodnak, mint átalában a kor protestáns költészetében, a mi csak természetes, mivel Balassi is ugyanazon forrásokból táplálkozott, mint az egyházi költők, a régi himnuszokból, a reformációnak külföldi híres énekszerzőiből s főkép a zsoltárokból. Dávid könyvét teljesen le akarta fordítani, de csak öt zsoltárnak az átdolgozása maradt reánk. Azonban e néhány költemény is elegendő volt arra, hogy Szenci Molnár Albertnek buzdításúl és például szolgáljon a zsoltárkönyvnek könnyedebb formájú, költőibb nyelvű, átalában énekelhetőbb átdolgozására. De nemcsak Szenci Molnár, hanem az egész kor is nagy gyönyörűségét találta e zsoltárokban és egyéb vallásos költeményeiben, hiszen Balassit épen istenes énekei tették a XVI. század végének és az egész XVII. századnak kedveltjévé, ezek tartották fenn a legújabb korig költői dicsőségét. Istenes énekei nem készűltek ugyan egyházi célra, de azért a reformáció legfőbb érzései, az istenbe vetett erős hit, a lelki nyugalmat megrabló bűntudat és az ebből folyó komor hangulat csak úgy végig vonúlnak rajtok, mint a

Istenes énekek

Balassi Bálint levele Kapi Sándorhoz. (1589.)

Az Athenaeum kiadása.

protestáns papok és tanítók egyszerűbb versein; úgy hogy Balassi, ha katholizált is, költészetében megmaradt igaz reformátusnak.

Hazafias költemények

Istenes énekei között elvegyűlve jelentek meg ***hazafias költeményei***, a mint hogy hazafias érzése is gyakran beleolvad vallásos felfogásába. Hangja is csak oly bánatos, sőt még fájdalmasabb, mint vallásos költeményeiben, úgy hogy gyakran a kor jeremiádjait, a protestáns énekszerzők e hazafiasan vallásos, sajátos műveit juttatja eszünkbe. A hazaszeretetnek mély bújával siratja Magyarországot, mely eddigelé a keresztyénségnek viselte pajzsát a pogányság ellen, és a melynek vértől öntözött mezei az összes európai lovagságnak szolgáltak vitézlő iskolájául, de most népe megromlott, vitézsége, híre, neve elfogyott. Fentebb idézett fájdalmas felkiáltása, melyben isten előtt verseit hívja honszerelmének tanúságára, ma is mélyen megindít, sőt örök tiszteletünkre tart számot.

Balassi Betegh lelkek stb. című munkájának utolsó lapja.

Hazafias dalai, bármily közel járnak is a vallásos költeményekhez, mégis bennök mutatkozik Balassi legeredetibbnek és legőszintébbnek; istenes énekei — a mint említettük — nagyobb részt átdolgozások, a szerelmi daloknak is jó része idegen forrásból kerül, hazafias költeményei ellenben csakis honszerelméből és költői tehetségéből fakadnak.

Eddigelé egy irányban látjuk haladni Balassit korának énekszerzőivel; magasabban, sokkal magasabban jár, de azért csak belül marad a vallásos, hazafias költészet terén; más ösvényre csak akkor lép, midőn a ***katona-élet***ről és a ***természet szépségei***ről teljesen világi és egészen dalszerű költeményeket kezd hangoztatni:

Katonadalok

midőn dícséri az óhajtva várt szép tavaszt, mely megszabadítja a tél unalmas fogságából; midőn magasztalja a pünkösdnek gyönyörű idejét, mely ismét kisegíti rejtekéből Cupidót, és a mely a nagy széles mezőt újra megnyitja a végbeli vitéz katonáknak; midőn dicsőíti a végeket, melyekben Balassa is ott töltötte élete javát, lesen, próbán, véres harcon szerezvén a költői hírnév mellé hadi becsületet is. Mert:

A jó hírért, névért,
A szép tisztességért,
Ők mindent hátrahagynak;
Emberségről példát,
Vitézségről formát

Mindeneknek ők adnak,
Midőn mint jó sólymok,
Mezőn széllyel járnak,
Vagdalkoznak, futtatnak

Ellenséget látván,
Örömmel kiáltván,
Ők kópiákat törnek;
S ha súlyosan vagyon
A dolog harcokra,
Szólítatlan megtérnek;
Sok vérben fertezvén,
Arcúl reá térvén,
Űzőt sokszor megvernek.

E katona- és természet-dalok már élénken emlékeztetnek bennünket Provence énekeseire, de a troubadour név joggal csak szerelmi lírájáért, virágénekeiért illeti meg. Sajátságos története van a magyar szerelmi költészetnek; bizonynyal tudjuk, hogy élt, hogy virágzott, hogy a köznép folyton hangoztatta, hogy a míveltek is kedvelték, mégis Balassi előtt a nevén, a poétikus *virágének* szón kívül alig maradt ránk belőle valami.

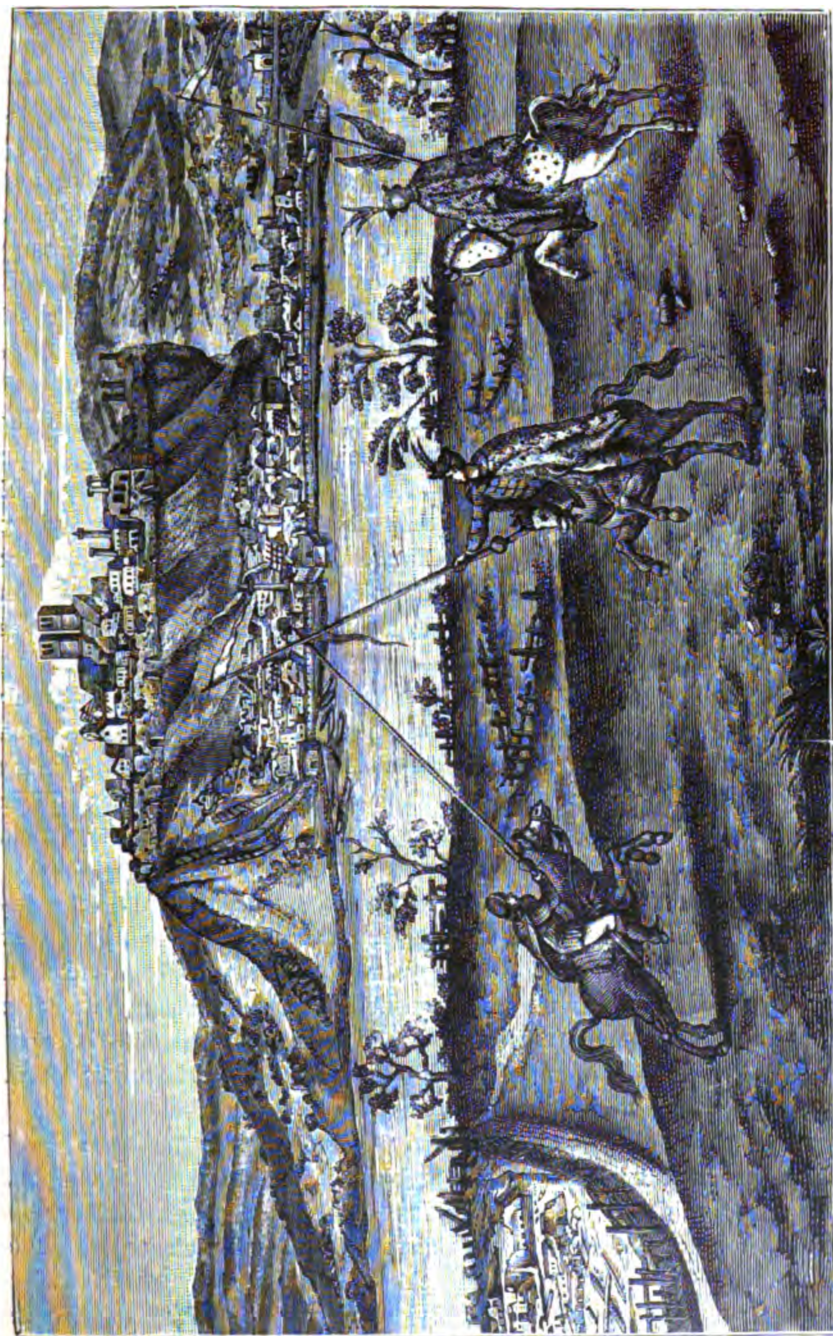
Virágénekek

Ha a korábbi idők nem tartottak fenn egy négy sornyi töredéknél többet, a XVI. század komor vallásos iránya és a reformáció puritán szelleme még kevésbbé kedvez a költészet e nemének. E század egyházi férfiaiban az első keresztyénségnek buzgalma újul föl a virágének kiirtására; mint hajdan a térítő papok a rajongás hevével és a gyűlölet kitartásával harcoltak a nemzeti költészet pogány emlékei ellen, hasonló buzgóságot fejtenek ki e kor papjai, katholikusok és protestánsok egyaránt, a szerelmi líra ellen. Vallásos irataikban és prédikációikban nem győznek elég átkot szórni a virágénekekre, szerzőiket és kedvelőiket örök kárhozatra ítélik. Nem csoda tehát, ha a költőkön, kik jobbára papokból kerűlnek ki, általában az iskolavégzett embereken, kik egyházi nevelésben részesűlnek, vallásos elfogúltság vesz erőt a virágénekek ellen, melyhez tudákos megvetés is járúl, minthogy e dalok leginkább a nép ajkán termettek.

Ez elfogúltság és megvetés ellen támad fel Balassi virágénekeivel és vívja ki a szerelmi költészetnek a megillető helyet. Hogy buzgó vallásos neveltetése mellett is épen Balassi lép föl a szerelmi líra első apostolaként, az a költőnek előkelő származásából, erős és tartós szenvedélyéből és főkép rendkivüli, a renaissance fuvallatától érintett míveltségéből fejthető meg. Tudományban sokan felülmúlhatták, míveltségre nézve korában alig van hozzá fogható; de azért az ő elfogulatlansága sem terjed annyira, hogy virágénekeit nyomtatásban is közre merte volna bocsátani; úgy hogy csupán a véletlen szerencsének, meg Balassi egy feltétlen hívének köszönhetjük, hogy virágénekei a radványi levéltár százados homályából 1876-ban napfényre kerűltek.

Balassi költészetének forrásai

Ismeri a költészet minden forrását és azokat fel is tudja használni. Múzsája jórészt a népköltészet emlőjén táplálkozik; innen a sok rokon eszme és kifejezés virágénekeiben és népdalainkban. Azonban nem veti meg az idegen népek dalait sem; a honunkat környező német, oláh, lengyel, olasz és török népek nyelvét jól érti és nem egy költeménye ered ezek földéről. Sokat tanúl a klasszikusoktól is; korán megismerkedik a renaissance irodalmával s különösen kedveli Marullust és Angerianust, e kornak két latin nyelvű szerelmi lirikusát. De bár sok eszmét, képet és kifejezést vesz át e forrásokból, szolgai utánzóvá soha sem válik; az

Esztergom a XVI. században

idegen költők eszméi módosúlnak nála; hozzájok ad vagy elvesz belőlük, de mindenesetre eredetiséget önt el rajtok; kivált a magyar versforma az, a mely feledteti velünk a költemények nem honi eredetét.

Balassi lírájának jellemzése

Azonban az átdolgozott költemények csak kisebb felét teszik szerelmi énekeinek, túlnyomó részben eredetiek; amazokban több a mesterkélt fínomság, tetszetősb az eszme, ezekben több a természetesség, erősebb az érzés. Szerelmében csapongása mellett is tudott mély és igaz lenni: épen azért szerelmi lantjának a hangja is változatos. Borús hangulat, epedő bánat, kitörő és majdnem kétségbeeső fájdalom hangzik szerelmi elégiáiban és ódáiban, melyeknek jóltevő ellentétei az enyelgő, jókedvet lehellő dalok.

Költeményei számos ismeretes és sok ismeretlen nőhöz intézvék, a kik között annál nehezebb eligazodni, mivel a troubadourok példájára ő sem nejét dicsőíti és mivel a klasszikus és renaissance-kori költőket követve, ő is álnév alá rejti szerelmesét, a virágének szavával élve, ***kegyesét***. Ifjúkori, különböző női nevekre szerzett költeményeiben nem kell egyebet látnunk, mint ***olyan, mai felfogás szerinti emlékkönyvbe szánt verseket, melyekben a lovagias ifjú köteles udvarlását tette ismerős szépének***. Igaz, lángoló, éveken át tartó szerelmet csak az ***Anna, Julia*** és ***Coelia*** névre szerzett virágénekekben kell keresnünk, melyek bizonyára ama két Annát illetik, kikről az életrajzban emlékeztünk, s valóban lírájának gyöngyeit épen ezen szerelmi költeményei között találhatjuk.

A csiszolt gyöngyök mellett — természetesen — akad sok darabos, durva is, melyeknek nemes fénye csak helylyel-közzel csillan elő. Balassi ugyanis szerelmi lírájának nemcsak tartalmával száll harcra hagyományos balítéletek ellen, hanem formájával is utat kell törnie a vallásos költészet megcsontosodott formái közűl. E küzdelem, melynek célja a világi dalnak bel- és külalakját megteremteni, nem mindig vezet sikerre.

A költő, kiben csak úgy teremnek a daleszmék, gyakran beleesik az egyházi énekszerzők hosszadalmasságába. Dalaiban az eszme szép, az érzés igaz, több strófa valóban költői, de gyakran feledi a mértéket, ismétel vagy nem tud megállani az indulat legmagasabb fokán; zavarólag hatnak azon epikus elemek is, melyekben a költő elmondja az alkalmat, sokszor az évet és helyet is, hol és mikor versét szerezte. ***De azért mégis őt illeti a magyar műdal megteremtésének dicsősége.***

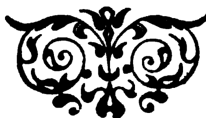
A külalakkal, a verseléssel való küzködését sem kevésbbé érdekes figyelemmel kisérnünk. Költői szükség birja őt líraibb versformák megalkotására, nem pedig az eredetiség hiú keresése, mint a vele máskülönben oly rokon troubadourt és minnesängert. Balassi dallamosságra törekedett, melyet a régi hosszú sorokkal, egyhangú rímekkel és úntató strófaszerkezettel nem érhetett el; a hosszú sorokat tehát rövidekre szaggatja, úgy hogy a metszetelválasztotta részeket egymással rímelteti; az egyhangú négyes rímeket, váltó, ölelkező és rácsapó rímekkel helyettesíti; a régi nehézkes versszakokból változatos és könnyen énekelhető strófákat alkot. Így született többek között

az a dallamos versforma, mely Balassi-strófa néven ismeretes, melyet a múlt század végeig annyi hivatott és hivatlan Balassi-utánzó használt, és a melynek mintájára számos más lírai versforma is keletkezett.

Mint magános vándorszikla, melyet a renaissance sodort hozzánk, ugy emelkedik ki Balassi a XVI. század vallásos, általában egyházi színű irodalmának egyhangú, sok helyt sivár rónájáról. Már kora is megbámúlta, de csak részben értette meg; még Rimai is, Balassinak leghívebb tanítványa és istenes énekeinek kiadója, még ő is veszni hagyta a mester költői munkásságának javarészét, a virágénekeknek még ő sem tartotta fenn az emlékezetét. Csak a jelenkor méltányolja teljes értékében, midőn a vallásos és hazafias költészet babérán kívül homlokára fűzte a szerelmi líra mirtuszát is, midőn elismerte őt a magyar műdal és a lírai versformák megteremtőjének.

De azért Balassi korát sem vádolhatjuk hálátlansággal vagy közömbösséggel; ennek nemcsak a kortársak és a közvetlen követők tisztelő, sőt hódoló nyilatkozatai mondanak ellent, hanem — s még inkább — a kiadásoknak azon szakadatlan sora, melyben vallásos és hazafias költeményei *Istenes énekek* címe alatt megjelentek, az 1604. évtől kezdve, a mely évbeli kiadást Rimainak tulajdonítanak, az 1879-ik évig, a mikor a *Radványi-kódex* alapján összes műveit Szilády Áron adta ki részletesebb életrajzzal és bőséges, nagybecsű jegyzetekkel.

Dicsőségének és hatásának terjesztéséhez nagy mértékben hozzájárúltak azon kézirati és nyomtatott énekgyűjtemények, melyek leginkább vallásos célra készűltek és a melyeknek köszönhetjük a XVI. századi költői termékek jó részének fentartását. E gyűjteményeknél, melyekben gyakran találkozunk Balassinak egyik-másik énekével is, mi sem bizonyítja inkább azt a mélyreható érdeklődést, a melyet a XVI. század magyarja tanusít az egész irodalom, kivált a vallásos és nemzeti költészet iránt. A kéziratiak közül megemlítjük a *gyulafehérvári, sárospataki, nagydobszai* stb. kódexeket, melyek templomi használatra szánt protestáns graduálék; a nyomtatott gyűjtemények közül legterjedelmesebbek: a *Bornemiszáé* (Detrekő 1582.), mely a XVI. századi vallásos költészetnek valóságos tárháza; az u. n. *debreceni énekeskönyv*, melyet talán *Huszár Gál* alapított, a melynek kiadásai a XVI. század második felétől kezdve évtizedenkint megújúltak (1560 (?), 1569, 1579, 1590, 1592) és a melyből századokon át millió meg millió protestáns lélek merítette áhitatát; továbbá a *Heltai* Cancionáléja (1574) és a *Hofgreff*-féle énekeskönyv (1560 körül), melyek világi költői termékeket, főkép históriás énekeket és mondai feldolgozásokat is foglalnak magukban. E fenmaradt művek nagy számából következtetve, bátran nevezhetjük a XVI. századot a magyar irodalom első virágzása korának. Énekgyűjtemények

21. XVI. századi elbeszélő költészetünk.

HISTÓRIÁS ÉNEKMONDÁSNAK a XVI. század volt a legvirágzóbb szaka. Míg az előbbi századokból mindössze néhány nevet s egy-két töredéket mutathat fel irodalmunk: addig e század nagyszámú énekszerzői egész kis könyvtárra ment örökséget hagytak reánk, főkép a század második feléből. E gazdagságra mindenesetre nagy s termékenyítő hatással volt a vitézi tettekben, nevezetes eseményekben bővelkedő kor, melyben éltek, de még inkább a reformáció s a könyvnyomtatás. A régi énekmondók megmaradtak a hazai események szűkebb körében; a XVI. századiakat már áthatja a renaissance is, mely Mátyás korában még csak a királyi udvar vendég tudósait s költőit lelkesítette. A könyvnyomtatás hozzáférhetőkké teszi az eddig kevesektől ismert ó- és középkori műveket, a reformáció pedig a legtanúlságosabb könyvre, a bibliára hívja föl a figyelmet, s ez, mint a renaissance szövetségese, először érezteti a szó és írás hatalmát.

Az énekszerzés új iránya

A külföldi iskolákról hazatért ifjak lesznek az új szellem első hirdetői. Ők hozzák haza mind az új hitelveket mind a külföldön régóta kedvelt regés-könyveket, s itthon nemcsak új tartalmat, hanem egészen új irányt adnak az énekszerzésnek. Mert — kivált eleinte — ők maguk az énekszerzők, kik itthon mint papok, tanítók, jegyzők, udvari íródeákok állandóan egy-egy községben vagy valamely előkelő ember udvarában élnek s első sorban híveik vagy uraik lelki épülésére, mulattatására szerzik énekeiket. De nekik ez legtöbbször csak mellékes foglalkozásuk volt. Nagy számmal voltak azonban kívülök olyan énekszerzők, kik az énekmondást mesterségszerűen űzték, néha állandóan vagy rövidebb-hosszabb ideig egy-egy pártfogó szárnyai alatt, másszor egyik várból vagy városból a másikba vándorolva, főkép a véghelyeken, melyeknek vitézi népét buzdították, vígasztalták, mulattatták. A kit szívesen láttak, szívesen maradt; a ki megúnta a kóborlást, letelepedett s mint írástudó vagy zeneértő ember íródeákká, tanítóvá vagy kántorrá lett. A legtöbbnek életéről nem is tudunk többet mint e jegyzetet, mert szerénységök csak ennyit rejtett a versfőkbe vagy az utolsó versszakba.

Az énekmondást hivatásszerűen űző versszerzőket kortársaik ***lantos***nak, ***hegedősök***nek nevezik, sokszor felváltva, néha élesebben megkülönböztetve. Különbözött a hangszerük is; a hegedősöké citera- vagy tamburaféle eszköz volt (a vonós »lengyel hegedű« csak később fordúl elő), a

Lantosok és hegedősök

lantosoké tojásdad alakú, hat húrral ellátott lant vagy koboz.[1] Még inkább megkülönböztette őket tanúltságuk. A hegedős vándor népénekes volt, a lantos pedig képzett ének- és zeneszerző, tehát iskolázott ember: *literatus* vagy *deák,* mint akkor nevezték. Ez magyarázza meg büszkeségöket is — a hegedősökkel szemben.

A lantosok, bár verset írnak, nem költői hatásra törekesznek; a minthogy rendesen nem is költők, hanem a középkori latin krónikások utódai, kik lenézik, megvetik a költői képzelemmel szőtt szájhagyományt, csak írott, tehát hitelesnek tartott forrásból merítenek, s akár régi, akár egykorú »lött dologról« énekelnek, az események hű előadását tartják legfőbb céljuknak; de a verses forma és a zenei kiséret költői szárnyat adott hozzá, s ez vitte, terjesztette a nehezebb terhet is. — Mellettük azonban még jó ideig virágzott a népénekesek kara is. Tinódi némi nehezteléssel mondja, hogy »sok hegedős vagyon itt Magyarországban«, nemcsak magyar, hanem más nyelvű is. (A »rác módban« különösen *Kármán Demetert* dicséri.) Ezek, mint a régibb századi népköltők utódai, — »hegedűszóban mondanak szép mesét«, melyet az őshagyományból épen ők tartanak fenn s fejlesztenek tovább az által, hogy a régi mondákat új hősökhöz fűzik, megtoldják, kiszínezik; meghatóan szólaltatják meg a szív érzelmeit is; mulattatók, vígságszerzők, ezért a főúri s közrenden lévő nép egyaránt kedveli, a világi hívságokat gyűlölő egyházi rend azonban régóta üldözi őket. Ellenben az erkölcsös életre, hazafias tettekre buzdító lantos deákot az egyháziak is szívesen hallgatják, sőt maguk is beállnak ilyen énekszerzőnek. Ezek leírják, kinyomtatják szerzeményeiket, amazok élőszóval terjesztik, s csak kis részük maradt fenn írásban, a többi elvegyűlt a népköltészetben vagy végkép feledésbe merült; szerzőiket leszorítják a térről a tudós lantosok, s utóbb a cigány zenészek, kik mulattató szerepüket átvették.

Egy XVI. századi lantos.
(A fricsi varkastély párkányzatáról.)

A XVI. századi elbeszélő költészet termékei tehát legnagyobbrészt ilyen ***tudós lantosok***tól erednek, s nevök ***krónika, história*** vagy ***széphistória.*** Az énekes rendesen azzal fog tárgyához, hogy módfelett eldicséri hősét vagy ennek tetteit, melyek mind »nagy, jeles, csuda dolgok«, — »kinek mássát« soha sem hallották a hallgatók. A mennyiben ismerősebb

[1] »A lant elég nagy, tojásdad idomú, markolatos, hat húros hangszer volt. Szava igen szép, tömör, férfias. Első kezdetben csak dalok kiséretéül szolgált ugyan, de már a XVI. század közepén kezdve virtuóz hangszerré nőtte ki magát.« Bartalus István: *A magyar palotás zene eredete.* Századok, 1892. 2. lap.

Az énekek előadása

a történet, valami új vonás kiemelésével kelti föl iránta az érdeklődést; nagyobb hitelesség kedveért nyomban megnevezi a forrást is, melyből »igazán szedte« s »versekbe rendölte« a históriát. Hanem a hosszú éneket néha mégis csak unalmas volt hallgatni, az énekes kénytelen oda szólni a zajongóknak vagy pihenőt tartani. Mindezt szakasztott így találjuk német kar- és kortársaiknál is, kiktől bizonyára vettek hatást. Abban is hasonlítanak hozzájuk, hogy a bort mindnyájan szeretik, bár különben erősen ostorozzák a részegeskedést. De mesterségük kivánta, hogy »elüssék az rozsdát az torkukról«; s másrészt, mivel leginkább társas összejövetelek: családi vagy más vigalmak alkalmával énekeltek, minden tartózkodás nélkül figyelmeztetik a hallgatókat, hogy »jó volna megkinálniok most lantost, hegedőst az bornak javával«. (Ilosvai.) Sokszor jutalmuk sem volt egyéb, mint pár napi jóltartás vagy egy kis bor.

> Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök,
> Csak borért is elzörgetnek néha szegényök —

mondja Tinódi. Valóban, nagyobb részük hányt-vetett életű szegény ember, ki a mulatók szeszélyeit tűrve, magából is csúfot űzve, ha néha vígabb napokat él, a nélkülözést is jól ismeri. A végső versszakokban rendesen megmondják nemcsak a helyet s az évet, a hol s a mikor az éneket készítették, hanem azt is, minő kedélyállapotban, minő körülmények közt voltak. Ritkán történik, hogy »egy jó kedvében« vagy »nagy víg voltában« írhat az énekes, többször, hogy »nagy búvában« vagy »szoméhságában«, »búdosásban« vagy valami »füstös házban«. Annál tiszteletreméltóbb az a lelkes bátorság, melylyel pártfogóiknak is szemökbe mondják hibáikat s istenes életre, összetartásra, hazaszeretetre intik őket. Ez a lelkesedés tartotta meg énekeseinket — minden nyomoraik közepett is — pályájokon. Munkáiknak kevés a költői becsök, de van történeti s korfestő értékök; s a mennyiben a nép- és műköltészet még nem váltak külön, mindnyájan az ősi versformákban, a népnek sok régiséget megőrzött nyelvén írnak: olvasásuk ma is tanúlságos.

Vegyük már sorra a nevezetesebbeket, olyan csoportokban, a mint a megénekelt tárgy szerint együvé tartoznak.

I.

Bibliai elbeszélések.

Hiába sürgette a protestantizmus, hogy a szentírást a nép kezébe kell adni; a fordítás munkája lassan haladt s csak a század második felében lett teljessé. Addig s a mellett is szükséges volt a nép vallásos buzgalmát ápolni, az új hitben megtartani. De ez csak egyik ok volt, mely az énekszerzők figyelmét a bibliára fordítá. A török hódítás alatt, a politikai

és vallási pártoskodások, egyenetlenkedések közt elvadúlt erkölcsök szelidítésére tanúlságos példákat nyújtottak a szent könyvek. Az országos csapások közepett vígaszt keresett a szenvedő, s jól esett látnia, hinnie, hogy van gondviselő kéz, mely nyomorainkból kisegít, ha igaz szívvel fordúlunk feléje. A biblia választott népének sorsában sok olyan részlet van, mely hasonlít a mienkhez s ekként például szolgálhatott.

Farkas András

Mindjárt az első s legrégibb bibliai tárgyú elbeszélés is e rokon vonásokat állítja párhuzamba. Ez az esztergomi származású, külföldön tanúlt s aztán valószinűleg protestáns pappá lett FARKAS ANDRÁS krónikája a zsidó és magyar nemzetről *(Cronica de introductione Scyttarum in Vngariam et Judeorum de Egypto)*, mely Gálszécsi *Keresztyéni tudományá*val együtt Krakkóban jelent meg 1538-ban. A zsidókat Kanaánba, minket Magyarországba vezérelt isten; utóbb mindkét nemzet bűnökbe sűlyedvén, amazokra Nabukodonozort, mireánk a törököt s németet küldé büntetőkül. Hiába küldötte oda a prófétákat, majd egyetlen fiát, nem hitték bennük s elpusztúltak; így járunk mi is, ha istenhez nem térünk.

Ezek vtan ött ſzaz es neguen kilenczben, az Starai Mihal ezt ſerze verſekben, tar papokual valo igieke- zetekben, es Iſtenben valo io remenſegeben.

Sztárai Mihály: **Ákháb királyának** utolsó versszaka. (Első kiad. Debrecen, 1574.)

Azt tanácsolja tehát, hogy a hatalmasok »ne üldözzék az istennek igéjét« (t. i. az új vallást), inkább adjanak hálát, hogy »szent igéjével vigasztal veszedelmünkben« s kérjük istent:

Magyari uraknak pártoló szűvöket
Igazgassa immár ah jámbor kerál mellé,

(t. i. Jánoshoz), kinek az énekszerző annyira híve, hogy az egyetértés kedveért a törökkel való szövetkezését is jónak tartja:

Bölcsen cselekedék: frigyet vélek vete,
Hogy csak épölhetne ah megnyomorodott ország.

A vallásos és hazafias szellemnek ez a kapcsolata innét kezdve állandó vonása mind a bibliai mind a történeti tárgyú elbeszéléseknek; csakhogy a török barátságról később máskép ítélnek. Farkas András idejében a török még nem foglalt, még nem lakott a hazában; azontúl, bár szabad járást-kelést engedett az új vallás hirdetőinek s többszöri nyílt pártfogása miatt a könnyen-hívők még áttérését is lehetőnek tartották: hamar meggyőződtek a barátság veszedelmes voltáról s kiábrándúlva annál nagyobb hévvel gyűlölték a magáén kívül minden más vallást kigúnyoló törököt.

Farkas András fellépte után egymást éri a szent történetek írása s kiadása. Alig van a szentírásnak (különösen az ó-szövetségnek) egyetlen része, mely feldolgozóra ne talált volna; de akad néhány elbeszélés a szentatyák és vértanúk életéből is. A nevezetesebb énekszerzők a következők:

Batízi, Kákonyi és Dézsi

BATÍZI ANDRÁS (1530—46 körül) kassai tanító, utóbb tokaji pap s buzgó terjesztője a protestantizmusnak. Istenes énekein kívül megírta *Az drága és istenfélő vitéz Gedeon, Az istenfélő Zsuzsánna asszonnak* és *Jónás prófétának históriáját*, *Izsák patriarkhának házasságát* s egy karácsonyi ének keretében *Krisztus születésének históriáj*át. A *Meglött és megleendő dolgok históriájá*ban kora politikai s vallási állapotára vonatkoztatja a bibliai történeteket. Mély vallásosság ömlik el valamennyin; arra inti hallgatóit is, isten és a szentháromság dicséretével végezvén minden énekét.

KÁKONYI PÉTER (1554 körül), hercegszőllősi papnak csak két bibliai elbeszélése van: *Az Asvérus királyról és az istenfélő Hester királyné-asszonról* meg *Az erős vitéz Sámsonról;* de mindegyik könnyen folyó versekben s kifejező erejű nyelven, a mit kevés kortársáról lehet elmondani.

Termékenyebb tollú s szintén ügyes elbeszélő és verselő: DÉZSI ANDRÁS 1550 körül), valószinűleg debreceni iskolamester, ki megénekelte a *Világ kezdetitül lött dolgokat, Izsák áldozatját,* a *Makhabeusok*at, *Moyses és Józsue hadát,* az *Ifjú Tóbiás házasságát* stb. Valamennyit »tanúságul adá« s ezért alkalomszerűen ki-kitér a magyar viszonyokra; korholja a féktelen mulatozást, a káromkodást, erkölcstelen életet, s erős hittel és hazafisággal hirdeti, hogy, ha elhagyva a gonoszságot, istenhez térünk, ő is »tészen vélünk irgalmasságot« —

Megszabadítja jó Magyarországot,
Megépíti ez sok nagy pusztaságot.

Sztárai Mihály

Legtöbbet tudunk SZTÁRAI MIHÁLY élete- és működéséről. Még mint ferencrendi szerzetes és Pálóczi Antal udvari papja, jelen volt a gyászos mohácsi ütközetben. Ura elestével visszatért Sáros-Patakra s pár év múlva a vár új urának, Perényi Péternek védelme alatt megalapítója s első papja lett a reformált hitközségnek. Urának fogságba kerülése után maga is elmenekült s 1544 tavaszán a baranyamegyei Laskón állapodott meg. Innét kezdte meg aztán az egész délvidék reformálását, 120 egyházközséget alapítva, melyeknek egy ideig püspöke volt. Utóbb Tolnára, majd Pápára került s késő vénségben, 1575 körül halt meg. Rendkívül tevékeny ember, lelkes hittérítő, tüzes vitatkozó s nagytudományú szónok volt, ki ezenfelül a zeneköltésben zsoltáraival, az irodalomban könnyű folyású elbeszéléseivel, drámai formájú vitairataival is kitűnt kortársai közül. Laskai hívei félszázad múlva is emlegették szép prédikációit, csengő hangú énekeit. E hagyomány szerint »csendes nyári estéken a templom dombjáról hegedűje mellett szép hangos szóval, messze hallhatólag énekelte az általa magyar ritmusba

szedett énekeket«. Mellőzve egyéb irányú működését, itt csak szent történeteit említjük meg, minők: *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgok,* melyet »tar papokkal való nagy itkezetiben« (vagyis vitatkozásai idején), 1549-ben szerzett. *Az Holofernes és Judit asszon históriáját* 1552-ben, az *Athanáz, alexandriai püspök életét* 1557-ben, az 1556-ban elhúnyt angol vértanú: *Cranmerus Thamás érseknek históriáját* 1560-ban szerzé.

Sok volna elszámlálni az e korban írt elbeszéléseket, melyeknek számát az újabb kutatások egyre szaporítják. Ugyanaz a szöveghez tapadó költőietlen, száraz előadás, ugyanaz a moralizáló irány látható egész a sort bezáró Illyefalvi Istvánig (1590.), ki Buchanan angol-latin költő után *Jephta tragédiáját* irta meg, korához képest elég választékos nyelven. Fejlődést különben a nyelv és verselés terén sem találunk; egy-egy élénkebb előadású, gördülékenyebb nyelvű, hangzatosabb sorokban verselő után 30—40 év múlva ismét egész csomó kezdetleges munkát lelünk, melyekben legföljebb a korfestő megjegyzések s a nyelv szótári anyaga érdemelnek figyelmet.

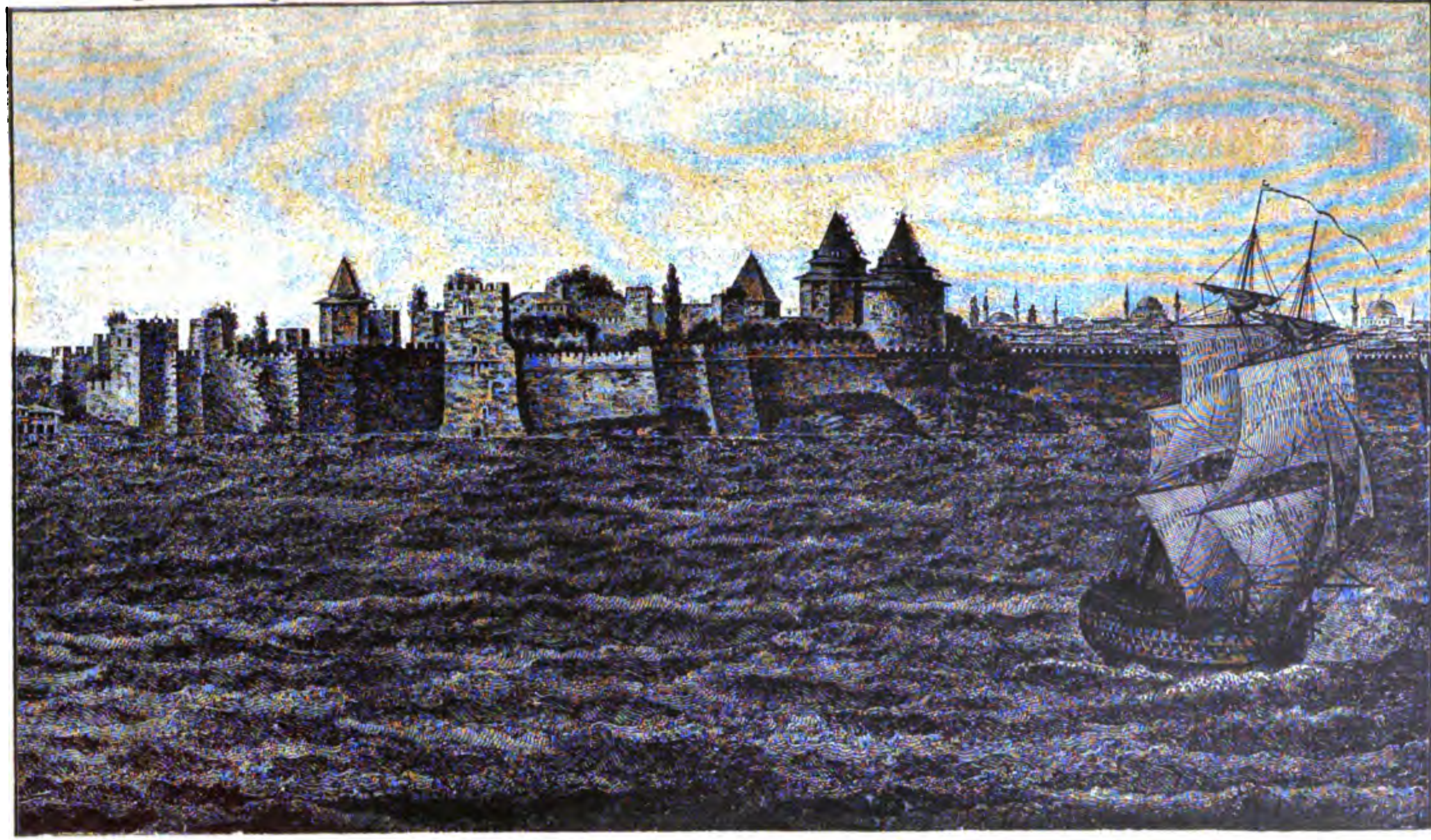
II.

Tinódi és a történeti énekköltés.

Másik forrása e kor elbeszélő költészetének: a *történelem*, hazai és külföldi egyaránt. Az énekszerzés módja, a szerkezet, nyelv, verselés ugyanaz mint az előbbi csoportnál, mert a cél is ugyanaz. Itt is a »lött dolgok«-at keresik s »tanúságúl rendölik versekbe«. Ezért történeteiket nem a mondai hagyományból, hanem a múltra nézve az írott latin krónikákból merítik, a jelenre nézve pedig a szem- és fültanúk vagy legalább szavokhihető emberek után indúlnak, gondosan kerűlve mindkét helyen azt, a mi a valósággal — hitök és meggyőződésök szerint — ellenkezik. Ez a rideg józanság csak néha, csak ott melegszik fel, a midőn kortársaikhoz fordúlnak, őket buzdítják vagy korholják.

Ennek az iránynak legrégibb s egyszersmind legnevesebb mívelője: Tinódi Sebestyén, kit munkái nagy számánál s országos hírénél és hatásánál fogva is megillet az első hely. Élete körülményeiről alig tudunk többet, mint a mennyit helylyel-közzel maga elárúl verseiben; de e kevés adat s munkáinak szelleme, iránya eléggé kidomborítják tiszteletreméltó alakját s főkép írói jellemét. **Tinódi élete**

Születése helyéül a hagyomány a fehérmegyei *Tinód* nevű pusztát tartja, mely akkor falu volt, a nemes Tinódi-nemzetség birtoka; születése évét, későbbi eseményekből következtetve, 1510. köré tehetjük. Iskoláit valószinűleg a közeli Tolnán vagy Fehérvárott végezte; ott szerezhette munkáiból kitetsző deákos míveltségét s ott mívelhette ki tehetségét az

A konstancinápolyi Héttorony a XVI. században.

ének- és zenében is, melyeknek tanítására az akkori iskolákban nagy gondot fordítottak. A Dunán-túl folyó török harcok azonban, mint nemes ifjút, korán fegyverre szólíták, s Tinódi harcol, míg balkezén sebet nem kap. Gyógyulása idején Dombóvárott írja legrégibbnek tartott énekét, a *Jázonról és Medeáról* szólót, melyet iskolai emlékek nyomán készített. Megsebesülése vagy épen balkarjának megbénulása lehetett az ok, a miért a hadi pályát elhagyta, s oda ment, hova tanúltsága s kedve hívta. Második fenmaradt énekét, a »jó példa« végett »bibliából kiszedett« *Judit asszon históriáját*, már Szigetvárott »Terek Bálintnak házában éltében — szörzötte«, hol mint e hősnek állandó udvari embere, íródeákja, igen boldog napokat élt. E boldogságnak azonban végét vetette az 1541-ik év, midőn Buda elfoglalása alkalmával a vitézségeért annyira tisztelt, egyéb erényeiért annyira szeretett ura török rabságba esik. Villámként üt e hír a »kegyös vezér« szigeti népére. Hites társa »sírva apolgatja futosó két fiát« s »éjjel nappal kesergi urának fogságát«, barátai kiszabadításán fáradoznak; de hiába minden fáradság és áldozat. Tinódi »vitéz urán való nagy kesergésében« mindjárt a hír megbizonyosodása után versekbe foglalja a történteket *(Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról)*, a következő évben ismét visszatér rá *(Príni P. Majlát I. és Terek Bálintnak fogságokról)* s mély megindulással rajzolja a hős családjának, szolgáinak s barátainak fájdalmát, s a »sírva veszíkelő szegén Magyarország« gyászát. Török Bálint soha sem tért vissza; előbb Majláttal együtt a konstancinápolyi Héttoronyban raboskodott, majd Kis-Ázsiába vitetvén, 1550-ben útközben meghalt, neje bújában már előbb elhúnyt. Szolgáik pedig szerte bújdostak a hazában. **Tinódi Török Bálint házában**

Tinódi előbb régi urának egyik hívénél, Verbőczi Imrénél talált menedéket, s megénekelte ennek 1542-iki *kozári diadalát*. A Dunán-túl meghódolása után a felvidéken folyt a harc; Tinódi is arra tartott, s miután útközben adatokat gyűjtött a *lévai* és *szalkai ütközetek* leirásához, Nagy-Szombatba ment. 1544-től 1548 tavaszáig leginkább itt és Pozsonyban tartózkodik, nemcsak azért, mert az e helyütt tartott országgyűléseken alaposan tájékozódhatott az ország ügyeiről, az összegyűlt nemesség pedig szívesen hallgathatta az éneket is: hanem mindenekfölött azért, mert az irodalompártoló Nádasdy Tamás nádorban nagylelkű pártfogóra talált. Szerepe e főúr udvarában több lehetett mint egyszerű mulattató lantosé, mert a nádor még halála után is melegen emlékszik meg »véglehelletéig tanúsított« hív szolgálatairól. A török harcok pár évig szünetelnek, de Tinódi, a mennyire egyéb elfoglaltsága engedi, talál tárgyat. Mivel — úgymond — **Új pártfogók**

Sok királról, császárról emléköztem,
Csuda hadakat rólok beszéllöttem,
De terek nemzetről nem elmélködtem —
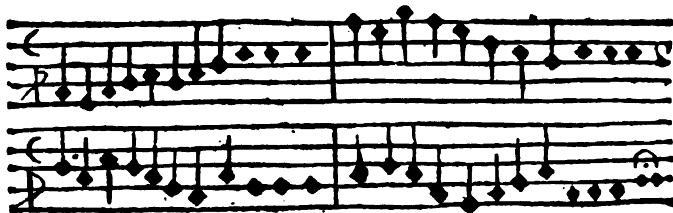
1546-ban megénekli *Szulimán császár Kazul basával viadaljáról* szóló énekét, melynek tárgyát »egy úrfiú császártul megjöttében nagy bizonynyal beszéllé« neki.

1548-ban miért, miért nem, elhagyja a nádor udvarát s egy ideig a Nyírségen tartózkodik; itt írja a *Sokféle részögösről* szóló elmélkedését. Majd Egerbe megy, melyet ép akkor vettek át Ferdinánd biztosai, s *Varkucs*

Ennec lőn iraſa az ío Koloſuarba
Tinodi Sebeſtién kőn nyomtataſaba
Szerze nagy buuaba egy hideg ſobaba
Giakran ſu kőrmebe mert ninch pjnz taſolyaba.
Finis.

EGER VAR VIADA
LYAROL VALO ENEC.
Hiſtoria.

Tinodi Sebeſtien deac Kaſſaba
Ferdinandus Kiralnac hiu voltaba
Egri varnac chuda ſerenciaiaba
Vitezeketh iria Cronikaiaba

TI Magyaroc mar Iſtend imadgyatoc
Es ő neki nagy halakat adgyatoc
Jelősben Tiſſan innet kic lakoſtoc
Egri vitezeknec ſoc iot mongyatoc.
Im egy Cronikat mondoc meg hallyatoc
Talam mi iuat ſoha nem hallottatoc
Magyaroc veg hazban ſemi ſolgaltatoc
Eger varat mint maſt o talmazatoc.
Nem em·

Részlet Tinódi Cronicájából. *(Ali basa* utolsó és *Egervár* kezdő versszakai az eredeti hangjegyekkel.)

Tamás idejébe lött csaták Egörből cím alatt versekbe foglalja e végbeli vitéz kapitánynak az előző hét év alatt viselt dolgait.

Ez utóbbi ének versfőiben, valamint utolsó versszakában azt írja:

Sebestyén deák a kincses Kassába
Az végekről gondolkodik magába,
Irta ezer ötszáz és negyvennyolcba,
Hideg télben fú körmében házába.

Tinódi Kassán

Mikor telepedett itt le s maga szerezte-e házát, ki »tarsolya ürességé«-ről többször panaszkodik, vagy feleségével kapta: nem tudjuk; de Kassa város jegyzőkönyvei megerősítik, hogy felesége és gyermekei, háza és szőlleje voltak. Ezentúl leginkább itt tartózkodik; nemcsak a családi élet nyugalma, hanem a jól védett város biztossága is visszatartotta, s mivel Czeczei Lénárd várkapitányban, ki »nagy víg embör vala«, jó pártfogóra talált. Ez a nyugalom és jólét nagyobb munkásságra is indítja. Ekkor írja meg, — leginkább nagyböjtben, a mikor lantját pihentetnie kellett, — ***Dávid király*** s a schmalkaldi háborúban vitézkedett ezer huszár ***(Károly császár hada Saxoniában)*** történetét, s a mikor újra megkezdődik a török háború, a hazában esett dolgokat. Ha valamerre nevezetesebb esemény történik, nem elégszik meg a kósza hírekkel, hanem rögtön útra kel; távolság, fáradság nem akadályozza, hogy oda menjen: megismerni

Ti magyarok már is-tent i - mádjatok És ő ne-ki nagy há-lá-kat ad-ja-tok,

Je-lös-ben Tiszán in-net kik lakoztok, Eg-ri vi - té-zeknek sok jót mondja-tok.

Tinódi Eger várának dallama Bartalus István átirásában.[1]

az esemény színhelyét, szereplőit, általában ***hiteles adatokat*** szerezni annak minden részletéről. Ezek alapján készűlnek a ***felvidéki várak*** elfoglalásáról, ***Kapitány György párviadaláról*** Hubiar agával, majd a ***Szegedi veszedelemről, Losonci elestéről Vég-Temesvárban, Egervár viadaláról*** stb. szóló énekei. A mit összegyűjtött, azt gyorsan fel is dolgozta; így az utóbbi énekek (pedig az ***Egervár*** négy részben 1800 sorból áll) két héttel a történet után már készen állanak. E sietségre kétségkívül hallgatóinak érdeklődése ösztönözte, kik érthető kiváncsisággal várták-lesték a kedvelt lantosnak hitelesen előadott ***újságait.***

[1] Bartalus István (id. h. 20—21. lap) szerint »vannak olasz passamezzók, melyek folytonosan eszünkbe juttatják Tinódi stílját s főleg ennek *Eger ostromá*ról szóló énekét. A két stíl közt a különbség csak annyi, hogy az olaszok derűltebbek, Tinódié nyomottabb, olykor siralmas«. Mátrayval szemben, ki *Egervár* dallamát »a legrégibb magyar népdallamnak« nevezte s első felét a lassú toborzóhoz hasonlította, azt mondja, hogy ebben »legközelebb a rokonság az indulóhoz«, a mit »a Napoleon hadjáratára dalolt indulóval is igazolhatni«.

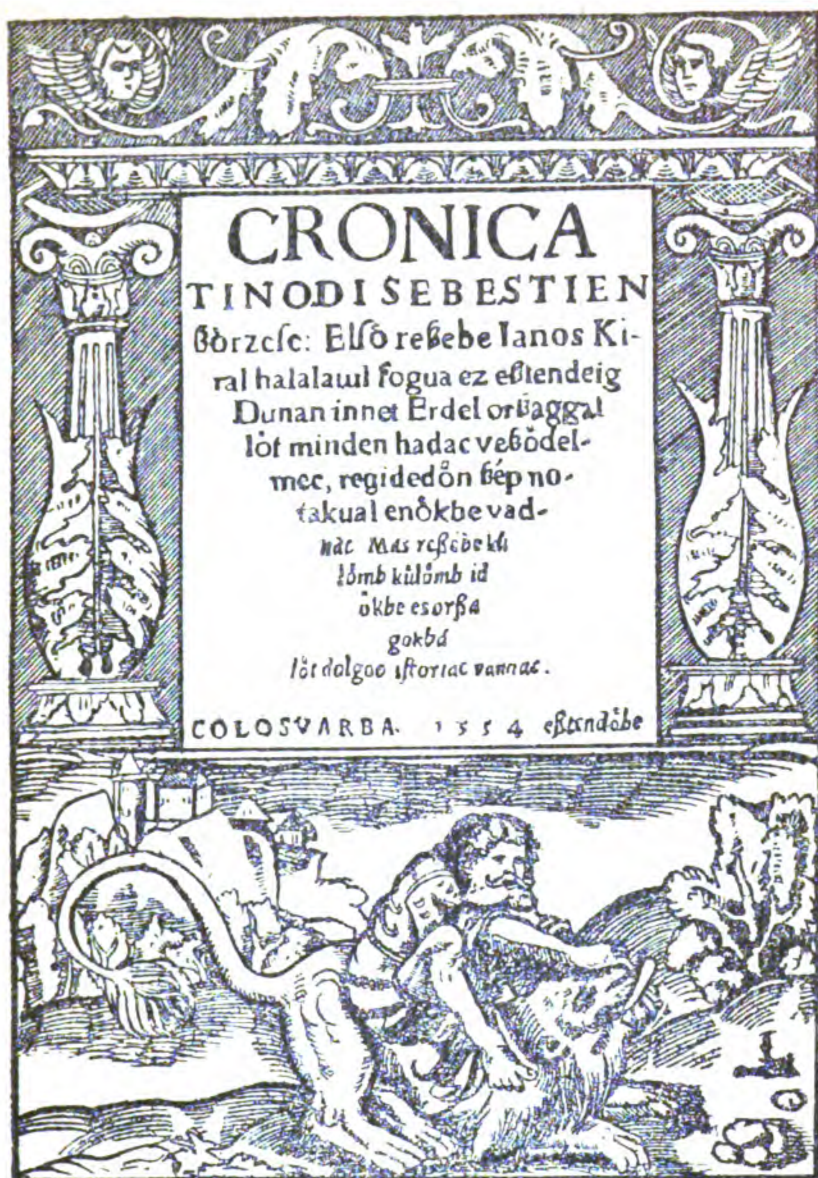
Tinódi összegyűjtött munkái

Kassán készíté el — Thuróczi krónikája nyomán — a *Zsigmond-krónikát*, itt kezdte el *Erdély históriáját* is, melyben a János király haláláról a Frater György megöletéseig történeteket foglalja versekbe. Hogy ehhez helyszíni tanúlmányokat tegyen, másrészt hogy felszaporodott énekeit kinyomathassa, 1553-ban fölkerekedik Kassáról s Kolozsvárra indúl. Útba ejti Debrecent, s itt megénekli Török Bálint hős fiának, Jánosnak vitézségét, s nagy kerülővel célhoz érvén, befejezi Erdély dolgait. (Öt részben 1676 sor). Majd megírja *Budai Ali basa históriáját* (Szondi György, Ördög Mátyás és mások történetével), aztán 1554 elején kiadja *Cronica* címmel

Egykorú másolat Tinódi **Hadnagyoknak tanúság** című munkájából.
(A pécsi püspöki levéltárból.)

és saját szerzeményű kótáival, Ferdinánd királynak ajánlva, kitől ezért ötven forintnyi (a maihoz képest mintegy tízszeres értékű) jutalmat kapott. E kötetben valamennyi érdemesebb munkája együtt van, a *Zsigmond királyról* és *Az János király fiáról való szép krónika* kivételével, melyeket alkalmasint tartalmuk miatt hagyott ki a királynak ajánlott munkából.

Tinódinak ezután nyoma vész. Haza ment-e, útközben vagy otthon halt-e meg, nem tudjuk. Halála évét is csak valószínűséggel tehetjük 1557-re, mert ez év végén kassai háza már felesége nevére van írva, ez pedig 1559-ben nemes Posgay György felesége. Az asszonynak, mint egy védelmére írt ajánló levélben olvassuk: »valami pathykaya volt, kiben marhayat árulta még özvegy korában is«; s midőn ennek gyakorlásában

CRONICA
TINODI SEBESTIEN
ßörzefe: Elsö reßebe Ianos Ki-
ral halalawl fogua ez eßtendeig
Dunan innet Erdel orßaggal
löt minden hadac veßödel-
mec, regidedön ßép no-
takual enökbe vad-
nac. Mas reßébe kü-
lömb külömb id
ökbe esorßa
gokbá
löt dolgoc istoriac vannac.
COLOSVARBA. 1554 eßtendöbe

Tinódi Sebestyén **Cronica**-jának címlapja.

a városi hatóság gátolta, első férjének érdemén ennek régi jóakarói, köztük maga a nádor, kelnek védelmére.

Ez az adat is igazolja, a mit egyik énekében mond magáról Tinódi, hogy őt »sok nagy urak« ismerték. Hozzátehetjük, hogy kedvelték is, nemcsak ők, hanem a közrenden lévők is. S Tinódi e kedveltségre bőven rászolgált!

Tinódi munkáinak jellemzése

Az a lelkiismeretes buzgóság, melylyel énekeihez az adatokat gyűjti, mutatja, hogy legfőbb törekvése volt: az igazat kitudni s hirdetni. Nem a költői alakítás szépségeivel akart hatni (ehhez nem is értett volna), hanem az előadottak *igazságá*val; ez volt becsvágya is. »Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam — mondja a Cronica előszavában; — az mi keveset írtam, igazat írtam«. S e tekintetben Tinódi oly megbízható, hogy szavai históriai forrásként idézhetők; adatainak hitelét nemcsak az egykorú történetírók, hanem az újabban előkerült okiratok is megerősítik.

Neki az esemény csak alkalmi példa: a győzelem lelkesítő, a veszteség intő példa. (»Vagy nyereség avagy veszteség, de róla megemléközni gyönyörűség,« mondja a Ferdinándhoz írt ajánlatban.) Kora ifjúságától fogva, első kedves urától megtanúlta: gyűlölni a törököt. Ebből a gyűlöletből fakad *hazafisága,* mely a politikában is megjelölteti vele a helyes útat. Előbb Török Bálinttal együtt ő is János-párti volt; de mikor meggyőződik a török-barátság álnokságáról, bármennyire sajnálja s tiszteli a gyermekkirályt s özvegy anyját, gyengeségöktől nem remél szabadulást. Nádasdy udvarában Ferdinánd-párti lesz, s ezentúl nem szűnik meg hirdetni, a mit száz év múlva a nagy Zrínyi is egyedüli orvosságnak tartott, hogy félretéve minden — vallási és politikai — viszálykodást, egyesűlnünk kell a török ellen. Ez a nagy cél lebeg előtte mindig, ezt hangoztatja jóformán minden énekében! Így már a *Príni P. Majlát I. stb.*-ben ekként buzdítja hallgatóit:

Bolondság tőletök fejenként magyarok,
Terek álnok hitit meg nem gondoljátok.
— — — — — — — — — — — — —
Egymást szeressétök jobb ti fejetöknek,
Úgy lészen romlása gonosz terök népnek.
Tanácsot sokáig kérlek ne tartsatok,
Ha ez két víz között ti lakni akartok,
Mert ha csak hallgattok, szömben ti nem vívtok,
Félök, hogy sokáig itt nem maradtok.

Ezért örűl a legcsekélyebb sikernek, a mely a keresztyén fegyvereket kiséri; búsul a bajok láttára, de nem csügged, hanem fölemeli szavát: javulást, istenhez térést hirdet. Az erős hazafiságon kívül ez a mély *vallásos érzés* a másik, mely énekeit áthatja.

Csak istenben vitézök bízjatok,
Mert ű lészön fegyvertök, paizstok, —

mondja a *Hadnagyoknak* szóló *tanúság*-ban. A bibliából s a hazai történelemből vett számtalan példával bizonyítja, hogy az istenbe vetett hit erőt ad, a tőle elpártolás pedig bukást okoz. Ezért korholja az urak zsarolását, a szolganép hűtlenségét *(Udvarbírák és kulcsárokról);* s bár maga sem veti meg a jó bort, melyet isten »nagy jó végre terömte«, józan mértékletességet hirdet, mert — úgymond — »ha külömben cselekődünk, lelkünkben veszünk« *(Sokféle részögösről).* Vidámabb hang egyedül e két utóbbi énekében van, itt is maga-mérséklő. Nem ezekkel, hanem vitézi énekeivel kívánt közönségére hatni.

Tinódi hatása

S hatott is, mint históriás-énekes első sorban kétségkívül komoly s fontos tárgyával meg hazafias és vallásos meggyőződése erejével, hevével is! Előadása krónikás modorú, néha egész lapokon csupa leírás vagy névsor; nyelve, verse — bizonynyal a gyors munka következtében is — darabos, a mit nem igen feledtethet az egyes lírai helyek lendületes folyása. De a mikor ő maga adta elő énekeit, akkor azokat a gyöngeségeket elfeledtette a melódia szépsége; ehhez több érzéke, kiműveltebb ízlése volt közönségének is, mint a szerkezet, nyelv és versforma finomságai iránt. Azok a saját szerzeményű dallamok, melyeknek jegyeit Mátray Gábor, Bartalus István és mások igyekeztek megfejteni, hű kifejezői a tartalom komoly hangulatának; kevés változat van bennök, de az a néhány hang mélyen érinti a hallgató szívét, rokonságban van régi népdalainkkal s elvitázhatlan bizonyítéka Tinódi kiváló zeneszerző tehetségének. — Művei közt nincsenek remekdarabok, de forrásaivá lettek azok a legremekebb költői alkotásoknak, midőn Czuczor, Tompa, Arany s mások merítettek belőle. Ez egymagában is elég érdemessé teszi őt az irodalomtörténet hálájára.

Tinódi példája másokat is énekre buzdít; különösen a század utolsó negyedében nagy számmal találunk históriás énekeket, melyek a régibb és újabb, hazai és külföldi eseményeket foglalják versekbe. Így:

Históriás énekek

Gosárvári Mátyás, hunyadmegyei harmincados, Heltai Krónikája után megírja: ***Az régi magyaroknak első bejövésekről való históriáját, Atillával miképen telepedtenek le Sicambriában, és mely nagy vérontással férkeztenek be Pannoniába.*** (Kolozsvár 1579.) Mint e hosszú címből is látható, tulajdonkép a hún birodalom történetét adja elő (hat részben), a mely népet az akkori históriai köztudat és nemzeti büszkeség a magyaroknak nemcsak rokonaiúl, hanem egyenes elődeiül tekintett. — Még hosszabb Valkai Andrásnak: ***Az magyar királyoknak eredetekről és nemzetségekről való szép história*** (1567.), melyet Ádámon kezdve egész koráig folytat tüzes hazafisággal mondva honfitársainak: »Vaj, magyarok, mely bolondok tü vagytok, magyar fejedelmet tük nem uraltok, nyilvánvaló veszésteket látjátok«. A minek magyarázatául tudni kell, hogy ő Báthori István híve, munkáját is neki ajánlja. Valkai írta meg továbbá (Bonfini után): ***Az nagyur Bánk bánról való históriát, miképen az András királynak feleségét megölte az ő nagy vétkeért.*** (1573.) Történeti egymásutánban mondja el

az ismert részleteket. Bánk, miután a királynét megölte, a király után megy, Konstancinápolyban éri utol s előadja a történteket; de a király megbocsát neki, sőt tisztében is meghagyja. Később, a király hazatérte után, újra eléje veti magát, hogy itéletét kérje, de a király ismét megbocsát neki: »híreneve királynak azért jó lőn, mert igaz András király ő neve lőn«.

TEMESVÁRI JÁNOS deák Dézsen laktában szintén latin krónikákból írja meg: a IV. Béla király idejebeli ***tatárjárás történetét.*** (1571.) Históriás énekek NAGYBÁNKAI MÁTYÁS ***Hunyadi János vajda*** (1570.), GÖRCSÖNI AMBRUS ***Mátyás királynak*** (1577.) históriáját énekli meg (az utóbbit ***Bogáti Fazekas*** fejezvén be). Vannak egyes eseményekről, főkép győzelmes csatákról írt krónikák is, minők: TEMESVÁRI ISTVÁN, telegdi iskolamesteré, a ***kenyérmezei diadalról*** (1569.); SALÁNKI GYÖRGYÉ a ***nádudvari győzelemről*** (1580.); névtelen szerzőké: ***Thúri György vitézségéről, Ali basáról, Szigetvár veszéséről*** (mely szerint Zrínyi Miklós nem vett részt a végső kirohanásban, mert halálos sebben feküdt); s befejezi a sort ***Báthori Zsigmond*** 1595-iki hadjáratának ***históriája*** (Kolozsvár 1596.).

A külföldi történetekből az iskolás míveltségű énekmondókat természetesen legjobban érdeklik a klasszikus világ nagy emberei és eseményei, s »versekbe rendölik« Cyrusnak, Xerxesnek, Nagy Sándor, Hannibal és Scipio (a »három jeles főhadnagy«)-nak s másoknak hadi tetteit. Szerzőik közül csak egyről szólunk részletesebben, ez ILOSVAI PÉTER, ki azonban működésének jelentősebb részével a következő fejezetbe tartozik.

III.

Toldi Miklós és a magyar mondák.

Bármennyire iparkodnak a históriás énekmondók csak a valót beszélni el, előadásukba lépten-nyomon betolakszik az »aranyszáju« monda is. Mint krónikaíró elődeik, ők is lenézik a »parasztság csalfa meséit és a hegedősök csacska énekeit« (Anonymus); de néha minden szabadkozásuk ellenére megejti őket a »hazug« (mert hitelesen nem bizonyítható) mese költői varázsa. Így járt a különben józan fejű s kritikai érzékű Tinódi is, ki a ***Zsigmond-krónika*** végén nyiltan megmondja:

> Énekben hallottam, vagy volt vagy nem volt,
> Tar Lőrinc, hogy pokolba bément volt ·

de azért meg nem állhatja, hogy — ha csak úgy mellékesen is — el ne beszélje Tar Lőrinc pokoljárásának mondáját.

Kétségtelen, hogy ilyen mesés színű, naiv elbeszélést többet is költöttek a népénekesek; de mivel le nem írták, velök együtt az énekek is eltűntek.

Népmondák

Csak az maradt meg belőlük, a mit a nép tőlük eltanúlva, vagy tovább alakítva megtartott emlékezetében. A jelen század derekán megindúlt népköltési gyűjtések már csak keveset menthettek meg; jobban mondva, úgy elvegyűltek, annyira átalakúltak, hogy legtöbbjöknek kora már nem állapítható meg. Figyelemre méltó azonban, hogy az ó-székely balladák közül többnek (mint pl. a *A fogoly katona, Fogarasi István, Boriska, Oláh Gerő, Nagy-Bihal Albert* címűeknek) tárgya török vonatkozású, tehát látszólag XVI. vagy XVII. századi eredetűek. De csakis látszólag, mert bár a szereplők közt vannak történeti nevek is, maga az esemény ritkán vagy egyáltalán nem történeti. A balladák szerkezete, versformája sokkal régibb eredetre mutatnak; másrészt olyan mozzanatok vannak bennök, melyek más népek költészetében is föllelhetők. A népköltőnek elég volt egy-egy hasonló helyzet, hogy aztán a régi éneket evvel fölfrissítse vagy újabb nevekhez fűzve érdekesebbé tegye. A népköltészet ma is megteszi ezt, s főkép a neveket akként cseréli-váltja, hogy az illető vidékhez közelebb hozza. Az újon keletkezett énekek mellett így alakúlt át a régiek jó része a török-világ korában, melynek eseményei mély nyomot hagytak nemcsak történelmünkben, hanem népünk élete s képzelmi világában is.

Van azonban két énekünk, mely kétségtelenűl ebből a korból származik, de egyszersmind érdekes példája a régi mondai anyag alakulása- s gyarapodásának. Egyik *Toldi Miklós mondája,* melyet az újabb szájhagyomány már kezdett Mátyás közelebb eső korához fűzni, a másik *Szilágyi* és *Hajmási mondája,* mely szintén valamely régibb történet újabb változata. Amannak szerzője, Tinódinak ifjabb s nem kevésbbé termékeny tollú kortársa:

Ilosvai Péter

Ilosvai Selymes Péter. Életéről még annyi bizonyos adatunk sincs mint Tinódiéról. Pályája elején valószínűleg iskolamester volt s később lett vándor-énekessé. Ő azonban nem az egykorú eseményeket foglalja versekbe, hanem — saját szavaiként — a »régi nagy idők« embereinek: világbiró Sándor, Cyrus, Nebukadnezár »meglött jeles dolgait«; »sokat szólt a szentírásbeli próféták, királyok, vitézek dolgáról« is; de sem külső siker, sem anyagi támogatás tekintetében nem versenyezhet Tinódival, bár tudományos készűltség, hazafiság, vallás-erkölcsi bátorság dolgában épen nem áll mögötte.

Idegen forrású históriái

Munkái közül mindössze öt maradt fenn. *Nagy Sándor históriáját* (hat részben, 1548.) »igazán szedte« Justinus és Curtius krónikáiból; *Az nagy Szent Pál apostol históriáját* a szentírás alapján szerzette azon »nagyszép tanúság« kedveért, hogy »istennek fiai kik akarnak lenni, azoknak sok nyomorúságot kell szenvedni«; harmadik munkáját, a tudománykedvelő *Ptolomeus királynak históriáját*, »Aristeas könyvében találta«. Mind a három latin prózai műveknek versekbe foglalása, egyszerű fordítások, melyek az eredetitől mindössze abban különböznek, hogy Ilosvai csak a történeti adatokat válogatja ki, s gondosan kerűli mindazt, a minek mondai íze van. De Ptolomeusában annyira elragadja hősének dicsérete,

hogy két alkalmi, hazai viszonyainkra vonatkozó megjegyzést sző közbe. Mikor Ptolomeus világszerte elküldi tudósait, hogy könyvesházába könyveket gyűjtsenek, így szól:

Hazai vonatkozások

Urak, ha nem bánnátok, egyet szólnék,
Házatokban minap szélleltekintèk,
Sohol én csak egy könyvet sem láthaték.

Oly igen féltek tü lám az papságtól,
Hogy nem tanultok ez pogán királytól,
Az vitézség meg lehet az pennától,
Bár ne félnétek így az bibliától.

S mikor az ének végén elmondja, hogy a király a tudósokat gazdagon megajándékozza, s világ hasznára »az szent könyvet megfordíttatta vala« — ismét korholja a magyar urakat, kik ilyenre nem áldoznak, s a gyakor részegeskedés miatt elszegényednek. Aztán megtérésre inti őket, mert — úgymond —

Ha el nem hagyjátok erkölcsötöket,
Magyarországnak mondjatok jó éjet,
Napkeletre idején nézzetek helt . . .

Ezt a bátorságot az az önérzet sugallja, mely nyomorán is áttör, midőn tudománya szerint jobb sorsot érdemelne. *Ptolomeus*át »sován Szilágyországban, Kusalkőben« szerzé »egy füstös házban« s elvégezte »egy sombokorban«. *Szent Pál*ját »bánat és nyomorúság közt — Szakmárban egy jámbor lakatgyártónak házában« írja s keserű humorral veti hozzá:

Nem csuda, ha vétek vagyon az írásban,
Sok reszelő, fúró kárt tett nékem írásban.

De fordításain kívül maradt két eredeti szerzeménye is: egyik a *Sokféle neveknek magyarázatja,* melyet egy keresztelői alkalomra ír s benne egy csomó babonát és nevet magyarázgat; a másik *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história* (1574.). Ilosvai nevét tulajdonképen ez az ének teszi emlékezetessé, ez sem az alakítás jelessége, hanem tárgya miatt.

Toldi Miklós históriája

»Az örök istennek — úgymond Ilosvai — az erősség sem utolsó áldomása«; sőt igen nagybecsű tőke volt abban a harcias korban, midőn a személyes vitézség a legmagasabb polcra is utat nyithatott. »Például« szolgál maga Toldi Miklós, ilyenül állítja oda Ilosvai is, s a hős életéből jóformán nem is érdekli egyéb, mint csak épen roppant erejének bizonyítékai. Míg Toldi György ott fenn fényeleg Lajos király udvarában, öcscse, Miklós otthon a béresekkel dolgozik, félkarjával emelgetve a malomköveket, a nyomórudat stb. Féktelen ereje azonban kétszer is gyilkosságba keveri, s el kell bujdosnia; így kerül Pestre, Budára, előbb mészárosoknál, majd

THOLDI MIKLOSNAK

IELES CSELEKEDETIRöL

Es baynokságáról való

HISTORIA.

Irattatott

ILLOSVAI PETER

által.

Tutius est regnū perpetua pace frui.

Quid damnosa iuvat sine causa bella ciere?

LöCSEN,

[illegible] 1620

Ilosvai Tholdijának címlapja. (A legrégibb fenmaradt kiadás.)

Toldi Miklós históriája

a királyi konyhán szolgál, bámulatot kelt roppant erejével, midőn megfékezi az elszabadúlt bikát s a várba »két jó öreg kondérral« hordja fel a vizet a Dunáról. Egyszer a rúdhányó vitézek közé sompolyogva, erejével a király figyelmét is magára vonja, ki megbocsátja vétkét s bátyját megbízza, hogy vitézzé szerelje föl Miklóst. Csakhamar rá is szolgál a vitéz névre, midőn a Duna szigetében »öklelő« félelmes cseh vitézt megöli. Most a király »fejéhez választá s tizenkét lóra néki hópenzt adata«. Toldi ezután még soksor csodáltatta erejét, de nem mindig vallott becsületet; egyszer egy özvegyasszony teszi csúffá, kiugratván őt az ablakon, másszor egy lakatosnak segít valami gazdag sírt megrablani. Többi ifjúkori kalandját mellőzi Ilosvai, s csak férfi- és öregkora hőstetteit beszéli el. Egyszer azt parancsolja Lajosnak a tizenegy király hódolatától elbizakodott császár, hogy fizessen neki adót s ezt személyesen vigye hozzá Prágába. Lajos elmegy, s míg ő számon kéri a meghívás okát, vitézei elfoglalják s kifosztják Prágát, a haragos Toldi pedig ekkép fenyíti meg a császárt és környezetét:

Meghidjétek tü ezt tizenegy királyok:
Agyatokban rontom arany koronátok,
Uratokat, Lajost, ha jól nem szolgáljátok!

Azok megrettenve »mind fejet hajtanak« s fényesen megvendégelik a magyar urakat. Idő telvén, Lajos egyszer »új udvar«-t hirdet; voltak ott »jeles öklelések«, de nagy szégyen érte a magyarokat, mert egy olasz vitéz elragadta tőlük az ország címerét. A vén Toldi ennek hírére barátcsuhában megy a versenytérre s legyőzvén az olaszt, Lajos bocsánatát is megnyeri. Máskor meg gyűlésre hivatja a király az elaggott Toldit; ez el is megy, de midőn az udvari apródok gúnyolják fehér szakállát, köntösujjával, melyben héttollú buzogánya volt, hármat agyonüt közülök s a királyt is megfeddi értök. Aztán hazamegy Nagyfaluba s két év múlva meghal. »Szertelen temérdek agya-koponyáját« s »nagy öklelő-fáját« még a késő maradék is csodálta.

Toldi az újabb költőknél

Ím ez rövid tartalma a históriának, melyet Ilosvai »az jó vitézeknek például« — »az félelmeseknek megbátorításul« írt. Tárgyához, az akkor még bizonyára gazdag mondai anyagból, alig vesz föl valamit, sőt a mi »keveset olvasott róla krónikában«, abból is csak a valószerűt válogatja ki, s az adatokat hézagosan, szerkesztés-, jellemzésre törekvés nélkül aggatja össze, a szokott krónikás modorban. De mindemellett hálával tartozik neki irodalmunk; mert legalább megőrizte a történeti s mondai hagyomány némi töredékét, mely később forrásává lett a több jeles költői alkotásnak; Dugonics *(Toldi Miklós)* és Szigligeti drámát *(Rózsa),* Kisfaludy Károly *(Sastoll)* és Vörösmarty *(Toldi)* a hős egyes tetteiről kisebb költői elbeszélést írtak; de valamennyi között legmagasabban áll Arany remek *Toldi-trilogiá*ja, melyben a mondának egész anyagát felöleli. Sőt a múlt század óta egész irodalma keletkezett a Toldi-kérdésnek, mely azóta kiváló irodalombuvárok elméjét foglalkoztatta.

A Toldi-monda kutatói

A kérdés a körül forgott: vajjon valóságos élő személy volt-e Toldi, kit Ilosvai Lajos korába, a szóbeli, sőt a kései írott hagyomány Mátyás korába tett, vagy költött személy? Mellőzve a legrégibb véleményeket, csak *Toldy Ferenc*nél kezdjük; ő Miklóst valami ősmagyar Herkulesnek nézi, kinek míthoszi alakját még az őshazából hozták eleink. *Ipolyi Arnold* szintén mithologiai hősnek tartja; *Greguss Ágost* a francia Gamelyn-, *Heinrich Gusztáv* a német Kurzibold-mondában láttak hasonló vonásokat. A mennyiben a testierő a régi korokban nagy szerepet játszott, minden nép mondai és mesei hagyományában találunk néhány rokon vonást, helyzetet. Megvannak ezek a magyar hagyományban is, vagy úgy hogy az ős népmesei vonásokat alkalmazták Toldira, vagy hogy az ő valóságos kalandjai alakúltak tovább; így a nógrádmegyei Nagyfalu környékén, hol a monda többféle változatban él, s Ilosvai által nem említett kalandokról is tud. Arany mindemellett erősen hitte, hogy Toldi valóságos történeti személy, s hogy — mint Ilosvai írja — csakugyan Nagy Lajos korában élt. És »e hitnek sokat köszönhet irodalmunk« — mondja Kemény Zsigmond, a ki Toldit szintén nem tartotta költött hősnek.

Toldi mint történelmi alak

Végre *Szilády Áron* búvárlatainak sikerült oly adatokat felkutatnia, melyek Toldi történeti létezését s Ilosvai és Arany hitét igazolni látszanak. Újabban napvilágra került okiratokból ugyanis kiderítette, hogy »Toldi György és Toldi Miklós a XIV. században, Róbert Károly és Nagy Lajos uralkodása alatt éltek, a hogy Ilosvai énekli«. (Régi Magy. Költők Tára IV. 360.) György 1376- és 1382-ben, tehát élete végén mint bihari főispán szerepel. Miklós pedig 1354-ben pozsonymegyei alispán és várnagy; 1359-ben Lajos király megbizásából, mint »nagyerejű ember«, ő hozza haza Firenzéből a két oroszlán-kölyket; 1365-ben tagja és főtisztje az olasz »fehér csapat«-nak; 1383-ban Szabolcsmegye főispánja, s e tisztében volt az utolsó adat szerint 1385-ben is, tehát túlélte Lajos királyt. Mindez teljesen ráillik Ilosvai Toldijára, ki, ha ifjúkorában parasztnak nevelkedett is, a királyi udvarban kiművelhette magát annyira, hogy később főbb tisztségeket viselhetett. Ehhez járúl, hogy Biharmegyében a XVI. században is éltek Toldiak, s hősünk emlékét kegyeletesen őrizték. Lehet, hogy az e tájon élt Ilosvai a családi hagyományból is felhasznált egyet-mást históriájához. Érdeme, hogy ezt fentartotta, de Arany örök dicsősége marad, hogy a hősére vonatkozó gyér számú adatra oly tökéletes művet tudott építeni.

Szilágyi és Hajmási históriája

Költői értékre nézve nemcsak Ilosvai *Toldi*ja, hanem az egész XVI. századi históriás-énekköltészet fölött magasan kiemelkedik egy 1571-ben írt költemény: *Szilágyi Mihály és Hajmási László históriája,* melyet a XVII. század elejéről egy kézirati másolat tartott fenn az Akadémia Csoma-kódexében. Mint a végső (33-ik) versszak mondja:

> Ezerötszáz és hetven fölött írnak egyben:
> Egy ifiú szörzé vala ültében, Szöndörő várában,
> Egy poetának ő verseiből, szomorú szivében.

Ennyi mindössze, mit szerzőjéről s a munka forrásáról tudunk. Ebből az sem dönthető el, vajjon az al-Duna mellett vagy a Borsodban fekvő Szendrő értendő-e, mely ekkor szintén végvár volt. Forrását a költemény első ismertetői a szláv költészetben keresték; de ott nincs hasonló tárgyú költemény, melynek ez átdolgozása lehetne. Mivel *poetáknak* akkoriban a latin költőket nevezték, s a szövegben előforduló Nagy-Szombat alkalmasint *Tirnava,* a bolgár főváros nevének hibás fordítása: nem lehetetlen, hogy egy XV. századi latin költőnek (ma ismeretlen) verseiből dolgozott a magyar szerző; akkor ugyanis harcoltak vitézeink Bulgáriában, de Nagy-Szombat felé a török később sem járt. Mióta azonban a székelyföldön többféle változatban fenmaradt hasontárgyú népballadák előkerültek, több valószínűség szól a mellett, hogy a költő, kit irodalomtörténetünk SZENDREI NÉVTELENnek szokott nevezni, egy ilyen rövides előadású népköltenényt vett alapúl s dolgozott át kora ízlése szerint *históriává*. De ez átdolgozás is rövid (mindössze 33 három soros versszak), szerkezetének arányai, jellemző ereje s költői nyelve pedig szerzőjének nem közönséges tehetségéről tanúskodnak. A költemény szerzője és forrása

Egyszer »két vitéz úrfi rabbá esett vala«, s a török császár Konstancinápolyban tömlöcre vetteti őket. Pünkösd napján Szilágyi kinézeget a rostélyon s keserű fájdalommal emlékezvén az egy év előtt agg szülei s hajadon huga társaságában töltött víg lakomára, bús nótát ver kobzán. A császár leánya látja a szép ifjút, hallja a bús nótát, megszánja s megszereti az ifjút; aztán titkon lemenvén hozzája, azt ajánlja neki »nagy szép ékös« szókkal, hogy »ha fölfogadja igaz hitére«, hogy kiviszi Magyarországba és ott feleségül veszi: akkor kiszabadítja tömlöcéből. Szilágyi örömmel fölfogadja. A leány tehát »megszörződött« a tömlöctartóval; az ifjakat ellátja jó kardokkal, kiválasztanak három jó paripát, a többit pedig a lovászokkal együtt leölvén, elmenekűlnek. Mikor a harmincadokon kérdik, hova mennek, azt mondják: Tartalma

Nagy-Szombat felé az farkasokkal szöröncsét próbálni.

De reggelre kelve a császár parancsából már üldözik őket, s a vámokon nagy harcot kell állniok. Ezen csak átverekednek, de nyomukban vannak már a »fővajdák« is. A két magyar vitéz egy közeli szigetbe rejti a lányt, ki ott elsiratja az érte-haló ifjakat, s értök a félelmes vadonban magát is halálra szánva, isten kezébe ajánlja lelkét. De az ifjak legyőzik a vajdákat, s Szilágyi »nagy-szépen kézen fogva« viszi ki az örvendező lányt, s szerencsésen eljutnak a magyar határra. Útközben Hajmási is fölgerjed a szép leány szerelmére s párbajra hívja érte Szilágyit. Hiába kéri ez, hogy neki van már hites-társa, vannak gyermekei, hiába kéri a lány is, hogy inkább őt hányják szablyára, mintsem érte egymást rontsák, Hajmási minden áron meg akar vívni. Összecsapnak tehát és Szilágyi:

Vitéz Hajmásinak kezét bokában elcsapkodta vala.

Ez isten büntetését látván ebben bűnös szerelméért, bocsánatot kér társától s elválnak, Szilágyi pedig hazavivén, nőül veszi a lányt.

Ezt az elbeszélést dolgozta át Vörösmarty *Szilágyi és Hajmási* című balladájában, meghagyva az egész cselekvényt s csak a nyelvet váltván költőibbre; ennek és a népköltészeti maradványoknak felhasználásával írta Gyulai Pál is hasoncímű költeményét, mely a cselekvény szövetének kiszínezésével, a ballada hézagainak kitöltésével, az egyes helyzetek lélektani megokolásával irodalmunknak egyik legszebb költői elbeszélésévé válik.

IV.

Regényes vagy szép-históriák.

A magyar nemzeti hagyományon épült énekek mellett nagy számmal voltak még e korban olyanok is, melyek, mint a bibliai és históriás-énekek, írott forrás alapján keletkeztek, de nem annyira tanúlságul, hanem legtöbbször tisztán gyönyörködtetés, mulattatás kedveért. Már amazok szerzői is fölkeresik a klasszikus hőskor kalandjait, s a vitézség »példáiul« megéneklik: *Jason és Medea* (Tinódi), *Paris és görög Ilona,* a *trójai háború* (Hunyadi Ferenc), *Aeneas herceg* (Huszti Péter), *Ajax és Ulysses* a »két görög herceg« (Csáktornyai Mátyás) és mások történetét. Midőn aztán a könyvnyomtatás terjedése hozzáférhetőkké teszi a középkor kedvelt mulattató könyveit, a reformáció alatt sűrűbbé válik a külfölddel való érintkezés: az idegen költői termékek nyomán sűrűn készűlnek a magyar átdolgozások is. Átdolgozások és nem fordítások. A magyar szerzők ugyanis a kor divata szerint nagyon szabadon bánnak el az idegen anyaggal. Itt megrövidítik, amott megtoldják az eredetit; változtatnak a helyzeteken, hely- és személyneveken is. Nyelv és verselés tekintetében is jobbak mint a már ismert históriás-énekek, de magasan felettük állanak főkép a mese érdekessége és kerekségére nézve. E jeles tulajdonaikat az átdolgozás szabadsága, ha néha megrontotta is, de teljesen el nem vehette. Kevesebb bennük vagy egészen hiányzik a moralizáló elmélkedés is, s így költői hatásukat, az élvezet gyönyörét ez sem zavarta.

Volter és Griseldis

Legrégibb ezek közt a páduai egyetemen tanúlt ISTVÁNFI PÁL, a történetíró Miklós atyjának, *Historia regis Volter* című elbeszélése, melyet — Boccacciónak egy latin átdolgozású munkájából *(De historia Griseldis, mulieris maximae constantiae et potentiae* Petrarcától) — 1539-ben szerzett; legrégibb ismert kiadása azonban csak 1574-ből való. A »krónika« tartalma az, hogy Volter, mikor barátai ünszolására megházasodik, egy szegény, de szép és erkölcsös pásztorleányt vesz nőül. Hogy hűségét kipróbálja, gyermekeit elvéteti tőle s később is folyton gyötri, végre pedig el akar

tőle válni. Griseldis ebbe is belenyugszik; ekkor aztán a menyasszonyban saját leányát mutatja be Griseldisnek s azontúl boldogan élnek. Ezt a végletekbe menő gyötrést és önmegadó türelmet a mai ízlés nem találja fölemelő hatásúnak, de a középkori viszonyok között lehetséges volt s még Istvánfi is alkalmasnak találta, hogy az »asszony-házasoknak például« szolgáljon. Nyelve, verselése különben korához képest elég gördülékeny.

Gismunda históriája

Szintén Boccaccio novelláiból (Beroaldo Fülöp latin átdolgozása után) készült más két elbeszélésünk. Egyik ENYEDI GYÖRGY, a későbbi unitárius püspök elbeszélése: *Igen szép Historia az Tancredus király leányáról Gismundáról és a királynak titkos Tanácsáról Gisquardusról, kik között felbonthatatlan szeretet lévén, egymásért halálra adták magokat.* (1577.)

GY Cronikat mondok vrak halgaſ-
ſatok, kinek talam maſſat tinem hal-
lottatok, egy Olaz leanrul kin cziu-
dalkozhattok, Aſſoni hazaſoknak
peldaiul adhattiatok.
Az Olaz orſzagnak egy ſzegeletiben, az veſule heg-
nek ú kerületiben, nag ſok ſzep varoſok vadnak ú fek-
tiben, es iéles ſzin nepek laknak az mentiben.
Ezt egezlen az kik be ſzallottak vala, kulczios varo-
ſokat raita raktak vala, Olaſzul neuezik az pedamon-
tanak, Magiarul mondhattiuk vg mint hog allianak.

Istvánfi Pál **Historia Regis Volter**janak első versszakai.

Másik SZEGEDI VERES GÁSPÁR: *Szép rövid historia két nemes ifjaknak igaz barátságokról.* (1578.) Amaz a hű szerelem, emez az önfeláldozó barátság megható példája. A szerzők nem is mulasztják el ennek szépségét alkalmi kitérésekben fejtegetni; nyelvök is fordulatos s ez is hozzájárulhatott elterjedésökhöz.

Apollonius királyfi

Gyakran használt forrás volt továbbá a XIII. században készült s utóbb sokkép bővített *Gesta Romanorum* című novella-gyűjtemény, mely Európa majd minden nyelvére lefordítva közkézen forgott. Ebből készült egy névtelen szerzőnek munkája: a *Szép Chronica miképpen az Apollonivs neuő Királyfi, egy Mesénec meg feytéseértt el budosuán, Az Tengeren mindeneket el uesztuén, Halász ruhában Altistrates Király vduarában*

iúta, melynec Leánya a szép Lucina asszony, az Királyfit meg szeretuen, hozzá méne. És miképpen az Apollonius az Királyságra haza menuén, az Tengeren Feleségét és Leányát el veszté, és miképpen őket soc esztédő múlua nagy őrömmel egésségben találá. (1591.) Ez a hosszú cím legrövidebben elmondja a kalandos történetet, mely a hányatottak nyugalmas boldogságával végződik. — A *Gestákból* merítette PÓLI ISTVÁN is *Histo-*
Jovenianus *riáját az Iovenianus nevö Romai Csaszarnak, Isten ellen valo föl fuvalkodasarol, es az Nagy Ur Istennek rayta tött boszszuallasarol, es elóbbi tisztiben valo allassarol* (1593.). Egyszer ugyanis, míg a folyóban fürdik, egy hozzá hasonló férfi fölveszi ruháját s kastélyába térve helyette uralkodik, őt pedig senki sem ismeri föl; midőn e hányatásában végre »isten szent nevére« kéri gyóntatóját bebocsátásért, ez felismeri s a megtértet visszavezetvén udvarába, helyettese kijelenti, hogy Rafael angyal, kit isten az ő kevélységének megbüntetésére küldött. — A harmadik az
Rusztán császár Akadémia Csoma-kódexében kéziratul fenmaradt *Rusztán császárról* szóló ének, melyet a névtelen szerző az utolsó versszak vallomásaként szintén »Romaságnak írt könyvéből íra«. Szent Eustachius legendája hasonlít is hozzá. E szerint Eustachius vezért elűzik, de Traján császár tizenöt év múlva a fenyegető bajok miatt visszahívja; megkerűl felesége s két fia is, de mivel nem akar pogány módon áldozni, a császár parancsára megégetik. A magyar ének szerint Eustachius császár fölveszi a keresztséget s ezzel a Rusztán nevet. Mivel választására van hagyva, hogy ifjú vagy öreg korában akar-e boldog lenni, ő az utóbbit választja. A bajok hamar meg is látogatják: elveszti feleségét, fiait. Sok év múlva szerencsétlenségek érik Rómát is, megkerestetik tehát egykori fejedelmöket, megkerűlnek családja tagjai is s aztán boldog öregségben élnek. A mese részleteiben annyi eltérés van, hogy ezt a szabad átdolgozás nem magyarázza meg, azért valószínű, hogy a szerző nem az eredeti forrásból merített, hanem valami későbbi feldolgozásból.

Eurialus és Lucretia Szintén latin forrásból, az utóbb pápai trónra emelkedett Aeneas Sylvius Piccolomini *De duobus amantibus: Eurialo et Lucretia* című kedvelt könyvéből van merítve: *Eurialusnac es Lucretiának szép historiaia, mellyben meg irattatik egymáshoz való nagy szerelmec, mely szerelemből végre Lucretiánac kővetkőzéc szőrnyű halála.* Az utolsó sorok szerint 1577-ben készűlt »Bodrogh vize mellet Patac városában, az wr gombos kertében«. E hely, valamint az ének eredeti toldásai (a forró szerelem veszedelmes voltáról), folyékony nyelve, verselése s végül számos egyező kifejezés alapján szinte bizonyosnak mondható, hogy a pataki névtelen BALASSI BÁLINT, a XVI. század nagy lirikusa. Az elbeszélés alapja való történet: Schlick Gáspár császári kancellárnak egy sienai nővel kötött kalandos viszonya, mely az eredeti latin feldolgozásban s fordításokban nagyon elterjedt. Balassi költői lelke átérezte (maga is átélte) a tárgy és helyzetek költőiségét, azért nem is prózában, hanem versekben dolgozta át, de az

erkölcsi elmélkedéssel ráütötte kora bélyegét is. Kedveltségét eléggé bizonyítja, hogy rövid időközökből négy kiadása ismeretes.

Telamon király históriája

Ellenben a *Szép Historiás ének az Telamon királyról* (1578.) címűnek egyetlen kiadása is csak egy példányban maradt fenn. Meséje hasonló motivumokon épűl föl mint *Kádár Kata* című népballadánké. Telamon király fia megszereti egy szegény fürdősnek a lányát, de szülei nem engedik elvenni. Háborúba küldik, s mire megtér, a lányt a Xanthus vizébe vetik. A visszatért királyfi sírva ölelgeti a lány apját s maga is a vizbe ugrik. A búvárok összeölelkezve találják meg őket. A király egy sírba temetteti őket, a lány apját pedig magához veszi. Az elbeszélés forrása és szerzője ismeretlen. Minden valószínűség szerint valami középkori (olasz vagy latin) rege-gyűjteményből való, mely egyik néptől a másikhoz vándorolt.

Árgírus király

Ugyanilyenből készűlhetett Gergei vagy Gyergyai Albertnak elbeszélése: *Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról,* mely számtalan kiadást ért s a ponyvairodalomban mind máig fenmaradt. A kezdősorok szerint szerzője »olasz krónikából fordította«. Mivel ez eddig ismeretlen, nem ítélhetjük meg, mennyi benne a fordítás s mennyi a szerző toldaléka; de annyi népies, a magyar mesevilágban is feltalálható vonás van benne, hogy ez megmagyarázza népszerűségét, kedveltségét. A három részben s összesen 244 négyes versszakban előadott elbeszélés tartalma röviden ez: Akleton király kertjében egy csodás almafa mindennap háromszor virágzik, éjjelre megérik a gyümölcse is, de reggelre semmi sincs a fán. Egy jós magyarázata után a király legkisebb fia ott hál a fa alatt s látja, hogy szép fehér hattyúk jönnek az almákért. Egyet megfog s ez gyönyörű lánynyá változik. Míg együtt mulatnak, egy vén asszony levágja a lány haját, ki e miatt többé nem jöhet vissza, csak annyit mond, hogy a fekete városban, a »változó helynél« találhatja meg a királyfi. Ez el is megy inasával s eljut Tündérországba, egy vénasszony a találkozó helyet is megmutatja, de inasának hűtlensége miatt mindháromszor elalszik. Tovább bujdosik, míg végre civódó ördögfiakra akad, kik atyjok bűvös erejű bocskorán, palástján és ostorán nem tudnak megosztozni. Árgírus csellel eltávolítván őket, a bűvös ruha segítségével ott terem kedvesénél, a kivel aztán boldogan élnek. E szép mesének egyes részei a keleti népek meséire emlékeztetnek, a minthogy ezekben található föl a legtöbb európai mesének ősalapja, mely aztán később többfélekép alakúlt, változott. Vörösmarty szintén ezt a mesét dolgozta fel *Csongor és Tünde* című fantasztikus vígjátékában.

Fortunatus históriája

Hasonlókép keleti eredetű, de hozzánk német forrásból került: *Az Fortvnatvsról valo szep historia, énec szerént szerezve: mikeppen az ő attyanac szegensege miat ki indulvan szolgallatra, Es mikeppen a Szerencze a Fortuna egy Erszént ada neki egy erdőben, kinec soha Aranyba fogyatkozássa nem vala: Az vtán ismet Indiaban ollyan Süeget lele az Királynál, kit mikor az feyébe tőtte volna, valahova kéuánkozot azon orába*

oda iútot, és az ő nagy kazdagsága miat Császárrá valasztották. (Év nélkül.) Az ismeretlen szerző Szebenben, német forrásból hallotta a mesét, melyet aztán szabadon dolgozott fel, átszőve hosszú leirásokkal és elmélkedésekkel. Mindemellett kalandos részletei s népmesei vonásai miatt szintén kedvelt könyvvé lett, a mint az volt az 1480-iki augsburgi német kiadás is.

Vitéz Francisco Végül két elbeszélésünkben a dél-szláv érintkezés vagy épen egyenes hatás nyomaira is akadunk. Egyik: *Egy szep historia az vitez Franciscorul, es az ő Felesegeeről,* mely 1552-ben készült, de legrégibb ismert

GY regi dologrol ſʒep Kronikat mondok, kinek talam maſſat tünem hallotatok, Eg iffiu viteʒről kin czodalkozhattok, ſʒerelmes tarſarul kin gondolkozhattok:

Lőn vitez Franciſco Zebernik varaban, Kiral vtan kit bir hiū ſʒolgalatiaban, ki lakozik vala nag kazdagſagaban, ſok iambor vitezi vannak vigaſagban.

Igen őruendeznek mint vitez vroknak, Kiraly vtan valo kegielmes vroknak, kit neueznek vala vitez Frãciſonak, feienkent ſʒolgalnak mint vitez vroknak.

Illien cziudalatos ēber allapattia, mikent maid meg halliuk az gonoz ſʒerenczie, vitez Franciſconak mi modon ſʒolgala, minden ſaiat iauatul hamarel ſʒakada.

Ráskai **Vitéz Franciscójának** első versszakai.

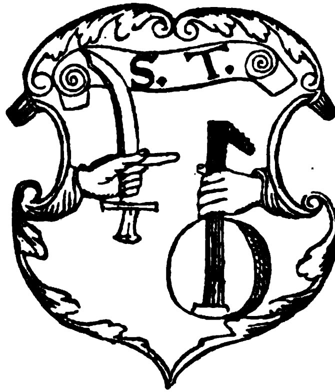
kiadása csak 1574-ből való. Szerzője Ráskai Gáspár (az első kiadásban hibásan: Vasfay), ki vitézül harcolt a mohácsi ütközetben, utóbb János király pártján mint nógrádi főispán és csapatvezér még többször kitüntette magát. Költeményét első sorban rokonai, az alsólindvai Bánffy-család mulattatására írta. Béla király nagy-vígan él Budán s felhivatja az urakat; így megy oda Francisco is, Zebernik vár ura. Lakoma alatt eldicsekszik szép várával és feleségével. Legyőzött ellenfele, Kassander, fogad vele, hogy a nő hűtlensége jeléül elhozza gyűrűjét és arany handsárát. De be sem juthat a várba, a kívánt tárgyakat csellel mégis megszerzi. Francisco elveszti várát s a király kegyét, aztán megizenvén nejének a történteket, elbujdosik.

Neje most keresésére indúl, majd vitéznek öltözve a király udvarába megy, ez megszereti s fiává fogadja. Kassander ezalatt elfoglalja Zeberniket s nádorispánná lesz. Egyszer meghívja magához a királyt. Lakoma alatt a fogadott királyfi óhajára elbeszéli, minő csellel jutott a vár birtokába. Ekkor a nő fölfedezi magát, férjét pedig, kit már előbb testőréül fogadott, ekkép meggyőzvén ártatlanságáról, Kassandert a király kivégezteti, a hű nőt pedig örökösévé teszi. Az a tárgy, hogy a nő hűségét fogadással teszik próbára s a csalás kiderűltével ismét boldogok lesznek, a Boccaccio Decameronján kívül különböző változatban majd minden nép meséi közt feltalálható. Ráskai, ki megfordúlhatott Zebernik várában, lehet, hogy már e várhoz fűződve hallotta a mesét. Közvetlen forrása ismeretlen lévén, nem dönthető el, maga alakította-e át a mese idegen anyagát a magyar viszonyokhoz vagy már így kapta. Amúgy nagyobb az érdeme s a költeményben nyilatkozó magyaros észjárás, az előadás biztossága csak megerősíti öntudatos alkotó képességét; de ha készen kapta is, az átültetésben, a színezésben még mindig dicséretes költői tulajdonokat árúl el.

A *Vitéz Franciscó*val több tekintetben rokon: *Az Béla kiralirul való, és az Banko leániarol szép historia,* melynek szerzője az utolsó előtti (145-ik) versszakban egyenesen megmondja, hogy az éneket »horvátból« fordította magyarra »Sempte városában«, 1570-ben. Egykorú kiadásban nem ismeretes; kéziratban Széll Farkas fedezte föl egy XVI. századi elbeszélő költemények másolatait tartalmazó kötetben, s ebből adta ki 1884-ben. — Béla király itt is udvarába rendelteti a főurakat. Az öreg Banko azonban nem mehet, fia sincs, ki helyettesíthetné, de férfias tartású legifjabb s legszebb leánya vállalkozik, hogy elmegy helyette. A királynak feltünik az ifjú vitéz szépsége, s mivel lányt sejt benne, különböző versenyeket rendeztet, de Banko leánya mindenütt győztes marad. Végre fürdést parancsol a király, a lány azonban előmutatván apja levelét, mely szerint török-tatár dúlja várait, engedélyt kap a távozásra. Mikor hajóra száll, kikapcsolja »kamoka dolmányát, Királynak mutatá szép két almáját«. A király feleségévé akarja tenni s utána futtat, de nem érik utol, Banko pedig nagyot nevet, mikor leánya elbeszéli kalandjait. Ez a költemény meséje, mely drámai élénkséggel, hangzatos ritmusú sorokban van előadva. A szerkezet tömörsége mellett figyelmet érdemel a jellemzés következetes biztossága, a katonás erkölcsű, szépsége s ereje tudatában tréfásan ingerkedő lány jelleme ép úgy, mint a szenvedélyesen kitörő király kudarca. Mindenesetre egyike e kor legkiválóbb alkotásainak. A magyar vonatkozásokban itt természetesen ép oly kevéssé kereshetünk történeti adatokat mint a *Vitéz Franciscó*ban; a két énekben is használt »Béla« név s a biztosan megjelölt horvát forrás legfeljebb annyit bizonyítanak, hogy Béla királyaink emléke, kiknek a Száván alul többször volt dolguk, sokáig fenmaradt a balkáni szláv népeknél; de nem lehetetlen, hogy valamelyik szláv fejedelemre (bjelo kral) vonatkozik.

Béla király és Banko leánya

Az a körülmény is érdekes, hogy *Banko leányának története* kéziratban maradt ránk, mert annak bizonysága, hogy az akkor énekelt és kedvelt »históriák«-nak csak egy, s talán épen kisebb része jelent meg nyomtatásban, a többi pedig másolatokban terjedt el, vagy le sem iratott. De csupán a kiadottak nagy számából, melyet az újabb kutatások koronkint még növelnek, következtetve is kétségtelennek mondhatjuk, hogy az énekmondás a XVI. század folyamán nagy virágzásban volt, mert a vallás-erkölcsi példa, a való história, a regény egykép verses formában nyilatkozott. Költői becsök nem egyenlő, de annyiban valamennyi becses, hogy nyelvünk széleskörű mívelésével megtörték az útat s lehetővé tették a következő század nagy irodalmi alkotásainak létrejöttét.

Tinódi jelvénye (A **Cronica** végén.)

22. Szépproza.

I.

A dráma kezdete.

XVI. SZÁZADBELI MAGYARORSZÁGON a szellemnek oly erős és általános mozgalmassága támad, hogy a költészetnek is úgy szólván egész területét mívelni kezdi. A líra egész köre megteljesedik, s nemcsak motivumokban gazdagszik, hanem műformákban is. A *himnusz* után megharsannak a feddő költőknél és Balassinál az *óda* változatai s megszólal az *elégia* panasza; a jeremiádok némelyikében, a lakodalmas versekben és Tinódinál előtörnek a *szatira* keserű kifakadásai, nyers kacaja és vidám tréfái; megzendűlnek a *dal* különnemű hangjai és tárgyai. Az epika mezején ugyanezt látjuk. Tinódinak és társainak nagyobb, történeti és mondai, úgynevezett krónikáiban az irodalmi *éposz* kezdeteit láthatjuk, melyet Zrinyi lángelméje és tanúlmányai a fejlődésnek még előtte álló hosszú útján egyszerre szöktettek át. Ugyancsak Tinódi rövidebb históriáiban, emlékezéseiben s egyebütt, mint Túri György énekében, megjelenik az *epikai dal,* mely utóbb balladává tömörűlt. A *költői mese* kedves mosolylyal köszönt Árgírusban; a *komoly költői elbeszélésnek* egész gazdag irodalma támad, mely a történet és monda, a haza és külföld egyházi és világi forrásaiból merít; de a sok szent és vitézi példa között Bankó leányának kalandjával feltünik a *víg költői elbeszélés* is. Heltai párversei, Pesti Gábor terzinái bejelentik az *epigrammát.* Íme a verses költészet szervezetének első kialakulása Magyarországon. **A verses költészet műfaji kialakulása**

De meghonosodnak, vagy legalább beköszöntenek ugyanekkor a költészetnek azok az ágai is, melyek előadó formája a kötetlen beszéd, az úgynevezett szépprózai ágak. Ilyen folyó beszédben írva jelenik meg, a századnak épen közepén, az irodalmi dráma kezdetleges formája is.

Nyomai ennek a klasszikai drámától különböző színi formának, mint a keresztyén nemzeteknél mindenütt, nálunk is régibbek s a katholikus egyház szertartásaiban gyökereznek. E szertartások ma is tele vannak drámai elemekkel; elég a misére s fő mozzanatára, az áldozatra gondolnunk. Nemcsak látványosságokkal, hanem egyenesen cselekvények ábrázolásával, különböző személyek által vitt párbeszédekkel, a pap és gyülekezet **A drámai költészet első nyomai**

közt megosztott, váltakozó szólamokkal és énekekkel táplálják az áhitatot s gerjesztik a hitet a vallás lényegét képező szent titkokban: Krisztus születésének, áldozatának, feltámadásának, mennybemenetelének, egészben a váltságnak titkában. A recitativok, énekek, párbeszédek kezdetben egészen a biblia nyomán késztültek és adattak elő. A ritus e részletei utóbb mind jobban kibővűltek, mintegy külön mutatványokká, melyek azonban még az istenitisztelet kiegészítő részeinek tekintettek. A pásztorok megjelenése a jászolnál, a három-királyok látogatása, Krisztus temetése, a sírjánál megjelenő s az angyallal találkozó asszonyok: mind megkapó látványokban, rész szerint eleven drámai jelenetekben voltak bemutatva karácsonkor, vízkeresztkor, nagypénteken és husvétkor. Leggazdagabbak a husvéti mutatványok, a passiók voltak. Mindezek, talán egyben-másban fejletlenebbül vagy egyszerűbben, de bizonyára ép úgy megvoltak nálunk is, mint a nyugoti országokban: Dankó Józsefnek a régi magyar egyház szertartásairól közzétett adatai kétégtelenné teszik. A Pray-kódexben, melyben a Halotti Beszéd is foglaltatik, a XIII. század elején le van írva egy ilyen husvéti szertartás, mikor a papok Krisztust sírjában keresik, s az angyaloknak öltözött diakonusok jelentik nekik, megmutatván az üres sírt: hogy non est hic, surrexit, — nincs itt, feltámadott.

Misztériumok A keresztyén hittitkokat, a titkos jelentésű vagy rejtett pogány istentiszteletek nevével, ***misztériumoknak*** szokták nevezni. Innen ment át az a név amaz ábrázolatok jelölésére is, melyek e titkokat Krisztus életének egyes jeleneteiben jelképezték. Míg az istenitisztelet hivatalosan megszabott rendjében maradnak s a szertartások kiegészítő részeül mutatkoznak: ***szertartásos misztérium*** a nevök. A fejlődés azonban itt nem áll meg. A mutatványok mind gazdagabban rendeztetvén, világiak is kezdenek résztvenni bennök, mesteremberek, parasztok, énekesek, komédiások, mind nagyobb számmal, úgy hogy már a XIII. századtól kezdve sok helyt a lakosságnak nagy tömege lép föl játékosnak. A latin helyett természetesen a nemzeti nyelv lesz uralkodóvá s a bibliai szólamokba és egyházi hagyományba útat talál a népi szellem, felfogás, kifejezésmód s megalakúl a ***népi misztérium***. Az előadók jelmezt öltenek. Még egyideig a papság vezetése és felügyelete alatt állanak, de az egész már inkább vallásos mulatság, mint istenitisztelet. A játékosok nem is férnek el többé a templomban, hanem a templomok és kolostorok udvarán s a templomokat környező temetőben adják elő mutatványaikat. A játékok Krisztus életén kívül felölelik az egész bibliai történetet, az apostolok és szentek életét. Egyre több világi elem vegyűl beléjök; az előadások nemcsak komikai intermezzókat szőnek be, hanem profanálják a szent történetet (az Uristen átaluszsza a fölfeszítést, Salamon összepöröl a feleségével, Péter egy magyar misztériumban táncra kerekedik Máriával). Az egyház az ekként elvilágiasodott passió-játékoknak ellene fordúl már a XIII. századtól kezdve. Egy ideig és sok helyt hiába üldözi őket; de a szentelt területekről végre is kiszorúlnak s fejlődésök

utolsó fokán piaci mutatványokká lesznek. A papság visszavonúlván, rendezésöket a községek, céhek, iskolák vagy egyes társaságok veszik kezökbe. Ilyeneket találunk Olaszországban, hol a római colosseumban is tartottak híres passió-játékokat; s ilyen a szentföldi zarándokokból a XV. század elején alakúlt párizsi Confrères de la Passion de Notre Seigneur.

Miszterium-előadás a középkorban.

Népi misztériumok

A népi misztériumok fejlődésének, különösen műforma tekintetében, két fokát különböztethetjük meg. Egyik a ***misztériumi jelenetek,*** másik a ***sorozatos misztériumok*** vagy ***misztérium-drámák.*** Amazok a régi, egyes szertartásos misztériumok, nemzeti nyelven, a népies felfogáshoz idomúlva és népies, olykor tréfás részletekkel vegyítve. Ilyenek a mi Bethlehem-járásaink és vízkereszti játékaink. A sorozatos misztérium-drámák nagyobb

személyzettel és nagyobb készülettel, a bibliai jeleneteknek, még pedig ó- és új-testamentomiaknak, egész sorozatát mutatták be, sokszor a bűnbeeséstől kezdve a megváltásig, máskor csak a passió jeleneteit. Az előadások olykor egész napon át, sőt napokig tartottak, s a mennyet, földet és poklot feltűntető három-emeletes színpadon folytak, mely gépezettel is el volt látva. A nagy számú személyzet körében mindig megjelent az Úr szent állata: a szamár, s a mulattató elemet főkép a »szegény ördög« felsülései képviselték, ki az új színpad bohóc-tipusai között az első volt. Ilyenféle misztériumdrámák azok, melyeket a bajor Oberammergauban s nálunk Pozsony mellett Főréven német parasztok ma is előadnak: amott jóformán az egész szent történetet, emitt Ádám és Éva paradicsomi mondáját, összekapcsolva Krisztus születésének jeleneteivel. A népi misztérium, a mint tárgyköre bővűlt, új elnevezések alatt új ágakat is hajtott. Ilyen a ***mirákulum,*** mely a franciáknál már a XII. században előfordúl s tárgyát a szentek és vértanúk csodás legendáiból meríti; tulajdonkép dramatizált legenda. Ilyen a ***moralitás,*** mely erkölcsi oktatás céljából, költött cselekvényben allegorikus alakokat, megszemélyesített fogalmakat léptet föl. Mindegyik sokszor összevegyűl a tulajdonképeni misztérium elemeivel. Előadásukat víg ***farce***ok és ***interlude***ok, tréfák és közjátékok tarkítják, s ezekből a kezdetleges drámákból fejlődik tovább, részben a klasszikai dráma befolyása alatt, a tragédia és komédia. Minthogy azonban mind a népi misztériumban, mind a moralitásban vegyűltek a komikus és tragikus elemek, nem mondhatjuk, hogy maga a misztérium fejlődött volna tragédiává, a moralitás pedig komédiává.

Magyar népi misztériumok

Nálunk is nemcsak a szertartásos misztérium divatát bizonyító följegyzésekre akadunk; hanem elég bővében vagyunk a népi misztérium meghonosodása és virágzása nyomainak, sőt emlékeinek. Az utóbbiak: a mindenütt ismert Betlehem-járók és Három-királyok versei és mondókái, a karácsoni és vízkereszti játékok. Angyalnak, katonáknak, pásztoroknak öltözött legények és fiúk a szent jászol képével és a csillaggal karácson és vízkereszt táján esténkint házról-házra járnak s ájtatos és tréfálkozó verseket mondanak, énekelnek, olykor táncra is kerekednek. A katonák és pásztoroknak sokszor nyers elméskedése ép oly elevenen emlékeztet a XVI. századnak komikai hangjára, mint a háznéphez intézett kéregetésök a hegedősénekek ismert záradékaira. Az ilyfajta játékoknak egészen nemzeti eredetéről és fejlődéséről más országokban is alig lehet szó: alapjuk, a cselekvény menete, sok részletök is még a bibliából és liturgiából, tehát közös forrásból való. A nemzeti csak belevegyűl színezően, elevenítőleg, diszítve az általános keresztyénbe. Ez a vegyülés kétségtelenül megtörtént nálunk is. Misztériumainkban, a bibliai képek keretében, megtaláljuk a régi egyházi énekek viszhangját, még itt-ott elferdített deák soraikat is; lelünk, különösen a pásztorok neveiben, oláh és szláv kölcsönzésre mutató nyomokat, sőt a klasszikai idill tudákos beavatkozására mutató reminiscenciákat (Koridon,

Tütüre, Moksus); azonban mindezek mellett találunk olyat is, a mit bátran magyarnak nézhetünk. Ilyen már a huszár, a pásztorok, juhászok, bojtárok jeleneteinek nagy terjedelme, szinte előtérbe jutása, melyet a mi falusi népünk ízlése fejlesztett ki. Eszökjárása, gúnyolódásaik, zsörtölődésök, tréfáik egészen magyarok. Némelyikökben, különösen a Kálmány Lajos által Szeged vidékéről közlöttekben, szinte hamisítatlanul megtalálhatjuk protestáns-kori népies irodalmunk stíljét.

Misztérium-jelenetek és drámák

E, már nagy számmal ismert emlékeink bizonyítják, hogy a ***népi misztériumi jelenetek*** előadásának szokása nagyon régi nálunk is. Jobban bizonyítják ezek maguk, mint azok a támadó nyilatkozatok, melyekkel Bornemisza Péter, Geleji Katona István, Pósaházi és Czeglédi György Krisztus szenvedésének, halálának és feltámadásának a templomokban szokásos színi ábrázolatait korholják. E nyilatkozatokból nem tűnik ki, hogy nem csak afféle tisztán szertartásos s legfeljebb énekkel kisért látványosságokról van-e szó, a milyenek, különösen déli Olaszországban, husvét táján ma is széltére divatoznak. Nem tűnik ki az sem, hogy e husvéti játékok korukban gyakoribbak lettek volna, mint a karácsoniak; ellenkezőleg ez utóbbiak, népi jelleget öltve s mintegy nép-mulatságul élve, annyira el lehettek terjedve, hogy fel sem tűntek nekik; míg amazok, a gyűlölt barátok és segédeik által, templomokban istentiszteletül előadva, sértették puritán felfogásukat. Karácsoni és vízkereszti játékaink szokása bizonyára középkori, sőt ismert misztériumaink egy része is, bármennyi közöttük az újabb vagy az átdolgozott, legalább a protestáns korra mutat vissza. Divatuk régiségét mutatja nagy elterjedettségök, az ország legmagyarabb, idegen befolyástól leginkább elzárt vidékein is (Göcsej, Debrecen, Szeged, Csongrád, Hódmezővásárhely), a mi alig mutatkozhatnék, ha újabb szláv vagy német kölcsönzésekről lenne szó. Az a körülmény is, hogy nemcsak katholikus, hanem protestáns népünk körében is élnek, bizonyítja, hogy oly időben vertek általános gyökeret, mikor még ismeretlen volt a vallásos mutatványokat és ábrázolatokat kárhoztató felfogás, mely a protestáns nép közt való elterjedésöknek és meghonosodásuknak mindenesetre útját állta volna. A hazánkbeli németség között (Bártfa, Brassó, Főrév, Selmec, Körmöc, Besztercebánya) korán kifejlett a nagyobb, sorozatos misztérium vagy misztérium-dráma. A magyar misztérium azonban nem ezt mutatja, hanem a régibb, fejletlenebb, rövidebb egyes jeleneteket; amazok központja a husvéti, ezeké a karácsoni legenda. Magyar husvéti népi misztériumból (mely olykor már a kánai menyegzővel szokott kezdődni) csak egyetlen tréfás töredéket ismerünk, míg egy másiknak kivonatát Szalka János közölte. Ezen kívül Vincze Gábor kiderítette, hogy *Csanádi Albert* pálos szerzetes a XVI. század elején magyar verses passiójátékot írt, mely azonban elveszett. E költői ágnak nálunk utolsó fecskéje volt *Juhász Máté* minorita, ki 1761-ben egy nagyobb terjedelmű misztériumot adott ki Krisztus szenvedéseiről, ó-szövetségi jelenetekkel vegyítve, hét szakaszban.

Az előadottakat összefoglalva, kimondhatjuk, hogy hazánkban nemcsak a liturgiai misztérium divatozott, hanem még a középkorban meghonosodott és bizonyos fokig kifejlődött a népi misztérium is, mely fejlődésében a nép által előadott misztériumi jeleneteknél megállott. A husvéti játékokról alig tudunk valamit; de karácsoniak és vízkeresztiek bőven maradtak ránk s maig is élnek. Nem egyszerű kölcsönzések, mert az alakító, módosító magyar népszellemnek világos nyomait viselik magukon. A régiebbek stílje, egyes részleteikben, a XVI. századra mutat.

Iskolai drámák

A misztériumokkal kezdődő színmű fejlődésének az iskolák adtak további lendületet. Magukat a misztériumokat is kétségkívül játszották az iskolákban; de a humanizmus törekvései főleg a klasszikai nyelvekben való képzésre irányúlván, latin nyelvgyakorlatul Terentiusból adatnak darabokat a deákokkal. Majd a terentiusi műsor kimerűlvén, a tanárok Vergil énekeit öntik drámai formába és adatják elő növendékeikkel; utóbb hol a vallásos, hol a világi történetből maguk írnak számukra tanító vagy erkölcsi célzatú darabokat. Így születik meg az ***iskolai dráma,*** melynek első ismert képviselője Reuchlinnak a wormsi püspöki palotában 1497-ben előadatott ***Henno***ja. A latin nyelvű előadások, a hallgató közönség kedveért, nemzeti nyelvükkel, így Németországon németekkel is kezdenek váltakozni s a népies tréfálkozásnak szintén helyet engednek. A reformáció terjedtével ezek a kedvelt iskolai játékok szintén a hitújítás szolgálatába vonatnak. Maga Luther is rendeztet a tanulókkal ilyen előadást. A reformáció tanait, támadásait, küzdelmeit, ellentéteit dramatizálják s komor tanításaikkal, theologiai fejtegetéseikkel, nyers gúnyolódásaikkal körülbelül ugyanazt a szolgálatot teszik az új egyháznak, mely a szabad vizsgálatot s az egyéni meggyőzés szükségét hirdeti, mint a melyet a réginek tettek a misztériumok, a képzeletre és érzésre ható látványosságaik, énekeik, verseik által. Hazánkban az iskolai dráma fölléptéről szóló legrégibb adatunk csak 1553-ból való, mikor a bártfai deákok előadták ***Eunuchus***t s ***Kain és Ábel***t. Szokásukkal s a protestáns dramatizált szatirákkal embereink mindenesetre külföldön, különösen Németországon ismerkedtek meg s idegen minták nyomán utánozták őket.

Sztárai Mihály

A drámai forma a magyar költészetbe a ***protestáns dramatizált polemiával, szatirával*** lép be. Megkezdője Sztárai Mihály volt, első reformátoraink egyike, kiről bizonyosan tudjuk, hogy Páduában tanúlt, de megfordúlhatott Németországon is. Valószinűleg főnemes családból származott, ifjú korában Sárospatakon franciskánus volt, urával Pálóczi Antallal vitézkedett Mohácsnál, utóbb a reformációra térvén, késő vénségeig lankadatlan buzgósággal hirdette az igét, sok küzdelem és vándorlás között, Patakon, Laskón és Tolnán, Gyulán és Pápán. Híres énekes volt, jeles zsoltárfordító és több szent-história költője; de különösen tüzes nyelvű prédikátor és térítő. A régi egyház papjaival sok vitát kellett állania, melyek között legnevezetesebb volt 1551-diki diadala a Valpó és Vukovár-környékbeli zsinaton, hol legyőzött ellenfeleinek rémültökben el kellett rejtezkedniök. Ez

ütközeteinek emlékét tartja fenn két színjátéka, melyek között az első még 1550-ben, a második 1559-ben készült.

Az utóbbinak címe: *Comoedia lepidissima de sacerdotio: az igaz papságnak tiköre,* mely öt felvonásban, egy prologussal, szembeállítja a katholikus papi rend tanával és képviselőivel a protestáns egyetemes papság tanát és embereit. Borbás bíró egész prédikációt tart a habozó Antal bírónak arról, hogy mivel mindnyájan áldozunk, még pedig igazsággal, dicsérettel és jó cselekedetekkel, mind prédikálunk és imádkozunk: belsőleg mindnyájan papok vagyunk; az egyháznak és híveknek különösen gondját viselő papság csak külső tisztség. Antalon fog is a szó, de a maga papjait is hallani kivánná. A vikárius elé készül s hívja Böröck papot, kinek csak szatyrára és palackjára van gondja. Nem bízik sem magában, sem »hájas breviárjában« s csak úgy indúl neki a disputának, ha Lukács fráter is segítségül jön. A más oldalon Borbás, a maga papjával, Tamással áll elő. Így mennek előbb a vikáriushoz, majd a püspökhöz és pápához. Tamásban kétségkívül magát rajzolta Sztárai, s míg a bírák, barátok durvaságaiban van bizonyos humoros zamat, ő erőszakos és bőbeszédű theologus. A pápához azzal köszönt be, hogy: »ha istentek volna, tehát lopók, latrok, tolvajok, tarkasok és szentség-árulók nem volnátok.« Árad belőle a szó, az idézet a bibliából, a szent atyákból, a breviáriumból a katholikus papság felfogása, hatalmaskodása pilisessége, némasága és simoniája ellen. Az ellenvetések oly gyávák és gyarlók, hogy Sztárai szinte lehetetlenségöket akarta éreztetni. Tamás és Borbás győzelme ekként nagyon könnyű; de aztán annál teljesebb. A pápa fel akarja magát akasztani szégyenében, a többi »fa-pap« is ki vargává, ki timárrá, ki kovácscsá készül lenni. Az érdekes darab szövege tulajdonképen két elemből áll: hosszas theologiai fejtegetésekből, melyek előadása-módja nem különbözik a kornak más efféle jobb termékeitől; azután rövides beszélgetésekből és feleselésekből, melyekben van erő, elevenség, fordulatosság. Költői tekintetben legtöbb figyelmet érdemel a huzódozó Böröck pap jellemképe, melyen a humoros felfogás derűje csillog. Úgy látszik, ugyanezek az alakok s ugyanígy játszották vagy inkább disputálták végig Sztárai korábbi, 1550-ből való darabját, mely *A papok házasságáról* szól. Csak egy kis töredékünk van a végéről, a hol Tamás már a pápa előtt bizonygatja, hogy a papoknak szabad házasodniok. Szavainak van is foganatja, mert a vikárius és Böröck már ki is néznek maguknak két szép leányt. Egy gyermek fohászkodása az igazság terjedéseért, fejezi be epilogusként a darabot.

Igaz papság tiköre

Láttuk, hogy mindkét darab tulajdonképen egy-egy, a vallásos kérdések körül folyó, akkoriban nem ritka vitatkozást, a hozzá való készülődésekkel s következményeire való utalásokkal: mutat be drámai alakban. *Dramatizált disputák,* melyek korjellemző fajtájának a XVI. századból még egy harmadik emlékét is bírjuk. Ez a *Disputatio Debreczinensis*, *comoedia válaszutina illustrata,* melyet egy régi kéziratból Jakab Elek nemrég tett

A Debreceni disputa

közzé. Tárgya az a, Debrecenben 1567. december 4-dikén tartott hitvita, melyben állítólag János Zsigmond rendeletére az erdélyi unitáriusok szállottak szembe a kálvinistákkal. Három felvonásból vagy actusból áll s szereplői kálvinista és unitárius theologusok s két lutheránus bíró. Az unitárius író a kálvinista papokat a katholikus hierarchia neveivel gúnyolja; így Melius Pétert Péter pápának, Czeglédi Györgyöt György kardinálisnak nevezi már az »interlocutorok« jegyzékében. Jóllétük, erőszakoskodásuk és gyávaságuk ellen ép olyan csufondárosan támad mint Sztárai a katholikusokra. Az »erdélyi bestiák« jöttének hírére Péter pápa elájúl; de végre is helyt kell állnia. A vita, melyet az unitáriusok részéről Dávid Ferenc, Carianus és Blandrata alapvető tételeik bizonyításával vezetnek, a kálvinisták csúfos vereségével végződik. »Mind az egész város megtér«, kivéve a debreceni pápát és kardinálisát. Nemcsak keresetlen elevenség és komikai villanások lepnek meg a dialogokban, hanem, főként Péter pápának és

Balassi Menyhárt névaláirása.

udvarának rajzában, szatirai ér és bizonyos jellemző képesség. Talán unitárius deákok elő is adták, míg arról, hogy Sztárai disputái is megjelentek-e valamely iskolai színpadon, semmit sem mondhatunk.

Balassi árultatása

Rokon ezekkel a disputákkal, de magasan felettük áll s egész XVI. századi irodalmunknak egyik legbecsesebb emléke és büszkesége az a drámai szatira, mely Abrudbányán 1569-ben e címmel jelent meg: *Comoedia Balassi Mennihart arultatasarol, melliel el szakada az Magyarorszagi masodic valaztot Janos kiraltul.* Nyomtatásánál azonban korábban, mindenesetre 1565. elején iratott. Kiadója s talán szerzője is Székesfejérvári Karádi Pál, az alföldi unitárius egyházak szuperintendense, ki azonban »az maradék magyarországbeli vitézlő urakhoz« intézett előszavában azt mondja, hogy a munka csak úgy akadt kezébe. Célja minél kegyetlenebbül megbélyegezni a sok »pártolást, árultatást, idegen fejedelmek választását, ki miatt az ország pusztula, vesze és romla«. Felfordúlt kora visszás erkölcsi képének talán legjellemzőbb viselője a harcban edzett, hős,

és vakmerő, de elvetemedett Balassi Menyhárt, kinek egyik rabló-fészkét, Lévát, országos hadjárattal kellett elfoglalni, a miről Tinódi is írt egy, Balassi hősiségét magasztaló krónikát. Hitét és pártállását az ellenkirályok

COMOEDIA
BALASSI MENNIHART
arultataſarol, mellyel el ſakada
az Magyar orſagi maſodic
valaztot IANOS
kiraltul.

Matthei zz.
Aggyatoc meg az Chaſarnac az Cha
ſaret, es Iſtennekis az Iſtenet.

NYOMTATTATOT
Abrugybanyan ezer ötſaz hatuan ki-
lenczedic eſztendöben.

Balassi Menyhárt árultatásának címlapja. (Abrudbánya, 1569.)

közt egymásra változtatta, árulásaiért mindig megfizettetvén magát s uraitól elnézést csikarván ki, hogy rablásaival, fosztogatásaival, védetlenek sanyargatásaival telhetetlen kapzsiságát kielégítse. A komédia elején zavarban van: Miksához pártolván, szeretné Jánostól kapott várait, Szatmárt és

Balassi árultatása

Nagybányát megtartani, melyeket hadi és politikai okokból nem akarnak az ő megbízhatatlan kezén hagyni. Cinkos népei közt várja a prédikátor Szénásit, kit azért küldött el, hogy »a német király« fő emberei között pártfogókat keressen ügyének. De a küldött azzal a hírrel jő, hogy az urak között hitele, becsülete nincs már s legfeljebb az érseket, a meg nem nevezett Oláh Miklóst, nyerhetné meg, ha kálvinista hitéből konvertálna. Ennél könnyebb mi sem lehet Balassira: Józsa deákkal elkészítvén az útját, megjelenik az érseknél, ki gyónásra szólítja föl. Balassi elmondja bűneit, azaz élete történetét. A rablásoknak, gyilkosságoknak, esküszegéseknek, árulásoknak véget alig érő sorozata ez, a legmaróbb gúnynyal tele úgy a rabló urak egész fajzata, mint a római egyház, papjai és szertartásai ellen. A gyóntató türelme is kimerűl; de az új hivő száz gira ezüstöt ajánl neki s erre feloldozza. Az utolsó rész toldalék: Balassi fiának, az apjára ütött Boldizsárnak szökését adja elő Lincből, a hol kezesül tartották.

Mély gyűlölet költeménye ez, melynek túlzásaiban, igaztalanságaiban is érzik a kor lehellete. Cinikus alakjainak jellemzésében, tréfás jeleneteiben, egymásra toluló keserű elmésségeiben az égő fájdalom heve izzik: a nemzeti, vallásos és erkölcsi érzés fölháborodása, hogy a nemzeti királyság, a protestáns, valószínűleg az unitárius vallás, s az igazság és erkölcs ügyét a kor önző és galád hatalmasaitól elnyomva kell látnia s még a jövőn is kétségbeesnie. Az író erős unitárius, ki ép úgy gúnyolja a kálvinista predestinációt, mint a katholikus fülbegyónást s lelkes embere egyháza státorának, János Zsigmondnak. A cselekvény csekély és összefüggetlen, a szerkezet ügyetlen és befejezetlen: egy kezdetleges drámaírónak tapogatózó kisérlete, de egy kiváló költői tehetség terméke. E Névtelen, protestánskori költészetünknek, Balassi Bálint mellett, a legnagyobb neve. Nem okoskodik, nem fejteget tételeket, nem theologizál, mint Sztárai, hanem úgy politikai, mint vallási álláspontját az életnek magának valószerű, egyéni képeiben, tehát költői módon fejezi ki. Így különösen a fülbegyónás ellen intézett támadását. Alakjait élesen és mégis finoman jellemzi, élökön Menyhértet, a cinikus és elvetemült kapzsit, ki élceivel, szitkaival, önmaga ellen intézett gúnyával tárja föl egész sivár lelkét, kardján és pénzén kívül nem bízik és nem hisz semmiben, s mikor lélekfordulást emleget, akkor is kihangzik félelmes nevetése. A vérévé vált gonoszság jelenik meg fiában is, de más árnyéklatban: a fiatalos, dévaj és vidor kalandvágygyal. A többi személyen is mind az életnek egy-egy jellemző vonása. Más érdeme a darabnak: dialogjának elevenségében, erejében és jellemzetességében áll; a szereplők szószaporítás nélkül, az életnek egyszerű nyelvén beszélnek, körüket jellemző nyerseséggel, körmönfont mondásokkal, példabeszédekkel. Íme futtában e dialogizált szatirának oly fényes tulajdonságai, melyeknél fogva bátran sorolhatjuk, bár a külföldet tekintsük is, korának legkiválóbb termékeihez. Irodalmunkban először Horvát István és Toldy Ferenc méltatták.

Még egy fordítást említhetünk e körben: SZEGEDI LŐRINCnek 1575-ben Debrecenben megjelent *Theophaniá*ját. A paradicsomból kiüzött első emberpár házánál megjelenik három angyalával az Isten. Maga elé rendeli a gyermekeket s a verekedő, mosdatlan, imádkozni nem tudó Kaint megbünteti, szolgájává teszi öcscseinek, Ábelnek és Szethnek. A gyarló darab iskolai előadásra lehetett szánva s átmenetet képez a misztériumból a moralitásra. Eredetijét Heinrich Gusztáv fedezte fel a német Selnecker latin munkájában.

II.

Ezópi mese, novella, prózai zsoltár.

A Balassi-komédiában festett XVI. század magyar világát nemcsak az idegen hadak, német és török tartották rettegésben, hanem fékezhetetlen és pártos, erőszakos uraink is. Az ő fenyegető hatalmuk alatt olyan idők jártak, mikor az igazságot az alantabb állóknak megkeresni majdnem lehetetlen, de még kimondani is veszedelmes volt. Ilyen viszonyok termették és tartották fenn azt a műfajt, mely az elnyomhatatlan igazságnak hegedűszóban, a világ sokszor visszás folyásának példázatokban, állatok által játszatott cselekvényekben ad kifejezést. E műfajnak, melyet Luther mindjárt a biblia után sorozott, az ilyen zord viszonyok a kedvező levegője. Ezek érlelték és honosították meg a mi irodalmunkban is az *ezópi mesét*. Akkor még csak a rejtett szót, találós mesét hitták mesének; a kis tanító példázatok kölcsönzött neve pedig a fabula volt Az ezópi tőkéből, mely évezredek óta inti, tanítja a világ nagyjait és kicsinyeit, még a protestáns korban két gyűjtemény is jelent meg. Ezópi mese

Az egyik attól a nagyérdemű írónktól, PESTI MIZSÉR GÁBORTÓL való, ki Bécsben papnak készült, de talán a reformációhoz szítása miatt letett szándékáról s humanista tanúlmányainak élvén, irodalmunkat egy szótárral s az Új Testamentom fordításával is megajándékozta. Ide tartozó munkája is Bécsben jelent meg 1536-ban deák és magyar címmel: ***Aesopi Phrygis fabulae, Esopus fabulay.*** Könyvét Ezópusnak Planudes után jókedvvel elmondott verses életrajzával vezeti be, melyet még ugyane században, 1592-ben ***Laskai János*** is megírt bővebben. Pesti 185 meséjét korabeli külföldi gyűjteményekből kölcsönözte; de szabadon adta vissza. Munkájában új feladata volt: a kódexek ünnepélyes, körülirogató stílje után kevés szóval sokat mondani, s csattanók és célzások kiemelésére válogatni is a szavak között. E feladatnak becsülettel megfelel: tömör, értelmes s a mesélésnek, rövidségében is feltünő kedve által vonzó. Sok gyökeres szólamot és kifejezést vesz a néptől, s dialektusa, a nyilt hangzók iránt való hajlama, bizonyos régies színt ad neki. A prózai mesék után hármas verssorokban veti a tanúlságot, melyekben már nehézkesebben mozog. Pesti meséi

Heltai meséi

Nevezetesebb a másik gyűjtemény, melynek szerzője vagy átdolgozója Heltai Gáspár, kiről azt írja Imre Sándor, hogy: »Luther lelkének, irodalmi humorának, kedélyének nálunk leginkább örököse vagy képviselője.« Pap, könyvnyomtató és író; pályája az igazságnak becsületes és nyugtalan keresésében ingatagságot mutat: lutheránusból kálvinistává lesz s mint unitárius hal meg; de hazája szellemi és erkölcsi érdekeinek bátor szolgálatában a leglelkesebbek és fáradhatatlanabbak egyike. Magyar krónikát ír, bibliát fordít, egyházi és világi énekeskönyvet ad ki, kátét, naptárt, füveskönyvet, népies iratokat készít. Német anyanyelvű s végig ejt hibákat munkáiban; de nagyobb hajlamot és tanulékonyságot a magyar nép eszejárása és kifejezésmódjai iránt kortársai közül senki sem tanúsít. Felhasználja az igazság hirdetésének egyik leghathatósabb formáját is s 1566-ban Kolozsvártt kiadja *Száz fabulá*ját, melyben különösen a XV. századi Steinhöwelre látszik támaszkodni. A régi meséket saját kora erővel teljes népiességének színébe öltöztette. Már ő nem kiméli a szót, s fabuláit nemcsak megérteti, hanem kedvére elmeséli, olykor egész kis novellákká bővíti, s széltében megmagyarázza. Tréfás népies fordulatainak csak Rozsnyainál és Mikesnél találjuk újra másait. Hosszabb és már egészen eredeti értelmezéseit is telehinti a közmondások és példabeszédek egészséges fűszerével; a mesékből új meg új tanúlságokat hüvelyez ki, melyekbe néha megint új mesét sző. De formájánál fontosabb nemes és bátor egyénisége, mely e példázatokban és magyarázatokban előttünk áll. Korának nemcsak oktatója, hanem szigorú

Phrygiabelij Esopus- Io
nak fabulaij kezdetnek.

Az kakasrol ees dra-
ga kewrewl.

Egij kakas mijkoron a zee-
meten zedegetne, talala
egij draga keuet ees mō
da. Mijnek talalok een il-
lijen fenes marhat? Ha ua
lamelij draga kew aros ta
lalt wolna teged, fenkij
nem wolna nalanal wijgab, mert tudna mijt
eerne, nekem kegijg semmijre nem kel, sem
nagijra nem bewchijwlem, Sewt inkab mijn
den draga kewnel nagijobban akarnek egij
arpa awagij buza zemet.

Ertelme.

A kakas mijnden bolond ember lezen,
Kij io twdomat mijnt draga kew nē wezen
No azert a bewlcheknel nē keueset tezen.

Az farkasrol ees a baranrol

Részlet Pesti Gábor **Esopus fabuláiból.** (Bécs, 1536.)

erkölcsbírája. A felszabadúlt vizsgálat és lelkiismeret világánál szinte vakmerő szókimondással mutatja be korának és népének sebeit. Vezérgondolata: az isten előtt való egyenlőség, s ebből le meri vonni a következéseket a földi életre nézve is. A szegény nép prédikátora, s szinte izgatva mutat rá hitlen elnyomóira és lelketlen fosztogatóira. Nem kíméli az elláltatott királyokat, a hamis bírákat, rabló urakat s mind a hatalmasokat, kiket a Balassi-komédia, Bornemisza prédikációi és Szkárosi Horvát énekei is megsuhintanak. A mese rókájában és farkasában mindig az áruló és erőszakoskodó urat, az ő korának rókáját és farkasát látja és festi. Meséskönyve, sötét erkölcsrajzaival, ép oly érdekes emléke e kor irodalmának, mint a mily tiszteletes alakja Heltai, ki emelt fővel és harsány hangon kegyetlen igazságokat hirdet törékeny csónakjából, melyet viharos korának zúgó hullámai ragadnak és ostromolnak.

Salamon és Markalf

Ugyancsak Heltait tarthatjuk, a legnagyobb valószínűséggel, a század legnépszerűbb komikai irata fordítójának. Ez a híres *Salamon és Markalf,* melynek tréfás alakjai, mondásai, idegen eredete ellenére, átmentek a mi népünk szellemébe: a bölcs Salamon paraszti ellenfeléből a magyar monda a mi Salamon királyunk udvari bolondját alkotta meg; tréfás kifejezései közmondásokként kerültek forgalomba. Az először 1577-ben *Salamon királynak az Dávid király fiának Markalfal valo Trefa beszédeknek könyve* cím alatt Kolozsvártt megjelent, s azóta maig számtalanszor újra nyomatott munka nagy kedveltségét is a kor viszonyai magyarázzák. A szegény tréfálja meg benne a gazdagot, a gyönge a hatalmast, a tanulatlan a tudákost: agyafúrtságával, furfangjával kifog rajta s nevetség tárgyává teszi. Az élet nehéz harcában tetszik a szegénységnek, ha legalább a humor durvaságával vehet magának elégtételt azokon, a kiket ellenségeinek tekint. A Salamon és Markalf mondája régi, talán zsidó eredetű; a középkor végén főleg deák és német átdolgozásokban terjedt el. Ezek egyikén alapszik a magyar szöveg is. Markalf, az otromba paraszt, rút feleségével, Polihánával, beállít a fényben trónoló bölcs Salamonhoz, ki vetekedésre hívja föl. A király igazságokat mond, melyekre Markalf kapcáskodó közbeszólásokkal, goromba feleselésekkel, alacsony példákkal válaszol és támad. Mikor Salamon megúnja a tolakodót, ez szemére hányja, hogy legyőzte. Utóbb többször is találkoztak a paraszt kunyhójában, kinek bőbeszédű agyafúrtsága mindíg kifog a bölcsön. Vérszemet kapva, aljas tréfákkal sértegeti a királyt, ki fölháborodva, akasztófára itéli. Markalf csak azt a kegyelmet kéri magának, hogy arra a fára kössék, a melyiket maga választ ki magának. Salamon beleegyezik; de miután az okos bolond az egész országban nem talált kedvére való fát, holtig tartást rendel neki és feleségének. A mint mindez elő van adva: a csufolódásra, körmönfont és gyors fordulatokra törekvő darabos beszéd, a tömérdek példaszó és közmondás, a durva kifejezések válogatatlansága: az általánosan uralkodó népies hangban is, egy fokkal alantabbi, kiválóan parasztos ízt adnak neki. A nép szerette is, s

SALAMON KI=
RÁLYNAC, AZ DAVID KIRALY FI-
ANAC MARKALFAL VALO TREFA BESZEDEK-
nec rôuid Kônyue.

... meg, hogy lét tanóllyunc belire

Salamon és Markalf cimlapa. (Kolozsvár, 1577.)

bár hatása a tudomány kicsinylésére irányúl, táplálta eszejárásának elevenségét és szabadságszeretét. Eredetét, történetét legbehatóbban Ipolyi Arnold vizsgálta, hatását igen szépen Imre Sándor fejtegette a magyar néphumorról írt könyvében.

A század kisebb humoros iratai közűl említsük még meg a legelmésebbet, a Kolozsvártt 1589-ben megjelent ***Kopaszság dicséretét,*** mely igazán kedves iróniával tréfálkozik; s ***Mánkóczi Istvánnak*** a század végén följegyzett és napfényre csak újabban kerűlt kalandjait. Az utóbbiban egy irónikus moralista, korholva a papi nőtlenséget, az elhatalmasodott erőszakoskodásokat s kifejezvén török-gyűlöletét is: egy pap részeges és félbolond fiának viselt dolgait, esztelen pörlekedéseit és vad erőszakoskodásait beszéli el. Az előadásban van valami szatirikus felsőség, de nem sok ügyesség. Valamely vármegyei táblabíró vagy prókátor írhatta, ki ismeri a nép mondásait, de szivesen fitogtatja deák tudományát is. Mánkóczi

A meséken, népies iratokon felűl a XVI. században jelenik meg első őse a mai ***regénynek*** vagy ***novellának,*** melyet első beköszöntésekor s még jó ideig ***beszédnek*** vagy ***példabeszédnek*** neveztek. Mint annyi nagy és kiterjedt nemzetségünké, ez az ős is jövevény. Németországról jött, nem is tudjuk, kinek a kalauzolásával. Magyar címe: ***Ponciánus históriája;*** fordítóját nem ismerjük; kiadója Eberus Balázs Bécsben, 1573-ban. Külföldön a régi középkori verses történeti vagy mondai elbeszéléseknek kötetlen átdolgozásai, nemkülönben egyéb mulattató történetek prózában, már a korábbi századtól kezdve sűrűn készűltek. A próza terjedésének, felülkerekedésének okai voltak: az olvasók szaporodása, kiknek irodalmi szükségleteit az énekesek már nem elégíthették ki s a kik új meg új olvasmányt vártak; azután a prózának könnyebb alkalmazkodása a fejlődő nyelvek változásaihoz; végre a folyó beszédnek a humanizmus, a nagy latin prózaírók tanúlmánya által vett művészibb fejlődése. Magyarországon a protestáns kor mulattató irodalmában még a vers uralkodik, s az átalakulásnak csak első postái jelennek meg. Míg a beszéltető próza, melynek közvetetlen az élet nyelvéből kellett merítenie, a drámai kisérletekben friss, eleven és fordulatos: addig a szépprózai elbeszélés stílje, melyet némileg kötött a régi biblia-fordítások epikai részeinek előadó módja, fejletlen. A ***Ponciánus*** fordítása is feltűnően régies, körülirogató, nehézkes. — A könyv voltaképen példázó novellák gyűjteménye, melyek egy fő történetbe levén beillesztve, az ugynevezett ***keretes*** szerkesztésmód példái. Ponciánus császár fiát, a hét bölcs mester által nevelt Diocletianust bevádolja mostoha anyja, hogy őt bűnre akarta csábítani, holott épen ellene állott fajtalan kisértéseinek. A császár halált mond fiára; de a vesztőhelyen megjelennek tanítói s célzatos elbeszéléseikkel hét nap egymás után meg tudják akadályozni a végrehajtást. Otthon azonban a gonosz mostoha is mond ellenkező irányú meséket, melyekkel mindig újra felbőszíti férjét. Végre a hetedik napon a fiú megszólalása által kitudódik az igazság, hogy a csá- Ponciánus históriája

számé asszonyi ruhában szeretőt tartott magának, mire aztán lófarkára kötve őtet végzik ki. Ez a fő történet és a beléje szőtt mesék ősrégi, talán buddhista eredetűek s regés szerzőjökül Sindibadot szokták emlegetni; innen a világirodalomban, ***a hét bölcs mester*** mellett, szokásos nevök: ***Sindibád parabolái.*** A mesék görög és zsidó szerkezetek alapján, Dam Jehan latin fordításában jutottak el nyugotra, melynek valamennyi irodalmában vannak verses és prózai feldolgozásaik. A deák szövegnek egy magyar másoló által készített kódexe is megvan a budapesti egyetem könyvtárában. Egyes meséi közül leghíresebb az efezusi özvegy története, melyen alapszik Verseghynek ***Szentesiné*** című költői beszélye is. A ***Ponciánusban*** foglalt epizód egyike az ősi mese legdurvább változatainak s általában az egész könyv meséi és válogatatlan kitejezései, illemérzésünkbe gyakran beleütköznek. Különben didaktikus iránya a tanítók iránti tiszteletre, az itélésben való elhamarkodástól s a gonosz asszonyok furfangjától óvakodásra int.

Kezdetik hęt bölchnec chelekedetyk ſep pelda beſedekwel ęs haſzonlatoſazgokwal, egyben ſzerkeoſzteteh:

POntianus vralkodek Romanak warosaban ki beolcz wala es wdö-we ew maganak feleſegeul Romai Chiazarnak / igen zep es emberefnek kellemetes leaniat / meli ew neki nagy ſzeretetiben vala / es zeule neki egy igen zep fiat / kinek leon newe Diocletianus newekedek az giermek / es emberektul igen ſzerettetik vala / mikoron kedigh immar az giermek het eztendeos wolna halalra megh betegedek az ew an-nia / latwan az halalt hogi el nem ta-woztathatnaia / hozza hiuata az chia-zart / es monda neki / en uram / miert hogy az betegſegeth el nem tauoztat-hatom

Ponciánus históriájának első lapja. (Bécs, 1573.)

A folyó beszédnek költői alkalmazása körében, a protestáns kor

Báthori István élete

végén, még egy sajátos és érdekes jelenséget találhatunk: Ecsedi Báthori István *Zsoltárait*, melyeknek megromlott, foszladozott és töredékes kéziratát 1850-ben fedezték föl. Az akadémiában Toldy Ferenc mutatta be s ugyanő adta ki az összesen 23 éneket, mely a 72 közül még meg volt menthető. Szerzőjük, az 1555—1605. élt országbíró, korának legfényesebb nevű, legelső és egyik leggazdagabb főura volt, ki fejedelemként élt vidéki nemes-

társai, papjai, tisztjei és katonái közt Ecsed várában. Magas méltóságokat viselt s vezérlő része volt az 1593. és 94-diki török háborúkban; de különben, folytonos betegeskedéssel küzködve, inkább vallásos szemlélődésben, mint országos tevékenységben töltötte életét. Egész lelkével istenébe mélyedt s minden tehetségével a protestantizmus ügyét szolgálta. Felekezetének első teljes biblia-fordítását nagyobbára az ő költségén nyomatta ki Károli Gáspár Vizsolyban. Mélyen szerette hazáját s ragaszkodó lelkületének egész hűségével állott Rudolf király oldalán, kinek nagyatyját az ő nagybátyja segítette a magyar trónra. De nevénél, vagyonánál s az országban első méltóságánál fogva nagyon is hatalmas volt arra, hogy a prágai udvar megbízzék benne; kémlelték, zaklatták, ingerelték. Báthori csak imádkozott s nem mozdúlt mindaddig, mig Básta és Belgiojoso dúlásai, hitfeleinek megindúlt nyomása és szorongatása, az 1604. törvénytelen törvénycikk a magyar protestantizmus egét sötét felhőkkel nem borították be s az új egyházat végső veszedelemmel nem fenyegették. Bocskai hadra készűlt s a »fejedelmekkel egyenlő« ecsedi várúrnak egy szolgája előtt, a monda szerint, megjelent az Úr angyala s Báthorinak halálát hirdette, ha vétkéből, a királyhoz való hűségéből, meg nem tér. A magyar protestantizmus küzdelmeinek talán ez az egyetlen legendája. Báthori országbírói kettős pecsétjét visszaküldte Rudolfnak s nyiltan Bocskaihoz csatlakozott, a mi a fölkelésnek mindjárt kezdetén megadta súlyát. Mielőtt azonban diadalát megérhette volna, meghalt s a jezsuita történetírók siettek befeketíteni emlékét.

Egy hittudományi *Tractán* kívül, magányában nagy számú eredeti *zsoltárok*at írt prózában. E költeményekben a keresztyén, sőt protestáns gondolat- és képzetvilág az érzületnek amaz ótestamentomi félelmes borújában jelenik meg, mely e század kedélyéletének feltünő sajátossága. De míg a prédikátoroknál és vallásos költőknél a gonosz és hitetlen világra zúdított átkokban, feddésekben, jövendölésekben nyilatkozik: addig Báthorinál egészen bensőségében marad. Zsoltárai korának lelkét, megalázkodva, bűntudatának terhével, de istenbe vetett rendíthetetlen bizodalmával, tisztán istenhez való viszonyában tárják föl. Életének legnevezetesebb mozzanatait, háborúságait és kisértéseit, családi reménytelenségének fájdalmát, hazájának és egyházának veszedelmeit sorra beleszövi fohászkodásaiba. A biblia hatalmas képei által izgatott képzelet nyilatkozik bennök, helyenkint valóban rendkívüli erejű nyelven, melybe sokszor a biblia-fordítások latinizmusai férkeznek; nyilatkozik azután e nemzedékek miszticizmusa, egy magába vonúlt lélek szenvedélyes isteni félelmével. Ez érzület jellemző az egész korra; de igazabb bensőségét, teljesebb mélységét, tisztább kifejezését sehol sem találjuk, mint e misztikus költőnknek terjengő, szakadozott, de rész szerint fenséges fohászkodásaiban. És nincs a XVI. századnak irodalmi terméke, melynek prózája költőibbnek tetszenék. Báthori zsoltárai

A protestáns kor a megújhodott vallásos lelkesedés kora volt. A köz- és magán-életnek minden viszonyát a vallásos élet körébe vitte be s

ennek világánál törekedett eligazodni közöttük. Boldogsága csak az istenben való boldogulás volt. A középkor ájtatos világától főként az a törekvése különbözteti meg, hogy a vallásos érzést a lelkiismeret szabadságával és a vizsgálat jogával kapcsolja össze, ezek által újítsa, terjeszsze, mélyítse. Ennek az iránynak hazánkban, irodalomban és életben, két jellemző vonása tűnik szemünkbe. Egyik a lelkek mély megalázkodása és misztikus bűntudata az ótestamentomihoz közeledő protestáns nézletnek igazságos és kérlelhetetlen istene előtt. Másik a vallásos gondolatnak állandó és benső összeköttetése a nemzetivel; midőn állandóan isten büntetéseül emlegetik a haza nyomorát s a vallásos és erkölcsi megújhodástól folyton folyvást nemcsak lelki üdvösséget, hanem nemzeti váltságot remélnek: a vallásosság egyszersmind hazafiságnak, a hazafiság pedig vallásosságnak tetszik szívökben. Ez a két jellemző vonás, mely sokképen összeszövődik, jelenik meg tisztán abban a két nagyérdekű vallásos munkában, melylyel a kor befejezést nyer. Az utóbbi Magyarinak *Ország romlásá*ban, az előbbi Báthori *Zsoltárai*ban.

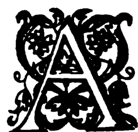

Brever Lőrinc, lőcsei könyvnyomtató, jelvénye.

23. A katholikus visszahatás.

(1606—1676.)

XVI. SZÁZAD VALLÁSOS HITE, erkölcsi élete nehéz állami válságok, társadalmi rázkódások s felekezeti küzdelmek között vívódott, míg tisztúlva és nemesedve minden oldalon fölemelkedett. A régi egyház tanítása azonban az új eszme-áramlat ellenében, legalább egyelőre, háttérbe szorúlt: s az új egyház a maga különböző felekezeteivel országszerte diadalmaskodott, mert a változásra hajló idő és a változásnak kedvező viszonyok elemi erővel mozdították elő. Hisz az eszme-áramlatok útja is hasonlít a légáramlatok útjához. A jó öreg Tóth Ferenctől, a dunántúli református püspöktől, Ipolyi Arnoldig, a nagyváradi katholikus püspökig, csak a mi századunk folyamában is sokan és sokszor foglalkoztak ennek okaival és körülményeivel, különböző felfogás szerint; de mindannyian elismerik és kiemelik, hogy a magyar protestantizmus diadalának leghathatósabb eszközei: *a szószék*, az *iskola* és *sajtó* voltak.

A protestans eszme-áramlat hatása

Az új eszme-áramlat *vélök* és *általok* győzött. Mert a vallásos megújhodás tudományos megújhodással, a lelkiismereti szabadság szellemi szabadsággal párosúlt; a protestantizmus ennélfogva kettős hivatása és célzata szerint mohó tevékenységgel gondoskodott az ige hirdetéséről és az ismeretek közléséről. A protestáns ifjak seregestül jártak a külföldi egyetemekre, úgy hogy csak Wittenbergában 1522-től 1560-ig, nem egészen négy évtized alatt, 442 magyar hallgató fordúlt meg; pedig átlagos számuk azontúl sem csökkent, bár később, a század vége felé már Bázel, Heidelberg, Königsberg, Strassburg egyetemein is sokan gyülekeztek. Ezek az ifjak ott nemcsak a hitújítás eszméit tanúlták el: de a szónokolás művészetében és vitatkozás módszerében is kiképezték magokat, a vallásos és tudományos irodalom ismeretét annak istápoló szeretetével és fejlesztő mivelésével kötve össze; s itt, a hazában, mint prédikátorok, a protestantizmus magvetőiként szerte jártak, magasba emelt szemmel és ékesen szóló ajakkal hirdetgették az új tanításnak igéit, s hintegették annak intézményeit, az apostolok rajongásával álmodozva arról a mennyországról, melyet az ő lelkök belső hite szerint igazabban igértek, mint azok a régi plébánosok, kiket az Apáti Ferenc feddő éneke oly gúnyosan emleget,

s a Sztárai Mihály Tamás papja az írással néma ebeknek nevez. Nyomukon élet fakadt: iskola és sajtó alakúlt; úgy hogy a század folyamán 28 protestáns könyvnyomtató intézet működött, míg a katholikusok számára csak nagykésőn, 1577-ben létesűlt az első, a nagyszombati műhely. Természetes ilyeténkép, hogy a protestáns irodalom a katholikust legalább *tízszeresen* meghaladja: a mi az új eszme-áramlat gyors és országos sükerére világot derít. A protestáns nagy-urak, egyenesen Luther és Kálvin buzdítására vagy tanítványaik ösztönzésére, vallásuk érdekében tetemes áldozatokat hoztak, hogy nyomtató intézeteket és iskolákat állítsanak, még pedig nem annyira felekezetök vezetőiként és annak segítségével, hanem inkább egyes gyülekezetek s egyes jeles reformátorok számára; míg a katholikus főurakat ebbeli szándékukban, ha ugyan volt, meggátolta az az *elv,* hogy a hívek lelki javáról és egyházi érdekéről való gondoskodás kizárólag a papság joga és tiszte; s a mikor a közszükség nyomása alatt az 1548: XII. és 1550: XIX. törvénycikkek erősen sürgetik is az iskolák szaporítását, az ország és fejedelem kegyúri jogánál fogva teszik és a végrehajtást egészen a papi rendre bízzák: mi a *visszahatás koráig* elmaradt.

A protestantizmus elterjedése

A visszahatás célja és feladata mindenek előtt abban nyilatkozott, hogy a protestantizmussal fölvegye és megvívja a harcot a szószéken, az iskolában, a sajtóban; hogy leküzdje és visszaszorítsa minden vonalon, ha lehet, a szellem erejével, ha kell, a hatalom fegyverével. Mert az igazi struggle for life, az igazi lenni vagy nem lenni kérdése nyilalt élesen szivébe, ha a katholicizmus a XVII. század kezdetén a maga helyzetére gondolt, mely kétségbeesésre vagy elszánásra egyaránt indíthatott. Hisz az új egyház pár évtizeddel azelőtt úgy elhatalmasodott, a mint Telegdi Miklós vallja, hogy a protestánsok már az érsekség székhelyén, Nagy-Szombatban is birtokukba vették a templomot, az ország minden városait, helységeit, faluit és pusztáit annyira ellepték, hogy félni lehetett, mikép a katholikus hitnek neve is kivész; úgy elhatalmasodott, a mint Ipolyi Arnold írja, hogy Veresmarti Mihály, mint gyermek, Tolnában és Baranyában, sőt az egész vidéken katholikus embert elevenen nem láthatott, S a régi egyház a XVII. század, a visszahatás kezdetén már ott állott, a mint Szentiványi Márton beszéli, Szántó István öregebb társa kézirati följegyzésére hivatkozva, hogy rendjök közönséges iskoláinak felállítása előtt egész Magyarországon a katholikus hitet már csak *három* mágnás követte, a nemesség közül pedig alig volt csak egy is, ki annak kebelében megmaradott volna; sőt két évtizeddel utóbb, a visszahatás folyamán, 1622-ben is ott állott, a mint Pázmány Péter számba veszi, hogy a Duna, Tisza, Dráva és Száva egész közén, a török hódoltságban, alig találkozott *húsz* katholikus pap, mellettök nehány jezsuita, kik álöltözetben, álútakon, ismeretlenül bújdostak a titkos térítés feláldozó rajongásával; az erdélyi fejedelemség hét magyaroszági vármegyéjében, a Tisza mentén alig két-három mágnás tudta megmenteni házi káplánjait; mert a török-lakta és

Bethlen-bírta területen még a püspökök sem tartózkodhattak székhelyökön. A kalocsai érsek, az erdélyi, váradi, egri, csanádi, pécsi, bosnyai és szerémi püspökök mint kanonokok éldegélnek az esztergomi, pozsonyi és győri

A katholikus papság helyzete

Gróf **Forgách** Ferenc esztergomi érsek.

káptalanban, vagy mint prépostok és apátok egyéb menedék-szigeteken; címök inkább kegyeleti emlék, mint egyházi hatalom, inkább ragaszkodás a joghoz mint maga a jog. A Ferdinánd ország-részében Pázmány térítő sikerei nyomán kedvezőbben alakúltak ugyan a viszonyok, mert a főúri

rend fele a katholicizmushoz csatlakozott: de a nemesség és nép még az új hitet vallotta s alig *egy tizede* pártolt el attól, a miből könnyen megérthető, hogy a katholikus papság száma itt is elenyésző csekély. Mert az állami válságok, társadalmi rázkódások és felekezeti küzdelmek között a szerzeti kolostorok, prépostságok és apátságok elpusztúltak; csak a pálosok és ferencesek némely háza kerülte ki a romlást; a világi papok pedig elfogytak a fogyó katholicizmussal. Még az esztergomi érseki megyében is, hol a XVI. század közepén 900 plébános, 30 prépost és 30 apát működött, alig lehetett 100 plébánost találni, pedig a régi egyház ereje Forgách Ferenc föllépésétől fogva ezen a területen tömörűlt, a katholikus visszahatás magvetése két évtized óta ezen a területen egyre folyt, főként az oktatás emelése által. Mert meglepő, hogy a katholikus iskolák, a mint Szentiványi Márton bizonyítja, a püspökök gondatlansága, valamint a tanítók hiánya és a török dúlása miatt előbb országszerte annyira meggyérűltek, hogy a szülők a királyi felség engedelméből, mikép gyermekeik tanulás nélkül el ne parlagosodjanak, kénytelenek voltak azokat protestáns iskolákba küldeni, mire példát maga Verancsics Antal, az esztergomi érsek adott, ki rokonát Bártfán Stöckel Lénárd keze alatt képeztette. Pedig amaz idő szelleme szerint minden tudományba a felekezetiesség elveit vitték bele, s a katholikus növendékek közül számosan áttértek az új egyházba; minek csak 1629-ben szakadt vége, mikor Pázmány a plébánosoknak megparancsolta, hogy beszédeikkel a szószékről egyre figyelmeztessék és intsék hallgatóikat, hogy közülök senki gyermekét tanulás vagy kereskedés, mesterség vagy nyelvismeret végett protestáns helyre ne küldje.

A katholikus visszahatás kezdete: Forgách Ferenc

Mert Pázmány lángeszének egész tisztaságával látta be a helyzetet, ismerte föl az eszközöket: s acél-akaratának egész szivósságával egy életen keresztül dolgozott annak megfordításán, ezek teljes kihasználásával. A mióta a pozsonyi országgyűlésen a jezsuiták érdekeit a magyar nemesi és rendi jogok örve alatt oly hathatósan védelmezte: ő volt a katholikus visszahatásnak Forgách Ferenc alatt sugallója, később vezetője, halála után lelkesítő példája. Forgách Ferenc hatalmas érsek ugyan, kinek méltósága díszével családja fénye olvad össze, vallásossága erélyével grófi büszkeségének követelése egyesűl: de inkább uralkodni, mint alkotni képes. Az ő érdeme a katholikus visszahatás első szervezése, még inkább a Pázmány tehetségeinek első méltatása, mert a nagy-szombati zsinat 1611-ben minden bizonynyal az ő befolyására vezethető vissza, ha a Forgách nevéhez fűződik is. Iránya legalább a Pázmány szellemére vall: hisz a plébánosok hiányának pótlása, elégtelen tudományának javítása, egyházi fegyelmének és erkölcsi életének emelése mindig az ő törekvéseinek körébe tartozik. Ez a zsinat kétségtelenül az ő sugalmazására folyamodik, a magyar lelkészek csekély számára és a főpapok szegénységére való tekintettel és hivatkozással, a pápához, hogy engedje meg, mikép a gréci, bécsi, olmüci és prágai papnevelő házakban 3—3, a római német kollégiumban évenkint 12 magyar

növendéket képeztethessen; de a folyamodás sükeretlen marad; mi a régi egyház érdekéből annál sajnálatosabb volt, mert a katholikus ifjak külföldi egyetemeket a hitújítás óta úgyis alig látogattak; csak Pázmány tanárkodása korában jelent meg a gréci egyetemen több magyar hallgató, 1604-től 1608-ig, négy esztendő alatt összesen tíz, egynek kivételével az is valamennyi jezsuita újonc. Pedig Magyarországon számbavehető papnevelő házuk nem létezett. Hiszen még Pázmány érsekségének kezdetekor is, 1616-ban, egyedül Győrött, Nyitrán és Nagy-Szombatban állt efféle intézet, de kevés ifjú számára; a mellett sem a tridenti zsinat követeléseinek, sem a kor igényeinek meg nem feleltek, a Bethlen-mozgalmak alatt pedig szüneteltek vagy teljesen megszűntek; úgy hogy Forgách kezdeménye szinte meghiúsúlt, s a ***visszahatás egész célja és feladata,*** tervezetében és végrehajtásában, PÁZMÁNYra szállt, ki felekezeti küldetésében lelke őszinte elfogódásával nemzeti küldetést látott, s annak kötelesség-érzetét ennek felelősség-érzetével emelte fölebb és engesztelte meg; nemcsak beszélt, de tett: legelső volt a ***szószéken,*** az ***iskolában*** és ***sajtóban,*** senki jobban emberöltőjében nálánál nem értette és nem méltatta egyiknek is becsét! A szószék szaporítása, az iskola alapítása, az irodalom fejlesztése, a régi egyház védelme, küzdelme, diadalma volt nappali álma és éjjeli álmatlansága; s ép oly nemes lelkesedéssel, mint nemes áldozatkészséggel alkotott mindenütt.

A Pázmáneum Bécsben.

Pázmány Péter

Ismételve hangoztatta mind a király, mind a pápa előtt, hogy a magyar katholicizmusnak égető baja a papok hiánya, az eretnekség e miatt harapózott el; mert a hol tíz kellene, egy is alig található, ki rend szerint tudatlan, nem egyszer erkölcstelen, az emberi tisztesség ellenére vadházasságban él vagy az egyházi törvények ellenére megesküszik asszonyával: ennélfogva biztos számítással fogott az állapot javításába és következetes kitartással teljesen helyrehozta azt. Mindenek előtt újra szervezi a papnevelést Nagy-Szombatban, hol az érseki intézettel csakhamar a káptalani is versenyre kél a lelkészek kiképzésében; majd megalkotja a bécsi Pázmáneumot, mely ma is virágzik, eleinte nem annyira tudós, mint inkább erényes papok kitanítására, mert úgy az érseki megyében, mint egész Magyarországon főleg nagyszámú áldozó-papokra van szükség; azért mielőbb megengedi, hogy saját költségükön más főpapok is oda járathassák növendékeiket; aztán kieszközli, hogy a római német kollégiumba a magyar ifjak

minél többen és minél könnyebben juthassanak be, fölvételi vizsgálat nélkül mindazok, kiket az érsek alkalmasoknak ítél; mert úgyis csak a jelesebb tehetségeket küldi az örök városba, hogy a katholicizmus nagy emlékeinek és nagy intézményeinek behatásai közt magasabb hivatásra érlelődjenek.

Lippay György esztergomi érsek.

Általában mindent elkövet az egyházi szószék ellátására, a régi vallás régi fényének és papi rendjének emelésére, a király és pápa segítségével; még a főpapi hagyatékok lefoglalásától sem retten vissza, csakhogy a lelkészi nevelésnek minél tetemesebb és szilárdabb alapot vethessen. S minő eredménynyel? Bizonysága lehet, hogy a nagyszombati intézetnek, mely 1622 óta állt újolag, 1633-ig, egy évtized alatt, 95 növendéke vette föl az egyházi ren-

deket, hogy a bécsi Pázmáneumban, mely 1624-ben 12 ifjúval nyilt meg, 1633-ban már 50, s csakhamar 62 kispap tanúlt; bizonysága lehet, hogy Pázmány három főesperességének, a pozsonyi, sárvári és nyitrainak területén 1635-ben már több áldozó-pap működött, mint húsz esztendővel azelőtt

Szelepcsényi György nyitrai püspök, utóbb esztergomi érsek.

egész érseki megyéjében, sőt szinte egész Magyarországon: Róma, Bécs, Nagy-Szombat oly szaporán eresztette a maga rajait; bizonysága lehet, hogy egyenes befolyása következtében a katholikus fiatalság külföldi iskolázása is nagyot lendűlt. 1616-tól 1637-ig csak a gréci egyetemen 83 magyar hallgató fordúlt meg, kiknek nagyobb része hasonlókép az egyházi pályára készűlt. Pedig el kell ismernünk, hogy bár mindenek fölött a viszo-

nyok szükségleteire, a *számra,* igen, a számra tekintett: de a főesperesi látogatások elrendelésével, a megyei és tartományi zsinatok szervezésével, a vallás-erkölcsi élet emelésére is végtelenül üdvösen hatott. Mert benne az uralkodó főpappal a hittérítő apostol egyesült, a ki jól tudta, hogy a betűbe a lélek önt szellemet, hogy az igazi vallásosságot csak a lángoló buzgóság éleszthetí és erősítheti; hogy a papok tisztasága a hívek tisztaságának tükre és botrányos viselkedése azok megbotránykozásának köve, a mi amaz éles összeütközések korában nemcsak kihívó, de egyenesen megrontó volt: azért ügyekezett irtani a gyomot. Erényes és munkás papi tábort óhajtott teremteni, hogy minden áldozó-pap példájával vonzzon, ékes-szólásával hódítson: a visszahatás lelkes és elszánt harcosa legyen!

A jezsuiták működése

A jezsuiták az ő legkitűntetettebb kedvencei, mert azok legfáradhatatlanabb munkásai. Még a mikor rendjökbe tartozott, sugalmazta Forgáchnak a nagyszombati kollégium eszméjét, szorgalmazta Rómában annak keresztülvitelét; később, a mikor kötelékeiből feloldva már az érseki széken ül, ugyanazzal a becsüléssel és ragaszkodással van irántok. Ismeri szervezetöket, míveltségöket, elszánásukat, eszélyöket és önfeláldozásokat; igazi harcoló tábor: papok és tanítók, hősök és vértanúk, lovagok és cselszövők, a mint szerepök követeli, céljok, a protestantizmus leverése és a katholicizmus fölemelése érdekében. Ott szerepelnek szemkápráztató fényes templomaikban, mesteri ékesszólással a szószéken, alázkodó áhitattal a gyóntató fülkében, ott az iskolákban, alapos tudománynyal és mindennemű szórakoztatással; ott küzdenek a legfenyegetettebb helyeken, legkockázatosabb veszedelmek között: győzni vagy elhullani egyaránt erősek; ott pompáznak a fejedelmek és főurak kiséretében, s ott settenkednek a léha pazérok, mint a Thúrzó-testvérek oldalán, kik nagy elődeik nevére oly méltatlanok voltak, ott a vigasztalásra szoruló özvegyek, a brandenburgi Katalinok, Fugger Máriák, Pálffy Katák, Báthory Zsófiák, a Bossányi és Erdődy Zsuzsánnák termeiben.

A visszahatás még Pázmány vezérlete s a világi papság szaporodása mellett is csak ezzel a *mindenre kész* sereggel haladhatott sükeresen. Alig létesül első iskolájok, mint tanítók és térítők csodás sükert érnek el. Két esztendő múlva, 1618-ban már 800-ra rúg tanítványaik száma, már százakat visznek a katholicizmus kebelébe; mert a tanító kar mellett egyszerre a térítő raj is megjelenik. Nagy-Szombatban rend szerint 40—60 jezsuita lakik, kik köröskörül messzi vidékeket bebolyganak; s a nagyszombati ház mintájára Pázmány egymásután alapítja a pozsonyi, szathmári, szepesi házakat, mert meggyőződése szerint csak az iskolák, a jezsuita iskolák által lehet a vallást régi virágzására juttatni; végre a középoktatás kiegészítéseként megalkotja a nagyszombati egyetemet, melynek ragyogó megnyitása már a katholicizmus diadal-ünnepe. Lelkétől lelkesülnek, példája szerint áldoznak: gróf Drugeth György, ki Ungvárt és Homonnán, a gróf Althan-család, mely Komáromban, Dallos Miklós győri és Lósy Imre egri püspök, kik Győrött és Gyöngyösön állítanak a jezsuiták számára iskolákat.

Minden új intézet új küzdő csapat, mely láncolatosan pusztít a protestantizmus hívei, fiatalok és öregek soraiban, mert a tanítók és térítők forrton forrva és nőttön növekedve a magyarországi és erdélyi föld minden vonalain fel-felvillannak.

A jezsuiták terjeszkedése

Mert a visszahatás lelke Pázmány lángszellemének kialudtával el nem lobban, utódai LÓSY, LIPPAY, SZELEPCSÉNYI, SZÉCHENYI, kiket a katholicizmus élet-harcának vezetésére maga nevelt, érseki székével öröklik hagyományait is, s a jezsuita iskolák egész sorozatát szervezik: Lippay Trencsénben és Rozsnyón, Szelepcsényi Lőcsén, Selmecen, Szakolcán és Zsolnán, Széchenyi Budán, Egerben, Kőszegen, Esztergomban és Pécsett; mellettök vetekedő buzgósággal és áldozattal az egyházi és világi nagyok létesítik: mint gróf Draskovics György győri püspök a nyitrai, Matyasovszky László nyitrai püspök az eperjesi és nagybányai, Báthori Zsófia a kassai és pataki, Báthori István a kolozsvári és nagyváradi, Apor István a brassai, szebeni és gyulafehérvári intézeteket, Kisdi Benedek egri püspök a kassai egyetemet, hogy másokat ne emlegessünk. Mind e helyek, melyeket kiemeltünk, valódi hadi terv szerint, ügyes számítással és következetes kivitellel, úgy vannak kiválasztva, hogy a katholikus támadást egyenesen a protestantizmus vidékeire, népesebb városaiba vigyék be, hogy azt romboló erővel nyomják el. S egészen addig, a míg a derék és hazafias kegyes tanító-rend nálunk meg nem honosodik, az összes katholikus intézeteket a jezsuiták vezetik: 1688-ban már *29 középiskola* és *2 egyetem* van kezökön, az összes papnevelő házakkal, melyek közül még feloszlatásukkor is *tizenkettőben* működnek. S mind e telepek tűzfészkeiből égő veszedelmet visznek az új egyház szorongatott hajlékaira.

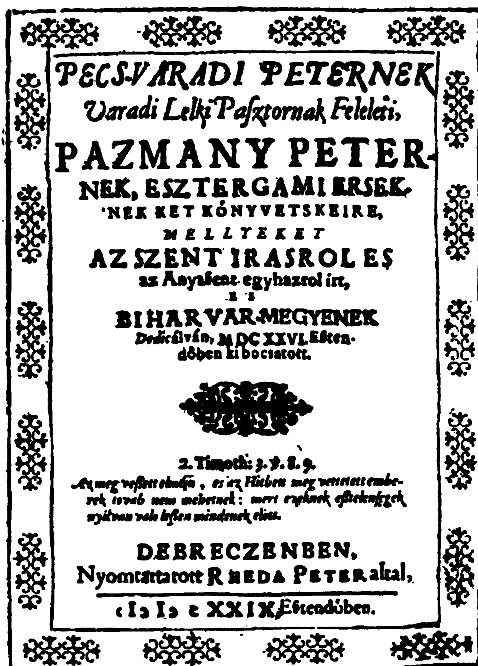
Alvinczi Péter névaláírása.

Íme, a visszahatás törtetve tör minden évtizeddel tovább, mert az ország megtelik jezsuitákkal, küzdő táboruk futosó őrszemeit mindenfelé el a határokig terjesztik. Vélök és általok a sajtóban is megzajosúl az élet, mert Pázmány lángeszével és tüneményes munkaerejével az irodalmat is célzatainak, eszméinek szolgálatába veszi: több mint harminc művel gazdagitja. Korszakos szelleme uralkodik a század összes hitvitáin. Mert társai: Balásfi és Lépes, Veresmarti és Sallai, Hajnal és Vásárhelyi csak az ő szárnysegédei; követői: Sámbár, Kiss, Stankovics, Szentiványi csak az ő fegyvereivel küzdenek tovább. A buzgósági művek példánya az ő *Imádságos könyve,* az egyházi beszédek mintái az ő *Prédikációi,* a vitázó okok és érvek tárháza az ő *Kalauza.* A katholikus irodalom az ő szelleméből táplálkozik: föllendül és felvirágzik. A szükségletet már nem elégíti ki az egyetlen nagy-szombati nyomtató műhely: egymásután keletkezik a pozsonyi, kassai és csiki sajtó, sőt Kolozsvártt és Lőcsén is nyomatnak katholikus

könyveket; Bécs, Gréc, Prága pedig tömegesen készíti és küldözi be őket s a megújhodó magyar katholicizmus támogatásában Pottendorf is közreműködik.

A protestantizmus állapota

A katholikus visszahatás szivós számítással és kemény küzdelemmel nyomúlt ugyan minden vonalon, szószéken, iskolában és sajtóban elé: de az erejebíró magyar protestantizmus a papok erkölcsi befolyásától, a tanítók tudományterjesztésétől, s az írók elvi vitájától még össze nem romlott volna. A Bethlenek, Rákócziak, Rhédeyek, Telekiek, Hartaiak és Petneházi Király Annák s annyi más fő és köznemes még mindig nagy számmal képeztették a német, helvét, belga és holland egyetemeken a protestáns ifjakat, kik visszatérve koruk míveltségének színvonalán képviselték felekezetöket, teljesítették mint prédikátorok, profeszszorok és vitatkozók hivatásszerű kötelességöket. Sem szellemök, sem tudományuk, sem harci kedvök a *hetvenes évekig* nem csökken: templomaik ép oly népesek, iskoláik ép oly híresek, mint a katholikusokéi; nyomtató műhelyök pedig még mindig több, irodalmok még mindig gazdagabb és mozgalmasabb. Vagy hivatkozzunk-e *Magyari István*ra, ki ép oly naiv, megható hangon beszél, mint Veresmarti; csakhogy a míg ez a maga lelke veszésétől ijedez, addig az az egész magyar nemzet romlása miatt szorong. Úgy áll ott a két század között, mint a kiben a múlt babonás hite és a jövő kutató felvilágosodása egyesűl. Senki se hisz jobban nála az isten közvetlen vezetésében, vallásának igazságában; rajongó mély felekezetességből hirdeti, hogy az ország minden romlásának oka a katholicizmus bálványozása és erkölcstelensége. Vagy hivatkozzunk-e *Alvinczi Péter*re, ki a vékony tudományú jezsuita, Menander Pistolocius képében ép oly elmésen és hatásosan kezeli a csípő és maró gúnynak, a színeskedő és pellengérező magasztalásnak fegyvereit, mint Pázmány az együgyű prédikátor álcájában? Az észbeli okok és tekintélyi hivatkozások ugyanoly bőségével rendelkezik, a magyaros szólások és közmondások ugyanoly csattanósságával, és a logikának ugyanazzal a syllogismusokban és alternativákban mozgó kérlelhetlen következtetéseivel. Vagy hivatkozzunk-e

PECS-VARADI PETERNEK
Varadi Lelki Pasztornak Feleleti,
PAZMANY PETER-
NEK, ESZTERGAMI ERSEK-
'NEK KET KÖNYVETSKEIRE,
MELLYEKET
AZ SZENT IRASROL ES
az Anyaszent-egyhazrol irt,
ES
BIHAR VAR-MEGYENEK
Dedicálván, MDCXXVI. Esztendöben ki bocsatott.

2. Timoth: 3. 8. 8. 9.
Az meg veszett elméjü, és az Hitben meg vettetett emberek tovább nem mehetnek: mert ezeknek esztelenségek nyilvan vala lészen mindennek előtte.

DEBRECZENBEN,
Nyomtattatott RHEDA PETER altal,
CIƆ IƆ C XXIX. Esztendőben.

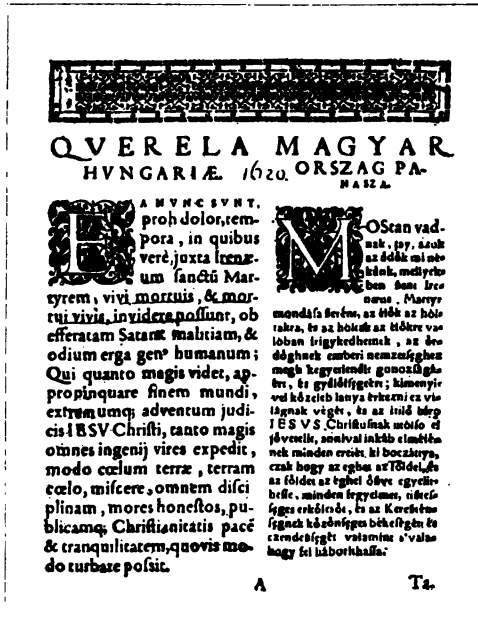
Pécsváradi Péter vitairatának címlapja. (1629.)

*Szenci Molnár Albert*re, kivel a vallásos költészet művelői közül katholikus körből senki nem mérközhetik? Zsoltárainak versbeli változatossága, kifejező érzelmessége ma is megkapó, pedig századok óta zengnek. Vagy hivatkozzunk-e *Melotai Nyilas István*ra, kinek szívét ép oly mélyen érinti a hívek lelki üdve, mint Lépes Bálint nyitrai püspökét, hiszen nemcsak maga irtogatja a veszedelmes tévelygések és hamis vélekedések kárhozatos tövises bokrait, de utódjainak is örökül hagyja? Ha fölmelegszik, erős érzéstől rezdűl hangja, s gondolatait párhuzamos tagolattal, mintegy a biblia stíljének szellemében fejti ki, a míg a sok bizonyság, értelmezés fejtegetés, magyarázat el nem nyomja; Lépesnél bizonynyal derekabb tehetség. Vagy hivatkozzunk-e *Pécsváradi Péter*re, ki a protestáns Biharvármegyét oly élesen és hathatósan oltalmazza Pázmány ellen, ki mint »a haszontalan tyúk kotkodácsolásával, a mérges kigyó süvöltésével: úgy árúlja el magát írásával«. Pécsváradi előbb szóval a templomban, aztán tollal hosszú munkájában végig megyen az érsek két rövid könyvének: *A szentirásrul és az anyaszentegyházrul*, minden tételén; tudása nagy, alapossága meglep, sőt részletességével sokszor fáraszt: de szókimondó élessége, csattanó érvelése, férfias és komoly bátorsága nem méltatlan ellenfélnek mutatja. Vagy hivatkozzunk-e *Pósaházi János*ra és *Matkó István*ra, kik ép oly szilaj természetek, mint Balásfi Tamás és Sámbár Mátyás, ép oly leleményesek és csúfondárosok a csatározásban és bántalmazásban; s ép oly fejedelmi pazarsággal osztogatják azokat a címeket, a melyeket nem szokás a leveles-tárba az örökösök számára eltenni? Tehetségükben is van annyi él, nyelvökben is van annyi erő; kivált Pósaházi, ki örökké vetélkedik és *meg nem árul* Mátyás pappal, tömöttség és fordulatosság, s a gondolkodás és előadás energiájára, jóval fölebb emelkedik. Vagy hivatkozzunk-e Komáromi *Csipkés György*re és Tótfalusi *Kiss Miklós*ra, kiknél több szeretettel *Káldy György* sem foglalkozott a biblia fordításával? Vagy hivatkozzunk-e *Czeglédi István*ra, annyi magvas munka szerzőjére, ki a dolgos virrasztástól időnek előtte galambőszszé lesz, s hitének áldozataként vértanúságot szenved: de a míg él, mint a jó őrálló, egyre vigyáz és csatáz? Érdekes és jellemző hatás, hogy a protestáns írók, mint Czeglédi is, a lángeszű érseket még mindig előveszik, szembe nézik, heves és személyes harcba hurcolják, intik, feddik, korholják, szemrehányásokat zúdítnak fejére, mint élőnek; a mikor már rég nem felelhet vissza, mert epigonjai csak az ő fegyveres házából veszik fegyveröket: így ezt a tárházat törekszenek tönkre tenni; de ezzel magok is közreműködnek abban, hogy a Pázmány

Protestáns írók

Medgyesi Pál névaláirása.

elsősége már korában megállapodjék. Czeglédi, a mint első életírója, Köleséri Sámuel mondja, nem emberi agyaskodással vagy találmányokkal, hanem a szentírással támogatja az igazságot s az egyházi atyák ismeretével harcol, mert az ellenséget a saját fegyvereivel akarja meggyőzni. Különben stílje, a hol fölhevűl, érzelmes és hatásos, de a szüntelen való hivatkozások miatt sokszor töredékes és egyenetlen. A mi nála hiányzik, a szerkesztő és író műgondja, mely nemcsak a jól tagolt szerkezetet terveli ki, hogy a részek arányai tetszetősek és összhangzatosak legyenek: de arra is ügyel, hogy a részekbe minden darab simán kidolgozva jusson bele. Vagy hivatkozzunk-e Selyei *Balog István*ra, az ötletes prédikátorra, Gelei *Katona István*ra, a nagyeszű püspökre, kinek rengeteg tudományánál csak vaskalapja volt nagyobb, *Medgyesi Pál*ra, e nemes és felvilágosodott szellemre, kinek minden írása a tanúlmány és hangulat terméke, Pápai *Páriz Ferenc*re, e békülékeny lélekre, ki a megnyugvás hirdetője?

QVERELA HVNGARIÆ. 1620. MAGYAR ORSZAG PANASZA.

HAEC NVNC SVNT, proh dolor, tempora, in quibus verè, juxta Irenæum sanctū Martyrem, vivi mortuis, & mortui vivis, invidere possunt, ob efferatam Satanæ malitiam, & odium erga gen⁹ humanum; Qui quanto magis videt, appropinquare finem mundi, extremumq; adventum judicis IESV Christi, tanto magis omnes ingenij vires expedit, modo cœlum terræ, terram cœlo, miscere, omnem disciplinam, mores honestos, publicamq; Christianitatis pacē & tranquilitatem, quovis modo turbare posšit.

MOstan vadnak, jay, azok az idők mi nékünk, mellyekben szent Ireneus Martyr mondása szerént, az élők az holtakra, és az holtak az élőkre valóban irigykedhetnek, az ördöghnek emberi nemzetséghez megh kegyetlendüt gonoszságáért, és gyülölségéért; kimenyivel közelebb lattya érkezni ez világnak végét, és az itilő bíro IESVS Christusnak másso el jövetelit, annival inkább elméjének minden erejét ki boczáttya, czak hogy az eghet az földel, és az földet az éghel öszve egyelíthesse, minden fegyelmet, tisztességes erkölcsöt, és az Keresztyénségnek közönséges békességét és czendességét valamint s'valahogy fel háborithassa.

A Ta.

Az első lap Alvinczi Péter **Magyarország panaszá**ból. (1620.)

A protestánsoknak nincs ugyan oly uralkodó vezérszellemök, mint Pázmány, kinek párjaritkító termékenysége szellemi tehetségein kívül anyagi eszközeiben is gyökerezik, mert nem kénytelen előbb Maecenást fogni, mint a szegény prédikátorok; kinek szavai súlyához, művei tekintélyéhez minden érdemök mellett az is jelentékeny nyomatékot ád, hogy az ország hercegprímása, a király legelső tanácsosa és az egyház bíboros főpapja; de vannak elegen, kik széles tudománynyal, zamatos nyelvvel és magyaros stíllel bírnak, érdemes ellenfelei Pázmánynak és társainak.

A visszahatás eszközei

Más eszközök azok, a mikkel a visszahatás teljes diadalmat aratott. A szószék, az iskola, a sajtó csak megingatta az erejebíró magyar protestantizmust: a király, a katonaság, a földbirtokosság verte le, a jezsuitaság sugalmazásai szerint. Nem fordulunk sem a *Magyarország Panaszá*hoz, sem a *Jezsuita Páterek titkai*hoz, hogy a támadás, üldözés, mesterkedés annyi nemét jellemezzük, mert hiszen annak riadó jajja, ennek kavargó gyűlölete fölötte sötéten színez: hanem csak a történeti tények mellett maradunk. Már Forgách nem egyszer követett el visszaélést, hogy a régi

egyházat istápolja, mint az 1604-iki hirhedett XXII-ik cikkely betoldása által, már Pázmány nem egyszer élt a fogással, hogy maga helyett egyenesen a királyt léptette sorompóba, mint a pozsonyi protestánsok ellen, hiszen a nemzeti küzdelmek a vallásos sérelmeket mindig lobogójukon viselik, s már Alvinczi 1620-ban, *Magyarország Panaszá*ban olyannak festi az időt, hogy az élők megirigyelhetik a holtakat, mert a templomok elfoglalása, papok elkergetése, keresztelések és temetések eltiltása gyakori dolog; már Szenci Molnár a *Bekeczi új templom felszentelésé*ben panaszosan írja, hogy az igaz hívőknek a Krisztus kereszt-zászlója alá kell sorakozniok és a világ fejedelme ellen kell csatázniok és viaskodniok: de a visszahatás a hetvenes évektől fogva, a bécsi, nikolsburgi és linci békekötések és királyi eskük ellenére, rombol a protestantizmus alkotásai közt. A mikor a szerencsétlen Wesselényi-Nádasdy-mozgalmat vérbe ölik: a király, a zordon I. Lipót, szabad kezet enged katonáinak és jezsuitáinak a protestánsok irtására, s a Carafľák, Cobbok, Spankauk, Rothalok, Volkrák az idegenek vérgyűlöletével

A protestánsok üldözése

Szelepcsényi György néválairása.

a magyarok iránt, rohanják meg a protestánsokat, veszik el erőszakosan iskoláikat és templomaikat, vagy a földbirtokosok üldözik el a tanítókat és papokat a földesúri jogok örve alatt.

Íme, Eperjesen 1673. március 10-én Volkra tábornok az egri püspök és jezsuiták kiséretében, éjjel, fáklyák világánál rohammal foglalja el a főiskolát és templomokat. A tanárokat és lelkészeket számüzik és esküvel kötelezik, hogy Magyarországra többé vissza nem térnek, hacsak nem katholikusokul; még a készülődésre is csak két napot hagynak nekik. Pozsonyban, 1672-ben, rendszeres támadással és vívással ragadják el a tanintézetet és egyházakat, a rektort és konrektort, kik a tanulókat ellenállásra tüzelik, megkötözik és számkivetik. Sopronban 1674-ben simábban, a királyi fiskussal kötött szerződés szerint veszik el a főiskolát, templomokat, egyházi birtokokat és javadalmakat, legalább kegyelmül élni és futni eresztik a tulajdonosokat. Sáros-Patakon Báthori Zsófia a földesúri jogok címén adja át a jezsuitáknak a Rákócziak örökét, a híres kollégiumot, összes vagyonával, s a tanárok, Pósaházi János és Buzinkay Mihály, vándorbotot

vesznek kezökbe, s a tanulókkal bújdosásnak indulnak Debrecenbe, majd Gyula-Fehérvárba, hol mint ***pataki*** iskola működnek tovább, legalább a nevöket megőrzik. Pápán Eszterházy Pál, az uj birtokos katonai karhatalommal kergeti ki a protestánsokat iskolájokból, templomukból, papi lakaikból, s minden jószágukból, egyszerre több mint 600 lakos hagyja el a várost. Váradon a török megvétel dúlásában pusztúl el a jeles tanintézet és züllik el népe.

A jezsuiták a király engedelméből, a földesurak támogatásával járnak faluról falura, s a protestans főiskolák után a protestáns templomokat szedik el. Mi van még hátra? *Szelepcsényi György* prímás 1673-ban Majláth Miklós ügyigazgató vádjára a bányavárosok kerületéből minden protestáns papot helytartói széke elé idéz; megjelen ott 33 közülök, kiket halálra ítélnek, míg a királyi kegyelem számüzetésben vagy lemondásban ád nekik menedéket; 1674-ben pedig vértörvényszéke elé szólítja az összes protestáns papokat és tanítókat: s 300-nál többen mennek szembe a veszedelemmel. Megindúl Czeglédi István is, összetörve, betegen, híveinek zokogása közt és megérkezik ***holtan.*** Még Szelepcsényi és Majláth is összedöbben: de a többi iránt nincs irgalom szívökben. Vagy le kell mondaniok, vagy börtönbe kerűlnek, aztán 61-en gályarabok lesznek, hogy Trieszt és Nápoly terhes hajóit húzzák, s ínségben, keserűségben énekeljék a vértanúk dalát. Szó, tanítás, vitatkozás elcsügged: de a Thököly és Rákóczi ágyúi már dörögnek.

24. Pázmány és köre.[1]

Történelmünk könyvének gyászlapjai azok, melyek a vallási harcok eseményeit beszélik el. De a sötét árnyék mellett azokon sem hiányzik a világosság derűje. Az ellentétes vallási felfogások surlódásából a szilárd meggyőződések lángja csap föl, és az eszményekért való hevűlés melege terjed szét; így tehát az emberiség haladásának és emelkedésének mozgató erői fejlődnek. E mellett a vallási harcokban a tömegek öntudatos tényezők, nem pedig (mint más mérkőzésekben) vak eszközök gyanánt vannak hivatva részt venni. Ezért a vezérek a szellemi hatás fegyvereit kénytelenek használni, azokat, a miket az élő és írott szó nyújt; mindkettőnek pedig csak a tömegek nyelve, a nemzeti nyelv szolgálhat közegül.

Innen van, hogy (miként egyebütt) nálunk is a XVI. és XVII. század folyamán a vallásfelekezetek ádáz harcának nyomaiban a nemzeti nyelv kifejlődésének, a nemzeti irodalom felvirulásának vigasztaló látványa tárúl föl. És jellemző, hogy az a férfiú, ki a küzdelem fegyvereinek kovácsolásában és használatában fölényét kétséget kizáró módon bebizonyította: a diadalmas hódító babérjait fűzte homloka köré.

Ez Pázmány Péter.

Őt is, mint a nagy feladatok megoldására hivatott egyéniségeket rendszerint, a körülményeknek kivételesen szerencsés találkozása készítette elő hivatására.

Ősrégi magyar családból származott. (Szül. Váradon 1570. október 4-ikén.) Atyja *Pázmány Miklós*, biharmegyei alispán, és anyja is Kalvin felekezetéhez tartozván, vallásukban nevelték őt. De a mikor az apai házhoz katholikus mostohaanya került, ez gyengéd befolyásával a serdülő gyermek lelkét a kath. vallás felé kezdé irányozni. Csakhamar hatalmas szövetségest talált *Szántó István* jezsuita atyában, ki (1581) mint hithirdető jött Váradra. Ez a legmagyarabb és legharciasabb jezsuita szónoklataival, irodalmi polemiáival és személyes érintkezésével nagy hatást gyakorolt; Pázmány ifjúsága

[1] V. ö. e sorok írójának két monografiáját: *Pázmány Péter és kora*. Budapest 1867—1871. Három kötet. — *Pázmány Péter*. Budapest, 1886. (A Történelmi Életrajzok illusztrált kiadványa.)

annál inkább, mert Báthori István barátságának és Rómában nemzete javára kifejtett buzgó tevékenységének varázsa környezte. Meghódította a tizenkét

Pázmány Péter egykorú arcképe.

éves Pázmány Pétert is, ki a katholikus vallásra tért, és őt Kolozsvárra kisérte, hogy a jezsuita kollégiumban végezze iskoláit. A jezsuita-rend több kitünősége működött itt, kikben a fiatal konvertita rajongó vallásossága

méltó példányképeket ismervén föl, ő maga is tizenhét éves korában a rend tagjai közé vétette föl magát.

A hittudományi tanúlmányok végett elöljárói Rómába küldötték. A vallásos élet gyúpontjánál, a klasszikai kor emlékeinek és a keresztyén művészet remekeinek légkörében négy esztendőt tölthetett. Tanárai közé tartozott Bellarmin Róbert is, korának legnagyobb hittudósa, a kath. egyháznak a protestantizmussal vívott küzdelmeiben legünnepeltebb vezérharcosa. E szerint gyermekéveitől egész addig, míg a nyilvános pályára lépett, a kiváló férfiak egész sorozatával állott összeköttetésben, kik egyaránt alkalmasak voltak arra, hogy hatalmas tehetségének kifejlesztésében közreműködjenek, és arra, hogy jövő tevékenységének irányát kitűzzék. Pázmány Rómában és Grácben

Miután négy éven át a gréci egyetemen mint a bölcselet tanára működött, 1601-ben visszatérhetett végre hazájába és neki szentelhette szolgálatát. Azért küldetett Magyarországba, hogy szónoklataival az egyház híveit megerősítse, az elpártoltak visszavezetésén fáradozzék, és felvegye a harcot a protestantizmussal, mely ekkor minden téren, számarány, míveltség és politikai súly tekintetében leszorította uralkodó állásáról a kath. egyházat.

Mindjárt alkalma nyílt erejének megmutatására.

Az 1602-ik év elején ***Magyari István*** sárvári lutheránus prédikátortól könyv jelent meg, mely a következő címet viselte: ***Az országokban való sok romlásoknak okairól.*** Abból indúlt ki, hogy a kath. vallás, mint hamis tanítás, isten haragját és boszúját idézi le mindazon országokra, a melyekben el van terjedve, és különösen Magyarországra is. Forgách Ferenc, nyitrai püspök, buzdítására Pázmány vállalkozott, hogy a támadást visszaverje. A radosnyai püspöki nyaralóban töltött néhány hónap elegendő volt, hogy megírja ***Feleletét a Magyari István Az ország romlása okairól írt könyvére.*** Nem elégedvén meg a védelemmel, támadólag lépett föl, s azt a tételt vitatta, hogy a Luther tanainak terjedése miatt sújtja isten az országokat csapásokkal. Első vitairata Magyari ellen

Ezen első irodalmi föllépésével kitűntette, hogy hosszú külföldi tartózkodása és idegen nyelven folytatott tanúlmányai közepett nem vesztette el a tiszta, mondhatnók ázsiai magyarságnak jellemét, melyet a biharmegyei nemesség kiváló mértékben tudott megőrizni; nem vesztette el a magyar nyelvnek azt az őserejét, melyet a szülői házból egyedüli örökség gyanánt vitt magával. Olyan erőteljesen használja a magyar nyelvet, mintha a Kőrös partjáról sohasem távozott volna. Csorbítatlanul birta a magyar nép szellemének képekben, hasonlatokban és közmondásokban felhalmozott dús kincseit; a magyar nép sajátságos gondolat- és érzület-világának mély ismeretét: a mely tulajdonságok szónoklatainak és iratainak csodaszerű hatását megalapítandók voltak.

És szintúgy már első munkájában teljesen érvényesűl szigorú logikájának és éles dialektikájának hatalma, a melyet nem gyengít a nehéz-

AZ ORSZÁGOKBAN VALO SOC ROMLASOKNAC OKAIROL, ES AZOKBOL VALÓ MEG SZABADVLASNAC IÓ modgiáról, moſtan vyonnan irattatot, es ſoc bölts embereknec iráſokból ſzereztetet haſznos könyuetske.

MAGYARI ISTVÁN SARVÁRI Prædicátor által.

Pſalmo LXXXI. verſ: XIII.

Vaiha az én nepem halgatot volna engemet, és az Iſrael az én vtaimban iárt volna, niluán ſemmie töttem volna az ö ellenſégeket, és az ö háborgatoi ellen, fel emeltem volna az en kezemet.

NIOMTÁTTATOT SARVÁRAT, az Author költſégéuel.

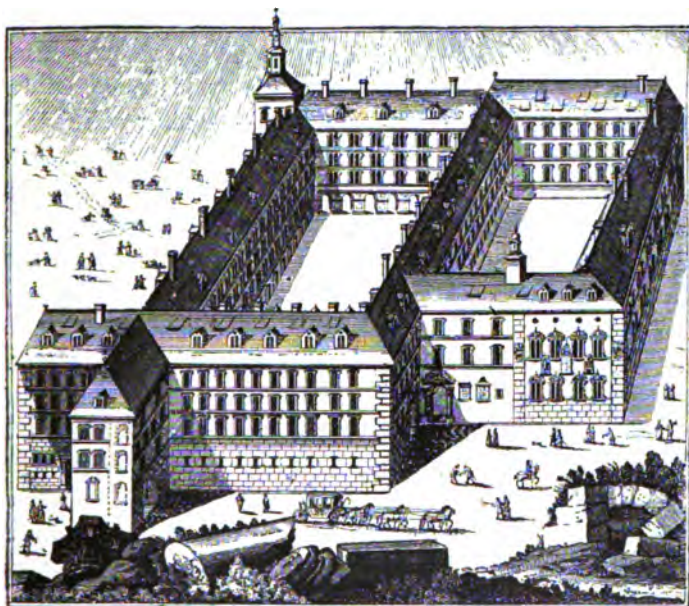
MÁNLIVS IÁNOS ÁLTAL, ANNO M. D. CII.

Magyari István munkájának címlapja.

kesség és túlterheltség. Komoly fejtegetéseit a gúny és tréfa élénkségével szakítja meg. A hang higgadtságát természetesen nem várhatjuk tőle; kíméletlen személyeskedésein nem ütközhetünk meg. Ezen kor polemiáinak modorát kellett követnie néki is.

Pázmány gréci működése

Ettől fogva irodalmi munkásságában nem állott be szünet. Habár 1602 őszén visszahivatott Grécbe, hogy négy éven át a hittudományt tanítsa, egy nagy latin theologiai iskolai könyv kidolgozásának fáradalmai közepett, mintegy üdülést keresve, magyar nyelven írt munkákkal gondoskodott honfitársai legsürgetőbb vallásos szükségleteinek kielégítéséről.

A gréci egyetem a XVII. században.

Lefordította Kempis Tamásnak *Krisztus követéséről* írt elmélkedő könyvét (1604), melyről állítják, hogy a szentirás után a legelterjedettebb nyomtatott mű, és négy század óta minden keresztyén népnél közkézen forog. Továbbá az első magyar *Imádságos könyvet* szerkesztette meg. (1606.) És hogy mily éles érzékkel találta el a magyar közönség ízlését, bizonyítja az a számos kiadás, melyben napvilágot látott. De e mellett a vallási polemia fegyvereit sem pihentette. *Az mostani tudományok hamisságának tiz nyilvánvaló bizonysága* című könyvében (1605) összefoglalta mindazon érveket, melyekkel a hitújítás létjogát, alapítóinak tekintélyét és tanításának igazságát a kath. hittudomány ostromolni szokta. Ellenben egy külön kérdést tárgyalt másik munkája: *Keresztyén felelet a megdicsőült*

szentek tiszteletéről, értünk való könyörgésökről és segítségül hívásokról, melyet (1607) Gyarmathi Miklós helmeci prédikátor ellen intézett.

Pázmány Forgách prímás oldalán

Ezen munka megjelenésének idejében Magyarország egyházi viszonyai a bécsi békekötés által új szabályozást nyertek, mely a protestánsok igényeit kielégítve, kiküzdött előnyeiket állandósítani látszott. De Forgách Ferenc, ki ekkor az ország prímási székét elfoglalta, hajthatatlan erélylyel folytatta a megerősödött ellenséggel a harcot. Ebben vezérállást jelölt ki Pázmánynak. Ő most véglegesen visszatért hazájába, hogy annak ezentúl haláláig szolgálatában maradjon. Mintha a helyzet fokozódott nehézségei még élesztenék harcvágyát: támadásainak merészsége ekkor éri el tetőpontját. Lázas tevékenységet folytat. Gyors egymásutánban látnak napvilágot polemikus művei, melyeknek száma a következő nyolc esztendő alatt (1609—1616) tizenkettőre megy, s melyekkel egyidőben fordúl Kálvin és Luther felekezete ellen. Majd apró füzetekben a csatározó vitéz kardcsapásai villannak meg; majd vaskos kötetekben a faltörő ágyú-óriás rázkodtató dörgését hallatja.

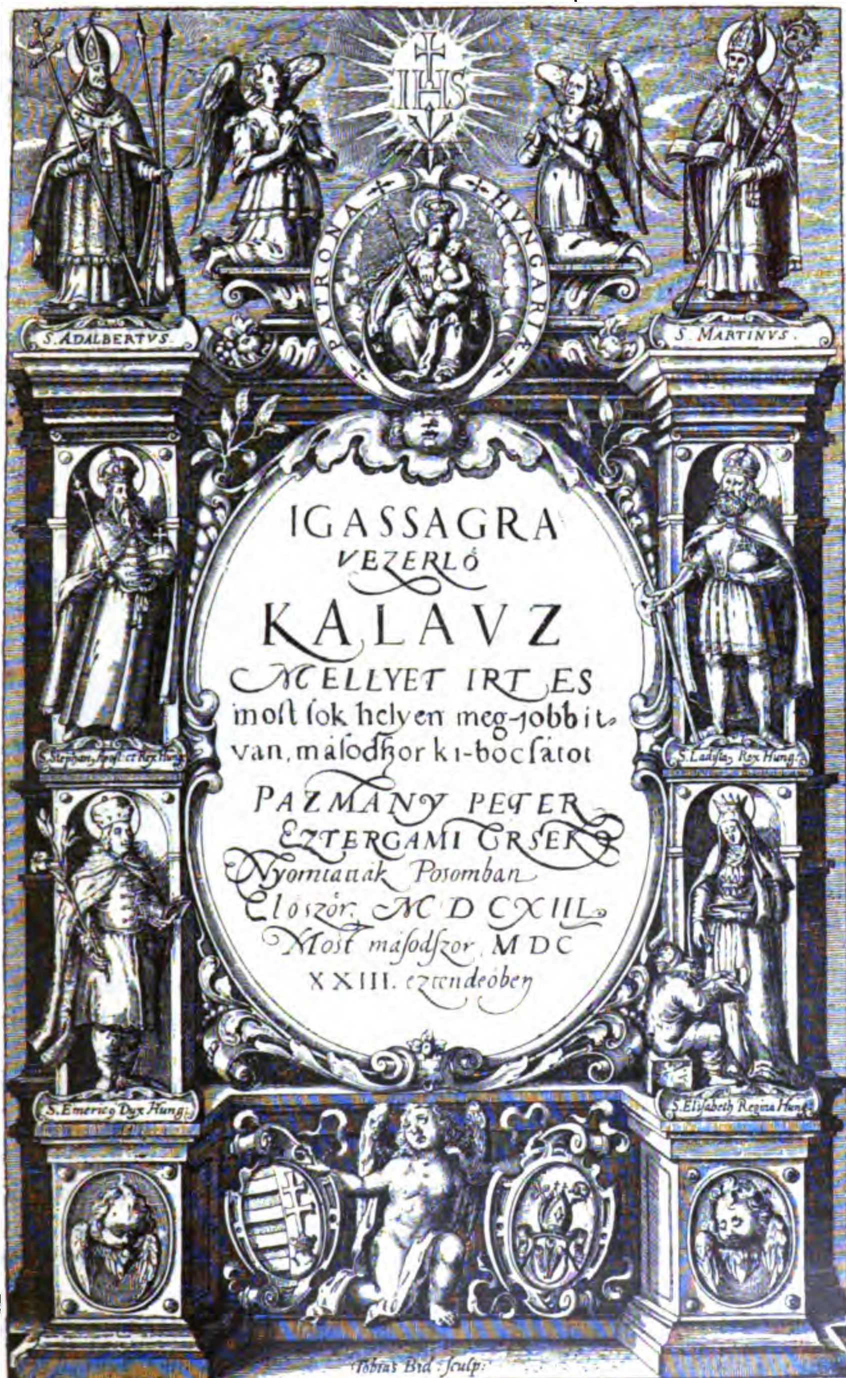
Irodalmi párbaj Alvinczivel

A legnagyobb feltünést az az irodalmi párbaj keltette, a mit Alvinczi Péter kassai lelkészszel vívott, a kiben a kálvinisták egyik vezéröket tisztelték, s ki a Bocskai-fölkelés előkészítésének és diadalának egyik tényezője volt. Pázmány eredeti és elmés formában hívta őt föl a mérkőzésre. ***Egy keresztyén prédikátortól a kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz iratott öt szép levél*** című munkájában (1609), korlátolt elméjű protestáns prédikátort szólaltat meg, ki katholikus urakkal hitvitába bocsátkozván, nem képes kellően védelmezni vallását, s Alvinczihez fordúl támogatásért, előadván neki a viták egész lefolyását. A legkülönfélébb kérdések kerülnek szőnyegre. A prédikátor a katholikusokat bálványimádóknak bélyegezi, majd azzal vádolja, hogy vallásuk a hitszegést megengedi. További vitatkozások tárgyát képezi: a papok nőtlensége, a házasság szentsége stb. A könyv hatását megitélhetjük Alvinczi haragjából, mely annyira ragadta őt, hogy Magócsi Ferenc főkapitányt fegyveres boszúra serkentette. És haladék nélkül közzétette feleletét. Mire szintén még ugyanazon évben megjelent Pázmány válasza: ***Alvinczi Péternek sok tétovázó keringésekkel és czégéres gyalázatokkal fölhámozott feleletinek rövid és keresztyén szelidséggel való megrostálása.***

A Kalauz

Azonban irodalmi pályájának legkiemelkedőbb alkotása az ***Isteni igazságra vezérlő Kalauz.*** (1613.)

Ebben a nagyterjedelmű, kétszáz ívet meghaladó műben azt a célt tűzte ki magának, hogy a kath. vallás főbb ágazatait kimerítően, rendszeresen, összefüggésben tárgyalja; hogy az egyház szolgáinak és híveinek egyaránt tájékozást nyújtson saját okulásukra, fegyverkészletet külső támadások visszaverésére. Mesterének, Bellarminnak munkája lebegett példányképül szemei előtt; nem egyszer átkölcsönzé tőle az anyagot, gondolatokat és az érveket. De jogosan visszautasíthatta ellenségeinek azt a vádját,

Pázmány **Kalauzának** címlapja.

hogy több fejezetet kiírt belőle. És csakugyan a két könyv között lényeges különbség van. Bellarmin hittudósok, Pázmány a mívelt nagy közönség számára írt. Az előbbbi azokra a hitágazatokra szorítkozik, melyek a vallásfelekezetek között vita tárgyát képezik; az utóbbi kiterjeszkedik azokra az alapvető igazságokra is, mik az egész keresztyénség közös birtokát képezik. Pázmány munkájának Bellarminé fölött e szerint előnye az, hogy a tudományos módszerrel a népszerű előadást egyesíti; továbbá hogy a sokféle tárgyat egy gondolat fonala fűzi össze.

Gondolatmenete a következő: A természetes ész sugallta érvek igazolják, hogy egy isten létezik, kit az igaz hit elfogadásával kell tisztelni. Az igaz hit a keresztyénségen kivül nem található föl; mivel pedig a keresztyénség több részre szakadt, az emberi ész sugallta érvekkel és a szentírás világos szövegéből bizonyítja, hogy a római egyház az igaz keresztyén egyház, s hogy annak szilárd alapja a pápaság intézménye. Végre azon kérdésekkel foglalkozik, a melyek a katholikus egyház és a protestantizmus között válaszfalat vonnak össze. A Kalauz e szerint túlnyomóan polemikus természetű; éles, kiméletlen és sujtó részletekben bővelkedik; de egyes fejezetei teljesen tárgyilagosak. Pázmány egyúttal feladatáül tűzi ki magának, hogy olvasóinak szívére is hasson, az erős meggyőződéssel karöltve a benső áhitat szellemét éleszsze bennök.

A Kalauz hatása

A magyarországi protestáns felekezetek vezérférfiai azonnal felismerték a csapás súlyát, melyet a Kalauz rájok mért, és gondoskodtak arról, hogy hatását ellensúlyozzák. Mivel pedig a magyar hittudósok között egyet sem tartottak a feladatra képesnek: Wittenbergába fordúltak; az egyetem egyik hírneves tanára: *Balduinus Frigyes* vállalkozott rá. Ez sok nehézséggel járt; mert előbb a magyar könyvet latinra kellett fordíttatni. És tizenhárom esztendő telt el, míg a cáfolat (természetesen latin nyelven) megjelent. (1626.)

Magyarországon ezalatt a protestáns álláspont oltalmazói részint fordított könyvek előszavában, részint eredeti művek egyes fejezeteiben léptek föl a Kalauz ellen. Pázmány négy önálló munkában válaszolt. Ezek közől kettő álnevet *(Lethenyei István*ét és *Szyl Miklós*ét) visel a címlapon; de a nyelv, előadás és tartalom szembetűnően magán viseli az igazi szerző bélyegét.

A Kalauz Pázmány tekintélyét, súlyát és befolyását a legmagasabb fokra emelte. Már azelőtt is szónoklatainak és iratainak meggyőző ereje számosakat, a főrangú családok köréből és a nép soraiból egyaránt, vezetett vissza a katholikus egyházba. Azontúl még nagyobb eredményeket mutathatott föl.

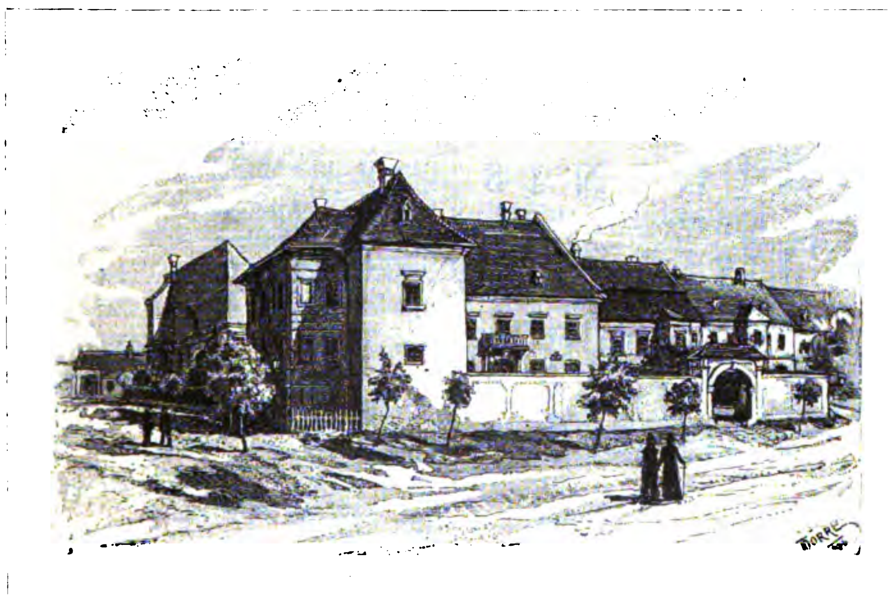
Pázmány az érseki széken

És így természetesnek kell találni, hogy mikor 1615-ben Forgách Ferenc halálával a prímási szék megüresedett, ennek elfoglalására az udvar, a magyarországi katholikusok és a szentszék a leghivatottabbnak Pázmányt tartották, ki már 1616. szeptember 28-ikán esztergomi érsekké kinevez-

tetett. Ekkor, hivatalos állásánál fogva is, átvette a magyarországi kath. egyház vezérletét. Egyúttal egész kiterjedésben igénybe vette azt a politikai befolyást, mely a történeti hagyomány szellemében az ország első főpapját megilleti.

Pázmány alkotásai

Szava az udvarnál, az országgyűlésen, a békealkudozásokban irányadó volt mindig. De tevékenységének súlypontja mégis az egyházi élet terére esett, melyen az újjászervezés munkáját csodálatraméltó sokoldalúsággal indította meg; felhasználva minden eszközt, a mit az egyetemes egyház intézményei és a magyarországi kath. egyház különleges viszonyai rendelkezésére bocsátottak. A legfőbb figyelmet a papság szellemi szín-

Pázmány nagyszombati palotája.

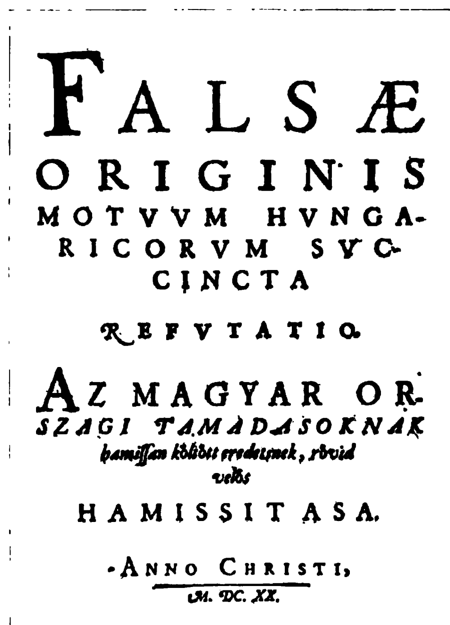
vonalának emelésére fordította. E végből kollégiumokat és papnöveldéket alapított; nemcsak az ország határai között, hanem Bécsben is, hol a régi híres egyetem a tudományos kiképzés bő forrásait nyitotta meg. És merész óhajtás ébredett föl lelkében, hogy a régi nagy királyoktól alapított, de idők folyamán elenyészett egyetemek pótlására főiskolát létesítsen. Megadatott néki ezen óhajtás valósítása is. 1635-ben százezer forintnyi összeget tett le alapítványul a nagyszombati egyetem részére, mely egyelőre két karral, a hittudományival és bölcseletivel, kezdette meg működését; míg a jogi karral néhány évtized múlva, az orvosi karral pedig csak Mária Terézia uralkodása alatt egészíttetett ki.

Azon széles kiterjedésű tevékenység közepett, a mit az egyházi és politikai téren kifejtett, nem hagyott föl az irodalmi munkával sem, melyhez lelke legbensőbb hajlamai vonzották s a melyben nem szűnt meg a szel-

lemekre való hatás legmélyebbre menő eszközét látni akkor sem, mikor rang és hatalom, tekintély és vagyon a befolyás annyi más eszközét szolgáltatták kezeibe.

Pázmány politikai röpirata

Felhasználta azt azon politikai válság idején is, melyet Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első támadása (1619.) hozott az országra. Minthogy Bethlen ügyének publicisztai támogatásáról is gondoskodott, s Alvinczi Péter kassai prédikátor által latin röpiratot bocsáttatott közre: Pázmány maga írta meg a feleletet, melyet két nyelven, latinul és magyarul, névtelenül bocsátott közre. Címe: *Az magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetinek rövid velős hamisítása.* (1620.) Ebben azt bizonyítja, hogy a támadásnak politikai gyűlölség és hatalomvágy, nem pedig vallási sérelmek az okai; hogy továbbá II. Ferdinánd megválasztása törvényesen ment véghez, s hogy a király koronázási hitlevelében elvállalt kötelezettségeit meg nem szegte. Végül a saját személyét illető vádakat utasítja vissza. Különösen hangsúlyozza, sőt esküvel erősíti, hogy az a gyűlöletes mondás: »jobb hogy az országot vadak lakják, hogysem mint az eretnekeknek benne való maradást engedjenek,« hogy az »soha se szájába, se elméjébe nem jött!«

FALSÆ ORIGINIS MOTVVM HVNGARICORVM SVCCINCTA REFVTATIO.
AZ MAGYAR ORSZAGI TAMADASOKNAK hamissan költött eredetinek, rövid velős HAMISSITASA.
ANNO CHRISTI, M. DC. XX.

Pázmány politikai röpiratának címlapja. (1620.)

Miként Alvinczi latin röpiratára, szintúgy a wittenbergai hittudósnak a Kalauz ellen közzétetett latin munkájára magyar nyelven írta meg válaszát; kitűntetvén azt,

A wittenbergai felelet

hogy kevésbbé helyezett súlyt irodalmi reputációjára a külföldön, mint munkájának hatására a hazában. »Jóllehet — úgymond — deákul is tudok; de mivel a Kalauzt magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akartam írni, nemzetségemnek lelki orvosságáért.« E munka címe: *A setét hajnalcsillag után bujdosó Luteristák vezetője, mely útba igazítja a wittembergai akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra. 1627.*

Szíve, mely ilyen erős nemzeti érzést uralt, nem szűnt meg különös melegséggel dobogni szülőfölde, Biharmegyéért, bár azóta, hogy onnan tizenkét éves korában távozott, oda soha többé vissza nem tért. Tanújelét adta annak *Az szent-írásról és az anyaszentegyházról* szóló munkájával (1626), mely elé Biharmegyéhez intézett ajánlólevelet helyezett. »Soha — így

Szolgalatomat
mannak.
és
Alázatosságo
mulatni,
tanam.
Hogy de

Kitűnő Imre
törődhe,
Egyebet talán
de az
Csókolom
Prágán 20

Az Athenaeum kiadása.

ug. 20.)

[illegible] vala [illegible] ölteték az [illegible].
[illegible] az [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
Pá
tri [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible], így [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] minden [illegible]
Augusti. 1616.

[illegible]

A wit
[illegible]

[illegible]

[illegible]

szól a megható gyengédség hangján — soha, édes nevelő hazám fele- dékenységben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam s kerestem abban módot, hogy velem való dajkálkodásodat, hálaadó szolgálattal valami részből megköszönjem, és benned lakozó atyámfiainak csekély értékem szerint kedveskedjem. De mód nem adatván élő nyelven tanításával hozzád való kötelességemnek terjesztésében, hogy teljességben háladatlanul meg ne haljak, vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, ismertetni akarom hálaadó tanításomat.« És mikor ezen munkára *Pécsváradi Péter* váradi lelkésztől cáfolat jelent meg (1629), Pázmány egyik papja által bocsáttatta közre a feletetet, ily címmel: ***Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása, melylyel Sallai István püspöki plébános gyógyitgatja farkasmarásból esett sebeit Biharvármegyének és oltalmazza a szent-írásról és ecclesiáról írt könyvét az esztergomi érseknek.*** (1630.) Úgy látszik, épen a szülőföldje iránt táplált gyengédsége tartotta vissza attól, hogy ő maga közvetlenül irányozza oda polemiájának ütegeit. De a könyv irályának tisztasága és érvelésének hatalma kétségtelenné teszi, hogy ő ezt gondosan átjavította, vagy a mi hihetőbb, saját felügyelete alatt iratta. Pázmány és Biharmegye

A SETET HAJNAL-CSILLAGUTAN BUJDOSÓ LUTERISTAK
VEZETŐJE.
Mely utba igazíttya a Vittebergai Academiának Fridericus Balduinus által ki-bocsátot Feleletit a'KALAÚZRA.
PAZMANY PETER
Esztergami Ersekírta.
1. Timoth. 3. vers. 9.
Tovább elő nem mennek: mert az ő esztelenségek nyilván leszen mindeneknél.
Nyomtatta
BECHBEN A KOLONIAI Udvarban,
FORMICA MATE.
M.DC.XXVII. Esztendőben.

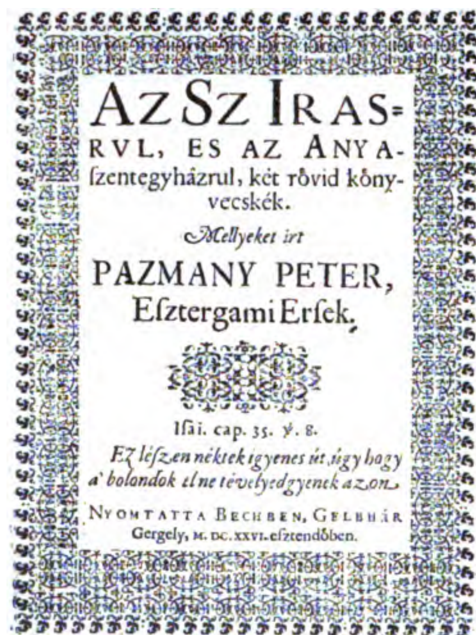
A wittembergai felelet cáfolata. (1627.)

A haladó kor nem hagyott nyomokat szellemének erején és frisseségén, az évek ránehezedő súlya alatt nem hanyatlott harcias hajlama.[1] Ellenben idő előtt beállott testi fogyatkozások megakadályozák szónoki tisztének gyakorlásában. És ezen körülmény késztette arra, hogy ***Prédikációi***nak egy részét egybegyűjtvén közrebocsássa. A gyűjtemény, mely 116 egyházi beszédet tartalmaz, közel 320 ívre terjedő kötetben, néhány hónappal halála előtt (1636) jelent meg,[2] és így legutolsó kiadványa, mely irodalmi érték tekintetében a Kalauzzal egy színvonalon áll; a minthogy túlzás nélkül állíthatni, hogy az egyházi szónoklat terén senki sem múlta őt fölül. Pázmány Prédikációi

[1] Egy évvel Sallai könyve után jelent meg Pázmánytól egy polemikus munkácska: ***Bizonyos okok, melyek erejétől viseltetvén egy főember az új vallások töréből kifeslett és az római ecclesiának kebelibe szállott.*** (1631.)
[2] Meghalt 1637. márczius 19-ikén.

Pázmány mint szónok

A természet bőkezűen halmozta el mindazon tulajdonságokkal, melyek a szónoki hatás föltételei; és ezeket avatott emberektől nyert elméleti oktatás, valamint az ékesszólás klasszikus műveinek tanúlmányozása magas tökélyre emelte. Már külső megjelenésével megragadta a hallgatót. Középtermetű szikár test büszke főt hordozott. Magas és nyílt homlokára a mély elmélkedés rávéste bélyegét; hatalmas szemöldöktől árnyalt fényes szemei a rejtett gondolatok mélyeig látszottak hatolni; erősen kiemelkedő orra alatt idegesen összeszoruló ajkai az akaraterő folytonos megfeszítését árúlják el. Dús hajzat, tömött bajúsz és spanyol módra nyírt szakáll előnyösen keretelik be az arcot, mely a fensőbb intelligencia, hideg számítás és hajthatatlan erő összbenyomását teszi, és olyan jellemet revelál, mely hozzá szokott saját indulatait és szenvedélyeit vaskézzel fékezni; de egyszersmind hivatást érez magában arra, hogy mások szelleme fölött az ész és tetterő fölényét gyakorolja. Miként tekintetében a szelíd mosoly és a behízelgő nyájasság varázsa hiányzott: hangja nélkülözte azt az érces-séget és modulációt, mely az érzelmek különböző árnyalatainak kifejezésére szükséges. Arra utalta őt minden, hogy az észhez szóljon. És csakugyan célja: hallgatóit meggyőzni. A logika s nem a lelkesedés uralma alatt áll. Az érvek erejére és világosságára, sokféleségére és csoportosítására helyezi a fősúlyt. Hatalmas argumentátor, a minek *Bourdalouet* nevezi a szónoklat története. Sohasem tesz kísérletet, hogy a misztikus elragadtatás légkörébe emelkedjék. Az égre mutat, de a földet nem hagyja el.

AZ SZ IRASRVL, ES AZ ANYAſzentegyházrul, két rövid könyvecskék.

Mellyeket irt

PAZMANY PETER, Eſztergami Erſek.

Iſai. cap. 35. ℣. 8.

Ez léſzen néktek igyenes út, úgy hogy a' bolondok el ne tévelyedgyenek azon.

NYOMTATTA BECHBEN, GELBHÁR Gergely, M. DC. XXVI. eſztendöben.

Pázmány munkájának címlapja.

Nem deklamált, kerülte a páthoszt; az ékesszólás külső formai szépségeit kevésre becsülte. Mert ő a prédikálást apostoli működésnek, nem a művészet gyakorlásának tartotta. Öntudatosan ragaszkodott a természetes és keresetlen modorhoz. Az igaz lelkipásztor legfőbb dicsőségét abba helyezi, hogy hallgatóinak lelkéből a tévedéseket kiirtsa, velök a bűnt megutáltassa, őket bűnbánatra és javulásra késztesse. »Nem veszedelmes orvosnak tartanók-e — úgy mond — a ki betege előtt lantot verne és éneklésével akarná gyönyörködtetni fülét; orvosságokat pedig, mivel azoktól

A' ROMAI
Anyaszentegyház Szokasából,
MINDEN
VASARNAPOKRA,
ES EGY-NEHANY
INNEPEKRE,
Rendelt Evangeliomokrúl,
PREDIKACZIOK.
Mellyeket,
ELŐ NYELVENEK TANITASA-ÚTAN
Irásban foglalt
CARDINAL PAZMANY
PETER ESZTERGAMI
ERSEK.

2. ad Corinth. 4. v. 2.
Csalárdsággal nem járunk; az Isten Igéjét meg nem ferteztettyük: hanem, Igazságnak ki-jelentésével ajánlyuk magunkat minden emberek lelki ismeretihez, Isten-elõt.

Nyomtatták Posonban, M. DC. XXXVI. *Esztendőben.*

Pázmány Prédikáczióinak címlapja. (1636.)

a beteg iszonyodik, nem adna nyavalyásnak gyógyítására. Ilyen ártalmasak a prédikátorok, kik csak szólásnak ékességével, vagy magok álma és elmélkedésök beszélgetésével, vagy igen mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal viszkettetik a hallgatók fülét, a lelki sebek genyedtségét pedig meg sem illetik.«

Pázmány Prédikációi

De a másik szélsőségtől is távol tartotta magát: a természetességet nem kereste a trivialitásban, sem az egyszerűséget a pongyolaságban. Ezért nem volt a rögtönzés barátja; gondosan kidolgozta beszédeit. És habár képeinek, hasonlatainak megválasztásában gyakran hallgatói köznapi foglalkozásának színvonalára száll le: soha sem jő a jó ízléssel összeütközésbe. Polemikus hajlamaitól sem hagyta magát elcsábíttatni. Míg tollát nem egyszer magával ragadta az indulat forgószele: a szónok lelkében teljes szélcsend honol. A szószék küszöbén leteszi a fegyvert, melylyel az irodalom terén oly sok sebet ejtett.

Az evangélium tanításának magyarázata képezi prédikációinak tárgyát; és a hit titkainak fejtegetésében a dogmatika leghomályosabb részleteire világosságot árasztott. De bármennyire erős a dogmatikában, nem kevésbbé szívesen foglalkozik az erkölcstan gyakorlati kérdéseivel; az élet különféle irányai, a kötelességek fajai közől egy sem kerülte el figyelmét. Mindez megmagyarázza ékesszólásának hódító hatását, mely több mint kétszáz esztendő múltával sem évült el; mert prédikációit ma is az egyházi szónoklat mintáinak ismerik el, egyházi szónokok szívesen használják föl és a politikai ékesszólás mesterei is tanúlmányozásra érdemesítik.

Prédikációinak gyűjteménye még 1768-ban is, egyes részei átdolgozva napjainkban többször láttak napvilágot. Hasonlóképen a Kalauz, az Imádságos könyv, a Kempis-fordítás szintén egész legújabb időkig használatban maradtak.[1] Oly dicsőség, a melyben a XVII. század egyházi írói közől talán csak a francia irodalom hírneves mesterei osztoznak.

Szintúgy tartós volt az a hatás, a mit nyelvünk fejlődésére gyakorolt. »A magyar könyvnyelvet — hogy Toldy Ferenc kifejezésével éljünk — ő teremtette meg.« És a Tisza vidéke.

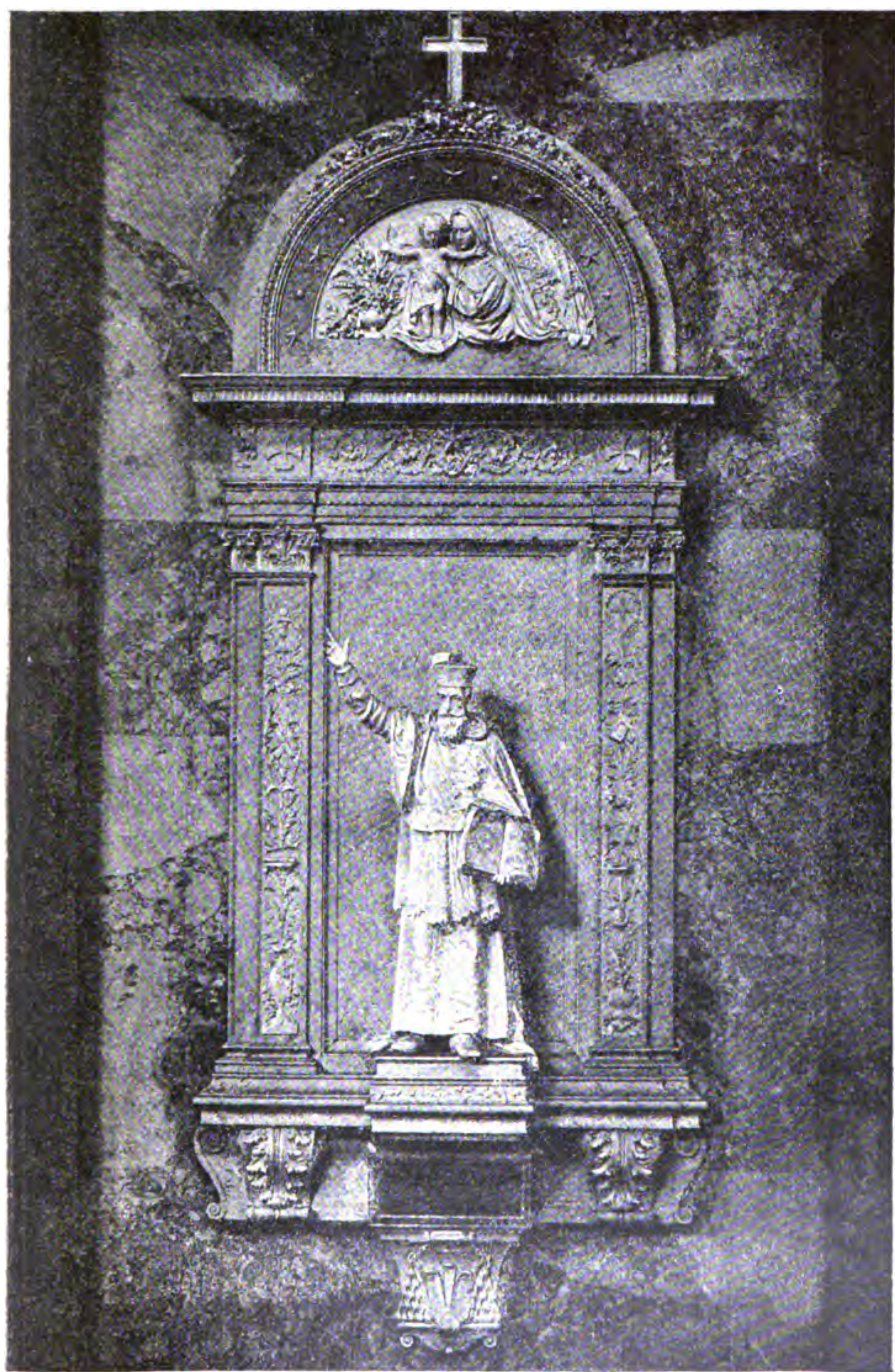
Pázmány irodalmi köre

Ellenben nem volt képes iskolát alapítani és nem adatott meg néki az a szerencse, hogy a magyar egyházi irodalom terén méltó örökösök lépjenek nyomaiba. Életében is csak ketten voltak, a kik a küzdelemben vezérlete alatt résztvettek.

Balásfy Tamás

Az egyik: BALÁSFY TAMÁS, erdélyi nemes család sarja, unitárius szülők gyermeke, szintén a mint Pázmány, körülbelül egy évtizeddel utána, a jezsuitáktól vezettetett a kath. egyházba és az örök városban végezte hittudományi tanúlmányait. Hazájába visszatérvén (1604 táján) győri kanonok, majd boszniai püspök, végre pozsonyi prépost lett. Sokoldalú

[1] A Kalauz utolsó kiadása 1766-ban, a Kempis fordítása 1772-ben, az Imádságos könyvé 1869-ben jelent meg.

Pázmány carrarai márvány-szobra az esztergomi főtemplomban. (Della Vedova Pétertől.)

míveltségével, éles elméjével és a vitatkozásban való ügyességével, mindenütt hol megfordúlt, magára vonta a figyelmet. De könnyen fellobbanó heves természete gyakran erőszakos tettekben, vad kitörésekben nyilvánúlván, kínos bonyodalmakat támasztott magának és jóakaróinak.

Az irodalom terén Pázmány vezette őt. Ez ugyanis 1614 végén Rómába utazván, két röpiratának sajtó alá bocsátására Balásfyt kérte föl, ki az egyikhez ajánlólevelet és függeléket csatolt. Kevéssel utóbb (1616) egy év lefolyása alatt két terjedelmes munkát és egy kisebb röpiratot tett közzé Pázmány védelmére, kinek ellenfeleit a legszélsőbb határokig érő szenvedélyességgel támadta meg. A csúfolódás és szitkozódás mesterségében senki sem múlta őt felül. De mind a latin, mind a magyar nyelvet mesterileg tudta használni; a kifejezések és fordulatok gazdagságát nagy folyékonysággal párosította; komoly fejtegetéseit elmés ötletekkel, szójátékokkal élénkítette.

Veresmarti Mihály

Szerényebb tevékenységet fejtett ki Veresmarti Mihály, ki miután sok éven át mint a kálvinista felekezet egyik tekintélyes lelkésze működött volt, hosszú belső harc és mind saját felekezete tekintélyeivel, mind hírneves katholikus hittudósokkal, köztök Pázmánynyal, folytatott hitviták és értekezletek után, lépett át a kath. egyházba. Megtérésének ezen érdekes történetét kimerítően írta le egy könyvben, mely azonban csak néhány év előtt látott napvilágot.[1] Megtérése után (1610.) Pázmánynak rendelkezésére bocsátotta tollát. Az ő tanácsára lefordította *Leys Lenard* belga jezsuitának akkortájt (1609.) megjelent könyvét *Tanácskozás a felett, melyet kell a különböző vallások közől választani.* (1611.) Csak több mint húsz évi szünet után (időközben pozsonyi kanonokká és báttai apáttá lett) jelent meg egy második munkája: *Intő és tanító levél, melyben a régi keresztény hitben a bátaiakat erősíti apaturok.* (1633.) A Pázmányhoz intézett ajánlólevélben méltó kifejezést adott megtérítője, mestere és főpapja iránti hálájának.

Káldi György

Nagy része volt Pázmánynak azon jelentékeny műben is, a mit Káldi György a biblia magyar fordításának elkészítésével és kinyomatásával létesített (1626.), s a melynek mind lelkiismeretességét mind nyelvbeli előnyeit a protestáns kritika sem habozott elismerni. És figyelemreméltó tény az, hogy a nagyterjedelmű könyv nyomtatási költségeinek fedezésében, így tehát közrebocsátásának dicsőségében is, Pázmánynyal Bethlen Gábor osztozik. Ekként a nemzeti nyelv kultusza áthidalta azokat a magas válaszfalakat is, a miket vallási és politikai ellentétek emeltek közöttök.

[1] Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály megtérése históriája.* Bevezetésül: *Veresmarti Mihály élete és munkái.* Korrajz a hitújítás idejéből. Budapest. 1875. Két kötet.

25. A régi magyar iskolázás.

I.

A középkori iskolák.

A középko jellemzésc

A A JELENKORT A GYÁRAK és gyári munkások korának mondhatnók: a X—XIII. századot is elnevezhetnők a bajvivók és a szerzetesek korának. Úgy tetszik, mintha akkor kétféle emberfaj lakta volna hazánk földét: fegyverforgató hűbérurak és vitézeik, s könyvforgató papok és szerzetesek. A világi és lelki ügyekkel bajlódó eme két race foglalkozásához képest hazánk rakva volt várakkal meg templomokkal és kolostorokkal, mint a háború és béke jelvényeivel. A világ az a harcmező volt, melyen királyok és főurak trónért és hatalomért küzdöttek; a kolostor pedig az a szentély, hol a világ zajában kifáradt lelkek nyugalmat, s a béke apostolai lelki épülést találtak.

A középkort — mívelődési oldalát tekintve — a népek iskolába járása korszakának is mondják. Ha ez igaz, mi is, mint a szomszéd nemzetek, a latinokhoz mentünk iskolába: az ő betűiket vettük át, tudásszomjazó embereink az ő nyelvöket kezdették tanúlni, s tanúlták szakadatlanul Szt. István korától egész a jelen száz második negyedéig. E hosszas tanfolyam tanítómesterei jó sokáig a papok és szerzetesek (clericusok), a tanítás főműhelyei a kolostorok voltak.

A középkori kolostor más volt, mint a mai. Egy-egy plátói köztársaság az, a szentség elvére alapítva. Ebben is, mint amabban, három rend volt: az iparosok, a harcosok és a bölcselkedők rendje. Hiszen pl. a bencések nemcsak az emberek elméjét szántogatták, hanem a földet is mívelték, a ciszterciek szintén gazdaságot is folytattak. Otthon, a celláikban ülő szerzetesek közül némelyek könyveket másoltak, mások iniciálékat festettek és aranyoztak; voltak, a kik könyvkötéssel, íróhártya-, festék- és tintakészítéssel foglalkoztak. És e szakmákban oly becses cikkeket készítettek, hogy a franciák ma is azt mondják a remek készítményről: »benedictinus munka«. A harcosok rendjét a papolók és hittérítők alkották, kik a tudatlanság és hitetlenség ellen folytattak hadjáratot. A bölcselők rendjének megfeleltek a kolostorfőnökök, a kanonokok, a kolostori vagy apátsági iskola mesterei,

élükön a ***scholasticus magister***rel. A ki aztán a scholarok vagy noviciusok közül idő jártán legtöbbre ment a legnemesebb művészetben, a dialektikában: az a plátói állam filozofusához hasonlóan, — kormányzó, főnök vagy apát lett.

A magyar iskolák első királyaink alatt

Nemzetünk, az első századakban, nagyon el volt foglalva a hon- és alkotmányszervezés nagy munkájával; természetes, hogy a kultúra terén sem Szt. István, sem utódai nem akartak újat alkotni, hanem elfogadták a szomszéd népeknél talált mintákat. Első királyunk előtt ily kitünő minta volt a N. Károlyé, a frank nemzeti míveltség alapítójáé, ki Alcuin, a nagynevű britt szerzetes vezetése mellett, Európában első szervezte a nemzeti oktatást, a fejedelmi (udvari) iskolától le a legkisebb kolostori iskoláig. Elmondhatni, hogy Alcuin volt nemcsak Franciaországnak, de egész Európának a közoktatásügyben első minisztere.

Az itthon másolt kolostori és apátsági iskolákban a hét szabad művészetet (septem artes liberales) tanították, melyekről azt tartották, hogy minden tudásnak az összege, elannyira, hogy némelyek sajnálkoztak Plátón, ki nem ismerte e művészeteket. Szerepök a bölcseségre vezetés volt, melyet egy hármas és egy négyes úton (trivium és quadrivium) eszközöltek. A trivium tárgyai: a grammatika, rhetorika, dialektika; a quadriviumé: muzsika, arithmetika, geometria, asztronomia. Az egészet befejezte a theologia, melyet azonban az egyetemen vagy főiskolán tanítottak. Ily főiskolánk, úgy látszik, III. Béla koráig nem volt.

A plébániai vagy *fárai* iskolák helyettesítették a mai népiskolát. Szent István kora óta ezek a templomok függelékei, a keresztyén érzület melegágyai s az elemi ismeretek közlői. Főtantárgyuk a ***vallástan*** és ***erkölcstan,*** melyet rendszerint a papok tanítottak, mint ez iskolák felügyelői s sok helyt mesterei; továbbá az ***olvasás*** és ***irás.*** A betűírás ezekben az iskolákban a grammatika előcsarnoka volt. Írni azért is kellett tanúlni, mert az ipar fejlődtével a végzett segédnek tartozott az ura felszabadító levelet adni. Tanították továbbá a ***számvetést*** és ***éneket,*** ez utóbbit az istentisztelet kedvéért. Egyházi szertartásoknál, temetéseknél stb. az iskolásgyermekek karának már akkor is szerepe volt, s a tanulókkal való házaló éneklés, a régi időktől fogva egész a jelen századig, a tanítóknak mellékjövedelmet biztosított. A Margit-legenda is azt mondja az énektanulásról: »és kevés idennek utánna jól kezde tanolny és ***énekelny*** az egyéb kisded leányokkal«.

A nemesség gyermekei, a hadviselést tekintvén leendő foglalkozásuknak, ritkán jártak fárai iskolákba; de annál inkább tanúltak bennök a nép gyermekei, úgy, hogy IX. Gergely pápa 1233-ban panaszolva írja magyarországi követéhez, hogy Magyarországon a papok közt sok a szolgai származású.

Az ország némely részében fárai iskolák pótolták a kolostori iskolákat is. Az erdélyrészi Szászföldön pl. nem is volt sohasem kolostor,

sem kolostori iskola, csak egyház-községi iskola, mely azonban a politikai községgel egyet jelentett. Egyházi szabályzataik a XIV. századból úgy szólnak a tanítóról mint egyházi egyénről, a plébánia kiegészítő részéről.

Különböző nemzetiségű tanulók a prágai egyetemen.

Némely vidék plébániai iskoláinak volt kerületi felügyelője is: az esperes, ki időnként a tanítókat kellő utasításokkal látta el. Ily kerületi *tanfelügyelőkről,* kik a Szepességben működtek, tesz tanúságot egy 1439-iki oklevél. A XIV. és XV. században az egész országban fennállott plébániai vagy fárai iskoláink számát némelyek öt-hat ezerre teszik.

A középkor az oszlopos egyéniségek kora. Feltünik egy-egy kiváló férfi, élére áll valamely intézetnek s azt vállaira emelve, egyénisége erejénél fogva híressé, kimagaslóvá teszi. Így történt, hogy Európa legrégibb főiskoláit: Salerno, Bologna, Párizs iskoláit, ú. n. *Studium*ait a XI. században egy-egy ily szellemi Hercules tette világhirűvé. A mi volt Constantinus az orvostanban Salernónak és Irnerius a jogtudományban Bolognának, ugyanaz volt Abelard a theologiában és bölcseletben Párizsnak. Maga a pápa (Innocentius) elismerte róla, hogy tudja mindazt, a mi a mélységes pokolban, de azt is, a mi a magasságos égben van.

A párizsi egyetem, mely magát a keresztyénség napjának, az egyház világító tornyának nevezte, melynek theologiai doktorai az egyháznak az égboltozat fényét adják: kell, hogy mintául szolgált legyen Európa különböző országainak. Nem csoda, ha Párizs már a XII. században a különböző nemzetek tanulói színe-javának a találkozó helye; az európai szellemi míveltség központja, valóságos *angyalvára,* hová idegen népek, távol országok fejedelmei is szívesen küldték tanúlni gyermekeiket. Hazánkból a XII. században a Bethlen- és Bánfi-családok több tagja, s nehány kiváló szerzetes tanúlt ott.

Középkori magyar egyetemek

A magyar szellemnek a míveltség iránt való nagy fogékonyságára mutat az a tény, hogy III. Béla királyunk (1173—1196) a veszprémi káptalani iskolát egyetemi rangú főiskolává emelte. Minthogy neje (Margit) II. Fülöp francia király nővére volt, s ennélfogva Béla a francia udvarral élénk összeköttetésben állt: természetes, ha a nevezett főiskolát a párizsi mintájára (prout Parisius in Francia) rendezte be. Ugyanerre a gondolatra azután csak mintegy kétszáz esztendő múlva jött IV. Károly császár, midőn az első német egyetemet alapítá Prágában, a párizsi Rue du Fouarreban töltött tanulóévei emlékére. A tanulók itt is — mint Párizsban — nemzeti (natio) származás szerint csoportosúltak. A magyar ifjak, mint külön »nemzet« szerepeltek Bécsben, Bolognában, Krakóban, s külön társas-helyiségök *(bursa)* is volt, hol benlakást, s a szegény sorsúak anyagi segélyt is kaptak.

Úgy látszik, hogy a veszprémi egyetemen leginkább a jogtudomány virágzott, mert annak a tudását a zsinatok is nagyban sürgették.

Nem tudjuk, hogy e főiskola mikor szűnt meg; de azt igen, hogy Nagy Lajos királyunk a XIV. század második felében a pécsi egyetemet alapítá a polgári és egyházjog s más studiumok tanítására. V. Orbán pápa Avignonban 1367 szeptemberében kelt bullájával jóváhagyta a pécsi egyetemet; minthogy azonban e főiskolának szintúgy, mint a két évvel előbb (1365-ben) alapított bécsi egyetemnek — nem tudni mi okból — megtagadta a theologia tanítása jogát: az egyetem nagyobb gondot fordíthatott a kánoni és polgári jogtudomány mívelésére. Épen azért, mert ezt a tudományt mívelte, jelentékeny hatással lehetett a közmívelődésre s sokkal tovább fentarthatta magát, mint Magyarország középkori bármely más egyeteme. És mégis feltünő, hogy XI. Gergely pápának 1376-ban kelt egy

bulláján kívül (melyben e főiskola tanárait és tanulóit egyházi javadalmaik élvezetében meghagyja öt évre abban az esetben is, ha hazulról távol voltak) teljes másfél száz esztendőn át nincs biztos adatunk ez egyetem életéről vagy virágzásáról. Mátyás király korában sem tudunk felőle. Némi valószinűséggel csak annyit mondhatunk, hogy a pécsi egyetem 1543-ban szűnt meg, mikor Pécs török iga alá került.

Hazánk középkori főiskoláiról általában keveset tudunk. Ily kevés adatunk van a Zsigmond király nevéhez fűződő óbudai egyetemről, s a Vitéz János 1467-ben alapította pozsonyi főiskoláról is. Úgy vagyunk velök, mint a természetvizsgáló egy-egy kihalt állatfaj hézagos csontmaradványaival, melyekből lehetetlen a kihalt faj típuszát megalkotni. Szerencsénkre a középkor főiskolái tanúlmányok és tankönyvek tekintetében is oly egyformák, hogy egyiknek a belső élete szakasztott mása a többi életének.

Lássuk, mit tanítottak s mit tanúltak a középkori egyetemeken?

Tanítás és tanulás a középkori egyetemeken

A művészetek (artium) fakultásán grammatikát, logikát, dialektikát (tehát egy részét a mai gimnáziumi tantárgyaknak): ez utóbbit Aristoteles könyvei alapján; a többi fakultásokon theologiát, jogot és orvostant. A tanulás a leckék lejegyzésében állt és a betanúltak fölött való disputában; a tanítás pedig főképen diktálásban.

Az íróeszközzel és jegyzőkönyvvel fölszerelt tanuló a tanterembe ment, s leült, még pedig a *földre,* mert még Párizsban is egész 1451-ig, a tanulók szívesen ültek a szalmával behintett földön.[1] Ima után a tanár hozzá kezd a leckéhez, illetőleg olvasni kezdi az írott kézikönyv szövegét, lassan, mondatról mondatra, hogy a tanulók utánírhassák.[2] Az *artium magister* pl. diktálta Aristoteles valamely iratának latin fordítását.

A szabad művészetek tanítása arra való volt, hogy előkészítsen a theologiára, mint a legliberálisabb tudományra, mely megszabadítja az emberi lelket minden bajtól. A theologia magisterei két csoportra oszolnak a szerint, a mint vagy a bibliát olvassák (biblici) vagy pedig Lombardi Péter dogmatikai szentenciáit (sententiarii). Ez az utóbbi nehezebb mesterség volt, mert a hitcikkeket *pro* és *contra* vitatták. A theologiát olyformán tárgyalták, mint valamely mennyei geometriát: puszta syllogismusok segítségével. Eme száraz és rideg logikai eljárás következtében a theologusok elfelejtették a papolást; nem bírtak a szívhez szólni, a lelket meghatni. Üres szóvitákat folytattak ily kérdésekről: Milyen volt a paradicsom belseje? — Jézus teste be van-e ruhával födve az Úrvacsorában? — Mit tesznek az angyalok testökkel, miután betöltötték abban földi küldetésöket? stb.

A jogi szak tanárai vagy a *Corpus juris* egyes könyveit magyarázzák, vagy pedig, mint az egyházjog mesterei (decretisták, canonisták),

[1] Innen a *Rue du Fouarre* épen a szalmával behintett tantermekről kapta nevét.

[2] A diktálás nagy becsben állt, s midőn 1355-ben Párizsban be akarták tiltani, a Rue du Fouarreban majdnem fellázadtak a tanulók.

Gratian *Decretale*it. A jogi szakma jól jövedelmezvén, tanárai szakították az egyházias élettel, a XIII. század óta nősültek és teljesen laikus módon és fényesen éltek. E fakultáson is nagyon járták a vitatkozások.

Az orvosi szak magisterei Hippocrates és Galenus műveit olvasták; sok egyetemen a tanulókat e tanok megtartására esküvel kötelezték. A boncolás ritkaság volt; eleinte két évben egyszer, később évenként egyszer boncoltak. A páduai egyetem híres tanára Montagnana eldicsekedett vele, hogy életében tizennégy boncolást végzett. Hiszen még Molière korában is (XVII. század) a hullaboncolás valóságos ünnepi látványosság volt. Itt is nagyobb gondot fordítottak a disputákra, mint a leckékre, mert azt hitték, hogy az ember örökké tartó disputára született, s hogy a syllogismus kitünő szer még a betegségek ellen is. Vitatárgya volt egy-egy ily tétel: Volt-e Ádámnak köldöke?

A tanfolyam tartama a studium fontosságától függött. Ehhez képest legtovább tartott a theologia tanulása. Valaki lehetett a művészetek mestere (artium magister) 21 éves korában, jogi vagy orvosdoktor 26—27 éves korában, de a theologia doktora 35 éves kora előtt nem lehetett.

A disputákon (melyeket gúnyosan »kakas-viadalok«-nak is neveztek) jelen volt legalább egy magister (mint vezető), aztán a baccalaureusok és a tanuló-ifjúság. A baccalaureusok az egyetemek tanár- (magister) jelöltjei voltak, mely jelöltség az »artium facultas«-ról a többiekre is elterjedt. A sok kéziratmásolás és disputálás miatt e jelöltek rendkívül terhes életet éltek.

II.

Pázmány egyeteme és a protestáns főiskolák.

Renaissance és reformáció

A XV. század Európa »nagy« százesztendeje: az irodalom, művészet és tudomány megújhodásának, s az élet- és világnézet átalakulásának korszaka (renaissance). Nálunk e mozgalom élő képviselője: Mátyás király. Népének atyja, a Corvina alapítója, a nemzeti nyelv és dal kedvelője s a tudomány és művészet bőkezű pártfogója. Örökre kár, hogy a Budára tervezte »studium generale« létre nem jött, mert az kétségkívül a renaissance hű kinyomata lett volna. Hisz a hova a renaissance beköszöntött, ott a scholastika lehanyatlik, a tudomány laikussá, sőt népszerűvé lesz és új menedékhelyeket keres.

Kezet fog vele a XVI. században a reformáció, melynek hatására a vallás elkezd a kicsinyek azaz a nép nyelvén szólani. A renaissance a gondolkodók elméjében talált visszhangra, a reformáció pedig a népet találta a szívén; példa rá hazánk a maga iskolázásával és lángoló hitvitáival. Hogy hazánkat a reformáció villámsebességgel s győzelmesen járta be, annak egyik oka az volt, hogy közéletünk a mohácsi vész után sírba temet-

kezett volt. Az új mozgalom és elveinek a sajtó és a szószék útján való gyors elterjedése vigasztalólag hatott a lesújtott nemzetre. A szabadságvágyat ébresztve, az önérzetet élesztgetve, bizalmat keltett a nemzet szivében, s fölemelte levertségéből. Mindenki érezte, hogy a nemzetnek halottaiból való feltámasztására és erkölcsi megújhodására főeszköz az iskolázás. Íme, így találkozik nálunk az iskolázás renaissancea a nemzeti élet és az erkölcsök megújhodásával.

A mozgalomnak alkalmas tenyésztőhelyei voltak azok az iskolák, melyeket a vagyonosabb városok még a XV. században nyitottak volt. Ez még nem elég. A protestáns egyház legkiválóbb férfiai a hitújítás színhelyére mennek, s Melanchthon, Sturm és Trotzendorf — eme nagy iskolamesterek — oldalánál éveket töltenek, hogy itthon erejök legjavát az egyház és haza javára szentelhessék, pl. Dévai Biró Mátyás; Stöckel Lénárd, a bártfai mintaszerű iskola szervezője; Szikszói Fabricius Balázs, Balzarati Vitus János, a sárospataki ref. iskola első tanárai; továbbá Sylvester János, Heltai Gáspár, Melius Péter, a debreceni iskola igazgatója; Honter János, az erdélyi szász iskolák szervezője: mind Wittembergában tanúltak, s így elmondhatni, hogy Melanchthon egyszersmind a magyar iskolázásnak is a nagymestere. Mindenik új protestáns iskola a felekezet élő gondolkodása, és eleven szívverése volt. A XVI. században az országban fennállott 168 kisebb és középiskolai rangú intézet közül 134 volt protestáns és csak 34 katholikus.

A katholikus egyházra e században szomorú napok következnek. A kolostorok megürültek, a papság teljes felbomlásban volt. A nemzet jobbjai tapasztalván, hogy a protestáns egyház — iskolái útján — magába szívta a fejlődés és haladás szellemét, s azokat az elveket, melyek az ember életének értéket, gondolkodásának emelkedést adnak: sürgetni kezdték az országgyűlésen (1548-ban és 50-ben) a királyt és a főpapokat, hogy az elhagyott egyházak és konventek javadalmaiból iskolákat állítsanak. Ugyanezt kérték ez időtájt Erdélyben a rendek Izabellától és később János Zsigmondtól. A kath. egyház és a jezsuiták

Ily körülmények közt az e században alakúlt jezsuitarend, mint Krisztus athlétáinak testülete állott a roskadozó régi egyház védelmére. I. Ferdinánd 1552-ben hívta a jezsuitákat Ausztriába; Oláh Miklós prímás, ki Nagy-Szombatban főiskolát akart alapítani, 1561-ben telepíti oda a jezsuitákat, kik néhány év múlva elhagyják a várost; Báthori István Lengyelországból küld Kolozsvárra 1579-en tizenkét jezsuitát, s ottani akadémiájukat adományokkal látja el. Az ott 1587-ben felvett négy növendék egyike Pázmány Péter volt.

A Jézus-társaságot száműzi ugyan Erdélyből az 1588-iki medgyesi országgyűlés; de az anyaországban, Rudolf király pártfogása mellett, ez időtájt (1586) másodszor is megtelepedtek. A XVI. század második felében több helyütt nyilvánúl vágy és akarat főiskolák alapítására. János Zsigmond — ily célból — 1569-ben Ramus Péterrel, a párizsi egyetem hírneves taná-

rával alkudozik, de Ramus a Bertalan-éji mészárlás áldozatául esvén, a terv meghiusúlt; Oláh Miklós a nagyszombati jezsuita-iskolát egyetem rangjára akarja emelni; de a jövő (XVII.) századra marad e szép feladatok megoldása. Oláh Miklós tervét a prímási széken utóda: Pázmány Péter valósította meg, a János Zsigmondét pedig egyfelől Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, másfelől Lorántfi Zsuzsánna, I Rákóczi György özvegye. E századnak három fejedelmi alapítványa adott lételt egyfelől a nagyszombati (ma budapesti) egyetemnek, másfelől ma is virágzó két főiskolánknak: a gyulafehérvári (ma nagyenyedi) kollégiumnak és a sárospataki főiskolának.

Pázmány Péter esztergomi prímást nem hagyta nyugodni az a tudat, hogy a jezsuita-rend kollégiumaival és nemesi fiúnöveldéivel (convictus) ellepte Németországot, s annak délkeleti és északnyugoti részeiben a kath. egyházat az összeomlástól megmentette; sőt némely egyetemek filoz. fakultásait is

A nagyszombati egyetem.

hatalmába kerítette, pl. Bécsben, Prágában és Freiburgban. »A nemzet díszének emelésére legfontosabb eszköznek tartotta egy tudomány-egyetemnek felállítását, melyben a harcias nemzet erkölcsei szelidűlnének és az egyház és állam igazgatására alkalmas férfiak neveltetnének.«

A nagyszombati egyetem alapítása és szervezete

A lángoló lelkű főpap 1635 május 13-án százezer forint alapítványt tett egy Nagy-Szombatban felállítandó egyetemre, s a főiskolát a Jézus-társaság nagyszombati kollégiumának vezetésére bízta. Ezt a magyar közmívelődésre nagyjelentőségű tényt a király: II. Ferdinánd megerősíti s az új főiskolát a szokásos önkormányzati és grádusosztási jogokkal és kiváltságokkal felruházza. Az új főiskola, melynek voltaképen csak két (theologiai és filozofiai) kara volt, csonka intézet vala. Tanfolyamai (facultas) egymás alá voltak rendelve: t. i. legfelül állt a négyéves theologiai tanfolyam: alatta volt a három éves filozofiai folyam és a harmadik karnak számított gimnázium (facultas linguarum). A gimnázium igazgatóját a ***decanus linguarum*** cím illette.

INDEX ACADEMICORUM STUDENTIUM

Magnatum, Comitum, & Baronum, Anno 1636 inscriptorum;

R. P. Georgio Dobronoki, Magnifico Academiae et Collegii Rectore, P. Thoma Jazberini Philosophiae, et P. Stephano Kereztes, Ling. Decanis.

Nicolaus Pazmany de Panasz L. B.
Comes Andreas Erdödi de Moniorokerek
Comes Nicolaus Palffi de Erdeöd mp.
Comes Ferdinandus Palffy de Erdeöd mp.
Emericus Priny de Peren L. Baro
Franciscus Forgach de Ghimes L. B. mp.
Valentinus Czobor de Czobor Sz. Mihaly
Adamus Battha de Hethes. L. B. mp.
Joannes Eszterhazi de Galantha L. B. mp.
Thomas Eszterhasi de Galantha L. B. mp.
Gasparus Eszterhasi de Galantha mp.
Ladislaus Karoli de Nagy Karoly mp. L. B.
Nicolaus Karoly de Nagy Karoly L. B. mp.
Emericus Doczy de Nagy Lucse. L. B. mp.
Stephanus Kohary de Kohar L. B. mp.
Thomas Palffy de Erdeod L. B. mp.
Franciscus Balinsky de Maros [illegible] mp.
Paulus Gyerőfy de Kis Kapus Nob. Transyl. mp.
Joannes Naminy N. Ung. Varadiensis mp.
Stephanus Palffy de Erdeöd Magnificus Ungarus

A nagyszombati egyetem első hallgatói.

A növendék e fokozatokon át juthatott a theologiára. Az egyetem, mint a jezsuiták vezetése alatt levő intézet, a rend generálisának és tartományfőnökének, meg a kollégium rektorainak hatósága alatt állott, s ennélfogva nem is volt a tudományoknak az a köztársasága, minők a renaissancekori egyetemek. Hiszen a nagy alapító eleinte a bécsi egyetembe akarta a főiskolát bekebeleztetni, de e szándékától később elállott.

A tantárgyak tanítása tekintetében egészen középkori állásponton maradt az intézet, mert a theologiát aquinói Tamás szerint tanították és a filozofiai karban a fizikát, mathézist, logikát, metafizikát és erkölcsbölcseletet Aristoteles szerint magyarázták. Az egyes karokban a tantárgyakból nyilvános vitatkozásokat tartottak (pl. a bölcseleti karban évenként ötször), melyeken az egyházi és világi kitűnőségek is megjelentek, sőt néha — mint maga Pázmány is — résztvettek. A főrangú családok fiai, kik azelőtt a nagyobb udvarokban levő u. n. *lovagiskolák*ban lovaglást, vívást, lándsadobást s leendő életmódjuknak megfelelő egyéb foglalkozásokat tanúltak, most nagy számmal kezdték látogatni e főiskolát, s a vitákban gyakran kitűntek.

A jezsuiták filozofia-tanítását jellemzik azok a tételek, a melyeket a baccalaureatusi és magisteri (mesteri) fokozat vizsgálatain vitattak. Rendszerint chriának való ily tételeket vitattak. »Mi rútabb: pazarló öregnek vagy fösvény ifjúnak lenni?« Voltak egészen meddő kérdések; pl. a freiburgi egyetemen 1623-ban a mesteri fokozatra pályázó 36 ifjú vitatkozott e kérdés felett: »Van-e és hol van a pokolba lejárás? Valószínű-e, hogy a pokol tűzétől források melegűlnek és ércek felolvadnak, mint Pionius martir állítja?!« Szakasztott másai ezek a középkori fentidéztük kérdéseknek. Azonban fordúltak elő helyénvaló kérdések is; pl. a XVIII. század elején Batthyány Pál gróf győzött a mesteri fokozatra adott eme kérdés megoldásában: »Archimedes földönkívüli pontjának mily erővel lehetne Magyarországot helyéből kimozdítani?«

A hittudományi karban működött hat tanár, a bölcseletiben öt, összesen tizenegy tanár évi 300—300 forint fizetéssel. A megnyitás után harmincegy év múlva (1667-ben) jogtudományi (két éves) tanfolyamot is csatoltak az egyetemhez, melynek alapját Lósy és Lippay prímások vetették meg. Ennek a karnak szervezet és ügyrend tekintetében egészen különös helyzete volt: nem volt az egyetembe beolvasztva, sem attól nem volt különálló, természetesen azért, mert a jezsuita-rend — szervezeténél fogva — sem a jogi sem az orvostudományok tanításával nem foglalkozhatott. A jogi kar tudományos színvonalát mutatja az, hogy pl. a hazai jogból tankönyvet nem használtak, sem előadást nem tartottak, hanem csak diktáltak. Sőt néha nem is maga a tanár diktált, hanem a tanulók közül választott helyettesével diktáltatott.

A kassai akadémia

A nagyszombati egyetemnek szakasztott mása volt a kassai jezsuita akadémia vagy ***studium generale,*** melynek alapját — 1657-ben — Kisdi Benedek, egri püspök, hatvanezer frtos alapítványnyal vetette meg. I. Lipót 1660-ban kiadott (arany) bullájával ez intézetet megerősítette s a szokásos

CSECSEMŐ KERESZTYEN
Mellyet
Az Tekintetes és Nagyságos Urak
AZ RAKOCZI { GYÖRGY és SIGMOND
Istennek segitségéből, az egész jelen valoknak nagy örvendezésekkel, dicséretesen és igen boldogul el mondottanak, mikor igaz vallásokban való szép épületekről abban az probában bizonságot tennének, mellyet az Erdély Országnak Kegyelmes Fejedelme az Ur Vacsorája elött kivánt hallani, Kis aszszony havának 15 napján, az 1637 esztendőben, mellyre nézve ez ő Nagyságok két Fia másod nap az Ur vacsorájához való járulással az Fejér-Vári templomban legh elsőben hiteket megh pecsételték.

KERESZTURI PAL
Az Urak ő Nagyságok Mestere által.

(*)

FEJER-VARAT
1638.

Kereszturi Pál munkájának címlapja.

kiváltságokkal ellátta. Később nemesi convictus is csatoltatott hozzá; de a század második felében súlyos elemi csapások s politikai és vallási viszályok megrendítették az iskola alapját. Thököly Imre 1682-ben Kassát elfoglalván, a jezsuitákat kiűzi, s később 1705-ben II. Rákóczi Ferenc utasítja ki őket. Azóta az intézet meggyengűlve tengett 1773-ig, a jezsuita-rend felbomlásáig.

Pázmány egyeteme a fentvázolt állapotban marad egész a XVIII. század közepéig. — A kath. egyháznak eme mozgalmával szemben a protestánsok sem maradtak tétlenül, sőt azt megelőzően is gondoskodtak maguknak szellemi erősségekről, főiskolákról.

A gyulafehérvári Bethlen-kollégium

Bethlen Gábornak, Erdély fejedelmének, célja lévén »a nemesség nagy részéből kipusztított ország regeneratiója«, 1629 év őszén, tehát hat évvel Pázmány alapítása előtt, megveti a nevéről nevezett kollégium alapját húszezer forintos alapítványnyal, kilencvenezer frtra becsült hét darab tokaji szőllővel, a nagyenyedi uradalommal és 2200 frt évi dézsmajárulékkal. E mellett a fehérvári iskolában negyven alumnusra tesz alapítványt. — A főiskola 1630-ban kezdé meg működését négy tanárral (köztük Opitz Márton), kik a felsőbb tudományokat tanították és három kollaborátorral, mint a latin osztályok tanítóival. Hírneves tanárai voltak: Alsted, Basire Izsák, Piscator, Bisterfeld. A főiskola mellett virágzott fel az I. Rákóczi György fiait és a főurak gyermekeit magába fogadó *udvari kollégium*, szintén kitünő mesterek vezetése mellett, kik közül kimagaslott *Keresztúri Pál*, ki nyelvismeretek mellett reálismereteket is közölt tanítványaival. Itt működött e század legnagyobb magyar reálistája: *Apácai Cseri János* is, az első magyar encyclopaedia írója, a nemzeti nyelvért buzgó nagy mester, ki apostoli hévvel szorgalmazta a tanítás megújhodását, a tudományoknak magyar nyelven tanítását, és Erdélyben egy egyetem felállítását, hogy ifjaink ne legyenek kénytelenek külföldre vándorolni a tudományokért. A kollégium főiskolai rangját tanusítják az ott tartott theologiai vitatkozások, melyeken több ízben maga a fejedelem volt a bíró. Apácai — Basireral való összetüzése miatt — a fejedelem kegyét vesztvén, Kolozsvárra költözött, mint az ottani ref. kollégium igazgatója. Tanítványainak jelentékeny része oda is követte a mestert. Ezután a fehérvári iskola csak tengődött; később a tatárok dúlták fel, s az 1658-iki lengyel beütés hírére az egész feloszlott. Szerencse, hogy e kollégiumot Apafi Mihály fejedelem 1662-ben a kocsárdi táborban kelt rendeletével N.-Enyedre helyezte át. A kollégium új székhelyén megerősödött, kegyes alapítványokkal gyarapodott s kitünő tanárokkal dicsekedhetett, minő Páriz-Pápai Ferenc, a híres szótáríró, kit Apafi 1687-ben, mint követet küldött ki a németalföldi rendekhez, a svéd és dán királyhoz, a szász és brandenburgi választófejedelemhez s Helvetia rendeihez.

A sárospataki főiskola

A protestánsok másik nevezetes főiskolájának alapját Sárospatakon a Perényi-család vetette meg a XVI. század elején. A mi az enyedi kollégium volt az erdélyi oláhság közepette, ugyanoly áttörhetetlen erősség lett Sárospatak az ország északi részében lakó nemzetiségek ellenében.

A Perényi-család nagy áldozatkészsége után az Egervár ostrománál halhatatlanná lett Dobó István neje és fia, majd a Rákócziak és Lorántfi Zsuzsánna veszik szerető gondozás alá a kollégiumot. I. Rákóczi György a pataki iskolát a Bethlen-kollégium fényére akarván emelni, elsőben épületekkel és kitünő tanárokkal látta el, majd neje, Lorántfi Zsuzsánna behívja Comenius Ámos Jánost, a XVI. század legnagyobb pedagogusát, hogy a főiskolát újjászervezze. Comenius hét osztályú *schola pansophicát* tervezett, melynek három felső osztályában politikát, theologiát és theosophiát is tanítottak volna. Sajnos, hogy Rákóczi Zsigmond kora halála miatt (1654) ę terv nem valósúlhatott meg. Lorántfi Zsuzsánna nemcsak nagy alapítványokat tett a főiskola javára, hanem gondozta is, mint »édes anya magzatát, az dajka az ő kicsinydedit és igyekezett nevelni az ifjúságot istennek és szegény hazánknak a szolgálatjára«. Tüneményes áldozatkészsége átszállott fiára: Zsigmondra is, kit Comenius a nemzet szemefényének nevezett, s ki gazdag könyvtárát a kollégiumnak hagyta. Ebben a században a pataki kollégium könyvtára volt a leggazdagabb.

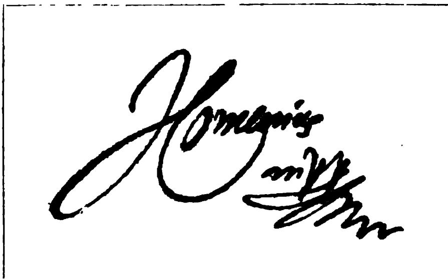
Lorántfi Zsuzsánna.

A nagy fejedelemasszony halála után (1660) a pataki kollégiumra s általában a protestáns iskolákra válságos idők következtek. Az 1671-ben kezdődött császári foglalások, majd a Thököly- és Rákóczi Ferenc-féle fölkelés alatt történt üldözések miatt a protestáns iskolák nagyrésze majdnem elvérzett. Kivált a pataki főiskola szenvedett sokat, mert a Rákóczi-család a róm. kath. egyházba tért s I. Rákóczi Ferenc a szent-könyvet, melyet nagy-

atyja magával hordozott a hadakban is, s melyből huszonhétszer ismételt átolvasás közben sok vigasztalást merített: tőrrel keresztül ütve, a tűzbe dobta. Az ő és anyja, Báthori Zsófia mostoha indulata elnézte, sőt elősegítette, hogy fegyveres erővel foglalják el az iskolát, s hogy a belőle számüzött ifjúság majdan húsz évig bolyongjon e hazában. Ezer szerencse, hogy az elűzött kollégium előbb Gyulafehérvárott, majd Maros-Vásárhelytt talált otthont, hazát és iskolát. Az 1687-ben történt új elüzetéskor az ifjak előbb Vizsolyba, majd Göncre vonúltak, míg 1695-ben Kassán nyílt meg az iskola, honnan Rákóczi hadai által kiszorítva, 1703-ban térték vissza ismét Patakra s a szécsényi gyűlés határozata 1705-ben helyezte vissza a sokat szenvedett főiskolát előbbi birtokaiba és jövedelmeibe.

E főiskolák közmívelődési jelentősége

Ha a nagyszombati főiskola és a kassai akadémia csonka egyetemek: akkor a protestánsok gyulafehérvári és sárospataki kollégiumai (s ide kell számítanunk a debreceni és eperjesi főiskolákat is) akadémiai rangú intézetek, melyek élénk tudományos szellemökkel, a külföldi egyetemekről behozott és a korszellemnek megfelelő bölcseleti és tudományos irányzataikkal egy-egy kis egyetem helyét pótolták. Hiszen míg Nagy-Szombatban scholastikai tételeket vitatnak, addig Gyulafehérvárt és Sárospatakon Descartes és Baco szellemétől áthatva fejtegetik a filozofiai és theologiai kérdéseket; sőt Comenius a pataki főiskolát az európai magasabb tudományos míveltség rendszeréhez köti. N.-Szombatban — szintúgy mint Gyulafehérvártt és Sárospatakon — a theologia lévén a főstudium, a vitázásra helyezték a fősúlyt, s azt oly komolyan vették, hogy pl. Sámbár egy alkalommal csak azzal a feltétellel bocsátkozott vitába, hogy a legyőzött fél fejét veszítse. Ám e mellett Gyulafehérvártt mathézist és természettudományokat is tanítanak, de úgy, hogy a fizika mellett helyet foglalt a magia, s az astronomia mellett az astrologia. Maguk a külföldről bejött tudósok is büszkék voltak rá, ha titokzatos tudományuk címén őket a közönség »ördöngös«, »táltos«, s többféle nevekkel ruházta fel. A protestáns főiskolák munkáját szerencsésen egészítették ki a külföldi (német, angol, hollandi, stb.) egyetemeknek évenkint több mint százhúsz magyar ifjúra szóló alapítványai, melyek meg nem szűntek fiainkra csalogatók s a magyar tudományosságra termékenyítők lenni.

Comenius Ámos János névaláírása.

A protestáns főiskolák, mint a reformáció szülöttei, egyidősek a szellem értelmi és erkölcsi emancipációjával, s mint olyanok, egyfelől a hit, a lelkiismereti és politikai szabadság, másfelől a nemzeti érzület védvárai. Míg a Pázmány főiskolája és a jezsuitakézen lévő többi kollégiumok szivósan

Comenius Ámos és iskolája. (Összes munkáinak címképe.)

ragaszkodtak a latin nyelvhez, s nevelték az ellatinosodott s később elnémetesedett főuri nemzedéket: azalatt a protestáns főiskolákban Apácai, Comenius és társaik fenhangon hirdetik a nemzeti nyelv elidegeníthetetlen jogait, sürgetve sürgetik a magyar nyelvű tankönyvek írását s a tudománynak magyar nyelven megszólalását. Természetes tehát, ha egy-egy főiskolánk (pl. a pataki kollégium) sorsa nem egy ízben volt a nemzet, sőt az európai diplomacia figyelmének is tárgya. Ennélfogva, de annálfogva is, mert a nemzet és nép legjobbjainak áldozatkészsége tartotta fenn őket: e főiskolák a nemzet szívével állottak szakadatlan összeköttetésben, s abból merítették erkölcsi erejük legjavát. Hatásukra nézve ez intézetek régi lámpák, melyek mindig megbírták az ismeretek új olaját.

A XVI. és XVII. században a katholicizmus és protestantizmus úgy állottak egymással szemközt, mint küzdő felek. Azóta megismerték s becsűlni tanúlták egymást, s mint a hogy Homér hősei a csata végeztével kicserélték fegyveröket: a katholikus iskolázás is eltanúlta azt a honalkotó munkát, melyet a protestáns iskolák akkor kezdettek meg, mikor a magyar nyelv jogaiért küzdést némelyek véteknek, mások nevetséges kicsinységnek tartották.

Pázmány biboinok érme.

26. A XVII. század vallásos irodalma.

Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István, Káldi György.

VALLÁSI IRODALOM a XVII. század elkövetkeztével nagyszabású, alapvető, kánoni tekintélyű művekben jegecedik ki: Károli és Káldi *Bibliá*jában, Pázmány *Kalauz*ában, Molnár Albert *Zsoltár*aiban és a Geleji Katona *Öreg Graduál*jában, melyeket később a katholikus énekgyűjtemények követtek. A százados szellemi harc után általános volt a vágy, biztosítani az eredményeket, s mind a két fél vetélkedve sietett hitének alapelveit végleges jellegű művekbe foglalni, lelki épülésének eszközeit egybegyűjteni, megrostálni és authorizálni. Ekkor támadtak az egész alkotások, a befejezett rendszerű nagy művek, a felekezetek alapkönyvei; a fejlődés e téren hosszú időre lezárúl s az egyházak szellemi viszonya megállapodik.

Ez összefoglaló törekvésnek legöntudatosabb és legtöbboldalú képviselője MOLNÁR ALBERT, az irodalom szenvedélyének tán első rabja magyar fajunkból, a tanulás és tanítás vágyának, a művelődés és írás szeretetének páratlan megtestesülése és önfeláldozó martirja. Székely eredetű családból született, a pozsonymegyei Szencen, 1574. aug. 30-án; látására siető atyja, egy tehetős molnár, baltáját nyújtá az újszülött kezébe, hogy az ő mesterségét folytassa egykor; de a múzsa tollat szánt e kézbe, s a nyilt eszű, könyves gyermek csakhamar rászolgált, hogy szokás szerint papot jövendöljenek belőle, s atyja taníttatni kezdé. Szencen, aztán Győrött, Göncön és Debrecenben diákoskodott. Göncön ép akkor folyt a biblia kiadása s Molnár tanúja volt a buzgó fáradozásnak, melyet a híres prédikátor, Károli Gáspár, ez istenes vén ember, és Pelei János az iskolamester, e nagyszerű vállalatnak szenteltek, maga is több ízben vitte Károli levelkéit a vizsolyi nyomtató műhelybe; az itt hallott szófejtő vitatkozások ébreszték fel nyelvészkedő hajlamát is; — Debrecenben pedig magyar verseket kezdett irogatni. A magyar könyveket már ekkor annyira szerette, hogy tanítói gyakran úgy ütötték ki kezéből, nehogy a latin nyelvet elhanyagolja miattok. Tizenhat éves korában neki indúlt az »imperium« protestáns egyetemeinek, magára hagyatva, mert atyja időközben elszegényedett s ő nem is valamely nagyúri

Molnár A. élete

Hányatásai a külföldön

pártfogó költségén járt, mint más szegény ifjak. Wittenbergában kihúzta két évig, az inség ekkor Heidelbergbe üzte. Megható látni levelezéseiből, mint küzd nyomora övéi iránt való gyöngéd kíméletével; olykor megkockáztatja a segedelemkérést, azonban a szűkölködő család áldásnál egyebet nem küldhet — csak még az utóirat szerint azt a három forintot, melyet atyja azalatt kért kölcsön, míg bátyja a szomorú levelet írta. S még sem csüggedett. A kálvinista diák szívós türelmével folytatta pályáját, szorgalmával, jó erkölcsével kivívta tanárai elismerését s szert tett jó emberek aprólékos segedelmeire. 1593-ban Strassburgba ment, hol a *Collegium Wilhelmiticum* alumnusául vették föl s három nyugalmasabb évet töltött. Itt 1595. baccalaureussá avatták; babérkoszorúja még ma is megvan Albumának táblájában üvegfödél alatt e sajátkezű fölirással: *Corona mea laurea, multis aerumnis et sollicitudinibus in Argentinensi Lycaeo parta Anno Christi 1595. Mense Maio.* Ekkor meglátogatta Genfet, a kálvinizmus főfészkét s megismerkedett az agg Beza zsoltárköltővel. 1596. ismét bújdosóvá lett; a lutherista Strassburgban színvallásra szólíták fel, s a Kálvin hitéhez ragaszkodása miatt száműzték a városból. Egy svájci és olaszországi út után, melyet Bázelen, Milanón, Rómán és Velencén át tett, 1597 elején az orthodox heidelbergi egyetemre menekült, a hol több éven át theologiai előadásokat hallgatott, de oly nagy nyomorban, hogy már-már öngyilkosságra gondolt. A tudós barátaitól, künn tanuló földieitől s híre növekedtével már az anyaföldről is érkező ajándékok jóformán csak az éhenhalástól mentették meg. S még sem fogadta el a sárospataki iskolatanítóságra való meghívást. Egyéb hivatás lebegett előtte, irodalmi tervei voltak, fel akarta szerelni magyar felekezetét a szükséges vallási könyvekkel, s ezért még tanúlni akart, a német egyetemek közelében maradni, használni a főiskolák könyvtárát, a tudósok társaságát, tanárainak, most már barátainak, tanácsát, a könyvnyomtatás fejlettebb eszközeit. 1599. végén hazanézett, a protestáns előkelő férfiak közt pártfogókat szerezni s a magyar református nép irodalmi szükségletei felől tájékozódni. Visszatérte után még 1600—1607 közt is mint öregdeák tartózkodott a herborni, heidelbergi, altorfi és marburgi egyetemeken, theologiai és filologiai előadásokat hallgatva; közben más városokban is lakott, részint hogy a könyvnyomtatás technikájával megismerkedjék, mint Frankfurtban, a hol a Sauer János műhelyében korrektor volt, részint mint nevelő, hogy megélhetését biztosítsa, mint Ambergben.

Ezalatt megindította irodalmi vállalatait. Legelőbb a bibliát akarta kényelmesebb alakú s olcsóbb kiadásban közrebocsátani, mert a Károli-féle biblia rengeteg tömege miatt nem volt hordozható s nagy ára miatt nem terjedhetett kellőleg. De néhány évbe csak az belekerült, míg a vizsolyi bibliát megkaphatta Magyarországból; kiadót is ily nagy vállalathoz sokáig nem kaphatott, úgy hogy e mű csak 1608-ban látott napvilágot. Azalatt Molnárnak több más munkája megjelent. Első volt ezek közt egy latin-

magyar és magyar-latin szótár: *Dictionarium Latino-Hungaricum* és *Hungarico-Latinum,* melylyel a magyarországi latin tanításnak egy égető hiányán kivánt segíteni. A magyar tanuló házi munkáját addig efféle segédeszköz nem könnyítette, mert a meglevő néhány latin-magyar szógyűjtemény tárgyi csoportok szerint lévén szerkesztve, a szótanulásra alkalmasak voltak ugyan, de a keresésre épen nem; az egyetlen betűrendes Calepinus pedig nagy terjedelme és drágasága miatt valóságos fehér holló volt. Molnár tehát egy kis alakú, betűrendes, lehetőleg teljes szótárt szerkesztett, a Dasypodius-féle német-latin szótár berendezése szerint, melyet rendkívül megkedvelt, az összetételeket is besorozva önálló szókul, s nagy gondot fordítva a latin jelentésnek mentül rövidebb és találóbb visszaadására. Anyagát még strassburgi egyetemi hallgató korában kezdte gyűjteni, a keze ügyébe kerülő magyar könyvekből folyton szaporította, az előző magyar szótárakat azonban nem használhatta, kivévén Baranyai Decsi János közmondásgyűjteményét. Az első rész szerkesztését nagy hazafias lelkesedéssel, s munkája fontosságának teljes tudatával 1603-ban befejezvén, 1604-ben Nürnbergben kinyomatta és Rudolf császárnak ajánlta; fáradsága jutalmáért maga ment el Prágába, hol a híres csillagász, Keppler fogadta vendégeül. A császár tanácsosai a jeles fiatal tudóst meg akarván nyerni a katholikus hitnek, a jutalmon felül ötven forint útiköltséggel a bécsi egyetemre igazították, de a Bocskai-támadás időközben kitört, s Molnár »nem akarván a Krisztusban való igaz hitét próbára vetni«, visszasietett Altorfba. A szótár második része is még 1604-ben megjelent Nürnbergben, s az egész mű alig remélt sikert aratott. Példányait nemcsak itthon, hanem a külföldön is gyorsan kapkodták, úgy hogy Hutternek egy kiadványa sem volt olyan kelendő; még Molnár életében két kiadása jelent meg folyton javítva és bővítve (Hanau 1611, és — már görög szavakkal is, mint első magyar és görög szótár — Heidelberg 1621), halála után is újabb kettő a XVIII. század elejéig (Frankfurt 1644 és Nürnberg 1708), a mikor Páriz-Pápai kiegészítette; így megújítva s Bod Pétertől a múlt század közepén ismét kiegészítve egész a jelen század közepéig megtartotta népszerűségét, sőt többi szótárainknak is ez a szótár szolgált legkihasználtabb alapjául. E szótár nyelvtörténeti szempontból is igen becses, régi szókban és alakokban, érdekes szólásokban nagyon gazdag s jelentéstani tekintetben elsőrangú forrás. De még nagyobb volt az írói nyelvre való hatása, ez lévén a magyar nyelv szókincsének első kimerítőbb lajstroma és századokon át legteljesebb nyilvántartó könyve.

Molnár A. szótára

Altorfban, anyagi gondoktól aránylag szabadon, készíté el legnemesebb művét, zsoltárfordítását. Magyarországon nagy hiányt tapasztalt alkalmas protestáns egyházi énekekben. A sok száraz, dogmatikus ének közt kevés költői ihletből fakadt darab találkozott, de azok sem voltak kiválogatva, összegyűjtve s jó részükön megérzett a felekezeti célzat; általában pedig a verselés kezdetleges, a dallam egyhangú s az éneklés módja meglehetős

Zsoltárfordítások

gyarló volt. Molnár 1601-ben a frankfurti francia templomban elragadtatással hallgatta szent Dávidnak francia versekbe szedett és változatos, művészi dallamokra alkalmazott örökszép zsoltárait, a következő évben pedig

I. II. III. SOLTAR. 3 Levél

AZ ELSŐ SOLTAR.

Az embernek legfőbb java: az Istenfélőknek és az istentelenseknek különböző állapotjok.

A ki nem jár hitlenek tanátsán,
Es meg nem áll a' bünösök útán,
A' csúfolóknak nem ül ö székekben
De gyönyörködik az UR törvényében,
Es arra gondja mind éjjel nappal,
Ez illy ember nagy bóldog bizonnyal.

2 Mert ö ollyan mint a' jó termö fa,
Melly a' viz mellett vagyon plántálva,
O idejében meghozza gyümölcsét,
Es el nem szokta hullatni levelét;
Ekképen a' mit ez ember végez,
Minden dolgában mégyen jó véghez.

3 De nem igyen vagynak a' gonoszak;
Hanem mint az apró por és polyvák,
Mellyek a' széltöl széllel ragadtatnak,
Igy az itéletben meg nem állhatnak
A' gonoszak, és kik bünben élnek
Az igazak közt helyet nem lelnek.

4 Mert az Isten esméri útokat
Az igazaknak érti dolgokat,
Azért mind örökké ök megmaradnak;
De a' kik tsak a' gonoszságban járnak,
Azoknak nyilván mind elvész útok:
Mert Istennek nem kell az o dolgok.

II SOLTAR

Jövendöl a' Christus személyéröl' országáról.

Miért zúgolódnak a' pogányok?
Mit forgatnak o bolond elméjekben?
A' földi népeknek mi szándékok?
Tsak hijába-valót uznek szivekben.
E' világi Királyok egybe-gyülnek,
A' Fejedelmek tanátsot tartnak,
Az Isten ellen erös kötést tesznek,
Es az o Christusára támadnak.

2 Nagy fennyen mondják: Mit késünk
Jer szaggassuk-el ezeknek kötelit, (ezzel
Es minden igájokat rontsuk-el,
Ne viseljünk többé rajtunk esszélit.
De az UR Isten a' magas mennyekben:
Tsak neveti dolgokat azoknak,
Tsúfolja öket ülvén szent székiben,
Kinek ezek semmit nem árthatnak.

3 Es végre hogy megindúl haragja,
Kemény beszéddel kezd szólni azoknak
Rettenetesképen megriasztja,
Ki miatt tellyességgel elbádgyadnak.
Hogy mértek, úgy mond, ez ellen zugódni
A' kit én kentem a' királyságra, (ni
Es királyi páltzát én adtam néki,
Az én szent hegyemre a' Sionra.

§ 4 Mond e' királyság: Im kihirdetem
Az ö tanátsát és szent dékrétomát:
A' felséges UR monda énnékem,
En fiam vagy, ma szültelek fiamat:
Kérjed én tölem a' sok pogányokat;
Kiket örökségül neked adok,
Föld kerekségin sok tartományokat
Mindenütt én teneked ajánlok. (dal,

5 Rontsd meg öket te nagy hatalmad-
Mint a' földböl égetett tserép edényt,
Es a' te királyi vas páltzáddal
Verd öszve, és törd apró pozdorjánként:
Azért Fejedelmek, Birák, Királyok,
Ezekböl tanúságot vegyetek,
Es magatokat jól meggondoljátok,
Kik e' földön regnáltok, itéltek.

6 Szolgáljatok ez hatalmas URnak,
Igaz félelemmel, jámbor élettel
Örvendezzetek ö nagy vóltának,
De ezek is legyenek rettegéssel.
Tsókoljátok e' néktek küldött Fiat,
Hogy erösen meg ne haragudjék,
El ne mulasszátok parantsolatját,
Mert szörnyüképen elkell vesznetek

7 Mert gyakorta hogy ingyé sem velnéd,
Mint a' sebes tüz, felgerjed haragja.
Te azért tellyes szivvel elhidgyed;
Bóldog a' ki magát ez URra bizza.

III. SOLTAR.

Könyörgése Dávidnak Absolon ellen.

OH melly sokan vagynak
A' kik háborgatnak
Ellenségim, én Istenem!
Nagy sok ellenségim,

Az Es

Sz. Molnár A. Sz. Dávid zsoltárainak első lapja.

a heidelbergi egyetemen ő is megtanúlta a zsoltárok ilyen éneklését német szöveggel. Mit sem óhajtott ekkor melegebben, mint hogy magyar felekezetét megajándékozza e tartalmilag és formailag egyaránt becses gyűjteménynyel,

mely különben Európaszerte akkor jött divatba. Marot Kelemen francia költő (1495—1544) kezdte a XVI. század elején szent Dávid magasztos költészetét francia versekbe foglalni, de csak egy harmadrészszel készült el, munkáját később Beza Tivadar (1519—1605), a híres lausannei és genfi reformátor, Kálvin társa, folytatta és fejezte be a század közepén, s midőn 1565-ben Goudimel Kolozs dallamaival együtt megjelent a gyűjtemény, annyira megtetszett, hogy a francia kálvinisták zsoltárkönyvökül fogadták; hét év múlva (1572) már németül is kiadta Melissus, 1673-ban pedig másik, jobb fordításban Lobwasser Ambrus. Lefordították azonkívül még Molnár idejéig olasz, spanyol, holland, angol, lengyel, cseh és latin nyelvre is. Molnár a Lobwasser-féle fordítást használta az 1594-iki kiadás szerint. Első néhány kisérletében az ismerősök lelkes javallása szerint a magyar szöveg igen jól hangzott a francia melódiákra. Ez énekek néhány évig zsongottak lelkében, szomorúságait is velök enyhítette, s midőn 1606-ban teljes lefordításukhoz fogott, hihetetlen gyorsasággal az első száz zsoltárt márc. 9-től máj. 24-ig, a többi ötvenet pedig szept. 1-től kezdve 23 nap alatt befejezte, s a könyv, kótákkal, a jövő 1607. évi aug. végén IV. Frigyes rajnai pfalzgróf választófejedelemnek és Móric hesseni landgrafnak ajánlva *Sz. Dávid királynak és prófétának százötven Zsoltára* címmel Herbornban elhagyta Corvinus (Rabe) sajtóját.

A zsoltárfordítás Molnárnak mint írónak és nyelvművésznek legnagyobb dicsősége. Tartalmilag megtermékenyíté vele protestáns vallási költészetünket, s verstechnikánk fejlődésének is hatalmas lendületet adott. A kálvinizmus szelleme erős rokonságban volt a zsoltárok szellemével, a zsoltárokból nálunk is már többen fordítottak prózában és versben s írtak zsoltárszerű költeményeket: a magyar kálvinistaság e vágyódását a zsoltárok magasztos költészete iránt kielégíté a Molnár gyűjteménye. S ő a korhoz képest meglepő szépen fordított; fordítása nem hideg, értelem szerinti visszaadása az eredetinek, hanem az érzés beszéde, melyet vallásos ihlet, benső, mély hit sugallott; szintúgy érzik rajta az a mohó lelkesedés, melylyel a fordítás munkáját végezte, egyszersmind az akkori nyelv teljes bírásáról tanúskodik, s bár egyenetlen, de többnyire költői lendületű. Legmerészebb vállalat volt e fordítás technikai tekintetben, műköltészetünk verselésének akkori állapota szerint visszaadni magyarúl azt a sokféle, csinos és mesterséges alkatú versformát, melybe a fejlettebb francia ízlés a zsoltárokat szedte; Molnár ismerte e feladat merészségét, s épen azért is fordítá a zsoltárokat, hogy gazdagítsa költői technikánkat, szépítse a templomi éneklést, nemesítse versszerzőink és éneklőink ízlését. A magyar olvasókhoz intézett bevezetésben felhozza, hogy a régibb magyar énekek nagyrészt igen paraszt versekbe vannak foglalva, holott a Szentléleknek is kedves a versek szép egyező volta. »Az régi magyar énekekben pedig avagy semmi egyenlő terminatiók (= rímek) nem voltak, avagy tíz vers is egymásután mind egy igében ment ki, a honnan az históriás énekekben számtalan az sok *vala vala vala.*

Molnár A. zsoltárai

A fordítás irodalmi becse

Kin az idegen nemzetek az kik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni... Az francziai rhythmusok pedig sokkal külömb formán foglaltatnak öszve, és az verseknek sokféle nemei vadnak.... Öszveséggel az zsoltárok százharminc különböző nótákra vadnak, és majd megannyi a versek nemei. Annakokáért meggondolhatja minden, minemő nagy munkával kellett énnekem ez hosszú magyar igéket az franciai apró igékből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustul nem kellett eltávoznom. Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgetésére«. Szó sincs róla, hogy a francia verselés csínját és könnyűségét megközelítette volna, a szövevényesebb formákban sokszor a ritmust is elveszti, de az ő eredetijének, Lobwassernek nehézkes verselését többnyire felülmúlja, s Balassit kivéve, a mi költőinkét is. Némely szép versformát nála találunk először dallamosan kialakítva, melyek későbbi költőinknél kedvelt ritmusokúl szerepelnek. A francia zsoltárok s a német szöveg trochaeusi, de kivált jambusi lejtését nem lehetett ugyan megtartania, de a trochaeusi lejtést sokszor öntudatlanúl is megközelíti. *(Mint a szép híves patakra.)* A magyar fülnek kedvesebb ritmusokat azonban nagy könnyűséggel írja, dikciója ezekben meglepő szabad és lendületes, nyelve oly hathatós, mintha nem is másodkézből fordított volna. Lobwasser szövegéhez képest sok árnyalat elmosódik nála, verseiben van elég henye verspótló szó és kifejezés, de ugyanannyiszor a Lobwasser lapos és prózai kifejezései helyett ő él tömöttebb, költőibb szólammal. Az egyszerű, erős, folyékony nyelv az oka, hogy e fordítást nagyon csekély módosításokkal énekli ma is a magyar református nép; e nyelv legfölebb régies, de még nem avúlt, közel áll a nép beszédjéhez, s rajta van a régiség tisztes rozsdája.

Zsoltárait a ref. egyházak csakhamar bevették, bár a kótákkal eleintén sok baj volt. De a nép is megszokta a dallamosabb kath. énekeknél kissé nehezebb éneklésű, de szép és változatos melódiákat. A zsoltárkönyv az énektanítás javultával (melyet részben elő is mozdított) mind kelendőbb lett, úgy hogy nemcsak Szenci nyomatta ki még kétszer (1608 és 1612 a biblia függelékéül), hanem halála után is 1701-ig majdnem harminc kiadást ért, s kivált a század közepétől kezdve egymást érték a kiadások, melyeknek száma jelenleg jóval túljár a százon. Ez a legelterjedtebb magyar könyv. A zsoltárok a protestáns egyházi-költészetre is hatottak; a »dicséretek« leginkább a zsoltárénekek dallamára és versalakjához vannak szabva.

A zsoltárokkal egy évben bocsátotta közre ***Kis katekizmus***át is, melyet a heidelbergi öreg Katekizmusból állított össze, kérdésekbe és feleletekbe foglalva a református hitvallás főtételeit, főleg iskolai használatra s a nép egyházi tanításának eszközéül.

Az a két német fejedelem, kiknek Molnár a zsoltárokat ajánlta, nemzetközi protestáns érdekből is felkarolta a lelkes magyar protestáns írót. IV. Frigyes, kinek heidelbergi akadémiáján már előbb jótéteményeket élvezett,

1606-ban a heidelbergi *Sapientiae Collegium*ban rendelt neki a tanítók asztalánál ellátást, a nagymíveltségű és műszerető Móricz landgraf pedig, ki a biblia kibocsátásának szándékát helyeslé, de főleg egy magyar nyelvtan írására buzdította, hogy a gondtalan munkássághoz kellő módot nyújtson neki, 1607—1611-ig Marburgban saját költségén tartotta. Itt készítette el Molnár a *Biblia* új kiadását, mely 1608 őszén Móric fejedelemnek ajánlva, kisebb negyedrétben, tömött, csinos alakban jelent meg. A vizsolyi bibliát nemcsak technikai tekintetben újította meg, hanem szövegét is sok helyen megjavította, pallérozta és ékesgette. Károli fordítását illő kegyelettel a lehetőségig megtartotta, s ez egyik érdeme, hogy a meglevő hagyomány tekintélyét öregbíté; de mind a tartalmi hűség, mind a magyaros és szép szólás tekintetében sokat egyengetett rajta. Elválasztotta az apokrif könyveket a kanonikus könyvektől, tartalom-foglalatokat készített a könyvek elé, a jeles helyeket megkülönböztette, a hiányzó verseket pótolta, az észrevett hibás fordításokat megigazította, a fordítás nyelvét megtisztogatta a soloecismusoktól, s különös gonddal és következetességgel javította meg a helyesírást; munkájában saját theologiai ismeretein kívül nagy segítségére voltak tanárai és a marburgi egyetem könyvtára; Genius Izsák egész sereg másnyelvű bibliát bocsátott rendelkezésére. Tévedések az ő keze után is maradtak: de az idő rövidségéhez képest jeles munkát végzett s az ő tolla is segített átszűrni azt a bibliai nyelvet, mely háromszáz éven át oly mélyen áthatotta magyar népünk egy tetemes részének eszejárását és beszéde módját.

Molnár A. bibliafordítása

Mint öntudatos stiliszta, már régóta gyűjté nyelvtani észleleteit, s most a magyarul is tudó Móric fejedelem fölszólítására megírta latin nyelven a magyar nyelv grammatikáját *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo,* gyakorlati céllal, a magyarúl tanúlni kivánó idegenek számára. Előszavában kiemeli a magyar nyelv hasznát a németekre nézve is, ha kik Pannóniába mennek a törökkel hadakozni vagy egyéb ügyben, annál több szükség lesz rá, ha ez országot az isteni kegyelem valamikor felszabadítja. E művét a máskor szaporán dolgozó Molnár nem tudta két évnél elébb befejezni, mert a töretlen úton rendkívüli nehézségekkel kellett küzdenie, nagyrészt azért is, mert a latin nyelv kategoriáiba nem lehetett a magyar nyelv sajátságait könnyen beleilleszteni. Sylvester nyelvtanát nem kaphatta meg, elméletét a keze ügyébe eső magyar könyvekből, főleg a vizsolyi bibliából vonta el, a kidolgozásban követve a fejedelemtől a hesseni iskolák számára írt latin nyelvtannak Ramus-féle módszerét. A két részre, alaktanra és syntaxisra osztott könyv, mely Hanauban 1610 februárjában jelent meg, valamennyi régibb magyar nyelvleirásunk közt a legterjedelmesebb, és — magyarul tanuló idegeneknek lévén szánva — a legteljesebb is, teljesebb a Sylvesterénél, mely magyar anyanyelvű tanulóknak készült és sok sajátság ismeretét föltételezte és mellőzte. Ez a főkülönbség, és az, hogy a Sylvester-féle nyelvtan jobban a nyelv veleje körül jár, míg a Molnár műve inkább a nyelvnek gyakorlati célú leirása. Hogy a latin grammatika szempontjából indúlt ki, s a ferde

Magyar nyelvtana

helyzetben sok hibás eredményre jut, az azon korban természetes. De a latin keretet sok helytt áttöri. A hat latin casushoz egy hetediket vesz föl: a mutativust *(-vá, -vé)*, míg a többi ragokat az affixumok neve alatt foglalja össze, elfeledve, hogy az ő »casusai« közt is a *-nek*, és *-től* vég épen oly affixumok, mint a *-vel*. Számozza a declinatiókat és conjugatiókat ő is, de csak négy declinatiót és kétféle coniugatiót különböztet meg. A névragozás elsőbben két részre oszlik a »genitivus« szerint »in *-nak*« és »in *-nek*« — tehát mély és magashangok szerint, mindkettő ismét két részre szakad abból a szempontból, hogy a szó hangzón vagy mássalhangzón végződik-e, — íme a magyar sajátságok érvényesülése a latin chablonban. A vonzattan csoportosítása is latin modorú. A héber grammatikát követi abban, hogy az igehajlításnál a harmadik személyt teszi első helyre, mint a mely az igetővel azonos. — Mindenkép nagy vívmány volt azonban a magyar nyelvet egy — habár kölcsönzött — nyelvtani rendszerhez hozzámérni s a sok, finom megfigyelésről tanúskodó anyagot összehordani. Tényleg a nyelvészet legeredetibb oldala Molnár munkásságának. Molnár német tudós barátai, mint Rittershusius, Remus, Alsted nagy érdeklődéssel kisérték a grammatika szerkesztését, mikor pedig megjelent, itthon is annyira tetszett, hogy Forgách Ferenc biboros és Pázmány Péter is dicséretekkel halmozták el.

Molnár A. itthoni működése

A már hírneves tudós hazatértét már ekkoriban hevesen sürgették a prot. egyház érdekében városok, egyházközségek, prédikátortársak és régi pártfogók, szülővárosának tanácsa is ünnepiesen hívta haza; de ekkor egy szívügy tartóztatta. A harminchét éves férfi háztűz után vágyott s 1611. okt. 8-án nőül vette a híres reformátorok családjából származó Ferinari Kunigundát, Vietor marburgi tanárnak elvált feleségét, kitől később három fia és három leánya született. Eleinte a nő szülőhelyén, Oppenheimban lakott mint nyomdafelügyelő, de 1613-ban családostúl Magyarországra jött mégis, elfoglalva Batthyányi Ferenc kegyurasága alatt a rohonci lelkipásztorságot. Itt nyugodtan élhetett volna, de megszokván az örökös vándorlást, úgy látszik, únta a lelkészkedést, s minthogy egy nyomtató műhely alapítására célzó tervei nem sikerűltek, 1615-ben már megvált helyétől. Erdélyben tisztelkedett Bethlen Gábornál, a ki meghívta őt a gyulafehérvári főiskola tanári székére; de »török és tatár hírektől elrémített gyenge német házanépe« miatt eldobta magától e fényes szerencsét s visszasietett Németországba. V. Fridrik pfalzgróf, régi pártfogójának fia, az oppenheimi iskola tanárává, majd rektorává tette. Ez elég szerény állásban hosszabb szünet után újabb korszaka nyílt meg írói munkásságának. Ekkor készített három újabb művet, melyekkel ismét a magyar református vallásos irodalom hézagait akarta betölteni. Lefordította Scultetus Ábrahám heidelbergi udvari prédikátor, személyes jó barátja és jótevője közkedveltségű egyházi beszédeinek gyűjteményét, mely az egész évi vasárnapokra és főbb ünnepekre szóló textus-magyarázatokban a ref. vallás alaptételeit fejtegeti és az ellenkező tanokat cáfolgatja; könyvét *Postilla Scultetica* címmel Oppenheimban 1617.

AZ NAGY SZOMBATI

ECCLESIANAC, HIV KERESZTYENEC GYŰLEKEZETINEC: ES ENNEC, ISTEN UTÁN, főfő Patronusinac, Gondviselőiec:

Az Nemes és tiszteletes férfiaknac,

MEZŐ	SZEGEDI	GASPARNAC,
LUBLAI	KRAUSZ	JANOSNAC,
DEBRECENI	BÉDI	ISTVANNAC,
KŐRŐSI	BÖLDRE	MIHALYNAC,

Az Atya Istennec kegyelmes áldását, hatalmas otalmát, szent Lelkénec vezérlését, vigáztalását, szent Fiáért az JESUS CHRISTUSÉRT kivánom szivem szerint.

MIDŐN Jácob Patriarcha Pharao Királtól kérdetnéc, hány esztendős vólna ? azt feleli, hogy *az ő Budosásánac napjai száz és harmintz esztendéc.* Holott az nagy szent ember az ő életét budosásnac nevezi. Azonképpen énis é etemnec ez negyvenhárom esztendeit igazán merő budosásnac mondhatom. Mert aligtöltöttem el szüleimnél tizenkettődic esztendőmet, hazámbol ottan hamar kibudostam, és előszer Nagy Győrött, annakutánna Göntzőn és Debrecenben lött Deákul tanulgatásomnac szállása. Osztán fellyeb serdülvén Német országban elsöben Vitebergában, és Argentinában tanulgattam az tudományoknac kezdetit. Gen. 47. 9.

)(2 Otteg

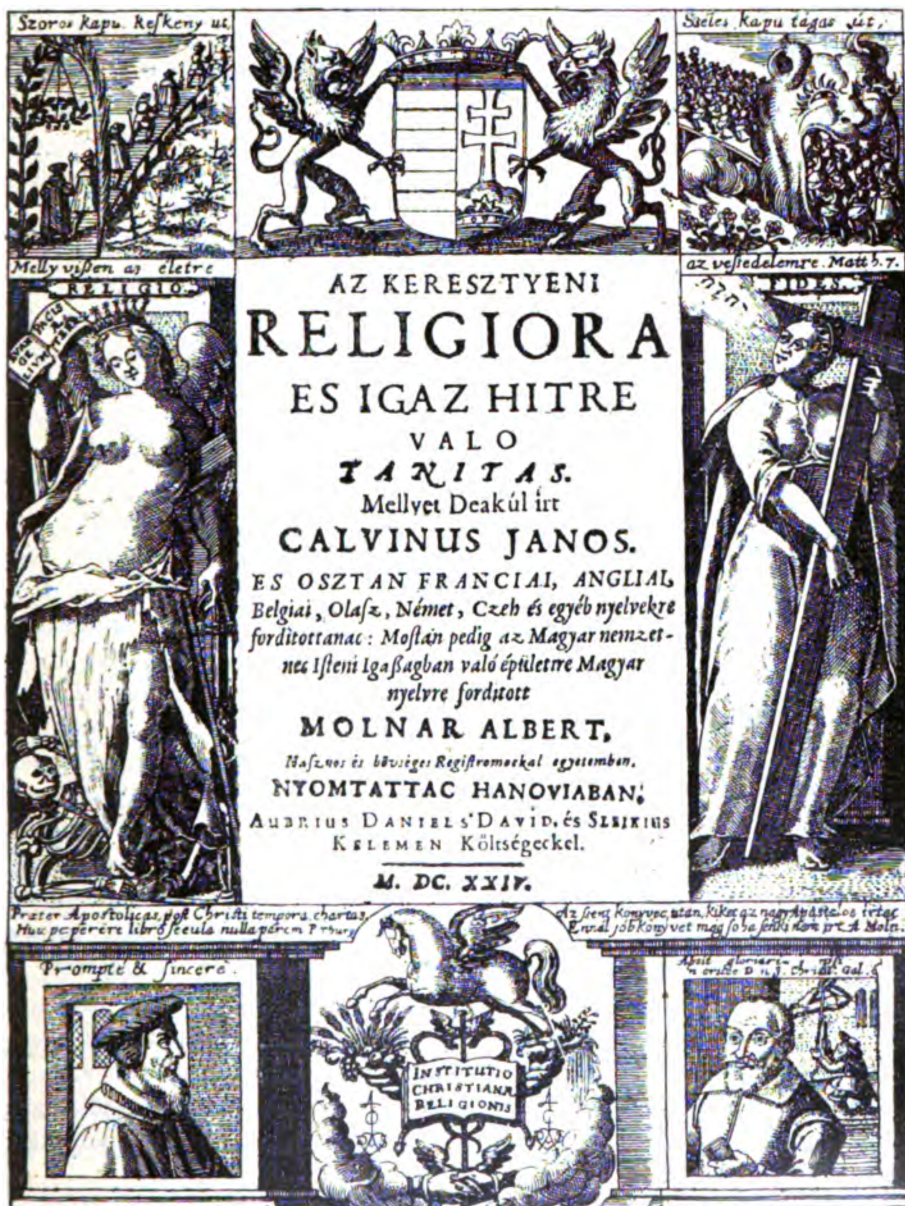
Szenci Molnár A. Postillálnak ajánló levele. (Oppenheim, 1617.)

Kalvin Institutiójának fordítása

bocsátotta ki s hálából nagyszombati pártfogóinak ajánlta. Itt adta ki 1620-ban a reformátusok zürichi *Imádságos könyvét* is, mely talán minden prózai munkája közt legsimább és folyékonyabb nyelvű. De mint ifjabb éveinek a Zsoltárok, úgy férfikorának legfőbb és legmerészebb vállalata volt Kalvin János híres, a ref. egyház rendszerére nézve alapvető művének, az *Institutio Christianae Religionis*nak fordítása, mely még a harmincéves háború első esztendeiben készült, de a zavaros idők miatt csak 1624-ben jelent meg Hanauban: *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitás* stb. címmel, Bethlen Gábornak ajánlva, kinek felszólítására fordítá a munkát. A hatalmas, több mint 1600 negyedrétű lapra terjedő mű egyike e korbeli irodalmunk díszeinek, egyrészt az] eredeti mű jelentőségénél fogva, mely ezáltal irodalmunknak is tulajdonává lett, másrészt mert megkisérli egy művelt nagy szellemnek egy kiművelt nyelven írásba foglalt mélyen járó elmélkedéseit magyarul visszaadni. A latin eredetinek tömöttségére csak törekszik a fordító, prózája a szükséges műszók hiányát érezteti, körülirásos, nehézkes, terjengő, sokszor azonban lendületes is. Kár, hogy e munka nem ért több kiadást; a magyar református egyház mintegy megfeledkezett múltjának e becses hagyományáról s theologusai jóformán csak hírből ismerik már.

Molnár A. további hányatása és működése

A harmincéves háború kitörtével az ő helyzete is megrendült. Előbb a fejedelmi udvarhoz húzódott Heidelbergbe, hol az udvari környezet már-már sokallani kezdé az idegen íróra fordított költséget. A fehérhegyi csata földönfutóvá tevén Frigyest, országát Tilly spanyol hadai dúlták fel, Molnárt is Heidelbergben kifosztották és megkínozták. A kínzás jelenetét, a mint a hátrafelé gúzsba kötött s a magasba felhúzott Molnárt a spanyol katona perzseli, meg is örökíttette Molnár azon arcképe hátterében, melyet Kalvin Institutiói címlapjára, Kalvin képével szemközt rajzoltatott. Heidelbergből Hanauba vándorolt, tett egy útat Hollandiába is, a honnan sok adománynyal tért meg. Ekkor jött Geleji Katona útján Bethlentől egy újabb meghivás, s Szenci ekkor a fölzaklatott Németországból csakugyan végleg Magyarországba tette át lakását, 1624. Ettől fogva keveset tudunk róla. 1625-ben Kassán lakott, 1630-ban Kolozsvártt keltezte *A legfőbb jóról* című könyvét, utolsó munkáját, melyet Ziegler György (álnéven Josquinus Betuleius) rigai tudós tanár *De incertitudine rerum humanarum discursus theologicus, ethicus et historicus* című latin művének német fordításából fordított. A német kiadás a könyvben felhozott temérdek történelmi példa és anekdota miatt igen kapós volt s Molnárt három kiadó is sürgette, hogy fordítsa le e kellemesen oktató olvasmányt magyarra. *Discursus de summo bono. Az legfőbb iorol* cím alatt bocsátotta ki Lőcsén 1630-ban; második kiadást 1701-ben ért a könyv. Azért nevezetes, hogy Molnárnak itt a példák elbeszélésénél a szépprózai nemben volt alkalma kisérletet tenni, a mi neki eléggé sikerült is. Ezt a munkáját Darholtz Ferencnek ajánlta, kinek sok jótéteményét vette s ajándékából kifizette adósságait és kiházasította leányát. Az egyszer elsza-

AZ KERESZTYENI
RELIGIORA
ES IGAZ HITRE
VALO
TANITAS.
Mellyet Deakúl írt
CALVINUS JANOS.
ES OSZTAN FRANCIAI, ANGLIAI, Belgiai, Olasz, Német, Czeh és egyéb nyelvekre fordítottanac: Mostán pedig az Magyar nemzetnec Isteni Igaßagban való épületire Magyar nyelvre fordított
MOLNAR ALBERT,
Haßnos és bövséges Regiſtromockal egyetemben.
NYOMTATTAC HANOVIABAN,
Aubrius Daniel s'David, és Schleichius Kelemen Költségeckel.
M. DC. XXIV.

Sz. Molnár A. Kalvin **Institutiója** ford. címlapja.. (1624.)

lasztott szerencsét nem sikerült tehát üstökön ragadnia s ezen újabb magyarországi tartózkodása szegénységben telt. Utóbb egészen elfeledték, az új fejedelem, I. Rákóczi György sem fogta hathatósan pártját. 1633-ban még élt, mert akkor rendezte iratait (levelek, diplomák, elismervények, útlevelek stb.), melyek egy nagy kötetben összegyűjtve *Album* név alatt gróf Kemény József ajándékából a m. tud. Akadémia könyvtárában őriztetnek s Molnár életét oly részletesen és hitelesen dokumentálják, hogy alig ismerjük oly közelről más e korbeli írónak életét. — Erdélyben halt meg, némely hagyomány szerint a kolozsvári temetőben nyugszanak hamvai.

Molnár A. jelleme

Bizonynyal lehangoló látvány, hogy ez a lelkes, fáradhatatlan ember, ki hazájának és nemzetének oly sokat használt, úgyszólván egész életét hányatásban tölté s jutalmát soha sem vette el. De ebben a haza nem egészen hibás. Hányszor kínálták szép, biztos állással, s az a tekintélyes hely, melyet Piscator, Bisterfeld, Alsted és más külföldi tudósok szívesen fogadtak el, neki is fel volt ajánlva. De természetében volt bizonyos írói könnyelműség, a változás iránti vágy, valami vándorösztön, hajlam az ég madarainak módjára élni, az isten kegyelmére és az emberek adományaira bízni magát, melyeket szupplikációi alkalmával elég bőven is kapott s úgy tekintett mint méltányos adót a tehetősek fölöslegéből az egyház szolgájának; később feleségétől való függése s igen népes családja miatt nem vergődhetett zöld ágra, a mint hogy soha sem igen volt jó gazda. Azonban a külföldhöz nemcsak gyöngesége, hanem rendeltetése is csatolta oly sokáig: jó könyvekkel szolgálni egyházát és nemzetét. Nem volt teremtő szellem, nyelvészeti munkáin s előbeszédein kívül kevés eredetit írt; századokra szóló könyvei mind fordítások. Ily közlető munkásságra valóban ott, a nyugoti míveltség tűzhelyein lehetett neki legjobb tere, onnan tükrözhette a míveltség sugarait távol hazája felé. Úgy tűnik fel külföldi munkásságában, mint a fejlődő magyar kultúrának a messze nyugotra elhelyezett szerve, mely ott felszívja s hazájába vezeti a mívelődés éltető elemeit. Erre a hivatásra szerelte fel a gondviselés rendkívüli fogékonysággal s közlő képességgel. Két hazája volt; a némethez ragaszkodott azért a míveltségért, melyet ott szerzett; — s e míveltséget megosztá a magyarral, mert ezt meg szerette. De sem itt, sem ott nem lévén teljesen otthon, paradox helyzetének, az akkori viszonyok közt, áldozatul kellett esnie. Egyéni sorsát nem tekintve, mint író a legszerencsésebbek egyike, mert fölismerte a tehetsége és a közszükséglet közti viszonyt s hasznos és maradandó hatású műveket alkotott, melyekkel igazi sikereket ért el.

Geleji Katona I.

A közpályára nem termett és tisztán író Molnárnak valóságos ellentéte az erdélyországi kálvinistaság írója és vasakaratú vezetője, Geleji Katona István. Félig-meddig kortársa Szencinek, de pályája körülbelül akkor kezdődik, mikor amazé végződik. Összetartoznak annyiban, hogy Gelejinek írói működésében is az egyházi éneklés javítása s ezzel kapcsolatban énekes könyv szerkesztése, hitfejtegető munkák szerzése, s a nyelvtani kérdések

iránt való érdeklődés játszanak legfőbb szerepet; de Geleji nem volt fordító, hanem eredeti munkákat írt a gyakorlati szükség és a különleges erdélyi viszonyok szerint. Ő egészen az élet, a közpálya embere, kinek a toll csak egyik eszköze. Ez a gyakorlati vonás meglátszik munkáin; erős fejű egyházkormányzó és politikus; munkáit is a rendtartó főpap diktálta.

Gelej, utóbb elpusztúlt helységben, Mező-Keresztes vidékén 1589-ben született. Atyját féléves korában elveszté, őt pedig hét éves korában egy nagy emberrablás alkalmával elragadták a tatárok. Egy szolnoki török vette meg kótyavetyén, de egy hónap múlva rátalált az anyja, kiváltotta, s még viselős állapotában tett fogadásához híven, papi pályára adta. Anyja és bátyjai odaadó támogatásával Monokon, Szántón, Göncön, Újhelyen és Patakon végezte tanulását. Patakon még serdülő korában egyhangúlag seniorrá választották; majd a beregszászi iskola tanítójává rendelték elöljárói s e tisztét oly általános megelégedésre viselte, hogy midőn Bethlen Gábor a tiszáninneni ref. egyház részéről egy jó erkölcsű és kiváló képzettségű ifjú kijelölését kérte, a kit külföldi akadémiákra küldjön, a csengeri zsinat Gelejit ajánlotta. 1615. november 14-én érkezett bő útiköltséggel Heidelbergbe, a hol két évnél tovább theologiai és filozófiai előadásokat hallgatott s az akadémia tudós tanáraitól rendkívüli leckéket is vett. Visszatérvén, a fehérvári főiskolában tanári széket kapott s nagy lelkesedéssel és eredménynyel egy évnél valamivel tovább tanított; a mellett a fehérvári kisebb templomban a közönség előtt is többször szónokolt, hol a fejedelem az előkelőségekkel együtt nem egyszer megjelent hallgatói közt; nyilvános vitákat is állt, diadalmasan, s nemcsak gyakorlatkép, hanem valóságos komoly ellenfelekkel is. A fejedelem ekkor testvérének, iktári Bethlen Istvánnak hasonnevű fia mellé rendelte mentorul; a fiatal gróffal 1619 tavaszán Heidelbergbe ment s másfél évvel előbb megszakadt tanulását, kivált a nyelvekben, mathematikában és történelemben, nagy tűzzel folytatta. A spanyol hadak közeledtével Nürnbergbe, majd Prágába vonúlt növendékével együtt, néhány nappal a fehérhegyi csata előtt pedig ezt a helyet is elhagyván, hazajött. Itthon 1621 november 23. a tiszamelléki ref. püspök lelkészszé szentelte, a fejedelem pedig tábori papjává tette, mely nehéz szolgálat nagyon megviselte szervezetét. Mint udvari pap, mellette szolgált Keserűi Dajka Jánosnak, korábban szintén a fejedelem udvari papjának s 1618 óta erdélyi szuperintendensnek. Szigorú és türelmetlen püspökével teljesen azonos szellemi iránya lévén, az erdélyi ref. egyháznak súlyos válságok közt való kormányzásában valósággal a püspök jobb keze volt. Az ő indítására és közreműködésével kezdte meg Dajka az egyházi énekgyűjtemény, a híres *Öreg Graduál* összeállítását, mely nyomtatásban már a Geleji püspöksége alatt, s tőle befejezve, 1636-ban jelent meg. (Irodalmi értékéről alább lesz szó.) Dajka halála után 1633. június 26. az enyedi zsinat egyhangúlag Gelejit választotta püspökké, távollétében s úgyszólván akarata ellen.

G. Katona élete

G. Katona püspöki működése

A püspöki széken nagy feladatok vártak rá. Erdélyben a református egyház uralmát és egységét komoly válságok fenyegették. Az unitarizmus és a szombatos felekezet folyton terjeszkedett, magában a reformált egyház kebelében is bomlasztó törekvések merültek föl, az Angliából és Hollandból haza került fiatal theologusok presbiteri és independens eszméket terjesztgettek. Geleji azonban nemcsak példás életű és kitünő pap volt, hanem eszes és erélyes egyházkormányzónak is bizonyúlt. Erős akaratával úrrá

Káldi György **arcképe.**

tette magát a helyzeten, az egyházban szoros rendet tartott, az ellenvéleményűeket részint szóvitákban és könyvekkel, részint hatalmi úton elnyomta s ebben szinte vak türelmetlenséget tanusított. Nagy hatása volt a fejedelemre is, kinek támogatásával nagy eredményeket ért el. A zsidózóktól és katholikusoktól számos egyházat elhódított, az unitáriusok terjeszkedésének gátot vetett, az episkopális rendszert pedig megerősítette. Célja érdekében az erőszakos eszközöktől sem riadt vissza s a lelkiismereti szabadság elnyomásától sem irtózott. Része volt az 1638-iki országgyűlés azon határozatának meghozatalában s végrehajtatásában, mely a zsidózók felekezetét eltörölte, híveit pedig megsentenciázta; a fanatizált nép egy szombatost megkövezett,

sokat sáncmunkára hurcoltak, jószágaikat elkobozták s mindegyiket kényszeríték, hogy a bevett vallásfelekezetek valamelyikére térjen át. A presbiteri és independens irány fő képviselőjét, a lelkes és merész Tolnai János pataki tanárt és társait nyolc évi küzdelem után az 1646-iki szathmári zsinaton megfosztatta hivataluktól, pártjokat összetörte vagy megfélemlítette. E zsinat megbizásából készíté a fennálló rendeletekből a Geleji-kánonok néven ismert egyházi törvénykönyvet, mely 1649-ben fejedelmi megerősítést nyert és korunkig fennállott. Élte folyására, működésére megelégedéssel tekintett vissza, csak azt fájlalta, hogy a gyermekek áldását megvonta tőle a gondviselés. 1649. decemberben halt meg, szép összeg megtakarított pénzt hagyva egyházának. »Volt ez igen hasznos ember, vigyázó és jó rendet tartani kivánó püspök, az eklézsiákat, oskolákat szaporgatta s híven megtartotta« — jellemzi Bod Péter.

Maga jegyezte meg, hogy könyveit hagyja maga után gyermekek helyett. Valóban az irodalmi vita terén is első bajnoka volt egyházának s hatalmas könyvekkel szállt szembe az ellenvéleményűekkel. Első volt ezek közt a ***Praeconium evangelicum*** két kötete, majdnem ezer-ezer ívrétű lapon (Gyulafejérvár 1638 és 1640) az egész évi vasár- és ünnepnapi evangéliumokat magyarázó prédikációk, számra 212, latin nyelven, nagyrészt polemikus tartalommal a zsidózók, unitáriusok, anabaptisták és katholikusok ellen. Legközelebbi művét az unitáriusok ellen intézte. E felekezet részéről ugyanis még pár évtizeddel előbb Enyedi György szuperintendens és Csanádi Pál kolozsvári tanár irodalmi harcot indítottak a szentháromság dogmája ellen írt munkáikkal. Csanádit már egyszer, 1617-ben Gyulafehérvártt, Bethlen Gábor és udvara jelenlétében tartott vitatkozáson elnémította Keserűi Dajka, azóta irodalmilag is többen feleltek az unitáriusoknak, de legtöbb készülettel és buzgósággal maga Geleji. Miután a zsidózókkal végzett, 1641-ben Kolozsvártt az unitáriusokkal rendezett nagy vitatkozást, melyen a fejedelem is megjelent családjával és egész udvarával; az unitáriusok részéről Csanádi vitte a szót; a lelkipásztorok, okúlva a szombatosok esetéből, nem mertek eljönni, csak az iskolatanítókat küldték, s így Gelejinek és Bisterfeldnek könnyű volt a diadal. E vitatkozáson előadott érveléséből támadt a ***Titkok titka*** című nagy, rendszeres cáfoló munkája, Enyedi György okoskodásai ellen, a szentháromság tanának védelmére, Rákóczi György fejedelemnek ajánlva. A könyv nagy theologiai jártasság műve, csúfondáros polemiával, pedáns dialektikával, az ó- és újtestamentumi tanúságok, példák, tekintélyek szabályszerű alkalmazásával dogmatikus tételekről, de morális eszmék nélkül. A mit ebben el nem mondott, s a mi mondani valója a többi felekezetek ellen is volt, mindazt ***Váltság titka*** című munkájába foglalta, mely három rengeteg nagy negyedrétű kötetben a váltság művét, tehát Krisztus eljövetelét, életét, szenvedéseit és megdicsőülését fejtegető kétszáz huszonnyolc prédikációból áll. Nem igazi, lelkesítő, szívemelő szentbeszédek ezek, hanem sivár polemiák, a szentírásból okoskodó, cáfolgató prédikációk

G. Katona prédikációi és polemikus munkái

a »tévelygők« ellen, nagy dialektikával, erélyes, szinte kopogó sarkú stílusban, de kevés erkölcsi emelkedéssel, melegséggel és érzéssel. Az isten iránti szeretet inkább a többi hitűekkel való vetélkedésben nyilatkozik. A nyelv bő és áradozó, gyökeres magyarságú, szemléletes, olykor drasztikus, eredeti kifejezésekben gazdag, halmozott jelzőivel, megrakott körmondataival nehézkes, kissé cikornyás és körmönfont, de erős és egyéni.

G. Katona magyar nyelvtana

E rengeteg könyveknél mai nap jóformán több érdekkel bír az a tizenkét levélnyi *Magyar grammatikátska*, melyet Geleji a Titkok titka után függesztett. E kis füzet módszerét második címe mutatja: »Avagy az igaz magyar irásban és szollásban kévántató néhány szükséges Observatiok, mellyeket irogatási és elmélkedési között, egyszer másszor eszében szedegetett, meg-jegyzegetett, és magyar munkájiban, főbb-képpen a Titkok-Titkaban követett is, és egyként a maga írásának és szollásának mentségére, s másként pedig a magyarságon kapdosó elmés ifjuságnak oktattatására, kibocsátott G. K. I.« stb. Azaz nem rendszeres grammatika, hanem egyes gyakorlati esetekből, többnyire nyelvbeli és írásbeli hibákból kiinduló s olykor elvi eredményekre vezető megfigyelések gyűjteménye, minden szoros rendszer nélkül, hatvanhat tételben (ilyen pl. a *ki* és *mely* különbsége). Legfontosabb e grammatikában a helyesírás etimologiai elvének felállítása, mely az addigi zavaros és inkább a kiejtés esetlegeitől függő helyesírással szemben elvi zsinórmértékül szolgált; csakhogy Gelejit túlzott következetessége hibás tételekre ragadta (pl. *nyelvekvel).* Ez újítással a magyar etimologizálást is megindította. Másik nevezetes kezdemény annak a nyelvújító tételnek a kimondása, hogy a meglevő képzések és összetételek analogiájára olyan új szókat alkothatunk, melyek a »község« előtt ismeretlenek és szokatlanok (pl. kegyestelen), s egy sereg tudományos műszót mindjárt maga alkot is: phantasia = *képzemény,* essentia: *magánlétel* v. *vagyonság* stb. Ilyen újításokkal munkáiban is sűrűn él.

Káldi György

Katholikus részen e korszak számos kiváló egyházi írója közt a jezsuita Káldi György az, a ki Pázmány mellett a legszükségesebb és legmaradandóbb művekkel ajándékozta meg egyházát és hazáját. Nagyszombatban, 1570-ben született, szegény nemes családból. Az egyházi rendbe lépett s előbb mint világi pap működött, huszonnyolc éves korában a jezsuita rendbe lépett át Rómában, a hol két évi növendéksége alatt olaszul is megtanúlt, úgy hogy négy nyelven prédikálhatott. Hazatértekor Erdélybe küldötték; Kolozsvártt, Székelyudvarhelytt és Gyulafehérvártt tanított, míg Bocskai fejedelem 1605 végén a rendet Erdélyből ki nem rekesztette. Gyulafehérvártt kezdte meg a biblia fordítását 1605. dec. 10-én s alig másfél év múlva, 1607. márc. 25-én már befejezte Olmützben, a hová Erdélyből menekűlt. A következő években sok költözés, hányatás várt reá. 1607-ben ismét Erdélyben volt, 1610-ben újolag menekűlnie kellett Brünnbe, majd a leobeni, gréci, bécsi kollégiumokban lakott és tanárkodott, s Bécsben 1612. május 27-én tette le negyedik fogadalmát. Grécben és Bécsben irogatta

jóval később kiadott vasárnapi prédikációit. Szerzete visszafogadásával 1615-ben hazatérvén, Nagyszombatban volt a kollégium első elöljárója, 1624-től pedig a nemes ifjak Pázmány-alapította nevelőintézetét igazgatta. Nagyszombati működésében Bethlen hadjárata kétszer is megzavarta. 1619-ben társaival együtt menekült a városból és csak 1621-ben térhetett vissza. 1623 novemberben ismét megszállta Bethlen hada a várost, de a fejedelem akaratából senkinek bántódása nem volt, sőt a szerzetesek több rendbeli figyelmet is tapasztaltak. Mikor decemberben tovább mozdúlt a sereg, rosszindulatú tanácsra Bethlen visszaküldött a városba s a kemény hidegben hegyeken, erdőkön át táborába hozatta a tanácsbeliek egy részét és a szerzeteseket. Ezek közt volt Káldi is, ki a fejedelemmel bátran szembeszállván, mind ezen tettéért, mind a polgárháborúért s a török szövetségért teljes két óra hosszáig szívreható ékesszólással feddette, úgy hogy társai életéért remegtek. Bethlent azonban megillette az erkölcsi bátorság, Káldit fejedelmi asztalához ültette, sőt ezer tallért ajándékozott neki a biblia mielőbbi kiadására, s társaival békében útnak eresztette; utóbb is mindig tisztelettel bánt vele. Káldit Pázmány 1629-ben saját kivánságára Pozsonyba helyezte át, hogy a jezsuiták új kollégiumát felépítse. Itt adta ki 1631-ben prédikációinak két kötetét, mely a kollégium nyomtató intézetében készült, s itt érte a halál folytonos munkálkodás közben 1634. okt. 30-án.

Káldi biblia-fordítása

A bibliának még 1606-ban készűlt fordítását, melynek kézirata a budapesti egyetem könyvtárában található, elöljárói kivánságára több tudós szakértővel közölte, s maga még egyszer alaposan átdolgozta és az egyházi főhatóságok engedélyével 1626-ban Bécsben kinyomatta. Címe: ***Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötűből magyarra fordította a Jésus alatt vitézkedő társaságbeli nagyszombati Káldi György Pap.*** Alakja ívrét. A kiadást Pázmány Péter »bőv költséggel«, Bethlen Gábor az említett ezer tallérral és a pozsonyi kincstár a galgóci harmincad jövedelméből száz magyar forinttal segítette. A fordítás kétségkívül legjobb biblia-magyarításunk. Ha gyorsan készűlt is, a »nonum prematur«-t kétszer is bőven megérte s olyan gyökeres igazításokon ment át, hogy az első kidolgozás kéziratára alig lehet a nyomtatott szövegben ráismerni. Ballagi Mór véleménye szerint Káldi használta a régi magyar bibliát és Heltaiét, tehát a történeti folytonosságot fentartá. Az ú. n. Vulgatát fordította, bő, tiszta és érett magyarsággal, meglepően könnyű folyású és numerózus mondatokban, melyek sokkal kedvesebben olvastatják magokat mint a Károli szövege. Érdekes az a támadás, melyet Káldi a vizsolyi biblia ellen intéz, a szent bibliához csatolt ***Oktató intésben a sz. Biblia felől.*** Védi a kath. egyháztól elfogadott szentírás hitelességét s vádolja Károlit, hogy nem az igaz bibliát adja a közönség kezébe, mert a szövegből elhagy, hozzátold, az értelmet csavarja. Káldi fordításának használatát Magyarországra nézve mindjárt Pázmány engedélyezte, s ez volt a magyar katholikusok hiteles szentírása egészen korunkig.

Káldi prédikációi

Élte alkonyán indította meg harmincnégy esztendő alatt különféle helyeken tartott szentbeszédeinek kiadását »a végre, hogy ha többé szerelmes hazámnak nyelvvel nem szolgálhatnék, írással szolgálnék«. A hazának úgyis nagy szüksége van efféle könyvekre, mert az igaz tanítók megfogytak és az egész keresztyénségben alig vagyon oly nemzetség, melynek oktatására és lelki épülésére kevesebb nyomtatott könyve legyen a maga nyelvén, mint a nemes magyar nemzetnek. Sokan, a kik hallgatták, buzdíták is e kiadásra, mert az írás messzibb terjed mint a szó, s egy időben sok helyen lehet foganatos. Külön kötetbe foglalta *Az Vasárnapokra való prédikácziók*at és külön *Az Innepekre való prédikácziók*at, de mindegyikből csak az első rész jelent meg, amaz Pázmánynak, ez gróf Esterházy Miklósnak ajánlva. E beszédek előnyösen különböznek Geleji prédikációitól abban, hogy magával a vallással foglalkoznak, nem más felekezetekkel, s morális céljuk és hitmagyarázó tartalmuk van, noha a morált inkább a bibliából és a példákból hozzák ki, mint az ember erkölcsi érzésének fölkeltésével. Oktató, felvilágosító, de nem vitázó beszédek, nagyobb szónoki lendület híján, teli a bibliából és régi írókból vett tanulságokkal és példákkal, igen folyékony, népszerű előadásban. Szerkezetök — általán hármas felosztással — világos, de különösen világos és változatos az előadás folyamatja; mondatai kerekdedek és hangzatosak, s Káldi nyelve közelebb jár a nép eszéhez, mint az eredeti prózájában is idegenszerű és jóval nehézkesebb Szencié. Bizonyára Káldi prózáját a gondolat önkéntes és természetes kifejezésére nézve ebben a korban nagyon jelesnek kell mondanunk.

27. Apácai Cseri János.

XVII. SZÁZAD NEMCSAK A MAGYAR KÖLTŐI tehetségnek örökbecsű megnyilatkozását s mai irodalmi nyelvünk előállását látja, hanem azt is, mint lesz irodalmunk, létezésünk óta most először, a nemzet szellemi életének egyetemes kifejezője, eszköze és emeltyűje. S maga e szellemi élet is sokrétű és változatos volt, a hazai és külföldi mozgalmakból egyaránt táplálkozott s az európai elme haladásával lépést tartott. Így tanúlt meg nyelvünk, mely azelőtt csak a szerelemnek édes versével játszott, fegyvert és vitézt énekleni; így tanúlt meg az isteni tudományért is bajt állani s élő szóval és szeges írással egyformán vitézkedni; így tanúlta meg végre, hogy egyéb nemzetek minket a tanúltságnak dolgában állandóan felül ne haladjanak, minden szép és hasznos tudományokat is a haza fiaival közleni.

Fölötte jellemző e korra és reánk magyarokra, hogy a midőn a tudomány irodalmunkban először föllép, nemzeti fontosságát hangsúlyozza. APÁCAI, az első magyar tudós, egyúttal nemzeti mívelődésünknek is első apostola. »Szerencsétlen nép — így szól — melyre a tudományok csak idegen nyelv által szivárkodnak«. S midőn ő egymaga önemésztő, fáradhatatlan munkásságával a »szerencsétlenség« bélyegét rólunk letörli s még fiatal kultúránk történetének egyik legtartalmasabb lapját megírja, egyúttal örök fenmaradást biztosít nevének s örök emlékezetet törekvésének.

Szegény jobbágy szülőktől 1625-ben született Apácán, a honnan előnevét vette.[1] Családi viszonyairól, testvéreiről, fejlődéséről keveset tudunk. Csak tizenhét éves korában kerül iskolába Kolozsvárra, majd Gyulafehérvárra megy, akkoriban a sárospataki mellett az ország leghíresebb kollégiumába. Itt később Geleji Katona, a híres református püspök, figyelmessé lesz reá s a huszonhárom éves ifjú egyháza költségén Hollandia főiskoláit látogathatja: Franekert, Leydent, Utrechtet, Harderwyket. Nagy nyelvismeretet Apácai élete

[1] Tanulókorában még a *Csere* nevet viselte, s Hollandiában nyomtatott nagy műve címlapján is ez áll: Apátzai Tsere János. Mióta azonban külföldről haza jön, állandóan és következetesen Cseri-t ír ő is, más is. »Johannes Chierj Apacius S. S. Theologiae Doctor« így találni nevét Kolozsvárt sajátkezűleg bejegyezve — és »Clar. Dno Johanni Cseri de Apácza« címe azon levélnek, melyet hozzá Lorántfi Zsuzsánna 1658 elején intéz.

szerez: érti a héber, arab, görög, latin, holland, francia és angol nyelvet; s miután három év múlva, 1651 április havában a theologia doktorává avatják, öt hónappal később, bár nincs állása, sem kilátása rá, megházasodik; neje Aletta (Adél) van der Maet, a kivel ennek szülővárosában, Utrechtben, telepedik le.

Miből élt, nem tudjuk. Hogy a teljesen ismeretlen huszonhat éves ifjút, ki a tudomány érdekében eddig még semmit sem tehetett, a híres utrechti egyetemen tanársággal kínálták volna meg, mi sem bizonyítja, de magában sem valószinű. Hihetőleg valamely nyomdánál korrektor volt, vagy magántanítással foglalkozott. Bizonyos, hogy midőn 1652 őszén az új püspök haza hívja, örömmel veszi a kilátást a biztos állásra — de örömmel azt is, hogy hazájának fog szolgálhatni. S mert a közelgő tél és családi körülmények miatt azonnal haza nem utazhatik, hogy a püspök ne nehezteljen késedelme miatt, és hogy »minden hazafiakkal megesmértetném azt, hogy hazámon kívül az időt hasznosan töltöttem s kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam«, már előbb latin nyelven megkezdett enciklopédiáját magyarul dolgozza ki, és még mielőtt befejezte volna, »a számomra küldetett úti költségnek egy részét (ámbár az nékem egyébre is kellett volna), minthogy más módom nem volt, a könyvnyomtatónak adám és így idő előtt ugyan, de mindazáltal az istennek segítségében bízván, kezdém a munkámat nyomtatni«. Ez 1653 elején történt s a könyvnek nagyobb fele — 487 oldalból 260 — ekkor tényleg el is készült.

A gyulafehérvári iskola

1653 augusztus 29-én érkezett Apácai feleségével, gyermekével és töredék munkájával Gyulafehérvárra. Ezt a napot, mint egy régi följegyzésben olvassuk, holtig megbőjtölte. Az intézet ekkor itt egy két csoportra oszló előkészítő vagy *elemi* iskolából, egy négyosztályú *gimnázium*ból s egy *akadémiai* tanfolyamból állott. Az elsőben két segédtanító (collaborator) tanított; a középsőben négy tanító (rector); a felsőben egyetlen tanár. Apácai a gimnázium második, poetikai, osztályának lett tanítója. Évi jövedelme érdekesen jellemzi a kort és viszonyait; fizetése volt 250 forint készpénz, 28 köböl búza, 3 disznó, 15 bárány, rajméz és 16 forint értékű fa, a mi összesen szintén 65—70 forintot tett. Három tanítótársa ugyanennyit kapott, a kollégium egyetlen tanára — ekkor a híres Bisterfeld — ellenben 1800 forint fizetést húzott. Látnivaló, Apácai állása épen nem volt előkelő.

Apácai székfoglaló beszéde

Tanítói állását *De studio sapientiae,* a bölcseség tanulásáról, című latin nyelvű értekezésével foglalta el. »Inkább a köny, mint a szónoklat illik hozzám, midőn a magyar nemzet örök gyalázatára elfordúlt szemekkel, de kénytelen vagyok nézni a nyomorúltság, a szégyenletes tudatlanság s tehetetlenség roppant tengerét, mi által el lőn érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önként, aluszékonyságunk, tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükségeinket, szegénységünket«. S mi ez élénken kiszínezett visszás állapotok szülő oka? Az, hogy a hazai iskolák mind rosszul vannak szervezve, maga a gyula-

Kartársai a tték észre és esedést, mely ő nemcsak erejét, elméje ól szervezett nek az iskola művét is az nára készült

Az Encyclopaedia méltatása

drét, hogy a *aedia. Azaz, és magyar* őszóban pon-

a logikában, rásaival való nál vagy épen ig tudja jól zen meglepő élkül szűköl-, még pedig rel Descartes őn még sem atokról — s Copernicust, nyelven, oly merészkedtek. diában meg-érlett meg a először az

9

ntük volt Barcsy uram Altal hogy
ogs Püspök uramk hogy Rendeltünk
lahoz ezer Forintot Az Barsony [illegible]
onyi Privatus diakkoknak ezer forin
k, Azon kiuül atöbit azt is ide rendel
ny oscolihoz. ugy hogy a[illegible] Bizonyos
nk [illegible] an gondot mint hogy
gy az jövendöök is avalie [illegible]
k az tezik hogy szolot [illegible] magok
[illegible] mely magat de az [illegible] gyakorta
[illegible] jo [illegible]
[illegible] in monostor —
[illegible]

fehérvári is. S részletes tervet ajál a gyökeres javításra. Kartársai a kezdő fellépésében csak a szerénytelenséget látták, de nem vették észre és nem méltányolták azt az igaz buzgóságot, azt a rajongó lelkesedést, mely őt nagy céljáért: az iskola reformjáért eltölti. Ennek áldozza ő nemcsak tüzes lelke minden hevületét, hanem egész törhetetlen munkaerejét, elméje minden gondját, gondolatját. Apácai tudós és tanító, ki a jól szervezett iskola útján akar tudományt és nemzeti kultúrát terjeszteni, kinek az iskola állami és társadalmi tényező a nemzetiség emelésére. Nagy művét is az iskolának írta; nem egyéb az, mint a magyar ifjúság számára készűlt tankönyv a tudás összes ágairól.

E könyv 1655-ben jelent meg. Formája kis nyolcadrét, hogy a tanuló kényelmesen zsebre dughassa. Címe: *Magyar Encyclopaedia. Azaz, minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra botsátása. Apátzai Tsere János által.* Az előszóban pon- Az Encyclopaedia méltatása

A gyulafehervári kollégium.

tosan és lelkiismeretesen fölsorolja, kit követett a metafizikában, a logikában, a geometriában, a fizikában, az astronomiában stb. s a forrásaival való összevetések igazolják a saját állítását: többnyire kivonatot csinál vagy épen szóról-szóra fordít. Nagyobb baj, hogy forrásait nem mindig tudja jól megválogatni: középkort és újkort, tudást és babonát egészen meglepő elfogulatlansággal sorol egymás mellé az ő mohó, de kritika nélkül szűkölködő tudásvágya. Mindazáltal joggal büszkeségünk e könyv, még pedig általános európai és szorosan nemzeti szempontból: öt évvel Descartes halála után ismerteti már nálunk Apácai az új filozofiát, midőn még sem Olasz-, sem Angolország nem hallott a korszakos gondolatokról — s magyarul szólaltatja meg Ramust és Amesiust, Regiust és Copernicust, Schnelliust és Scriboniust, a tudomány minden ágát nemzeti nyelven, oly időben, mikor hasonló vállalkozásra még a németek sem merészkedtek. Azt teszi ő, a mit tizenhat évvel ezelőtt ugyancsak Hollandiában megjelent: *Discours de la méthode* című művével Descartes kisérlett meg a francia nyelvre nézve, melyet a nagy filozofus 1637-ben tesz először az

elvont gondolkodás eszközévé. De míg ez a nyelv erejét, tömörségét, hajlékonyságát, hogy úgy mondjuk, csak nagyjában teszi győzelmes próbára, Apácai egyformán bámulandó merészséggel és sikerrel a tudomány összes ágainak egész terminologiáját igyekszik megteremteni. E nemzeti oldala az ő nagy kezdeményének marad örök dicsősége. Szinte bámúljuk, mennyi erő és simulékonyság, mennyi kifejező és árnyékló tehetség van nyelvében. Konkrétre és elvontra, fogalmakra és viszonyaikra annyi a szava és fordulata, hogy nyelvtehetség dolgában egyenesen Balassi és Pázmány mellé helyezhetjük. De míg amazoknak voltak előzőik, még pedig tárgy és nyelv dolgában egyaránt, Apácai — és ebben nagyobb mindkettőnél — minden közvetítés és előkészítés nélkül honosítja meg irodalmunkban a tudományt és teremti meg hozzá az alkalmas nyelvet. Könyvének tartalma már akkor sem állott mindenben európai színvonalon, a midőn megírta, de könyvének nyelve ma is megérdemli nemcsak a csodáló elismerést, hanem a beható tanúlmányt.

Az Encyclopaedia tartalma

Az *Encyclopaedia* tizenegy részből áll és a (latin, görög, héber s tán még arab) grammatikát és a retorikát kivéve — melyek hihetőleg a tervezett, de el nem készűlt 12. résznek tették volna tartalmát — az akkori tudomány összes ágaira kiterjed. Az első rész ***a tudománynak kezdetiről*** ötödfél lapon Descartes alapelveit fejtegeti: »Magával ellenkeznék, ha azt vélnők, hogy a' mi gondolkodik, azonba hogy gondolkodik, ne légyen. Minekokáért ez: Én gondolkodom, azért vagyok; minden megtudható dolgok között legelsőbb és bizonyossab. Holott a gondolkodáson értetnek mind azok, mellyek mű tudtunkra lésznek bennűnk: és így nem tsak az értés, akarás, képzés, hanem az érzés is annyit tészen itt mint a' gondolkodás«. Istenről való fogalmunk bizonyítja Isten létét: »Igy azért az Isten bennűnk találtatott képzése felől ha megkérdjűk magunkat, honnan legyen mű bennűnk; oly megmérsékelhetetlen tőkéletességet találunk abban, ha jól gondolkozunk felőlle, hogy lehetetlen legyen tellyességgel annak mástól belénk oltattatása, hanem tsak attól a' kiben minden tőkélletességnek tellyessége vagyon, azaz az voltaképpen levő véghetetlen Istentől«. A tévedés előáll »mikor ha valamit elégségesképpen nem értűnk is, rólla itéletet tészünk«. A természeti testes dolgok létezése felől kételkedhetünk ugyan, de azért valójában léteznek. »Mert akárminek érzése is oly dologtól ered mű bennűnk, mely a' mű elménktő kűlőmbőz«. Filozofiával foglalkozik még a következő két rész, mely 22 oldalon a logikát és dialektikát tárgyalja Ramus és Amesius: a humanista és a theologus művei alapján. Már forrásainak ily megválasztása mutatja, hogy Apácai távolról sem volt filozofiai fő, a mint nem is volt filozofus, sem általában bármiben is önálló szaktudós: mint a gyulafehérvári nagyhirű Alstedius, vagy a most vele együtt működő Bisterfeld, ő is enciklopedista volt, kinek a theologia volt szaktanúlmánya.

A következő két rész mathematikával és geometriával foglalkozik; a hatodik ***az égi dolgokról,*** astronomiáról értekezik. A hetedik ***a főld***

dolgokról a négy elem — föld, víz, levegő ég és tűz — fonalán adja elő a különböző tudományrészeket, érdekesen s önmagát és tudását jellemzően emlékezvén meg, a hol csak lehet, hazájáról és ennek nevezetességeiről. Így midőn Európa napkeleti részeit fölsorolja: »Felső és alsó Magyarország, Erdély (szegény hazám vallyon mikor látlak!), Dácia, Mysia, Rátz és Görög ország«. Majd áttér a hegyekre: »Amerikában Popoc Ampeche, Syriaban Lybanus, Hermon. Erdélyben a' Fogarasi havasok; ugyan itt Fejérvárhoz nem messze a' Kecskekő, Bartzában a' Kotla, Vargyas mellett a' Tsudakő, melynek az oldalában egy nagy kerekded lik vagyon, kire nehezen hághatni fel és osztán oda bé rettenetes üregek vagynak, 's denevéreknek sokasága; egynehány óráig jártam tizeneggyed magammal gyertyáknál benne, de végét soha nem érhettük; sok emlékezetre méltó dolgokat láttam benne«. Megjegyzendő, hogy Magyarország egyetlen hegyének sem tudott helyet szorítani. Áttér a vizekre s a nevezetesb forrásokról szól: »Német Országban sok jó savanyó (bor) vizek vannak; mint Erdélybennis, kik közül az Erdő vidékiek legnevezetesebbek, mellyek mellet a' b. e. és mindenfelé tündöklő hirü nevü Bethlen Gábor, halála előtt nem sockal Medicusi tanátsaikból három holnapig mulatott«. Itt magyarázza a színeket, a hangokat és zenét, meteorologiát, anatomiát, fiziologiát stb. E helyütt fordúl elő a következő mondata is: »A' hét bokor inak különböző hasznait ime két versben foglalva vehedd eszedbe:

Lát az elő, mozdít szemet a' más, harmada kóstol
S a' negyed, hall az ötöd, vándor hatodik, heted a nyelv.

Holott a' hatodik vándornak mondatik, mivel sok felé szolgál.«

MAGYAR
ENCYCLOPÆDIA.
Az az
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Böltsességnek szep rendbe foglalása ès Magyar nyelven világra botsátása.
APATZAI TSERE JANOS
által.
SENEC. 64. EPIST.
Etsi omnia a veteribus inventa essent: hoc tamen semper novum erit, usus & inventorum ab aliis scientia & dispositio.

ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOANNIS à WAESBERGE, [illegible] Ia C LIII.

Apácai Encyclopaediájának címlapja. (Utrecht, 1653.)

Az Encyclopaedia tartalma

A nyolcadik rész *a csinálmányokról* értekezik, melyeket különböző szempontok szerint sorol föl, a közelebbi részletek iránt is érdeklődőket ekkor még Sárospatakon működő nagy kortársának, Comeniusnak *Aranyas Ajtajá*ra utalván. Szól a város és várépítésről, majd a nevezetesebb városokat sorolja fel névszerint, legtöbbet Belgiuméi közül. Midőn Trajectomot (Utrechtet) említi, oda teszi zárjel közé: »holott az ő mind a' többi felett való kiességére nézve tsaknem öt egész esztendeje már hogy lakom« — a mi persze nem értendő szószerint. Magyarország városai ezek: Buda, Székes Fejérvár, Esztergom, Nándor Fejérvár, Kassa; az erős várak penig Veszprim, Sziget, Komárom, Győr. Erdélyben: Fejérvár (az Erdélyi fejedelem lakó hellye), Kolosvár, Szeben, Brassó. Külön pontban szól azután »Az fővebb Academiák«-ról. Melyek vannak Angliában, Scotiában, Hispaniában stb. következik: »11. Erdélyben a' Fejérvári (ha lábra állhatna), Kolosvári. 12. Magyarországba a' Váradi, Pataki, Debreceni. Noha mind az Erdélyi 's mind a' Magyarországiak Oskolák inkább mint Académiák.«

A hátralévő három részben a történetet, ethikát és theologiát adja elő. Az iskolaszervezés, a tanítás és nevelés minden részlete kiválóan érdekli. Az »anyai scholák«-ra különös súlyt vet, »tartások s fel állatások oly szükséges, hogy valamely országban, tartományban s városban nintsen, meg tsalhatatlan jele, hogy az az ország, tartomány és a' város a' temérdeki tudatlanságnak tengerébe borult bé 's Isten országától is messze vagyon. Minekokáért szintén ollyan szükséges a' keresztyén 's hazáját igazán szerető fejedelmeknek effélét állatniok, mint más féle (deák) Scholákat, holott azoknak is az a' fundamentomok.« Részletes tervet ad egy jó iskola képéről, melyhez legalább hét tanító személy kívántatik s melynek hét classisa legyen; az első osztályban a latin nyelvet tanítanák, a többiben a hat ars-t, mindenik classisban mást-mást: grammatikát, retorikát, logikát, mathematikát, fizikát, theologiát. »Bizony ha tsak így lenne is, hamar világot látnánk és lerázhatnók nyakunkból ama' meg mondhatatlan gyalázatot, mely miá más nemzetségeknek tsudáivá és tsúfjivá lettünk volt; meg kűssebithetnők penig a tanulni idegen Országokra járásunk miá esett rettenetes nagy summát, ugymint kik szegén hazánkból három esztendők alatt ki takarítunk 18000 tallért, azonba penig ugyantsak ott fentereg a Magyarság, a' mely sárban nagy költésse előt volt«.

Apácai nyilvános vitatkozása

Kortársai az *Encyclopaediát* nem méltatták. A tudománykedvelő fejedelem sem vette észre, s midőn Bisterfeld helyébe más tanár kell, Apácaira nem is gondol — mert mint tanítványa, Bethlen Miklós, Önéletírásában írja: »Abban az időben a szegény magyarok, kivált Erdélyben, úgy hitték, hogy ha nem német s plundrában nem jár, nem lehet tudós ember« — hanem Basiret hívja meg, a kivégzett angol király volt udvari papját. Ez csakhamar ellensége lett Apácainak, a kit cartesianizmusa és az Erdélyben akkoriban meglehetősen elterjedt presbiterianizmushoz ragaszkodása egyaránt gyanússá tettek előtte. Basire a fejedelemmel együtt 1655. szep-

tember 24-én vizsgálatot tartott az új tanév elején az iskolában s ez alkalommal történt meg köztük az emlékezetes összeütközés. Basire megtámadta a presbiterianizmust, mire Apácai azzal válaszolt, hogy okai oly selejtesek, hogy minden középszerű presbiteriánus könnyen megcáfolhatná. Erre II. Rákóczi György parancsot adott, hogy ezt az ellenfelek azonnal megtartandó nyilvános vitatkozáson döntsék el. Hiába szabadkozott most már Apácai, hogy ily fontos ügyre nem készült el eléggé: a vitatkozás megtörtént s Apácai teljes vereségével végződött. »De isten engem úgy segéljen — fakadt ki ekkor a fejedelem — Apácai uram, a Medgyesi-presbitériumot a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a toronyból hányatom le!« A fejedelem megfosztotta állásától s midőn Lorántfi Zsuzsánna Patakra akarta tanítónak hívni, Rákóczi ellenezte: »nem illik ilyen embernek javán így munkálódni«. A püspök azt ajánlotta neki, kövesse meg Basiret s adjon reverzálist. Apácai egyiket sem cselekedte s a következő évben a sokkal kisebb rangú kolozsvári iskolába helyezték át.

Itt 1656. november 20-án foglalta el állását. »Ha az alumnia a deákokat — írja Bethlen Miklós gróf — és engemet az atyám ott (Gyulafehérvárt) nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvárra Apácaihoz mentünk volna«. Itt is nagy hatással volt tanítványaira. Az iskola részére az ő kedvéért tett Lorántfi Zsuzsánna ezerforintos alapítványt s Barcsaytól is ő nyerte ki tíz tanuló ingyenes köztartására a *cameraticum beneficiumot*. E fejedelemhez fordúlt 1658 végén nagy tervével: ***A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája*** felől. Ugyanez évben dúlja fel a tatár Fehérvárt és híres iskoláját s Barcsay sem ér rá Apácai tervével foglalkozni. Erdély hanyatlik s nagy fia fenszárnyaló törekvéseinek véget vet a kora halál: 1659 december 31-én éjjel Apácai meghal sorvadásban, 35 éves korában. **Apácai Kolozsvárott**

Rövid életet élt, de halhatatlant.

28. A XVII. század történetirodalma.

E SZÁZAD TÖRTÉNETIRODALMA ép oly gazdag és változatos, mint a minő gazdag változatos eseményekben maga a század. A vallásos és politikai szabadságért vívott küzdelmek, az erdélyi fejedelmek törekvései és a török harcok körükbe vontak minden társadalmi osztályt. Alig volt vidéke az országnak, melyben a sűrű változások, a szörnyű dúlások s a felekezetek kíméletlen háborúja ne éreztették volna hatásukat mindenütt, a főúr kastélyától a legszegényebb tűzhelyig. Innen az általános és mély érdeklődés az egykorú események iránt. Az egyszerű városi lakos, kit rendes körülmények közt csak a bírák választása, a gabona és a gyümölcs ára, a város épülése és a saját családjának gyarapodása érdekelt volna, most ugyancsak számba veszi a mérkőző pártok erejét s latolgatja a küzdelem eshetőségeit, mert nem csupán lelkiismeretének békéje forog kérdésben, hanem egyéni biztossága is. Némelyik hajlott korában leírja, hogy mit szenvedett, látott és hallott, csak úgy, mint néhány főúr és köznemes. És még az is, kit a tudós nevelés és ambició mesterségesebb szerkezetre vagy épen a latin nyelv használatára késztetnek, örömest foglalkozik a saját korával, vagy ha a múlt történetét tárgyalja is, nem akarja tagadni, hogy műve bizonyos érzelmi kapcsolatban van korának eseményeivel.

Bethlen Farkas

Különösen áll ez BETHLEN FARKASról. A nevezetes történetíró atyja, Ferenc, tudós ember és előkelő államférfiú volt, ki Kemény János hugát vette nőül. Bethlen Farkas I. Rákóczi György uralkodása alatt született (1639), tizenöt éves korában már befejezte iskoláztatását s még fiatal ember volt, midőn a lengyelországi hadjárat után a fejedelmek versenygése közben már szerepet játszott. Keményhez csatlakozott, de tulajdonkép Apafi alatt emelkedett rangra és jelentőségre. 1675 óta Bethlen Jánost, a beteg kancellárt, helyettesíti hivatalában s annak halála után 1678 áprilisában őt választják kancellárrá. Igen nevezetes szolgálatot tett Erdélynek, midőn 1678-ban Béldi Pálnak a portára menekülésekor az erdélyi követség élén meghiúsította a menekült főúr veszedelmes törekvéseit. De rövid ideig viselte a kancellári hivatalt, mert 1679. végén már meghalt. Mint Bethlen Miklós írja: »Élete, szerencséje, becsületi legszebb virágában hala meg. Az erdélyi főrend között termete, ábrázatjára nézve merő Absolon«.

Nagy munkájában Erdély történetének elbeszélését a mohácsi vészen kezdi és az 1609-iki évvel végzi. Bizonyos, hogy folytatni akarta művét; mint maga írja: »Kellett volna Hazánk Historiáját tovább is vinni... Vigye, a ki érkezik s hazáját szereti. Tőlem már nyughatik; megfosztottak ahhoz való időmtől a terhes hivatalok.« Nem üres szó nála az, hogy »ki hazáját szereti«. Bizonyos hazafias célzata van munkájának. Nagy történeti képben akarta kortársainak megmutatni, hogy »a mi egyenetlenségünk a török dühének tápláléka és hatalmának növelése«. Örökös kár, hogy nem folytatta az elbeszélést a saját koráig. Annyi igazságszeretet, mérséklet és türelmesség jellemzi művét, hogy ama szenvedélyes pártharcok koráról, melyet átélt, tőle várhattuk volna a legtárgyilagosabb rajzot. Bethlen Farkas tört. munkája

Bármily szép latinsággal írta művét s bármily világosan csoportosította benne majdnem egy évszázad eseményeit, a munka főérdemét mégis az anyag gazdagságában kell keresnünk. Bámulatos szorgalommal gyűjtötte össze a XVI. század forrásait, melyek még munkájának megjelenése után is nagyrészt kéziratban maradtak vagy épen ismeretlenek voltak. Sokszor találkozunk munkájában az ily hivatkozásokkal: mint Istvánfi, Brutus, Szamosközy, Gyulafi stb. írják, de néha hivatkozás nélkül is idéz egyes részleteket. Maga is mondja előszavában, hogy a köveket és a fát másoktól vette, de az épület szerkezete és formája az övé. Azonban e szerkezet eltérő attól, a minőt ma megszoktunk, mert néha inkább átveszi, semmint feldolgozná forrásait. Általában bizonyos eklekticizmus jellemzi történetírását. Midőn el akarja beszélni Báthori Zsigmond 1594-iki vérengzését, megvallja, hogy a történetírók különböző előadása miatt ez elbeszélés nagy nehézségekbe ütközik. Némelyek — úgymond — Zsigmondot vádolják, mások pedig a kivégzett főurakat. Már pedig ő nem akarja a vétkeseket felmenteni, de gyűlöletet sem érez oly emberek ellen, kiket soha sem ismert. Azért úgy gondolja, hogy legjobban cselekszik ha egyszerűen egymás mellé állítja a vádlók és a védők előadását. S így Bethlen a történetírói tárgyilagosságot egészen az itéletről való lemondásig viszi oly esetben is, hol azt várhattuk volna, hogy a források vizsgálatából nyert benyomásainak bizonyos kifejezést adjon.

Különös viszontagságai voltak Bethlen munkájának. Testvére a XVII. század végén kinyomatta egy részét, de félbenhagyta a nyomtatást politikai okok és másnemű nehézségek miatt. Csak a múlt század végén adta ki Benkő az egész művet. Sokan azt állították, hogy a munkát nem is Bethlen írta, hanem két, nála tartózkodó lengyel menekült, kik közől az egyik, Grondski, maga is történetíró volt és a két Bethlen munkájából valami kompilációt állított össze. Most már e nézet tarthatatlan, mióta Szilágyi Sándor alaposan megcáfolta ***Erdély Irodalomtörténete*** című munkájában.

Sokkal határozottabb írói és államférfiú egyéniség a család másik ágából származó Bethlen János. 1613-ban született s hatvanhatodik évében halt meg. Ismerte Bethlen Gábort, hivatalt viselt I. Rákóczi György alatt, Bethlen János

II. Rákóczi György 1656-iki hadjáratában a Krakkóban maradt őrség volt gondjaira bizva. Ezután Barcsai pártjához szegődött, csak kelletlenül ment át Kemény táborába s Apafi kancellárja lett egészen 1675-ig, midőn betegsége miatt helyettesíteni kellett. Az 1657-iki szerencsétlen hadjárat óta mélyen meggyökerezett lelkében az aggodalom Erdély sorsa miatt. Úgy hitte, hogy hazája menthetetlenül ki van szolgáltatva a török hatalomnak, s hogy minden lépés, mely a portát ingerelheti, nagy veszedelemmel jár. Azért csatlakozott Barcsaihoz, kinek cséľcsap könnyelműségét igen jól ismerte s azért nem akart eleinte Keményhez állani, noha az erdélyi főurak közt őt tartotta a legeszesebbnek s a legkiválóbbnak. Teleki 1672-iki kirohanása óta igen elégületlen volt Apafi tanácsosaival és politikájával. És az akkori ellenzéknek egyik tagját sem vezérelte oly tisztán az elvi szempont, mint Bethlen Jánost. Ismeretes volt elégületlensége, de azért igazságtalanul keserítették el utolsó éveit politikai üldözéssel.

Bethlen János két munkája

Két munkát írt. A ***Commentarii de Rebus Transilvanicis***ben Erdély történetét Bethlen Gábor halálától az 1663-iki háború kitöréséig beszéli el. Ez a könyve még 1663-ban jelent meg, több kiadást ért s Tröster németre fordította. De másik könyve, a ***Historia Rerum Transilvanicarum***, mely az előbbi munka végén félbenhagyott elbeszélést az 1673-ik évig folytatja, csak a múlt században jelent meg, igen hibásan, Horányi kiadásában. Első műve kerek kompozició és gondosan van írva. Egész 1657-ig elbeszélése csak futólagos, de azután igen részletessé válik. Könyvét nem csupán irói ambicióból írta: az európai közönség kezébe Erdély szerencsétlenségének hiteles leírását akarta adni, figyelmeztetve a békében élő idegent, hogy Erdély pusztulása a szomszédos nemzetek romlását is maga után vonná. Másik munkája stílben és szerkezetben egyenlőtlen, nem egészen kidolgozott, inkább »történeti naplója egy államférfiúnak«, mint Szilágyi mondja. Bethlen sok okiratot közöl és titkos tanácskozásokról s tervekről tudósít igen megbízható tudomása alapján. Azért oly becses forrásművek könyvei, melyek nélkül az ellenfejedelmek koráról s Apafi uralkodásának első éveiről jóval hézagosabb ismereteink volnának. Különös mestere a szövevényes alkudozások s a politikai hangulatok leirásának. Fukar szavú a jellemzésben, de elbeszélése által domborítja ki a jellemeket. Olykor dicsér is, hanem általában bizonyos keserűséggel ítéli meg az embereket. Nincs hőse könyveinek, valami nyomasztó fatalizmus érzetével írja történetét. Nem szereti a Rákócziakat, kiemeli Barcsai állhatatlanságát s gyöngeségét, és noha dicséri Kemény eszességét, élénk világításban tünteti föl kegyetlenségét is. Benkő Bethlent »Erdély Tacitus«-ának nevezi s ez a dicséret nagyon jól esett volna történetírónknak. Úgy látszik, hogy Tacitus volt legkedvesebb írója, mit nemcsak egyes fordulatai mutatnak, hanem az is, hogy az Annales színezését átviszi a maga korszakának rajzára. I. Rákóczi György koránál ki is mondja, hogy »az emberek gyilkolását ha kiveszed, azt vélnéd, hogy Tiberius Cornelius Tacitus kora tért

GABRIEL BETHLEN, D.G. TRANSSILVANIÆ PRINCEPS, PARTIUM VN-
GARIÆ REGNI DOMINUS ET SICULORUM COMES. &c:
CONSILIO FIRMATA DEI: Dux inclyte BETHLEN,
Symbolon hoc magni muneris instar habes
Consilijs, veluti sapiens Dux, utere sanis,
Omnis et in tuto summa salutis erit

E. Kyser exc: D.M.C.B

Bethlen Gábor fejedelem arcképe.

vissza«. De még feltünőbb ez átvitel, midőn az 1672-iki országgyűléshez ér, melyen az erdélyi rendek zúgolódtak Teleki kirohanásának várható következményei miatt. Először szokott művészetével írja le a rendek egyes csoportjainak hangulatát; majd midőn elmondja, hogy a dolog Teleki javára dőlt el, a mi nagyon kevéssé tetszett Bethlennek, a következőket teszi hozzá: »S láthattad volna, olvasóm, hogy mint rohantak a gyűlés végén a levélvivők Kővár felé, mert mindenki sietett dicsekedni Teleki előtt, hogy minő hű szolgálatokat tett érdekében, úgy annyira, hogy maga Teleki is sokallotta e hitvány szolgai engedelmességet. De a legöregebb tanácsúr, Bánfi Zsigmond, hogy Teleki legőszintébb barátjának mutassa magát, maga sietett Telekihez, noha igen rosszul volt s félholtan vitték Kővárba, hol napokon át ágyban fekvő beteg volt«. Itt bizonyára nagyítás van a dologban. Igaz, hogy Bethlen elbeszéléseinek mindig van valami tényleges alapja, de itt észrevehető, hogy Teleki imperatori palástot kapott, s hogy előtte az erdélyi tanácsurak a szolgalelkű senatorok szerepében lépnek fel.

Révay a szent koronáról

Erdélyből az ország nyugoti határára s az akkori politikai élet egészen más körébe vezet Révay Péter neve. Régi családból származó főúr volt, ki résztvett a tizenöt éves török háborúban s Rudolf és II. Mátyás alatt a tanácsteremben a legelőkelőbbek közt foglalt helyet. II. Mátyás a négy jelölt közül Révay Pétert nevezte ki koronaőrnek Pálffy Istvánnal együtt. Nem ok nélkül mondották róla, hogy kétszeres őre volt a koronának, mert nemcsak önfeláldozó buzgalommal járt el hivatalában »tizennégy évig és holta napjáig«, hanem fürkészte is a reá bizott kincs történetét s védelmezte szentségét az avatatlan támadások ellen. Akadtak írók, mint például Tubero, kik babonásnak nevezték a magyarok tiszteletét a szent korona iránt. E kicsinylő hang nagyon rosszul esett Révaynak, s főúr létére nem átallott tollat fogni a bántalmazott korona védelmére, hiszen — úgymond — az irodalom és a történet tanúlmánya annyira díszére válik még a fejedelmi férfiúnak is, hogy nélküle nem tarthatjuk sem igazi férfiúnak, sem igazi fejedelemnek. 1613-ban adta ki ***Brevis Commentarius de Sacra Corona Regni Hungariae*** című művét Augsburgban. Midőn munkáját átnézte, szükségét érezte kibővítésének s így keletkezett a ***De monarchia et sacra corona Regni Hungariae*** című könyve, mely csak halála után jelent meg. (1659.) Eredetileg a magyar történet rövid kompendiumában akarta kimutatni, hogy méltán nevezik a szent koronát angyalinak, szentnek és apostolinak. Másik munkájában, mely az elsőnek csak bő átdolgozása, nem ejti el eredeti célját, hanem már Magyarország kidolgozottabb történetét adja a legrégibb időktől II. Ferdinánd koráig. Protestáns volt, de a mellett lelkes híve az osztrák háznak s inkább csak kénytelenségből csatlakozott Bethlenhez. A szent korona hagyományos tisztelete nála rajongó miszticizmussá fokozódik. Valami titkos magikus erőt, büntető és jutalmazó hatalmat tulajdonít a koronának. Politikai érzelmei

I. Rákóczi György fejedelem arcképe.

sokszor előtörnek történeti elbeszélése közben. Ajánlja a békés eljárást vallási ügyekben és a törökkel való szövetség kárhozatosságát hirdeti. A régibb századokra nézve Thuróczit és Bonfiniust használja, de már a mohácsi vész után mind önállóbbá lesz, feljegyzéseket értékesít, vagy oly eseményeket beszél el, a melyekben neki is része volt. Műve a legjobb általános magyar történet a XVII. században; Bethlen Farkas is felhasználta.

Kisebb deák történetírók

Bizonyára Révay folyékony latinságára is gondol Mindszenti páter, midőn azt mondja, hogy a *Monarchia* többet ér Nadányi *Florus*ánál. Nadányi János, ki nagyenyedi tanár volt, Amsterdamban 1663-ban adott ki egy *Florus Hungaricus* című művet. Akkor tájban voltak francia, angol, dán s német Florusok is, Annaeus Florus történetíró emlékének tiszteletére. Nadányi a legrégibb időktől kezdve I. Lipót koráig tárgyalja a magyar történetet szorgalmas, és némi kritikai törekvésre mutató, de általában színtelen kompendiumában.

Kéry János, ki mint váci püspök halt meg 1685-ben, *Martis Turcici Ferocia* című könyvét Pozsonyban adta ki 1672-ben. A vasvári békével végződő háború történetét beszéli el benne igen szónokiasan és igen bőven. A Nádasdy Ferencnek tulajdonított *Mausoleum Regum Ungariae* (1664.) című illusztrált könyv a magyar vezérek és királyok életéről elmélkedik, rhetori ügyességet mutatva. Meg kell még említenünk Bojti Gáspárt, ki Bethlen Gábor költségén tanúlt, s udvari történetírója és a fehérvár ikáptalan rekvizitora volt. Tizenkét könyvet írt Bethlen történetéről, de csak három maradt meg belőlök. Bojti nagy tisztelője a fejedelemnek, az ókori történetírókat utánozza, de igen jól van értesűlve s azért művének töredéke Bethlen ifjúságának történetére nézve igen értékes.

Szalárdi Siralmas krónikája

A magyarul író történetírók közt első helyen kell említenünk Szalárdi Jánost. Magyarországi születésű volt s külföldi egyetemeket is látogatott. Maga beszéli, hogy még igen ifjú korában neveztetett ki 1634-ben a fehérvári levéltár egyik konzervátorává. Később adományokat s jobb hivatalt kapott és mint főpénztárnok halt meg 1666-ban.

Több ízben panaszolja munkájában, hogy a magyar nemzet között eleitől fogva »a meglött dolgoknak megiratása csak semmibe hajtattak volna; a mely dolgok megirattak volt is, a pad alá hajítatván, a porban hevertetnek; jó ló, avagy egy jó vendégség a népnek külső és belső épületinél nagyobbnak tartatván«. Azért írja meg *Siralmas Magyar Krónikájának* kilenc könyvét a »következő posteritásnak megintetésekre és oktatásokra« 1662-ben. Meg akarja mutatni, mint »egy tükörben«, hogy kiknek a könnyelműsége sodorta az országot virágzó állapotjából a legnagyobb nyomorba. János király korán kezdi és egészen I. Rákóczi Györgyig valóban »rövidségre is igyekezik pennája«, mint kezdetben igérte. Hanem azután elfelejti igéretét, mindig bővebben önti a szót, mennél közelebb jut az 1662-ik évhez. És ez jól is van így, mert az ő naiv bőségében több örömünk telik, mint néhány kortársa száraz rövidségében. Műve nagy

becsű mint történeti emlék, mert Szalárdi sokat látott és hallott, okiratokat is forgatott, s bizonyos okos átnézete van a dolgok összefüggéséről. Valami prédikátori és tudákos színe van előadásának, hanem a mellett kedvét leli az elbeszélésben s a leírásban is, és noha nehézkesek mondatai, tőről metszett magyarságát nem könnyen únjuk meg. Mennyi részletet tartott meg számunkra, minőkkel más történetírók, kiknek figyelmét a nagy politika inkább elfoglalja, nem törődnek annyit. Legjobban szereti I. Rákóczi Györgyöt, noha rövidebben tárgyalja korát mint a fiáét, mi igen természetes, hiszen ez a kor még nem tartozik a »siralmas« időkhöz. Igaz ugyan, hogy a fejedelem nem mulatta el a fiskus hasznát, hanem »a felől a lakosok közől kinek nem rakodtak meg csűrös kertei s kiknek nem töltettek meg pincéi s kiknek nem teljesedhettek ládái?« Csak egyszer érinti sóhajtva a fejedelem fösvénységét, a portával szemben, mert mikor könyvét írta, már eléggé érezte e rosszul alkalmazott takarékosság következményeit. Különben szeretetreméltó részletességgel írja le jó urának minden szokását s kedvtelését. Megkedvelteti az olvasóival a gondos, ritka szorgalmú gazdát, az építkezésben gyönyörködő fejedelmet, a szenvedélyes halászt és vadászt s a mindvégig keményen viselkedő, harcokban forgott katonát. Az öreg fejedelem nem hagyja magát még akkor sem, miután Christianus doktor az érvágáskor már gonosz jelt tapasztalt. Halálos betegen hajnal előtt felkel, a mocsárra siet és ebédig lovagol, nyargal s gyalogol a vadászaton. Nem engedi, hogy a lépcsőn segítsenek neki; hanem egy napon már nem megy vadászni, Fehérvárra siet, s bármint igyekszik magát megkeményíteni, nem mehet föl segítség nélkül a lépcsőn. Most már mindenki tudta, hogy közel van halála. — Fiának korát kevesebb örömmel, »igen kedvetlenül, sőt szíve nagy szomorúságával« beszéli el. Itt már azt bizonyítja, hogy »nem a porbul vagynak a nyomorúságok: ez világi gazdaságok a tántorodásra általútak«. Nem gyűlöli II. Rákóczi Györgyöt, mentegeti az emberi gyarlósággal s a tanácsadók könnyelműségével. Nagy részletességgel beszéli el a váradi ostromot, melyet maga is átélt, jól érezvén, hogy e fontos végvár török kézre jutása minő csapás Erdélyre. Általában az ellenfejedelmek korára nézve igen tanúlságos. Némi könnyű irónia lebben át komoly arcán, midőn Barcsai lakodalmi vígságát írja le az ország kétségbeesett helyzetében. Úgy látszik, hogy Keményt jobban szerette, hanem azért Barcsaira sem haragudott, mert nem volt szigorú bírája a fejedelmi embereknek. Az a körülmény, hogy Barcsai száz tallért adott a szép öreg magyar biblia nyomatására, s hogy megigérte Bonfinius magyar fordításának kinyomtatását, igen sokat nyomott Szalárdi előtt.

Petthő krónikája

Petthő Gergely *Rövid Magyar Cronicája*, mely Bécsben jelent meg 1660-ban, nagyrészt csak száraz kivonat régibb írókból. Maga Petthő mondja az 1572. évnél, hogy »eddég való irásomat szedegettem nagy szorgalmatossággal egybe, sok rendbéli fő Historicusokból«. De már az 1573-ik évtől kezdve »bizonyosabb dolgok« következnek, melyekben ő maga is

forgott, vagy a melyeket »meghihető személyektől« értett. Petthő az 1626-ik éven végzi történetét s úgy látszik, hogy nemsokára meghalt, de krónikáját *Spangár András* folytatta a múlt században. Flegler, ki a krónika első kiadását nem látta, azt hitte, hogy az a kifakadás, melyben Bocskai el van

Kemény János fejedelem arcképe.

ítélve, mivel a törökkel oly időben kötött szövetséget, midőn a pogány kiüzetésére igen jó alkalom lett volna, nem Petthőtől való, hanem valami későbbi kiadótól. Pedig e kifakadás megvan az első kiadásban és különben is az a nézet akkor el volt terjedve a katholikusok közt.

Lisznyai Kovács Pál

Sokkal értéktelenebb Lisznyai Kovács Pál ***Magyarok Cronicaja,*** mely Debrecenben jelent meg 1692-ben. A professzor igen furcsán és tudá-

kosan, noha kevesebb ismerettel mint a szintén fantasztikus *Fröhlich Dávid*, a régi magyar történetről okoskodik, Etelén kezdve a királyok koráig. Ide érve kijelenti, hogy a királyok dolgai világos leírásának kinyomtatására nincs elég költsége, azért csak röviden végez velök Mátyás király koráig.

Rozsnyai Dávid

Címe miatt ez általános történeti munkák közt kell említenünk Rozsnyai Dávid *Történt Dolgok I. Ferdinandtól I. Leopoldig* című művét. Pedig ez a munka nincs kidolgozva, csak néhány lapnyi szöveg van benne, a többi okiratgyűjtemény. Rozsnyai mint török tolmács Konstancinápolyban tartózkodván, török okiratokat gyűjtött s magyar fordításban bizonyos rendbe szedte azokat. Ily módon igen sok becses adalékkal gyarapította különösen a XVII. század történetét. Másnemű iratai, mint például *Napló*ja és *Önéletrajza*, Apafi korára nézve becsesek.

H. Mikó Ferenc

Hidvégi Mikó Ferenc *Históriája* 1594-től 1613-ig terjed. Mikó Báthori Gábor alatt kezdett emelkedni, Bethlen Gábor többféle méltóságot ruházott reá és fontos követségekkel bízta meg. Kemény János is elismeri, hogy Mikó »értelmes, elmés, expertus, jó bátorságú, familiaris, jó hazafia« volt. Egyszerűen s nagy igazságszeretettel írja meg a korában történt dolgokat. »A mit nem tudok, nem is írom«, mondja egy helyütt és el is hihetjük, hogy mindent igaznak gondolt, a mit elbeszélt. Báthori Gáborról úgy szól, mint a hű szolga uráról. Históriáját a maga élményei elbeszélésével élénkíti s így félig-meddig emlékíró is.

Kemény János névaláírása.

Kemeny János

A XVII. század emlékírói közől szellemére s történeti jelentőségére nézve Kemény János a legkiválóbb. 1607-ben született, tizenötödik évében került Bethlen Gábor udvarába, azóta folyvást emelkedett, míg végre 1661 elején fejedelemmé választották Barcsai ellen, de már a következő évben elesett a nagyszőllősi csatában.

Tatár rabságában »léteinek sanyarú alkalmatosságában« írja le élete történetét. Volt mit elbeszélnie és értett is hozzá. Igaz, hogy néha »felfelbomló a szófűzése«, mint Szalay mondja, de hirtelen írt, sietett a cél felé, mint lován megszokta a csatamezőn, s a mit emlékezete tárházából papirosra vetett, azon az élet melegét érezzük. Mennyi országon s vidéken át kalandoz, hány kiváló emberrel ismerős s mily nagy eseményekben volt döntő része! Minden szava latba esik kora történetének megirásánál. Ott forgolódott Bethlen körül a csatatéren s udvaránál; bőven szól I. Rákóczi György hadjáratairól, melyeknek vezéralakja volt; megfordúlt Lengyelor-

Kemény János önéletrajza

szágban, Németországon, a portán s az oláh földön akár mint követ, akár csak kiváncsiságból. Jó humorú, nyilt szemű, vitéz és fáradhatatlan ember volt. Változatos és sanyarú katonai életéről igen sokat tud beszélni. »Az ki mit nem ött, nem tudja, mi ízű, nehéz kenyér az katonai kenyér.« Hanem azért ép oly okos volt, mint bátor és tűrni tudó. Elbeszélése általában megbízható, mert nem akarja nagyítani tetteinek kiválóságát, inkább szándékai tisztaságát igyekszik minél kedvezőbb világításban feltűntetni. Több jellemrajzot találunk könyvében, mint bármely más egykorú dolgokról író kortársánál. Mennyi jellemző vonást őrzött meg Bethlenről, Mansfeldről, Pázmányról, Brandenburgi Katalinról, I. Rákóczi Györgyről, Puchaimról, Götz tábornokról és számos magyar főúrról. Még az emberek külsejét is rajzolja s e tekintetben egyedül áll kortársai közt. Igaz, hogy itt a torzkép felé hajlik, nagyon is jól mulat a nevetséges külsejű embereken, hanem egészben véve meglepően szerencsés jellemrajzai vannak. A mit Mansfeldről ír, azt Ranke is idézi *Wallenstein*jában. Meg is kell vallanunk, hogy ugyancsak oda állítja a »deformis« tábornokot, ki »rá nézve egy közönséges musketásságot sem érdemlett volna; igen kicsin, fonnyadt, nyulábrázatú, vén emberke, egyébiránt híres, praktikus hadviselő ember; szótalan, alá néző, álnokságot mutató ábrázatú ember vala ez Mansfeld«. Igen sikerült mellékalakjai is vannak, mint például Ferenczfi secretarius.

Hanem van hőse is, van herosza élete eposzának s ez Bethlen Gábor. Az a legfényesebb része könyvének, mely Bethlen halálával végződik. Nehéz volna belőle úgynevezett szép részleteket kiválogatni, hanem a maga egészében szép az, mert Bethlen alakja uralkodik rajta úgy, a mint az ifjúságára visszaemlékező író fantaziája besugározza. Ott látjuk Bethlent, a mint erősen markolva kardját parancsokat oszt, a golyózápor közt a sáncokat vizsgálja, féken tartja a törököt és szembeszáll a némettel. Azután látjuk udvarában pompától környezve s büszkén, de hívei iránt leereszkedő nyájassággal. Majd betegségét viseli el türelmesen s utolsó szavaiban istenéhez fordúl. Minden ízében hős volt és fejedelem. »Oh vajha reménlhető volna valaha más! Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna!« Így sóhajt fel Kemény elbeszélése végén, s úgy érezzük, hogy valami hiánya volna Bethlen dicsőségének, ha Kemény nem írt volna róla. Bethlen utódait már nem szerette. Hanem azért mindannyit nagyon híven szolgálta. A fejedelmek »földi istenek«, mondja egy helyütt. S nem tudjuk, vajjon szolgálatkészsége nem nyomta-e el néha őszinteségét és belátását tetteiben és tanácsaiban? A lengyelországi vállalatot még I. Rákóczi György élete végén előmozdította s igen gyorskezű végrehajtója volt II. Rákóczi György kockáztató politikájának. Kérlelhetetlen volt a Barcsaival vívott harcban, de hihető, hogy ő lett volna a legméltóbb utódja Bethlennek, ha békésen s hosszabban uralkodhatik.

Nagy Szabó Ferenc

Szerényebb körbe lépünk, ha Nagy Szabó Ferenc *Memoriale*ját forgatjuk. Szerzője nem történeti nevezetesség, hanem igen sajátságos és tipikus

alak, ki a történet nagy folyamától félreeső viszonyokról és hangulatokról is igen érdekesen tudósít. Nagy Szabónak Borsos Sebestyén volt a nagyatyja s Borsos Tamás a nagybátyja. Mind a kettő nagyon becses történeti feljegyzéseket hagyott hátra. A mi Nagy Szabónk »szüle-apjának« irását folytatja »holmi városunkban s országunkban és magunk körül való *Memoriale* szabásút. A ki akarja olvasni, lássa, — némelyet a Kalendáriomban is megnézek, hogy jobban legyen a dolog«. Maros-Vásárhelytt született 1581-ben, hetvennyolc éves korában még írta feljegyzéseit. A szabóságot vén Palástos Istvánnál gyakorolta Kolozsvárott. Különös felfogását az eseményekről az teszi érthetővé, hogy polgár volt és katholikus. Tanúságul jegyzi föl, hogy »nincsen soha igaz jó akarattal hozzánk a székelység, sem nemességnek nagy része.« Bástát nagy jámbornak nevezi, ki pusztító német és vallon katonáit még meg tudta fékezni, de magyar hajdúival »nem tudott bírni«. Bocskairól írja, hogy »összekapott a némettel, mi végett? eléggé én azt nem tudom. De látni való dolog, hogy az emberi állat a fejedelemséget szereti, ha módja vagyon a dologban«. Nagyon élénk eszű, mindenre figyelő, szépen gyarapodó polgárember volt Nagy Szabó, ki szerette volna, ha az »emberi állat« nagyravágyásai kevésbbé zavarják a marosvásárhelyiek békéjét. Ismerték is őt az udvarnál; Bethlen István »mindenre embernek« nevezte s 1621-ben a lengyel hadjáratra indúlt szultán táborába küldött élésszállítmány alvezérévé nevezte ki. Ezt a politikai akciót nagy élénkséggel írja le Nagy Szabó, ki 1658 aug. 29-én *Jézus, légy velünk!* szavakkal fejezi be írását, hallván az égető pogányság közeledése hírét.

Nem szólhatunk itt mindarról a sok naplóról, emlékiratról, helyi krónikáról s leírásról, melyek a legkülönbözőbb szerzőktől a legkülönbözőbb szempontokból írva többé-kevésbbé mind fontosak a század történetére nézve. De mulasztás volna hallgatással mellőznünk Bartha Boldizsár ép oly eleven mint hiteles *Rövid Chronicá*ját (1666.), mely Debrecen városának, a szerző »édes lakó-hazájá«-nak, különösen a II. Rákóczi György lengyel hadjáratát követő években kiállott szenvedéseit beszéli el.

Az egyes események leírói közől csak kettőt akarunk megemlíteni. Bocatius János
Bocatius János, az ismeretes latin költő és kassai bíró, ki már a humanisták között említve volt, leírta útját Bocskai rákosi táborába, hová a kassaiak megbizásából ment el. A jeles humanista sokat deklamál s nehézkesen elméskedik, de mindamellett érdekes. Bemutatja Bocskait, a ki majd magyarul, majd németül szép nyájasan beszél a tudós bíróval. A tudós úr lova megcsökönyösödött s nem akart előre menni, midőn a fejedelem hívta lovasát. »Latin lovas vagyok«, mondá Bocatius azoknak, kik gúnyolták. A fejedelem becsülte a latin lovast, magával vitte a vezir táborába s így Bocatius leírhatta Bocskai 1605-iki nevezetes találkozását a vezirrel. Leírja még Budát és Pestet is. Mindenütt rom, szenny és pusztaság. Isten veled Pest és Buda! — így végzi — elég egyszer látni benneteket.

Kocsi Csergő Bálint

KOCSI CSERGŐ BÁLINT 1676-ban leírta a gályarabságra ítélt protestáns papok szenvedéseit. Bod Péter fordította le e leírás egy részét latinból magyarra ily címen: ***Kősziklán épült ház ostroma.*** Kocsi Csergő maga is a szenvedők közt volt s nem hallomásból írta le a magyar protestantizmus martirjainak majdnem hihetetlen gyötrelmeit.

Thököly naplói

A század naplói közől a gazdag történeti tanúlság és irodalmi érték tekintetében THÖKÖLY IMRE naplói a legkiválóbbak. Thököly kora ifjúságától élete végéig írta naplóját. De csak egyes töredékei maradtak fenn s ezek közől a legterjedelmesebb összefüggő rész az 1693—1694-ik évekből való, melyre Madách Imre figyelmeztette Nagy Ivánt, a napló e részének kiadóját. Fel van jegyezve e naplókban minden, a mi írójuk lelkét elfoglalta: ifjú remények, gyakori csalódások, a mindig felújuló hit, politikai álmodozás, diplomaciai mesterkedés, vallásos buzgalom, harci kaland, s a messze földön hányódó élményei. A történeti érzékű olvasó nem únhatja meg e köteteket, ép oly kevéssé, mint Thököly híveinek naplóit, melyek ***Thaly Kálmán*** kiadásában jelentek meg.

Zrinyi Mátyás királya

S végül e században még az ***elmélkedő*** történetírásra is van példa, hogy annál a szónál maradjunk, a melyet ZRINYI használ egyik értekezésének következő címében: ***Mátyás király életéről való elmélkedések.*** »Ha nem láthatjuk sohun Mátyás királyt — ugymond Zrinyi — lássam elmémben az ő dicséretre méltó dolgait.« Korának akar tükröt mutatni, midőn a nagy király történetét hadászati, politikai és erkölcsi szempontokból bírálja. Hanem a mellett történeti kritikája is figyelemreméltó. Mátyást korából akarja megérteni s nem a halála után beállott eseményekből. Arról a körülményről, hogy »a király inkább mene a német császárra«, semmint a törökre, sokkal nagyobb tárgyilagossággal szól, mint sok utána következő történetíró.

Bizonyára meg lehetünk elégedve e század történetírásával. Igen nagy és sokszor művészi kézzel rendezett anyagot nyújtott a maga korának megitélésére. De nem tagadhatjuk, hogy a múlt forrásainak összegyűjtésében s kritikájában és az egész magyar történet új formába öntésében nem mutat fel elég eredményt. A következő századnak több nyugalma volt az ily visszatekintő munkára.

29. A XVII. század lírája.

Az ELŐZŐ SZÁZAD LÍRAI HANGULATA szinte észrevétlenül játszik bele a XVII. századéba. Balassi Bálint meghalt ugyan az esztergomi táborban, de költői dicsősége túlélte őt, mind fényesebben ragyogott s varázsa nőttön nőtt. Költészetének hangja és formái hatottak az egész kor lírájára, s kiváltképen Rimaiéra, ki a tanítvány kegyeletével és hűségével ápolta emlékét s gyarapította nimbuszát. Barátja *nevét új életre hozta,* verseit kinyomozta s azok a saját verseivel együtt, állítólag 1604-ben ki is adattak. E kiadásnak eddig egy példányát sem bírjuk, csupán Rimai *Iratai* között találtunk egy töredéket, úgy hiszszük, e kiadás elé írt prózai elöljáró beszédének csonka szövegét. Ebben írja: »Valamikor vagy láttalak, vagy emlékezem felőled, mindenkoron vigasztalom magamat véled«, s e szavak, mint egy önzetlen barátságnak visszatérő emlékei, megindítanak és fölemelnek. Balassi és Rimai

Barátságuk csakugyan őszinte és nemesítő lehetett. Rimai, irataiban és leveleiben, mindenkor figyelemmel kíséri a két Balassi-fiú sorsát, ép úgy meggyászolja Bálintot. Barátságuk nem csupán külső viszonyaik közösségén, lelkök rokonságán izmosúl, hanem költői eszményeik és tehetségök harmóniája által kapcsolódik mind szorosabbá. Balassi egy nyilatkozatában nemcsak a mester büszkeségének, hanem a baráti szív örömének is ékes kifejezését adja: »Ha úgy mégy elő dolgodban, az mint elkezdtél, gyakorolván azt, nem hogy el nem érkeznél velem, de meg is fogsz haladni. Sőt halála óráján is őtet vallotta Balassi, írja a radványi kódex, helyében valónak lenni, kérvén arra, hogy az ő halálát verseivel ékesítse«. Rimai ekkor írta a *Bocsásd szent lelkedet* kezdetű énekét.

E baráti összeköttetésnek emléke nem csupán nehány vers s az említett kiadás, hanem egy vonzó hagyomány, mely nevöket összefűzte, műveiket fölcserélte, verseiket két századon keresztül majdnem 30 kiadásban együtt adta ki, magukat a *magyar nyelv két ékességének* nevezte, s rólok a radványi kódex szavai szerint ily megtisztelő közvéleményt alkotott: »méltó, hogy (Rimai verseit) Balassi irásitul messze ne hagyjuk, mert Balassi Bálinton kívül csak egy magyar sem érkezhetik el véle, bár ugyan igyekezzék is rajta.« Úgy látszik, mintha e hagyomány főképen abból a

hatásból táplálkoznék, melyet kettejök költészete irodalmunkra gyakorolt, mely alól líránk a XVII. század folyamán alig tud menekülni. S valóban nehéz volna arról elmélkedni a nélkül, hogy Rimai költészetével előbb meg ne ismerkedjünk.

Rimai élete

Rimai János írói dicsőségét hosszú ideig *Istenes énekei* tartották fönn, de kortársai leveleiből és saját irataiból jól értesülünk arról, hogy más műveket is írt, s hogy az a tisztelet, mely őt, a fejedelmek bizalmasát s a nádorok barátját körülvette, részben írói munkásságán alapúlt. Fényes pályát futott meg, s az gazdag volt kitüntető megbizatásokban és elismerést szerző sikerekben, s mindezt erős jellemének, politikai ügyességének és hűségének köszönhette. Elmélkedő lelke és gazdag tapasztalásai őt korán emelték filozofiai magaslatra, az emberek és viszonyok fölé, mi által minden változandóságban jó magyarnak s minden sikere mellett szerénynek ismerjük meg őt.

Az
Jó emlekezetü, Iſtenben idvöſségeſen nyúgovó
NEHAI NEMES
Es Nemzetes
RIMAI JANOS-NAK,
Iſtenes Eneki kö-vetkeznek.

Balassi és Rimai Istenes Énekeinek második címlapja. Pozsony, 1676. (Eredeti nagyságban.)

János, Rimai György deák és Madách Krisztina fiok, Alsó-Sztregován, valószínűleg 1564-ben született. Jó nevelésben kellett már otthon részesülnie, hogy Gréc és Bécs egyetemein folytathassa tanúlmányait. Miként a korabeli fiatal emberek:

> Tudományokat ő kezde tanúlni,
> Játékokban, vadászásban ott lenni,

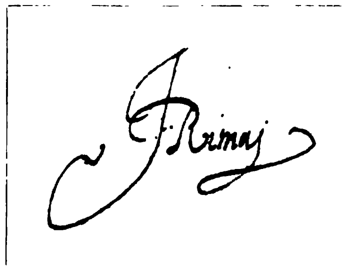
s ez utóbbiakat már ecsedi Báthori István udvarában gyakorolhatta, mert az országbíró már 1587 előtt, tanúlmányai befejezése után, udvarába vette. Talán énekes apródja volt, hiszen későbbi ura, Báthori Zsigmond egy, 1595-ben írt hadi daláért szerette meg s vette magához. Gyors emelkedésre Bocskai udvarában indúl, a hol előbb titkár, majd kincstartó s végül belső tanácsos lett, s mint ilyen, Illésházi nádorral a zsitvatoroki békekötéskor a fejedelem biztosa volt. Kassán Bocskai fölött a gyászbeszédet is ő tartotta. Ez idő tájban házasodik meg, feleségül veszi Ághy Orsik asszonyt, s a családi tűzhelytől megint a közélet terére lép. A lovagias Mátyástól a magyar jót vár; Rimai is szolgálatába áll, s mikor reménye, Bethlen Gábor nemes alakjában föltámad, Rimai siet felajánlani szolgálatait. S ezek mindenkor becsesek voltak; ő a diplomaciai feladatok egész sorát végezte el. Konstancinápolyban három ízben (1608., 1619., 1621.) járt a portára követül, Bethlen megbizottja volt a soproni és a szőnyi békekötésen s bizalmi embere a besztercebányai országgyűlésen. A köz-

élettől csak elbetegesedve vált meg s halála 1632-ben következett be. Emlékversek- és megtisztelésekben elég része volt, de azokniál szebben őrzi meg emlékét az alakját rajzoló hagyomány. Irodalmunk még nem rótta le iránta kötelességét, még nem írta meg élete folyását, még nem adta ki fenmaradt összes iratait és verseit, méltó emlékeül az író munkásságának, mely hazája számára volt szentelve.

Rimai költészete

Rimai irodalmi munkássága nagyobb körre terjedt, mint hosszú ideig gondolták. Megmaradt versein kívül államiratai és levelezései csak a legújabban váltak (Ipolyi Arnold kiadásában) ismeretesekké, deák versei s egy kéziratos imakönyve Toldy szerint az Akadémiában őriztetnek. De ennél sokkal több az, mit csak említésből ismerünk. Elveszett művei között kell keresnünk *portai naplóit, kora történeté*ről írt művét, egy *De Virtute vagy az udvariságról* írt didaktikus költeményét, s egy másik, *ismeretlen* hosszabb prózai művét, melybe, Ipolyi szerint, »élete dús tapasztalatait rakhatta le«. Ide tartozik *Nagypénteki meditácziók* című vallásos elmélkedése és a Tiszába hullott kötetben ismeretlen versei.

Nem a véletlen műve, hogy Rimainak épen csak *Istenes Énekei* maradtak. Ezeket kedvelte kora, tőlök várta ő maga írói dicsőségét, miként Balassi Bálintnak is csak vallásos énekeit adta ki, s a világi költemények megitélésére osztozott kora fölfogásában. Mi azonban azt hiszszük, Rimainak is voltak világi énekei, s még nem mondunk le arról, hogy egy szerencsés véletlen kezünkbe adja elveszett verseit, s azok között világi énekeit.

Rimai János névaláírása.

Ha ez megtörténnék, Balassi és Rimai még közelebb volnának egymáshoz költészetökben, mert bár istenes énekeikben egy sort állanak, Balassi a tanítványt jóval meghaladja. Rimainál nélkülözzük a szenvedély erejét s a szerelem hevét. Mintha nem is egy világot látott nemes úr, hanem a vitézkedő anyaszentegyház valamelyik harcos katonája volna. Bár mélyebb, mert nem elfogúlt felekezeti szempontok iránt, művészibb, mert nem ragaszkodott a hagyományos verselés nyügéhez; de azért az isteni félelem, az áhitatos megadás, s a megtérő bűnbánás csak oly tompán és komoran jut kifejezésre lírájában. Innen magyarázható, hogy énekei közül nem egyet vettek föl az egyházi énekes-könyvekbe mind a protestánsok, mind a katholikusok. Az egyházi ének e korban már inkább a vallásos áhitat emelésére, mint a reformátori buzgóság törekvéseinek gyámolítására szolgál. Rimai lírája teljesen beleillett korának általános hangulatába, mely nem kedvezett az egyénnek, nem kedvezett a világi érzéseknek. Versei elé hosszas prózai intelmeket és magyarázatokat tűz, melyekben *lelke orvosá*hoz való fohászkodásra int és a jó gyakorlását magyarázza. Költészetének komolysága összefügg világi életében szerzett bölcseségével, de összefügg e

nehéz kornak nemes törekvéseivel; buzgóságát a kor ájtatosságától, magyarságát annak nemzeti hangulatától nem lehet elválasztani. Ez érzések oly erővel ragadják meg, hogy különben nehézkes nyelvét és darabos verselését is képesek megnemesíteni.

A hit indít bennünk isteni szerelmet,
Szeretetből való szelíd engedelmet,
Igéjéhez való fiúi félelmet,
S jó cselekedetre való kész figyelmet,

írja egy helyütt a hit erejéről, mely őt istenhez emeli, kitől *Az inségnek és szomorúságnak enyhítésére* vigasztalást így könyörög:

Enyhítsd meg Uristen bús szivem keservét,
Ki régtől viseli már súly kezed terhét,
S nyeli kínja mérgét
Búvában nem lelvén keservében végét.

Vallásos megadása, hitében való mély bizalma, bűnösségének érzése: egyéniségének e jellemző mozzanatai, teljesen megfelelnek a korabeli hangulat és költészet többi termékének. Fájdalmához a nemzeti szomorúság kapcsolódik, bűnösségének bevallásában az ember vétkességét tanító dogma ereje nyer kifejezést. Mind e hangulatok az előző századtól nyert örökségképen szállottak rá és korára, s midőn így a maga egyéniségét beleolvasztotta kora hangulatába, midőn arról énekelt, a mi úgyszólván hangot kért, abban remélt, a hit erejében, a miben mindannyian vigasztalást kerestek: méltán tartatott a magyar nyelv második ékességének. S a milyen egybefolyó Balassi és Rimai költészete, a milyen egybefolyó Rimai és kora költészetének hangulata, ép oly egybefolyó a XVI. és XVII. századok találkozóján a magyar líra. Csak később alakúl ki s válik el egyes műfajok szerint, midőn a nemzeti élet folyásában felmerült események s azok szülte hangulatok a lírát is más és más hangnemben szólaltatják meg.

A vallásos líra indítékai

A XVII. század legelején még mindig az uralkodó protestantizmus eszméit találjuk, de már nem hódításban előretörve, hanem erejében bízva, ellenállásra készülve. A feltámadó katholicizmus ellen védelemre készül s a hitbeli ellentétet erőteljesen kiélesíti. Hasonló éles ellentét van az ország politikai helyzetében. A magyarság és a bécsi udvar s e két hatalmas fél pártoskodó urai állanak szemben, s a küzdelem az alkotmányos szabadság védelmére egy századon keresztül meg-megújuló erővel szakadatlanul tart. Az ország helyzete s a vallásfelekezetek geografikus megosztása folytán a protestáns hit s az alkotmány védelme csodálatos egységbe tömörül, s természetesen teszi szövetségessé a bécsi kormányt a katholicizmussal. E százados küzdelemnek minden hangulata visszatükröződik lírai költészetünkben. A fegyveres szembeszállás izgalmai között a katonai élet, a hadi szerencse változandó forgása szerint a győzelem öröme s a legyőzetés kudarca, az elnyomatás idején a bánat és keserűség, az üldözés korán a

bujdosók panasza táplálta líránkat. Így támadtak a tárogatós vitézi énekek, a síppal kísért hajdú-dalok, a dallammal terjedő szép énekek, s a különféle helyeken bujdosók dalai; másfelől az istenes énekek, szép dicséretek, a hazafias fohászok, a papok jeremiádjai és a gályarabok keservei; így támadtak a titkon síró elégiák s a lelkesítő hazafias versek. Líránknak mind e termékét az egyéni és nemzeti érzésnek összeforrása sugalmazta, s az egyformán táplálkozott a vallási és politikai szabadság szeretetéből. Ily módon a népies költészet lírájában a vallásos és politikai elem oly szorosan egybefonódik, hogy élesebb elválasztásra nem gondolhatunk. E két érzés egyformán uralkodik a lelkipásztoron, a bujdosó tanítón és katonán, népies énekek helyet nyernek az egyházi énekes-könyvben s a vallásos ének kultusza általánossá válik

Rimai és Alsó-Sztregovai **Rimai** János címere.

Micsinyei és Beniczi **Beniczki** Péter címere.

Gyarmathi gróf **Balassa** Bálint címere.

Van énekünk, a melyet csak magyar protestáns templomban lehet énekelni, hogy abban az istenitisztelet igéit megérezzük. Költészetünknek e vonását egy lényegtelennek látszó külsőségen is tapasztalhatjuk: írott és nyomtatott énekes-könyveink berendezésén. A világibb hangú énekeket írott forrásaink, néhány kódex, könyvtáblák s akták egyes levelei őrizték meg. Följegyezték, összeírták őket, mert bennök megtalálták saját érzéseiknek költői kifejezését. Ilyen gyűjteményekben egymást váltva találjuk a legkülönbözőbb tárgyú, hangulatú és korú énekeket. Nyilván szól e tapasztalás a líra egyetemessége mellett. Ugyanezt egy nyomtatott énekes-könyv szerkesztője, *Újfalvi Imre,* más szavakkal ugyan, de világosan kifejezi. »Felveendők lennének az *Énekes-könyvbe* némely világi énekek, írja, a mi neműek kevesen vannak, ha az Amorrul valókat kiveszed. A mi nemű fajtalanokat nem hogy elő kellene mozdítani és bocsátani, de mindenütt inkább veszteni«. Ezt a gondolatot az előző században már megvalósították, különösen *Bornemisza* s *Gönczi;* mindkettejök *Énekes-könyv*ében együtt vannak a szép dicséretek s az

országról szóló énekek, s hosszú ideig együtt is maradtak, míg csak az énekes-könyv új szerkesztése és az éneklés rendezése által a világi költészet ki nem szorúlt.

A szerelmi líra

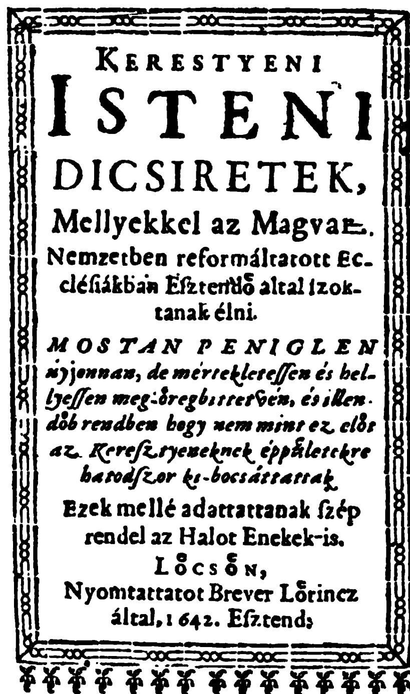
A népies költészetnek másfajta termékei voltak azok, melyekről Újfalvi előbbi nyilatkozatában, mint az »Amorrul valók«-ról, beszélt, s azokat fajtalanoknak nevezte. Ezek voltak a szerelmi költészet termékei, talán durvább ízlésű korukba beleillően, talán erőteljesebb kifejezésekhez szokva, nyersebb nyelven írva, de mindenesetre költészetet lehelve. Alig néhány maradt meg ilyen, s arról ítéljük meg az egészet, mely mint a század költői irányainak egyike, a maga korában kemény elitélésben részesült. *Testi énekek*nek nevezték azokat, s az előző század hagyományához híven erősen elnyomták, mindenütt inkább vesztették, mint Ujfalvi írja. Gelei Katona hűségesen kifejezi a papi rend elitélő véleményét, mely szerint megvetik és lenézik a virág-éneket, hajdú-nótára dúdolt dalokat, világi (tisztátalan) szerelemről írt pajkos énekeket, fajtalan lutrikámos fűzfapoétáknak szemtelen beszédét, mert »más ének az, melyet a templomban énekelnek s más peniglen amaz, a mit a szógáló leány danógasson, mikor a gyermeket rengeti«.

Az egyháziak e ridegsége nagy veszteséget okozott népies költészetünknek, különösen a szerelmi lírának, s gondossága csak némileg kárpótol bennünket azzal az egyházi ének-készlettel, melyet megtartott. Pedig ez nagyon tekintélyes, s közötte sok szép és kiemelkedő van. Mindamellett e korban az egyházi költészet már teljesen az isteni szolgálat és szertartások megszabott korlátai közé kerűlve, bár csak lassú fejlődés utján, beleolvad a felekezetek ritusába, elveszti üdeségét, közvetlenségét, népies zamatát. Főképen ebben a pontban különbözik a XVI. századnak méltán emlékezetes egyházi lírája a XVII. századétól, mely a század végén már a régi jó énekekből is csak keveset tart meg, s a hiányt mesterségszerűen készűlt tudós énekekkel pótolja. Szerencsére, a század első tizedei még szoros egybehajlást mutatnak a XVI. század utolsó éveivel, s annak szent hagyományait nagy gonddal őrzik és szeretettel ápolgatják. S valóban 1636-ig, a *Graduál* megjelenéseig, még annak élénk szellemét, nemzeties hangulatait és erős szenvedélyét árúlják el, míg utóbb a Graduál tekintélye előtt meghajolva, az Énekes-könyv majdnem kizárólag a gyülekezet és a család ájtatosságának emelésére szolgál.

Protestáns énekes-könyvek

Énekeink tömege, néhány kézirat kivételével, nyomtatott forrásokban maradt ránk. A protestáns istenitiszteletnek s vallásos életnek az ének mindenkor előkelő tényezője volt, s az egyház részéről mindig gondos ápolásban részesült. Az ember dicsérje istenét tettel, istennek tetsző, igaz élettel, és szóval, még pedig saját szavával, s »a mesterséges szólásnak neme szerint *verssel* és *énekszóval*«. Mert az éneklésnek az a haszna, hogy az isten dicsősége tündöklőbbé tétetik, gyönyörűséget okoz, fölvidámít és fölemel, a munkát megrövidíti, buzgóságra visz, s a Szentlelket közelíti

hozzánk. (Gelei.) Az egyháznak ily szépen fogalmazott elvei mellett, Szent Pál intésének hangoztatása és Szent Dávid zsoltárainak idáig elhangzó édes szava alatt, a protestáns ének nagy gazdagságra emelkedett. Énekes-könyveink hirdetik a protestáns ének bő tenyészetét. Három csoportra válnak: a ***cancionale*** a hívek kezében forgott s a magános órák ájtatosságának gyakorlására meg a templomban a köz-éneklésben való részvételre volt rendelve; hasonló célú volt az ***impressum,*** csakhogy formájában megkisebbűlt s inkább a század derekától kerűlt forgalomba; a *graduále* az egyháziak, papok, mesterek kezében a rituális ének kincsestára volt. A cancionaléval és társával később együtt járt a *zsoltárok*-könyve, mely Szenci Molnár Albert fordításának gyorsan hírre kapott kiadásával erős küzdelemben állott, mert a graduálokban a *Huszár Gál*-féle prózai zsoltár-fordítások a század végeig megmaradtak. Énekes-könyveink még mindig a *Gönczi*-féle szerkesztés nyomában járnak, hagyományos beosztásukon alig változtatnak valamit; inkább az énekkészleten, mely a folytonos gyarapodás következtében nagy választékban állott rendelkezésre. Kiadásaik gyorsan következtek, sőt azt hiszszük, hogy repertóriumuk sem teljes. Véleményünk szerint sokkal több kiadásnak kellett lenni, mint a mennyi tényleg ismeretes. Debrecen, Bártfa, Várad és Kolozsvár csak úgy öntötték az énekes-könyveket. Tartalmukat a következő énekfajok teszik: ünnepi énekek, himnuszok, dicséretek, zsoltárok, antifonák, responsoriumuk, benedictiók, invocatiók, litánia, próza, lamentatió, passió, melyek bár hivatalosan még az Öreg Graduálban is be vannak cikkelyezve, mind jobban és jobban megapadnak, a kisebb műfajok kiválnak s a himnusz, dicséret és zsoltár diadalmasan küzd meg a latin szertartásra emlékeztető énekfajokkal. Ide kell számítanunk a ***halotti*** énekeket, melyek Szilvás-Ujfalvi Imre Énekes-könyvében az egész századot végig kisérték.

KERESTYENI
ISTENI
DICSIRETEK,
Mellyekkel az Magyar.
Nemzetben reformáltatott Ecclésiákban Esztendő által szoktanak élni.
MOSTAN PENIGLEN ujjonnan, de mértekletessen és hellyessen meg-öregbittetvén, és illendőb rendben hogy nem mint ez előtt az Keresztyeneknek épületekre hatodszor ki-bocsáttattak.
Ezek mellé adattattanak szép rendel az Halot Enekek-is.
LŐCSŐN,
Nyomtattatot Brever Lőrincz által, 1642. Esztend.

Gönczi Énekes-könyvének címlapja. (Lőcse, 1642.)

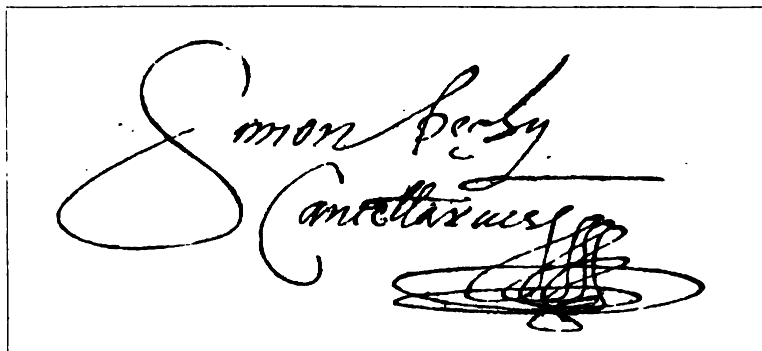
A protestáns felekezetek énekei még a század derekáig nem igen tértek el egymástól, csupán a dogmatikus énekekben tapasztalunk dogmai különbségeket, miáltal az ágostai evangelikus s az evangélium szerint reformált hívek minden türelmetlenkedés nélkül vegyesen használták a bártfai és a debreceni énekes-könyveket, de már az erdélyi felekezetek

Unitárius és szombatos énekek

korán, még a múlt században, átdolgozták énekeiket. Az unitáriusok egyik büszkesége BOGÁTHI FAZEKAS MIKLÓS, az ifjabb, 1604-ben, már Szenci előtt lefordította Dávid zsoltárait, s azzal is távolabbra vitte az unitárius éneket a többi protestáns énektől. De még sokkal távolabbra esnek tőlük a szombatosénekek, melyek EŐSI ANDRÁS, különösen PÉCHY SIMON gondossága és költői tehetsége által, egy, amazoktól teljesen elütő, világba visznek. A rajongók felekezete dogmáiban is messze ment, énekeiben is egy egészen sajátos világ hangulatait hagyta ránk, melynek magát büntető bűnbánata, sanyargató vezeklése csodálatos áhitatában majdnem páratlanul áll e korbeli énekeink között.

Az Öreg Graduál

Az unitáriusok és szombatosok énekei csendes támadásképen érintették a két protestáns felekezet énekeit, melyek amúgy *szabadon* fejlődtek, s *ellenőrzés* nélkül gyarapodtak. Gyűjteményeink minden kritika nélkül válogatták össze e folyton működő irodalomnak legújabb termékeit. Ez

Péchy Simon névaláirása.

ellenőrző fegyelem híján a protestáns egyházi éneklés a legnagyobb zavarok elé nézett, s nemcsak azért, mert az egyes gyülekezetek szertartásai sem egyeztek meg, annál kevésbbé lehetett az egész ország szertartása egyöntetű, hanem főképen azért, mert dogmaikkal ellenkező tanításokat tartalmazó énekeket is közönségesen énekeltek. Az »orthodoxa ecclesia«-nak nagynevű papja, KESERŰI DAJKA JÁNOS szánta magát a protestáns ügy rendezésére, s terveinek megnyervén buzgó fejedelmét, Rákóczi Györgyöt, legott munkához látott. Bekövetelte az írott graduálékat, s így az egész ének-készletet megbírálva, megkezdte a hivatalos graduál szerkesztését. Munkája javarészét sikerült elvégeznie, de halála megakadályozta műve befejezésében, mely feladat utódjára, az érdemekben és tudományban ép oly kiváló GELEI KATONA ISTVÁNra maradt. Így készült el s jelent meg 1636-ban Gyulafehérvártt az *Öreg Graduál,* melynek 200 számozott s a fejedelemnek sajátkezű dedikálásával ellátott példányát a nevezetesebb gyülekezetek, valóságos fejedelmi ajándékul, megkapták. E tekintélyes külsejű, hatalmas mű rendet teremtett, megszabta a himnuszok szövegét, az

nes Urunknak. RAKOCI GYORGY Fejedelmunknek, keresztyeni szorgalmatoskodasabol, az Istennek ditsőségére, és az Christusnak az Magyar nemzetsegben lévő Ecclesiainak, közönseges javokra, még az irottnal-is sokkal tellyessebben es tisztábban ki nyomtattatott.

GYULA FEIR-VARATT
AZ IGENEK MEG TESTESŰLESE UTAN
MDC XXXVI. ESZTENDŐBEN.

Az **Öreg Graduál** címlapja. (Gyulafehérvár, 1636.)

istenitisztelet rendjét, de a pszalmusok ellen már nem tudott sikerrel küzdeni; Sz. Molnár fordítását nem tudta ellensúlyozni a régi hagyományos prózai szöveggel.

Protestáns énekszerzők

A protestáns ének közös kincse volt az egész nemzetnek, olvasták és énekelték szerte az egész országban, másolta és írta mindenki. Így lassadján a világiak is beledolgoztak, s rájok vonatkozik az az ítélet, melynek egykorú társuk, Szilvás-Ujfalvi Imre adott kifejezést: »Vétköznek azok, mondja, kik akármi bokorban költ éneket mindjárást a templomba bevisznek«.. E nagy népszerűség és írói buzgalom valami tiszteletreméltó, és egyetemes törekvés színében jelenik meg. Az írók teljesen alárendelik ennek a törekvésnek magukat, lemondanak írói dicsőségökről, nevöket nem igen rejtik már *az versek fejeikbe,* az énekes-könyvek sem jelzik már az authorok nevét. A költői egyéniség egészen beleolvadt e költészet magas céljaiba; a régi szerzőket, ha tudták is nevöket, ismerték is darabjaikat, elfeledték, s az újakat nem tartották szükségesnek megnevezni. Sz.-Ujfalvi nyiltan megvallja: »Kik legyenek pediglen mindeniknek authorai, bizonynyal nem tudhatom, s nem is igen szükséges«. De azért mégis több énekszerző neve és műve lett ismeretessé előttünk, közülök csak a jelentékenyebbeket említjük: *Pecseli Király Imre, Geleji Katona István, Thénai Lukács, Foktövi János, Váczy Menyhárt, Laskai Gáspár, Farkas János, Decsy István, Sidérius János* stb.

Énekeink költői értéke nem éri föl irodalomtörténeti jelentőségöket. Eszményeik és hangulataik folytonosan egy érzelmi és gondolati világban lebegnek, s lassan-lassan megszokottá válnak; a század második felében, midőn teljesen a szertartás hatalmába kerülnek, még jobban veszítik vonzó erejöket, még szorosabban ragaszkodnak a biblia eszményeihez, az áhitat hangulataihoz. Nyelvökben erősen elmaradnak, a hagyománynak megkötő erejénél fogva a múlt század nyomát tapossák. Csupán verseik külsőségeiben érezzük *Molnár Albert* zsoltárait, változatos alakjait és jobb rímeit. De irodalmunk fejlődésére, nemzetiségünk erősítésére, annál nagyobb jelentőségűek, hatásuk szinte kiszámíthatatlan. Ébrentartották a vallásos buzgalmat s ezzel kapcsolatosan a magyarság nemzeti érzését, hatottak nyelvünk körének tágulására, prozódiájára, stíljére és hódítóvá tették magát a nyelvet a katholikus egyházban.

Katholikus énekes-könyvek

Az antireformáció a diadalmas protestantizmus fegyverzetét öltötte magára: Pázmány Péter a magyar egyházi beszéddel és könyvvel, Szelepcsényi a magyar nyelvű énekkel fegyverkeztek; amaz, miként hajdan Dévai Biró Mátyás, a nyelv erejével és hatalmával, emez, miként hajdan Sztárai Mihály, a nemzeti ének varázsával küzdött. A nemzeti nyelv művelése s az irodalmi munkásság, a magyar ének győzelme a protestáns irodalom és ének hatása alatt következett be: a protestáns énekes-könyv szükségessé tette a katholikus *magyar* énekes-könyvet. *Szegedi Lőrinc* az első ily *Cancionale* előbeszédében jól fogalmazta Szent Pál tanítását,

melyet a protestánsok egy századjánál régebben alkalmaztak, miután tapasztalnia kellett azt ama protestáns ének hatalmáról, »melynek szavait is megértik a népek«. Így jelent meg az első *Cantus Catholici* 1651-ben, melyet nem sokára két újabb kiadása, a *Balás Ágoston*-féle címről ismert gyűjtemény, azután a *Kájoni János* szerkesztette *Cantionale Catholicum*, az *Illyés István* írta *Soltári énekek*, végül *Náray György*nek *Lyra Coelestis* című énekes gyűjteménye követett.

Ez a könyvészet korántsem mérkőzhetik a protestáns énekes-könyvével melynek többféle szerkesztése számos kiadásban annyira elárasztotta az egész országot, hogy még a katholikusok is arra voltak utalva. Ezért panaszolkodik Illyés István »az eretnek graduálékról és funebrálisokról, melyek a katholikus iskolamesterek kezében is helyesleg forognak és templomokban helyesleg énekeltetnek«. Ez a hang a század végéről (1693) való, mikor már a katholikus iskolamesterek és hivők háromféle katholikus énekeskönyvet is használhattak, mennyivel inkább használták azok kiadása előtt a protestáns Cancionalékat? Énekelték és ismerték a protestáns éneket s alig ütköztek meg rajta, midőn új énekes-könyvükben ilyeneket találtak. Bármily különösen hangozzék is ma, a XVII. század katholikus hívei az első reformátorok énekeivel öregbítették ájtatosságukat. Természetesen, mert énekeskönyveik első kiadói egyszerre nem tudtak költészetet teremteni, mint nem tudtak annak idején a protestánsok. Föl kellett használniok a protestánsok készletét, át kellett venniök egyes énekeket, melyeket átalakítva, tanításaik szerint átdolgozva vettek be énekes-könyveikbe. A mellett azonban előkeresték a régi himnuszokat, melyeket nyelvemlékeink után ismerünk, s derekasan hozzáláttak az új ének írásához, a zsoltárok átdolgozásához; *Illyés István Soltár-könyv*e (1693), *Náray György Lyra Coelestis*e (1695) legkiemelkedőbb műveik. Van azonban a katholikus egyházi költészet fájának egy hervadatlan virágokkal ékes ága, a *Mária-kultusz* lírája. S ebben a magyar katholicizmus nagy dicsőséget szerzett egyházi költészetének. Nem csupán a Mária-daloknak magasan szárnyaló ihlete által, hanem azoknak erőteljes, nemzeti jelleme által is. Midőn a *Patrona Hungariae* dicsőséges alakját énekelik meg szent himnuszokkal és énekekkel, nemzeti érzésök méltán emelkedik a protestáns ének hazafiassága mellé.

Főrangú lírikusok

A XVII. század lírája még nincs kimerítve a népies és egyházi költészet emlékeinek ismertetésével. Balassi Bálintnak Rimai által föntartott hagyománya élve élt s költőkké tette a XVII. század főrangúit. E zivataros időnek egész folyása telve volt költői hangulatra keltő mozzanattal. — A nemzetet ért viszontagságok természetszerűen hatottak ki annak minden egyes tagjára, s innen magyarázható e századnak egyetemes líraisága. Még epikusai sem tudnak ellenni egy-egy lírai akkord nélkül. *Zrinyi* írja a századnak legszebb művészi dalát, *a török ifjú énekét,* s azon kívül fia halálát elegiában kesergi, szívének apróbb bajait, szerelmi kínjait idillekben énekeli meg. *Listi* nagy énekében is nem egy lírai részletet találunk,

Gyöngyösi munkái szerfelelett gazdagok lírai szépségekben. De ez a hangulat sokkal kiemelkedőbben nyilatkozik a *főrangú irodalom lirikusai*ban, kik által e század lírája egyetemessé válik. A nemzet minden rétege, világi és egyházi rend, katona és pap, szegény és főrangú, egyképen át volt hatva dalt fakasztó hangulattól, egyképen érezte annak szükségét, hogy saját szíve verésében a nemzet életének verését érezvén, vallást tegyen költészete által magyarságáról. Bécsbe járó főuraink lelkökben együtt éreztek a nemzettel, csak úgy mint a zászlót bontó és lobogtató főrendek. Ez a társadalmi osztály még ekkor test szerint nem szakadt el a nemzet törzsétől, csupán politikai és hitbeli meggyőződése szerint vált két pártra. Az aranykulcsos *Beniczki Péter* csak oly jó magyar volt, mint a kuruc generális költő-felesége báró *Petróczy Kata; Koháry István* gróf nemzeti érzését nem vesztette el a bécsi udvar szolgálatában, s *Balassa Bálint* gróf mint szentelt vitéz, *Zichy Péter* gróf, mint belső titkos tanácsos, mindannyian a magyar költészetnek többé-kevésbbé hivatott művelői.

MAGYAR
RITHMUSOK
AVAGY
VERSEK,
Mellyeket irt Nemzetes
BENYECZKI PETER
Szentelt Vitéz.
Elsö Része szép Isteni di-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
Második közönséges Ma-
gyar példa beszédeket [illegible]
[illegible]
COLOSVARAT,
[illegible]
Mihály. 1670.

Beniczki Péter verseinek címlapja.
(Eredeti nagyságban.)

Beniczki Péter jóformán még kortársa volt Rimainak. 1606—1608 körül született, Vácon, hol atyja a vár kapitánya volt. Testvéreivel gondos házi nevelésben részesült, fiatal korában talán a Thurzók udvarában élt s onnan állott katonai szolgálatba. Még fiatal ember volt, midőn a közélettől visszavonúlva, pozsonymegyei birtokán Lócon meghúzta magát. Itt a Dudvág füzeseiben irogatta verseit, innen járt be a szomszédos koronázó városba, innen látogatta meg rokonait, kiknél gyakorta hosszabb ideig is sátorozott. A telet nagyszombati házában töltötte. Élete végén kellemetlen Beniczki Péter pörbe keveredett, mely neki sok keserűséget okozott; vagyonára nagy veszteséget hozott ugyan, de a közvélemény nem tartotta őt bünösnek az ellene emelt vádakban. E pört Thurzó Mária örökösei indították ellene. Thurzó Máriát egész életében haszonleső rokonok vették körül s az úrasszony bennök nem bízván, távoli atyjafiát, Beniczkit bízta meg végrendelete végrehajtásával. Az őszinte barátság s a rábízott feladat fontossága az úrasszonyt bőkezűvé tette Beniczki javára, s a haszonleső rokonság öröklési reményeiben erősen megcsalatkozott. Ebből támadt a hosszú ideig huzódó per; a költő hiában küzdött igazsága mellett, fondorkodó ellenségei végre is elmarasztalták. Beniczki azonban az utolsó forum itéletekor

nem volt életben: 1664 elején meghalt. A nagyszombati templomban, faragott kő alatt pihen, miként végrendeletében meghagyta.

Beniczki Péter versei

De gondoskodott szellemi hagyatékáról is. »A minemű magyar verseim vannak Veresküben, írja végrendeletében, adja Beniczki Pál uram nagyprépost uramnak (Bartók István) és adjon elegendő költséget az kinyomtatására ő nagyságának«. Bartók tinnini c. püspök még az esztendő folyamán kiadta verseit, melyek azóta húsz kiadást értek. A köztetszésnek e szembeötlő nyilvánulásával szemben Beniczkinek költői sikerét tagadnunk nem lehet, s el kell ismernünk érdemét, hogy korának igényeit kielégítve, hűségesen betöltötte a maga helyét. De mai ízlésünk nem talál bennök annyi lelkesítőt, mert e didaktikus irányú költemények, egyházi énekek s rímes sorokba szedett példabeszédek stíljében és nyelvében ép oly kevés művésziességet találunk, mint hangulataiban kevés líraiságot, gondolataiban kevés fölemelkedőt. Bőbeszédű verselése és érzelembeli szegénysége miatt messze elmarad Rimaitól, kivel kortársai majdnem egy rangba sorozták. Beniczki nem ringatta magát hamis illúziókban:

Csábrághi és Szitnyai gróf **Koháry** István címere.

Nem írtam ezeket elme-mulatásért,
Hanem néha s olykor csak a mulatságért.
Nem laktam oskolát én a tanulásért.
Ezt értvén ne gúnyolj engem rhythmusimért,

írja ő maga. Valóban, figyelmes szem észreveszi, hogy e költeményekben egy sokat elmélkedő, mély kedélyű embernek becses axiomái vannak lerakva. De észre fogja venni azt is, hogy e gondolatok egyszerűsége s kifejezésök cifra szerkezete egymással nem hangzanak össze, miként e példa nyilván megmutatja:

Az állhatatlan szív:
Magának is nem hív,
Másnak is jár vesztére:
Kuvasz szénán fekszik,
De benne nem észik;
Morog éhult ökörre;
Harang is csak hirdet,
De maga nem mehet
Templomba a misére.

Irigység oly dolog,
A mely szívben bolyog,
Van maga gyötrelmére:
Mert kire ma dúl s fúl,
Holnap arra szorúl,
Nincs az is örömére:
Ha más vesztén örül,
Maga belé kerül,
Lesz az is sérelmére.
(74. 75. Péld. besz.)

E versekbe foglalt példabeszédekben, nem a versek, hanem a példabeszédek fontosak ma, míg a maguk korában a versekért becsülték azokat. Bennök, 250 ily darabban, a XVII. századi magyar nyelvnek legalább kétszer annyi közmondása olvasható, s ezek a versbe foglalt bölcs mondások méltán emelték írói hírnevét, ámbár »Csak idő csalásból — Szerzette e verseket«.

Bár Beniczki nem volt elsőrendű költői tehetség, s nem volt hivatásszerű lirikus, mégis egyik derék alakja XVII. századi költészetünknek. Nagy népszerűségét mi sem mutatja inkább, mint hogy verseit, tót nyelvre fordítva, annyira megszerették a felvidéken, hogy őt magát egyenesen vissza kellett hódítani a magyar költők közé.

Gróf BALASSA BÁLINT csak néhány költeményt hagyott maga után, legalább többet nem ismerünk. Ő is szentelt vitéz volt, ő is katonai dicsőségért küzdött s vitézségével és szolgálataival grófi rangot nyert, de megmaradt költeményeivel a hű emlékezést szerezte meg. Előkelő tisztekben forgott: a hadsereg parancsnoka, Hontmegye főispánja, korponai és kékkői főkapitány, kir. ítélőtáblai bíró; de mind e dicsősége mellett versei mentették meg az elfelejtetéstől. Ő is — **Balassa Bálint**

A Vág vize partján,
Egy felnőtt kősziklán

írta verseit, bűneitől megrémült s urához térült szívbeli könyörgéssel, csak úgy mint e század többi lirikusai. Elveszett verseit mélyen sajnáljuk, mert az ismeretesek erősebb költői egyéniségre engednek következtetni. Van egy vonás életében, zivataros ifjúsága, melynek keserűsége föl-fölújúl költeményeiben. Mostohája miatt oda kellett hagynia a szülői házat — s e csapást nehezen felejtheté el. Ekkor menekült a jezsuitákhoz Nagy-Szombatba, s így lett katholikussá. A mint életére befolyt ez esemény, úgy hathatott költészetére is.

Gróf **Koháry** István Verseinek első címképe. (Négyszeresen kisebbítve.)

KOHÁRY ISTVÁN gróf rokonszenves alakja már régen ismeretessé vált, midőn költői műveivel megjelent. Mögötte már egy hosszú, s a császár hűségében csodálatos állhatatossággal megfutott pálya zárult le, melynek legkeményebb megpróbáltatása tette Koháryt költővé. De míg polgári erényeiért méltán írták neve után a Catót jellemző mondást: »vir erat maximae gravitatis«, költői munkásságáért nem nyert kitüntetést. Gyorsan emelkedő nyilvános pályafutása hasonlíthatatlanul fényesebb, mint írói dicsősége. Kortársai nem igen ismerték munkásságát, s a XVIII. század huszas évében, mikor költeményei megjelentek, már fásult és kimerült közönséget találtak. **Koháry István élete**

Koháry István 1649-ben született Csábrág várában. Öt testvére közül ő vitte legmagasabbra. Gondos nevelésében anyjának van része; ő adta be

fiát a nagyszombati jezsuitákhoz, honnan csakhamar Bécsbe került és »sub auspiciis imperatoris« nyerte el a doctori birétumot. Ekközben hasonnevü atyja, füleki kapitány, 1664-ben Léva mellett elesett, anyjának Balassi Judit bárónénak és gyámjának, Baranyay Tamásnak felügyelete alatt, mint Lipótnak kinevezett kapitánya, atyja állását foglalta el, alig tizenöt esztendős korában. Ettől az időtől kezdve császára hűségében fegyveresen küzd 1682-ig, midőn Thököly Füleket elfoglalta, s Koháryt elébb Regécre vitte foglyául. A mint Thököly zászlója vígabban lengett, Koháry sorsa mind szomorúbbá lett. Regécről szökést próbál, de elfogják s Munkács kővárába, innen Tokajba, majd Sárospatakra s végre Unghvárra viszik át, a szerint, a mint Thököly mind inkább veszti lába alól a teret s visszahúzódni kénytelen. Harmincnyolc hónapot töltött keserves rabságban, mert Thököly minden áron meg akarta őt törni s magához hajlítani. De ő megadással tűrte

Petrőczi és Kaszavári báró Petrőczy család címere.

Zichi gróf Zichy Péter címere.

nyomorúságát s hűségesen kitartott császárja mellett. »Dicsértessék istennek szent neve, — írja anyjának Regéc 1682. nov. 2. — írom jó igazsággal. Csendesen tűröm istenem látogatását; hogy pedig Nagyságodat is megtartotta jó egészségben, áldom szent nevét«.

Koháry versei

Fogsága tette őt költővé. Börtönének fenekén hazája sorsán szomorkodik, istenét dicséri, ájtatosságban gyakorolja magát. Nyomorúságát és istenében vetett erős reményét verses alakban fejezte ki. Hosszú, három soros strófák ezek, s minden lendület és költészet nélkül valók. Nagyon jól érezte, hogy *fűzfa verseivel*, miként maga mondja, halhatatlanságra nem jut, de hálás volt a verselés foglalkozása iránt, mert enyhítette általa rabsága sanyarúságát. Rabságában írt istenes énekei és erkölcsös versei, axiomái mind helyzetében nyert hangulataiból fakadtak, bennök csak a fájdalomnak sivársága s az állandó hűségnek magasztos ereje nyer egyszer-egyszer szép kifejezést. Énekeinek öt füzete annyira hasonlít egymáshoz, mint rabságának egyik hónapja a másikhoz. Verseit magában *dúdolgatta,*

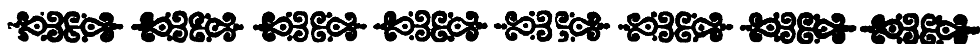
Gróf **Koháry** István arcképe.

Beöthy Magyar irodalomtörténetéhez. *Az Athenaeum kiadása.*

Sok ohaItás közben
Inség VIseLésben
éhség. szenVeDésben
keserVes rabságban
MVnkáCs kőVárában
szerzet Versek.

Mellyeket, ſzerzője, mulatozására,
Jutván rabságábúl, ſzabadulására,
Moſt kinyomtattatot, olvaſtatására
Bánatos ſzivének, vigasztalására.

Az ezer hét ſzáz hVszaDIk esztenDöben
éLtVnkeL eL foLYó s-enYésző VDöben.

Koháry István Verseinek első lapja. (1720.)

mert írószereket nem kapott, s kiszabadulása után emlékezetből jegyezte le. Ezzel enyhítette rabságát:

Untalan sóhajtva s Istenhez óhajtva enyhítsük sorsunkat,
Világot ismerve s hívságát gyűlölve felejtsük el búnkat,
Verseket koholva, s azokat faragva mulassuk magunkat.

S jól esett neki, hogy reménységének versében hangot adhat:

Nem ejthet kétségben, ad isten hitemben, jó reményt szivemnek.
Éhségem elmúlik, jólakásra válik, sorsom megfordúlhat,
Keserves rabságom s nagy erős fogságom szabadságra juthat,
Elveszett értékem, s előbbeni fészkem megint helyreállhat.

Hűsége, állandósága s reménysége táplálták nyomorúságában, s jutalmazták szabadsággal, kitüntetéssel, ranggal és királyi adományokkal: 1685-ben örökös gróffá lett, azután a bányavárosok és dunán-inneni részek altábornagya, 1704-ben királyi biztos Selmecen, 1711-ben Hont és Nógrád örökös főispánja, 1714-ben országbíró, az 1715 és 1725-iki diétákon császári megbizott Rohamosan emelkedett, s minderre folytonos szolgálataival gyarapította érdemeit. 1687-ben Egert ostromolja s jobb kezét elveszti, 1703-ban Rákóczi ellen a felvidéken táboroz s az alsó részeken hadsereget gyűjt, majd közhivatalokban szolgálja hazáját és királyát. 1726-tól betegesedni kezd s 1731-ben meghal. Holttetemét a garam-szentbenedeki egyházban nagy ünnepséggel s nagy szomorúság között helyezték el; síriratában olvassuk: »*Pro patria* moritur, Caesare, proque Deo«.

Gróf Pekry Lőrincné, született báró PETRÓCZY KATA SZIDÓNIA (1658—1708) asszony rímei nem kerültek kortársai kezébe, sem nyomtatás alá. Petróczy Kata Szidónia élete »Saját kezével irtt« versei az ózdi kastély könyvtárában maradtak ránk; innen ismertette azokat *Thaly Kálmán,* de kiadásra még ma sem kerültek. Borongó költészetét csak a legújabb időben ismerték fel s méltányolták érdeme szerint, pedig az a XVII. századnak elismert költői között bátran helyet kérhetett volna. Nem csupán mert hűen illeszkedett a század költői hangulatába, hanem mert egy vallásosan megadó, fájdalomban gazdag, erkölcsösen mély asszony lelkének, ihletésének emlékei, e századnak *leglíraibb költeményei.*

A grófnét a nemzeti szabadságharcok hősei veszik körül. Atyja buzgó protestáns, bátyja Thökölynek hadvezére és diplomatája, férje Erdély első embere s a fejedelemnek kiváló híve volt. Őt magát hozzátartozói révén e korszaknak minden katasztrófája közelről érte, majdnem egész életében bujdosó volt. S mind e mellett lelkét próbára tevő csapások súlyosodtak rá, úgy, hogy teljes joggal írhatta magáról:

Siralmas volt tudom, az én születésem
Siralmas s árváúl volt felnevelésem,
Siralmas keserves szárnyomra kelésem,
Siralmas lesz holtig búban gyötrődésem.

E sorok magyarázatául s életének rövid rajzául legyenek itt a következő adatok. Édesanyját születése után csakhamar elveszté, s atyjának politikai szereplése miatt árvaságát bujdosásban tölté. Így került Erdélybe, hol későbbi férjét, a legderekabb daliák egyikét, megismerte. Boldog házasságukat számos veszedelem környékezte. Apafi nemcsak Thökölyt, hanem rokonait is gyűlölvén, rájuk is kiveté hálóját; így fogta nótaperbe Pekry grófot, kit rövidebb bebörtönöztetés után kénytelen volt szabadon bocsátani. A gróf Bécsbe ment, vagyona megszerzésére s bosszúja megállására az udvar kegyét kereste, hitét elhagyva, a török ellen, majd régi zászlója s fegyveres társai ellen hadba szállott. Életének e változatos sorsa és rázúduló csapásai között a grófné legfájdalmasabb csalódása férjét illette, kinek hitvesi hűségében is veszteséget szenvedett. E csalódás fájdalma tette költővé. Bujdosásban aggódó, fogságban sínylő, csapásoktól látogatott, mindig szenvedő lelkét szerelmi csalódása a vallás fölemelő igéihez ragadta. S ha addig megadással tűrt sorsában szemét nemzetére függesztette, egyéni bánatát a nemzeti fájdalomhoz mérte, könnyebben tűrt és remélt; ezután isteni félelemben és buzgó könyörgésekben gazdag versei által határozottan a vallásos költészetre hajlott. A maga bánatán síró megnemesedik fájdalma által, fölemelkedik hite által s ki nem fogyó dicséretet énekel istene színe előtt, kinek jóságába nem ok nélkül helyezte reményét. Pekry gróf 1703-ban elfogatott; nagy szolgálatai fejében bocsánatot nyert, visszafordúlt ősei tradiciójához, ismét kuruccá lett. Petrőczy Kata Szidónia erős hitét így jutalmazta meg istene. E csapások és zaklatások árán vásárolta meg írói dicsőségét, melyet kortársai nem is ismerhettek; féltve őrzött kéziratait csak századunkban fedezték föl. Velök e század lírája a tetőpontot éri el. Senki nem emelkedett kortársai közül hozzá, érzésének erejéhez, szenvedélyének hevéhez, hitének mélységéhez, s mindezek kifejezésében a líraiság közvetlenségéhez. Végezetül ide írjuk »az bolond szerelembeszélőkről« írt költeményének két szakaszát:

Petrőczy K. költeményei

Az kit szive kezel, attul eltávozván:
Él, nem élvén; élte nélkül él, meghalván.
Esztendőknek véli óráit, számlálván,
Egy nap sokszor meghal, elholva kinlódván.

Noha nincsen szive, annak kínját érzi,
Másnak adván rabul, gondolattal nézi
Fájdalmas sebeit, s kételkedve hiszi;
Fél, remél egyszersmind, hogy kedvesen veszi.

Áttekintés

A lírai hangulatnak ilyen bús elevenségét, a nyelvnek ilyen művészetét az egész XVII. században hiába keressük a műköltészetben. Ha valahol, a népies irányoknak névtelen költőinél találjuk meg, de ott is csak egyiket másikat, vagy egyikben másikban. Ekkora költői erő és adomány egyetlen írói egyéniségben sincs. Sejtjük, hogy lirikusaink inkább a meglévő példák

nyügében, mint tehetségöknek maga alkotta formáiban jelennek meg; sejtjük, hogy líránk szegénységének okát a század fölfogásában és az írók tehetségének alkalmazkodó hajlamában kell keresnünk. Verselésök nem mutat emelkedést, legföljebb gyarapodást. Változatosabbak a sorok és a strófák, itt-ott jobbak a rímek, elvétve szabadabb a nyelv s közvetlenebb a kifejezés, de általánosságban mind a XVI. század hagyományain élődik. Még legtöbb hatással van rá a népies költészet, melynek elevensége, gazdagsága és költői szépsége elől nem tud elzárkózni. Műköltészetünk tényleg Petrőczy Kata által emelkedik, míg Rimai és Beniczki által járt csapásokon halad, Koháry gróf művei nem válnak be a valódi líra termékeinek, Balassa Bálint gróf négy verse csak reményt kelt.

Kívülök még néhány nevet kell megemlíteni: *Kazay János*ét, *Radvánszky János*ét és *Zichy Péter* grófét. Az elsőről tudjuk, hogy verselt, a második néhány verses darabot hagyott hátra, s az utóbbinak néhány költeményét ismerjük is. *Esterházy Pál*ról sem feledkezünk meg, ki Zrinyi hatása alatt irogatott, s művei ép úgy kéziratban maradtak, mint társaié. Velök röviden elősoroltuk a XVII. század lirikusait, s kiegészítettük e kor lírájának rajzát, melyen két erős hatású és nagyjelentőségű irány vonalai uralkodnak: a népies és egyházi lírának gazdag és nagybecsű maradványai. **Zichy Péter és mások**

Gróf Pekry Lőrinc címere.

30. Zrinyi Miklós.

MIT A LEGEREDETIBB MAGYAR LANTOS, Petőfi, a legeredetibb magyar elbeszélőről, Aranyról, nemzeti epikánk utolsó nagy képviselőjéről állít, hogy tenger mélységéből egyszerre bukkana ki tűzokádó gyanánt: teljesen illik nemzeti epikánk első nagy költőjére, az »Ádriai tenger Syrenájá«-ra: Zrinyi Miklósra is. Előtte csak kezdeties kisérletek vannak, mert mondai és történeti elbeszéléseink egyszerű énekek, melyeknek költői a tudatos műalkotás titkairól, törvényeiről, eszközeiről sejtelemmel sem bírnak: írnak, a hogy ösztönük sugallja, célzatuk csábítja, szenvedélyök ragadja őket. S nem egyszer megdöbbentő erővel nyilatkozik meg bennök az ő lázasan és viharosan forrongó századuk egy-egy felsíró érzése: a nemzet sötét elborulása az állami lét vivódó válságának láttára; gyökeres gyűlölete az elhatalmasodó török és német uralom ellen, felekezeti feljajdulása az igaz vallás érdekében, kemény kifakadása a féktelen főurak sivár önzése miatt, de nyilatkozik merőben csak hangjok közvetlensége és nem művészi iskolája által. Elbeszélőink csak tanítani akarnak erkölcsi elmélkedésekkel, csak feddeni hazafias intelmekkel: ez az ő magok-kijelölte hivatásuk. De ebbeli törekvésöknek ép az esik áldozatul, a mi költői; a helyett, hogy tanításuk és feddésök olvadna bele a költészetbe, költészetök vész el az oktató elemek között. A vallásos villongás háborusága, a politikai pártosság nyomása, az idegen irodalmak rohamos beáradása miatt kedélyök üdesége elványad, képzeletök röpülése ellankad, s teremtő erejük elevensége megtikkad: különös jelenség, hogy a régi regék és hősi mondák bűbájos virágai iránt, melyek a nemzet boldog és diadalmas múltjának gazdag mezejéről, mint a vágyak, hevülések, vitézi tettek és dicsőségek drága emlékei legalább krónikáink levelei közé foglalva fenmaradtak, egyikök sem érdeklődik. A mondai és történeti elbeszélések kobza, ha olykor meg is üti egy-egy révedező kéz a húrokat, olyan száraz és idétlen hangot ád, hogy alig van valami köze a költészethez. Énekmondóink a költő koszorúja helyett a krónikások hűségére áhitoznak; nagyobb hitelességül hivatkoznak is előadásuk forrására. A különbség köztük bizony kevés, mindössze annyi, hogy a próza nemesebb, naivabb és

Epikai költészetünk Zrinyi előtt

költőibb. S még az csak hagyján lenne, ha a korabeli dolgok megverselői járnának el ilyen módon; de az mutat leginkább elbeszélő költészetünk gyarló állapotára, hogy még a régi múlt énekesei sem emelkednek nálok feljebb. Eszméjök még akad, de rendszerint nem költői; ellenben mind az, a mi az alkotó költőre és költői alkotásra vall: szerkezet, jellemzés, lelemény, felöltöztetés, Zrinyi előtt teljesen ismeretlen.

Zrinyi Miklós egyszerre az igazi költő ragyogó nagyságában bukkan elő e kezdeties kisérletek után. Nem szakít, nem szakíthat egészen a múlttal, zordon nyelve és fogyatékos verselése krónikás elbeszélőink hagyománya; de tüneményes tehetségének, eredeti egyéniségének, művészi tudatosságának erejével mégis szerencsésen különbözik s meredek magasságban különválik tőlök.

Mindaz, a mi a XVI. század uralkodó eszméi és érzései közül, mint szent eszme és magasztos érzés, az ő emberöltőjére, a XVII. század magyarjára száll, megjelen benne, nemzeti és családi örökség gyanánt. Halhatatlan ősének, a szigetvári hősnek nemes halála, hazafias önfeláldozása az állami lét oltalmában és az idegen hódítás feltartóztatására, fellobbanó fényével a maga idejében is sugárzott és melegített ugyan, de sajnos, a megoszlott nemzetet, a három felség és három ország nemzetét, nem egyesítette s egységes küzdelemre nem hevíthette: csak a maga maradékai elé világított tisztán, eloIthatatlanul; itt a haza lángoló szeretete és a lobogó gyűlölet a török ellen törvény, melyet követnek, ige, melyben üdvezűlnek, vitézi hagyomány, melyet büszkeséggel ápolnak, vér szerint való jegy, mely rajtok uralkodik. A szigetvári hős fia és unokája, mind a kettő György, s a következő nemzedék, Miklós és Péter, a költő és öcscse, merészen, méltóan, szinte küldetéssel sorakozik egymáshoz: életök és pályájok ugyanannak a lángírásnak betűivel van írva. Kora ifjúságok hasadó hajnalától utolsó napjok leáldozásáig a török ellen a nemzetért küzdenek, mint a duna-drávai vidék őrei, de egyszersmind az egész Magyarország védelmezői. Aggodalmaik, fájdalmaik, éjjeli gondjok és nappali fáradalmok, álmaik eszménye és harcaik reménye — a török megtörése és a magyar föld visszavívása: nem mulasztanak el egyetlen alkalmat sem arra, hogy a pogány pusztításait megtorolják, föl-fölkerekedő csapatait megsemmisítsék. A szigetvári hős és családi hagyománya

A szigetvári hős fia ép oly gyors a támadásban, mint a mily hivatott a vezérlésre. Varasd, Kacérlak, Babocsa, Berzence, a somogyi Barcs és Szent-Márton, s annyi végbeli hely föl egészen Budáig merész rajta-ütéséről és diadalmas ütközetéről beszél. Mindig jól értesűl és jól számít. Mert nemcsak maga figyeli folyton a rajzó ellenség nyomait, de jobbágyai is segítik önkéntes kémekül. Az ő fia, György, még nagyrakelőbb, vakmerő vállalkozó és kemény katona. Mint fa-áruló parasztlegény maga bemegy a kanizsai várba, kikémli ezt a fontos erődöt, minek híre később elterjed a törökök között: s már neve félelmet okoz. Mindig riadoznak cselétől. Zrinyi György

A végbeli magyar vitézekbe új lelket önt, lángra szítva a gyűlöletet a pogány ellen és a szeretetet a haza iránt. Még alig kezdi dicsőségét s alig

Gróf **Zrinyi** Miklós, a költő-hadvezér, arcképe.

győzedelmeskedik a Muraközben, midőn királya a harmincéves háború mezejére szólítja és csapatát a Wallenstein seregéhez osztja be. A támadás híve és sürgetője a fővezér ellenében és osztálya lesz a Vág-vonal őrizése

Sors Bona nihil aliud

nius ... Domini COMITIS NICOLAI PERPETVI
rum pro ... Regni Dalmatiæ Maritimæ Hereditary Bani, Regi
lauoniæ, ... que Agasonum Regalium in Hungaria Præfectus
upremi ... Comitis. Sacræ Regiæque Maiestatis Camerary infimi
iorum ... colapianorum Præsidyque Legradiensis et insulæ drauo
s Turco, ... mastigis et cetera. Quem Joannes Thomas adviuum Pinxit

Miklós arcképe. (Gr. Apponyi Sándor gyűjteményéből.)

Az Athenaeum kiadása.

s a Mansfeld seregének kisérgetése: a tett emberének a meddő menetelés, mialatt fiatalon, huszonnyolcéves korában a járvány áldozatául esik. A közhit ezt a járványt abban az időben *Wallensteinnak* nevezi vala, alaptalanul, de jellemzően: mert reávall egyfelől a nemzet ragaszkodására, másfelől elárúlja a birodalmi had viszonyát hozzája.

Örökség ez is mind a kettő, ágról-ágra: s a birodalmi elemek idegenkedése, mint fenyegető felhő, ott borong a Zrinyiek felett, hogy dicsőségük ragyogását eloltsa, vagy legalább homályba vonja, a szigetvári hőstől kezdve. Már ő hiában kér segítséget Sziget fölmentésére, nem magáért, mert hiszen el van tökélve a nagy istennek, a királyi felségnek, a keresztyén világnak és a végpusztulásra jutott édes hazának híven, állhatatosan, derűlt arccal, vére omlásával, s ha sorsa úgy akarja, feje vesztésével is szolgálni, hanem a nemzet érdekében; hiában fenyegetőzik, hogy a romok közé temetkezik: Miksa király és Ferdinánd főherceg nem hallgatja meg, pedig a szomszédos megyékben 120,000 főnyi seregük áll együtt, mely aztán Győrnek indúl. Sziget romba dől és a hős elesik. Fiát ép oly kevéssé méltatja Hardeck igazi értéke szerint, mint unokáját Wallenstein. S az a fekete felhő, mely az idegenség, bizalmatlanság, féltékenység és gyűlölség keverékéből táplálkozik, még sötétebben kavarog Miklós, a költő felett, míg végzetesen eltakarja hazafiúi és vitézi kilátásait. A nemzet pedig, mely mindig összerendűl, ha a nagyok hirtelen omolnak el, részvéttel nézi és gyanakva színezi ki estöket. Hisz a Zrinyieken szíve őszinte melegségével csüng: bennök egyesűl, a miért a magyar magára és fajára büszke. Különösen Zrinyi Miklós, a költő teljes összhanggal testesíti meg saját emberöltőjének eszméit és érzéseit, törekvéseit és küzdelmeit, a múlt hagyományaival is gazdagítva: ***benne századának nemzeti lelke szól!***

A Zrinyiek családi öröksége

Íme, epikánk előzményei és Zrinyi családi öröklései, melyek egyéni tehetségeivel az országos állapotok szüksége szerint jelölik meg számára a nemzeti hivatást, melyet karddal és tollal betölt. Nemcsak minden csatája, de minden írása is hazafiúi tett. Hősi kardja példát ad, költői tolla példát ír. Pályája irodalmi műveiben nyeri a leghívebb megvilágosítást, s irodalmi műveihez pályájától veszi legtermészetesebb indítékait. Élete folyása és irodalmi munkássága kölcsönösen áthatja, magyarázza és megokolja egymást, a minek ismerete és méltatása nélkül a Zrinyi Miklós igazi képe meg sem rajzolható.

Zrinyi Miklós születési éve

Születése ideje még mai napig is vitás. Régebben, Teleki Ferenc gróf után, 1616. május 1-ről beszélt az irodalom, de az újabb kutatás kiderítette, hogy a Zrinyi György és Széchy Erzsébet kézfogója ennek az évnek csak nyárutóján esett, fiok ennélfogva előbb nem születhetett. Majd a Kazinczy Ferenc adata, 1618. május 1. került Andreas a S. Theresa halotti beszédéből forgalomba: de a mennyiben a költő II. Rákóczi Györgynek, ki 1620-ban látta meg a napot, öcscse volt, s báni kinevezésekor, mely 1647 decemberének végéről kelt, harmincadik esztendejét még el nem érte, ezt

az adatot is bizvást eldobhatjuk. Most az olasz G. Priorato följegyzése terjedezik inkább s minden újabb bizonyíték ennek az erejét és hitelét támogatja: e szerint Zrinyi Miklós *1620 május 1-én* született. A mi annyival elfogadhatóbb, mert Priorato munkája megvolt a költő fia, gróf Zrinyi Ádám birtokában s minden megigazítás nélkül maradt reánk, holott apja szokása szerint ő is jegyezgetni szokott könyveibe; mert valószínűleg tőle, ki Bécsben gyakran élt, szerezte a bécsi író a maga adatait; talán ez fejti meg, hogy még a Zrinyi leányáról is tudott, ki oly fiatalon halt el. Első nevelése odahaza folyt, a család rendes lakóhelyén, a csáktornyai várban, természetesen amaz idő erkölcsei és viszonyai szerint. A betű ismeretével egyszerre nyerte a hadi élet ismeretét, a tudomány elveivel a vitézség benyomásait. Már kis gyermekül a vessző-paripa és katonásdi játék helyett a valódi paripa és valódi katonáskodás szemléletében gyönyörködhetett vagy izgalmas látványain edződhetett; mert a csáktornyai vár dobogó hídján apja fegyveres szolgái nem egyszer vonúltak be egész diadal-menettel: elől hozva az elvett török lobogókat, aztán a cifra török fegyvereket, gazdagon fölszerelt paripákat, alázkodó foglyokat, majd az elejtett pogányok fejeit dárda-hegyre tűzve és magasra emelve. A diadal és borzalom látványa váltakozva kapta meg, s már zsenge korában olthatta lelkébe azt a felfogást, hogy a legigazabb érdemnek és dicsőségnek a harcot tekintse, mi jobb és nagyobb országunk szolgálatára, mint a költészet. Hiszen nemcsak a jelennek eseményei és élményei szóltak e felfogása mellett, de a múlt annyi beszédes emléke is. A gyermek nevével örökölte a vitézi hagyományt. Komáromtól le a dalmát tengerpartig, mondja Salamon, alig vala oly vidék, mely valamelyik Zrinyi kisebb-nagyobb csatájáról és hősi tettéről nem volt volna emlékezetes; két nyelven, magyarul és horvátul, dalban és regében hallotta dicsőíteni e nevet; s még nem egy öreg fegyveres szolga lehetett, ki nagy ősének, ama régi szebb idők főbajnokának csodás tetteiről élő krónikás volt. A csáktornyai lak is Tollius szerint diadaljelvényeivel egész múzeumot képezett: a folyosókat mindenféle színű török zászlók, értékes spáhi-kardok, ezüstös hosszú-csövű janicsárpuskák, tatár kézíjjak borították. Bent a termekben egy-egy ősének képe vagy hadi jelenete; künt a bástyafalakon egy-egy török ágyú, azok győzedelmének hirdetője és őrizője, mind a Zrinyiek hivatásáról és pályájáról beszél a gyermeknek.

Zrinyi gyermekkora

De sorsa mihamar megváltozott. Zrinyi György váratlanul elhal és két szép kis fiacskája árvaságra marad: a csáktornyai lakot összes emlékeivel elhagyja és csak emelő benyomásait viszi onnan magával. 1627-ben, Pázmány ajánlatára, Domitrovics Péter, a zágrábi püspök a gyámjok, így Miklós vagy az ő udvarába vagy valami előkelő úrnak házába kerül: de alig pár esztendő múlva már egyenesen maga a bíboros főpap veszi át a gyámságot és gondoskodik a gyermekek neveléséről. Nemcsak a király figyelme, mely irántok érdeklődik, de a maga mély és őszinte vonzalma

A Zrinyi-árvák gyámjai

is, melyet a család iránt érez, vezeti elhatározásában. Hiszen Zrinyi Györgyöt ő térítette egyháza kebelébe; vallási és egyéni érdeke egyaránt követeli, hogy árváiról se feledkezzék el, ha ezt az oly nevezetes családot a katholicizmusnak meg akarta tartani. A két testvér ezen a réven szerencséjére alaposabb tanításban részesült, magasabb míveltséget szerzett, mint a korabeli nemesi ifjak rend szerint. Mert ezek megültek atyjok vagy más nagy urak udvarában. S mit tanúltak ott? Zrinyi szerint bizony keveset: inni, pompáskodni, egy mentét aranynyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felcifrázni, egy forgóval pípeskedni, egy paripát futtatni: szóval esküdni, hazudni és semmi jót nem tudni. S ha még udvarba nem mennek is, sem a hadban, sem a végekben, sem idegen országokban hadi mesterséget nem űznek, prókátorságra készűlnek, nem az igazság szeretetéből, hanem a mások nyomorítása végett, vagy papságra lépnek, nem a jámborság sugallatából, hanem isten tudja micsoda indulatból. Senki sem tanúl tudományokat, senki sem lesz zarándok, hogy aztán hazájának valamit szolgálni tudhasson!

Zrinyi bizony tudományokat is tanúlt, utazott is, hogy hazájának használhasson. A grammatikai és humanitási osztályokat a jezsuiták gréci iskolájában járta, hol az anyakönyv bizonysága szerint 1630-ban Pellicerolli Vitális atya igazgatása idejében iratkozott be testvérével együtt s nevök: *Nicolaus Comes a Zrin, Hungarus,* és *Petrus Comes a Zrin, Hungarus,* a grammatisták élén áll;[1] hol négy esztendeig 1634-ig maradt; aztán Nagy-Szombatban, az érsek szeme előtt végezte 1636-ig a rhetorikai két éves folyamot, melynek célja a szónoki és költői tehetség teljes kiképzése volt, a tudományosság megadásával a világ történetéből, a népek erkölcseiből, a különböző ismeretek köréből és a tekintélyes írók műveiből. Iskolázásának ez a menete is a Priorato adata mellett beszél. Mivel Nagy-Szombatban a Pázmány egyeteme csak 1635 novemberében nyílik meg s 1636 januárjában kezdi meg előadásait, Zrinyi pedig már májusban zarándok lesz, Olaszországba indúl: ennélfogva az egyetemnek hallgatója nem lehetett. Neve nem is fordúl elő annak növendékei közt. Csak a gimnázium tanítványa volt. Pedig szinte hihetetlen, hogy azt bíboros gyámja csak tizennégy vagy tizenkét éves korában kezdette meg vele. A mikor 1630-ban a gréci intézetbe lépett, *tíz* esztendős lehetett, a mi a korabeli közszokásnak és eljárásnak leginkább megfelel. S ott, az idegen földön, idegen körben, idegen mesterektől nyerte tudásának alapjait, nyelvi ismereteit: de itthon magyar emberek és magyar viszonyok befolyása alatt fejezte be magasabb tanúlmányait. Itthon kapta meg míveltsége a maga szónoki és költői szellemét, az egyetemes tartalomban nemzeti színezetét. Mert Pázmány abban az időben, a mikor ép a fiatal lélek virágfakadása van, mikor mindennemű behatások iránt a legfogékonyabb, mikor a tanulás nyomott levegője helyett

Zrinyi Miklós tanuló évei

[1] *Schuchardt Hugó,* gréci egyetemi tanár szíves adata.

23*

Pázmány udvara

inkább a tapasztalás szabad légáramában fejledezik, védenceit haza hozta és a maga körébe vette, hogy a nemzeti eszmék és érzelmek között fejlődjenek és nevelődjenek. Az ő udvara volt csak igazi iskolájok, termékenyítőbb mint a nagyszombati jezsuita-ház: ott a régi római Cicero a mintájok, itt a bíboros magyar Cicero a példájok; ott a holt írás vonzza, itt az élő ember közvetlensége ragadja meg őket, ki korszakos lángszellemének fényével, ékesszólásának csodás erejével még a nagyokat is bűvös igézetében tartotta. Hazafisága volt kalaúza hazafiságuknak, *Kalaúza* volt vezérlője vallásosságuknak.

Itt, a Pázmány udvarában, a kor mozgató eszméi, a nemzeti védekezés és vallásos visszahatás tervei, a harmincéves háború esélyei, Magyarország állami érdekei, a királyi politika követelései a nemzettel, az erdélyi fejedelemséggel és a törökkel szemben, a magyar irodalom, tudomány és közoktatás szükségletei mindig erős hullámveréssel zajlottak: és Zrinyi Miklós nagyratörő lelke ez izgalmas és sokszoros zajlás közepette egyszerre a legmagasabb problémákon érlelődhetett. Itt, a Pázmány udvarában, a vezér államférfiak, az ország zászlós urai és az egyház főpapjai sűrűen találkoztak és messze kiható vitákat folytattak, melyek eszmekeltő hatása gyorsabb lendületet adhatott az ő szellemi emelkedésének. A bíboros gyám, ki nemcsak az ország prímása, de egyszersmind első diplomatája is, nem egyszer ütközött Esterházy Miklóssal, a nádorral össze, kinek ellenében katholikus főpap létére a protestáns erdélyi fejedelemséget támogatja, mert nemcsak állami, de nemzeti érdek is a magyarság e menedék-földének függetlenebb állása: és Zrinyi Miklós mindannyiszor elmélyedő érdeklődéssel csüngött szavokon. Hiszen a nemzet sorsának intézése várt reája is, mint családi nagy hagyománya, melyet őseitől, a horvát bánoktól örökölt. Már kezdő iskolás gyermekül Zala főispánja, az ország zászlós ura lőn, kinek neve és jelenléte szükséges az országgyűlési végzések szentesítésére, s már 1630-ban mint főlovászmester írta alá a törvénycikkeket. Talán Pázmány e magatartásában keresendő magva ama bizalmas összeköttetésnek, mely

Esterházy Miklós nádor arcképe.

később költőnket II. Rákóczi Györgyhöz fűzi, s ama meleg vonzalomnak, melyet ő az erdélyi magyarság ügyében mutat; mert sokszor egyetlen szó, mely a gyermeki lélekben megfogan, később egész iránynak jeligéje lesz. Itt, a Pázmány udvarában, amaz idő természete szerint kétségtelenül a nemzet és vallás kérdése uralkodott minden kérdésen; hisz a hajdan hatalmas ország örökös küzdésben a török terjeszkedés és a német befolyás ellen, szinte minden erejét elvesztette: letiporva szenvedett. Meggyőződése szerint isten csak a katholikus egyházba visszatért nemzetet szabadíthatja meg nyomorától, részesítheti áldásában, azért nemcsak egyesek lelki üdvének megmentése, de az egész nemzet jövőjének biztosítása vezette térítő működésében. Lelkében ezzel a szenvedélyes meggyőződéssel, ezzel a szent tévedéssel a maga vallásának hivatásáról, mint szónok és író egy életet áldozott a katholicizmus helyreállítására: s a visszahatás diadalának fogásai, számításai, támadásai, cselvetései és összecsapásai az ő sugalmazására és indítására készűltek és folytak: az ő égő vallásossága lobogott egész környezetében. A katholicizmus győzött: de az ország fölemelése elmaradt. Mert a Habsburgok, kiknek Pázmány politikája szerint a katholikus nemzettel az országot föl kell vala szabadítaniok, a birodalmi bonyodalmak miatt édes-keveset tehettek: Zrinyire mégis a vallásos visszahatás eszméje a megváltás eszközeként, a nemzeti védekezés gondolata a Habsburgok oltalma alatt mély benyomással voltak. S a mikor 1636. májusában tanúlmányait végzi, az érsek udvarából megválik, és gyámja rendelése szerint Senkviczy, esztergomi kanonok kiséretében olasz földre indúl: magával viszi benyomásait is, a nemzeti nyelvnek és irodalomnak azzal az erős szeretetével, mely a Pázmány magyarságából és munkásságából kisugárzott. Megtanúlta tőle, hogy tanúlni kell; megtanúlta tőle, hogy az írás nemcsak gyönyörködtető játék, de diadalmaskodó fegyver eszméink érdekében és harcában. Hiszen Pázmány egy-egy műve egy-egy döntő ütközetet képezett a katholikusok és protestánsok között; s egyszersmind megtanúlta tőle, hogy minden állami és alkotmányi kérdést a nemzeti érdekek magaslatáról, az európai közviszonyokra való tekintettel is, kell elbírálni és megoldani. Olasz útjában látóköre még szélesebb és egyetemesebb lesz, mert noha Itália az idő szerint politikailag már hanyatlott, délen a spanyol, éjszakon a savoyai ház uralkodott, Róma, Firenze, Venezia elvirágzott: mégis termékenyítő tanúlságokat szolgáltatott A renaissance még mindig dúsan ontotta benne a maga fényét, kincseinek gazdagságát: még mindig a vallás, művészet, költészet szent földe volt! Zrinyi Miklós a váltakozó és megragadó behatások alatt belemerült az olasz irodalomba, *Tasso* és *Machiavelli* tanúlmányába s új eszmében és új érzésben forrva tért haza.

Pázmány hatása Zrinyire

Olaszországi utazás

Már ekkor kész férfiú. Őseinek büszke hagyományai, a Pázmány lángszellemének lelkébe oltott sugalmai, olasz zarándokságának ihlető emlékei már ekkor, 1637-ben emberöltője élére és kora színvonalára emelik. Származásánál fogva vitéz, növelésénél fogva politikus, hivatásánál fogva

költő; s mindenütt a nemzet kifejezője, igazi megszemélyesítője. Csak jó szerencse kell és semmi egyéb neki, *Sors bona, nihil aliud,* mint a magyarnak, hogy gyorsan és boldogan törhessen előre. S tört merészen és határozottan.

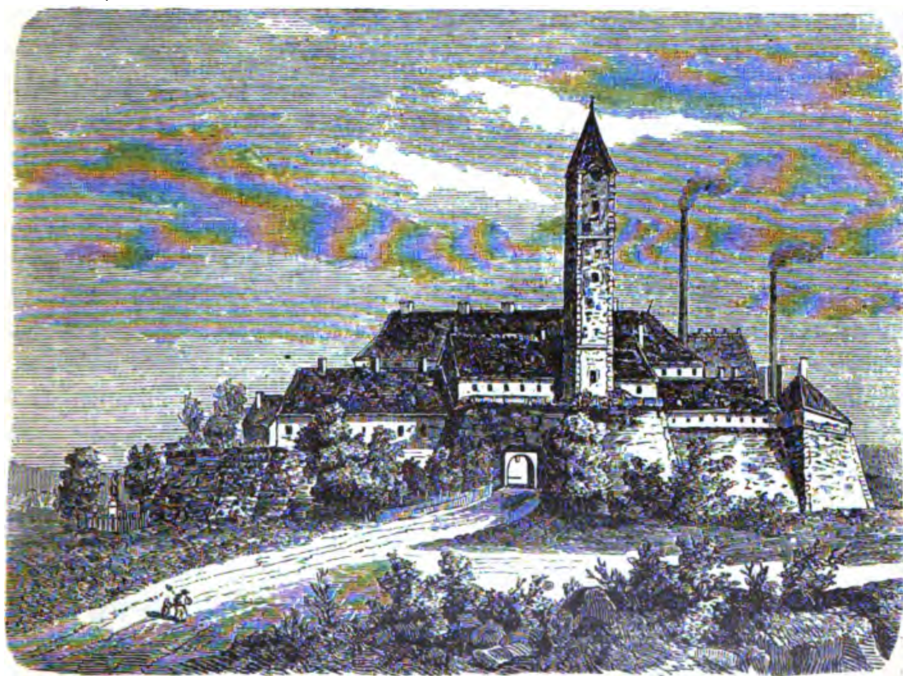
Zrinyi Csáktornyán; méltóságai

Alig költözött csáktornyai várába, megújította azt, a hozzája csatlakozó kisebb végházakat pedig kijavította, védő őrséggel és hadi készlettel bőven ellátta, a mi mind egy tervszerű erődítési rendszer végrehajtása volt. S mint zalai és somogyi főispán, légrádi és muraközi főkapitány ez országrészt éberen és keményen oltalmazta. Már a törökkel való első összeütközésében a kanizsai basát oly hatásosan megverte, hogy a Muraközt hosszú időre biztosította. Egyszerre megváltozott a szerep, ezután ő támadott és a török védekezett: a mi vezéri tehetségéről és önállóságáról tanúskodott. Majd a harmincéves háború mezején csillogtatta fegyverét: 1644-ben mint egy horvát dandár parancsnoka, 1646-ban már mint a horvát hadak főkapitánya, cs. és kir. tábornok, s merész támadásaival mindig kitűnt, egyszer épen a király szeme láttára. De a míg ő a Morvában harcolt, addig a kanizsai basa a Muraközt feldúlta. Zrinyi alig érkezett vissza, bosszúra, vára alá sietett; Ali sokkal nagyobb erővel fogadta: ám az ő eszes vezetése, a magyar sereg szigorú fegyelme, lelkesült bátorsága véres fejjel verte a törököt várába vissza. S mind ennek elismeréseként a király 1647. december 27-én horvát bánnak nevezte ki: Zrinyi egész fiatalon az ország harmadik zászlós ura lett. De méltóságát ünnepélyes beiktatással csak 1649 elején foglalta el.

Zrinyi idilljei

A negyvenes évek alatt már Apollónak is áldozott, a mikor *Viola* kegyetlensége ellen küzködve, ifiú elmével, a szerelem édes versével játszott. Sőt szíve már előbb is lobogott, dala minden valószinűség szerint előbb csattogott, noha ennek az érzésnek nem maradt egyéb emléke, mint a leány neve: *Hajnal* a Viola-idillek egyes helyein. A miben föltevésünk gyökerezik, a Zrinyi egyénisége és az olasz költészet hatása reája. Költőnek született és az olasz költők ihlete avatta fel és szólaltatta meg. Mi természetesebb, mint hogy a hatás melegében, közvetlensége alatt? Annyi bizonyos, hogy a meglevő idillek sem teljesek. Már az elsőben, a *Vadász* panaszában Viola kegyetlenségéről, keservesen emlegeti, hogy az acélt a tűz meglágyíthatja, a kősziklán idővel fölismerszik a hangya nyoma: csak ő nem hajol, *hiában apolgatja verssel.* Ebben az apolgatásban bizonyára még számos éneke fakadt: de csak öt idylliumot méltatott a megmentésre. Valamennyi olasz mintára készült, s a mint már Imre Sándor kimutatja, leginkább Tassó követésére vall. Zrinyi bennök új műfajjal gazdagította a magyar költészetet, ép annyi művészi tapintattal, mint magyaros érzékkel. A műfaj alakjának általános keretében megmarad ugyan: de nem követi az olasz sorok szerkezetét; az ismert magyar négyes versszakot használja: de *Tityrus és Violá*ban, a *Vadász és Echó*ban apró, könnyű, játszi sorokkal vegyíti. Tartalmilag is merít példájából, mint

a Tasso Amintájából, de versei a magok egészében, a lelki indítékok és költői részletek fűzésében, s festésök színezésére és hangjok változatosságára nézve eredetiek. Hangjok majd elégiai, majd drámai, a szerelmes bennök nemcsak Violával, de a Visszhanggal is párbeszédet űz, mi a Tassó Echójára vezetendő vissza. Imre Sándor azt hiszi, hogy ezt a költői játékot nálunk Zrinyi alkalmazta először, holott jóval megelőzte őt Balassi Bálint és Rimai János az ismeretes Joannes Secundus Hagiensis után, nem kevesebb szerencsével. A Zrinyi idilljeinek tárgya az egyetemes emberi, a *szerelem,* melyet nemes tartózkodással és kora ízlésével általános alakban érzékít

A csáktornyai vár.

meg: de egyéni benyomásai és vonatkozásai mind végig áttörnek azon. Zrinyi szerelme
Az ő szerelme csapkod itt, sokszor hatalmas lánggal. Viola valószínüleg Draskovics Eusebia, Gáspár gróf leánya, kinek Lykaon, gróf Erdődy Farkas udvarol előbb, a boldogtalan Berleba pedig Draskovics Borbála, János grófnak, a hovát bánnak és későbbi nádornak gyermeke, ki Zrinyiért rajong. A költő győzedelmeskedik a küzdelemben: Eusebia jegyese, majd felesége lesz 1646-ban, míg Borbála epedő tört szívével Erdődynek nyújtja kezét. De a Zrinyi boldogsága csak rövid, mert a szép virágszál elhervad, a legszebb csillag kilobban: Eusebia 1651-ben elhal. S a bánkódó férj összezúzva zokog miatta. Mindig előtte két fekete szeme, aranyos szép haja, alabastrom melle és kláris ajaka; s *Orpheus keservé*ben, melyet

nagy bánatához méltónak se tart, kínosan panaszkodik: Eurydice árván hagyta a világon. Búsan szólongatja a Drávát, mely szerelmének erős bizonysága, égő szívének orvossága volt, hisz sokszor megnövelte könyhullatásával, hogy sírjon együtt véle. Csak Eurydice van eszében, megkeresi a setét Acheronban, s *Plútónál* töredezett hangon, töredékes dallal könyörög érte; míg kis fia haláláról szóló *Elégiájában*, mely csak az imént került nyilvánosságra, megható érzéssel siratja meg, hogy piciny fülemiléje, minden reménysége, mint könnyű árnyék *elkele* előle.

Az idillek költői értéke

Zrinyinek e kisebb költeményei nem méltatlanok múzsájához. Ha olykor nehézkesek, olykor darabosak is: nagy ereje nem egyszer felragyog bennök. A merész gondolatok, képek, hasonlatok, akár eredetiek, akár kölcsönzöttek, szinte buja gazdagsággal sorakoznak egymáshoz; s a szenvedély őszintesége még a közvetett alak ellenére is kiérzik belőlök. Mert az idillek alakjok és elnevezésök szerint idillek ugyan: de igazabban szerelmi énekek. A természeti képek a lírai érzések festésére szolgálnak leginkább s ezek uralkodnak amazokon. A költő nem tagadhatja, hogy a szerelem is bántotta olykor; nem is tagadja, hiszen a szerelem nem egyenetlen a vitézséggel. Mindamellett úgy tetszik, hogy inkább a vitézségnek mint a szerelemnek megéneklésére hivatott. Sokkal inkább keresi a széles ecsetű színezést, a történeti részletezést, mint a mennyire a szerelmi énekek jellemével megegyezik; sokkal pazérabban szedi és ontja képeit és hasonlatait az antik vallás és történetek alakjairól, a természet tüneményeiből és példáiból, mint a mennyire az érzelmi elemek fölvehetik. Kobza csak ott zendűl, ott kap meg igazán, a hol ünnepiesebb hangfutamokat vehet. Vallásos éneke: a *Feszületre* épen azért elegyes költeményei közt a legszebb és legegységesebb. Hatalmas kifejezése a keresztyén áhitatnak, megadásnak és töredelemnek, melyre int, mert hiszen érdemünk, mint a kövön a hangyanyom, bűnünk pedig mint levél a fákon, örvény a tengeren, fövény a parton, madár a levegőben. De az úrnak irgalma nagyobb, az ő kegyelme végtelen: azért bízhatunk benne, nem magunkért, hanem szent fiáért, a keresztfán halt Krisztusért, a ki méltó, hogy múzsája köny-zuhatagokat áraszszon érte!

Az ő múzsája nem a játszi és dallamos húrokat kezeli voltakép: örömestebb énekel nagy okért hangosabb verseket.

A *Szigeti Veszedelem*, mely Bécsben 1651-ben elegyes költeményeivel együtt jelent meg, az ő legsajátosabb és legérdemesebb műve. Nagy okért, a nemzeti megváltásért fogant, hangosabb versekkel, mert harci küzdelemről, hősi halálról beszél: ez az első magyar epopeia, melylyel a nemzeti géniusz a világirodalom remekeinek magaslatára emelkedett, ez az első költői alkotás, mely eszme, szerkezet, jellemzés, lelemény és feldiszítés tekintetében ma is teljes elismeréssel tölt el. Mert bár a tárgyat nem a nemzet fiatalságából veszi, mikor a gyermeki hit naiv beszéde szerint a fenséges istenek még közvetlenül érintkeznek az egyszerű emberekkel, velök élnek, örülnek

és szenvednek, és égi csodáik mindúntalan beleszövődnek a földi dolgokba; **A Szigeti veszedelem**
bár nem választ oly korszakos vállalatot, melyre az isteni küldetéssel biró hős vezetése alatt az egész nemzet egyesűlne, szándékban és érzésben összeforrna: a maga magasztos felfogásával és öntudatos művészetének erejével mégis a közeli történeti eseményt, a részleges szigeti küzdelmet

***Zrinyi* Miklós Szigeti veszedelmének címképe. (Bécs, 1651.)**

az isteni beavatkozás körébe, az egész nemzet sorsára kiható változás jelentőségére bírja emelni. A magyar meghasonlott, megromlott, bűnbe merűlt; isten haragjában alázta meg és büntetésül veri a törökkel: istent ki kell engesztelni, a nemzetet meg kell váltani. Ez a Zrinyi magasztos eszméje: de nem kizárólag az övé. A mikor az lelkében megszólal: csak a ***nemzet lelke*** nyilatkozik benne. Mert a XVI. században az általános bűnbánat és kölcsönös vádaskodás rajongásából, az erkölcsi megújhodás szükségének

A Szigeti veszedelem alapeszméje

és a nemzeti fölemelkedés vágyának érzetéből fakad ki e nagy eszme, mely annyira belement a nemzet lelkébe és szívébe, hogy az országos rendek végzésileg is kijelentették az 1546-iki törvények II-ik cikkelyében, mikép a magyar nemzetet bűneiért haragjában veri a megbántott isten; s már Károlyi Gáspár, a Magyarország romlásáról írt *Két könyvében*, vallja és hirdeti: hogy istennek indítása nélkül még szívében is nem jöve a török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az isten nem indítaná az ő szívét és az isten nem súgná az ő fülébe, hogy fölfegyverkezzék, ennek pedig nem egyéb az oka, hanem a bálvány-imádás, mi Károlyi Gáspár és Magyari István szerint a katholicizmus, Pázmány és Zrinyi értelmében a protestantizmus; s már a Tardy György énekében a *Szikszai győzedelemről* megvan isten közvetlen beavatkozása és az angyalnak küldetése. Tardy is a maga élénk, mozgalmas elbeszélésében isten jótéteményeivel kezdi, hogy őseinket a pogány földről kihozva, szent lelkével a keresztyénségre térítette; majd a törökök dúlásait és fosztogatásait említi, úgy hogy isten jókedvében megszánja a magyar népet, mert megparancsolja angyalainak, hogy mönjenek el Egörbe, Rákóczihoz, hű szolgájához, hogy üljön hamar fölovára, viselje gondját juhainak, bátorsággal bízzék és semmit ne féljen, mert népe ellensége ellen véle lesz. Hasonló előterjesztés, ugyanaz a küldetés, azzal a különbséggel mégis, hogy itt a diadalmat és nem vértanúságot hirdeti, mintha ez ének keletkezésekor, 1588-ban Zrinyi Miklós önfeláldozó halála után a haragvó isten már kiengesztelődött volna választott népe iránt. Az eszme már megvolt és forrt, hogy Zrinyi a maga hatalmas erejével egész nagyszerűségében emelje ki. S ha az a lángész, ki a nemzeti eszméket és érzéseket, melyek emberöltője lelkében és szívében élnek, a leghatalmasabban fejezi ki: Zrinyi bizonynyal az!

A költemény tárgya

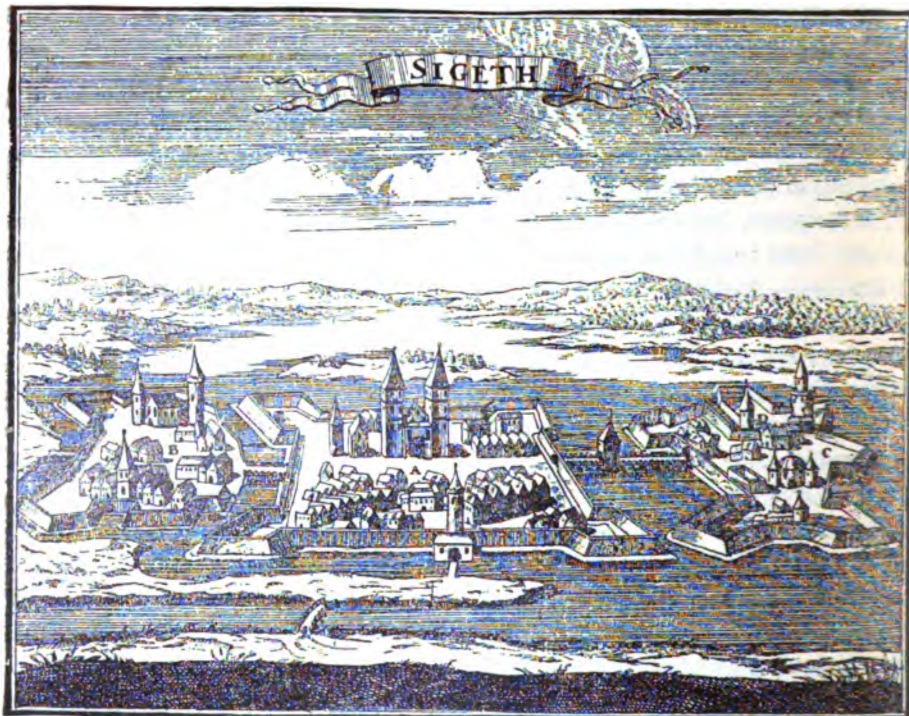
Epopeiájának tárgya: Sziget védelme, hőse Zrinyi Miklós, ki meg merte várni Solimán haragját, az ő hatalmas karját, és rettegett szablyáját; sőt megállította, feltartóztatta, a míg hősi halállal el nem vesz. De Zrinyi önfeláldozása, s a maroknyi magyarság vértanúsága nem egyszerű vitézi tett: *nemzeti váltság*. A nagy mindenható a földre tekint, *egy* szemfordulásból megnézi a világot, s a magyarok erkölcsi sülyedése miatt haragra lobbant: állhatatlanok, tévelygők, nincs előttük az ő nevének és fia vérének becsületi, a jó cselekedetnek kelleti, az öreg embernek tiszteleti; elfajzottak, *a szép keresztyén hitet* eltapodták, és *különféle vallásokban gyönyörködnek;* s minden bűnök eláradtak köztük. Haragjában *Mihály* angyalt *Alektó* furiához küldi, hogy Szolimánt bújtsa fel a magyarok ellen, kiket hatalmába ád. Az angyal előbb az igazakért esdekel, de hiában, aztán égnek ereszti sugár-szárnyait és teljesíti szomorú megbízását. Alektó Szelim képében felbőszíti az alvó Szolimánt, ki riadva ébred: »fegyvert, fegyvert!« S elhatározza, hogy gyaúrt rak halomba, megfüröszti lovát keresztyén vértóban, városokat és várakat rejt hamuba. Hadai azonnal Drinápolyba gyűlnek, vezérei tanácsot ülnek Arszlán budai basa levele felett, mely a háborút

ajánlja. Ott Delimán, a tatár khán fia, kinek szívét a szultán leánya, a szép Kumilla, s annak *szép haja* megkötözé; de a míg ő odahaza járt, hadát elhozni, a Rusztán felesége lett; mi miatt most Delimán nyughatatlan, áll vagy ül, s mint dühös farkas lesi a Rusztán halálát s kitölti, ha lehet, rajta bosszúját; ott Amirasszen, ki maga is fekete, lova is szerecsen, az arab Karabul, mely *széltül fogamzott* egy híres kancában; aztán Olindus, Hamviván, Demirhám, kinél erősebb a Szolimán birodalmában nem volt, mert ez gyökeréből nagy tölgyfát kirántott, ököllel agyonvert egy nagy elefántot; majd Demirhám bátyja, a bűvész Alderán, Mahomet fejtegetője, álmok magyarázója; végre mások tömérdek sereggel, mely mint felhő az eget ellepte a földet: jaj annak, jaj a magyarnak, kire ez a felhő fog omolni! A míg a sereg megjő, Arszlán a budai fővezér maga-hittségében Palotára támad, hogy érdemet szerezzen, de Túry György kemény fogadására visszairamlik és dicsőség helyett szégyennel várja urát, ki olyan fekete paripán közeleg, melynél szebbet a képíró sem írhat. A császár fején patyolat, két csoport kócsagtollal, vállán szép arany hazdia, oldalán misziri kard; szivében lángot és fegyvert és nagy veszedelmet hoz a keresztyénségnek. Hozzája hasonlatos bölcs és vitéz fejedelem még a pogányok között nem volt; nem hajlik mint az ág, de mint kőszikla megáll. Még Nándor-Fejérvár alatt a derék sereggel, s azon tanakodik: vajjon Egert vagy Szigetet vívja-e, mikor Petráf az előhaddal már megszállja Gyulát. A vész közeledtére Zrinyi Szigetben rendes szokása szerint *hajnali imára a feszület elé térdel* könyörögve, hogy ne engedje isten, mikép a török a keresztyéneknek árthasson, segítse meg nem az ő tisztességéért, hanem szent nevének örök becsületéért; s isten meghallgatja szavát, noha érdeme csak annyi az ő kegyelme ellen, a mennyi vizet kis fecske a szájába veszen a mérhetetlen tengermélység ellen; mert *a feszület hozzája háromszor lehajlik,* és tudatja vele, hogy vértanúságot szenved és lelke égbe száll, hol angyalok és cherubok várják és isten jobb kezére állatják, mert annak nevéért a pogány ellen esik el: Szolimán vára ellen jő, mint éh farkas lesi az ő halálát, de hatalma, ereje Szigeten megtörik, maga is az ő kezétől elpusztúl, hogy a bán fejének koronája annál fényesebb legyen. Fia György nevét feltámasztja, tündöklő fénybe vonja és nemzetségét felvirágoztatja!

Szigeti veszedelem tartalma

Szolimán csakugyan Sziget ellen indúl, mire leginkább Zrinyi ingerli, mert a budai basára bosszús szultán Arszlánt leteszi, helyébe Mustafa, boszniai basát emeli, Boszniába viszont Mehmetet rendeli, ki a magyar földről oda siettében Siklós alatt pihen meg. Gondtalan és puha, elkapott szerencse-fi, ki Szkender, siklósi bég figyelmeztetésére sem veszi számba a veszedelmet, melylyel az okos szigeti hős fenyegetheti, sőt este Szkenderrel fenmulat és szép török dalnokával éneket mondat boldog megelégedéséről, hisz a Szerencse lábaihoz kötve. A szigeti bán azonban kémeitől értesűlve meglepi és a hadat szétveri, a harc sodrában a Mehmet fiát megöli, mire Mehmet elkeserűlten a bánra robban: de az *isten angyala a csapást*

megtartja, a szablyát kezében megfordítja: a Zrinyi kardjától maga esik el. A török elhull, megfut vagy megadja magát, mint a vitéz Olaj bég, egyedül a bánnak nevére, mert senki másnak meg nem hajolt volna. Zrinyi diadallal tér meg várába, vitézei elől a keresztyén holtakat és betegeket viszik, köztük Farkasics Pétert, a derék hadnagyot, aztán a zsákmányúl ejtett török fegyvereket, a kópjára tűzött fejeket, az alázkodó foglyokat és a büszke paripákat, a diadalnak jelvényeiként. Azonban a gyors hír szárnyára felkele, szélnél és madárnál gyorsabban repüle: s megviszi a szultánnak

Szigetvár a XVI. században.

Előkészületek Sziget védelmére

a Mehmet vesztét. Rögtön tanácsot ül és elhatározza, hogy Sziget ellen fordúl, Kadilesernek ezer juhot adat áldozatra, hogy a támadás kimeneteléről jóslatot mondjon. A főpap levágatja azokat a mezőn, s hullájokra sok sas gyűl, de egy nagy fekete sas elkergeti őket, s nem engedi nekik, hogy belőlük egyenek: a mi rossz jel a szigeti vállalatra. A szultán ép ellenkezőleg azt hiszi, hogy a sasok azért nem esznek a juhokból, mert keresztyén testekből jobb eledelt kaphatnak. Fenhéjázásában elbizakodik, míg serege félelemben szorong; s a mint éjjel két ló elszabadúl és riadva kel a szó, hogy Zrinyi a táborra ütött: egyszerre zűrzavar támad. A török fölzendűl, szerte futosik és vagdalkozik: 3000 ember pusztúl el csak

a Zrinyi nevének hallattától. Zrinyi ellenben a szultán készültére hősi lélekkel szervezi a védelmet, beszédet intéz társaihoz. Nagy a veszedelem, de azért esztelenség lenne nem bízni istenben, ki mindig megsegíti a benne bízókat, miként Zrinyit is nem egyszer megsegítette. Most az *egész kereszlyénség Szigetre néz,* melynek már az is tisztessége, hogy Szolimán az ellensége. Kiki elszántan harcoljon, a török szavának ne higyjen, mert hogyan adhatna hitet az, kinek magának sincsen. Esküdjenek meg, hogy ez a hely leszen dicsőségök vagy koporsójuk. Zrinyi Miklós előbb maga megesküszik, hogy velök marad a fejök fennállásáig, majd társait esketi meg, kik csapataikkal egymásután vonúlnak fel az esküre: Farkasics, Juranics, Radivoj, Deli Vid s-a többi levente kapitány. Az eskü végeztével a várat felszereli, s fiát szép levéllel a magyar királyhoz bocsátja s annak kegyelmébe ajánlja; a fiú sasnak fia, igazi sas, menekűlni vonakodik, míg apja meg nem győzi, hogy óvja magát nagyobb szükségre és jobb időre, akkor legyen nagy példájának követője.

Szigetvár ostroma; párharcok

A mint e szerint minden rendben, a szultánnak két küldötte érkezik: a méz-szavú Halul és a nyers Demirhám. Előbb Halul beszél a Zrinyi vitézségéről, a német megbízhatlanságáról, magyar gyűlöletéről, rák-háton járásáról, hogy a bánt a vár feladására bírja; majd Demirhám szól röviden, egyenesen, hogy válaszszon háborúban vagy békében, mire Zrinyi hadnagyai és vitézei megzendűlnek: fegyvert, fegyvert, fegyverrel, nem szóval kell veszni Szigetnek; Demirhám pedig visszavág: ám legyen halálos fegyver, ha éltök oly unalmas! Szolimán haraggal és bosszúval vivatni és lövetni kezdi Szigetet, honnan Zrinyi Osmán támadó sergére az Almás vizéhez merészen kicsap, s nemcsak maga, de Deli Vid is szilajon öldököl a törökök között: Hamvivánnal megvív, megkergeti és megöli őt, fegyvereitől megfosztja, min annak szolgája elkeseredik és a törököket bosszúra tüzeli. Az éj leszállta miatt már lehetetlen. A vad Demirhám barátja elestének hírére megesküszik, hogy Hamviván gyilkosának lelkét vasa megemészti, és heves sürgetésére a szultán megigéri, hogy Szigetet minél előbb körülveszi. A mikor alatta megszáll, a védő seregnek ép nagy vesztesége van: Farkasics Péter régi sebeiben meghal. Zrinyi magasztaló beszédet tart felette, hogy az emberi dolgok közül csak a jó cselekedet maradandó: Farkasics jó cselekedetével meggyőzte a halált. Majd a temetés után elbúsúltan, de vitézen kitör s a két sereg keményen összeütközik. Zrinyi, Juranics, Radivoj iszonyú pusztítást követ el; Demirhám találkozik Deli Viddel, az dühösséggel nagyobb, ez igaz hittel bátrabb. Megvívnak együtt, késő estig küzdenek, akkor megigérik, hogy újra összejönnek folytatni a párviadalt. A szultán felháborodik az örökös vereségen és tanácsot tart, hogy a legvitézebb gyaúr ellen miként kell harcolni? Rusztán, a császár veje szerint rendes úton, sáncokkal, aknákkal, árkokkal; a szilaj Delimán, ádáz vetélytársa szerint karddal kell megrohanni, a ki fél a fegyvertől, bújjék el; hasonlókép érvel Demirhám is, a ki nem kapálni jött a vár alá.

Végre a Petráf közvetítő terve győz: legyen rendszeres vívás a vár ellen, bátor támadás, ha kicsap megint, Zrinyi ellen.

Zrinyi pedig színleg, mintha félne, tartózkodik két napig a kirohanástól; s tudósítja a császárt állapotáról. Hirnökei Juranics és Radivoj, nem adományért, csak a jó névért vállalkoznak a veszedelmes kalandra. Az ellenség alvó táborán menve át loppal sokat megölnek, de aztán a tatárok között magok is elesnek. Radivoj *Deli Vidnek álmában megjelenik,* s megjövendöli vezére és az ő halálát. Most megkezdődik Sziget tömeges megrohanása, mi közben nem egy magyar és török kitűnik. Ezek között különösen Delimán, ki a cselből nyitva hagyott kis kapun a várba ront, hol övéiből csak egyedül marad élve; de szintoly bátorságban, mintha a török táborban járna: üldözik, lődözik, de nem találják, meggondolkozik és megfordúl, karddal a kapunak közelg, a lóterhernyi lakatot ököllel leüti és a kaput lábbal kirúgja, aztán lassan kiballag s az árkon átúszik; a magyarság sorából pedig leginkább Zrinyi, ki körül vitézei, mint oroszlánkölykek vígadnak, örűlnek, hízelkednek. Delimán mégis búsong és restelkedik szigeti kiballagása miatt: de mikor puha vetélytársa, Rusztán szemére veti, büszkesége egyszerre fellobban, régi gyűlölete felkavarog és tűz sem oly hirtelen, sem puskacsattanás, a mily gyorsan leszúrja a szép Kumilláért, annak szép hajáért; a régi bosszút új alkalmon így elégíti ki. Barátainak sürgetésére a szultán bosszúja elől elvonúl, de mint haragvó Achilleus. Demirhám pedig, ki erre leginkább késztette, személyes párviadalra kél Deli Viddel az egymásnak adott igéret szerint. Deli Viddel kétszáz magyar, ki a küzdelemre ügyel, Demirhámmal meg az Amirasszen serge, mely nézőnek kiáll: s a mikor Vid már-már győzne, Amirasszen hirtelen reázúdul, de vesztére, mert a levente megfordúl, levágja és a Karabulra kap, mire magyar és török halomba gomolyodik, szégyenére Demirhámnak, ki restelli az árulást. Végre Zrinyi robban elő segítségül, a törököt szétveri; de Videt hiában kiáltozza: elesett vagy eltűnt.

Delimán és Kumilla

Delimán ezalatt úttalan útakon bújdosik, Kumillával összetalálkozik: s a két szív boldogságban forr össze. A verten vert török tábor és kiengesztelődött szultán követe fölkeresi s a hőst Kumilla kezének jutalmával hívja vissza harcba. Delimán kész, a nő balsejtelmeinek ellenére indúl véle együtt; Kumilla ellankad, inni kér, Delimán szomakjában vizet hoz számára: a *szomakba sárkány vére hullt,* a víz megmérgeződött és Kumilla elveszett miatta. Delimán szerelmi bánatában és őrjöngésében oroszlán módjára ordít, ruháit letépi, meztelen járja az erdőket, tövestül szaggatja a fákat; aztán magához térve fegyverbe öltözik, hogy bosszút álljon a keresztyéneken. De isten vezeti az emberek dolgát. Az védi Deli Videt is, hogy a törökök a magok táborában föl nem ismerik; míg felesége, Barbara, ki török leányból derék magyar menyecske lesz, török harcos képében fölkeresi, s a hírvivő szerecsent, ki ép ura hollétéről akarja a szultánt értesíteni, lováról ledöfi. A kerekedő zavarra ott terem Deli Vid is, nejét a zajongók elől a

az Isten engedgye hogy [illegible] által világ-
on meg fegény [illegible] ra. en penig
maradok Nagodnak mint kegyelmes
Vramnak alazatos szolgaia
Chaktornyan. 24 Januarij
G. Zrini Miklos

Levéltöredék Zrinyi Miklóstól.

Karabulra kapja és Szigetbe ragadja, hol megjelenésére annál nagyobb az öröm, mert már halottnak hitték. Elbeszéli a törökök dolgait; de Zrinyi meg nem retten, ép elméjét és nagy szívét a török vesztére tartja, mely új tanácsot ül.

Deli Vid és Demirhám

Szolimán haragjában dühöng, Delimán és Demirhám szilajon, heveskedve szól: a tanácskozás lehetetlen. A szultán bizonytalanságban. Szerencséjére a ráró-madarak egy postagalambot táborába űznek, annak leveléből megtudja a vár helyzetét: megindítja az általános támadást. A bűvész Alderán még a hatalmas *pokolbeli lelkeket* is segítségül idézi, kik iszonyú vérontást visznek véghez: ott fegyver fegyverrel összetalálkozik, rettenetes Halál köztük gyönyörködik. Most eljött ideje, hogy Deli Vid és Demirhám is leszámoljon egymással: ádáz párviadalukat befejezik. A két hős oly kegyetlenül csap össze, mintha a tengeren két gálya egybeütközik. Deli Vid mély vágást ejt a Demirhám arcán, megkapja nyakát, megnyitja oldalát, úgy hogy a török mérget és vért okádva verődik és ordít kezében: de mint fáklya az utolsó lobbanáson, megkettőzteti vitézségét, kiperdűl a Vid kezéből, azt homlokán, nyakán, lábában halálosan megsebesíti: egymás mellett omolnak össze.

Az utolsó kirohanás

Zrinyi is közelgetni látja végső óráját: maroknyi népét összehívja és a halálra lelkesíti; aztán gazdag tárházába megy, a mi drágasága van, máglyára hordatja s elégeti. Csak ünnepi dolmányát és mentéjét választja ki, két arany karpereccel és kócsagtollas sisakjával, majd száz aranyat tesz kétfelé zsebébe: hogy a maga hóhérának jutalmat tegyen! *Isten pedig ül vala abban a székében, honnan a világot nézi kegyelmesen,* minden szentei és angyalai közt, mialatt az égi zene zeng s parancsára egyszerre elhallgat. Megszánta már a szigetieket, kik hitéért küzdenek, s nem nyelvvel, nem szózattal, hanem *tündöklő isteni akarattal elküldi Gábor angyalt mennyei sereggel* Szigethez, hogy a pokolbeli lelkeket űzzék vissza és a szigetiek lelkeit hozzák fel az égbe. Fénylik az ég, a merre repűlnek s elejbök a Szivárvány kapuját megnyitja, a Tejes-út magát csinosítja, a Göncöl-szekere viszi fegyverzetöket s könnyíti terhöket; csak Herkules nem mehet, őrt kell állnia nagy botjával. Gábor angyal Zrinyihez leszáll, egyik kezében lángozó pallossal, a másikban egy szép pálmaággal és koszorúval, melyet magasra tartott: fényére a sötétes szoba csodásan megvilágosodott. Az angyal megszólal: »Ihon az istennek az ő koronája. De a magas egekben mást hordozol, mely fényes csillagokból van kötve örökkön«. Aztán folyik a harc. Gábor angyal az Alderán ördögeit visszakergeti, s azok mint forgószél keveregnek égben és keservesen üvöltnek a sötét felhőkben. Zrinyi pedig vértóban gázol, vérzuhatagokat fakaszt a pogányból.

Itt fegyver fegyverrel találkozik öszve,
Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe;
Vér, jajgatás és por megy égben keverve,
Törik dárda, kópja, szablya elegyedve.

Halál formára jár bán törökök között;
Mint az lángos harap, ha nádban ütközött,
Mint az sebes vízár ha hegybül érközött:
Oly kegyetlenségben Zrinyi most öltözött.

Sokat elejt, míg Delimánnal egybeakad, ki reá rugaszkodik dárdájával: de isten angyala elveszi erejét, megtompítja annak hegyét, és Zrinyi leveri őt; majd Szolimánnal ütközik meg, s a világ tolvaját isten büntetéseként levágja; végre a törökök golyóitól lehanyatlik maga is. *Az angyali légió lelköket égbe emeli, isten elejbe,* hol szép muzsika-szó fogadja őket.

Az epopeia így az égből indula ki és az égben végződik. Isten választott hőse, a szigeti bán, küldetésének egész fenségében lép elénk, mint a Tasso Bouillon Godfriedja, könyörögve, hogy a kereszt csodás lehajlása és beszéde a tündöklő isteni akaratot hirdesse, mely reá vár a magyar váltságaként; s vallásosságának és hazafiságának emelő erejéből mind végig, homlokán eme jegygyel, halad előre: azért egész szigeti pályája a ragyogó dicsőség lángírása. Társai közt nemcsak hitére legnagyobb, de vitézségére is az; s ép oly magasan kiemelkedik minden ellensége felett. A költő igazi művészi számítással a török sereg két legelső hősére: Delimánra, ki egymaga áll szemközt a szigeti várban az őrséggel, és Szolimánra, kitől Európa retteg, mint a világ tolvajától, reáhalmoz minden nagyító vonást, hogy aztán a Zrinyi kardja elébe dobja s egymás után győzesse le véle őket. A szigeti bán a védelemnek folyamában mindig, mint a lángos, ha nádba ütközött, feltartózhatatlanul pusztít; s örökkön ott lebeg felette, mint az Úr lelke a vizek felett, isteni küldetése: hiszen isten fordítja meg Szolimán szándékát Eger helyett Sziget ellen, isten angyala fordítja el rendszerint a Zrinyire mért csapást, mint Mehmettel és Delimánnal szemközt; de tüneményes nagysága csak akkor mutatkozik a maga teljességében, a mikor a törökség győzelmesen elejtett két legelső hősének, Delimánnak és Szolimánnak holttestéről emelkedik az égbe. Mert ha Szigetnek már az is tisztessége, hogy Szolimán az ellensége: mennyivel jelentősebb a szigeti bánnak tisztessége, kinek kezétől omlik össze nemcsak Magyarország, de az összes keresztyénség legvitézebb és legszerencsésebb ellene. Zrinyi küldetése betelik: magasztos küzdelmével és magasztos halálával, a vallásosság és hazafiság legszebb erényeivel kiengeszteli istent nemzete iránt: önfeláldozása megváltja azt. S míg magának ragyogó koronát, örök csillagokból arat: fajának ragyogó példát mutat a nemzeti erények kifejtésére, az igaz vallás oltalmára és a török megtörésére. Az isteni kegyelem és a nemzeti védelem újra egyesűlhet: a magyar a nagy mindenható vezetése és pártfogása alatt vívhatja meg a harcot az ország felszabadítására!

Az epopeia csodás elemei

A költő eszméje a maga egész nagyszerűségében tündököl elénk, az epopeia szerkezetének művészi megalkotása és kivitele által; a mi csattanósan bizonyítja, hogy Zrinyiben igazi teremtő erő lobogott, noha el kell ismernünk, hogy mestereitől sokat tanúlt, sőt az lenne feltünő nekünk, s az

Az epikai költés példányai

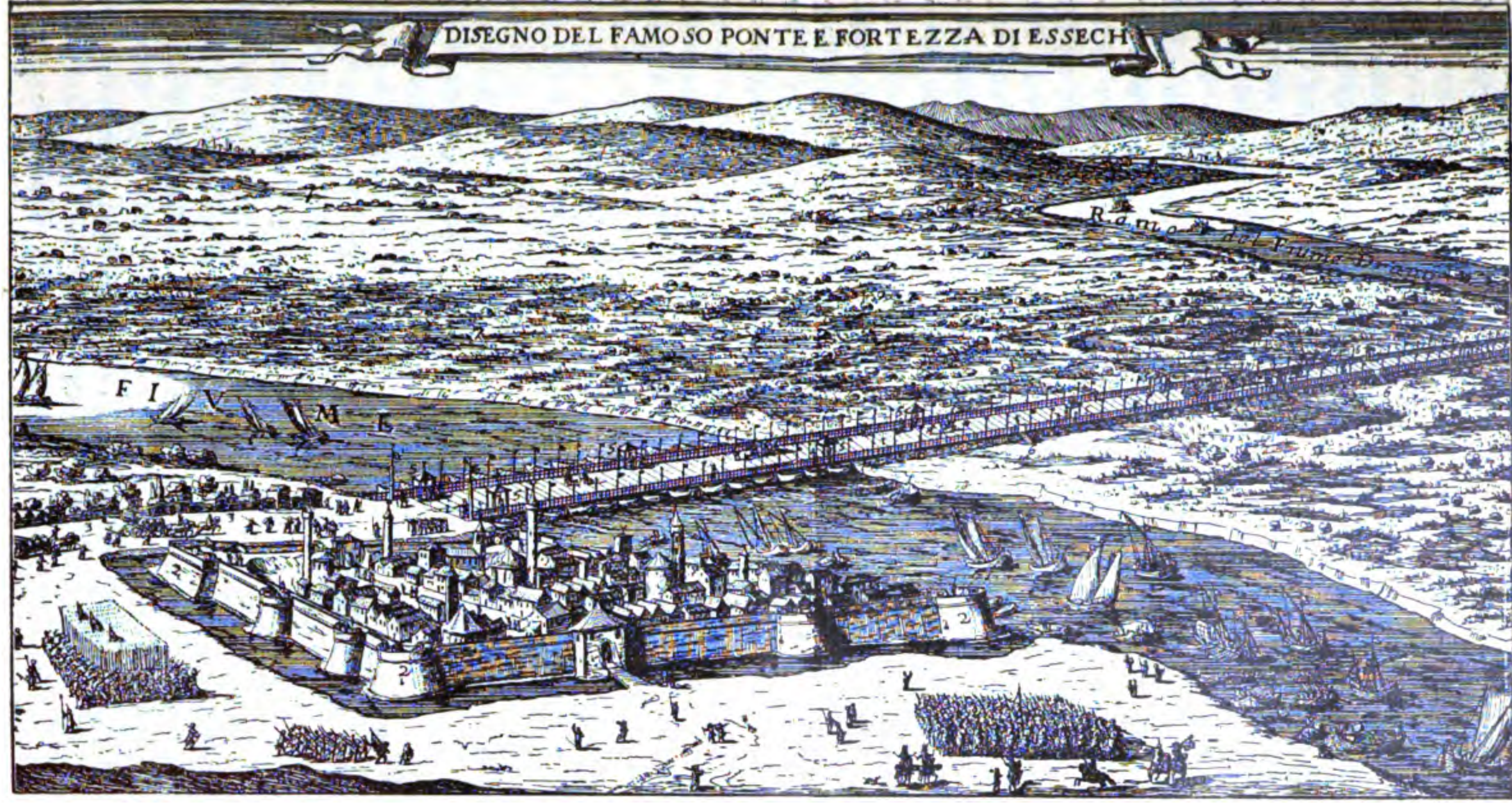
lett volna elitélendő a maga nemzedékének, ha műve örök példányaitól nagyon elüt. Mert az epopeiának Homértól kezdve Ariostóig és Tassóig, s utánok máig megvannak a maga sajátos törvényei és műfogásai, melyek a kezelés módjához tartoznak: így azokat Zrinyinek is figyelembe kellett vennie. Ilyen a föltét, a tartalomnak nehány sornyi összefoglalása, a segélyre hivás a Múzsához vagy Szűz Máriához, a költemény elkezdésekor vagy valamely vállalat megindításakor, a hadi számla a kiválóbb hősök bemutatásával, a jövendő sejtetése későbbi események bekövetkező fordulatával, az isteni beavatkozás közvetlen nyilatkozásának beszövése, csodás hatásának meglepő feltüntetése, álmok, jelenések, jóslatok sűrű alkalmazása, megrontó hitetlenség vagy ijedtség felhasználása; sőt, a mint már Arany kimutatja, a cselekvény fordulatainak nem egy indítéka, a jellemek szinezésének is nem egy vonása szinte oly egyetemes és örökletes: például a párviadal, mely hitszegés miatt általános harccá lesz, vagy éj miatt félben szakad és máskor ér véget, kiváló hősnek az ellenség közé rekedése, hadi tanács villongása a béke és háború pártja közt, kihivó követség küldése, két jó barát közös vállalkozása, nagy vitéz megfutamodása s önmardosó szégyene, az ellenfelek személyes összeütközése előtt egymás sértegetése, valamely szeretett bajnok megbosszúlására a holtteste felett kerekedő harc, elestének megsiratása és eltemetése, mind olyan vonás, mely Homér óta minden epikusban meg-megjelenik.

Hatásuk Zrinyire

Zrinyi jól ismerte a világ-irodalom remekeit, hiszen könyvtára bizonysága szerint latin, francia, spanyol, olasz és német nyelven egyaránt értett, törökül, horvátul, magyarul pedig bizonyosan már gyermeki esztendeitől fogva beszélt; jól ismerte az epikai költés példányait, hiszen az *Ilias és Odysseia* latin fordításban, az *Aeneis* négyféle kiadásban is, az *Orlando Furioso* és *La Gerusalemme liberata* eleget forgott kezén: ennélfogva ismernie és követnie kellett az epopeia sajátos törvényeit és műfogásait, ezek követelményei és nyilvánulásai szerint. Már most csak természetes, ha műfaji találkozások, sőt írói behatások mutatkoznak nála. Hatott reája *Homér,* mint a széltől fogant paripa említésében, a szigeti veszedelem előtt való jóslat alkalmazásában, a két ló keltette éji zavar rajzában, az almási harc színezésében, a Deli Vid és Demirhám-féle párviadal hitszegés-okozta félbeszakításának leirásában: de hisz Vergilius, Ariosto, Tasso még közvetlenebb vonatkozásokat mutat. Hatott reája *Ariosto,* mint az ének kezdetein való elmélkedések beszövésében, mi az Orlando furioso költőjénél kora tanbölcseleti hajlamára vihető vissza ép úgy, mint a Szigeti Veszedelem írójánál a hazai elbeszélő énekek befolyására; ehhez képest Zrinyi inkább csak a beillesztésre vesz Ariostótól ujjmutatást. Hatott reája *Vergilius,* hisz Mehmet fia Rézmán a Mesentius fiára, Lususra, Zrinyi beszéde György fiához az Aeneas beszédére Ascaniushoz, a Deli Vid és Hamviván összecsapása az Aeneas és Turnus harcára, a Juranics és Radivoj követsége a Nisus és Euryalus vállalkozására, Demirhámnak vitézkedése a szigeti várban

való benrekedésekor a Turnus viselkedésére, s Barbara némely vonása a Kamilla képére vall: de költői erejének jellemzése mégis a saját célzata szerint egyéníteni tudja alakjokat, nem átveszi, hanem átteremti őket. S mindenek fölött hatott reája *Tasso*, úgy a szerkezet általános tervére, mint a kidolgozás számos részletére nézve. Hisz a segélyre hivás keresztyén szelleme, a mennyei jelenet színezése, utána a cselekvény folyamatba indítása az ő példájára mutat; a hadi számla összeállításában a Delimán szerelmének beszövése a Tankréd szerelmi epizódjának, a fogoly Ibrahim Solimamo bukott királynak, a szultán követsége az egyiptomi király követségének felel meg, még a két küldött ellentétes jelleme tekintetében is. Halul csak az Alet, Demirhám csak az Argant más neve; a Zrinyi bucsúztatója a siklósi harc áldozatai felett élénken emlékeztet a Godfried beszédére Dudóról, a török énekes idilli rajza, mely különben Vámbéry szerint valami horvát dalból ered, az Erminia idilljére, a Demirhám bosszúfogadása az Argant esküjére; a Szolimán tanácsülése fölötte hasonlít Aladin hadi tanácsához, a Rusztán gúnyos szemrehányása Delimánnal szemközt a Gernand gyalázkodásához Rinaldó ellen, véres kimenetével együtt, a Deliman és Kumilla szerelme a Rinaldó és Armida epizódjához, az Alderán szerepe az Ismén szerepéhez, Mihály angyal küldetése az előterjesztésben a Gábor angyal megbizásához, Gábor angyal küldetése a befejezésben a Mihály angyal rendeltetéséhez, hogy egyéb apró találkozásokat és egyezéseket ne emlegessünk. Mert mindebből, a miket kiemeltünk, s mindabból, a miket ***Arany János*** és ***Greksa Kázmér*** részletező párhuzamaiban még felsorol, a legtöbb az epopeiában egyetemes és örökletes, szinte kézről-kézre jut: Homérról Vergilre, Vergilről Tassóra, Tassóról Zrinyire száll, inkább epikusi tudásuk kitüntetésére, mint eredetiségök rovására. Zrinyi is nem másol, hanem alkot, ép annyi művészi tudással, mint eredeti tehetséggel; csak mint ugyanannak a költői rendnek tagja, ugyanazokkal az eszközökkel él. S bizony semmi jobban nem igazolja az ő lángeszét, mint hogy annyi közösség mellett mindig eredeti marad. Az egyszer megkapott és fölemelt nemzeti eszme kifejtésére biztos kézzel szövi a szerkezetet, biztos ecsettel írja a jellemzést: ép abban a legérdemesebb, a miben a legtöbb költő gyönge s a miben az igazi ***teremtő erő*** megnyilatkozik. Akár saját leleménye, akár rendi öröksége legyen, a mit szerkezetébe felvesz, jellemzésébe olvaszt: teljesen uralkodik magán és anyagán. Ám vesse össze bárki Tassóval a segélyrehivást, a megnyitó mennyei jelenetet, a Demirhám bosszúfogadását és a megtorlás előkészítését: mennyi művészi tudatosság, sajátosság és egyéniség ömlik el még e helyeken is. Ott a megokolás fokozása, itt a magyarság bűnbe sülyedése és az angyal esdeklése az ártatlanokért, Demirhám magaviseletében a barátja után való önzetlen szeretet bánkódása és a bosszú áhítása, mely nem akar megnyugodni és eloszolni elégtétel nélkül, azért a szultán sürgetésétől sem riad vissza, — mennyi új és hatásos vonást elegyít a régi színekbe!

Idegen hatások és eredetiség

Az eszéki híd és erődítmény a XVII. században.

Vagy vesse össze bárki a költemény történeti anyagát Istvánffyval, a kiből meríti: mennyi tapintatot és önállóságot mutat forrása használatában. Tudjuk, hogy a történet nemcsak ifjúkori tanúlmánya, de írói hajlamainak érlelésére is szolgál; tudjuk, hogy Bonfini, Heltai, Petthő, Istvánffy nemcsak megvolt könyvtárában, de kivált az utolsó kedves olvasmánya is: mintha csak a Pázmány szelleme és emléke kötné hozzája. Hiszen az ő nagy gyámja buzdítására készűl annak könyve. Zrinyi nemcsak az események tekintetében követi, mint az Arszlán budai basa és Túry György összecsapásának, a Kerecsenyi László gyávaságának, az Arszlán bukásának és Mehmet vereségének elbeszélésében; de a szerkezet egyes részleteire és az előadás egyes mozzanataira nézve is: például Zrinyi a szultánnak Sziget alá érkezésekor minden összefüggés nélkül emlékszik meg a Farkasics Péter haláláról, a mint épen Istvánffynak jut eszébe; például a szigeti bán három beszéde (a III. V. és XV. énekben) minden gondolatában, fokozásában, indítékában, megokolásában szinte szóról-szóra egyezik az Istvánffy beszédével; s ezeken kivül az egyezések világos és meggyőző adatai állapíthatók meg az eskübeli személyek neveire, a számbeli erő feltüntetésére, az almási harc, Sziget alá érkezés, szigeti kirohanás, az utolsó készülés és a Zrinyi utolsó öltözete körülményeire nézve. De mindezt a saját célzata és kiszámított terve szerint válogatja ki és illeszti bele művébe; úgy hogy Arany, a szerkezet és jellemzés mestere, csak föltétlen magasztalással beszél az ő művészi tudatosságáról és teremtő erejéről. Mert a mint nem vonakodik a *Szigeti Veszedelem*be olvasztani, a mi ott belső egységbe forrhat, úgy nem fél alkotni a történeti tények ellenére sem. Zrinyi, a szigeti hős, a siklósi harcban ott sem volt, Mehmetet és fiát a költő mégis véle vágatja le; a fogoly Ibrahim azalatt az eszéki hidat építtette, a bán nevére mégis itt hódol meg; az almási harcot a történelem szerint lövő fegyverekkel vívják, a Szigeti Veszedelemben pedig karddal és dárdával, hogy a magyarság személyes hősisége annál ragyogóbb legyen; Szolimánt a szélhűdés üti meg a várvívás sikeretlensége miatt való haragjában, az epopeia előadásaként mégis a Zrinyi kardjától esik el, hogy minden, de minden az isten választotta hős emelésére szolgáljon! Zrinyi öntudatos művészete

Ez a művészi tudatosság a szerkezet megalkotásában és kivitelében, valamint az önállóság az alakok jellemzésében első nemzeti epopeiánk legnagyobb és ma is csodált érdeme. A hogy Zrinyi a magyar és török hősöket, egyfelől a bánt, Deli Videt, Radivojt, Juranicsot és Barbarát a magok hazafias és keresztyén szellemében, másfelől Szolimánt, Delimánt, Rustánt, Demirhámot és Kumillát a magok keleti és pogány természetében egyéníteni, a hogy magokkal az emberek szavaival lelköket kifejezni bírja: az csak igazi, eredeti és nagy művész adománya! Nem tagadhatjuk, hogy epizódjai közt van laza is, mint a Farkasics halála és temetése, de a bán beszéde a hősi halál érdeméről és az élet semmiségéről fokozza a lelkesedést; nem tagadhatjuk, hogy mithológiája kevert, hogy Mihály angyal

és Alektó fúria nála együtt szerepel, de Tassó sem hibátlanabb, Camoens Lusiádájában pedig Krisztus és Bacchus, Szűz Mária és Vénus váltakozva avatkozik a portugálok sorsába; nem tagadhatjuk, hogy török adalékai közt akad valótalan is, mint a madár-jóslás, de Homér és Vergil vezeti félre, általában pedig a *keletiesség* rajzában sokkal hívebb és igazabb, mint Tassó; nem tagadhatjuk, hogy nyelve zordon, de úgy örökölte történeti énekeseinktől, hogy verselése fogyatékos, de egy telet áldozott vagy áldozhatott művének, mert hírét nemcsak pennájával, de rettenetes bajvívó szablyájával kereste, a mint a berekesztésben vallja.

Maga a berekesztés, mely voltakép az Ovidius Metamorphosisainak befejezése után készült, hisz költőnk e bűbájos elbeszéléseket annyira szerette, hogy négyféle kiadásban, három latinban és egy olasz fordításban bírta, csattanós bizonysága, hogy miként tudott ő az idegen elemekre is nemzeti és egyéni bélyeget nyomni. Hősi lelke, a maga lüktető erejével, nemzeti érzése a maga lángoló melegével, a *Szigeti Veszedelem*ben véges-végig szerencsésen egyesül: a mi az egész műbe, úgy a költőnek, mint fajának természetes és közvetlen megnyilatkozásaként bizonyos fiatalos hevet és vitézi szellemet önt.

A Szigeti veszedelem célzata

A szigeti bán vértanúsága a nemzet váltsága, önfeláldozó hazaszeretete a nemzet buzdítása; a költőnek az az eszméje, ez a célzata. A váltságot nagy őse teljesítette; a buzdítást szóval és tettel ő hirdeti és példázza: mert egész életének fölemelő törekvése — *az ország felszabadítása a török alól.* A Szigeti Veszedelmet is azért ajánlja a magyar nemességnek, hogy azt föléleszsze és egyesítse, a nagy és szent háborúra lelkesítse, hogy a szigeti bán példája és a maga óhajtása szerint utolsó csepp vérét az is a hazának áldozhassa! Mert Zrinyi felfogásaként a felszabadítás műve egyedül a magyar nemzet feladata lehet. Maga volt, a ki a török igát okozta; maga legyen, a ki azt összetöri: *magyar hadvezér alatt, nemzeti hadsereggel.* Hadd ragyogjon az ősi vitézség és ősi dicsőség megint, vívja ki a magyar független állami lételét, s váltsa meg nemzeti becsületét. Ez az ő hivatása és kötelessége.

Zrinyi hadtudományi tanúlmányai

Maga a felszabadításnak ez az eszméje és módja költőnket méltán hona és kora legnagyobb vezérei közé emeli. Családi örökléseinél s egyéni tehetségeinél fogva hosszan és tervszerűen készült a felszabadítás feladatára: mert ki lehetett volna a nemzeti seregnek nála hivatottabb vezére? Belemerült a hadtudomány tanúlmányába, a régibb és újabb katonai írók műveibe: a hadi építésnek, hadi erődítésnek, gyalog és lovas, szárazföldi és tengeri háborúskodásnak, a vívó és tüzelő fegyverek kezelésének elméletében párja-ritkító alaposságot szerzett, miről hadtudományi iratai és hadviselései fényesen tanúskodnak. Könyvtárában a régibb és újabb munkák Vegetiustól Machiavelliig nagy számmal fordúlnak elő, s ő bizonynyal nem díszül, hanem okulásul tartotta őket: az ötvenes évek elején eleget is foglalkozhatott velök. Mert 1650-ben, huszonkét esztendőre, a király békét kötött a törökkel, melyet Zrinyi maga is, mint horvát bán, 1652-ben a

kanizsai basával Légrádon ünnepélyesen megújított. A találkozás és fogadkozás ugyan sem a derék basát nem feszélyezte, hogy már a következő évben Kiskomáromot megtámadja, sem Zrinyit nem gátolta, hogy feleletül Kosztajniczára robbanjon, s a védő őrséget és felmentő sereget öt véres ütközetben szinte teljesen megsemmisítse; de mégis csak részleges csaták folytak, az országos háború pihent. Zrinyi a maga művelésének élhetett. Már az egész nemzet szeme rajta csüngött, ő volt a jövő ígérete és záloga: az udvar az 1655-iki nádor-választáskor a rendek csodálkozására mégis kihagyta a jelöltek sorából. A hősi bán nem tett ugyan nyilvános lépéseket a nádorságért: de kétségtelenül vágyott arra, miként a II. Rákóczi Györgyhöz szóló emlékirata tanúskodik. Hiszen urának, hazájának, fajának senki bizony nem tudott és nem kivánt nálánál többet szolgálni. Családja fénye, tömérdek jószága, vitézi és államférfiúi sok érdeme mind hangosan ajánlotta, ha maga hallgatott is. Aztán elődе, gróf Draskovics János szintén a báni székbül emelkedett a nádoriba. De az udvar tudta, hogy Zrinyi Miklós a nemzeti párt feje; mindenek előtt hazafi, ki öcscséről csak azért vallja, hogy jó horvát, mert jó magyar volt; aztán vallásos gondolkozására felvilágosodott, ki bár hitében buzgó és kész férfiként Nagy-Szombatba jövén légrádi tiszttartójával a templomban áhitatos kegyelettel imádkozik, eposzában a katholicizmusnak országmegváltó erejéről énekel; de törökkel és némettel való küzdelmeiből a protestánsokat mind inkább megismeri és megbecsűli, mint olyanokat, kik a szabadságot sem félelemért, sem kegyvesztésért el nem hagyják: — azért mellőzte a jelölésnél. Hogy is lehetett volna nádor az az ember, kiben a bécsi kormány terve, az örökös királyság behozatala, a leghevesebb ellenzőre talált, már akár alkotmányos jogaink, akár titkos számításai érdekében. Mert nem egész valószínűtlen föltevés, hogy talán lelkétől az a gondolat sem volt idegen, hogy személyében a magyar nemzeti királyság eszméjét megtestesítse és a Hunyadi Mátyás korát elevenítse újra fel. Sokkal hívebb volt érzésében és törvényesebb eljárásában, semhogy a Habsburgok ellenére remélt volna; de a Habsburgok törzsfájának a XVII. század elején, a mint Kanyaró Ferenc reámutat, mind az osztrák, mind a spanyol ága korhadozott. Azért a királyválasztást, noha erősen tiltakozik *Siralmas Panaszá*ban, hogy királyunkat megcsaljuk és megvessük, attól elálljunk, ha egyszer elválasztottuk, noha III. Ferdinándot becsűli, sőt szereti is, mert sem bolond épületekre, sem eszelős költséges vendégségekre, sem bolondok gazdagítására nem költötte az ország jövedelmét, de hazája megmaradására, dicsőítésére és öregbítésére: meg akarta mégis tartani a jövő reményében, mert mint előre néző bölcs államférfi minden eshetőségre számított. S ha Mátyás megválasztására elég címül szolgált csak az ő apja tündöklő érdeme: miért ne lehetne elég nála a szigeti hős fényes halála, s az ő fényes pályafutása?

Zrinyi és a közállapotok

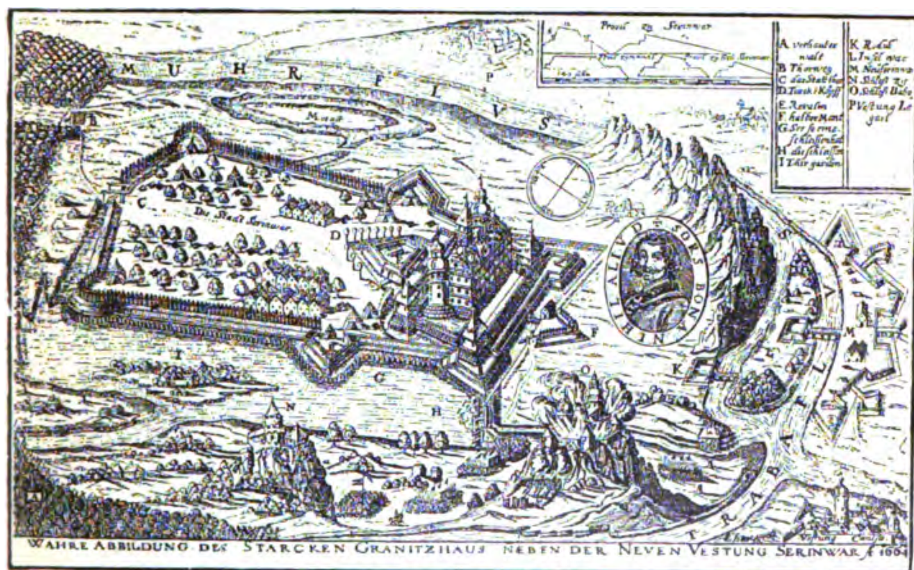
Ám megnyugszik a mellőzésben, a maga sikere helyett örűl pártja győzedelmének, mely a királyválasztó jogot legalább egyelőre megmentette;

Zrinyi hadtudományi munkái

osztozik a koronázás pompájában, a királyasszony koronázásakor ő viszi elől a királyi pálcát. Aztán haza siet, a kitört horvát paraszt-lázadást Novigrád és Sziszek között lecsöndesíti. Majd megírja a *Siralmas Panaszt*, ezt a merész és eszes fejtegetést az örökösödés kérdéséről, még inkább a nemzet kiáltó sérelmeiről. Mennyi erő lobog okoskodásában, érvelésében, emelő fokozásában, mennyi igazság hangjának keserűségében és a német ellen való sötét gyűlöletének élességében: még ma sem menekűlhetünk hatása alól! Az országos állapotok ép oly megkapó, mint megdöbbentő tükre az, mely az idegen katonák garázdálkodásának nyomásait híven örökíti meg. S megírja hadtudományi műveit, szerény megokolása szerint inkább a maga tanulására, mint a mások tanítására: holott oly elveket hirdetett, melyek a korabeli methodizmussal homlok-egyenest ellenkeztek, melyek ma is csonkítatlan értékkel bírnak, így bátran tanítója lehetett volna a maga egész emberöltőjének, melyet századokkal meghaladott. Ha Zrinyi Miklós egy nagy nemzet fiának születik, a mint R. Horváth Jenő, a jeles katonai író mondja, föllépésével talán halomra dönti a methodizmus hadi művészetét, s neve mint hadtudományi remekíróé ma világszerte ismeretes lenne. Mert a ***Mátyás király életéről való elmélkedések,*** a ***Vitéz hadnagy,*** a discursusok, aphorismák, centúria-tételek e becses gyűjteménye, a ***Tábori kis trakta,*** s a ***Török Áfium ellen való orvosság*** lángeszének ép oly maradandó emlékei, mint a ***Szigeti Veszedelem.*** Ha feltaláló nem volt is, a mint nem volt az a hadi művészet egyik mestere sem: helyes elveit nemcsak felismerte, de azokat hazánk akkori viszonyaira alkalmazni is tudta. A római, az olasz, a német hadtudományi írókat sikeresen forgatta, kivált Machiavelli mélyen hatott reá. A nagy olasz szellem a firenzei történetekben hona egyik legnagyobb fejedelmét örökíti meg, Zrinyi hazai történetünk egyik legnagyobb alakjáról, Mátyás királyról szól, az Livius első decasához fűzi hadtudományi elmélkedéseit, ez Tacitus könyveinek elveiről értekezik, az a hadviselés művészetét fejtegeti módszeres dolgozatában, ez nemzetének a török ellen való harcot magyarázza a maga ***Áfium***ában. S bár Machiavellivel mind a nemzeti hadsereg eszméjére, mind a tiszti kellékek minőségére, a katonaság gyűjtésére és fegyelmezésére, mind a tüzérség nyilt csatákban való használnak tagadására teljesen megegyezik: tanúlmányainak felfogásában, kifejtésében, irányában mégis sok eredetiséget és önállóságot mutat. Mert ezek alapja — ***a gyakorlat,*** a maga tapasztalása, melyet a régi és korabeli ***magyar*** hadviselés hagyományaiból s a ***török*** hadviselés ismeretéből merített. A magyar és római történet, az olasz és német hadtudományi irodalom neki csak arra való volt, hogy annak példáival, ennek tekintélyével saját elveit támogassa és bizonyítsa. Büszkén emlegeti, hogy teli a történelem a mi magyar nemzetünk dicsőségével, teli a világ annak emlékeivel, hogy Európának egy szegelete sincs, mely eleinkről becsülettel ne szólna, mert soha muzulmán vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard miatt: azért fölötte féltékeny nemzete jó nevére. 1660-ban, mikor a török

Török áfium

Váradot megvette, visszatorlásul hirtelen Kanizsát megtámadja, sikeresen vívja, míg a bécsi kormány követe el nem tiltja azt: Zrinyi kitörő bosszúságában kardját a földhöz vágja, de engedelmesen Csáktornyára vonúl vissza. Az ő felháborodásában a nemzet felháborodása izzik. Majd a következő évben török ellenére, német ellenére a Mura és Dráva találkozásánál Zrinyivárt emelteti, melyhez maga is naponként három órán keresztül talicskázza a földet, hogy a mint a támadásban, úgy a védekezésben, a mint a buzdításban, úgy a munkában is példa legyen. Az ő lázas készülődésében a nemzet izgalma lobog. S megírja egyidejüleg a ***Török Áfium ellen való orvosságot,*** mely a legnemesebb és legderekabb riadó, mely

Új-Zrín vára.

valaha elhangzott. Gyújtó lángszavával kiáltva, üvöltve figyelmezteti a magyart a fenyegető veszedelemre, mely a török képében országunkat pusztítja, buzdítva, bátorítva figyelmezteti hazafiságára, hogy ne bizakodjék a szomszédok segítségében, mert nincs egyetlen idegen nemzet is, mely a mi kedvünkért szerencséltesse a maga békességét, mert a vízbe haló embertől fél a hajóban ülő is, hogy le ne vonja magával: a magyar csak maga mentheti meg magát ***magyar hadvezér alatt, állandó nemzeti sereggel.*** S megkisérli a veszedelem elhárítását előbb tanácscsal, aztán tettel. Tettében hősi önfeláldozás, tanácsában államférfiúi bölcseség van, mind a kettő pedig a lángeszű hadvezérre vall. Valóban az Áfium részint politikai szózat, részint katonai emlékirat, mely nemcsak mély belátásával, de R. Horváth Jenő elismerése szerint hadi elveivel is bámulatra ragad, mert szinte minden tétele ma is megáll. Zrinyi benne a nemzet felszabadítása s egyersmind az

Zrinyi és Montecuccoli

európai keresztyénség védelme érdekében lángoló hévvel és ragyogó érveléssel szónokol és fejteget, mialatt fel-feltör szívéből a féltő és szerető kiáltás: *Ne bántsd a magyart!* 1662-ben pedig mikor Montecuccoli sétahadjárata miatt Kemény János fejdelem Nagy-Szőllősnél elesik, s Erdély, koronánk egyik legszebb boglára, elpusztúl, minek tetőzéseként a nemzeti elégületlenség szava ellen a gőgös olasz egy nagyzó és vakmerő röpirattal védekezik a maga dicsőítésére és a magyarság hadi tudományának, sőt hadi vitézségének becsmérlésére, Zrinyi nemzete jó nevének védelmére kel ***névtelen levelében,*** mely egyik leghatásosabb irata. Szellem, tudás, csattanó élc, maró gúny, mély hazaszeretet és nemes önérzet mutatkozik benne, az előadás oly világosságával, a meggyőzés oly erejével, hogy rögtön maga részére nyer; a színlő nagyrabecsülés, szemrehányás, gúnyolódás, felháborodás és megvetés erős hangviharával játszva, végül a szánalomnak és nevetségnek dobja oda a nagyképűsködő hadvezért. Az ő haragjában és gyűlöletében a nemzet haragja és gyűlölete tombol, mely előtt elfogódva és megigézve állunk meg, mint valami megdöbbentő förgeteg hatalma előtt; de aztán elgondolkozunk és elszomorodunk rajta, mert mint felcikázó villámsugár a sötét elborulás éjtszakájába, a XVII. század végletes, létért való küzdelmébe ijesztő pillantást enged vetnünk: micsoda idegenség és engesztelhetetlenség volt a király táborában, mikor az ország védelmére hivatott felek ilyen hangon beszélnek egymásról, mikor a magyar hazafiak nemcsak a török, de a birodalmi vezérek ellen is küzdeni kénytelenek. Montecuccoli és Zrinyi ettől fogva szemközt áll egymással. Mert a megalázott és megsértett olasz feledésre nem, csak bosszúra áhít. Montecuccoli az udvar képviselője, a nagy halogató; Zrinyi a nemzet megszemélyesítője, a merész támadó; Montecuccoli idegen, ki szolgál, Zrinyi hazafi, az is a legjavából, kinek hazája romlása, nemzete pusztulása, egész faja jövőjének kockáztatása forog kérdésben, s érte nagy őseként az önfeláldozásra kész. Montecuccoli a kitört háborúban, a methodizmus elvei szerint, csak táborozik Óvár, Cseklész, Pozsony alatt s összedugott kézzel nézi, hogy vész el Érsekújvár elestével három vármegyének szinte minden erőssége; míg Zrinyi a varasdi gyűlésen szervezkedik seregével, táborba száll s a törököket a Szávánál, Buda táján, a Muraközben, Esztergomnál és az elesett Érsekújvárnál egymásután megveri, a hazavonuló nagyvezért üldözőbe veszi, utóhadát elszórja, a keresztyén foglyokat kiszabadítja, Zrinyivárt győzelmesen megótalmazza, a Stájerországba siető tatár csapatot visszanyomja, a kanizsai vidéket be-beszágúldja, s egyszerre Óvár alatt teremve a törökök magyarba öltözött rabló raját megsemmisíti. Minden megjelenése egy-egy diadal, melyet Magyarország és Ausztria népe lelkesedve hall, sőt az egész német nemzet csodálva emleget. Ezek hatása alatt a bécsi kormány kénytelen meghívni a regensburgi tanácskozásba, kénytelen beleegyezni Montecuccoli leghevesebb ellenzésének dacára az ***1664-iki téli hadjáratba,*** melyet ép oly szerencsével, mint eszélylyel hajtott végre.

Zrinyi január közepén a Murán átkelve Babócsát és Berzencét megveszi, ezt az egész vidéket fölmenti, a szigeti törököket megveri, Pécs városát megvívja, a pozsegai törököket megszalasztja, az eszéki, tornyokkal és várdákkal megerősített nagyszerű hidat lerombolja, s ezzel a szultán összeköttetését a hódoltsággal elvágja, tömérdek veszteséget okozva emberben, Zrinyi téli hadjárata 1664-ben

Zrinyi-emlék a kurzsaneci (most Zrinyi-falvi) erdőben.

marhában, lőszerben, végre Segesdöt elfoglalja és visszatér Zrinyivárba. Egész Európa bámúlt e gyors és vitézi meneten: a pápa köszönő levéllel, a király hercegi címmel tűntette ki, Stájerországban és Regensburgban ünnepélyes körmeneteket tartottak győzelmeinek örömére: a hős híre és dicsősége ormán állott. Csak Montecuccoli gúnyolódott és forrt ellene, ő és társai annál inkább törekedtek megrontani. Befolyásuk következtében Zrinyi nemcsak a háború fővezére nem lehetett: de még sergének vezérletében is osztoznia kellett Strozzi és Hohenlohe tábornokokkal, a mi kínos kudarcot

Zrinyi halála okozott. Mert Kanizsa megvétele, a mit remélt, a tüzelő és várvívó szerek gyarlósága miatt nem sikerült; a nagyvezér megtámadása, a mit sürgetett, Hohenlohe ellenzésére, a keresztyénség magasabb érdekeinek megóvása végett elmaradt: a német vezérek nem nyugodtak, míg a török elől biztosságba, a Mura mögé nem menekültek. Zrinyi mint a szárnyatörött sas hullott alá a magasból. Következett Montecuccoli mentő küldetése, és azzal a Zrinyi teljes romlása. Mert várából az őrséget kiparancsolta, s a török a hős szeme láttára, a mi sokkal nagyobb seregünk szeme láttára foglalta el és robbantotta fel azt. S következett a szent-gotthárdi csata és vasvári béke; minden igaz hazafinak elborulására és elkeseredésére. Zrinyi csáktornyai otthonába vonult, felesége: gróf Löblin Zsófia és két kis gyermeke körébe; majd a csáktornyai erdőségben vadászgatott Bethlen Miklós és Vitnyédy István társaságában, míg november 18-án egy vadkan áldozatául esett.

Korában a magyarság legelső költője és hőse volt, s mint epikai elbeszélő és hadtudományi író ma is a legelsők között foglal helyet: mert lelkéből a nemzet lelke szólt, kardjában a nemzet vitézi ereje villogott. Nagy és magasztos eszméjének megvalósulása: az ország felszabadítása a török alól, melyért írt és küzdött, nem rajta múlt, s utána csak egy századdal teljesült. Minthogy nem magának, hanem fajának élt, mint az örök nemzeti Géniusz megtestesítője: neve, emléke, dicsősége, fénye is örök; nemcsak magára, de egész fajára ragyog vissza.

31. Gyöngyösi István és Listius László.

Gyöngyösi népszerűsége

GYÖNGYÖSI A XVII. SZÁZADNAK LEGNÉPSZERŰBB EPIKUSA s egyszersmind legkiválóbb lirikusa, kinek csengő verseit országszerte kedvelték, költői tehetségét csodálták, ki az epikába belopta a lírát, s mindkét nemben csillogtatta költői művészetét, kápráztatta a szemet és lelket egyaránt, hogy ne lásson, ne érezzen mást mint melegséget, könnyűséget, fényt, csillogást, derűt, szerelmet, a kellem szépségét, az ő rózsás, virágos, harmatos képeit, mithologiai példáit, költői dikcióját, rithmusának hangzatosságát. Pedig mennyire mögötte áll kortársának, Zrinyi Miklósnak, a felfogás merészsége, az alkotás ereje és eredetisége s a jellemzés biztosságára nézve! Míg ezt kora nem értette meg, Gyöngyösi elragadta kortársait, másfél századon keresztül legünnepeltebb költője volt a magyar irodalomnak, és munkái kétszáz év alatt vagy negyven kiadást értek.

A csodálkozás, elismerés és lelkesedés hangján szól felőle Gvadányi, a ki szerint »nála nagyobb poétát magyar anya még nem szűlt«; Dugonics »magyaraink között leggyönyörűebb, ugyanazért leginkább elhiresedett verselőnek« nevezi; egy névtelen tisztelője Homérhoz és Vergilhez hasonlítja; Kovásznai Sándor pedig el van telve »gyöngy eszétől«, s Gyöngyösi műveinek szövegkritikai kiadását tűzi ki élete feladatául, — a mi azonban nem következett be a mai napig sem. Íme egy szerencsés költő, a ki meghódítja az írókat és a közönséget egyaránt, kinek költői nimbuszából nem tép ki egy sugarat sem a hivatottak, sem a szivökkel bírálók kritikája, a mely nem látja, nem érzi, nem tekinti benne a megyei élet egyik előkelőségét, hanem az édesszavú, a felkapott, az ünnepelt költőt.

Gyöngyösi élete

Szinte csodálatos, hogy életrajzi adatai mégis oly hézagosak, születési helye és ideje ismeretlen, ifjúsága titokzatos, s hogy még leglelkesebb tisztelője, Dugonics András, is kombinációra van utalva születési évét s ifjúsága idejét illetőleg. Hol és mikor végezte iskoláit, nem tudjuk, hogyan és hol töltötte ifjúságát, nincs reá adatunk, csupán műveiből következtethetjük, hogy gondos nevelésben és tudományos kiképeztetésben részesült s talán szülőinek korai halála után magára maradván, már ifjú korában saját erejére

volt utalva s jogi tanúlmányait is így végezte. Gömörmegye rendei 1653. jan. 4-én táblabírónak választják, a mi azon időben első grádus a közpályán, melynek betöltése — mivel tiszteletbeli állás volt — a főispán hatásköréhez tartozott, mint mai nap a tiszteletbeli szolgabíróság vagy aljegyzőség. Nősülését is ez időre teszik, a mi azonban szintén csak föltevés, mert csak arra van adatunk, hogy 1659-ben Békényi Zsófia már neje volt. Családi életéről s körülményeiről csak annyit tudunk, hogy négy gyermeke volt: Gábor, Julianka, Rozália és Zsiga, kik közül Gábor 1699-ben Gömörmegye jegyzőjének választatván, több ízben követül küldetett Bécsbe s ott is maradt, és így a Rákóczi-felkelés idején az ausztriai házhoz való hűsége miatt tisztségét elveszítvén, helyébe Szentimrei Sámuel választatott meg. Később kir. tanácsos és a szepesi kamara titkára lett.

Gyöngyösi Füleken

Hogy a tiszteletbeli állással — talán, mert nős és családos volt — nem igen elégedhetett meg, mutatja a füleki helyőrségnél vállalt seregbírói tiszte, melyet idősb gróf Koháry István főkapitánysága alatt vállalt, de jövedelme itt is oly csekély volt, hogy abból — mint maga panaszkodik a főkapitányhoz 1658-ban irott levelében — »egyik cselédjét sem sustentálhatja«. Lehet, hogy Wesselényit már előbb is ismerte, de valószínű, hogy ekkor ismerkedett meg vele közelebbről, annyival is inkább, mert az, mint a neki adományozott füleki vár tulajdonosa, az ott seregbíróskodó Gyöngyösinek elöljárója volt. Gyöngyösi ez időben már foglalkozott a versírással, sokat forgatta a klasszikusokat, különösen Ovidiust, a kinek hatása alatt költői tehetségét próbára teendő, fordítani kezdett s épen kedvelt költőjéből, Ovidiusból; s lehet, hogy minden további cél nélkül csupán kedvtelésből fordította le a neki tulajdonított három heroidát, hogy saját erejét vagy tán nyelvünk alkalmas voltát próbára tegye. A költészettel foglalkozó seregbíró híre eljuthatott Wesselényihez, a ki a mívelt, képzett embert nagyon alkalmasnak találván arra, hogy komornyikja legyen, magához fogadta és pedig már valószinűleg 1659-ben. A költő új állásának első éveit (1659—1664) arra használja fel, hogy minél előbb elkészíthesse az urának hősiségét és regényes szerelmét megörökítő költeményt: a *Murányi Vénus*t, melyet 1664-ben nyomtatásban is kiadott, hogy urának és úrnőjének »szép híreket, neveket szerte-szélylyel az egész világon megmaradandóságra« segítse. Tehát nem a *Murányi Vénus* juttatta Gyöngyösit Wesselényi udvarába, mert azt már mint komornyik írta. Mivel Gyöngyösi előadása csaknem a legapróbb részletekig megegyez azzal az elbeszéléssel, melyet Laboureur Wesselényi elbeszélése után írt, feltehető, hogy a murányi vár bevételének és Széchy Mária meghódításának történetét ő is urától hallotta, s azt feldolgozván, a már kinyomtatott munkával nem várt kellemes meglepetést szerzett a mű hőseinek, a kik előtt ezáltal nemcsak becsülésben, hanem tekintélyben is gyarapodott.

Gyöngyösi ezóta maga is érzi a Wesselényi-családhoz való tartozandóságát, kivált midőn Wesselényi egyik hadnagyának, Nagy Andrásnak

magvaszakadtával ennek minden javait a »tamquam bene meritae personae« Gyöngyösinek ajándékozta, ezzel jutalmazván meg a hozzá meleg ragaszkodással viseltető komornyikot. Nem az volt a Wesselényi-család és a Gyöngyösi közt levő viszony, a mi az úr és alárendelt között szokott lenni; sokkal több, mert bizalom és becsülés alapján állott Wesselényiék részéről, odaadó hűségen és ragaszkodáson Gyöngyösi részéről, a kit nemcsak vagyoni állapotjuk titkaiba avattak be, hanem még amaz összeesküvésbe is, mely a murányi várban szövődött, s melynek szálai Lengyelországba nyúltak át. Talán ez volt az az erős kapocs, mely Gyöngyösit Wesselényinek 1667. március 7-én bekövetkezett halála után is megtartotta a Wesselényi-udvarban. Ugyanez év őszén megfordúlt Lengyelországban is egy birtok eladása ügyében, a mikor, úgy mint a következő év tavaszán, Woienszky krakkói kanonoknál is megfordúlt, a kinek révén már előbb Wesselényi a lengyeleket iparkodott megnyerni szövetségeseinek. Nagy hűségre és ragaszkodásra, de beavatottságra is vall e körülmény, melynek jutalmául alig tekinthetjük a balogvári kapitányságot, Wesselényiek szolgálatában

Az Szegény Gyöngyösi István.

Gyöngyösi István névaláírása.

melyet 1668. október végén bízott reá úrnője. Mi volt e »promoveatur, ut amoveatur« oka, nem bizonyos. Valószínűleg az úrnőnek a pletykák által megingatott bizalma Gyöngyösi iránt, a ki maga is érzi és panaszkodik, hogy számkivetésben van s hogy »az átkozott hírharangok ellene zavarták úrnőjének szívét«. De az úrnő maga is érezhette Gyöngyösi hiányát, mert egy év múlva maga küldi el »Dósáné asszonyom« vádoló levelét, hogy az abban említett szerelmi viszonyra vonatkozólag tisztázhassa magát. Bántotta a beteges, de még akkor is hiú Wesselényinét, hogy az ő legbizalmasabb embere egy szolgálóval adta össze magát. Férjét a közel múlt évben veszítette el; azonkívül egy titkos összeesküvésnek élén állott, beteges is volt, adósságai is sok gondot okoztak neki, szüksége volt tehát egy emberre, a ki mellette legyen, a kiben bízzék, a kire számíthasson, a ki támogassa. Mindezt Gyöngyösiben találta meg, s annál jobban bántotta őt, hogy épen az, a ki talán legközelebb állt hozzája, ő mellette oly tisztességtelen dologra vetemedett. Felháborodottságában eltávolítja maga mellől, s csak a mikor hiányát érzi, közli vele az eltávolítás okát, a vádat, hogy tisztázhassa magát s újra visszatérjen hozzá támogatónak, segítőnek. Itt, a balogvári magányban, fogamzott meg 1668—69-ben

Gyöngyösi lelkében a *Csalárd Cupidó* eszméje, a mely nem egyéb, mint vezeklés, s melyről 1695-ben azt írja, hogy »ennek előtte alkalmas esztendőkkel« iratott.

Az az 1669. évi május 4-iki szép levél, melyben Gyöngyösi magát a vádak alól tisztázza, nemcsak arról tesz bizonyságot, hogy Gyöngyösire

Gyöngyösi István arcképe.

leverőleg hatott a balogvári kapitányságnak nevezett számüzetés, hanem arról is, hogy fájt neki Wesselényiné udvarától távol lenni s az úrnő kegyeit elveszíteni. Ez a levél azután visszaszerezte neki, a mit elvesztett: a fülekvári életet és Wesselényiné előbbeni gráciáit, talán még nagyobb mértékben mint annakelőtte. Nem is hagyja el úrnőjét egész a kőszegi internálásig. Kárpótlásul a bologvári száműzetésért s elismerésül a hű szolgálatokért, nem késik az anyagi elismerés sem. Wesselényiné ugyanez

év októberében — a balogvári számkivetes évfordulóján — Babaluska nevű gömörmegyei falut, melyet 1200 forint zálogjogon bírt, a »bene meritus« Gyöngyösinek 400 tallérban átengedi s adománylevelében megemlíti, hogy »Nemzetes Gyöngyösi István uram... üdvözűlt uramat ő kegyelmét életében egynehány esztendeig.... komornyikul szolgálta, ő kegyelmének halála után pedig... elsőben udvarunkban continuálván a komornyiki tisztet, és azután balogi kapitánynyá levén, esztendeig szolgált azon hivatalában is«. S így beteljesedett Gyöngyösinek a Wesselényinéhez intézett levelében kifejezett óhajtása, hogy »ha fényes napot nem is, nekem is virraszt valami homályos hajnalt valamikor az isten«.

Összeesküvés gyanúja alatt

A következő évek azonban újabb bajokat termettek számukra. Wesselényiné már előbb gyanúban volt az összeesküvés miatt, melynek híre a bécsi kormány fülébe jutott, kellő bizonyítékok hiányában azonban elítélhető nem volt. Elővigyázatból Károly lothringeni herceg mégis német katonákkal rakta meg a füleki várat (1670. aug. 10.) s Wesselényiné vagyonát zár alá vette (nov. 7.), sőt magát az úrnőt is fogolyként őriztette. Az összeesküvésben való részesség gyanúja Gyöngyösire is kiterjedt, a ki a válságos napokban is hű maradt úrnőjéhez, a miért őt is elzárták Fülek várában. Gyöngyösi azonban ártatlannak érezvén magát, fogolytársaival együtt Szelepcsényi György esztergomi érsekhez folyamodott pártfogásért, a kinek közbenjárására Lipót császár szabadon bocsáttatta őket (1670. nov.), de csakis Bélteky Pál füleki kapitány s a füleki várőrség tisztikarának tíz ezer tallérnyi jótállása mellett.

Gyöngyösi az Andrássyaknál

1671 márciusában Wesselényinét Pozsonyba idézték, s részletes vallomása után egy ideig Pozsonyban, majd Bécsben tartották őrizet alatt. E kínos helyzetében is megmaradt mellette a hű komornyik, a ki elhatározta, hogy »míg nyavalyás asszonyának dolga végbemegyen«, kitart mellette. Asszonyának dolga azonban csak 1676. októberében »ment végbe«, midőn rokona, gróf Csáky László jótállása mellett Kőszegre költözhetett, hol 1679. július 19-én fejezte be viszontagságos életét. Gyöngyösi azonban már előbb megvált úrnőjétől, ki csekély (1200 frt) évi díjból élt, s 1674-ben már Krasznahorka-Váralján lakik saját házában; innen ír Koháry Isvánnak bizonyos kamarai ügyben s értesíti, hogy versei elküldése felől tett régi igéretét is nemsokára beváltja. Ugyanezen évben már mint az Andrássy-család jogtanácsosa vagy jószágkormányzója szerepel, a ki időnként nemcsak a gazdasági dolgok, hanem az akkori mozgalmas idők »hadi dolgai« felől is pontosan értesíti urát, Andrássy Miklóst, és vezeti a Munkácson lakó Zrinyi Ilona jogügyeit is, ki őt 1680-ban mint az ország leghíresebb törvénytudóját említi.

Ezen időben jelenik meg Thököly Felső-Magyarországon 1678 őszén, váratlanul, hirtelenül, hogy megjelenésével időt se adjon a fontolgatásra, hanem lelkesítsen, s zászlaja alá toborzza a magyarság azon elemeit, kik inkább óhajtották a független Magyarországot, mint az Ausztriával való

Gyöngyösi politikai hitvallása

dualizmust. A felkelő sereg mozgalmainak nagyobbrészt Gömörmegye területe volt színhelye, s e megye lakossága lelkesedéssel csatlakozott is a mozgalomhoz, melynek ügyében bízott, sikerétől sokat remélt, s még többet várt az 1682 végén s 1683 elején elért fényes diadalok után. Gyöngyösit, a ki már 1681-ben szerepelni kezd a közéletben, mikor Gömör rendei (január 10.) Laskovics Istvánnal Hevesmegyébe követül küldik, hogy »egyet értsenek azon élelmeknek harmad részében, melyeket Dümewald hat kompániájának számára Szendrőbe szolgáltatni fognának«, s ugyanezen év áprilisában a soproni dietán képviseli megyéjét, — magával ragadják a fényes sikerek, s talán az ártól sodortatva, Thököly párthíve lesz, a miről a bizonyosan ez időben írt *Epithalamium* is tanúskodik, a mely, bár névtelenül és nevek nélkül iratott, mégis azt mutatja, hogy szerzője Thököly párthíve, s hogy nem más mint Gyöngyösi István. Különösnek látszik, hogy Gyöngyösi, a ki az 1690-ben kiadott *Rózsakoszorú* előszavában »törökös cimborának« nevezi Thökölyt, ekkor az ő híve volt. Ha fontolóra veszszük, hogy ugyanez a Gyöngyösi halála előtt a haza békességének háborgatóit látta Rákócziban és Bercsényiben is, azt kellene hinnünk, hogy ingadozó volt nemcsak politikai jellemében, hanem gondolkozásmódjában is, s az az ember, a ki majd a szabadságért lelkesedik, majd ennek elnyomójához, a császárhoz szít, hazafiság dolgában bizonyára nem valami tiszteletreméltó. Gyöngyösi labanc volt, a kinek politikai elve: a német császár és magyar király segítségével egyesíteni s a török uralom alól felszabadítani Magyarországot. Magyarország a XVI. és XVII. században oly préda volt, mely iránt sokan támasztottak jogigényt, részekre darabolva, felosztva mintegy reá volt erőszakolva, hogy milyen párt érdekeit szolgálja s melyik elvet vallja. A jó hazafi nemzete sorsának bizonytalanságában tehát annak volt párthíve, ***a kitől nemzete szabadságának visszaszerzését remélte,*** s a kiről azt hitte, hogy ellenségei ellen meg tudja védeni. Így gondolkozott Gyöngyösi is, a ki gyűlölte a törököt s azt az erdélyi politikát, mely a törökhöz csatlakozott, s I. Rákóczi Györgyöt és Barcsai Ákost, a »török vazallust«. Addig híve Thökölynek, míg az a török segítségére nem szorúl, azontúl pedig inkább császárpárti. Ebben kulminál politikai ingadozása, a mely, tekintve alapját, nem vet jellemére árnyfoltot.

Az 1681. soproni országgyűlésen tartózkodása alatt írta Esterházyhoz a *Prosopopoeia Hungariae* című költeményét, a melyben a »kardos griff« dicsőítését zengi, s a mely annak idején kéziratban valószínűleg bejárta az országot, de nyomtatásban csak 1695-ben jelent meg *Palinodia* cím alatt, mintha a nádor dicsőítését megbánta volna s vissza akarná azt vonni.

Küldetésének sikerével nem voltak-e megelégedve a rendek, vagy azért hogy a római egyházba való visszatérése útján báróvá lett Andrássy Miklós főispán iránti bizalmatlanságukat éreztessék, nem bizonyos, — elég az, hogy nem a főispán által ajánlott Gyöngyösit választották meg az 1683. év január 7-én tartott tisztújító gyűlésen leköszönt alispán, Giczei Gábor he-

lyébe, hanem Uza Sándort. Lehet, hogy Gyöngyösi nem bírta még a rendek bizalmát oly mértékben, hogy őt emeljék az alispáni székbe, vagy hogy a Thököly pártján levő többség nem volt tisztában Gyöngyösi politikai

Wesselényi Ferenc arcképe.

elveivel. Mindazonáltal e mellőzés elveszítette tüntető jellegét azáltal, hogy elküldék őt a Thököly által tartott kassai gyűlésre, mely a törökkel kötött szövetséget megszavazta s a szultánhoz követeket küldött. Ezóta csökkenik Gyöngyösinek, a ki a törököt lelke mélyéből gyűlölte, lelkesedése, s midőn a rendek a 20,000 ember számára két hónapra való eleség miatt ellenkezésbe

jönnek Thökölyvel, az elpártolók között van Gyöngyösi is. 1685 után Thököly szerencse-csillaga végkép letűnt, birodalma majdnem egyedül Munkácsra szorúlt, az egész felvidéket pedig a német katonaság lepte el, kiknél kétszer járt ez évben Gyöngyösi: január 22-én Göcze Istvánnal Karaffa Antalt kereste fel »valami különös dolgoknak elvégzése iránt«, október 31-én pedig »a katonasággal való számvetésre rendeltetik Gyöngyösi más többekkel«.

Gyöngyösi mint megyei alispán

A rendek csakhamar belátták, hogy Gyöngyösi ép oly ügyes szóvivője ügyöknek a németeknél, mint volt Thökölynél, s így alkalmasnak találván a megye kormányzására, a legközelebbi tisztújításon, 1686. nov. 22-én, alispánnak választották »a főbb embereknek és sok nemeseknek különös kivánságokra«. Ez állásában is 1687. szept. 17-én a megyének a pozsonyi, országgyűlésen való képviseletével bízzák meg Muraközi Mártonnal, a megye jegyzőjével. 1688. márczius 3-án alispáni hivataláról le akar mondani s azután székújításkor (november 15-én) »hivatalát a pecséttel együtt letette, a választó szobából kilépett, de a rendeknek hatalmas kérésekre tisztségét ismét felvállalta«. 1690-ben és 1691-ben ismét »hosszasan megjelentette, minő terhére lenne alispánsága, megszabadítását kivánta, de báró Andrássy Péternek és az egész rendeknek nagy kérésére ismét felvállalta«. Így tart ez 1693-ig, a mikor végre sikerűlt hivatalától megválnia, de ekkor is csak öregségére való tekintetből fogadták el lemondását. — Hét évig majd Csetneken, majd Krasznahorka-Váralján lakott, folytonos összeköttetésben maradván Andrássy Péterrel, Koháry Istvánnal és Esterházy Pállal.

Gyöngyösinek a válságos időkben e hét évi alispánság alatt nehéz volt helyzete. Gömörmegye egyaránt ki volt téve a török, a német s a felkelő hadak pusztításainak. Hadi sarc, zsold, élelmezés egymást érték a megye új urai részéről. Közvetítőnek lenni a nép és a helyzet urai között nem csekély tapintatot, ügyességet, találékonyságot, eszélyességet kivánt. Ezért — míg elődei egymásután váltakoztak az alispáni széken, — nem csekély érdeme Gyöngyösinek, hogy oly nehéz időkben, oly felette fontos és sok körültekintést kivánó állásban hét éven keresztül ki tudta érdemelni a közbizalmat.

A közpályától való visszavonulása idejét költői munkássággal s meglevő munkáinak sajtó alá rendezésével és kiadásával töltötte. Már 1693-ban kiadja *Kemény Jánosát*, melyet Apor Istvánnak ajánlott, kit személyesen nem ismert ugyan, de neki mint Erdély fiának dedikálta. Szerette volna — úgymond — Apor Istvánt az Apor-nemzetségről szóló költeménynyel megtisztelni, de csoportosan tóduló dolgai nem engedtek ahhoz kellő időt. 1695-ben kiadta 1681-ben Esterházyhoz írt költeményét, elhagyván az ajánlólevelet, a kardos griffet dicsőítő latin verseket és saját nevét is, a címet *Palinodia, Prosopopoeia Hungariae*ra változtatja. Ugyanezen évben adja ki a *Csalárd Cupidót*, s azt Koháry Istvánnak ajánlotta, a kinek öt évvel előbb már a *Rózsakoszorú*val kedveskedett, s a ki ez évben fizeti ki neki a Babaluskáért járó 1200 forintot.

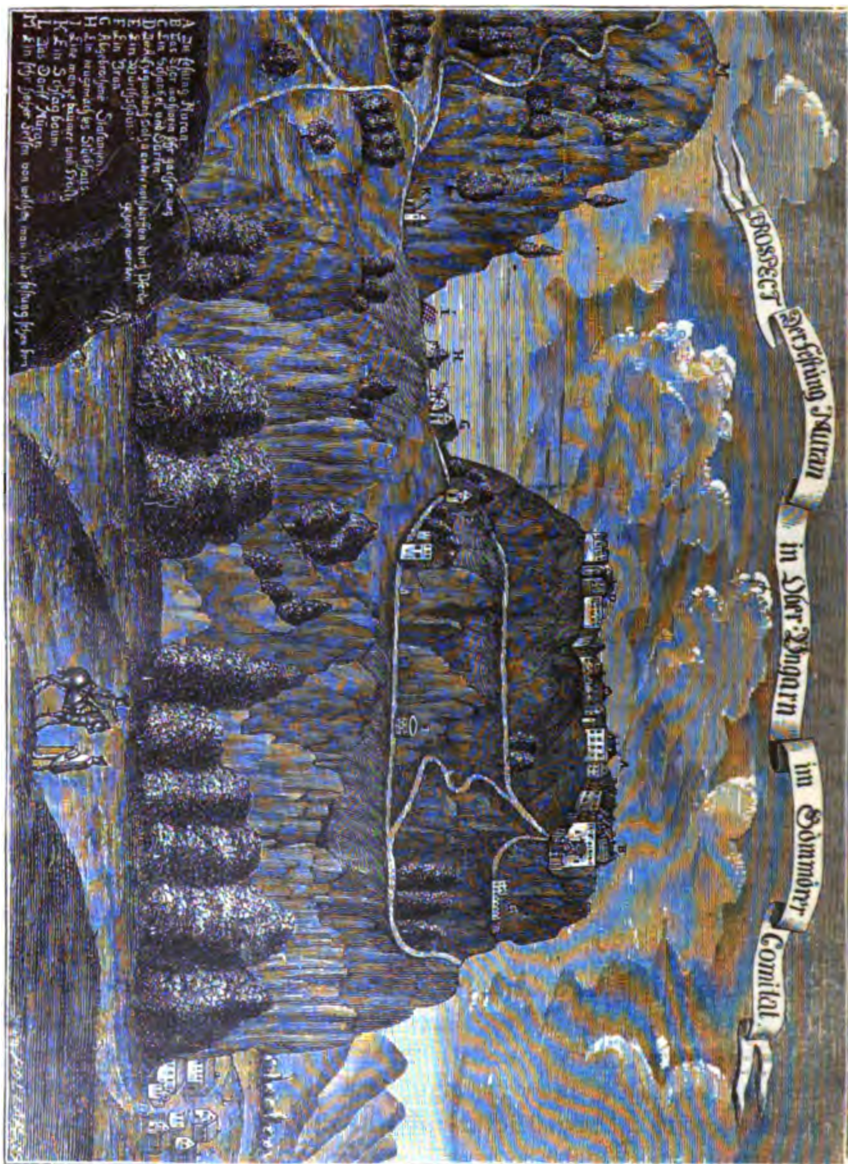
Alig hogy utolsó művét, a *Charicliát*, kiadja, (1700. január 10.), ismét feléje fordúl a rendek bizalma, mely őt 1700. október 4-én Jelenik András helyébe megválasztja alispánnak, mely megtiszteltetést ő vonakodik ugyan elfogadni s öregségére való tekintettel kéri »a hivataltól való megszabadulást«, de reávevén őket, hogy »ha hivatalbéli dolgában némi hiba történne, azt néki ne tulajdonítanák«, — föltételesen egy évre elvállalja az alispánságot, s viseli egészen az 1704. év szeptemberében bekövetkezett haláláig.

Mikor kezdett Gyöngyösi verseket írni s mik voltak ifjúkori művei, nem tudjuk bizonyosan. Annyi kétségtelen, hogy vele a *Murányi Vénus*ban már mint gyakorlott kezű poétával találkozunk, a ki verselés dolgában felülmúlja összes elődeit. Téved tehát Dugonics, mikor azt állítja, hogy a Gyöngyösinek tulajdonított *Daedalus temploma* már csak azért sem lehet Gyöngyösié, mert *»az soha semmit sem fordított, hanem az ő munkái mind eredetiek«;* annál is inkább, mert, hogy nagyon is fordított, s költővé is épen Ovidius tanúlmányozása és a fordítások tehették, bizonyítja nemcsak a neki tulajdonított három heroida, melyeket Nagy Sándor közölt (Phil. Közl. 1884.), hanem az *a sok szószerint való fordítás is, melyekkel eredeti munkái is el vannak halmozva;* így a *Murányi Vénus*ban: a *Hír lakása, Cupido nyilai, Páris története,* az *Echo története, a szerelem és vitézség* párhuzamba állítása. Az aggódó és Széchy Máriának levelet író *Wesselényi* jellemzése szószerint a Metamorphosis *Byblise,* maga *a levél Páris levele* Helenához, *Széchy Mária* pedig a Theseusát váró *Ariadne* stb. *Kemény János*ban Lónyai Anna *jegykendőjének alakjai* a Metamorphosisból valók, a vadászó Keménynek s a *Csalárd Cupido* Dianájának *kutyái* még névszerint is Ovidiuséi; Lónyai Anna és Kemény János levelezései pedig a Heroidák hőseire vallanak. Végre a *Csalárd Cupidó III. könyve nem más, mint a Metamorphosis VI. könyvének a 425. verstől, a Chariclia X. könyvében a Pryamus és Thisbe históriája pedig a IV. könyvnek 55. versétől végig, kevés kihagyással, szószerint való fordítása.* **Gyöngyösi ifjúkori művei és tanúlmányai**

Első eredeti műve az 1664-ben kiadott *Márssal társalkodó Murányi Vénus* című költemény. Ennek tárgya tulajdonképen két szerelmes szív története vagyis annak előadása: hogyan ismerkedett meg egymással a két különböző politikai párton levő szerelmes (Wesselényi Ferenc és Széchy Mária), mily küzdelmeken mentek keresztül, a szerelem mily leleményességére volt szükségük, hogy egymáséi lehessenek, s végre mily kedvező és szerencsés fordulattal végződik szerelmi históriájuk. **Murányi Vénus**

Murány várának elfoglalása, Wesselényi és Széchy Mária egybekelése mindenki előtt ismeretes volt, s Gyöngyösinek is az volt szándéka, hogy e történeti dolog emlékét, a kor szokása szerint, megfelelő hűséggel tartsa fenn az utókor számára, de nem akart száraz krónikát adni, mint Tinódi. Valami újat, élvezetest, tetszetőst kellett belévegyíteni, a mi egy részről az újság ingerével hasson, másfelől a szereplők egyéniségének is kedvezzen.

S a költőnek, a ki az esemény e hőseinek egy szép költeménynyel, szerelmi történetük históriájával akar kedveskedni, eszébe jut a segítő gondolat: az ő kedves római költője, a kivel előbb annyit foglalkozott, nem

Murány vára a XVII. században.

írt-e hasonló dolgokat? Vagy Jason nem Medea szerelmének segítségével szerzi-e meg a hozzáférhetetlennek tartott arany gyapjút? A Metamorphosis, Heroidák, Amorum libri nincsenek-e tele szebbnél szebb szerelmes történetekkel? Hát nem tanúlta ő ezeket kiváló szorgalommal, nem odaadó

Márſal Tárſolkodó

MURANYI VENUS.

Avagy

ANNAK EMLE-KEZETE.

Miképpen az Méltoságos Groff Hadádi WESSELENI FERENCZ, Mágyar Orſzág Palatinuſſa akkor Füleki fö Kapitány, az Tékéntetes, és Nagyságos Groff Rima-Széchi, SZECSI MARIA Aſzſzonyal, jövendöbeli hazaſságokrul való titkos vegezéſe által csudálatos képen meg-vette az hires

MVRANY VARAT.

Iratot ugyán az ö Nágok. Komornikja Gyöngösi Iſtván által.

Nyomtatták KASSAN, 1664 Eſztendöben.

Gyöngyösi István Murányi Venusának címlapja. (Kassa, 1664.)

szeretettel csüngött ő Ovidiuson épen e szerelmes történetekben nyilatkozó szép lírai részletekért? S ez megkönnyíti feladata megoldását. Leírja a megtörtént dolgokat, történeti hűség jellemzi írását, — de a száraz eseményt élvezetessé teszi az Ovidiustól ellesett szép szerelmes történetekkel való kiszínezés közbeszövése, lírai ömlengések és festői leírások által. S költészetének, múzsájának édes szavával élvezetet szerez minden olvasónak, s nevét egyszerre a legjelesebb költők közé emeli a közvéleményben nyilvánuló lelkesedés.

A Metamorphosisban mindent az istenek határoznak és intéznek el: a murányi vár megvételét is ők segítik elő. Murány bevétele Wesselényire van bízva, a ki az erős falak alá vezeti seregét, de a vár megvíhatatlan, s Wesselényi tehetetlenül kénytelen vesztegelni, míg az olympusi istenek pártfogásukba nem veszik s tanácskozásukban az »özvegy kenyérrel élő« Wesselényi s a »hasonlatosképen árva özvegységben« élő Széchy Mária sorsának elintézését Vénusra bízzák, a ki Cupidónak meghagyja, hogy az »aranyas« nyilakkal sebezze meg mindkettő szívét. A nyilak által szerelemre gyullasztott szerelmes Wesselényi levelet ír Máriának s találkát kér tőle, mire a szintén »szerelemre gerjesztett« Mária Kádas által kedvező választ küldvén, a találkozás Murány alatt megtörténik, s Mária megigéri, hogy Murányt Wesselényi kezére fogja játszani. Wesselényi az éj csendjében belopózik a várba s azt katonáival elfoglalja. Mindezt hosszasan, három énekben részletezve mondja el a költő; közbe-közbe föllelkesül, mikor a szerelemről szól, és egészen költői lendületű lesz akkor, mikor Wesselényi és Széchy Mária találkozását festi. Az esemény nehezen indúl, folyását a sok kitérés is egyre tartóztatja, de annál gyorsabban pereg le később a kifejlet felé.

A *Palinodia, Prosopopoeia Hungariae* című költeménye, melyet 1681-ben írt, 1695-ben jelent meg, melyben az 1681-ben megválasztott új nádort dicsőíti, s figyelmébe ajánlja a »maga gyámoltalanságán siránkozó Nympha ügyét«. Jóindulatát és pártfogását kéri a nyomorúságban sinylő nemzet számára, s bízik abban, hogy arra szebb napok fognak felderűlni, ha a »kardos griff« oltalmába veszi. **Palinodia**

1683-ban írta a ***Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságáról*** szóló (»Az ki régen fegyvert fogott« kezdetű) s egy híján ötszáz versszakból álló költeményét, mely azonban a múlt évtizedekig csak kéziratban és névtelenül volt elterjedve, de a gördülékeny, rithmikus versek, az előadás modora minden valószínűséggel Gyöngyösi szerzőségére vallanak. Itt is Vénus közvetíti a házasságot Zrinyi Ilona és Thököly között oly módon, hogy megjelenik Zrinyi Ilonának álmában, eldicséri neki Thökölyt s tudomására hozza, hogy az istenek őket egymásnak szánták, tehát ne idegenkedjék Thökölyné lenni. Leírja azután, hogy az így létrejött házasság minő előnyére szolgált Thököly és párthívei ügyének, melyért a Haza lábához borúl Thökölynek s könyek közt mondja el, hogy csak ő benne van reménysége, mert ő állíthatja helyre a haza épségét. **Ének Thököly és Zrinyi Ilonáról**

1690-ben gróf Koháry Istvánnak ajánlva a *Rózsakoszorút* bocsátotta közre, »mely vigasságos és keserves dolgokból kötettett, mint a hogy **Rózsakoszoru**

Koháry István életének koszorúja is hol gyenge, hol sértő virágokkal füzetett elejétől fogva«. Tizenöt rózsáról beszél, melyeket három részbe foglal, az öröm, a keserűség s a dicsőség rózsáira osztva. Ezek közül három Szűz Máriára, a többi Jézusra vonatkozik, fogantatásától egész mennybemeneteléig. A rózsakoszorú-kötéshez való készületben elmondja, hogy a »játékosabb esztendőkben« a Helikonra sietett s Apollo és a Múzsák társaságában lelte örömét, mert azok ellenállhatatlanul vonták őt magukhoz s ő gyönyörrel hallgatott reájok, s felsorolva a mithologiának majdnem minden szereplőjét, áttér a bibliai történetre, s megfonja a koszorút, melyet a testté lett ige dicsőségére kötött.

Kemény János emlékezete

A Murányi Vénus után legnagyobb terjedelmű munkája az 1693-ban megjelent *Poraiból megélemedett Phoenix vagyis Kemény János emlékezete,* mely három könyvben és húsz énekben Kemény János erdélyi fejedelem életéről szól, tárgyalván annak Lónyai Anna iránt való szerelmét, s küzdelmét keze elnyeréseért. Mikor végre már jegyese lesz, Kemény II. Rákóczi György seregében Lengyelországba megy, a csata szerencsétlen kimenetele után tatár fogságba kerül, honnan csak hosszú szenvedés és nagy váltságdíj lefizetése után szabadúl meg, de hazatérvén, elveszi Lónyai Annát. E szerelmi történet kiegészítéseül a harmadik könyvben elbeszéli Kemény erdélyi fejedelemségét s a nagyszőllősi csatában történt elestét.

Zrinyi Ilona névaláirása.

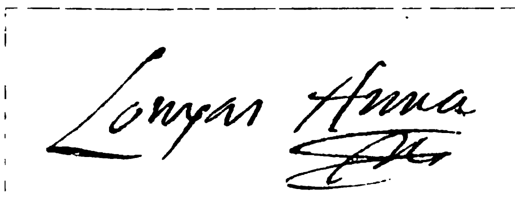
Az előadás szárazabb, mint a Murányi Vénusé, jellemzése fogyatékos, leirása csak akkor válik költőivé, mikor Kemény fogságát, a békók készítését és a kovácsokat rajzolja. Máshol a szokott terjengősség jellemzi művét, mint pl. ott, a hol Kemény vadászatát írja le, elősorolván még a kutyákat is származásuk és tulajdonságaik szerint; vagy a hol a jegykendő alakjait, az Echóval való beszélgetést rajzolja. Kitérései az eseményt csak nyújtják, de nem segítik elő a hős céljait.

Csalárd Cupido

1695-ben jelent meg *A csalárd Cupido kegyetlenségét megismerő s mérges nyilait kerülő tiszta életnek geniusa,* melyben a költő óva int bennünket, hogy őrizkedjünk Cupidó nyilaitól, — mert az megkinoz, meggyötör, ha hálójába akadunk, melybe szép szavakkal, csábos igéretekkel csalogat, de ha beleakadunk, veszélyt zúdít reánk. Ő maga is találkozott Vénussal, a ki arra kérte, hogy segítsen neki elveszett fiát, Cupidót megkeresni. Útjában előtalálja Cupidó rabjait, a kiknek nyomorúságos helyzetét látva Dianát keresi fel, a ki megvédelmezi őt Cupido nyilai ellen. Elhatározza tehát, hogy ezután tiszta életet fog folytatni. Diana azonban nem tartja őt elég erősnek elhatározása keresztülvitelére, kézen fogja tehát és négy

nymphát mutat neki egy domb oldalán, hogy válaszszon közülök egyet, a kivel része legyen a tiszta életben. Azután vadászni indúlnak, mely alkalommal Diana a szarvassal, vadkannal és medvével küzd meg, a mi őt arra figyelmezteti, hogy Cupido ő ellene is három fenevadat: a testet, világot és ördögöt fogja küldeni; de biztatja, hogy ne féljen, mert a hit, remény, szeretet, isteni félelem és bőjt oltalmára lesznek. Erre a költő az istennő lábaihoz borúl s megigéri, hogy megmarad szolgálatában.

Az új életre hozatott Chariclia, mely 1700-ban jelent meg, hosszú verses regény, melyet »régi versek rongyábul vett újabb rendbe«, átdolgozván Heliodor *Aethiopicá*ját, de abból csak az öt első könyvet adja többé-kevésbbé híven, míg a többi részt hol megcsonkítja, hol kibővíti, de a költeményt azért mégsem az eredeti szerint fejezi be. Heliodor triccai püspök az V. században élt, Arcadius és Honorius császárok alatt, s művének első kiadása 1535-ben jelent meg Bázelben görög nyelven; a kéziratot Obsopoeus Vince rendezte sajtó alá, ki azt egy katonától vette, a ki meg Mátyás király könyvtárából rabolta el. A költemény tárgya egy ifjúnak és egy leánynak, Theagenesnek és Charicliának állhatatos szerelme. E könyv a monda szerint állásába került szerzőjének: midőn azt kivánták tőle, hogy vagy égesse meg művét, vagy tegye le a püspökséget, ő az utóbbit választotta. Művét később Európa majdnem minden nyelvére lefordították. Különösen kedvelték a franciák. Már Gyöngyösi előtt lefordították magyarra, s ő ezen »régi versek rongyábul vette újabb és jobb rendbe«. Dugonics is lefordította, de latin fordításból s *A szerecsenek* cím alatt adta ki. Chariclia

Lónyai Anna néváláirása.

Gyöngyösi irodalmi működése ezek szerint így oszlik meg: *a)* ifjúkori kisérletek: a neki tulajdonított *három heroida* fordítása és *Daedalus temploma; b)* hazai tárgyúak: *Murányi Vénus, Kemény János* és *Ének Thököly és Zrinyi Ilona házasságáról; c)* vallásos tárgyú: a *Rózsakoszorú; d)* idegen tárgyúak: a *Csalárd Cupido* és a *Chariclia.*

Nemcsak az ifjúkori kisérletek, hanem — mint említém — későbbi művei közül is majdnem valamennyi magán viseli Ovidius tanúlmányozásának jellegét s azt látszik bizonyítani, hogy a mi költőnk nem tartotta valami különös lelkiismeretbeli dolognak a nagy római műveinek kivonatolását. Mihelyt lelkét valami megragadja vagy oly ponthoz ér elbeszélésében, mely párhuzamba állítható, a mithologia s az ókori hősök elmaradhatatlanok. Ovidius hasonlatai, metaforái, képei, figurái szerepelnek az ő költeményeiben. Magától csak igen keveset tud mondani, csak az ókor és annak jelesei azok, kiket követendő példáknak lát; csak a míthosz rejtélyes

istenei szőhetik az események szálait, melyekben a szereplők közönyös, hideg alakok, mert elhatározásukra, cselekvésükre Olympus istenei, Venus és Amor bírnak befolyással.

Ovidius hatása Gyöngyösire

Annyira rabja Ovidiusnak, hogy még akkor is, ha egy jellemképet kell megímia, hozzá folyamodik. Nála a levél megírásával vesződő és levelét elküldő Wesselényi alakja a Metamorphosis Byblisétől van kölcsönözve. Ez is levelet ír, s küzd magával, mit írjon, hogyan írja, kivel küldje el. Ez az alak ráillik Wesselényire s a költő ím így fordít:

Izzadott, pirult, félt, változott szinében,
De nem volt egyebet mit tenni szivében,
Pennát foga végre reszkető kezében,
Megírá szándékát titkos levelében.
A mennyit ír annyit óhajt bús szivében
Pennája hol megáll, hol jár a kezében,
Eltörli azt, a mit kezdett volt elsőben,
Mást ír. Az sem tetszik. Sokat szakaszt félben.
(MV. II. 60–64.)

Dextra tenet ferrum, vacuam tenet altera ceram,
Incipit et dubitat: scribit damnatque tabellas;
Et notat et delet: mutat, culpatque probatque.
Inque vicem sumptas ponit, positasque resumit.
Quid velit, ignorat; quidquid factura videtur,
Displicet in vultu, est audacia mixta pudori.
(Met. IX. 522–527.)

Wesselényi sem tudja, kivel küldje el a levelet Széchy Máriának s a véletlen segít rajta. Akad egy megijedt fickó, a kit pénzzel rávesz a vállalatra s az a viaszszal bevont levélkét (akár csak Byblisét) átadni igéri Murány asszonyának. Ezt Ovidius így írja le:

Cera manum, summusque in margine versus adhaesit,
. . . Deque suis unum famulis pudibunda vocavit,
Et pavidum »fer has, fidissime, nostro« —
Dixit et adiecit longo post tempore »fratri«.
(Met. IX. 565—569.)

Wesselényi levele a Heroidák XVI. levelének másolata, Wesselényi pedig Gyöngyösinél egy modern Paris, a ki Helenája kezével egy új birtok ura akar lenni s a ki így ír:

Nem is gyönyörködöl, tudom, gyötrelmemben,
Mordul sem tekintesz, tudom, levelemben,
Csak azon is oh mint vidulok szivemben,
Levelemet veszed ha édes kezedben,
Melyből szivem olyan reménységet vészen,
Hogy ki irásomban becsületet tészen,
Annál személyem is megvetett nem lészen
Jövendő dolgom is lesz nála jó részen.
(MV. II. 71–72.)

Hamarabb vöttelek szivembe tégedet,
Hogysem szemlélhettem kegyes személyedet.
(MV. II. 73.)

Parce, precor farso, nec vultu caetera duro
Perlege, sed formae convenientes tuae.
Jamdudum gratum est, quod epistola nostra recepta,
Spem facit, hoc recipi me quoque posse modo.
(Her. XVI. 11—14.)

Ante tuos animo vidi, quam lumine, vultu
Prima fuit vultus nuntia fama tui.
(Her. XVI. 37—38.)

Vagy a *Csalárd Cupidó*ból:

Mint az elvert galamb az ölyvnek lábában,
Vagy az elkapott juh a farkas szájában:
Úgy forog nyavalás sógora markában,
És hever lábánál a földnek porában.
(III. 99.)

Illa tremit velut agna pavens, quae saucia cani
Ore excussa lupi nondum sibi tuta videtur;
Utque columba suo madefactis sanguine plumis
Horret adhuc, avidosque timet, quibus haeserat, ungues.
(Met. VI. 527—30.)

Gyöngyösi népszerűségének forrásai

A szerkesztés és jellemzés leggyöngébb oldala Gyöngyösinek s e tekintetben össze sem hasonlítható Zrinyivel. Mentségére szolgál, hogy célja is más volt. Használja ugyan az époszi eszközöket, de előtte nem a világirodalom nagy alkotásai lebegnek követendő példákul, hanem — Tinódi. Ő is *való dolgokat:* a közelmúlt vagy épen egykorú eseményeket foglalja versekbe. Ez a közelség nagyon megköti kezét a szabad alkotásban; akkép segít tehát magán, hogy a történetet — mint maga mondja *Kemény János* előszavában — »holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és más efféle leleményes toldalékoknak közbevetésével tetszett *megszínlenie*«, más szóval Tinódi modorát felfrissítenie. S itt van egyik forrása népszerűségének: a tárgy és az előadás újsága egykép tetszettek az olvasónak. Azok, a miket a toldalékban »a versek nagyobb ékességére és kedveltebb voltára nézve« adott: a lírai részletek és eleven leirások, alkalmi elmélkedések és hasonlatok — ha erősen magukon hordják is Ovidius hatását, tagadhatatlan bizonyítékai Gyöngyösi költői tehetségének. »Tovább egy századnál — úgymond Arany — majdnem egyedül ő volt az, kinek műveiben szépanyáink s dédükeink az általános emberinek lírai kifejezését feltalálták. Nem csoda, ha népszerű volt«.

Gyöngyösi nyelve és verselése

Nem kisebb érdeme Gyöngyösinek, a nyelv költőibbé, fordulatosabbá tétele. A költői dikció tekintetében sokáig nincs hozzá fogható. Ő a XVII. század nyelvújítója. Műveiben meg akarta mutatni, hogy a költői nyelv »nem vehet be úgy minden szót, mint a folyóirásnak tágabb mezeje, s több szabadságot enged a költőnek«. A latin verstan nyomán alkalmazza a

Kemény János tatár rabságból írt levelének utolsó lapja.

synkopét (győzelem, e. h. győzedelem) synkrezist (lány, e. h. leány), apokopét (Wesselény, e. h. Wesselényi) és metathezist (terény, e. h. tenyér); alkot új szókat: szomorgott e. h. szomorkodott, misége e. h. mivolta; újít a latin analogia szerint: Bellona sisakját nincsen a ki vágyja (e. h. kivánja); felhasználja a tájszókat, s jelzői találók, választékosak, eddig nem használtak, igazán költőiek: virágos tavasz, mézes beszéd, rengő vitorla, rózsás arc, alabastrom nyak, cédrus derék; hasonlatai újak, merészek: szerelme a gerlicéé; szemes mint a galamb, csendes erkölcsében nincs negédes elme; a merre megy, nyomában virágok fakadnak; ha beszél, szavaiból édes méz csepeg; ajka nyilása a piros hajnal hasadása; mozdulatai olyanok, mint a derült napnak az égen járása.

Versei nagyrészt alexandrinekben vannak írva, négyes sorú csoportos rímelhelyezésű szakokban, folyékonyság és dallamosság tekintetében felülmúlva összes elődeit. Az alexandrint ő használta legszabályosabban, a középmetszet ellen ritkán vét, ütemei dallamosak, rímei szépen csengők. Hatásának jó részét mindenesetre a verselés és nyelv erejének és bájának köszönhette.

Listius László élete

LISTIUS LÁSZLÓ, Gyöngyösi kortársa, ugyanazon műfajban dolgozott: történeti eseményt választván költői feldolgozása tárgyául, azonban hivatottság és költői tehetség hiányában még a középszerűségig sem emelkedett. Érdekessé is inkább hírhedtsége miatt lett, mint olyan ember, a ki egyfelől a szelíd múzsáknak óhajtott áldozni, másfelől pedig oly szenvedélyeknek volt rabja s oly bűnöket követett el, melyek a legelvetemültebb gonosztevő színében tüntetik fel. Egy előkelő nemes, kinek egyik keze az ég felé van emelve, másikával a démonba kapaszkodik; lelkének jobbik fele az istenanyához fohászkodik, rosszabbik fele pedig azon tűnődik, hogyan követhet el egy-egy újabb bűnt; mert szíve tele van minden gonoszsággal, a mi csak beleférhet egy emberi szívbe.

Előkelő erdélyi szász nemzetség tagja, a ki 1620 körül született, atyja báró Listius Ferenc, anyja Gyulafi Zsuzsánna volt. Atyját tíz éves korában elveszítvén, anyja a jézsuiták kezére bízta neveltetését. Tanúlmányai bevégeztével az akkori idők szokása szerint valószinűleg egyetemre, majd külföldi útra is ment. Ifjúságát kétségen kívül Erdélyben töltötte, s csak 1646-ban, miután Bánfi Hedviget nőül vette, tette át lakását Magyarországba, részint Köpcsényben, részint a sopronmegyei Kabold várban tartózkodván. Közhivatalt nem viselt, de többször megfordúlt Bécsben, hol kedvelt egyéniség lévén, ki tudta eszközölni a grófi cím elnyerését is. Első neje halála után Kecskés Évát vette nőül, a ki bűnei elkövetésében is segítőtársa volt. Korlátlan szenvedélylyel űzte gonoszságait, rabolt, gyilkolt, pénzt hamisított, mérgezett, — dacolva a megye alispánjával, Kerekes Menyhérttel, ki ellene a bűnvizsgálatot megkezdte, s ügyét az 1659-iki országgyűlés elé is terjesztette, hol felségsértéssel is vádoltatván, ügyének megvizsgálása a pozsonyi káptalanra bízatott, mely azt elintézvén 1661.

május 26-ra törvénybe is idézte. Wesselényi Ferencet, a nádort, azonban maga részére nyervén, ügyét addig halasztotta, míg Ausztriában, hol hamis pénzverését folytatta, elfogatott s a bécsi törvényszék által 1662. december 22-én pallos általi halálra ítéltetett.

Akadtak, a kik a költő Listius s gonosztevő Listius közt különbséget tesznek s azt állítják, hogy az nem egy, hanem két különböző személy volt. E kérdést azonban ma már teljesen tisztázta Komáromy András, a ki bebizonyította, hogy csakugyan a költő az, ki a hóhér pallosa által múlt ki a világból.

Megfejthetetlen problémája az emberi életnek, hogy egy főúri család ivadéka, kit a szelídebb érzések a költészet ápolására indítnak, hogyan vetemedhetik olyan bűnök elkövetésére, melyekre csak az elvetemültség képes. Minő ellentéte ez a jónak és rossznak, mely embertársa fejére gyújtja a házat, keblében hordozza a Leviathant, gyilkol orozva s mérget önt a barátságosan nyújtott pohárba, hogy örökre néma legyen az, a ki árulója lehetne gonosz tette titkainak! Ki a hibás? a század, melyben élt; a nevelés, mely ferde volt; a kör, melyben forgott; az exigenciák, melyek túlkapásait elősegítették; vagy a bűnös asszony, a ki életének s gonoszságainak társul szegődött? Hogyan emelkedett ez a bepiszkolt lélek a magasságbeli trónjáig, hogy pártfogásért könyörögjön a Boldogasszonynak, s ajka dicséretet s imát rebegjen a Megváltó anyjának?

Magyar Márs

Zrinyinek 1651-ben megjelent epochális műve adta meg neki az ösztönt a költészet mívelésére. Azt hitte, hogy ő is képes olyan nagy, fenséges költői mű megirására, mint Zrinyi, a kivel személyes ismeretségben állott, — s megírta és 1653-ban kiadta nagy elbeszélő költeményét a *Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete* cím alatt. Ő maga azt állítja róla, hogy »mulatságból írta azokért, kik magyar rithmusban gyönyörködnek«, tényleg azonban azt hitte, hogy nevét teszi általa halhatatlanná, s hogy kedves dolgot cselekszik vele honfitársainak. Azonban keserűen csalódott, mert művét nem méltatták figyelemre. Zrinyit sem értették meg, annál kevésbbé Listiust, a kinek mint embernek sem volt valami kedvező híre, s így minden hatás nélkül maradt.

Nem is csoda, mert már maga a tárgy is olyan, melyből egy Listiusnál jóval hatalmasabb költői tehetség sem tudott volna époszt teremteni. E mellett Listiusból hiányzott az, a mi őt költővé tette volna. Sem érezni, sem teremteni nem tud, művének nincs alapeszméje, nincs háttere, nincsenek hősei, a kik éreznek és tesznek; száraz krónikát ad, valamivel jobb nyelven mint Zrinyi, de minden más tekintetben messze mögötte maradva.

A *Clades Mochachiana* tárgya a mohácsi vész, melyet tizenhárom részben dolgoz fel. Hosszasan kezdi, kitér Hannibalra, beszél a tudományról és vitézségről, leírja hosszasan a rómaiak diadalmenetét, dicséri Cyrust, Xerxest, Nagy Sándort, majd áttér a török császárra

MAGYAR MÁRS

AVAGY

Mohách mezején történt veſzedelemnek emlékezete.

Nyomtattatot Béchbén Cozmerovius Máthe, Cháſzár Urunk eő Főlsége Udvari kőnyv-nyomtatoja által, 1653 eſztendőben.

Listius László Magyar Mársának címlapja. (Bécs, 1653.)

s elmondja annak genealogiáját, elősorolván őseit s azok vitézi tetteit. Szulejman azon elvből indúlva ki, hogy »a mint az égben egy isten van, úgy a földön is egy úrnak kell lenni«, — elhatározza, hogy meghódítja Magyarországot. Íme az éposz megindulásának költői motivuma! Ezután következik Lajos király genealogiája, az ország belső állapota, a főurak közül soknak leirása, a török seregnek Mohács alá vonulása s maga az ütközet.

Nincs ebben más, mint száraz történeti adatok halmaza — versekben. Krónikájában annyira pedáns, hogy hűségesen hivatkozik még a vonatkozásoknál is a forrásra, a mely után dolgozik. Így lépten-nyomon emlegeti Bonfint, Pliniust, Plutarchost, Vergilt, Martialist, Ovidiust, Horatiust, Senecát, — sőt idéz a szentirásból is. Csupa terjengősség, bőbeszédűség, idézés jellemzi munkáját. Nyelve elég tiszta (használ ily szókat is: lakozó hely; gyanóság; hitiesküvés; hadait megnyugotta e. h. nyugodtatta, pihentette; futamtja; vonsza e. h. vonszolá), itt-ott latin szavakkal kevert (quártélyoztak; tractáltak), verselése elég könnyed, sokszor azonban az értelem esik áldozatul a rímnek (pl. Török császár, miként álnok timár; vigyázz Magyarország, mert föld alattad ág: e. h. ég).

Nem sokkal több jót mondhatunk másik művéről, melyben *a magyar vezérek és királyok történetét* beszéli el 901-től 1652-ig, meglehetős rövidséggel vázolván viselt dolgaikat. Nem bánik fukarul a korához közel eső uralkodókat dicsérő jelzőkkel, Ferdinándot pedig épen bölcs Salamonnal hasonlítja össze, sőt a fölé emeli, mint a ki minden dicsőséggel, szépséggel, bölcseséggel bővelkedik. Költeménye végén megemlékezik Hunyadi Jánosról, Szilágyi Mihályról s a Scythiából kijött magyarok hét kapitányáról. Mindenütt a krónikást érezzük benne, a ki rövidségre s hűségre törekszik, s a mellett a dicsőítés görögtüzénél mutatja be alakjait. Listius kisebb művei

Utánok *A szerencsének állhatatlanságáról* szóló kilencven versszakos költemény következik, tömérdek vonatkozással különféle dolgokra, csak azért, hogy párhuzamba állíthassa a magyar nemzet sorsát, melynek majd ötszáz évig kedvezett a szerencse, de most elpártolt tőle, mivel a törököt küldte nyakunkra, a ki elfoglalta az ország nagy részét s rabigába verte a népet. Itt-ott felcsillámlik benne egy kis költői ér is, a mikor pl. az idő változásairól így ír:

Be szokott borúlni az ég is fölyhőkkel,
Gyakran verejtékzik nagy záporesőkkel,
Napfénye rejtezik setétes ködökkel,
Sors forgandósága játszik emberekkel.

Ez a legtöbbet érő verse, s benne az alexandrinek is kifogástalanok. Legnagyobb hibája — a mi a többié is — hogy nagyon el van nyújtva s áradozó.

A boldogságos szűz Máriához, Magyarország pátronájához intézett verse a Boldogasszony apotheosisa akar lenni. Hivatkozik a tiszteletre,

melylyel Magyarország az ő pátronáját körülveszi: a templomokra, melyeket nevének szenteltek, a pénzekre, melyeket képmásával ékesítenek, a régi királyokra, kik újból és újból az ő oltalmába ajánlották a hazát, s a pártfogásra, melyben a Boldogasszony eddig részesíté hű magyarjait, a kik azonban most már elpártoltak tőle, azért éri őket annyi csapás, a török pusztítása, pogány hálója; de ő, mint tékozló fiú visszatér az istenanyához s kegyelemért esedezik, hogy az ő zászlói alatt »pogányságra mehessünk«. Végül a költő a saját számára halála órájakor kéri a Szent Szűz irgalmát. — Verskötetét *A nemes Magyarország czimeréhez* írott hat strófás verse zárja be.

Költői működése minden hatás nélkül maradt; nem talált abban az olvasó sem újat, sem élvezetest, sem tetszőt; szíve és esze egyaránt kielégítés nélkül maradt. Ha lett volna is költészetében tűz, nem gyújtotta volna lángra azok szíveit, a kik ismerték életét, viselt dolgait s elborzadtak tettei hallatára. Hogyan áraszthatott volna fényt, derűt annak az embernek a költészete, a kinek lelke a sötétség éjjelébe volt burkolva?...

A Rákóczi-biblia táblájának diszítménye.

32. A XVII. századi széppróza és színészet.

SAJÁTSÁGOS, DE ÉRTHETŐ TÜNEMÉNY, hogy szépirodalmunk fejlődése aránytalanul lassúbb és nehézkesebb volt prózai, mint verses formában. A legelső magyar regényes prózai elbeszélést, az 1573. megjelent *Ponczíánus*t szinte nyolc évtized múlva, 1651-ben követte a *Fortunatus* története, s ezen kívül még két efféle könyv került ki a század végeig sajtó alól, 1676-ban a *Szép Magyelona* és 1695-ben a Haller *Hármas Istóriá*ja, és ha még ide számítjuk is Rozsnyai Dávidnak kéziratban maradt *Horologium Turcicum*át: a szám még ugy is elég szerény marad nemcsak a vallásos próza, hanem a verses epika termékeihez képest is. S minő ellentét a tárgyak közt! A vers hamarabb simúlt az élethez, a históriás énekben, komoly eposzban már régóta foglalkozott hazai, sőt egykorú tárgyakkal; Gyöngyösinél már annyira fejlődött, hogy a mulattató irodalom tárgyaiul egykorú személyeket és mindenkitől ismert eseményeket választott, melyekkel valóságos novellisztikus modorban bánt el, s mindezt akkor, a mikor a prózai szépirodalom még mind a messze földön kalandozott. A forma még aránylag új volt a magyar irodalomban, s félénken, elfogúltan tapadt azon tárgyakhoz, melyekkel külföldről hozzánk jött, és még sokára mer újabb tartalmat, nemzeti és kivált egykorú tárgyat dolgozni fel. A vers realisztikusabb. Mintha ösztönszerűleg éreznék az írók, hogy a közelből vett tárgy a prózában valóságos történetnek tűnnék fel, s egykorú, többé-kevésbbé kényes novellatárgyak diskrét tárgyalására a próza még nem elég finom forma. A fejlődés menete

Ennek a századnak is minden széppróza terméke csak fordítás vagy átdolgozás még, s általok többrendbeli nemzetközi novella-anyag hatol be a magyar irodalomba. Beöthy Zsolt könyve: *A széppróza elbeszélés a régi magyar irodalomban*, melynek eredményeit a jelen cikk is átveszi, tüzetesen kimutatja ez elbeszélő irodalom világirodalmi forrásait és a hozzánk származás útjait, s most az összehasonlító irodalomtörténet révén világosan áll előttünk, minő középkori és keleti regekörökön táplálta a XVII. századbeli magyar próza-olvasó a maga fantáziáját.

Az olvasó közönség ízlésének fölismerésében nagy gyakorlati érzéket tanusított a lőcsei Brever-féle kiadócég, mely mulattató prózai olvasmá- A Brever-ház kiadványai

nyokkal szinte egyedül látta el e század magyarjait. A cég hagyományai közé tartozott a németeknél népszerűségre jutott könyvek magyarra fordíttatása. Így fordíttatták le Szenci Molnár Alberttel Ziegler György könyvét: *A legfőbb jóról;* így 1629-ben valaki mással a *Mesés könyvecske* című gyűjteményt, mely a népnek volt szánva, s a ponyván árulták. A benne foglalt találós-mesék mind puszta kérdésekből és feleletekből állnak s nem fejlődik belőlük, mint indítékból, hosszabb történet, a milyenek az őskortól fogva sok népnél divatban voltak, ezeknek szépirodalmi jelentősége csak abban állt, hogy rövid, fogós kérdéseikkel és szójátékaikal a jelentésárnyalatok megfigyelésére és a tömött, kerek. kifejezésre szolgáltattak ösztönt.

Az előző században behozott ezópi mese is kapósnak bizonyúlt, mert 1673-ban a Brever-ház is bocsátott ki egy ilyen gyűjteményt: *Magyar Aesopvs. Az az; Aesopusnak egesz elete es Fabulai, Mellyet Görög Nyelvböl Deakra, Deakból Németre és Németből Magyar Nyelvre forditottak. Es rövid, de hasznos magyarázattal és illendő Figurákkal is meg-ékesitettek.* Tehát németből fordították még ezt is. Az újabb alluziókkal elegyített mesék 1687-ben második kiadást is értek.

Fortunatus

Szintén a Breverék sajtójából került ki 1651-ben a *Fortunatus* és 1676-ban a *Magyelona,* mind a kettő ismét németből fordítva. Amaz volt e századnak első szorosan vett széppróza terméke; teljes címe: *Az Fortvnatusrol iratott igen szep nyajas beszedű könyvetske. Miképpen az ő Erszényéhez és kévánt kedves Süvegetskéjéhöz jutván, és több történt sok dolgairol. Melly most Németből Magyarrá fordittatott az szép Ujságokban gyönyörködőknek kedvekért.* Fortunatus története a középkor egyik igen híres meséje volt, egy részének forrása a Gesta Romanorum 120. elbeszélése; nyugoton alakították először regénynyé, melynek első német kiadása 1480-ban jelent meg. Későbbi költők is vissza-visszatértek hozzá és többen dramatizálták. Nálunk már bemutatta e mesét egy XVI. századbeli verses elbeszélés, attól azonban ez a prózai fordítás sokban különbözik. A történet a szerencse szeszélyét példázza; a szerencse bűvös ajándéka: a ki nem fogyó erszény boldogítja kegyeltjét, a cyprusi Fortunatust, sőt új bűvszer: a látatlanná tevő süveg birtokába juttatja; de fiainak már hátat fordít s az ajándékokat megrontásuk eszközeivé teszi. Hősét a szerző temérdek kalandon vezeti át, országot-világot láttat vele, népek különösségeit szemlélteti mintegy kaleidoskopban. A ritka, a különös iránti kiváncsiságot elégíti ki, vagy inkább izgatja. A történet népkönyvvé vált és egy század múlva újra kiadták.

Szép Magyelona

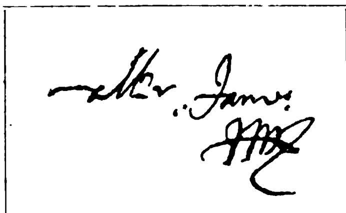
E regényes elbeszélés után megjelent irodalmunkban a nyugoti lovagregények egy igazibb képviselője, a *Kedves es Nyajas Historia, az szep Mag'elonárol; Neapolis királynak leánárol; edgy Peter nevű Vitézről az ezüstös kultsokkal, ki edgy Provinciabéli Grof fia volt. Franczíai nyelvből Nemet nyelvre meg-fordittatott Spaletini György küldött levelével*

együtt M. Warbeck Vitus által. Mostan penig Németből Magyarrá fordította Tesseni Wenczel, az Magyar Olvasok kedvéjért. A regény alapjául szolgáló régi és népszerű mondát állítólag Bernard de Trevies provencei pap jegyezte föl először a XII. században, e följegyzésből merített Petrarca és a híressé vált francia népkönyv, mely nyomtatásban 1480-ban jelent meg; németre ismételten is lefordították. A Warbeck-féle fordítást 1535-ben nyomatták ki. A magyar fordító feljegyzi, hogy őt a lefordításra azok ösztönözték, a kikkel a regény tartalmát egyszer-másszor megismertette. — Péter, a provencei gróf fia, szülei engedelmével vitézi nevet keresni idegen országokba indúl. Nápolyba vonja őt a világszép királyleány híre, s ott a harcjátékokban minden lovagot legyőz. Nem ismeri senki, csak az ezüstös kulcsos lovagnak nevezik, a király előtt is csak egy szegény nemes ember fiának mondja magát; azonban úgy is megnyeri »az ékes Magelona« rokonszenvét és szerelmét. A dajka közbenjárásával találkoznak s hű szerelmet fogadnak addig is, míg titkuk napfényre jöhet. Még egy diadalmas lovagjáték után Péter szüleihez készül vissza; de Magelona nem élhet nélküle, vele szökik. Az úton egy szerencsétlenség elszakasztja őket egymástól. Egy ragadozó madár elkapta a pihenő Magelonától Péternek egy tafotába göngyölt gyűrűit, melyeket a vitéz még anyjától hozott emlékül. Midőn Péter a madár után indúlt s a tengerbe ejtett tafota után beevezett, az ár elragadta; kalózok kezébe került, kik a babiloni szultánnak adták el rabszolgául, a hol idővel nagy méltóságra emelkedett. A tafotát elnyelte egy hal, melyet provencei halászok fogtak ki, s a gyűrűkről Pétert elveszettnek hitték szülei. A búra ébredt szerencsétlen Magelona egy búcsújáró asszonynyal ruhát cserélt, Provenceba vándorolt s ott egy ispotályt alapítván, betegek ápolásával töltötte napjait, midőn egyszer a szultántól szabadon bocsátott Péter haza érkezett és a szülők örömére egybekelhettek.

Az egészen romantikus indítékokból szőtt regény átültetése azért nevezetes, mert irodalmunk benne egy művészibb szerkesztésű, kikerekített mesével gazdagodott, melynek szálai a bonyolódás közben is mindig számon vannak tartva, s a mely azonkívül nem a kalandok végtelen sorozatával igyekszik mulattatni, hanem némi költői részletezésre törekszik. A magyar fordító érdeme pedig az elbeszélő stíl bizonyos újságában áll; a történetszerű előadásmódból kezd kibontakozni, a nélkül, hogy Heltai módjára népieskednék; elevenebb, színesebb, s a míveltebb társalgás nyelvéből olvaszt be valamit; kivált a két nem érintkezésének rajzában a nyelvnek gyöngédebb, érzelmesebb és udvariasabb szólásait és hangját találjuk benne, mint a Gestán alapuló vagy keleti eredetű elbeszélésekben. Stílusát nem ritkán idegenszerűségek tarkítják (»miért te olly vad vagy minket az elhagyásra?« — kérdi Magelona Pétertől), de bizonyos előkelőségre mindenesetre törekszik.

Mindennél nagyobb hatású volt azonban a *Hármas Istoria. Kinek első része Nagy Sándornak egynéhány nevezetes dolgait illeti. Második,* Haller János élete

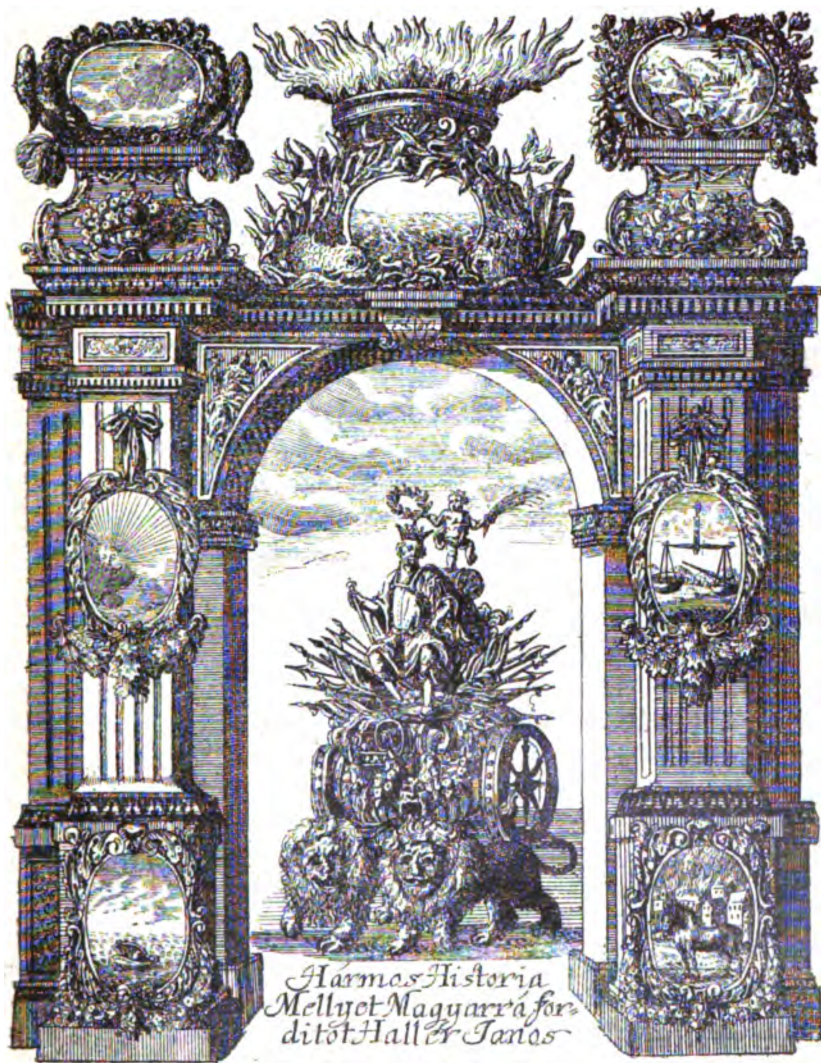
jeles Példa-beszedekből áll. Harmadik, a' nagy Troja veszedelmének leg-igazabb Istóriája. Mellyet Fogaras várában rabságában magyar nyelvre fordított MDCLXXXII. esztendőben, és maga költségével ki-nyomtattatott HALLER JÁNOS *Kolozsváratt.* A század végén (1695) megjelent könyvet már nem a Brever-ház, hanem egy más jeles magyar könyvnyomtató, az európai hírű Misz-Tótfalusi Kiss Miklós nyomtatta hollandi papirosra, maga metszette betűkkel; a kiadvány valósággal remek számba megy, papirosa, betűje oly szép, akár egy — hamisítványé. Szerzője egy erdélyi nagyúr volt, annak a főúri gárdának egy tagja, mely Balassi Bálinttól Ráday Gedeonig az irodalom élén állt. Régi fényes nemzetségének egyik dísze, Erdély önállásának utolsó idejében, fontos szerepet vitt a politikai életben. Bizalmasa volt Kemény Jánosnak, Apafi alatt fejedelmi tanácsos és tordai főispán, s a Habsburgházhoz szító erdélyi politikának egyik vezérembere. Ellene volt Teleki Mihály terveinek, ki a magyarországi bújdosókat fegyverrel akarta segítni a császár ellen. Teleki egymásután tette el láb alól 1674-ben Bánfi Dénest, 1678-ban Béldi Pált, elfogatta, megnótáztatta a velök tartó főembereket, kik közül Kapi György és Lázár István a dévai rabságban haltak el. Hallert 1678. Fogarasvárába záratták és csak négy év múlva, 1682. bocsátották szabadon. Csakhamar visszanyerte méltóságait s 1686-ban ő hozta létre a bécsi haditanácscsal az Erdély jogi állását szabályozandó ú. n. *Hallerianus tractatust*, melynek elfogadásával azonban az erdélyi rendek addig késtek, míg Buda visszavétele megtörtént s a császár ez alapon már nem volt többé hajlandó egyezkedni. Apafi halála után erdélyi kincstartóvá választották s az 1692-ben megalakított guberniumnak is tagja lett. Buzgó katholikus volt, de nem türelmetlen. Hetvennégy éves korában halt meg 1697. febr. 28-án.

Haller János névaláírása.

Haller írói működése

Fogarasi rabsága tette íróvá. Tudván, hogy a ‚heverés az ördög párnája', »hogy veszteg heverve ne vesznék el — úgymond — munkát igyekeztem adni únalmos elmémnek«. Így készítette és fogsága utolsó évében befejezte a *Hármas Istóriát* s ugyanakkor (1682) kibocsátotta a maga költségén egy erkölcsi művét, a Korenus ferenc-rendi szerzetes után magyarított *Pays, a' békeséges türésnek payssa* című munkát, melyet a csiki klastromban nyomtak. Előszava lelkesen védi a magyar nyelvet, fejtegetvén, hogy ebből is lesz mívelt nyelv, lesz nagy szókincse, szabatossága, szépsége, csak használni kell szóban és írásban, életben és tudományban, s vigyázni kell tisztaságára, nem kell szükségtelenül idegen szavakkal keverni. Írásmódunknak akkor már nagyban folyó ellatinosodása és németesedése, a nyelvkeveredés ellen ez volt egyik legelső tiltakozása a purizmusnak. S Haller maga ad jó példát a tiszta magyarságra, épen a *Hármas Istoriában*

is, mely könyvét azonban közéleti elfoglaltsága miatt csak tizenkét évvel kiszabadúlta után, alig két évvel halála előtt, bocsáthatta ki. Testvérének, Hallerkői Haller Pál Küküllő vármegye főispánjának ajánlta, mint kedves ajándékot.

Haller János **Hármas históriájának** cimképe. (Kolozsvár, 1695.)

A meleg szeretetből fogant munka a középkor három híres könyvét egyesíti magában, s a magyar olvasóval megismertette ***Nagy Sándor*** regényes alakját, a ***trójai háború*** mondáját, a mint e két dolgot a középkor ismerte és az egész ***Gesta Romanorum***ot, mely szintén a középkor szellemét tükrözi.

Nagy Sándor története

Nagy Sándorról is, a trójai veszedelemről is történetet akar nyújtani. Az a hiedelme, hogy elbeszélése eredeti forrásokon alapszik; hogy Nagy Sándor történetét egy Kallisthenes nevű kortársa jegyezte fel, s ha itt a csodáknak nem ád is hitelt, annál erősebben meg van győződve, hogy a trójai háborúnak az az egyedül hiteles elbeszélése, melyet ő fordít, mert szemtanúk, egy görög és egy trójai vitéz, a krétai Dyctis és a frig Dares emlékiratain alapúl, melyeket a római császárok korában e vitézek sírjaiban találtak fel; és ez az elbeszélés sem a görögöknek nem kedvez mint Homérus, sem a latinusoknak mint Virgilius. Eredetijében annál jobban hisz, mert ki van belőle hagyva az istenek beavatkozása. Mindazáltal érzi, hogy szép históriát fordít, s ha előadása nyugodt és kissé krónikaszerű is, igyekszik szépen, tisztán, hangzatosan írni.

A való az, hogy mind a két történet hamísítvány. Nagy Sándoré alkalmasint az első Ptolomaeusok idejében, Alexandriában keletkezett, legnagyobb részt fantasztikus perzsa mondákból; egy latin fordítás révén korán elterjedt Nyugot-Európában is, a középkorban számos változata fejlett ki és több verses elbeszélés alapjául szolgált. Haller egy *Liber Alexandri de proeliis* című, 1484-ben Strassburgban megjelent prózai kiadást követett. A már úgyis keleties mesét a középkor képzelete még hihetetlenebb kalandokkal egészítette ki. Dárius perzsa és Pórus indiai király legyőzése alkotja az elbeszélés derekát; Sándor látja napkelet csodáit: Pórus tündérpalotáját aranymadaraival, amazonokat, mezítelen bölcseket, kikkel a civilizált és a paradicsomi élet elsőbbsége felől vitatkozik, szakállas asszonyokat, sárkányokat, baziliskust, a nappal együtt növő fákat; beszél a nap és hold fáival, griffmadarakkal felviteti magát az égig, üveghordóban leszáll a tenger fenekére, összejön Kelet isteneivel; érdeklődése szintoly telhetetlen mint hatalmi vágya, s emberfölötti pályája derékban szakad meg, fiatalon, hatalma tetőpontján, Macedoniáját viszont nem látva pusztúl el bizalmasa, Antipater mérgétől.

Trója veszedelme

A trójai háborúról szóló apokrif iratok a római császárok alatt készültek, a középkorban mint hiteles kútfők kerültek forgalomba, s egészen háttérbe szorították Homért. Sok feldolgozásuk közt leghíresebb lett Colonnai Guido, »Messana város bírájának« könyve, mely 1287-ben a salernoi püspök kivánságára készült, s valóságos lovagregénynyé kerekedett. Ezt fordította Haller.

Az elbeszélés nem Helena elrablásán kezdődik, hanem az argonauták vállalatán, mely alkalommal először ütközik össze a görög és a trójai nemzet s Trója Jason és Herkules által pusztúl el, királya Laomedon elvész, gyönyörű leánya Exiona Telamon rabnőjévé lesz. Priamos király, ki Tróját fényesebben — valóságos középkori mesebeli tündérvárrá — felépíti, testvére fejében raboltatja el Párissal Helenát. Így tör ki a nagy trójai háború, melynek hőseiről, csatáiról, fegyverszüneteiről, a nagyobb vitézektől egy-egy harcban levágott emberek számáról s a kissé chablon-

szerű párharcokról, — melyekben nagy szerepet játszik a nyeregből való, gyakran kölcsönös, kivetés — mind pontosan beszámol az író, ki nemes rokonszenvével titokban inkább a vesztes trójaiak részén van. Hektor nagyobb hős és nemesebb mint Akhilles, ki félig orvul öli meg ellenfelét, ép úgy, mint később Troilust is, e második Hektort; Patroklus még az első ütközetben elesik, Akhilles csak későn, Hektor halála után, a Poliksena szerelmeért vonúl félre a harctól, melyet akkor keres föl ismét, mikor Troilus majdnem kiirtja kedves mirmidonjait. Tróját Aeneas és Antenor árúlják el, és a hősök hazatértével végződik a történet, melynek antik kereteit romantikus élet tölti meg; hősei lovagok, női várhölgyek, és Akhilles szerelme a trójai királylányhoz érzelmes történet.

Legkedveltebb volt azonban s népünk szellemére a legnagyobb hatást tette a középső rész, a *Példabeszédek* könyve, a *Gesta Romanorum* fordítása. A Gesták gyűjteménye latin nyelven, mindenesetre a XIII. század előtt talán Angliában keletkezett, alapja, úgy látszik, a római történetből vett emlékezetes esetek, mondák és anekdoták voltak, melyekhez később keleti regék, bibliai történetek, barátlegendák, újabb népmesei elemek és parabolák járúltak s a barátoktól kezdett gyűjtemény a középkoron át 181 történetre szaporodott. Nyomtatás alá 1473-ban került. Ilyen sokáig, annyiféle elemből szaporodván fel, motivumokban igen gazdag és változatos volt, s Nyugot költői, főleg az olasz novellisták sokfélekép kiaknázták. Komoly és víg tárgyak, az erény csodái, vérfertőzés, házasságtörés, szent történetek, regényes kalandok vegyesen vannak felhalmozva a hosszabb-rövidebb elbeszélésekben. A barát gyűjtők a XIV. századtól kezdve minden elbeszélés után moralizációt (Hallernál: magyarázat) is függesztettek, mely a nem egyszer frivol történetekből meglepő erőszakossággal vonja ki a dogmai alkalmazást. A középkor feudális világi és misztikus vallási szelleme érzik ki a példákból is s még inkább a magyarázatokból. Példabeszédek

Haller egy híján mind lefordította a történeteket, melyeket ő is példázatoknak tekint — innen a *példabeszéd* cím — s a dogmai (több mint morális) tanúlságokat ő is utánok veti. Ismerve az akkori vallási buzgóságot, a század elejének rengeteg hitvitázó könyveit, érteni fogjuk, hogy az akkori olvasó ezeket is megbirta. De magok a sokféle történetek keltettek igazi, mély érdeklődést, melyek az emberi életnek annyi oldalát, viszonyát tükrözik és minden magyarázat nélkül is példázzák, hogy általuk a Haller könyve valódi magyar népkönyv lett, mely kivált a katholikus népnél némikép a bibliát pótolta, s 1751-ben, 1767-ben, 1795-ben újra meg újra nyomatták, sőt még 1870-ben is kiadták Debrecenben és a nép könyvkereskedői, a kompaktorok maig is árúlják.

Haller előadása a magyar próza fejlődésében bizonyos átmeneti fokot képvisel. A vallási próza merev, egyszínű komolyságát nála változatosabb, szelídebb, nyugodt históriai hang váltja fel; még nem novellai stíl, de közeledik hozzá. Olyanforma, mint a korabeli emlékiratoké és krónikáké, csakhogy Haller előadása

tisztaságban ritkítja párját, szóanyaga elég gazdag, mondatai kerekek és folyamatosak, általán az előadás nincs ékességek nélkül, de még nem elég elfogulatlan, nem elég színes és jellemző.

Rozsnyai Dávid

Épen Hallerral egyidejűleg Erdély egy másik pontján, a szamosújvári fogságban egy másik rab szintén mulattató könyvet fordított magyarra. ROZSNYAI DÁVID, egy székely származású *török deák,* azaz tolmács volt ez, a ki 1641-ben született, Apafi Mihálynak volt török ügyekben afféle fogalmazója, ki a portáról érkezett leveleket fordította és a válaszokat írta, továbbá a követek mellett Konstancinápolyban vagy a basáknál tolmácsi szolgálatokat végzett. Állása nem volt tekintélyes, de igen fontos és terhes, olykor önálló diplomaciai feladatokat is biztak rá; s hűségével, ügyességével, furfangjával nélkülözhetetlenné tudta magát tenni. 1678-ban mégis fogságba került, talán valamely udvari ármány következtében, és csak 1782-ben szabadúlt ki, a mikor ismét visszanyerte alkalmazását. Még II. Rákóczi Ferencnek is szolgált és 1718-ban halt meg. Irásai közül a *Történt dolgok* című krónikáját, melyeket Konstancinápolyban gyűjtött magyar vonatkozású oklevelekből szerkesztett össze, továbbá naplóját és töredékes önéletrajzát *Rozsnyai Dávid történeti maradványai* címen Szilágyi Sándor az akadémiai Monumentákban adta ki életrajzzal együtt 1867-ben. Becses történelmi forrás.

Horologium Turcicum

Szépirodalmi munkája, a *Horologium Turcicum,* soha sem jelent meg, még ma is kéziratban hever a nemzeti múzeum könyvtárában, hova 1879-ben került. Értékét Beöthy Zsolt ismerte föl s méltatta először *A szépprózai elbeszélés* történetében, Rozsnyai egyéniségét is jellemezve s a mese forrásait is ösmertetve. A 93 ívrétű lapra, apró, csinos írással írt szöveg a keleti mesekincsből merített, de nem a *Hét bölcs mester*ből, a honnan a XVI. századbeli Poncziánus, hanem a *Pantsatantrá*ból. Ez a híres szanszkrit mesegyűjtemény sokszoros fordítások útján mind a Keleten, mind Európában mindenfelé elterjedt és rendkívül dúsan elsarjadzott. A nyugoti fordítások közös törzse egy XIII. századbeli latin fordítás, mely zsidó szöveg nyomán készült, ez ismét a VIII. században keletkezett arab fordításon alapúl, melynek címe *Kalila ve Dimna.* A mi Rozsnyaink más csapáson járt, ő közvetlenül egy keleti nyelvből fordított, egy *Humájun-náme* című török munkából, mely egy régibb török szöveg alapján Nagy Szolimán idejében 1540 körül készült s egy új perzsa fordítás közvetítésével származik le az arab átdolgozásból.

A történet temérdek állatmeséből van keretesen összeszerkesztve. A kinaiak igazságos királya, Humájun Fál, egy szorgalmas méhcsoport láttára mélyen elszomorodik az emberi társaság örökös civódásán. Vezére vigasztaláskép elbeszéli neki a nagylelkű és kegyes Dabeslim indiai fejedelem példáját, a ki egy különösen adakozó napja után álmot lát, az álom intése szerint keletre indúl, a hol egy öreg remete a király atyjától maradt roppant kincseket fedez föl neki s egy régi hártyán a világbíró Nagy Sándornak

jó fejedelmek számára hagyott tizennégy tanítását. A tanítások teljes magyarázata azonban csak az arméniai hegyek közt fekvő kolostorban (az eredetiben: Ceylon szigetén) tudható meg. Dabeslim mindjárt útra készül, vezérei azonban ellenzik e vállalkozást s egymást mesepéldázatokkal igyekeznek meggyőzni. Végre a király mégis elmegy s a klastromban megtalálja a bölcs Lumen kalugyert (az eredetiben Bidpai brámint), a ki a királynak példázatokban, mesékben fejti föl a titkos tanításokat. Ezek közül Rozsnyai könyvének ránk maradt részében (a kötet végén 37 levél ki van vágva) három tanítás van megvilágítva. A példák ismét egymásba fűzött nagyszámú állatmeséből állanak, melyeknek egyik főága onnan indúl ki, hogy a bitangban hagyott bivaly bőgése megijeszti az oroszlán királyt, kinek két tanácsosa a két borz, Buta és Ravasz közül Ravasz addig fondorkodik, míg az oroszlánnal megöleti a bivalyt. Közben az állatország sok más képviselője is fellép, beszélgetnek, történeteket mondanak — az emberi életből is — és temérdek axiomát hordanak fel az uralkodás, politika, hadviselés, udvari élet köréből. Legfőbb tanúlságuk az udvari embereknek szól: hogyan juthatnak legbiztosabban a fejedelmek kegyeibe, s a királynak: minő tanácsadóktól óvakodjék. Az állatok szerepeltetése más mint az európai állatmesékben, az állatok nem bizonyos jellemek tipikus képviselői, felléptetésük inkább csak álarc, mely alatt egy és más gondolatot a deszpotikus Keleten bátrabban ki lehetett fejezni.

Rozsnyai előadása egészen ellentéte a Hallerénak. Nem történeti, hanem úgynevezett kuriális stílus, mely épen akkoriban képződött ki. Rozsnyai a mulattató elbeszélést is a hivatalos pennával írta. Előadása csak úgy hemzseg a latin szavaktól, melyeket magyar képzőkkel és ragokkal lát el, szavainak tán egy harmadrésze deák. Cikornyás, tekervényes mondatokat formál, körmönfont észjárással. A nyelvkeverék legszélsőbb példája ez előadás, melynek tudákossága bántó ellentétben van a naiv tartalommal. De eredeti székely észjárása sokszor kitör a hivatalos formából, s erkölcsi nézeteit, életelveit — melyekben elég sok macchiavellismus van — elmés, világos és csinosan fogalmazott gnómákban tudja kifejezni. Ilyen eredeti gondolat, célzás sok van szőve a fordításba, mely tehát inkább átdolgozás, és a székely humor gyakran kicsillan. A kézirat kiadása mindenesetre kivánatos volna. Rozsnyai előadása

Így jönnek be a magyar irodalomba a nemzetközi mesetőkék és mondakörök, a szanszkrit, az ezópi, a bibliai, az antik, és a középkori mesék és mondák és lovagregények, gyakran többszörös közletés útján, ide érkezésük alatt sokszor megtörve, átalakítva. Ezek fedezik XVII. századbeli magyar olvasóink szellemi szükségletét és szolgálnak a magyar széppróza iskolájául. Két főirányuk a parabolisztikus vagy oktató célú, és a novellisztikus vagy mulattató elbeszélés; a két irány formára nézve az adomafélékben érintkezik. Az aenigmát hitták nálunk *mesé*nek, a mulattató elbeszélést *történet*nek (históriának), a rövidebbet *beszéd*nek, a példázót

*példabeszéd*nek. Mind e prózai fajok azonban még messze földön, képzelt viszonyok közt járnak és az élet prózája felé alig közelednek. A magyar szellem a XVII. században a széppprózai formában eredetit még nem termelt.

Magyar színészet

Mindazáltal a széppprózai elbeszélés következetes fejlődést tűntet föl, a mit világi drámánkról, magyar színészet hiányában, épen nem mondhatunk. E keserves században, a török harcok, vallási háborúk, kuruc-labanc küzdelmek, protestáns-üldözések, német önkénykedések közben a magyar városok polgári eleme nem erősödhetett, sem vagyon, sem kultúra nem gyarapodhatott eléggé, s fajunk csekélyebb színészi hajlama mellett a színészet mint állandó intézmény nem verhetett nálunk gyökeret. Némely nagyjaink, mint Bethlen Gábor, Esterházy Miklós nádor (1634) tartattak udvarukban színi előadásokat — részint műkedvelőkkel, részint hivatásos színészekkel, — de nincs följegyezve, hogy az előadások magyarul folytak volna. Jártak itt-ott az országban vándorszínész csapatok is, tehát a melyek a népet kivánták mulattatni, de ezek idegen ajkúak voltak. Egy följegyzés szerint 1602-ben, Kanizsa várának török kézre jutása után, komédiákat adtak elő nyilvánosan, »melyekben Kanizsa ostroma, a török félelme, futása, leendő megveretése ábrázoltatott«. Erről sem tudjuk, voltakép kik adták elő? Összefüggő színészeti hagyomány, az iskolai drámán kívül, e században sem fejlődött.

Felvinczi György

Egészen a század végére, 1696-ra esik az első, okiratilag bebizonyítható kísérlet magyar színtársulat szervezésére és rendszeres előadások tartására. Fenmaradt ugyanis I. Lipót engedélylevele, melyet Felvinczi György kolozsvári polgárnak adott, a ki előrehaladt korára mindenféle csapások következtében tönkrejutott s adósságaiból színi előadások rendezésével remélve szabadulást, utolsó filléreivel áldott állapotban levő nejével együtt személyesen ment Bécsbe szabadalomért könyörögni. Az oklevél szabadságot ád a folyamodónak arra, hogy költeményeket és énekeket akár latin, akár magyar nyelven készíthessen, összegyűjthessen, fölszerelhessen és előadhasson s párbeszédes, felvonásokra és jelenetekre osztott komiko-tragédiákat és komédiákat Magyar- és Erdélyországnak és a hozzácsatolt Részeknek városaiban, mezővárosaiban, váraiban és falvaiban mind gyűlések, mind vásárok és bárminemű más heti piacok, sokadalmak és összejövetelek alkalmával, a mennyiben e darabok tisztességesek és nem trágár beszédekkel és mutatványokkal telvék, társaival együtt játszhasson, oly föltétellel, hogy a helyi hatóság az illető költeményeket és énekeket fölülvizsgálhassa és szükség esetében kijavíthassa; egyszersmind fölmenti a folyamodót mindaddig, míg állandó vagyonra szert nem tett, minden rendes és rendkívüli köztehertől, csak azt kötve ki, hogy az előadások tiszta jövedelméből egy megegyezés szerinti, de tíz százaléknál nem kisebb jövedelmet fizessen az illető földesúrnak vagy hatóságnak. (Az eredeti szabadalomlevél hasonmását l. mellékleteink közt.) — Az eset annyiból is érdekes, mert arra mutat, hogy színi előadásokkal lehetett jövedelmet szerezni, legalább az idegen társu-

NOS L[illegible]O[illegible]

DEI GRATIA ELECTUS ROMANORUM [illegible]

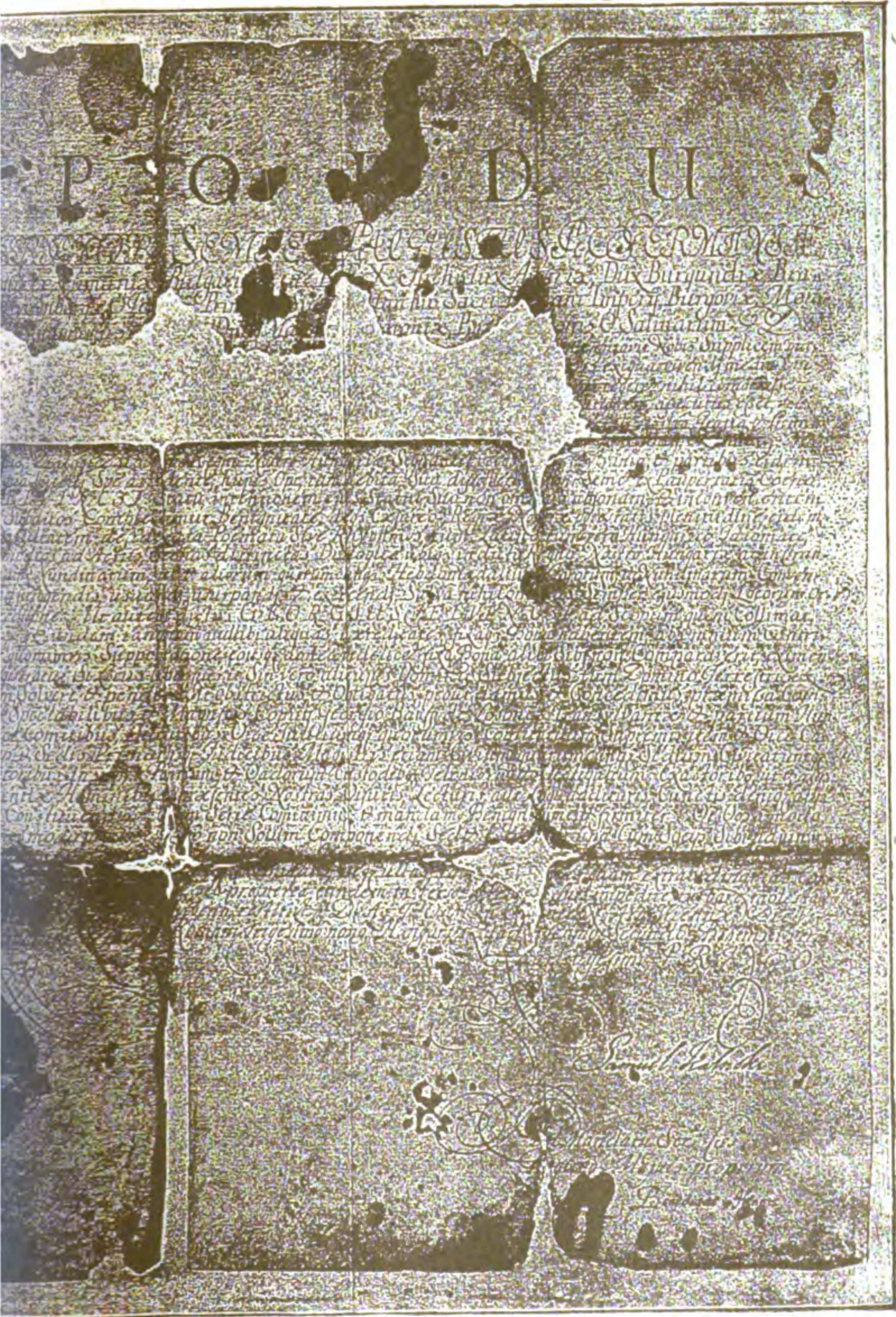
Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatiæ, Sclavoniæ, Ramæ, [illegible] Galliciæ, [illegible]

[illegible], Styriæ, Carinthiæ, Carniolæ, Luxemburgi, [illegible]

[illegible], superioris & inferioris Lusatiæ, Comes Habspurgi, Tyrolis [illegible]

[illegible]

Felvinczi György színigazgató szab[illegible]

…ból. (Dr. Váli Béla gyűjteményéből.)

Athenaeum kiadása.

latok szerezhettek. A magyar színtársulat eszméje azonban, úgy látszik, csak egy rajongó és optimista fő álma volt ekkor, a minő Felvinczi lehetett, ki addig is minden vállalkozásával megbukott. Bizonynyal ez sem állította talpra sem őt, sem a magyar színészetet. Szóhagyománykép maradt fenn, hogy tartott némi előadásokat, színpadjául a nyitott *hiú* (házpadlás) szolgált, és a közönség az útcáról nézte a játékot; az egykorú emlékiratok szerzői azonban figyelmökre sem méltatták a dolgot, mely nyomot nem is hagyott maga után.

Felvinczi Comico-Tragoediája

Épen Felvinczitől, a ki egyébként is irogatott, maradt fenn egy drámai kísérlet is, melyet még a színi engedély kieszközlése előtt három évvel (1693.) adott ki, címe: *Comico Tragoedia. Azaz: Valamelly dolognak szomorú kimenetelinek nyájas versekkel való kifejezése.* Körülbelül afféle paródia; Felvinczi is tréfás versekbe foglalja a mithologiai anyagot, melyet »bölcs poéták írásiból szedegetett ki«, s méltóbb szórakoztató olvasmánynak tart az álmoskönyveknél és csíziókénál. — Saturnus örökének felosztásakor Plutó kapta a legkietlenebb és legkisebb tartományt, a poklot, mely a teméntelen sok oda özönlő lélek miatt oly kiállhatatlan szűkké lesz, hogy Plutó követséget küld Jupiterhez, hogy vagy a poklot bővítse ki, vagy vegyen ki az ott levő lelkekből és többet ne bocsásson oda, mert különben pártot üt ellene. A tanács egybehívása, a követség fölkészülése, a pokolbeli főemberek aggodalma tölti be a darab nagyobb részét. Jupiter haraggal fogadja a követséget s még megtorlással is fenyegeti Plutót, a mért nem tartja magát az egyezséghez. Plutó ekkor elkeseredve minden ördögét szétküldi a földre, hogy már most, kiki a maga módja szerint, azért is mentül nagyobb mesterséggel és igyekezettel mindenkit a pokolba hajtsanak és senkit az egekbe ne bocsássanak. Ebben áll a darab csattanója, mely korántsem olyan befejezetlen, mint Toldy és utána többen vélik, mintha csak még most kellene a bonyodalomnak kezdődnie. A darab öt *megjelenés*re, s a megjelenések *cselekedet*ekre vannak osztva. Formája verses, minden jelenet más versalak, s oda van téve mindenütt az *ad notam*, pl. egyik rész a *Trója históriá*jának nótája szerint, másik a horatiusi *Integer vitae* kezdetű óda nótájára megy, mely utóbbit szintén énekelték volt iskoláinkban. A darabban huszonöt személy ‚szólalkozik egybe', de kevés helytt van élénkebb szóváltás; a főszemélyek sokáig beszélnek és a cselekvény sokat állong. Afféle énekesjáték lehetett ez, melyben az elevenebb drámaiság hiányát az éneklés kivánta pótolni. A változatos és könnyű ritmikájú, mesterséges rímeléssel diszített, olykor klaszszikai schémákat utánzó verselés, sajátszerű, tréfás, célzásos, körmönfont és olykor nehezen érthető dikciót hordoz, mely énekelve kellemesebb lehetett mint szavalva. A jó Felvinczi, ha előadatta darabját, talán emeletes színpadon, — földszint a pokollal és Plutó népes udvarával, fönt pedig az éggel, — a látványos elrendezéstől, a dallamoktól és a paródiás hangtól várhatott hatást.

Másik Comico-Tragoedia

Maradt fenn egy másik ***Comico-Tragoedia, azaz rész szerént víg, rész szerént szomorú historia*** is, régibb a Felvincziénél; első ismert kiadását is, mely 1683-ban jelent meg Brever Sámuelnál, irodalomtörténetíróink csak újabb lenyomatnak tartják s a darab keltét belső okok alapján a XVI. századra teszik. Úgynevezett ***moralitás*** ez, dramatizált oktató allegoria, melyben a megszemélyesített fogalmak lépnek föl. Az efféle, erkölcsi tételt költött példában ábrázoló színjátékok, nyugoton már a XIII. század óta divatosak voltak; nálunk ez a legrégibb ismert kisérlet. A négy szakaszra (felvonásra) oszló és jelenetenként más-más dallam szerint, többnyire igen ügyesen verselt darab meséje az, hogy a Jócselekedet idehagyja a földet, minthogy az emberek többsége a Vétek mellé pártolt tőle; a Vétek egyedül maradván itt az úr, szétküldi szolgáit: a Gyönyörűséget, Részegséget, Kevélységet és a többieket az emberiség megnyomorítására; meg is rontják egyenkint a dobzódó Gazdagot, ki a szegény Lázárt nem szánja meg, a lator Katonát (Rablót) és a kegyetlen Tiszttartót, a kiket a Halál nyomban levág és a pokolba taszít. A három példa egy-egy felvonást tölt be, mindegyik magában különáll, s azt az eszmét érzékelteti, hogy a bűnt nyomon követi a büntetés. A laza szerkezetű, sovány cselekvényű és elvont természetű darabban elég konkrét módon van festve a Gazdag pokolbeli szenvedése és siralma, s majdnem genreképnek is beválik a lator Katona jelenete. Ezek tetszhettek annyira a darabban, hogy a XVIII. században is még vagy ötször újra kellett nyomatni. Talán átdolgozás idegen eredeti után, melyet azonban nem ismerünk. A ránk maradt szöveg keletkezését alig tehetjük a XVII. századnál régibbre, sőt nincs kizárva a lehetősége annak sem — s e föltevést fontos egyezések támogatják — hogy ezt a Comico-Tragoediát is Felvinczi György írta vagy legalább verselte; az ő Plútója mindenesetre ennek az ismeretével és részben mintájára készült.

Felvinczi tehát nem indúlt egészen üres kézzel színielőadásainak. Műsorának két darabját mi is ismerjük, két *Comico-Tragoediát*, amaz előtte oly kedves műfaj termékeit, melyet folyamodványában nyomatékosan megnevezett s az engedélylevélbe is belefoglaltatott.

Azonban mégis megbukott. Az első magyar színigazgató és szerző nem lehetett szerencsésebb mint száz évvel később is annyi utódja.

33. A kurucvilág költészete.

I.

Thököly és II. Rákóczi Ferenc kora.

BOCSKAI, BETHLEN GÁBOR ÉS I. RÁKÓCZI GYÖRGY vezérlete alatt már félszázadon át harcolt a magyarság vallási és politikai szabadságáért, de a század derekán túl nem állt közelebb céljaihoz mint a harcok kezdetén, s csak még jobban megcsökkent az a kölcsönös bizalom, melynek fölkeltésén, ápolásán az előbbi században is hiába fáradoztak az országgyűlések hazafias rendei. A bécsi, nikolsburgi, linzi békekötésekbe foglalt igéretek alkalmasak lettek volna a kedélyek megnyugtatására, de az azokba vetett remény ismételten meghiúsúlt. A dinasztia és kormánya, bár rettegve gondolt a török és a külföldi protestáns fejedelmek szövetségével indított s törvényes alapú fölkelésekre: nem tudott, nem akart lemondani hatalmi törekvéseiről, csakhogy ezeknek jó ideig útját állta egyfelől a török hatalom, másfelől a magyar alkotmány. Kerülő úton kellett tehát járnia s az idők árját megvárnia. A XVII. századi fölkelések

A magyarságnak, ha politikai szükségből szövetkezett is a törökkel, legfőbb vágya volt az ozmán igától való felszabadulás. Koronkint kedvező lett volna rá az alkalom, Bethlen Gáborban, Zrinyi Miklósban megvolt a hadvezéri tehetség is a vállalat sikeréhez; de a bécsi udvar nem bízott az ajánlat őszinteségében s egyelőre fontosabbnak tartotta a »lelkek visszanyerését«; inkább elnézte az ország pusztulását, népe rabláncra fűzését, mint hogy felszabadúlva, a magyarság és a protestantizmus ereje növekedjék. Annál nagyobb buzgóságot fejtett ki a visszatérítés munkájában, melynek harcosai a szószék, iskolák és irodalom, az igéretek, jutalmak és megfélemlítés fegyvereivel valóban fényes sikert arattak. E közben a külföldi események is kedvezőleg egyengették a fejedelmi mindenhatóság útjait. Közép-Európában, különösen Franciaországban, példátlanul növekedett az egyeduralom hatásköre; Csehországnak az örökös tartományok közé sorozásával az ausztriai ház hatalmi állása szintén nagyon erősödött. Ezeknek a példáknak meg a nyomukban járó államtudományi elméleteknek felhőiben már ijesztően gyűlt számunkra a zivatar, fejünkre zúdulását már csak alkalom hiánya késleltette. Nemzeti vágyak és udvari politika

A ki ily körülmények közt még remélni tudott, azt is végkép kiábrándította az 1663—64-iki török háború meg a rá következő vasvári béke. A mit Zrinyi Halul béggel mondat a szigeti hősnek:

Ki nem esmérheti német barátságát,
Leginkább magyarokhoz gonosz akaratját?

— százados tapasztaláson alapúlt ugyan, de sohasem volt igazabb tartalmú, mint ekkor.

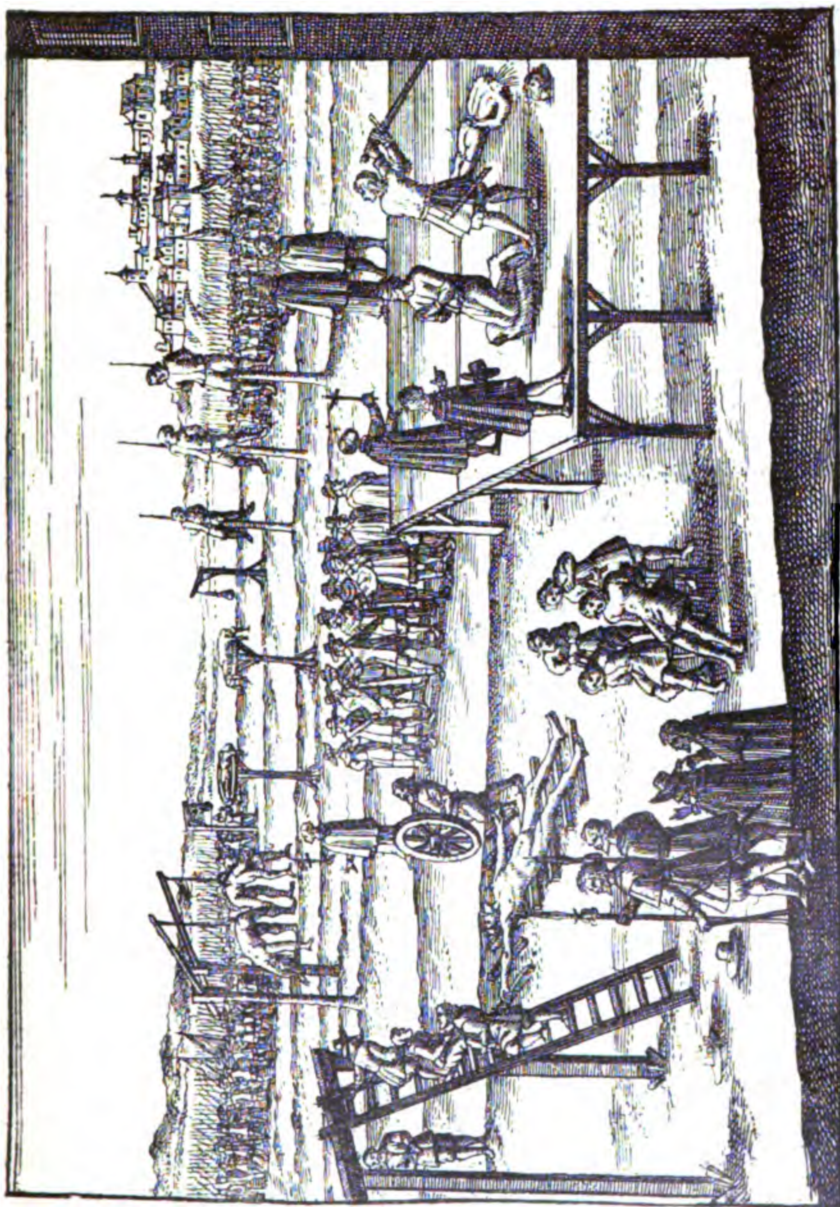
A vasvári béke hatása

Alig terjed híre a történteknek, egyszerre valami sötét előérzet fogja el a kebleket: az országos romlás, a végpusztulás előérzete; családi levelek- és költeményekben, magánbeszélgetések- és értekezleteken mindenütt ennek réme kisért, ennek hangja hallható. A magyar érdekek rovására kötött béke lekötelezvén a törököt, szabad kezet engedett a bécsi udvarnak szándékai megvalósítására. A törvényes állapotok legfőbb őrei: a nádor, az országbíró, az esztergomi prímás s az ország más főurai megdöbbenve tanácskoznak a teendők felett. Növeli a rettegést, a zavart, hogy a kinek szava legnyomatékosabb lett volna, a magyarság ünnepelt vezére, Zrinyi Miklós hirtelen elhúnyt. A bizalmatlanság király és nemzet közt ekkor már oly tátongó szakadékká vált, hogy a legképtelenebb hírek is hitelre találnak, a törvényes lépések sikerében pedig senki sem hisz többé. A titkos tervezgetés fölfedezése s a készületlen mozgalom kitörése aztán megadja a kormánynak a kívánt ürügyet az utolsó akadály, az alkotmány végleges eltörlésére.

Az elégületlenek üldözése; az alkotmány felfüggesztése

Alig hullott le Zrinyi Péter, Nádasdy és Frangepán feje a vérpadon, megkezdődött a munka, mely e korszakot oly gyászossá teszi történelmünkben. A még nagyobb számmal beküldött idegen katonaság ádáz dühvel fogdossa össze mindazokat, kikre az elégületlenségnek legkisebb gyanúja hárúl. A vallási sérelmek miatt természetesen legtöbbet találnak a protestánsok soraiban. Százával hurcolják lelkészeiket és tanítóikat a pozsonyi vértörvényszék elé s innét aztán a vérpadra vagy a még kínosabb sáncmunkára, gályarabságra. Eltávolításuk — úgy hitték — megkönnyíti a visszatérítés munkáját is a vezetők nélkül maradt nép között. Hogy azonban vallásüldözésnek ne tűnjék föl e munka, szorgosan gyűjtötték ellenök a politikai vétkesség adatait. De nagy számmal voltak az üldözöttek közt a főurak és közrendek sorából is, kivált ha gazdagok voltak, mert az elitéltek vagyonát a kormány elkoboztatta. A vagyonkobzás oly arányokat öltött, hogy a kamara rendkívüli bevételei rovatában mint elsőrendű jövedelmi forrást említik. 1671—72-ben egymást érik az új adófizetési rendeletek, melyek új terheket róttak a már úgyis elsanyargatott országra. A mije még megmaradt a lakosságnak, abban a dölyfös idegen katonaság dúskált. A tisztek a nemességet, a legénység a jobbágyokat zsarolta, s a mit szép szerével nem kapott, azt erővel is elvitte, akár katholikus, akár protestáns ház volt; magának az esztergomi érseknek gabnavermeit is feltörik, marháit pedig elhajtják. *Petrőczy, Szepessy, Szuhay* s a felvidék más menekült urai

1672-ben élére állván az elégületlenségnek, néhány ezeren fegyvert fogtak; de mielőtt a mozgalom nagyobb erőre kaphatott volna, elnyomták, s a fölkelés csak újabb okúl szolgált az üldözés folytatására. Hogy aztán tör-

Árvaváraljai kivégzések.

vényes szószólója se legyen a nemzet sérelmeinek, 1673-ban eltörűlték a nádori méltóságot, melyet, mint a királyi hatalom elhomályosítóját, rég gyűlölt az udvar; helyét a jobbára idegenekből álló kormánytanács foglalta el

Ampringen Gáspár vezetése alatt, működésének azonban már azért sem lehetett sikere, mert a katonai, pénzügyi és vallási ügyekben nem intézkedhetett, pedig itt volt legféktelenebb az önkénykedés.

A bujdosók Erdélyben; kurucok és labancok

1674—75 körül mély csend borúlt az országra, a temetők csendje, melyen csak az elitéltek fájdalmas nyögései hangzottak keresztül. Mivel a nemzet évekig tűrte a rémes kegyetlenségeket, a hatalom emberei azt hitték, hogy ellentálló ereje végkép meg van törve. De csalódtak. Az üldözött protestáns urak és nép a felvidékről tömegesen menekűltek török területre és Erdélybe. Egy század óta ez volt a magyarság megtartója s a vallási és politikai szabadság őre, melyért mindig kész volt kardot rántani. Ezek a kapcsok fűzték szorosra a felvidék és Erdély viszonyát. Az előbbi évtized háborúi azonban annyi romlást hoztak Erdélyre, hogy a menekűltek jó ideig hiába kérték Apafi fejedelmet és a rendeket ügyök felkarolására. De midőn a hatalmas Teleki Mihály vette kezébe az ügyet, a porta sem ellenezte a támadást, a francia király pedig pénzt és katonát igért segítségül: tovább nem lehetett a mozgalom kitörését akadályozni. Jelentősebbé mégis csak akkor vált e mozgalom, midőn 1678-ban a felvidékről még gyermekkorában Erdélybe menekűlt s azóta ifjúvá serdűlt gróf Thököly Imre ragadta magához a fővezérséget. Csakhamar lángra lobban az egész felvidék; meghódolnak a kincses bányavárosok s a fölkelő csapatok az örökös tartományokig kalandoznak. Az erőre kapott ***kurucok,*** a hogy ekkor a fölkelőket nevezték, bosszútól hevűlve, ádáz haraggal öldösték a ***labancok***nak gúnyolt királypártiakat, dúlták vagyonukat, győzelmeikben majdnem ép oly könyörtelenek lévén mint ellenségeik. THOLNAI MIHÁLY, protestáns prédikátor, maga is megsokalja e pusztító munkát s a ***Vitézek tükör***ében óva inti hazája fiait: »Magyar ne veszesd a magyart! Vigyázz jövendőbéli megmaradásodon, hitesd el magaddal, hogy kevesen vadnak emberek közt jóakaróid. Akár Lutherista, akár Pápista, akár Calvinista légy, csak hogy magyar vagy, ezért egyenlő sorsod, egyenlő jobbágyi állapotod leszen, legyen tudva nálad s emlékezzél erre«.

Thököly Imre

A kormány amnesztiával és némi engedmények igéretével próbálta Thököly híveit elvonni a fölkeléstől; 1681-re kihirdette a rég nem tartott országgyűlést, melyen visszaállította a nádorságot, s e méltóságra az udvari párton kedvelt Esterházy Pált emelték a rendek. Thököly csak időnyerésre használta az alkudozást s ép ez alatt volt legmunkásabb a további harcok előkészítésében. Nem elégedett már meg a sérelmek orvoslásával, nagyravágyása is kielégítést követelt. I. Rákóczi Ferenc ifjú özvegyének, a szép Zrinyi Ilonának kezét megnyervén, családja hagyományos ügyességével nemcsak roppant vagyont, hanem fényes összeköttetéseket is szerzett; majd athnamét eszközöl ki a szultántól s már most mint Felső-Magyarország fejedelme, még eredményesebben folytatja a háborút. De a ***kuruckirály,*** a hogy őt a törökök nevezték, ki eddigi sikereit kitünő tehetségeinek, főkép eszes számításainak köszönhette, utóbb épen számí-

tásaiban csalódott. Mikor Bécs ostromával legnagyobb csapást akart mérni a császári udvarra: megfordúlt a kocka. Elkezdődik a visszahódítás munkája, s a török hatalom lehanyatlása nagyon megváltoztatta a helyzetet. Thököly elfogatásának hírére a bosszús kurucok már tömegesen állnak a fölmentő seregekbe; meghódol Apafi is s váraiba német katonaságot bocsát. A helyzet előnyeit sietett fölhasználni a kormány: nem a sérelmek orvoslására, hanem a

SZENT HAD.
az az,
Lelki s' Testi Szabadságokért fegyvert vont
VITEZEK TÜKÖRE
Avagy
Ollyan idveſséges Szent Irásbul ôſzve ſzedegettetett *Lelki Tanács*, a' mellyben az igaz *Hadakozásnak* bizonyos *okai*, igaz *módgyai*, haſznos *végei*, rôvideden egyben ſzerkeztettenek. Mellyben ha valaki jól el-kéſzittetett elmével belé teként, nagy kônnyen meg-itélheti, mitsoda téſzi a' Vitézlô rendeket bátortalanokká, ellenségek elött futókká, ſzaladókká. *Viſzont*, mint kellyen ô magokat olly karban állatni, hogy ellenségekkel bátran ſzemben ſzállyanak, s' dicsiretesſen harczollyanak, s' kivánatos gyôzedelemmel-is *ékesûllyenek*; ez vitézeknek kedvekért irattatott *Tükörbôl*, mint meg-annyi *Tanitó Meſter* által, igen rôvideden, de világosſan meg-tanittatnak. A' mellyet Tanitási alkalmatosſággal-is prædikállott a' Vitézek elôtt.
THOLNAI MIHALY.
A Szentek mostani üldöztetésének edgyik Társa.
COLOSVARATT.
A' Szentek üldöztetésének, M. D. C. L X X V I-dik esztendejében.

Tholnay Mihály Vitézek tükörének címlapja. (1676.)

hatalmi vágyak biztosítására. Az 1687-iki országgyűlésen, Buda visszafoglalása után, lemondatja a rendeket a szabad királyválasztás jogáról s eltörűlteti az aranybulla záradékpontját, mely törvényessé tette a nemzeti fölkeléseket. E közben egyre foly a meg nem tért Thököly-hívek üldözése is, kik hegyeken, erdőkben s az elpusztúlt alföldön bujdokolva mint ***szegénylegények*** portyázásaikkal rettegtették a környéket. Utolsó volt a meghódolásban a fejedelem hőslelkű neje, ki harmadfél évi ostrom után csak 1688-ban adja fel Munkács-

várát, s aztán a feladási szerződés szerint gyermekeivel, a Rákóczi-árvákkal együtt Bécsbe kénytelen menni. Thökölynek még egyszer felcsillant szerencséje, midőn Oláhország felől betör Erdélybe s a zernyesti győzelem után fejedelemmé választatja magát. Rövid uralma után pár ezer menekült hívével az al-Dunán hadakozik még nehány évig, aztán — egyik előkelő foglyával kicserélvén nejét, — a karlócai béke megkötésekor Konstancinápolyba, majd Kis-Ázsiába költözik. Itt halt meg 1703-ban Zrinyi Ilona s 1705-ben Thököly, távol a hazai földtől, számüzetésben, de nem reménytelenül.

II. Rákóczi Ferenc s az ország állapota

Ekkor már ismét lángban állt a haza s a mozgalom feje épen Zrinyi Ilona fia: II. Rákóczi Ferenc. Az udvar Csehországban, jezsuitákkal neveltette, azt hivén, hogy kiöl belőle minden nemzeti érzést. De a Rákócziak és Zrinyiek vére, ki már tíz éves korában lelkesítő beszédet tartott a munkácsi őrséghez, nem tagadhatta meg magát. Széleskörű míveltséget szerzett, Bécsben s külföldi útjain mindenütt fejedelmi körökkel érintkezett, de jóllehet nőül is egy német fejedelmi ház sarját vette el, s folyton német ruhában járt, szíve-lelke megmaradt magyarnak. Mikor nagykorúvá lett, hazatért s átvette roppant terjedelmű birtokait. Mennyi szomorú emlék újúlt meg lelkében! Eltávozta óta hosszú tíz év múlt el, s azóta az ország és nép helyzete nem hogy javúlt volna, hanem még sokkal rosszabbra változott. A bécsi kormány úgy bánt Magyarországgal mint hódított tartománynyal, melyet a fegyver jogán szerzett. A töröktől visszafoglalt területeket csak ritka kivételkép s nagy váltságdíj mellett adta vissza régi birtokosaiknak, hanem a kincstár számára foglalta le vagy idegeneknek adományozta. A katonaság lerombolta a régi várakat, könyörtelenül behajtotta a törvény ellenére kivetett adókat, s ezerféle módon zsarolta nemcsak a mindenéből kifosztott jobbágyságot, hanem a nemesi rendet is. Mindezeken felül gátolta a szabad vallásgyakorlatot, a protestánsok iskoláit bezáratta, templomaikat elfoglalta, papjaikat, tanítóikat elűzte. A további teendők megvitatása végett Bécsbe idézett főpapok és főurak hiába sóhajtoztak, hiába protestáltak; a kormány mindössze annyit engedett, hogy némely bajok elintézésére három főhadi-biztost nevezett ki: a felvidékre gróf Bercsényi Miklóst, a Dunántúlra Nádasdy Tamást, a Dunamellékre Zichy Istvánt. Ez utóbbiak hamar ott hagyták hivatalukat; Bercsényi két évig küzködött a német tábornokok gőgjével, aztán ő is lemondott. Az erdélyi fejedelemség már Apafi halála (1690.) óta megszűnt, helyét a magyar gubernium foglalta el, de tényleg a német tábornokok parancsoltak. Ily körülmények között Bécsben már arról tanácskoztak, hogy a minden jogaiból kiforgatott országnak Kollonics biboros tervei szerint egészen új kormányzati rendszert adjanak, más szóval: önállóságát megszüntetve bekeblezzék a birodalomba.

Rákóczi mindezt jól látta, de sokáig néma szemlélője volt a bajoknak. Tudta, hogy minden lépésére vigyáznak, s már 1697-ben, *Tokaji* és *Szalontai* készületlen fölkelésekor, csak Bécsbe menekülésével kerűlhette el a részesség gyanúját. Midőn ismét visszatért, látszólag semmivel sem törődve, csupán

családjának élt; de fényes fejedelmi udvara mulatságain, vadászatain sűrűen fordúltak meg a környék előkelő urai: őseinek, családjának régi hívei, az ő szeretetreméltó egyéniségének, kiváló tudományos míveltségének nagy tisztelői. S voltak köztük, mint a lánglelkű Bercsényi Miklós unghi főispán, kik alkalom adtán nemcsak az ország helyzetét tárták fel, hanem azt is értésére adták az ifjú fejedelmi sarjnak, hogy szabadulást egyedül tőle várnak. Rákóczi sokáig habozott; családja történetéből annyi véres árnyék környezte, hogy nagyon meg kellett gondolnia, mit mível. De midőn a külföldi politikai helyzet is bonyolúlt s a francia király biztató levelet intézett hozzá: végre határozott. Felelete áruló kezek miatt börtönbe juttatja (1701.), de félév múlva innét megszökvén, Lengyelországban a már ide menekült Bercsényivel hozzálát a fölkelés szervezéséhez. Midőn 1703-ban átlépte a határt, itthon egyszerre ezrével támadt föl a nép, hogy lerázza a nehezen tűrt igát. Pár hónap elég volt, hogy zászlai alá szegődjék az egész felvidék és az alföld. A következő évben Erdély választotta fejedelmévé, s meghódolt az egész Dunántúl le a Dráváig. Hiába volt az udvar többszöri alkudozása s minden igérete, senki sem hitt azok őszinteségében. A szécsényi gyűlésen a rendek szövetséggé alakúlván Rákóczit vezérlő fejedelemmé s Bercsényit helytartójává választották, szervezték az országkormányzást, orvosolták a sérelmeket stb. Aztán még nagyobb hévvel folytatták a harcot a német s az ezzel tartó rácz és horvát hadak ellen, sőt becsapkodván az örökös tartományokba, egész Bécs külvárosáig kalandoztak. E mozgalomban már nemcsak az elnyomott szegénység, nemcsak az üldözött protestáns rendek vettek részt, hanem — mint egykor Zrinyi óhajtá — az egész nemzet: fő- és közrend, katholikus és protestáns egyaránt. Ott voltak Rákóczi mellett, Bercsényin mint leghívebb tanácsadóján kívül, a Forgách, Károlyi, Esterházy, Barkóczy, Csáky, Sennyey, Petrőczy, Ráday, Gyürky, Andrássy, Szapáry, Zay, Thoroczkay, Lónyay, Palocsay, Perényi, Pekry, Teleki, Hellenbach, Bethlen, Mikes, Révay, Vay, Kemény, Barcsay, Rhédey és sok más főuri család tagjai. Csak hogy nem a török elleni gyűlölet gyűjté őket egy táborba, hanem a sokkal mélyebb gyűlölet az ellen, ki fajunk kiirtására, szabadságunk megsemmisítésére törekedett. Ez az elkeseredés oly erőkifejtésre készté a hosszú harcok folyamán számban megfogyott nemzetet, minőre ellenségei alig számítottak. A Lipót trónját elfoglaló József igyekezett is megbékéltetni a fölkelt rendeket, s maga Rákóczi sem vonakodott a békét megkötni, ha ezt külföldi fejedelmek biztosítják s Erdély, mint az alkotmány régi őre, visszakapja különállását. A török kiüzése után az lett volna ugyan a magyarság érdeke, hogy inkább a szoros egyesülésben keressen erőt, de Rákóczit és híveit a bizalmatlanság vitte a hagyományos politika üzésére, s utóbb az ehhez való ragaszkodás is nehezítette a kibékülést. Ide járúlt, hogy a francia király sürgetésére 1707-ben kimondották a Habsburg-ház detronizálását s ezzel fölégették a visszavonuló hidat. Rákóczi hiába számított a francia igéretekre; csalódnia kellett utóbb a

Rákóczi szabadságharca

svéd és orosz segítségben is, de azért folytatta a küzdelmet nagy kitartással, és változó szerencsével 1708—1709-ig, a mikor minden ellene fordúlt.

Zrinyi Ilona törökországi arcképe. (1695 körül.)

Kiüt az országpusztító pestis, mely megfogyasztja népét; balul üt ki a trencséni ütközet, mely után sokan engednek az ellenség csábító igéreteinek

s elpártolnak. A fölkelés mind szűkebb térre szorúl; a várak egymás után tárnak kaput a császári seregeknek. Rákóczi látván, hogy a lakosság és

Thököly Imre törökországi arcképe. (1695 körül.)

seregei a hosszas küzdelemben kifáradva egykép óhajtják a békét, maga is elősegíté annak létrejöttét, de még nem mondott le az idegen segítségről.

Míg e végett az orosz czárnál Lengyelországban járt, Károlyi Sándor megkötötte a szatmári békét. Rákóczi magára nem fogadta el ennek pontjait, híveit azonban feloldozá a hűségeskü alól. Mégis sokan voltak, mint Bercsényi, Esterházy, Forgách, Csáky, Vay stb., a kik iránta való határtalan szeretetből inkább megosztották vele a számüzetést, mint itthon a régi idők nyomorának megújulását lássák. A kik itthon maradtak, azok is soká s nehezen bírtak beletörődni az új viszonyokba, melyek nem lettek ugyan rosszabbak a régieknél, de minden téren gyökeresen megváltoztak.

Ím ezek fővonásai annak a félszázados küzdelemnek, annak az irtó háborúnak, melyhez annyi gyászos és annyi dicső emlék füződik. Nem lett olyan eredménye, minőt a vezetők tiszta lelkesedése kívánt s a nagy áldozat megérdemelt volna; de azért nem folyt le haszon nélkül. A dinasztiának be kellett látnia a kerek száz éves harcok tanúlságaul, hogy e nemzet készebb az utolsó emberig elvérzeni, mintsem szabadságáról lemondani; ezentúl tehát más eszközökkel kell kormányoznia.

A kurucvilág jelleme

De másért is nevezetes e korszak; a küzdelmek befolyása politikai és mívelődéstörténelmünkben, hatása irodalmunkban egyaránt nagyérdekű. ***Ez a kor egészen külön világ,*** az ú. n. ***kurucvilág,*** a nemzeti élet sajátos vonásaival, s főkép Rákóczi szabadságharca idején, valósággal ***utolsó fellobbanása a középkori daliás időknek,*** erényeivel és hibáival, utolsó nyilvánulása a régi magyar harc- és életmódnak, melyet érintett ugyan már az újabb míveltség, de eredetiségében meg nem hamisított. Itt záródik be a magyar középkor, melynek eseményeit, embereit a század végeig rajongó tisztelettel említik, emléke pedig mind máig él hagyományban és költészetben.

Nem ok nélkül. Többször találkozunk ugyan a fölkelők közt is a kíméletlen erőszak, az ádáz kegyetlenség, az önző kapzsiság, a hűtlen árulás jelenségeivel, mint az elkeseredett gyűlölet, az olthatatlan bosszú, a számító haszonlesés és kishitű kétségbeesés következményeivel; de ezeket felülmúlják, elfeledtetik a mély vallásos érzületnek, az önfeláldozó hazaszeretetnek, az egyéni és nemzeti vitézségnek, nemes lovagiasságnak, igaz hűségnek és szívjóságnak fő- és közrendűeknél oly számos, oly kimagasló példái, hogy azokra méltán tekint a későbbi kor tisztelő bámulattal.

A főszereplők

Legelül állnak maguk a vezetők. ***Thököly,*** ha egyrészt mint számító, hideg diplomata, másrészt mint szenvedélyes s haragjában kérlelhetetlen és általában nagyravágyó ember kevéssé nyerheti is meg rokonszenvünket: személyes vitézsége, egész viharos sorsa, a gyermekkori bujdosástól a számüzetés keservéig átélt szenvedései, csalódásai a legnagyobb mértékben követelik részvétünket. Annyival inkább, mert dicsősége tetőpontján sorsa összefűződik a legnagyobb magyar hölgyek egyikének: ***Zrinyi Ilonának*** életével. Mikor pártfogója, a török nem segítheti, hívei nagyobbrészt elhagyják: ő férfiúi elszántsággal évekig dacol még a hatalom birtokosaival, s aztán mikor úgyszólván mindenki elhagyja, fölkeresi férjét a számüzetésben s megosztja vele ennek keserveit. Valóban megható példája a hitvesi hűségnek!

II. Rákóczi Ferenc arcképe Mányoky Ádámtól. (Az eredeti festmény a szász király tulajdona.)

Beöthy Magyar irodalomtörténetéhez. *Az Athenaeum kiadása.*

Méltó hozzá fia: *II. Rákóczi Ferenc,* az önfeláldozó hazafiság, a lelki nemesség valóságos megtestesülése. Önzetlen hazaszeretetét eléggé bizonyítja a gyűléseken, alkudozásokban a maga érdekeit félretevő szerénysége, a kétszer is felajánlott lengyel koronának el nem fogadása, s az a tette, hogy a kimerült nemzet kimélése végett éveken át a saját birtokai jövedelméből fizeti majdnem egész hadseregét. A haza- és szabadságszereteten kívül főkép ez a lelki nemesség fűzi hozzá híveit, kik közt túlnyomó számmal vannak a protestánsok, mert törvényekben gyökerező vallásszabadságuknak és ügyeiknek, bár maga buzgó katholikus, mindig igazságos pártfogója. S mily megható az a ragaszkodás, melylyel fő- és közrendű hívei, ifjak és öregek, követik őt a bujdosásba, nem annyira a *fejedelem* ügye iránt való bizalomból, mint a végtelen jóságú és nemességű *ember* iránt érzett szeretetből.

A fölkelők hadi tudománya és vitézsége

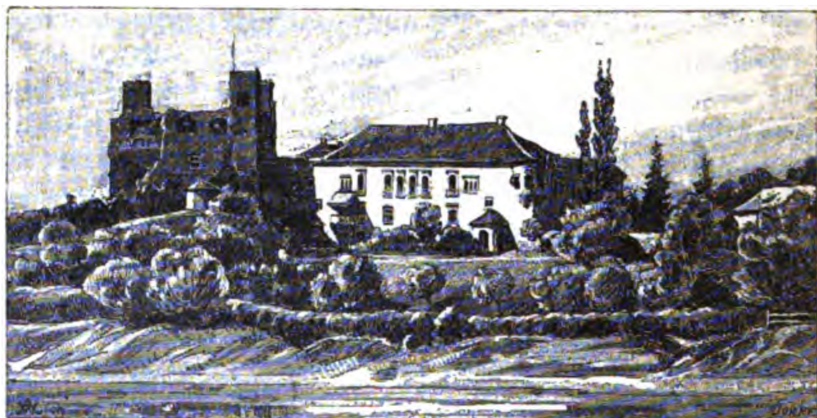
Thökölynek és alvezéreinek a mindennapos harc szolgált gyakorlati hadiiskolául; később azonban a hadi tudomány színvonala is emelkedett. Rákóczi, bár vitézségének és hadvezető képességének maga is többször adta jelét, a főhadvezéri méltóságot szerényen *Bercsényi Miklós*ra ruházta, a ki, mint *Forgách Simon* és *Boltyán János,* a császári seregekben már előbb magas rangban szolgált; kiváló katonai tehetségek voltak még a főtisztek közül: *Károlyi Sándor, Pekry Lőrinc, Balogh Ádám,* a korán elhúnyt *Bagossy Pál,* s a később árulóvá lett *Ocskai László* és *Bezerédy Imre;* hősiség, vakmerő bátorság tekintetében pedig az egész kurucság vetekedett bármely nemzet vitézeivel. De inkább a portyázó harcmódban, mint a rendes nagy ütközetekben tűntek ki; Rákóczi ezért egyik főfeladatául tűzte ki seregeinek hadi kiképeztetését. Az újabb hadi tudományt, különösen a várerődítés és tüzérség terén, kezdettől fogva a francia tisztek képviselték táborában, s ugyanők meg a német, svéd, lengyel zsoldosok egyszersmind jó példaadókul szolgáltak a hadi rend és fegyelmezettség meghonosítására. E végből Rákóczi szigorú hadi szabályokat alkottatott, melyeket az országgyűlés által megerősíttetve, kötelező érvényűvé tett egész seregében. Gondja volt arra is, hogy az ifjabb nemzedékből magasabb katonai képzettségű és míveltebb tiszteket neveljen. Ilyen céllal alapította udvari ezredeit s a fő- és köznemesi rend válogatott ifjaiból a *Nemes ifjak társaságát,* melynek tagjai (körülbelül százan) mint testőrök állandóan környezetében tartózkodtak; maga volt az ezredesük is, hogy tekintetüket annál jobban emelje. Terve az volt, hogy idővel ezen intézményt nagyobb szabású katonai lovagrenddé fejleszsze.

A fejedelmi udvar

Ezekre az ifjakra kétségkívül nagy hatással voltak a fejedelem kiváló erényei s a fényes udvari élet, melyet a külföldi követek és tisztek, polgári és katonai méltóságok, újsághozó futárok megjelenése s a gyakori ünnepélyek élénkké és változatossá tettek. A fölkelések idején alkalma nyílt a magyarságnak a diplomaciai küldetésekben is kitűnnie. A török portához, a francia, orosz és lengyel udvarokhoz s Európa más fejedelmeihez folyvást úton volt egy-két követség, melyekre Thököly és Rákóczi rendesen magyar embereket alkalmaztak. Éles ész, a viszonyok megitélése s ügyes felhasználása

tekintetében különösen kiváltak már Thököly idejében: ***Absolon Dániel***, ***Szirmay András***, Rákóczi alatt: ***Ráday Pál***, ***Pápay János***, ***Brenner Domokos*** szepesi prépost, ***Vetésy László*** és mások.

De nemcsak élénkség, hanem előkelőség is jellemezte Rákóczi udvarát. Fény és gazdagság több főúr családi várában is volt található, így ***Forgách Simon*** galgóci, ***Csáky Mihály*** szepesi várában s az ***Esterházy***, ***Barkóczy***, ***Andrássy***-családoknál, s különösen nagy műízléssel párosúlva ***Bercsényi*** ungvári várában; de valamennyit felülmúlta Rákóczi udvarának kápráztató fénye, igazán fejedelmi pompája. Egyik-másik vára, mint a munkácsi, sárospataki, szerencsi, valóságos múzeuma volt a festmények, hímzett szőnyegek, gyönyörű fegyverek és ötvösművek remekeinek. Ünnepélyes alkalmakkor maga s főúri környezete vagyont érő pompás öltözetekben jelentek meg.

A sárospataki Rákóczi-vár.

Rákóczi sokat tartott arra, hogy udvari ezredei s egyéb hadai külsőleg szintén rendesek, sőt díszesek legyenek, ezért fegyverzetükre, ruházatukra mindig sokat költött, s a vitézi nyalkaság főbüszkesége lett a kurucoknak.

Az ipar és kereskedelem állapota

Ez a pompaszeretet s a hadi élet szükségei a hosszú hadjárat viharai közben is állandó foglalkozást nyújtottak a különböző iparágaknak és a kereskedelemnek. Rákóczi általában nagy gondot fordít nemcsak az állami és fejedelmi jószágok jókarban tartására, hanem a közgazdaság valamennyi ágának rendezésére. Tatár s arab fajlovakat, finomabb bőröket, posztót s szövetfélét keletről hozat, de viszont jövedelmező kivitele van borban Lengyel-, szarvasmarhában Német-, rézben és sóban Törökországba. A posztó-, színes bőr- és skófiumgyártásra utóbb itthon állíttat műhelyeket; a műiparágok közül különösen virágzott a műhímzés meg az ötvösség. Még nagyobb arányú volt a fegyvergyártás; a puskák, kardok, szuronyok, ágyúk s a puskapor készítésével sok helyen foglalkoztak, kivált a bányavárosokban. Magas virágzásra emelte Rákóczi a bányamívelést is, mely temérdek embernek nyújtott keresetforrást, az országos kincstárnak pedig

a legfőbb jövedelmet szolgáltatta. Sok munkás kezet foglalkoztattak a várerődítések és tábori sáncmunkák is. A kereskedelmi forgalom emelése és biztosítása végett két ízben tartatott a városok képviselőivel szaktanácskozmányt. Szóval kiterjedt a fejedelem figyelme mindenre, a mivel az ország jóllétét oly kedvezőtlen viszonyok közt is előmozdíthatta.

Tudomány- és műszeretetének is nevezetes emlékei vannak. Ez a szenvedély úgyszólván apai örökség volt a Rákócziaknál, kik az irodalomnak mindig lelkes pártfogói voltak; ezen felül sokat építkeztek és sokat áldoztak az iskolákra. A fejedelem apjánál dolgozott a híres *Kupeczky János,* s mint az ő udvari képírója egész a szabadságharc végéig nála tartózkodott a nem kevésbbé hírneves *Mányoky Ádám,* kinek mesteri keze alkotta egyik legszebb arcképét (l. mellékleteink közt), s a kit kibujdosása után Ágost lengyel királynak ajánlott. Kívüle azonban dolgoztatott másokkal is, így: *Bogdán G. Jakab*bal Kassán, *Mindszenti Mihály*lyal Egerben, *Mediczky László*val Belényesen. Tudomány- és műszeretet

Rákóczi hat nyelvet beszélt, s bár környezetében is állandóan sokféle nemzet fiai tartózkodtak, udvara szellemben, nyelvben tősgyökeres magyar volt. Az idegen származású jezsuiták kiüzésével biztosították az iskolákban is a nemzeti szellemű vezetést: így maga a fejedelem a kassai, Bercsényi a nagyszombati főiskolákban; ugyancsak a fejedelem alapítja a kegyesrendiek podolini, Károlyi Sándor meg nagykárolyi intézetét, Bottyán János pedig nagy alapítványt tesz a nyitrainak. De nem feledkezett meg Rákóczi a protestáns iskolaügyről sem. Az általa személyesen is gyakran meglátogatott sárospataki főiskolát visszaadta a reformátusoknak, az eperjesit a lutheránusoknak; s érezték jótevő kezét a debreceni, kolozsvári és nagyenyedi kollégiumok is.

A nagy míveltségű fejedelem s fővezére annyira kedvelték a tudományokat, hogy gazdag könyvtáraikból még a táborokba is ládaszámra vitették magok után a könyveket. Mindkettejök gyakorlott tollú író s kitűnő szónok egyszersmind, lelkes pártfogói a tudományos és költői munkásságnak. Rákóczit a költészet kedvelése miatt a *princeps poetarum* névvel ruházták föl kortársai, s a hagyomány néhány közkedveltségű ének szerzését is neki tulajdonítja *(Repülj fecském).* Bercsényi szikrázó szellemében sem hiányzott a költői vonás. Verset ugyan nem írt (mindössze egy-két sornyi epigrammát), de szerette a költészetet; leveleiben gyakran fordúlnak elő latin s magyar költőkből vett idézetek; tartott udvari énekmondót, egyik levelében pedig Rákóczi figyelmét hívja fel az udvarhoz küldött *Adami* nevű tüzértisztre, ki amolyan ezermester volt s különösen értett a lant-veréshez, azért — úgymond — »az táborban kellene applicálni, tüzelni is, lantolni is«. Ha a táborokban valahol jó verset költenek, alvezérei annak beküldésével kedveskednek neki. Mert itt, az események színhelyén és hatása alatt terem a vers leghamarabb, s ha találóan fejezi ki a közérzést, csakhamar szárnyra kel, énekelik, leírják, terjesztik mindenfelé. Költészet

De a vezetők tudományszeretete sem maradt hatástalan, főkép az egykorú események megörökítése, a történetírás terén. Az újabb történelmi vizsgálat egész sorát hozta már napfényre a munkáknak, melyek e mozgalmas korban, a gyorsan váltakozó események közvetlen hatása alatt vagy azok lezajlása után keletkeztek, főkép az erdélyi részeken. Ilyenek első sorban ***Rákóczi, Bercsényi, Bottyán, Forgách Simon*** és mások ***levelei, Károlyi Sándor, Beniczky Gáspár, Szathmári Király Ádám, Ráday Pál, Bay Mihály, Pápay Gáspár*** s mások naplói, ***Rákóczi, Mikes Kelemen*** s e körön kívül ***Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter*** emlékiratai s egyéb följegyzései, melyek nemcsak a kor történetére nevezetes források, hanem mint irodalmi munkák fényes bizonyságai íróik s általában a kor tudományos és irodalmi míveltségének. — A mozgalmas idők nyújtanak alkalmat az első politikai röpiratoknak s az első magyarországi hírlapnak: a ***Mercurius Veridicus ex Hungariá***nak kiadására, mely (1705-től kezdve) előbb hetenkint, utóbb havonkint jelent meg.

Ünnepélyek; zene

De nemcsak szellemben, nyelvben s külső megjelenésben volt magyar a fejedelem és a főurak udvara, hanem az életmódban és szokásokban is. Legfeltünőbb volt ez a gyakori ünnepélyek és mulatságok rendezése alkalmával, mely utóbbiakat gazdagság, bőség és kedélyesség jellemeztek. Sokáig emlékezetesek maradtak nemcsak a szécsényi (1705.), nagy-szombati (1706.) és marosvásárhelyi (1707.) országos ünnepségek, s a fejedelemnek kassai és munkácsi báljai, hanem Bercsényi ungvári s bajmóci vigalmai és Esterházy Antalnak a dunántúli városokban: Sümegen (1708.), és Szombathelyen (1709.) rendezett farsangi mulatságai is. Kassán a jezsuiták a konviktusi ifjakkal színi előadást is rendeznek a fejedelem tiszteletére: ***A régi jó Mátyás királyról.*** — Nem hiányoztak ilyenkor a vígság-szerző zenészek sem. Rákóczinak a hagyomány cigány-zenekart is tulajdonít, bár ekkor általában kedveltebbek voltak a fuvó hangszerek. A fejedelemnek és Bercsényinek udvari zenekara leginkább ilyeneken játszott. Saját zenekara volt Esterházynak is, másoknak, mint az öreg Bottyánnak, legalább egy-két síposa. Ez a síp, a híres ***tárogató***, volt a legkedveltebb hangszer, a kurucvilágnak sajátos instrumentuma; »olyan mint a klarinét, de rokon a trombitával: fa a fuvolája, a tölcsére öblös, a fuvója hosszú és vékony mint a tollszár. Ördöngős hangszer! A ki nem érti a fuvásmódját, egy sikoltó hangnál egyebet nem tud belőle kihozni, a ki pedig tudja nyitját, annak annyiféle hangot ad, a hányat kiván tőle: sír, buzdít, harsog, kesereg, feljajdúl, a levegőt hasítja s megint panaszra fordúl, egész a szellősuttogásig....« (Jókai.) Ennek édes-bús hangjai mellett énekelték a harci dalokat s a többi tábori éneket lelkesítőül, vigasztalóul. Mint forradalmi emléket utóbb eltiltották, megégették, hogy varázshangjai valahogy föl ne ébreszszék megint a letűnt időket, szabadságvágyával, véres harcaival.

A kurucvilág és költészet irodalmi forrásai

Rég elhangzott a harci zaj, nem szólt többé a tárogató, a kurucok — mind a kibujdosottak mind az itthon maradtak — egyre fogytak, mind

elhaltak; de a szabadságharcok dicsősége, emléke megmaradt; a híres vezérek és hősök tetteit, a nemzet akkori örömét, fájdalmát fentartották az énekek, vigasztalást nyújtva a következő évtizedek borús napjaiban, lelkesítve még a század végén, töredékeikben is. Mivel azonban a legtöbb a levéltárak poros-fakúlt, régi oklevelei közt volt eltemetve vagy a népdalok közé vegyűlve kivetkőzött eredeti alakjából: az irodalomra nézve holt kincset képeztek, jobbára ismeretlenek maradtak, mindaddig, míg fáradhatlan történetbúvárunk: *Thaly Kálmán* szorgalma pár évtizeddel ezelőtt össze nem gyűjtötte s ki nem adta egyéb régiségekkel együtt a *Régi magyar vitézi énekek* közt I—II. k. (Pest, 1864.) és *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* cím alatt (Pest, 1872.) szintén két kötetben, ehhez járult 1885-ben a harmadik, pótkötet. Ugyanő adta ki a *Rákóczi-Tár* I—II. és az *Archivum Rakoczianum* I—X. köteteiben a főbb szereplők levelezéseit, naplóit, s ő írta meg e fölkelés történetét: *Rákóczi, Bercsényi, Bottyán, Ocskay* életrajzaiban, a *Dunántúli Hadjárat*ban s egyéb kisebb tanúlmányaiban, melyek együttvéve legbecsesebb forrásai e korszak történelmének.

II.

A kuruc költészet.

A költészet kedvelése

A kuruc világból fenmaradt verses munkáknak csupán nagy száma is eléggé bizonyítja a költészet általános kedvelését mind a főuraknál, mind a közrendnél. A szereplők egymáshoz intézett leveleiben vagy egyéb irásain többször találunk idézeteket *Balassi, Rimai, Beniczki* verseiből; egyik, harcban elesett, vitéznek tarsolyában találják *Balassi* költeményeit. E század folyamán mondhatni a míveltség kellékének tartották a költészetnek nemcsak ismeretét, hanem alkalom adtán gyakorlását is. A főrangú lirikusok legtöbbje ilyen műkedvelő poéta, kit vagy a példa vonzó ereje indít versírásra, vagy a fájdalom szólaltat meg, mint KOHÁRY ISTVÁNt, ki Thököly börtönében s PEKRYNÉ PETRÓCZY KATA SZIDÓNIÁT, ki az elhagyatottság keservei közt lesz költővé. BEZERÉDY IMRE a siralomházban szintén versekbe foglalja vezeklő bűnbánatát. A szabadságharc lezajlása után PALOCSAY GYÖRGY a régi jó idők letűntén mereng, sőt a próza mestere, MIKES KELEMEN is versbe önti a bujdosás keserveit.

Kuruc költők

Ezek is beletartoznak a kurucvilág költészetébe, de bár nincsenek minden hivatás híján, mind tartalom mind költői feldolgozás tekintetében sokkal értékesebbek azok a jobbára névtelenül fenmaradt énekek, melyeknek az országos bajok, a protestáns üldözések adtak tárgyat, vagy a melyek a táborokban, közvetlenül az események nyomában keletkeztek vagy a bujdosás keservei között születtek. Szerzőik közt — a versfők és

egyéb adatok tanúsága szerint — vannak lelkészek, tanítók, mint UJVÁRY TAMÁS, SZÉKUDVARI JÁNOS, VINCZY GYÖRGY, íródeákok és jegyzők, mint KŐSZEGHY PÁL, KABOTHY ISTVÁN, egy-egy nyílt szemű kis-nemes mint PETKÓ ZSIGMOND, DÁLNOKI VERES GERZSON; de legtöbbször harcokban edzett, bujdosó altisztek s értelmesebb közvitézek mint SZEŐKE AMBRUS, JANÓCZI

Pekryné Petróczy Kata Szidónia arcképe.

ANDRÁS, MISZLAI ANDRÁS, SZENCSEY GYÖRGY, ki egyszersmind szorgalmas gyűjtője is a kurucvilági költeményeknek. Ezek, valamint a jóval nagyobb számú ismeretlen szerzők valamennyien a nép emberei, kik annak érzés- és gondolatvilágát jól ismerik s találóan ki is fejezik. A kuruc költészet tehát népköltészet minden ízében, csakhogy tartalmasabb mint a mai, folytatása a régi nemzeti költészetnek.

Ennek főjelleme s kivált a lírában éltető, uralkodó eleme mindenkor a hazafiság volt. Bele szövődik ez a vallásos énekekbe, kihangzik — legalább egy-egy sóhajtás alakjában — a szerelmi dalokból, végig huzódik az elbeszélések hangján, legtöbbször pedig egyenesen fordúl a nemzethez, egyszer vigasztalva, másszor lelkesítve, s mindenkor ápolva a nemzeti szellemet mint fenmaradásunk biztosítékát. A politikai események, főkép a mohácsi vész óta, bőven szolgáltattak okot az aggodalomra meg a bátorításra is, hogy két ellenséggel szemben megtarthassuk országunkat s »testvértelen fajunkat«. De legélénkebb viszhangot kelt költészetünkben Thököly és Rákóczi szabadságharcza. Ha semmi más bizonyítékunk nem volna arra, hogy mennyire áthatotta az egész nemzetet a küzdelem fontossága, az e korból fenmaradt nagyszámú költeményekből is megitélhetnők. *E költeményekben valósággal a nemzet lelke szólal meg,* oly híven tükrözvén le a közhangulatot, annyira nyomon követvén az eseményeket, hogy pusztán belőlük meg lehetne írni a korszak történetét. A kuruc költészet

Az országos fájdalom első feljajdulása abból a két gyászénekből tör ki, melyek Zrinyi Miklós elhúnytát siratják: *Gyászének Zr. M. haláláról* és *Keserv Zr. M. halálán.* Az előbbi inkább a hős szerencsétlen halála körülményeit részletezi, a hír első benyomása alatt csak a fájdalom égő kínjait mutatva, az utóbbi nyugodtabb hangú, s szerkezetében is művészibb elégia, melyben a kétségbeesést már a vallás vigasza enyhíti, segítséget, Zrinyi elhúnyta után, egyedül az egekből várván: Gyászénekek Zrinyi Miklósról

Nyújtsd ki szent Uristen, hatalmas karodat,
Áldd meg szerencsékkel szegény magyarokat; —
Mert te benned bízunk és nem más senkiben;
Élők közt ez földön kimúlt ez világbul,
Ki te utánad volt legfőbb bizodalmunk,
Pogány török ellen erős protektorunk!

Petkó Zsigmond *Bátorító éneke* szintén megemlékezik Zrinyiről, de a magyarnak régi jó híre-neve és nemes országa pusztulásán, szabadsága elvesztén keseregve már *harcra buzdít* (1666.), nemcsak a török, hanem a »hajas szomszéd« ellen. »Ne szánjuk — úgymond — éltünket, mert maholnap késéssel majd tőrt vetnek nyakunkban.« Még hevesebb Petkónak másik: *Gondolkodjál szegény magyar* kezdetű költeménye, melyben a régi szabadságharcok vitézi hírével türelmetlenül serkentgeti az alvó nemzet fiait a német ellen: Petkó Zsigmond énekei

Kiki immár vegye elöl éles fegyverit,
Koronáért, igaz hitért, az szabadságért,
Jóhirünkért, nemzetségünk maradásáért,
Ne kímélje vírontástul erős karjait!

Nemcsak tartalma, hanem dallamos verselése miatt is nevezetes a *Magyarország utolsó romláshoz közelgető állapotját keserge ének.* Mély Korfestő énekek

keserűséggel rajzolja a végromlásra jutott haza sorsát, a szabadság megnyirbálását, a »festett szók« álnok csábításait; elegikus borongása ódai hevületbe csap, midőn a hazájuk romlását elősegítő hűtlen árulók ellen fordúl; de bízik istenben, hogy ezeket elvesztve, megsegíti a »megromlott hazát«. Versmértéke ugyanaz, mint a később híressé vált Rákóczi-nótáé, ezek a rövid és sűrű rímekkel csengő sorok nagyon alkalmasak voltak az éneklésre. — Majd megszólal a felekezeti gyűlölség a *Papvilág Magyarországon* (1670.) címűben. Alapeszméje a versfőkbe van foglalva: »Papvilág magyart rág, Mert nála uraság«. Megrójja kapzsiságukat, hazafiatlanságukat, hogy a hadi költségekre nem áldoznak, a királyt pedig gonosz tanácsaikkal hitszegésre bírják, a protestáns papokat börtönre vettetik stb.; végül a magyarok istenéhez fordúl, hogy ne engedje »németnek, papoknak hogy legyünk jobbágya«.

Protestáns üldözés

Megkezdődik a protestánsok üldözése. Megdöbbentő részletekkel festi ezt a *Czeglédi István haláláról* (1671.) írt költemény. Czeglédi kassai lelkész volt, kitűnő szónok és egyházi író s mindenekfölött jámbor életű ember; mégis azon ürügy alatt, hogy a protestánsok ügyében járt Apafinál, elfogják, majd betegen a pozsonyi vértörvényszék elé idézik, de útközben meghal. — Ez csak kezdete még az üldözésnek, mely később valóságos embervadászattá fajúl. Voltak, a kik áttéréssel váltották meg életöket, de sokan készebbek voltak a börtön keserveit, Triesztben és Nápolyban a gályarabságot elszenvedni, mintsem hitöket megtagadni. Az *Üldözött protestánsok* (1672.), a *Rab prédikátorok* (1674.), a *Gályarabságra hurcolt prédikátorok énekei* (1675.) mind e szenvedésekből fakadnak; de a börtön minden sanyarúsága sem képes őket hitökben megtántorítani. A szentírás példáival s a túlvilági élet örömeivel vigasztalják magukat, mert szabadulásra nem számítanak; a minthogy kevesen is érték meg, hogy 1676-ban a külföldi protestáns fejedelmek közbenjárására haza kerülhettek. Ez a halált nem rettegő nyugalom, és rendíthetlen hitbuzgóság, s az istenbe vetett erős bizalom és kegyes áhitat, mely e költeményekben nyilatkozik, mélyen megindítólag jellemzik az üldözés martirjait. Költői érték szempontjából különösen kiemelkedik e körből az *Árván maradt magyar Sion* kezdetű (1674.) ének, mely tartalma s hangjával egészen a régi vallásos énekekre, a zsoltárok égbe emelő fenségére emlékeztet: csak vonatkozásai mutatják, hogy ez is e zordon időszak terméke.

Kuruc tábori dal

Az elkeseredés nemsokára nyiltan kitör, már hangzik a kurucok tábori dala: *Te vagy a legény Tyukody pajtás!* melynek tűzzel teli sorai, harcias dallama egyszerre születnek s méltók is egymáshoz. A költemény kitűnően találó kifejezése a közhangulatnak, az elkeseredett német-gyűlöletnek; Rákóczi fölkelése idején újra föltámad, különféle változatban végig hangzik az egész szabadságharcon s utóbb mint betyárdal vegyűl el a népköltészetben. Panaszszal kezdődik; a tábori tanyán borozgató kurucok egyike kifakad, hogy

Szegénylegénynek olcsó az vére —
Két pogány közt egy hazáért omlik ki vére.

Mert »rajtunk *német* dúl, rajtunk *török* jár«, s főkép amaz annyi kárt tett már, hogy »hozzáképest mit sem tett török sem tatár«. Szemökre veti a nagyuraknak, hogy »mézes szókért« hozzá hódúlnak s eladják hazájokat, pedig a németnek szavában nem lehet bízni:

Mindent igér, de csak szorúltában,
Semmit bé nem vált, ha szabadjában.

Csak pusztítani jött, nem segítségünkre, s »álnoksággal nemzetünknek esküdt vesztére«. Az elkeseredés csak fokozza harci tüzét, buzdítja pajtását,

Te vagy a le - gény Tyú - ko - dy paj. - tás,
Nem o - lyan mint más, mint Ku - czug Ba - lázs!
Te - rem-jen hát or - szá-gunkban jó bor ál - do - más,
Nem egy fil - lér, de két tal - lér kell i - de paj - tás!

Kuruc tábori dal. (Káldy Gyula átiratában.)

hogy ne kímélje, vágja csak e pogányt, vágja még »az magyart is társaságában«. Tölt puskáját, éles szablyáját készen tartva, vérszomjazó kedvvel előre megüli a németek torát.

Bort kupámba, bort! embert a gátra!
Tyúkody pajtás, indúljunk rája!
Verjük által az labanczot a másvilágra,
Úgy ad isten békességet édes hazánkra!

Labanc gúnydal

De csak az elkeseredés volt nagy, a fölkelők ereje kevés. Mindjárt az 1672-ik év végén keletkezik a *Labanc gúnydal* Szepessy Pál bujdosó vezérről, ki előbb borsodi alispán volt, később a fölkelők ügyének egyik

legbuzgóbb támasza. Valami kárvallott labanc írta kevés költészettel, néhány gúnyos sora azonban máig fenmaradt a sokra vágyó nemzeti erőtlenség jellemzésére:

Jaj már minékünk rebelliseknek,
Nagy pipájú, kevés dohányú
Magyar nemzetnek!

Thököly fölkelése

Nagyobb sikerű volt Thököly fölkelése, kinek koráról és viselt dolgairól már hosszabb munkák szólnak. Az *Actio curiosa* című, prózában és drámai formában van írva. Cselekvénye nincs, egy dunántúli főnemes udvarában csak jönnek-mennek s beszélgetnek a személyek; de ez a beszélgetés — a német-gyűlölet, a protestánsok és kurucok iránt való meleg részvét kifejezésében — érdekes világot vet a közhangulatra a fölkelés kezdetén. A darab főszemélye vagyis szóvivője egy *Gaude* nevű kurta nemes, a régi udvarházak tipikus vígságszerző vendége, kinek a mulattatás örve alatt sokat elnéztek, sokat megengedtek. S ő ezt fel is használja; személyválogatás nélkül szórja találó élceit, csipős gúnyjait, a melyek azonban sokszor trágárságba csapnak. Kor- s jellemfestő erőre nézve nem áll egy sorban *Balassi Menyhárt árultatásá*val, melynek hatása alatt készülhetett; de közmondásokkal s magyaros szólásokkal bővelkedő nyelvében, élénk párbeszédeiben jellemzően tükröződik le a XVII. század társalgó hangja. Tartalmilag értékesebb a *Thököly hadi tanácsa,* mely 1680 körül valamelyik békeajánlat felett folyt vitát mutatja be 103 négysoros versszakban. »Gyenerális Thököly Imre« az első felszólaló, ki ismertetvén az ajánlatot, hozzá teszi, hogy őt a német »Lépes beszédivel horogra nem keríti«. Egyszerre felzúg az egész tábor:

Fegyverrel, fegyverrel köll bosszút állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni;
Hittel csalattunk: nem köll azért hinni!
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!

Thököly óhajára mégis egyenkint szólnak a kérdéshez: Szepessy Pál, Kende Gábor, Keczer Menyhért s a kurucok más főemberei — hasonló értelemben. Szavaikban a fölkelők érzülete: határtalan német-gyűlölet és harcvágy, nagyon tüzesen nyilatkozik. A Thököly és Zrinyi Ilona házasságáról szóló: *Az ki régen fegyvert fogott* kezdetű költemény (l. a 31. fej.) épen a fejedelem dicsősége tetőpontján, akkép fejezi ki a közhangulatot, hogy »az rongyolt haza« eléje borúl s elmondja, hogy »csak benne vagyon reménysége«, ki már azzal is megmutatta hazája szeretetét, hogy érette eleget szenvedett«; majd urától asszonyához, Zrinyi Ilonához tér s eléje borúlván, segítségét kéri, hogy »legyen a haza elhúnyt napjának világa«. De Bécsnél csakhamar megfordúl a kocka, s a *Labanc gúnyvers* kárörvendve neveti a kuruc vezér »pünkösdi királyság«-át. Szemére veti, hogy

»királyt üldöz, pogányt küldöz« s maga is »vélek mégyen, hogy kárt tégyen«. Különösen pozsonyi és nagyszombati dúlásait nem tudja meg-

Ivó és dohányzó kurucok.

bocsátani s a neki adott gúnynevek közt a »törökkel béllelt, nyúzó, fosztó, pártütő« még a szelídebbek közül valók.

E körbe tartoznak KOHÁRY ISTVÁN rabénekei is (l. a 29. fej. 345 lap). Mint füleki kapitány s híres törökverő, kerül Thököly fogságába, s előbb Regécen, majd Munkácson és Ungvártt szenved labancpárti törhetlen hűségeért, melynek utóbb fényes előmenetelét köszönhette.

A bujdosó szegénylegények énekei

De nem kevésbbé megható az a hűség, melylyel Thököly szétvert, elzüllött, bujdosó vitézei hajdani urok s a nemzeti szabadság ügye iránt viseltetnek. Némelyek vele mennek, hogy rövid dicsőségének osztályosai legyenek, mások az erdők rengetegeiben, az alföld pusztaságain hányódnak mint szegénylegények, várva a jobb idők felvirradtát. A század végeig támadt zendüléseknek ők a mozgatói, *Tokaji, Szalontai* Thököly hűségére esketik hadaikat, s még Rákóczi seregeiben is sok vén kuruc szolgál, a ki Thököly alatt kezdte meg a hadakozást.

A bujdosás korszakából maradt énekek a legszebb alkotások közé tartoznak. Ilyen mindjárt a *Most jöttem Erdélyből* kezdetű. Nincs hová fejét lehajtania, nincs sehol maradása; idegenbe menekült urát meggyászolja, de mikor haza izen, hogy kövessék hívei, a szeretet és ragaszkodás igaz örömével megy utána nagy Törökországba. — A kik itthon maradtak, azoknak élete a lakatlan tájakon az üldöztetés közepett is biztos volt, de annál nagyobb gondot adott a megélhetés; törökre-németre lesve, betyáréletre adják magukat. Ezt a nyomorúságot festi a *Mit búsúlsz kenyeres* kezdetű költemény, mely *Kapitány Istvánrul, Buga Jakab éneke* s más címek alatt többféle változatban maradt fenn. A deli külsejére hiú kuruc katona keservesen panaszkodik, hogy lerongyolt s szennyes a ruhája, maga s lova éhezik; de nyomorán felülkerekedik büszke humora:

Ej! . . . élek a mint élhetek;
Kivetem hasamat az szép verőfénynek,
Csak úgy dohányozok, az midőn éhezek,
Más szegénylegénynyel én is eltengődek.

A bujdosás keserveiről panaszkodik az *Egy bujdosó szegénylegény* szerzője is, ki mint a végsorokban mondja: »Sok helyen ő megijede, sok helyen mást megijeszte«. Elrongyollott mindene, rossz lován már nem mer labancot űzni, betyárságra vetemedett, de csak bízik, hogy »az idő megfordúl, — katona-csillag földerűl« s aztán lesz ismét »tisztességes híre-neve«.

JANÓCZI ANDRÁS azok közé tartozhatott, kik Thököly ügyének lehanyatlása után a felszabadító seregekbe álltak, de mivel látták, hogy ott »inkább kedveznek az idegen jövevénynek«, oda hagyják a sereget, s kivándorolnak a hazából is. Janóczi is »tengereken túl«-ra megy, hogy ott szerezzen »becsületes jó hírt-nevet«. Mint vallásos ember, bízik isten segitségében s érzékeny búcsút vesz rokonai-, s barátaitól, kiket talán soha sem fog többé látni. De a legtöbb bujdosó »egy pénznek sem ura«; a mije volt, elélte bujdosásán, kölcsönt nem kap, földjét, ha volt is, nem vetheti zálogba, nincs tehát mivel idegen országba útra keljen, csak úgy hányódik az ország egyik szegletétől a másikig, s ha megszáll valahol

éjtszakára: »Szegény madarak módjára, Fészket rak az ágakra«. »Az ég alatt, a föld szinén« nincsen olyan árva mint ő, oda fordúl tehát ótalomért az árvák atyjához:

Igaz teremtő jó atya,
Minden szegények gyámola,
Vigyázz az szegény árvákra,
Az idegen bujdosókra.

Szegény fejem hozzád hajtom,
Minden dolgom reád bízom;
Légy az én édes tútorom,
Előttem járó csillagom.

Így sóhajt a *Gondviselő édes atyám* kezdetű ének szerzője, egyik változat szerint »Ungvár vármegyében Az erdősháti szigetben«, másik szerint: »Vas megyében Kanizsára lementiben.« Valóban az ország egyik végétől a másikig el volt terjedve e mély vallásos érzéstől áthatott s költői ihlettel alkotott »bujdosó ének«, melyet már egykorú másolója »igen szép«-nek mond. Ezzel együtt nagyon el volt terjedve Balassi Bálint *Őszi harmat után* kezdetű búcsú-éneke is, csakogy az eredetinek a változott helyzethez való alkalmazásával. A tartalom igaz bensőségén kívül mindkettőnek bús dallama is nagyban hozzájárúlhatott a kedveltséghez meg az elterjedéshez.

A hívek sorsa

De annak sem volt jobb dolga, a ki távol tartván magát a fölkelőktől, megmaradt a király hűségében, ősei földjén-házában. Az *Óh szegény magyarság* kezdetű költemény 1697-ben megdöbbentő képet fest arról a durva zsarolásról, melylyel a sikereiben elbizakodott idegen katonaság bánt az ország népével, akár nemes, akár jobbágy volt. Nem elég a sokféle új adó: az akcíza, repartíció, porció, melyeket könyörtelenül beszednek, hanem beszállnak a nemesi kúriára, ott dorbézolnak, kártyáznak, kockáznak, esznek-isznak, gőgösen kiszolgáltatják magukat, s ha a gazdának nem tetszik háza szabadságának lábbal tapodása: »huncfut« — »rebellis« a neve, megverik, saját házából családjával együtt kiűzik, — »*ekképen fizetnek igaz hűségeért*«. Oda »az országnak öröme s vígsága«, oda a nemesi szabadság, oda a régi hírnév, dicsőség, — orvoslást is alig remélhet, mert ellenállásra nyomorúlt, erőtlen a magyar nép:

Ki más országoknak régen parancsoltál,
Te vitézségeddel sok népet meghajtál,
Idegen nemzetet vitézül levágtál,
Sok győzedelmekkel triumphust tartottál:

Most nem parancsolhatsz, mert nagy te rabságod,
Miként fújják, néked csak úgy köll tánczolnod;
Idegen nemzetre szállott szép országod,
Tűled elvétetett aranyszabadságod.

A végső sorokban azzal a könyörgéssel fordúl a Szentháromsághoz, hogy megszánva nyomorúságunkat, »Magyarországot tartsa meg *békességben*«. De a hol a kormány politikája annyira ment dölyfös tévedéseiben, hogy a hívekkel is így bánik, ezzel maga készíté elő útját annak a fölkelésnek, melynek épen az egész nemzet részvétele adott erőt és jelentőséget.

Tokaji veszedelem

Előbb azonban még egy csalódáson kellett átesnie. *Tokaji Ferencz* és *Szalontai György*, Thököly kuruc hadnagyai, ismervén a néphangulatot, 1697. júniusában jól szervezett támadással meglepik s az őrség kardra hányása után elfoglalják Sáros-Patak és Tokaj várait. Mielőtt azonban általánossá tehették volna a fölkelést, a császári őrségek reájok csaptak. Szalontai a kurucság jó részével a mármarosi hegyeken át elmenekűl, a fogságba került Tokajit egykori emberséges bánásmódja miatt Koháry kértére életben hagyják, de annál keservesebb lett a két város lakóinak sorsa. Személyválogatás nélkül, asszonyt, gyermeket egyaránt leöldösött a bosszúállók kardja, házaikat pedig felprédálták s lángokkal emészték. Ezt a pusztulást foglalja versekbe a *Tokaji veszedelem* című ének, a fájdalom közvetlenségével rajzolva a gyilkos munka részleteit, s átkot szórva a menekült kuruc hadnagyokra, kik cserben hagyták őket.

Az erőtlenség érzete s a bizalmatlanság így még jobban elcsüggeszti a népet; a készületlen mozgalom kitörése pedig csak újabb ürügyet ád a megsemmisítő politika erélyes folytatására. A *Zokogó sirással sirhatsz magyar nemzet* kezdetű ének 43 négyessorú versszakban heves kifakadásokkal panaszolja el »a napnyugoti sas körme közzé került« ország siralmas állapotát (1700-ban), különösen a dunántúli protestáns-üldözést, a templomok erőszakos elfoglalását, szóval a Thököly előtti idők felújulását. Ehhez járúlt az erőszakos katonafogdosás a spanyol örökösödési háborúra, a mi újra megszaporítá a bujdosók számát.

Rákóczi fellépte

E bujdosókból kerültek ki Rákóczinak első seregei. Az ő nevének varázsa táborba gyűjté, reményre gerjeszté aztán az egész országot. Elfogatása csak növelte a gyűlöletet Bécs ellen, s midőn kiszabadúlt, alig várták hazajövetelét; az isten — mint egy a fölkelés elején készült krónikás vers mondja:

. . . . . . irígyit megcsúfolta,
Az sok szegény kérésit meghallgatta:
Hazájában ismétlen visszahozta.

A *Fölséges nagy isten* kezdetű, 55 verspárból álló költeményt a hagyomány egyenesen Rákóczinak tulajdonítja, de a más nevében szólás ekkor igen divatos módja volt a költésnek. A szerző azonban mindenesetre jól ismeri Rákóczi szellemét. Erős vallásos bizalommal fordúl a *magyarok istenéhez*, hogy ne engedjen bennünket elpusztúlni; majd felsorolván az ország nyomorát (»Németnek, papoknak jobbágyai vagytok«), megátkozza Bécset, a gonosz tanácsadókat, s egyetértésre, kitartó hűségre inti az igaz hazafiakat. — Megkezdődik a háború. A fölkelt magyarság élethalál-harcot vív engesztelhetetlenül gyűlölt ellenségével. Sorsa javulását, az ország felvirágzását csak úgy remélheti, ha csekély erőnket összetartva küzdünk. Ez az érzés hatja át az egész tábort. Ezért oly nagy az öröm a legkisebb siker fölött, mely közelebb juttatja a küzdőket a célhoz, s még inkább ezért oly nagy, szinte a kétségbeesésig fokozódó a siralom, csak egy-egy ütközet

elvesztén is, melyben a kishitűség hajlandó mindjárt az országos romlás kezdetét látni. Ilyen mindjárt a *Holdvilági s feketehalmi harcról* szóló gyászének, mely jól folyó versekben az udvarhelyszéki kurucok veszedelmét siratja, s ilyen a *Szomolányi diadal emléke.* Ez egyik legszebb fegyverténye volt a kurucságnak; Bercsényi tervei szerint ugyanis Károlyi és Ocskai bekerítették s nagyrészt kardélre hányták az egész német hadat, a többit pedig elfogták, köztük Ritschan tábornokot is. A költemény, mely Ujváry Tamás nyitrakövesdi kántor szerzeménye, nem írja le az ütközetet, hanem mint »Ricsány német főgenerális töredelmes gyónása« — ennek szájába adott monolog, melyben felsorolván a magyarság ellen hosszú idő óta elkövetett temérdek méltatlanságot, úgy tekinti a vereséget, mint isten megérdemlett büntetését. Megint gyászének szól *A koroncai harcról* (1704.), melyet Forgách Simon nagyrészt gyakorlatlan s rosszul fegyverzett néphaddal vívott Heister fegyelmezett seregével szemben. Miszlai András szerzé »holttetemek között való lételében«. S ez a közvetlenség erőt s élénkséget ad leirásainak, fájdalmának. Szomorúsága annál nagyobb, mert mindenfelől csak rossz hírek érkeznek: Az első harcok hatása

Béborúlt országunk sok keserű gyászszal . . . .
Mert egyfelől német rontja országunkat,
Másfelől pogány rácz pusztítja hazánkat,
Jószágunkat,
Elhordja marhánkat . . . .
Uram, szánd meg ily nagy romlásunkat!

Így halad könnyen gördülő sorokban a 25 versszakból álló költemény. *Miszlai* gyakorlott tollából eredt a hasonló versmértékű s *Mindenkoron romol* kezdetű bujdosó-ének is, melyben idegen földön hányatása keserveit zengi el érzelmes borongással.

A kuruc-világ jó napjaiból (1705.) valók a *Csinom Palkó* s az *Erdélyi hajdútánc* című kedvelt költemények. Mindkettő táncdal, melyben a szöveg és dallam úgy szólván egybeolvad. Rendkívül jellemző a tartalmuk is. A deli külsejére, diadalmas harcaira büszke nemes kuruc vitéz lenézi, kigúnyolja a »daru-lábú, szarka-orrú, görbe hátú nyomorúlt németség«-et, rendetlen öltözetét, fegyvereit; gyűlölete annál nagyobb, hogy ilyen nép mer vesztünkre törni; majd a vele szövetkezett »fekete csizmás«, rossz lovú horvát népet gúnyolja. Míg ellenben: Német-gyűlölet és kuruc büszkeség

Az vitéz kurucnak van
Szabott dolománya,
Sarkantyús csizmája,
Futó paripája . . . .

Hitván, cifra farkasbőre,
Kurta kis dolmánya,
Nyakában függ gyöngygyel fűzött
Csontos kalabéra.

Vitéz karja; lábaiban
Karmazsin csizmája,
Gyöngygyel fűzött az bocskora,
Ezüstös kapcája.

Fényességgel mind berakva
Aranyos szablyája,
Nyuszttal béllett az süvege,
Csillagos forgója . . . .

Comes Nicolaus Bercseni
Supremus totius Militiae
Generalis & Cottus de
Ungh Supremus Comes

Gróf **Bercsényi** Miklós arcképe és aláírása.

Ez önelégült büszkeség végül szilaj harci tűzben ég, s dúlásra, pusztításra hívja fel a kurucságot. A hajdútánc *(Nossza hajdú, firge varjú stb.)* az egykorú eseményekről való célzásokban többször homályos, s általában lazább szerkezetű, de tartalomban, versben, dallamban egyaránt élénk folyású.

A kurucság váratlan sikerei megdöbbentik az udvart s József, az új király, engedékenységével remélte a kurucokat megnyerni. De bizalmatlanság fogadta a legjobb indulatú békéltetést is. Ebből az időből való a közhangulatnak az a markans kifejezése, mely, mint egy bosszús kifakadás, találó rövidséggel s oly erővel jellemzi a hitevesztett bizalmatlanságot, hogy egyszerre elterjedt és később is gyakran idézve mind máig közszájon maradt. Ez a következő nyolc soros vers: Nemzeti bizalmatlanság

Ne higyj magyar a németnek,
Akármivel hitegetnek;
Mert ha ád is nagy levelet,
Mint a kerek köpenyeged,
S pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus —
Verje meg a Jézus Krisztus!

Tovább foly a harc s egy-egy hosszú ostrom unalmában, tábori pihenőn vagy egy-egy nevezetesebb hadi esemény nyomában egyre-másra terem az ének. Így a *Szatmár vára megvételéről*, a *Kolozsvár kuruc ostrom alatt*, a *Magyar városokrul* vagy *Kuruc tanya* című, többé-kevésbbé krónikás modorú versek. Valamennyinél értékesebb az *Esztergom megvételérül* (1706.) szóló, az egész kuruc költészetnek egyik legszebb darabja. A szerkezet kereksége, az előadás drámai haladása, a nyelv és verselés hangzatossága egyaránt kitünővé teszik. A kuruc tábor mozgalmas képe a bevezetés: Rákóczi a Garam-torokban szállítja meg seregét; maga »persia-szőnyegen, fényes tigrisbőrön« pihen sátorában, mely Ének Esztergom megvételérül

Friss, kerek dombon áll tegnapi nap olta,
Nemcsak az sátor, a domb is csak azolta!
Jó kuruc vitézek csak tegnap dombolták,
A földjét kezekben, süveggel hordották.

Ím a szeretet és hiúság műve: a megható szereteté a fejedelem iránt s azé a büszke hiúságé, hogy a dombról jobban láthassa szép seregét, a nyalka kurucok táborát. Majd végig járja a tábort s kardjával Esztergom várára mutatva, bizton hiszi, hogy

Mire a fényes nap háromszor felsütne,
Hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve!

Úgy is történik. Megindúl az ágyúharc, majd az éjjeli ostrom, melyeknek részletei jellemző nagy vonásokkal domborodnak elénk, s mire megvirrad, Rákóczi a győztes kuruc sereg élén örömrivalgás közt vonúlhat fel a várba.

A vezérek a költészetben

Érdekes vonása a kuruc költészetnek egyéb költeményekben is az a közhangulatból folyó bizalom a vezérek iránt, a hozzájuk s a nemzeti ügyhöz való ragaszkodás, mely sokszor rajongó szeretetté fokozódik. Ilyen a *Vak-Bottyánrul való ének* (1705.), mely e híres tábornok dunántúli diadalmas harcaira tekint vissza a ruszti táborban; ilyen a *Bezerédi nótája* (1707.), mely e vitéz dandárnoknak egyik vakmerő portyázását foglalja hangzatos versekbe:

Sárvár alatt sűrü berek a Csere:
Leskelődő labancokkal van tele;
Sűrü berek, még sincs annyi levele,
Mint a mennyi lompos labanc bújt bele.

Bercsényi Miklós

Mindkét költemény tele van német-gyűlölettel, égő harcvágygyal és szabadságszeretettel. Ez az alaphangja a *Nagy Bercsényi Miklós* (1708.) címűnek is, melyet egyik vitéz a Vág-vize partján, a sóoki táborban pihenve írt »nemzetünk oszlopá«-nak dicséretére, ki már sok diadalra vezette a »szabadságkereső szegény magyarokat«. Bercsényi már kuruc fővezérré léte előtt kimagasló alakja volt a magyar főúri világnak, ki titkárjában: a derék KŐSZEGHY PÁLban megtalálta epikusát is, mint korábban Wesselényi Gyöngyösiben. Nyiltan ennek példája buzdította őt is a versírásra. Egész trilogiát ír uráról: az első részben Bercsényinek »ifjúságában tett vitézi magaviselésérül«, a másodikban Homonnai Drugeth Krisztinával kötött boldog házaséletérül szól, a harmadikban Ungvár megszerzését és Csáky Krisztinával való egybekelését beszéli el. A két első már a szerző életében elveszett, mint erről maga panaszkodik; a harmadikat Rómer Flóris fedezte föl Varsóban s mostanig csak kézirati másolatban ismerjük. Kőszeghynek önálló alakító ereje még annyi sincs mint Gyöngyösinek: krónikás sorrendben, helyenkint némi elmélkedéssel és leirással vegyítve, beszéli el az eseményeket. Az előadásnak, nyelvnek, verselésnek azt a báját is hiába keressük nála, mely Gyöngyösi munkáit oly soká páratlanokká tette. Kőszeghy *Harmadik könyvé*nek mindamellett megvan korfestő érdeke, a mennyiben hű képét adja a XVII. század végén a főúri világ házi életének, mulatságainak (vadászat, halászat, vendégeskedés, lakodalom) s a szerzőnek van annyi verselő ügyessége is, hogy e tulajdonokkal Bercsényinek kuruc vezérségéről is érdekes elbeszélő költeményt alkothatott volna; de ennek semmi nyoma.

Balogh Ádám nótája (1709.) magát a híres dandártábornokot szólaltatja meg (*Török-bársony süvegem, Most élem gyöngyéletem* stb.), arra a nevezetes portyázására célozván, midőn Bécs alatt magát József császárt is megugratta s kiséretéből többeket elfogott. Ugyancsak az ő dicsőségét zengi a *Kölesdi harcrul* (1708.) szóló töredék, melyben a német-rác hadak teljes megsemmisítése van elbeszélve.

A rác hadak kegyetlen dúlásainak, embertelen öldökléseinek szintén több emléke van a kuruc-költészetben. Ilyen a *Kecskemét pusztulásáról*

(1707.) szóló s 144 versszakra terjedő krónikás vers, melyben Székudvari János siratja el a város és népe romlását. Költői feldolgozás tekintetében sokkal becsesebb a *Kerekes Izsák* című ó-székely ballada. Apja-anyja hiába költik a mámoros vitézt a szebeni rácok közeledtének hírével, de gyűrűs mátkájának szavára fölkel, egyedül szembeszáll a sereggel s hősi halált hal. Előadása, nyelve, verselése mind az ősrégi magyar költészet modorában.

Az 1708. aug. 3-án vívott szerencsétlen kimenetelű trencséni ütközet váratlan fordulatra juttatta az eddig, többszöri veszteségök mellett is jó szerencsével küzdő kurucok ügyét. Most a szétrebbent hadak nagyobbá tették a veszedelem hírét mint valóban volt. A nyomukban járt németség sietett felhasználni a helyzet előnyeit, visszahódította az egész Vág és Garam-vidéket, s kivetette hálóját a legjobb vitézekre. Kettőt sikerült is eltántorítani: *Bezerédy Imrét* és *Ocskai Lászlót*, de hasznát egyik sem láthatta a hűtlen átpártolásnak. Bezerédyt még az árulás végrehajtása előtt elfogták, s pár hónap múlva a sárospataki vár piacán hóhér pallosa alatt vérzett el. Itt, a vérpadon olvasta fel *bucsúzó-énekét,* melyet a siralomházban szerzett »a maga nevére« (t. i. a versfőkben). Önérzetesen tekint vissza régi szép hírére s az ellenség előtt is jól ösmert vitézi becsületére; a »gonosz szerencsét« átkozza a megtántorodásért s bűnbánólag kéri barátai bocsánatát. — Ocskai végrehajtotta tervét, átpártolt egész hadosztályával. Az újvári vitézek azonban megesküsznek, hogy kézre kerítik. Az 1710-iki újév napján tivornyázása közben meglepik s fogva viszik Újvárba, hol aztán reá is halál vár. Az elfogatását s dicstelen halálát megörökítő *Ocskai Lászlórul való ének* (1710.) méltó párja az *Esztergom megvételérül* szólónak; a szerkezet s versforma feltünő hasonlósága azt sejtetik, hogy szerzőjük is ugyanaz. A bevezetésben egy sóhajjal megemlítvén a trencséni ütközetet, mint a későbbi bajok forrását s Ocskai árulását, drámai gyorsasággal, párbeszédekkel élénkítve beszéli el a bosszúvágyó vitézek összeesküvését, Ocskai elfogatását, a hadi törvényszék ítéletét s ennek végrehajtását az árulóra szórt átkok között. Fejét feltűzik a bástya fokára s a fölötte keringő nagy fekete hollók, mintha résztvennének a közgyűlöletben, azt károgják, hogy: kár volt ilyen nagy vitéznek — lenni árulónak, de nem kár a hazaárulónak szemeit kivájni.

Az árulók sorsa; ballada Ocskai Lászlórul

Már Ocskai László másoknak nagy példa:
Gonosz árulóknak így lészen halála!
Lelkeket világon szélveszek kergetik.
Azután pokloknak lángjára vettetik.

Az egész költeményt a kielégített bosszúvágy öröme (a bűnös meglakoltatása felett) s bizonyos elkeseredett hűség hatja át, az a hűség, melyet a balsors nem csökkent, hanem még növel. Az összeesküvés, a vártás felkiáltása, a fölzendülők haragos szava, a befejező elmélkedés mind annak nyilvánulása, bizonysága. A költemény (mint párja: az *Esztergom megvétele* is) nyomban az esemény befejezte után készült. Csajághy János

várparancsnok 1710. jan. 12-én kelt levelében tudatván Bercsényivel a történteket, ezt veti utána: »Minémő verseket fundáltanak itten Ocskairul, íme alázatosan includáltam Excellentiádnak, pro curiositate«. S így menekűlt meg a remek költemény az elpusztulástól.

Ujváriak dicséreti

Érsek-Újvár a kurucoknak főerőssége s a felvidéki hadmíveleteknek középpontja volt. Őrsége a vitézlő rend legjavához tartozott, mely az egész országban elhíresűlt az Ocskai elfogásához hasonló merész »portázásai«-ért

Tempo rubato. Siralmasan.

Jaj ré - gi szép ma-gyar nép, Az ellen - ség téged mikép

p Élénkebben.

Szag-gat s tép! Mi-re ju-tott álla - potod Romlandó cse - rép!

mf *p rit.*

Mint egy é-kes ele - ven kép, Voltál o-lyan szép, Ma-gyar nép!

f a tempo

De a sasnak körme között Fonnyadsz mint a lép, Szegény ma-gyar nép!

rit. dim. *(Élénkebben.)*

Mikor lész már ép? Megromlottál mint a cserép,

con expressione *rit.*

Jaj hát szegény magyar nemzet Jó - ra mikor lép?

A Rákóczi-nóta. (Káldy Gyula átiratában.)

s általában vitézi erényeiért. »Rekkenő hév nyárban, Zordon tél havában«, éjjel-nappal, étlen-szomjan serénykednek a német űzésében; lesben állva, nyílt csatában mint sólymok repűlnek a vezér vagy a trombita szavára. Pozsonytól Esztergomig mindenki retteg tőlük, sok német tábornokot megszalasztanak, Stahremberg Miksa császári vezért pedig egy vakmerő kirándulással foglyul ejtik saját táborában. Ennyi jelességért méltán kivánja az *Újváriak dicséreti*nek (1710.) szerzője, hogy minden jóval bővelkedve tartsa meg őket a magyarok istene! A költeménynek versformája, hangja nagyon emlékeztet Balassi Bálint *Végek dicséreti*re; de a tartalom élénk

változatosságában s az előadás könnyedségében sem méltatlan követője a mesternek, ki a XVII. század folyamán még mindig a legolvasottabb költő.

Az újvári kurucok dicsősége azonban már nem sokáig tartott. A Dunántúl 1709-ben — mint egyik bujdosó-ének kezdi — *Német sas vert fészket,* a régi jó vezérek közül Bottyán elhúnyt, Balogh Ádám, továbbá Fodor László, Hellepront, Fekete István s más főtisztek rabságba estek, egymás után hódoltak meg a várak, az 1710-ik év őszén elveszett Érsek-Újvár is s ezzel végkép hanyatlásnak indúl a kurucok ügye. A *Kurucokrul való* labanc gúnydal nagy kárörömmel gyönyörködik e pusztulásban. Felidézi a Kőszegen, Szombathelyen, Sümegen átélt víg napokat, felsorolja a nyalka kurucság minden díszét: szép fegyvereit, csinos öltözékét, hogy annál szembeszökőbbé tegye a bujdosók nyomorát, melyet sok garázdaságaikért mért rájok az isten. A gúny érzékeny tűszúrásaival írt költemény, refrainjéről, *Nyalka kuruc* cím alatt vált ismertté; elterjedtségét eléggé bizonyítja sokféle változata. Labanc gúnydal

Ismét megkezdődik a bujdosás. A szétzüllött csapatok a Bakony sárguló erdeiben keresnek menedéket, s a régi bús énekek mellett vigasztalják egymást; az épségben maradt hadak Ung és Bereg felé huzódnak s onnét sóhajtoznak vissza a »Bakony aljára, Ság mezejére« s erősen hiszik, hogy »Urak leszünk még Dunántúl!« Ez a remény azonban mindinkább fogyott; a német seregek mindenütt nyomukban jártak s már a felvidéki határszélekre szorították a fölkelőket. Az üldözés elül csak a kibujdosásban volt menekvés. Kiment már Rákóczi is, távoztát két ének is kesergi: a *Rákóczi kesergője* és a *Kibujdosó Rákóczi imája,* amaz politikai vonatkozások, emez az istenbe vetett hit nyugalmának nem erőtlen kifejezése; de mindkettőnél költőibb: a *Keserves bujdosás* című s az *Édes hazám, szánjad válásom* kezdetű, melyben a bizonytalan sorsra, idegen országba induló kuruc vitéz a bujdosás keserveiért csak egy enyhítő könnyet kér a hazától. Bujdosás

De nem volt irígylendőbb az itthon maradtak sorsa sem, főkép a béke megkötéseig. A győzők dölyfössége nem kímélte sem a bűnöst, sem az ártatlant. A régi idők minden nyomora felújúlni látszott. Ez a hangulat, ez a nemzeti fájdalom teremtette e korszak leghíresebbé vált forradalmi énekét, mely *Rákóczi-nóta, Rákóczi-siralma, Cantus Hungarorum, Luctus Hungariae* stb. címek alatt a legkülönfélébb változatban, írva s énekelve, több mint egy századig élt s máig sem esett ki emlékezetünkből. *Jaj régi szép magyar nép!* sóhajtással kezdi, felidézi a szabadságharc legnépszerűbb hőseit, a dicsőséges napokat, hogy tőlük, belőlük merítsen erőt az rút ellenség pusztításainak, az ínségnek-nyomornak elviselésére. Éles jajkiáltása ez az elnyomatás rémeitől rettegő népnek. S a mennyiben »a sas körme között« még sokáig »fonnyadt« a régi szép magyar nép: ez volt vigasztalója, titkos fohászkodása egy teljes századon át. Hatását nagyban fokozta a tárogató-síp mellett énekelt bús dallama, mely hű kifejezője a tartalom reménytelen panaszának; »e kor legmeghatóbb, legszebb zenei terméke«, A Rákóczi-nóta

mely azért is nevezetes, »mert magyar népdalaink közt az egyedüli, melynek dallama minden ismétlés nélkül 16 sorból álló strófára van végig komponálva«. (Káldy Gyula.) Ez és az ***Őszi harmat után*** melódiája nyomódott be legmélyebben a nép emlékezetébe, úgy hogy az 1790-iki nemzeti felbuzdulás idején Nagyváradon, Sárospatakon a tárogató hangjai mellett ezeket énekelték. Rég bemohosodott sírok hőseiről idéztek fel kisérteties emlékeket, s ezek még ily későn is roppant lelkesedést keltettek. A *Rákóczi-induló* azonban nem közvetlenül ezen alapúlt, hanem egy külön fejlődött trombita-riadón, mely szintén többféle változatban terjedt el, de szöveg nélkül. Ennek dallamaiból készítette később 1809-ben Scholl Miklós katonai karmester a világhírűvé vált indulót, melyben a múlt dicsőségen merengő méla borongás kitünő jellemzetességgel olvad össze a harcias tűzzel, lelkesítő hévvel; a magyar hazafias érzelmeknek e hű kifejezése miatt az induló csakhamar háttérbe szorította, elfelejtette a régi ***Rákóczi-nótá***t is.

Szerencse magában szüntelen forgandó,
Bizodalma kinek soha nem álandó
kereke forgása gyakrabban [illegible] csalandó
minden részeiben [illegible] változandó.
Es senki ne bizzék épenséggel ehez
mert hasonló hitvány tündöklő üveghez
ki hogy inkább hajol hamar el töréshez
ugy kész az szerencse változandó részhez

A Neustadti harc első versszakai. (Palocsay Gy. kézirata.)

A Rákóczi-nóta és induló hozták legmesszebb, szállították reánk, késő maradékra a régi szabadságharcok szellemét. De nem ez az egyedüli emlék. A béke megkötésével véget ért a harc, de dicsősége tovább munkált s messze beragyogta a következő évtizedeket. Nemcsak a bujdosók, az itthon maradtak sem menekülhetnek hatása alól: megírják történetét vagy legalább följegyzik egyes eseményeit.

Felséges Istentül mindenkor szent áldás I
Felötted melletted legyenek Angyal I

Az mai nap tudom szent Pátronád napja A
Az Attya Istentül Forgács Julián A
Áldattassék Lelki és Testi kivánsága A
Az kivánt örömre változék orczája A

Csipkés fa tavaszkor mint ujulasz kertben N
Cedrus fa virágzik az plántált helyében N

B. **Palocsay György** üdvözlő verse özv. Bottyánné gr. Forgách Juliánnához, 1710. (Eredetije Thaly Kálmán gyűjteményében.)

Christus Urunk által az egész esztedőbe N
Cuero formára vidámuly elmédbe N

Szerencsés esztedes lévén ez egy arA
Szivébül kivánom igazán katonA
Szived gyakidéja magát is ajánlyA
Szivel nött verset végzi mácpennyA

[illegible]

Így CSEREI MIHÁLY prózai, s DÁLNOKI VERES GERZSON verses krónikájában. (1722.) Ez utóbbi két részből s összesen 255 versszakból áll. A tanulatlan szerző elfogúlt itélete miatt óvatosan használható ugyan, de történetileg nem érdektelen forrás, mert — miként előszavában mondja — »mint látta, tudta, mások igaz relatiójok is hozzájárúlván: úgy hagyta írásban örök emlékezetre«; de mint költemény, ha itt-ott akadnak is benne hangzatosabb sorok, egészben nem emelkedik felül a régi krónikás-énekek színvonalán. Maga megvallja, hogy »soha is csak rudimentáit is nem tanúlta« a versírásnak. **Dálnoki Veres Gerzson**

A változott idő, a rohamosan átalakuló társadalom is élénk emlékezetben tartja, sőt visszakivántatja a régi jó magyar világot, melynek utolsó s egyszersmind legszebb szaka a Rákóczi évtizede volt. Ez az újításokkal, változásokkal való elégületlenség iratja meg APOR PÉTERrel a *Metamorphosis*t s ezzel foglalkozik több versében báró PALOCSAY GYÖRGY egykori kuruc tábornok is. Mint műkedvelő költő, már kora ifjúságában irogatott verseket; résztvett a spanyol örökösödési háborúban s itt kapott sebei miatt később is szenvedvén, 1707-ben, már mint kuruc ezredes írta »hol kínban, hol búban« a *Szerencse magában szüntelen forgandó* kezdetű költeményét, melyben a magyar hadaknak a neustadti harcban részvételét s a híres Csonka bégnek rabságba esését beszéli el hosszan, krónikás módorban. Buzgó részt vett a szabadságharcban, vakmerőségével többször kitűnt s csak jóval a béke megkötése után, Munkácson tette le fegyverét. Aztán nőül vette Bottyán tábornok ifjú özvegyét: gróf Forgách Juliánnát, kihez már korábban is intézett verseket (l. a mellékletek közt), haza vonúlt Palocsa-várába s ott még sok alkalmi verset írt. Legterjedelmesebb a Desőffy Péter ellen írott, ki elkobzott javainak gondviselésére volt kirendelve, s korfestő részleteinél fogva legérdekesebb az *Új üdő, új világ* kezdetű, melyben gúnyosan sorólja fel a németséggel beáradt »najmódit« a viseletben, étkezésben, szokásokban stb., s azzal a sóhajtással végzi: »Adja isten azért, hogy ez a sok újság fordúljon hasznunkra«. **Palocsay György**

Az elégületlenségbe belecsendűl néha egy-egy érzelmes hang is, mint a *Sírva írt levelem* kezdetű gyönyörű dal, valamelyik bujdosónak ínségében-nyomorában hazaküldött sóhaja; ilyen: *A bujdosó Rákóczi* s MIKES KELEMEN megható *Rodostói éneke* is. A bujdosók lelke hazajár vigasztalásért, az itthon maradtaké viszont ott borong a Márvány-tenger körül sokáig, — szinte napjainkig. Ez a kapocs: a hazaszeretet s a szabadsághősök emlékének tisztelete köti össze a nemzet testéről leszakadtakat a hazában küzködőkkel.

34. Történetirodalmunk a XVIII. század elején.

Babocsay, Bethlen Miklós, Cserei és Apor.

AGYON KEVESET TUDUNK Nemes és Vitézlő BABOCSAY IZSÁKról, a *Fata Tarcaliensia* szerzőjéről. Maga mondja el, hogy Tarcal városának »hites Nótáriusa« volt s munkája egyik kéziratához csatolt jegyzetéből tudjuk, hogy 1702-ben 56-ik évében járt. Thaly közleményeiből arról is értesülünk, hogy Babocsay a XVII. század kilencvenes éveiben a tarcali fiskális szőlők inspektora volt, s hogy e hivatalát II. Rákóczi Ferenc alatt is viselte, noha 1705-ben már nagyon súlyosnak érezte a kor s a betegség terhét. *(Századok* 1874.)

Babocsay Izsák

Az 1670-ik évtől kezdve az 1700-ik év szüretjéig viszi »lengeteg Historiácskáját« a szent Jehova áldását kérve a feltetszett új saeculumra. Mert az elbeszélésében letárgyalt harmincègy esztendő ugyancsak áldatlan volt az egész országban s különösen Tarcalon s a felső Tisza vidékén. Kuruc, labanc, német s véghelyi török felváltva vagy olykor együtt pusztították e területet és a »tokaji portusnak közönséges útjába eltapodásra vettetett Tarcal városát«. Oly nagy volt a kuruc időkben a nyomor és a veszedelem, hogy 1680-ban Tarcal behódol Egerbe évi adót fizetve a töröknek, mert sehol sem volt »Istenen kívül semmi oltalombeli bizodalom«. Néhány év múlva »az idegen német nemzet vas jármába szorúl a lakosság nyaka«. E szomorú, de mozgalmas évekből tömérdek jellemző és nem csupán a tarcali történetre nézve fontos adatot őrzött meg számunkra a tarcali jegyző. Nagyon terjedelmesen beszéli el az 1697-iki kuruc lázadást. Thököly ekkor már évek óta bujdosott, de az elégületlenek vezetői a Tisza vidékén az ő hűségére eskették a felkelőket. Akkor még az ő nevéhez tapadt az utolsó szabadságharc emlékének varázsa. Babocsaynak nem tetszett e mozgalom; bármily jámbor protestáns volt, s bármily súlyosnak érezte az idegen nemzet jármát, a békés időket igen nagyra becsülte. Nagyon jellemző a szőlők inspektorára nézve az a kifakadás hogy a lázadók »drága finom asszúszőlőborokat minden kimélés nélkül tanquam asini ad lyram szörnyű lakomázással pazaroltak«.

Kazinczyék »gyilkolónak« nevezték a »szegény« Babocsay stílusát. Ma már nem szükséges a kényes stilista szempontjából bírálni a tarcali

jegyző művét. Jegyzőiesen kimért beszéde és bő kenetessége jól illik tisztes, patriarkhális alakjához, melyet lehetetlen volna meg nem szeretnünk.

A történeti élet magasabb köreibe vezet BETHLEN MIKLÓS, a kancellár *Önéletírása*. Szerzője három évtizeden át nevezetes szerepet játszott Erdély történetében, azért le kell itt mondanunk arról, hogy élete történetét részletesen elbeszéljük. Csak törekvéseinek és sorsának jelentékenyebb mozzanatait kivánjuk kiemelni, mert ily módon egyúttal munkájának gondolatkörét is jellemezhetjük. Bethlen Miklós élete

Bethlen 1642. szeptember elsején született. Atyjáról, Jánosról a hírneves történetíróról és kancellárról már megemlékeztünk a maga helyén. Föltünő a hasonlóság az atya és fiú közt. Mind a kettőben egyaránt erős a politikai és az írói ambició. Érzékenyek és heves természetűek, ki nem fogynak a személyes harcokból s többnyire keserű elégületlenséggel szemlélik az erdélyi állapotokat. Csakhogy az apában több a higgadtság, a fiúban nagyobb általános míveltséggel nyugtalanabb hiúság is párosúlt, mely kivált élete végén szomorú sorsra juttatta.

Bethlen Miklós huszonnégy éves korában fejezte be »tanuló és vándoréveit«. Erdélyben Keresztúri Pál, Bazirius s Apácai Cseri vezetése alatt tanúlt. Tanárai nagyon szerették s ő is melegen emlékszik meg rólok *Önéletírásá*ban. Keresztúri Pál pedagógiai elveit és módszerét igen részletesen s valódi lelkesedéssel fejtegeti. És fejtegetéseit olvasva szinte magunk is igazat adunk a hálás tanítványnak, ki azt mondja, hogy »ez a Keresztúri Pál gyermektanítani ritka és példa nélkül való ember volt«. 1661-ben a külföldre indúlt Bethlen Miklós, mert »halálban vágyott az akadémiákba«; Heidelbergben s hollandi egyetemeken tanúlt, majd bejárta Angliát s Franciaországot. Sajnáljuk, hogy hosszasabban nem időzött oly változatos úti kalandjai leírásánál. Haza térve nem akart sokáig pihenni. Hadi szolgálatra vágyódott, »Zrinyi Miklós akkor leghíresebb vitéz magyar úr mellé«. Útközben értesűlt a vasvári békéről, de csak tovább ment a tapasztalás kedvéért s abban a reményben, hogy majd a velenceiek szolgálatában harcol a török ellen. November 13-án érkezett Csáktornyára, hanem csak öt napig lehetett Zrinyi társaságában, s azután »oda lőn az a nagy ember«, kinek dicséretével Bethlen alig tud betelni. Művének az a kis részlete, mely a csáktornyai tartózkodásról szól, kiválóan becses a Zrinyire vonatkozó adatai és kivált a szerencsétlen vadászat élénk leírása miatt. Velencébe is későn érkezett Bethlen, mert a törökkel már megbékűlt a köztársaság, de azért ott maradt utasunk a Rialto nagy utcában fogadott szállásán s »belékapott az olasz nyelvbe«. Nagy kár, hogy csak érdekes furcsaságokat jegyez fel a lagunák városáról, nem tartja tisztének Velence leirását, pedig Párizsnál, Londonnál és Amsterdamnál szebb városnak »ítéli«.

A világot járt fiatal főurat 1667-ben nevezték ki udvarhelyi főkapitánynak. Bethlen eleintén jó barátságban élt Telekivel. A Wesselényi-féle mozgalom alatt a Teleki társaságában fordúlt meg Thököly István és a

Bethlen mint politikus

nádor udvarában, s ki csak futólag is olvasta Bethlen munkáját, aligha felejtette el ez útjának leirását. Majd a bujdosók harcainak első éveiben tollával támogatta a Teleki politikáját, és az üldözött magyar protestánsok ügyét. A Bánfi Dénes ellen indított mozgalomban igen tevékeny részt vett a Béldi s Teleki kedvéért és a maga jószántából is. A szerencsétlen főúr kegyetlen üldözését hosszasan beszéli el s alapjában igazságszeretettel, csak hogy a maga részességét az egész gyűlöletes történetben némileg kedvező világitásban akarja föltüntetni s Telekinek is sokkal cselszövőbb szerepet oszt, mint a minőt valóban játszott. Bánfi meghalt s most az udvari párt Béldi ellen fordúlt. Bethlen Miklóst személyes ellenségei azzal gyanusították, hogy Béldivel együtt az állami rend felforgatására törekszik. E gyanú miatt Bethlen fogságba kerűlt, honnan való menekülését nagyrészt Teleki jó indulatának köszönhette, pedig ő nem a legnagyobb szeretettel emlékszik meg Telekiről a Béldi-féle mozgalomnak egészben véve tárgyilagos elbeszélésében.

Bethlennek általában nem lett volna oka annyira neheztelni Telekire. A mindenható miniszter sokra becsűlte fiatalabb barátjának tapasztaltságát s tanúltságát, csak valamivel nyugalmasabbnak óhajtotta volna, gúnyolta külföldieskedő hajlamait, nagyhangúnak s akadékosnak tartotta. Nem igen avatta be abba a bonyolódott külügyi politikába, melynek szálait épen Bánfi halála óta Teleki szőtte nagy buzgalommal és a változó viszonyokhoz simuló elmével. Már pedig Bethlent semmi sem sértette annyira, mint ha nem hallgatták meg a külfölddel való érintkezések kérdéseiben. Úgy hitte, hogy az európai viszonyok ismerete dolgában egyetlen erdélyi úr sem vetekedhetik vele. Az ambicióiban sértett Bethlen Miklós valódi kárörömmel rajzolja Teleki kudarcát a bujdosók mozgalmaira vonatkozó politikában. Úgy látszik, hogy magatartásával is elég okot adott Teleki bizalmatlanságának növelésére. Csak a nyolcvanas évek vége felé fejlődött újra melegebb viszony a két államférfiú közt, midőn az erdélyi önállóság s a protestantizmus veszélyének közös érzete mind inkább enyhítette a személyes ellentétek élét.

Teleki Mihály névaláirása.

Különben lehetetlen volt teljesen mellőzni Bethlent a Bécs felszabadítása után következő években, midőn Erdélynek annyi alkudozni valója volt idegen urakkal. Önéletirása kiválóan becses adatokat szolgáltat ez alkudozások történetéhez. Tudjuk, hogy Erdély eleinte idegenkedett a magyar király fenhatóságától. Bethlen beszéli, hogy 1686-ban ő volt az egyedüli erdélyi úr, ki a Haller-féle diploma elfogadását ajánlotta. Nem is mulasztja el előrelátását kiemelni, s azt mondja, hogy később ellenfelei is igazat adtak neki. Nem akarjuk itt bővebben vizsgálni Bethlen hitelessége kérdését,

noha egykorú okiratokból úgy látjuk, hogy Bethlen sem akarta elfogadni a diploma legsérelmesebb pontját. Hanem a hitelesség kérdése itt azért is mellékes, mert Bethlenre igen jellemző mind az, a mit e tárgyról elmond. Nagyon sokat bizott az okiratok erejében. Ritkán mutatkozott oly világosan az elméleti és gyakorlati politikus sajátságainak sarkalatos ellentéte, mint ekkor. Teleki úgy hitte, hogy a tények többet nyomnak mint az okiratok. Úgy látta, hogy a csatatéren még fordúlhat a szerencse kereke. S vajjon nem volt-e jobb szabad kezet biztosítani minden eshetőségre, mint önkényt és a kelleténél korábban lemondani Erdélynek oly jogairól, melyeket a legkitűnőbben szerkesztett diploma sem biztosíthatott volna az osztrák fegyverek növekvő szerencséje ellen? És ki volt-e zárva a török megtorlásának lehetősége? Különben néhány év múlva a leopoldi hitlevél elég szabatosan biztosította Erdélynek több alkotmányos jogát, de mi maradt meg a szatmári béke után e biztosítékokból? Kemény Zsigmond szavai szerint »a

Gróf Bethlen Miklós névaláírása.

leopoldi kötlevél 17-ik pontján kívül egyik sem tartatott meg«, pedig e pont szerint a katonai főhadi parancsnok magyar soha sem lehetett.

Bethlen: Noe galambja

Nem akarjuk ezzel kisebbíteni Bethlen érdemeit a diploma megszerzése körül. Érdemei elismeréseül 1691-ben megválasztották Bethlent főkancellárnak. Elhihetjük neki, hogy e hivatalában a guberniumnak »merő kovácsfogója, pőröly és reszelő műszere« volt. Hanem összeütközések elvi és személyes okokból most is háborgatták nyugalmát, ép úgy mint Apafi idejében. S e személyes surlódások végzetessé váltak reá nézve, midőn 1704-ben kibocsátotta az *Olajágat viselő Noe galambja* című iratát. Hallotta ugyanis, hogy Anglia és Hollandia közvetitőkül lépnek fel a II. Rákóczi Ferenccel megindított béketárgyalásokon. Már pedig Bethlen Miklós el nem maradhatott onnan, hol Erdély sorsáról nemzetközi alkudozások folytak. Érezte, hogy merész dolgot mível, *Fridericus Gotefridus Veronensis* nevét írta emlékirata alá s titkosan küldötte el azt a külföldi követeknek. Szándéka a lehető legjobb volt. Meg akarta menteni az erdélyi fejedelemség önállóságát. Biztosítani kívánta számára a császár s a szultán oltalmát és a protestantizmus uralkodó helyzetét is biztosítani akarta. Szóval újra diplomaciai munkássághoz fogott, mikor mégis tanácsosabb lett volna a dolgok

fejlődését bevárni. Csakhogy most a dühös Rabutin parancsolt az országban. A tábornok nem tréfált ily dolgokban, árulást látott az emlékirat elküldése módjában s egész tartalmában, és kegyetlenül megtorolta a szükségtelenül diplomatizáló erdélyi főúrnak stílgyakorlatát. Hiában vitatta a kancellár, hogy az ő *Noe galambja* csakugyan galamb s nem holló, még örülnie kellett, hogy majdnem haláláig tartó szigorú rabsággal válthatta meg életét. Élete végén nem kivánkozott vissza hazájába s Bécsben halt meg 1716. okt. 17-én. (Utolsó éveire nézve l. Szathmáry Károly közleményét *Történelmi Tár* 1891. 1. l.)

Bethlen Miklós önéletírása

Fogságában írta meg *Önéletírás*át. A Szent Ágoston-féle Confessiók lebegtek előtte. Terjedelmes bevezető fejezetekben elmélkedik a jóhír mulandóságáról, meggyónja hibáit nem minden tetszelgés nélkül s igen érdekesen elmélkedik mindenféle filozofiai és theologiai kérdésről. Érzi, hogy talán már csak annyi napja sincs hátra, mint a mennyi esztendőt eltöltött. Az övéinek írja munkáját, hogy sírjanak rajta, s hogy tanúljanak belőle. Hanem azért azon van, hogy a jóhír s becsület, a világ e szép Helenája, holta után ne legyen hűtlen hozzá. Ellenségeit nem kiméli, de nem egészen igazságtalan irántok. Még Rabutin jó tulajdonságait sem akarja elhallgatni. Nagyon sokszor tarkítja írását latin kifejezésekkel. Arra gondolt, hogy latinul írja könyvét, mert bizonyos eszmék kifejezésére alkalmasabbnak tartotta a tudós világ nyelvét. Hanem elállott szándékától s a mint írni kezdett »egy materiáról a másikra úgy esett a pennája, mint a víz egyik körül a másikra«. Sok mindenre talált szót anyanyelvében; fejtegetés, elbeszélés, sarkazmus, páthosz, adoma s nagy események szemlélete gyors egymásutánban váltakoznak könyvében. (Szalay: Magy. Történelmi Emlékek.)

Cserei Mihály

Egészen más természetű könyv CSEREI MIHÁLY *Históriája*. Nem nagy ügyekben forgott államférfiú munkája, inkább népies felfogású elbeszélés. Pedig Cserei nem tartozott a néphez. Mint előkelő székely szülők gyermeke 1668. október 21-én született. Teleki Mihály udvarában inaskodott, később Apor István udvarában szolgált, különböző hivatalokban forgott, tartománybiztos, kincstári titkár, csíki főkirálybiró s adóösszeíró volt. Nyolcvannyolc éves korában halt meg s élete utolsó éveiben kissé elégületlen volt szolgálatai jutalmával s a világ folyásával.

Negyvenegy éves korában, 1709. december 16-án a kurucok elől való menedékében, Brassóban fogott története írásához. Erős protestáns s még erősebben erdélyi felfogással írja elbeszélését. Nem szerette Teleki beavatkozását a magyarországi dolgokba, nem szereti Thököly felkelését s még kevésbbé szerette II. Rákóczi Ferencet, ki »szörnyű pusztulásra hozta a magyar nemzetet«. »Igen könnyű fa-járomnak« nevezi a török uralmat, melyet jobban kellett volna megbecsűlni. De ha már szét kellett törnie a fa-jáomnak, szíve leginkább a leopoldi hitlevélben nyugodhatott volna meg; »gyönyörűséges, szent« diplomának nevezi, melyet csak az erdélyiek egyenetlensége forgatott ki tövestől. Annyira elragadja kizárólagos erdélyi

érzelme, hogy majdnem idegennek tekinti a magyart. »Mindenkor Erdélynek romlása, pusztulása — úgymond — Magyarországból következik, mindenkor az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épűltenek azok a here, gőgös, nagyravágyó, semmivel nem biró, haszontalan, tékozló, magyarországi állhatatlan, nyugtalan emberek«. Bármily szubjektivnek látszik is felfogása, úgy gondoljuk, hogy bizonyos átlagos közvélemény nyilatkozik meg benne, mely az erdélyi udvarházakban eléggé otthonos lehetett.

Van bizonyos népies egyoldalúság abban a módban is, melylyel Cserei a szereplőket jellemzi. Vannak héroszai s vannak fekete emberei. Teleki Mihály a fő ördög, a ki veszedelembe ejtette Erdélyt s istentelen dolgaival valódi isten büntető ostora volt második hazájában, mely a vertumnusi természetű jövevényt elég bolondul gazdagította s úrrá tette. Cserei oly alaposan befeketítette az erdélyi ügyek nagy vezetőjét s ezzel annyira kielégítette az általános történeti felfogás szükségleteit, hogy történetirásunkban még ma is szenved a Teleki alakja Cserei naiv gyanakodása és személyes természetű gyűlölködése miatt. Másrészt Béldi Pál, kit természetesen csakis Teleki pokoli cselei sodortak az örvénybe, valóságos fehér liliom. De mind a mellett nagy hiba volna egészen elvetnünk Cserei jellemrajzait. Fantaziája nem mindig mozog a végletekben, s mivel nagyon szereti az érdekes történeteket, sok szereplőjéről, néha még Telekiről is, igen jól használható vonásokat jegyez fel. Cserei előadása

Általában Cserei igen jó elbeszélő. Határozottan nyilatkozó novellisztikus tehetsége teszi oly vonzó olvasmánynyá *Históriá*ját. Emlékezzünk csak Bánfi és Béldi történetére. Különösen az első valódi kerek történeti novella s történeti hitelesség szempontjából nem is igen tekinthető egyébnek. De később, kivált a XVII. század nyolcvanas éveitől kezdve, már hitelesebbé válik Cserei elbeszélése, mi különben érdekességének sem árt. E második részből a zernyesti csata elbeszélését emeljük ki, az érdekesség és a becses történeti tanúlság kettős szempontjából és csak általában utalunk a II. Rákóczi Ferenc korabeli harcok számos jeleneteire.

Cserei érdekességét nem csekély mértékben emeli az, hogy személyes élményeivel is élénkíti elbeszélését. Különösen gyermekkori emlékei közt igen szép az a részlet, mely Béldi Pálra vonatkozik. Cserei atyja fogarasi várkapitány volt s a mi történetírónk, mint gyermek, minden este hallotta, hogy Béldi hangosan imádkozott és e zsoltárt énekelte: »Kegyelmezz meg, uram, nekem, mert az ember igen kerget engem«. Béldi őszszel gyümölcsöt küldött Csereiéknek s a kis Mihály megtépte hugát, mert az ajándék szőlőből neki keveset hagyott. Béldi újra küldött néhány gerezdet s megizente, hogy ne veszekedjenek, mert többször nem küld szőlőt. Így játszott az élet a komor börtön körül s a büszke főúr örömmel fogott fel egy-egy hozzátévedt vidám sugarat. Régi emlékirataink közül mindenesetre Csereinek Kazinczy Gábor által kiadott históriája az, mely történeti tárgyakat kereső költőink, de a nagy közönség körében is legelterjedtebb és legkedveltebb.

Apor Péter munkái

Volt a mi Csereinknek egy fiatalabb rokona, ki nevét szintén mint történetíró tette emlékezetessé. Ez Altorjai Apor Péter volt, ki 1676-ben született s mint az udvar híve s mint buzgó katholikus báróságot nyert és többféle kitüntetésben részesűlt. A nagyszombati jezsuiták voltak tanárai s Timonnal levelezett történeti kérdésekről. Latin munkái, mint a *Lusus mundi* és a *Synopsis Mutationum* csak adataik miatt értékesek, de a magyar nyelven írt *Metamorphosis Transylvaniae* általánosabb érdekű s a maga nemében megbecsűlhetetlen munka. Cserei jegyzeteket írt a munkához s a jegyzetek némelyike fel van véve a Kazinczy Gábortól kiadott szövegbe. Valószínű, hogy még Apor vette át azokat munkájába, Cserei mindenesetre segítette Aport tollával és szóbeli közléseivel, s nagyon tanúlságos pótlékokkal egészítette ki rokona művét. Apor 1736-ban alsótorjai udvarházánál fejezte be a *Metamorphosist*. A hatvan éves úr sajnálattal látta, hogy 1687 óta, vagyis a német idők kezdetétől fogva, a régi szép erdélyi szokások közül mennyit elsöprött az új mód, azaz a *Náj módi*. Úgy gondolta, hogy újabb negyvenkilenc év múlva a »maradvák« még az 1736-ban megmaradt szokásokat sem fogják már életben látni. Azért leírja számokra a már eltűnt, vagy még tünedező régi szokásokat, hogy legalább hírből ismerjék azokat. Megemlékezik a régi lakomákról és táncokról, a fejedelmi udvar életmódjáról, az öltözetekről, utazásokról, lakodalmakról, temetésekről, hajdani tisztességekről és végre az ő katholikus vallásának egykori viszonyairól. Et haec meminisse juvabunt! Persze, hogy minden jobb s szebb volt akkor, mikor az embereknek még nem volt »paszomántos gyomrok«, mikor »az fenesi bor ón kannából is jó volt«, s mikor nem kötötték hátúl a nagy hajat zsinórral vagy pántlikával, mint a lófarkát. Azokban az üstökös időkben vidámabb s gazdagabb volt Erdély, lakói egyszerűbb s szívesebb emberek voltak, virágzott még a női hűség, sőt a vallási türelmetlenség sem volt oly éles, mint a copf korában. Hazája a német világban »régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából kevély, cifra, felfordúlt állapotjában koldússágra változott«. Szóval Apor a múlt idők dicsérője, hanem nagyon kedves, bő szavú, jó szemű, sokfélére figyelmes leíró és e tulajdonságainak köszönhetjük azt a munkát, mely történetünknek oly nevezetes forduló pontján megtartotta számunkra a régi s már-már veszendő társadalmi szokások képét.

A német világ már hamarább is gyökeret ver Erdélyben, ha II. Rákóczi Ferenc fölkelése meg nem próbálta volna a régi mederbe visszasodorni az idők árját. E nevezetes mozgalom elmaradása válasz nélkül hagyta volna azokat a törekvéseket, melyek a királyválasztás s a fegyveres ellenállás eltörlésével indúltak meg s mind merészebben irányúltak az alkotmányos önállóság teljes elfojtására. A fölkelés legelőkelőbb vezetői a tollat is jelesül forgatták, úgy hogy az irodalomtörténetnek már ezért is foglalkoznia kell velök. Itt nincs arra terünk, hogy érdemök szerint

méltányolhassuk őket; de nem jutunk ellentétbe e vállalat céljával, ha röviden utalni kivánunk néhány pontra, melyeket bővebben kellene kifejtenünk, ha főfeladatunk az lett volna, hogy II. Rákóczi Ferenc korának történeti prózáját ismertessük.

Szólnunk kellett volna mindenekelőtt a fejedelemről, kit ki nem irtható magyar érzése, származása s nagyratörő lelke mintegy gondviselésszerűen jelöltek ki a nagy harc vezetőjének. Mennyire tanúlságos *Önéletrajza* Rákóczi Ferenc önéletrajza

Károlyi Sándor arcképe.

lélektani, irodalmi s történeti szempontból. A nagy küzdelem képe elvonúl a vezér szeme előtt, csakhogy a remények tünőben vannak s a csalódott lélek megnyugvást keres.

S hogyan mellőzhettük volna a fejedelem egykori generálisát, KÁROLYI SÁNDORT? Károlyi is leírta élete történetét (Szalay: Történeti Emlékek IV—V. k.); *Önéletirása* s *Naplójegyzetei* becses anyagát fel is használta történetírásunk, de Károlyinak tettei kiválóbbak voltak mint írásai. A vitéz s szerencsés kuruc vezérből Mária Terézia tábornagya lett. Pályájának külső egysége fel van bontva, úgy hogy a népszerűség elfordúlt emlékétől. Pedig a belső egység nem hiányzik e változatos pályából. Ott, hol fordulat Károlyi Sándor munkái

áll be életében, az országos állapotnak ép annyi része van elhatározásában mint akár személyes érdekének. Merészség és higgadtság egyesültek lelkében. Gyors, bátor s kíméletlen volt a harcok idején, de serényen és nagy körültekintéssel dolgozott, midőn az ország szervezésére került a sor.

Bercsényi levelei

Egyoldalúság volna az emlékírókra szorítkoznunk. A levélirókról sem volna szabad megfeledkeznünk. Mert például Bercsényi levelei a magyar próza kiváló termékei közé tartoznak. (Thaly: Rákóczi-Tár II. kötet s II. Rákóczi Ferenc levéltára I. osztály.) Nem azért irattak, hogy az olvasó közönséget mulattassák; a munka közben, ezer gond közt keltek s arra voltak hivatva, hogy a nagy munkát előbbre vigyék. Azért sok bennök a nyugodt s világos fejtegetés. A főhadvezér a helyzetet bírálja, az eshetőségeket vizsgálja és rendeleteit osztja. De nem sokszor esik meg, hogy béke uralkodnék lelkén. Hevesen gyűlöl s erősen szeret, remél, kételkedik s a kétségek közt is bízik; szenvedélyes kifakadások, meleg páthosz vagy az éles gúny s a humor villanatai törnek ki izgatott lelkéből. Levelei magukon hordják erős és szövevényes egyéniségének bélyegét.

35. A nemzetietlen kor.[1]

NEMZETI FÜGGETLENSÉGÉRT KÜZDŐK a majtényi síkon letették a fegyvert. Az 1711-diki szatmári békekötés végét szakasztotta a sikertelen harcoknak; a belefáradt nemzet lehajtotta fejét a békesség párnájára, és törekvései más irányt vettek. Beletörődött a meglevő viszonyokba s most már csak azon volt, hogy alkotmányos jogait és nemesi kiváltságait, a mennyire ezen viszonyok között lehetséges, sértetlenül megóvja. A közszellem átalakulásának találó képe, hogy az 1723. pozsonyi országgyűlésen a pragmatica sanctio tárgyalásakor a női örökösödés elfogadása mellett a döntő beszédet Szluha Ferenc nádori itélőmester mondta, az egykori tüzes kuruc, ki Rákóczit még lengyelországi bujdosásába is elkisérte. Közintézményeink nevezetes átalakuláson mentek keresztül III. Károly és Mária Terézia alatt. Mindjárt a szatmári békét követő esztendőben megalkották az állandó hadsereget, melynek szervezetére és vezényletére vonatkozó minden jog az uralkodó kezébe tétetett, s összes terhei a nem-nemesekre rovattak; a nemesség fegyverre kelésének közvetettsége azonban, közveszedelem idején, fenmaradt. A legfőbb közigazgatási hatóságokul felállított magyar és erdélyi kancellária s helytartó-tanács tisztán a királyi akarat végrehajtóiul, az országgyűléstől teljesen függetlenül szerveztettek. A régi nemzeti érzés, mely függetlenségre törekedett, a csalódások által elcsüggedve, sarkaló hitében meglazúlva, elszúnnyadt; beérte a fejedelmi jóakarat biztosításaival s a régi alkotmány betűjének olyan-amilyen védelmével. E betűk közül is csak azok látszottak előtte fontosabbaknak, melyek a nemesi kiváltságokat őrizték. Midőn a korszellem e kiváltságok ellen kezdett fordúlni s Mária Terézia, hogy visszásságaikat enyhítse, kénytelen volt az enyhébb urbéri szabályzattal az alkotmányos formákon is rést ütni: a nyugtalanság, mely lépését követte, sem erőre, sem szellemre nem hasonlított a régi mozgalmakhoz. Az emberek inkább nyugalomra vágytak s az országban meghonosodott rendet és békét mindenki megbecsülte. Sokat tett az ország

Átalakulások.

[1] V. ö. e sorok írójának *Irodalmunk története 1711—1772.* című munkáját (Budapest, 1876.)

területének gyarapítása (Temesi bánság, Szepesi városok, Fiume) s a tetemesen emelkedő anyagi jóllét. E befolyások alatt a nemzet érdekeit az uralkodó házához fűzte, s a hazafiság és hűség egy fogalomba olvadt. Nagy Lajos kora óta alig volt példa rá, a mit Mária Terézia alatt látunk: a feltámadt régi magyar vitézség tisztán a korona szolgálatában kereste babérait. A mint egykor magyar vitézség alapította meg a Morvamezőn a Habsburg-ház uralmát, magyar hősiség vetette meg a Lothringenekének alapját is.

A nemzeti szellem hanyatlása

A magyarság ügye azonban e félszázad alatt s e viszonyok között aláhanyatlott. A nyugothoz való közeledésünk, intézményekben és mívelődésben, nemzetiségünk lazulásával, nemzeti nyelvünk rohamos térvesztésével és elmaradásával járt. Az országgyűlési és a megyei tanácskozások, a közigazgatás, a törvénykezés és a közoktatás nyelve a latin volt. A latin iskolából kikerült középrend nemcsak a hivatalos életben, hanem társalgás közben is deákul szeretett beszélni, s a nők között is találkozott akárhány, a ki megtanúlta vagy legalább törve beszélte az új életre ébredt holt nyelvet.

A főnemességet meglegyintette a kozmopolitizmus szele, a mely e korban egész Nyugot-Európán végig lengett. A tiszta magyar erdélyi fejedelmi udvar, mely a magyar előkelő élet központja volt s neki mintákat és formákat szolgáltatott, megszűnt. Máshová kellett fordúlnia. Az idők szele a császárváros felé hajtotta. Nagyuraink legtöbbje, ki híva, ki hivatlanul, Bécsbe sereglett. Az volt az ő fővárosuk, a nyugot-európai, azaz a francia míveltségnek legkeletibb határhelye, a melyen innen csak szánalmas elmaradottságot láttak. Oda vonzották őket mindazon szellemi és anyagi előnyök, javak, élvezetek, a melyeket a mívelt világ nyújthatott; de legfőképen az udvar fénye és melege, a mely kitüntetések, méltóságok, hivatalok, címek, érdemrendek képében bőven áradt reájuk. Ehhez járúltak még a családi összeköttetések, a melyeket Mária Terézia a magyar és az osztrák arisztokracia között szívesen segített elő. Így azután főuraink megszerezték a nyugoti míveltséget vagy legalább a mázát. Francia nevelőket és francia szakácsokat tartottak; franciául folyt termeikben a társalgás. A kik haza jöttek, itthon az idegen szokások, idegen szellem, idegen nyelv terjesztői lettek.

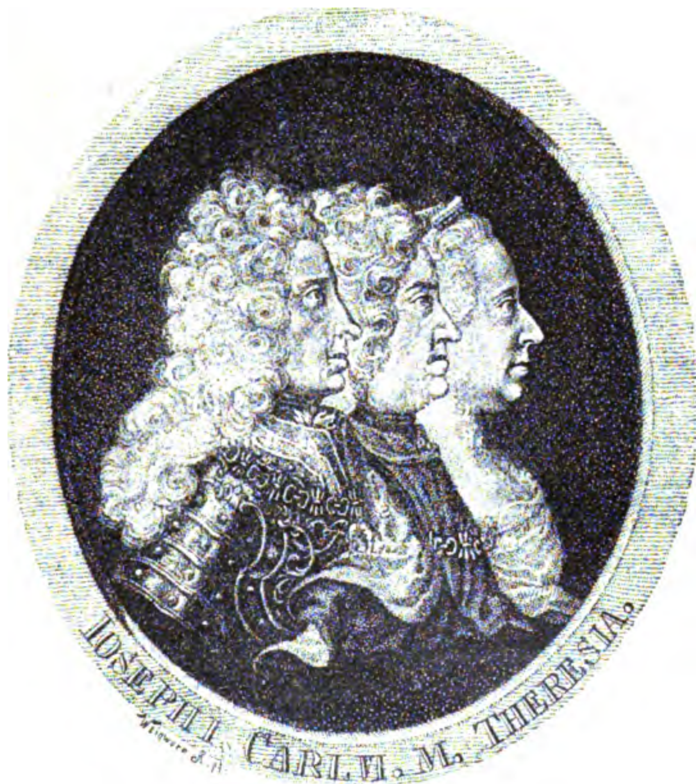
A francia nyelv mellett a főúri körökben jutott helye a németnek is, csak a magyarnak nem. Még több német szó hangzott a városok polgársága körében. Terjesztették a nagy számmal betelepedett kereskedők és mesteremberek meg a német vándorszínészek, kiknek számára néhány város állandó színházat is épített. A hadseregben még Károly alatt meghonosodott a német vezényszóval a német nyelv és a német szellem.

S ha még hozzá veszszük, hogy a felvidéki magyar nemes családok közül sok egészen eltótosodott, nem fogjuk túlzottaknak tartani azon keserves panaszokat, a melyeket néhány lelkes magyar írónk munkáiban olvasunk. Dévai András mondja egy a *Nap után forgó virág* elősza-

vában: »Jövevény idegen nyelven kapdosnak s nemcsak unalmas előttük a magyar szó, de ha tudják is még e nyelvet, szégyénlik s majdnem utálják azt beszélni«. Hasonlóan hangzanak Apor Péter, a szótáríró Páriz-Pápai, Bod Péter, utóbb gróf Teleki Ádám és Bessenyei György panaszai.

A magyar nyelv ügye

Bizony nagyon megfogyatkoztunk magyarság dolgában! A magyar szó jobbára a parasztkunyhókba szorúlt, s a kik az úri osztálybeliek közül beszélték nyelvünket, azokon meglátszott a sok idegenség hatása, mert

I. József, III. Károly és Mária Terézia medaillon-arcképe.

részint megszokásból, részint tudákoskodásból idegen szavakkal túlon-túl tarkázták a beszédjüket.

Voltak, a kikben a szomorú viszonyok között föltámadt a jó igyekezet, de nem volt foganatja. 1730-ban társaság alakúlt, a melynek a magyar nyelv javítása volt a célja; azonban ennek az általános közömbösség csakhamar szárnyát szegte. Tervbe volt véve, szintén a harmincas években, egy másik tudós társaság is, de ez meg sem alakúlt. Egyéb nem történt a magyar nyelv érdekében. Az ország első főiskolájában, a nagyszombati egyetemen, volt előadója a német, a francia, a héber, a latin és a görög nyelvnek, csak a magyarnak nem.

A közoktatás állapota; katholikus iskolák

A közoktatás állapota külsőleg, az iskolák számának emelkedését tekintve, haladást mutat; de magát a tanítás rendszerét nézve ezen a téren is csupa elmaradottságot látunk. Mária Terézia uralkodásáig a törvényhozás semmi, a kormány is csak kevés gondot fordított az iskolákra. Általános tanítási rendszerről szó sem volt; minden iskolának föntartója adott irányt. Az oktatás-ügyet egészen az egyházi felekezetek hatáskörébe tartozónak tekintették. A katholikus iskolák majdnem mind papok, szerzetesek vezetése alatt állottak, a kik között az első helyet a jezsuiták foglalták el. Ez a rend a nagyszombati csonka egyetemen kívül négy akadémiát, harminc gimnáziumot, tizenkét papnevelő-intézetet és kilenc világi konviktust látott el tanárokkal. Sok iskolát tartottak a piaristák, és egynéhányat a többi szerzetesrendek is. Tehát iskola és tanár elég volt, de a tanítás tárgyai és módszere tekintetében a szerzetesrendek nem haladtak a korral. A nagyszombati főiskola megmaradt úgy, a hogy Pázmány berendezte. Alsóbb osztályaiban a latin és a görög nyelvet, a katekizmust, az ó- és az újkori földrajz áttekintését, az egyetemes és az egyháztörténet rövid vázlatát tanították; a fölsőbbekben a tiszta mathézist, a logikát, metafizikát, ethikát és a természettant; a theológia a papnevelő szemináriumba volt szorítva. Hogy mit és hogyan tanítottak, arról nagyon elszomorító képet vázol egy kitünő történetírónk. A tanítás abból állott, hogy tollba mondták a deákoknak a jól-rosszul megírt »stúdiumot«, s ezt aztán szóról-szóra meg kellett tanúlniok. A theológia csak sovány kazuisztikából állott; a bölcselet nem volt egyéb haszontalan szőrszálhasogatásnál. A történelem a háborúk elbeszélésén kívül majdnem kizárólag a fejedelmek és a fejedelmi udvarok életével foglalkozott; s »ha néha talán megemlítette is a népek életét, az csak azért történt, hogy a szabadságra törekvést, az alkotmányos nemzeti jogok védelmét utálatos lázadásnak, a nemzet legdicsőbb fiait, kik jogai mellett a kényuralom ellen küzdöttek, büntetésre méltó gonosztevőknek ábrázolják«; a szellemi és erkölcsi mozgalmakról, az anyagi törekvésekről nem történt említés. A jogtudomány a természeti és a római jog némi alapismeretein kívül Verbőczy Hármaskönyvének rövid és száraz kivonatából állott. — A reális tudományok a nagyon hézagos mathézist és a természeti jelenségek leírására szorítkozó fizikát kivéve teljesen el voltak hanyagolva. A szünetek oly gyakoriak és oly hosszúk voltak, hogy szigorúan fölszámítva, alig jutott egy évre hatvan tanítási óránál több.

Protestáns intézetek

Míg a katholikus iskolák a maguk ósdi elmaradottságában békességesen folytathatták munkájukat, a protestáns intézetek, a melyeknek némelyikében újabb szellem kezdett lengedezni, sok háborgatásnak voltak kitéve. Néhányat megszüntettek, másokat megcsonkítottak. Volt mégis több jóhírű kollégiumuk, milyen a sárospataki és a debreceni; az utóbbiban, a mely különösen a híres mathematikus *Maróthy György* alatt virágzott, a XVIII. század közepén a természettudományokat már kisérletekkel adták elő. Ezeken kívül jó hírben állott a pozsonyi és a sopronyi evangelikus liceum is. A király-

hágóntúliak közül a nagyenyedi, mely 1704-ben a várossal együtt a lángok martaléka lett, néhány évvel utóbb ismét megnyílt. A kolozsvári

MARIA THERESIA
HUNGARIAE ET BOHEMIAE REGINA
etc: etc:

Mária Terézia magyar kisérettel.

kollégiumban öt tanár működött. A Sáros-Patakról számkiűzött iskola 44 évig Gyulafehérvárott folytatta működését, később pedig Marosvásárhelyre költözött át s itt az alsóbb iskolákkal egyesűlve főiskolává lett. A negyedik nagy református kollégium, a székelyudvarhelyi, jeles tanárának, *Borosnyai Lukács János*nak köszönhette emelkedését. A szászok iskolái lassabban tejlődtek; a brassói nem tudta visszanyerni XVII. századbeli fényét, s a szebeni sem emelkedett, úgy hogy a törvényt tanúlni kivánók magyar főiskolákra voltak kénytelenek járni. Az unitáriusoktól a kolozsvári főiskolát 1718-ban elvették, de azért az oktatást magánházban folytatták; volt ezen kívül iskolájuk Tordán és Székely-Keresztúron is.

Mária Terézia újításai

Fordulat állott be az egész, de különösen a katholikus oktatás-ügy terén a hétéves háború befejezése után. Barkóczy Ferenc és Esterházy Károly püspökök kivették papnövendékeiket a jezsuiták keze alól és világi papokra bízták őket. Bécsben, különösen Portugalliából, Francia- és Spanyolországból való kiutasításuk után, megcsökkent a jezsuiták hitele, s az egyetemen, a melyet sok magyar ifjú látogatott, jezsuita-ellenes szellem kapott lábra. Újítást sürgettek mindenfelől, s ekkor Mária Terézia Migazzi bécsi érsek és Van Swieten Gellért elnöklete alatt tanúlmányi bizottságot állított föl. A bécsi egyetemre új tanárokat hoztak külföldről; ezek jobb kézikönyveket írtak, a melyeket aztán nálunk is elfogadtak. 1766-ban Mária Terézia a helytartó-tanács kebelében Magyarország számára is állított föl tanúlmányi bizottságot. Ez az országot tíz tanúlmányi kerületre osztotta föl, s mindegyik élére egy-egy főigazgatót állított; az elemi iskolák számára külön fölügyelők voltak rendelve. Az oktatás-ügy belső fejlesztéséről is gondoskodtak. *Ürményi József* és *Terstyánszky Dániel* új tanítási szabályzatot *(Ratio Educationis)* dolgoztak ki, de ez csak később lépett életbe.

A fontosabb újítások közé tartozott még a selmeci bányász-akadémia fölállítása 1760-ban; a nagyszombati csonka egyetemnek orvosi karral való kiegészítése, s a jogi és az orvosi kar kebelében világi tanárok alkalmazása. Csak az ékesszólás, a bölcsészet s a történelem tanítása maradt a jezsuiták kezében a szerzet eltörléseig. A főiskola régi jellege egészen megváltozott, midőn 1777-ben Budára helyeztetett át.

A népnevelésről is gondoskodott Mária Terézia. A főurakat és a főpapokat fölszólította a népiskolák pártolására, s 1770-ben elrendelte, hogy a megyék minden évben jelentést tegyenek a tanítók helyzetéről, számáról, az iskolák hiányainak pótlása módjáról. Természetes, hogy mind ezen intézkedések csak később váltak gyümölcsözőkké.

A tudományok arany százada

Bármily elmaradott állapotban voltak is oskoláink e korszak végéig, a tudományosság színvonala még sem szállott alább, sőt emelkedett. A papi és a tanári pályára készülő ifjak közül sokan külföldi egyetemeken folytatták tanúlmányaikat, és soraikból számos kiváló tudós került ki. *Benkő József* a *tudományok arany századá*nak nevezte el e kort; és valóban, ha végig vizsgáljuk könyvtáraink polcait, sok híres névvel, sok tudós

munkával fogunk találkozni, a mely ebben a korban látott napvilágot. Gazdag tudományos irodalom ez, a melynek nem egy termékét még most is megbecsűlik, most is forgatják tudósaink. Ott vannak, hogy csak az ismertebbeket említsük, ***Pray, Timon, Palma, Kaprinai, Dezericzky, Bél Mátyás, Wallaszky, Kollár Ádám, Czvittinger, Weszprémi, Sajnovics, Hell Miksa*** stb. munkái, a melyek mellé még számos kevésbbé ismert íróé sorakozik. Mind kiváló tudományos készűltségről tanúskodó művek, a melyeknek szerzői többnyire híjával voltak ugyan a teremtő erőnek, de annál nagyobb volt a szorgalmuk és a kitartásuk. A zordon szerzetesi cellákban és a protestáns paplakok szerény szobácskáiban lelkes, tudni vágyó férfiak laktak, a kik elfakúlt régi fóliánsokat forgatva és olvashatatlan írásokat betűzgetve kutatták a magyarok eredetét, az ősök viselt dolgait, vizsgálták a magyar elme termékeit, keresték nyelvünk rokonait, számítgatták a csillagok járását. És az éjtszakák magányos csendjében percegett a toll az érdes papiroson, a melyre betűt betű után vetettek, és a betűk millióiból hatalmas kötetek kerekedtek ki, a melyeknek terhe alatt roskadoztak a könyvesházak szúette polcai. De mindezek a tudós világ közös nyelvén, és nem magyarul voltak írva.

A magyar költészetnek egyetlen ága volt, mely ebben a korszakban indült virágzásnak: az ***iskolai dráma***. Ennek termékei azonban nem juthattak ki s csak az iskolai és rendházi könyvtárakban végzett újabb kutatások derítették ki a kéziratos emlékek egész tömegének napfényrehozatalával, hogy lelkes tanárok mily kedvvel és buzgósággal mívelték.

A »Moriamur«-jelenet Geramb »Habsburg«-jából.

36. A XVIII. századi szépirodalom.

I.

Epika és vallásos líra.

ZÉPIRODALMUNKRA KÜLÖNÖSEN VÁLSÁGOS VOLT ez átmeneti korszak, melyben az ezer sebből vérző nemzet az évszázados létharcokban kimerült idegzettel pihenőre eresztve magát, inkább testi életet élt. A nemzet régi ideáljai a török és az osztrák elleni küzdelmek lezajlásával elhalaványúlván s új eszményei

Közélet és irodalom

még nem alakúlván meg, nemzeti köztörekvések hiányában nem támadhattak nagy költői, kik érzésvilágát összpontosítva fejezték volna ki s Zrinyi nyomdokaiba léphettek volna. A régi szellemnek és a nemzeti társadalom régi szerveinek bomladozásával, az osztályok elkülönülésével, a helyi tényezők felülkerekedésével járt az irodalmi szervezet hanyatlása, íróink megfogyatkozása és elszigeteltsége. Költő és közönség nem találta meg egymást, s a kor legjelesebb írói ismeretlenek maradnak a nemzet előtt, de egymás előtt is. Amade, Faludi versei, Mikes levelei nem látnak napvilágot, elvonúltan irogat Orczy Lőrinc és magában kísérletez Ráday Gedeon.

Nem volt e kor szellemi tekintetben meddő, s minél behatóbban vizsgáljuk, annál inkább úgy tűnik fel, mint lassú előkészület, átmenet a század végén bekövetkezett nagyszerű felújuláshoz. Volt bizonyos szellemi élet, de igen higgadt, igen józan, a próza formájába illő. Sőt volt nemzeti közérzés is, hiszen a század közepe táján megterhesűl az idők méhe s ez a korszak szüli és neveli azon férfiakat, kik a század utolsó negyedében a nemzetiség apostolaivá lettek. De ezt a nemzeti közérzést is irodalmilag nem a költészet tolmácsolta, hanem a tudomány, melyet egy tudós rend latin nyelven művelt, úgy hogy a nemzet egyetemétől az is elkülönözte magát.

Azonkívül ez a szellemi élet most bizonyos válságon ment át. Régi hagyományai küzdöttek az új mívelődési elemekkel, melyek most nyugotról a sokszorosabb érintkezés révén nagyobb mértékben tolúltak belé, s a melyeket mint a pihenés, lábbadozás, anyagi erősbödés korában annál kevésbbé tudott magába fogadni, mert az áthonosításra történelmileg is leghivatottabb réteg, a főnemesség, legnagyobbrészt elnémetesedvén, e feladatra

alkalmatlanná vált. Lélektani törvény, s nemcsak egyesekre, hanem népekre is érvényes, hogy új képzetek tömegesebb rohama felzavarja a lélek régibb tartalmát, s a képzetek kölcsönös rendezkedése bizonyos időt kíván. Ne csudáljuk, ha e kor szelleme nem sok újat tudott teremteni: saját életműködésével volt elfoglalva.

Szépirodalmunk azonkívül, hogy egyrészt a nemzet életének anyagibb irányával, másrészt a tudományos irodalommal szemben szűkebb körre szorúlt, szintén a régibb hagyományok és újabb elemek vegyülését, válságát és tisztulási folyamát mutatja. Az előző század írói uralkodnak az egész korszakon át; Balassi és Rimai versei hét vagy kilenc kiadást is értek, Beniczki Magyar Rhythmusai hatot, s az epikus Gyöngyösi volt a század szemében az a poéta, kinél szebben szóló költőt magyar anya nem szült. Ezek elégítették ki a kor lírai és epikai szükségletét. De akad egynehány szépírónk, a kik, bármennyire elkülönözve dolgoznak is, valami újat létesítenek s az irodalom némely ágait előbbre viszik.

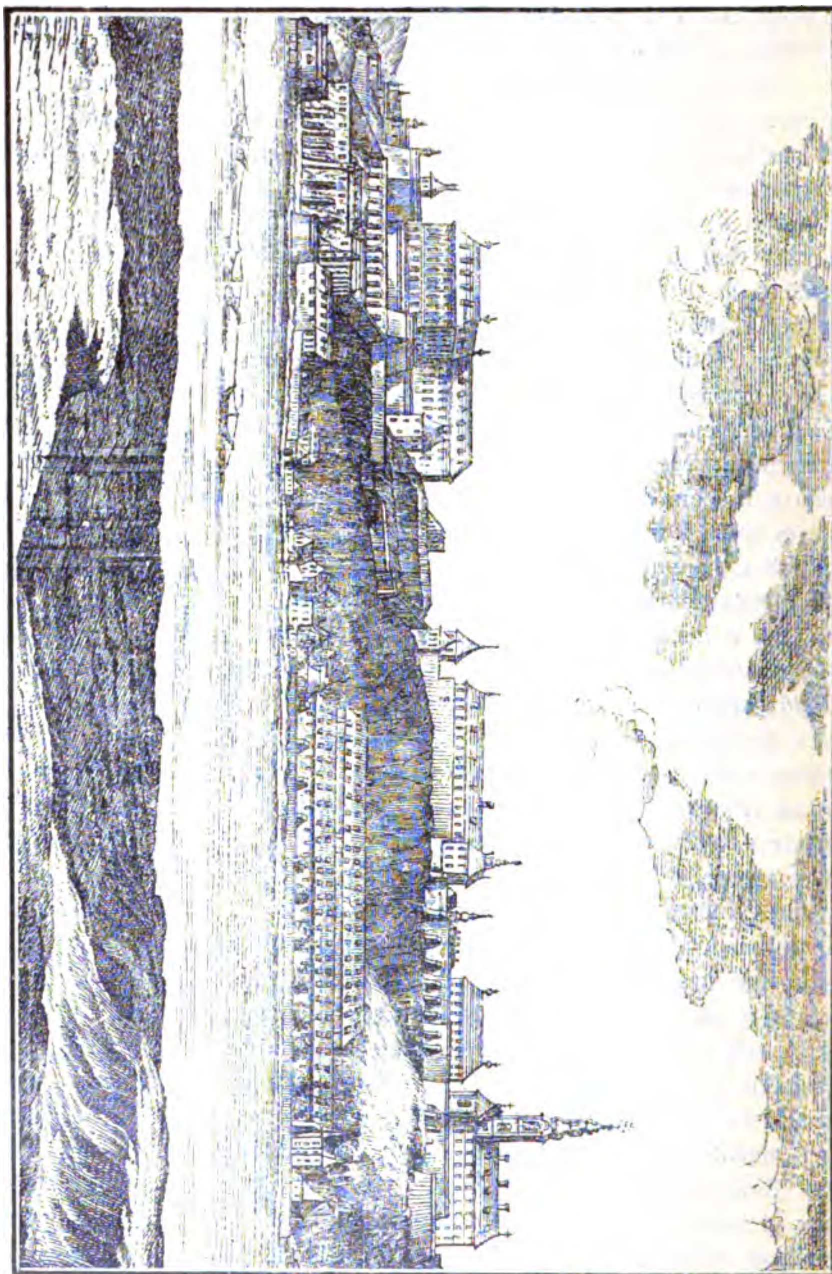
Ilyen fejlődést két műfaj ér: a líra és a széppróza, s a kornak három hőse: Mikes, Faludi és Amade. Az első a prózában újított, az utolsó a lírában, Faludi mind a kettőben.

A többi irodalmi ág állapota inkább tanulságos mint örvendetes. Legnagyobb a hanyatlás az *éposz* terén, mely a XVII. század nagy stíljétől végkép elmaradt. Még Gyöngyösi regényesebb iránya is kevés követőre talált, leginkább a históriás ének modorát követik még az egykorú eseményeknek népies, száraz, emelkedés nélküli feldolgozásai, minő *Péró veszedelme* 1735-ből és *Pető Ferenc lázadása* 1753-ból; s nem jelentékenyebb WESZPRÉMI ISTVÁN verses krónikája sem, a *Magyar királyok* 1752-ből. Legsajátszerűbb a históriás ének-féle versek közt *Néhai tordai hadnagy Vida György facetiáinak, jeles tréfáinak historiája, mellyet hevertében mélánhóliái között magyar versekben foglalt Sződemeteri házánál Olosztelki* KOLUMBÁN JÁNOS, melyet szerzője 1758-ban írt le, de csak 1770-ben nyomatott ki. Azért nevezetes, mert a magyar néphagyomány egy komikai alakját tartotta fenn számunkra. Hőse a XVII. században élt volna, ki agyafúrt csínyjeivel az erdélyi nagyuraknak, Serédinek, Apornak, de kivált Teleki Mihálynak sok borsot tört az orra alá s azok is sokféle, nem épen válogatott tréfát űztek vele. A sok bohós kaland azonban csak lazán függ össze a folyékonyan, de színtelenül verselt történetben. A szerző tudva indúl a históriás énekek nyomán. Panaszkodik, hogy a magyar nem őrzi meg elég gonddal jeleseinek emlékét, s a históriás énekek kedvelt hőseire hivatkozik, minő hősök voltak Ibrányi, Kádár, Szűcs, Kinizsi vagy Toldi, a ki nyomórúddal int, fogván tetejét, és Zámbó, ki egy bikának elüté fejét. Voltak bölcsek, szentek is, voltak tréfás emberek is, kik felderítették a komoly és hallgatag magyart. Ő egy ilyennek a történetét akarja megörökíteni, ki jeles tréfáival egész bátran játszott a nagy urakkal. Vida György alakja némileg Markalfra emlékeztette az olvasót, mert rendesen nagyurakkal kezd ki,

Elbeszélő költemények

Kolumbán János

de nem képvisel semmiféle eszmét, közelebb áll a néphumor egy újabb
Csízi István alakjához, Csalóka Péterhez. — Egyáltalán nem epikai mű, — mint jó

Buda a múlt század közepén.

ideig sejtették — hanem csak loyalis örvendezés Csízi István hadnagy (később őrnagy) füzetkéje: ***Királyi Buda vára*** mennyi ideig sínlett a török

igája alatt és az alól lett kedves szabadúlhatásával s az után melly nagy kiváltképen való örömei voltanak, igen rövid s csak mint katonától kitelhető vala, együgyű versekben foglaltatott a nemes Gyulaianum régi magyar regementnek méltatlan hadnagya Csízi István által, Budán 1766. Az elején van érintve Buda régibb sorsa és visszavétele, de a vers tulajdonképeni tárgya Buda mostani szerencséje a miatt, hogy a királyné is férjével és fiával meglátogatta, leánya pedig és veje: Krisztina és Albert herceg ott telepedtek meg és a magyar főméltóságokkal szívesen érintkeznek; nem hiányzik Krisztina szépségének, okosságának és Albert vitézségének bő leírása sem. Csízi öreg korában, mint nyugalmazott főstrázsamester (őrnagy), kiadta a Molnár Borbála írónővel folytatott verses levelezéseit az erkölcs pallérozásáról (1797.), mely már Bessenyeiék példájára francia és angol költők hatását mutatja, egyébként közhelyekből áll. — A jobban verselő s inkább Gyöngyösit követő gróf LÁZÁR JÁNOSnak francia forrás után készült terjedelmes *Florindá*ja (1766.) szintén nem éposz, hanem verses földrajz; öt könyve közül négy Spanyol-, Francia-, Olasz- és ismét Spanyolország földjének, városainak és nevezetességeinek leírásával foglalkozik, s csak az ötödik rész beszéli el röviden, mintegy függelékül, hogyan került egykor Spanyolország a mórok uralma alá, midőn Rodrigo király Julián gróf szépséges leányának az atya távollétében megrontván erényét, a bosszúálló apa a mórokat hivta be királya ellen. Az anekdota-formán, vázlatosan előadott történetnek van egy fénypontja, Florinda levele atyjához, melyben a szerencsétlenségről egy meghatóan gyöngéd allegoriában értesíti. De az egész versezet összeállítása merénylet minden művészi kompozició ellen, s inkább ismeretterjesztő munka mint szépmű. — Soha sem jelent meg a szintén Gyöngyösi modorában dolgozó HRIÁGJEL MÁRTON ref. lelkésznek két éposza: *Telemachus története* 1757-ből és *Világbiró Nagy Sándor,* Curtius nyomán, 1758-ból; kéziratait az esztergomi primási könyvtárban őrzik. Lázár János

Általán a didaxis a nyugoti irodalmak példájára a mi költészetünket is el kezdte lepni s egy sereg tanköltemény, erkölcsi vers nálunk is keletkezett. Aesopusnak e században is jött ki három kiadása is. Cato erkölcsi versei három fordítóra találtak. FÜSSI PIUSÉ és a FELSŐBÜKI NAGY LAJOSÉ négy-négy kiadást ért; a harmadik fordítás egy névtelennek Gyöngyösi Rózsakoszorúját követő *Heptalogus*ában van. ILLEI JÁNOS *Boethius*a kétszer jelent meg. Eredetiek voltak BERTALANFI PÁL jezsuita *Nagyravágyó*ja, s mások. VERESTÓI GYÖRGY erdélyi szuperintendens igen elhíresült *Magyar versei* eszmétlen magasztalásokból állanak. A többi eredeti tanköltemény is alacsony színvonalon áll. Fordítások

Sokkal figyelemreméltóbb jelenségekkel találkozunk a vallásos líra terén, noha bizonyos ernyedés itt is tapasztalható. A katholikusok buzgósága beérte a múlt század végén létrejött énekgyüjteményekkel s Balassinak és Rimainak folyton újra nyomatott istenes énekeivel; mindössze a két AMADE meg FALUDI írtak néhány vallásos költeményt. A protestánsok énekirodalma Vallásos líra

három nagyobb gyűjteménynyel gyarapodott. Az evangelikus SARTORIUS JÁNOS rozsnyóbányai theologus és a wittenbergai akadémián tanuló magyaroknak hites ephorusa, ki később nemescsói prédikátor lett és az ótestamentomnak héberből való, de aztán félbenmaradt fordításában vett BÁRÁNY GYÖRGYgyel és JÁNossal részt, — Wittenbergában adta ki 1730-ban *Lelki óra* című gyűjteményét, mely 439 darabot foglal magában s részint a Graduális, az Aranylánc, Halotti könyvecske és a Psalmusok énekeit közli némely fogyatkozásoktól megtisztogatva s tárgy és alkalom szerint rendezve, részint nagyszámú, német, cseh és deák nyelvből fordított és azelőtt ki nem nyomtatott, buzgósággal teljes új isteni dicséreteket tartalmaz. A könyv újsága e forditásokban áll, melyeknél az eredeti ének kezdetét a dallamjelzés kedveért ki is teszi. Nem egészen világos, Sartorius maga volt-e a fordítójuk, vagy csak összeszedte a másoktól lefordított, de még ki nem adott darabokat; de eredetieket alig írt. — Szintén a nyilvános istentisztelet céljaira

Szőnyi Benjamin

létesült SZŐNYI BENJÁMIN hódmezővásárhelyi ref. lelkész énekeskönyve, a *Szentek hegedűje,* 124 hosszadalmas énekkel. Vecsei János tiszántúli ref. szuperintendens bocsátotta ki meleg ajánlással 1762-ben. Az énekektől nem lehet tagadni bizonyos buzgóságot, de nagyrészt a mondvacsináltságot sem; sok prózai közhelyre vezeti a szerzőt az a cél, hogy az élet és az egyház minden alkalmára nyújtson éneket, lehetőleg választékban is. Cselédes gazdának, nagykárú embernek, válóban levő asszonynak ép úgy ír éneket, mint a hét napjaira, az évszakokra, ünnepekre, s a keresztyéni erényekről és a hit eszméiről. Harmoniátlan verselését, darabos dikcióját már Toldy hibáztatta, s valóban technikája épen nem mutat emelkedést. Válogatva mégis elég takaros gyűjteményt lehetett volna belőle összeállítani. Így is gyorsan fogyasztották, 1784-ben már tizedik kiadása jelent meg: az utolsó, tizenegyedik, 1830-ban.

Rádai Pál élete

De nemcsak időrendre, hanem belső értékre is megelőzték ezeket RÁDAI PÁL *Istenes énekei.* Rádai Pál, Gedeon atyja s az ősi Rádai család újabb emelkedésének alapvetője, 1677-ben született, gondos nevelésben részesült; latinul, németül, franciául folyékonyan beszélt és írt s korán a közélet iskolájába lépett. Hadi kiképzést nyert Forgách Simon horvát bán és kanizsai vicegenerális oldalán, kivel két boszniai hadjáratban is résztvett, 1699 elején pedig I. József ifjabb magyar király menyasszonyának Bécsbe vonulásán őrmestere volt a pompás magyar bandériumnak, melyet mint százados, Forgách vezetett. Fiatalságát tekintve, ez a kitüntetés kiváló személyes előnyök jutalma lehetett. De Rádai a kardnál jobban szerette a tollat, még ez évben elfogadta Nógrádmegye főjegyzői tisztét s Ludányban vett lakást. Kitörvén 1703-ban a Rákóczi-mozgalom, a Gács várába szorúlt és végre meghódolt nógrádi rendek közül egyedül ő vonakodott minden fenyegetés ellen is letenni Rákóczi részére a hűségesküt, míg a tokaji táborba nem vitték, a hol a fejedelem szép szóval megnyerte ügyének. Itt esze, tolla, modora fényes pályát nyitott előtte. Rákóczi belső titkárává

avatta, államiratok szövegezésével és diplomáciai képviselettel bízta meg. Ő fogalmazta többek közt a »Recrudescunt...« kezdetű híres munkácsi kiáltványt; s ő volt Rákóczi rendes diplomatája éjszak és kelet felé. Ő járt követségbe a lengyel királyokhoz, — így Lesczinsky Szaniszló megválasztásán is jelen volt fejedelme képében, — az első porosz királyhoz, XII. Károly svéd királyhoz és Nagy Péter cárhoz (háromszor is). Itthon is az országgyűléseken többször szerepelt mint fejedelmi előadó. 1707-ben a marosvásárhelyi országgyűlés az erdélyi kancellária igazgatójává választotta. Utolsó követsége 1709-ben Benderbe volt, az oda szorúlt XII. Károly svéd királyhoz és a török szerdárhoz; már 1710-ben a fejedelemmel együtt kiszorúlt Lengyelországba, de a szatmári béke után semmi célját nem látván a további bujdosásnak, hazajött, s az udvar hívására Bécsbe menvén, letette a hűségesküt. Ezután az országgyűléseken, némely országos bizottságokban s a szomszédos megyék közügyeiben szerepelt még nagy tekintélylyel, így hathatósan támogatta a pragmatica sanctiót; leginkább azonban hitsorsosai ügyében buzgólkodott, s a király előtt is két ízben tolmácsolta fényes követség élén és eredményesen felekezetének érdekeit. A közügyeken kívül boldog családi életében és a könyvgyűjtés nemes szenvedélyében találta örömét; ő alapította, költséget nem kímélve, az első hungarica-könyvtárt, melyet fia Pécelen gazdagon fejlesztett, s a mely most Budapesten a dunamelléki ref. egyházkerület tulajdona. Rádai 1733-ban halt meg Pécelen. Eszter leányától, ki Teleki Lászlóhoz ment nőül, egész sora eredt az író Telekieknek egészen az 1861-ben tragikus véget ért gróf Teleki Lászlóig.

Rádai vallásos érzésű és írni szerető ember lévén, maga gondoskodott áhitatának eszközeiről, imádságokat és énekeket szerzett a maga használatára, még pedig mindjárt pályája kezdetén, talán mint nógrádi főjegyző vagy mint Rákóczi titkára, 1700 és 1705 közt. Jó ideig dicsérte ezekkel: »csak a maga titkos házában« az istent, mikor rokonai ösztönzésére elhatározta kiadásukat. A hosszúra nyúlt benderi követség alatt rendezte s állítólag már 1710-ben kinyomatta Kassán, de a legrégibb fenmaradt példány évszáma 1715. A *Lelki hódolás* első fele tizennégy »adó«-ból (imádság) s egy reggeli és egy esti imádságból áll, melyek tiszta, jó, folyékony prózájukkal hasonló helyet érdemelnek a magyar imádságstíl történetében, mint a könyv második felét alkotó »Istenes énekek« vallási költésünk terén. Ezek száma huszonkettő; húsz eredeti, kettő pedig szent Bernát himnuszának kétféle átdolgozása. Az igaz isten imádásáról, a hit, remény és szeretet eszméjéről, az isteni félelemről, az önmegtagadásról, béketűrésről, az istenben való bizodalomról, a háladatosságról, töredelemről, a halálra való készülésről, az istenségnek, az atyának, fiúnak, szentléleknek dicséretéről és a Jézus nevéről zengnek ez énekek, hathatós buzgósággal; alkalmi jellegű csak kettő van köztük, egy reggeli és egy esti ének. Gondolatokban nem igen gazdagok, szépségökben is kevés a sajátos elem; általán a zsoltárok és Rádai költészete

Rádai költészete a középkori himnuszok eszmekörében mozognak, többnyire a bűntudat ama sötétes hangulata terjed el rajtok, mely az embert méltatlan féregnek tekinti, kit csak az isteni kegyelem üdvözíthet, s mintegy ama miszticizmus folytatása még, mely a XVI. század óta jellemzi főkép protestáns énekeinket; legédesebb hangulatúak a Jézus nevéről szóló énekek. Egyébként Rádai nem is akart egyéni érzelmeket zengeni, a köz-ének stíljét tartotta szem előtt, s igen nagy érdeme, hogy nem szorítkozott gyűjtésre vagy fordításra, hanem eredetieket szerzett. S a hitélet régi eszméit új formába öntve szerencsésen fejezte ki. Dallamokat nem költött énekeihez, a meglevők nótájához támaszkodott, tehát nem hozott forgalomba új schémákat. Szenciből szedte mintáit, de nagy ízléssel a hangzatosabb és nemesebb formákat válogatta ki; nem riadt vissza a technikai nehézségektől, a keresztrímeléstől és a rímelés még bonyolúltabb módjaitól; ütemezése tiszta s a Himfy-versnek nagyon sikerült előzményeit találjuk nála. Szenci formáit több lágysággal írja mint Szenci, nyelve is hajlékonyabb; rendszerint van benne szárnyalás, költői szín és illat. Kifejezési készletében így is sok a konvencionális elem, a rím gyakran parancsol a tartalomnak és némely banálitásokra kényszeríti, de jóval több ízléssel ír, mint Rimai vagy Beniczki. Egészben véve határozott újítás volt e könyv a protestáns énekköltés terén; szívesen is fogadták a hivők, úgy hogy hét kiadásáról van biztos tudomás s még kettőről hagyomány.

Ezek a szegényesebb fejlődésű műfajok és termékeik. Lényegesebben fejlődött a világi líra és a széppróza, melyek történetét három nevezetes képviselőjük működésében mutatjuk be.

II.

Mikes Kelemen.

Időrendre is első, szellemre nézve is legrégiesebb e triász tagjai közt Mikes Kelemen.

Mint szegény számüzött, prózánkat egy új műalakkal és egy becses elemmel, a kellem szépségével gazdagította. Pedig még jobban el volt szigetelve, mint múlt századi íróink bármelyike. Honfitársaival való minden közlekedéstől megfosztva morzsolta le ifjú-, férfi- és öreg kora napjait a messze Márványtenger partján, a honvágy holtig tartó sovárgásával lakolva azért, hogy fiatal észszel hűségére hallgatva elhagyta fejedelméért hazáját. Az egykorú nemzedéktől semmi ösztönt, semmi hatást nem vett; az élő, haladó Magyarországgal semmi eleven kapocs nem fűzte össze. A nemzeti közösségből csak élte első huszonegy évének benyomásait és édes anyanyelvét vitte magával, s menekűlt társai is csak az 1711 előtti Magyarországot képviselték körűlte. De mint fejedelme Rákóczi az élettelen fát

kifogyhatatlan művészi leleménynyel remek faragványokká: úgy ő azt az 1711-ben magával vitt nyelvet és szellemet szép levelekké esztergályozta és lelke pihenő erejét nemes műalkotásokba lehelte. Ez a rég magával vitt nyelv ott a távol elhagyatottságban lehiggadva, salakjaitól megtisztúlva a prózának addig ismeretlen harmoniájává képződött.

S ez elszigeteltséggel nem is az író vesztett többet mint a közönség, a kor, a magyar irodalom, mely Mikes újítását a maga idején nem fordíthatta hasznára. Az írói tehetségben oly szegény kor ez egyik legjelesebb írójáról semmit sem tudott. Úgy hogy az irodalomtörténetíró majdnem zavarba jő, hová helyezze őt. Nevelni egy régibb korszak nevelte, hatását csak egy későbbi korszak kezdte érezni. Ide helyezzük mégis, mert ekkor dolgozott és munkássága ezen kor bélyegét viseli. Ha félig kiesik is a történeti fejlődésből, irodalmunk történetének vissza kellett őt honosítania. Úgyis, mikor a visszatérhetés végső reményéről is lemondott, abba a kivánságba olvadt bele honvágya, hogy az ő képében legalább munkái haza juthassanak. Nagyon megérdemelte, hogy ebben a reményében ne csalatkozzék.

Mikes Kelemen arcképe. 1711-ből.

Mikes székely főnemzetségből született a háromszéki kies Zágonban, 1690-ben. Mint tizenhat éves ifjú II. Rákóczi Ferenc udvarában lett »belső inas«, azaz apród, két év múlva pedig »bejáró«. Alig huszonegy éves korában számüzötté lett, kibújdosva Rákóczival, nem politikai kénytelenségből vagy számításból, »hanem hogy igen szerette az öreg fejedelmet«. Elkísérte őt Lengyelországba, onnan Danckán át, a tengeren Anglia partjainak érintésével Franciaországba, melyet majd öt évig meglakott, részesűlve a bujdosóinknak szóló ünneplésekben, s együtt reménykedve az igérgetett, de mind kevésbbé valósuló francia segítségben Magyarország felszabadítására. Vele ment akkor is, mikor Rákóczi III. Achmed szultán hívásának engedve Franciaország földjét Törökországgal cserélte fel. Gallipoliban, majd Drinápolyban várták a számüzöttek az alkalmat, hogy a török háború egy kedvező pillanatában ismét megjelenhessenek a világ színpadán, de Eugen herceg győzelmei és a huszonnégy évre kötött passzarovici béke meghiú- Mikes élete

Mikes Rodostóban

sította minden reményöket. Bujukderében, aztán Jeniköiben rendelt nekik szállást a porta, végre 1720 ápr. 24-én eljutottak bujdosásuk végső állomására, Rodostóba. Itt teltek egyhangú napjaik kolostori rendtartással s egyre gyérülő kilátások közt. Mikest el-elfogta a sovárgás távol hazája és a családalapítás iránt. Édesanyja is megtudván hollétét, szívre ható levélben kérte, folyamodjék amnesztiáért, otthon elhárítnak minden akadályt; de Mikes nem bírta lelkére venni, hogy elhagyja a fejedelmet, kinek egyik vigasztalása az ő társasága volt. Természeti vidámsága, jó humora megédesítette a nyomorúságot s a magyar telepben levő egy-két nő társasága sokat pótolt nála. Rákóczi fegyverhordozójának lánya, Kőszeghy Zsuzsi élénkebb vonzalmat is ébresztett szívében. Örömmel időztek együtt, de a lány 1723-ban az akkor özvegyen maradt Bercsényihez ment nőül, Bercsényi halála után sem akarván a szegény bujdosóhoz kötni sorsát, 1726-ban a férjétől rámaradt összeggel Lengyelországba távozott. Még sokkal fájdalmasabban sújtotta Mikest a fejedelem halála 1735 nagypéntekjén. E két lényben elvesztette azokat, kiket a számkivetésben legmélyebben szeretett. Az újabb török háború 1737—40 közt ismét felzavarta a rodostói egyhangú életet. A török ismét tüntetni akart bujdosóinkkal, Rákóczi idősb fia, József vezetése alatt Magyarország felé küldve őket. Mikes rég kiábrándúlt minden efféle reményből s még örült, hogy az országból valamire való ember nem csatlakozott hozzájuk és Erdély megszabadúlt a rablástól. A moldvai vajdához küldetvén követségbe, ez alkalommal közelről látta, ha nem is kedves hazáját, legalább a »köpönyegjét«, a határbérceket. A békekötés és az ifjú Rákóczi halálával véget ért a dicsőség nélküli kaland s a bujdosók visszamentek Rodostóba, elfogyasztani azt a rakás kenyeret, mit a Mikesnél gyakran idézett török példaszó szerint a gondviselés ott tett le számukra. Mária Terézia trónraléptekor megkísérlé Mikes a hazatérésért folyamodni, de a királyné nem engedte meg, hogy a szegény öreg bujdosó haza jöhessen meghalni. Ex Turcia nulla redemptio! Még huszonkét évig ette a török császár kenyerét. Unalmát irogatással űzte el, vallásos és erkölcsi könyvek fordításával és szerkesztésével. Egymásután haltak el szeme előtt bujdosó társai; 1758-ban a régi számüzöttek közül már csak egyedül maradt s ekkor rászállt a básbugi méltóság, a szultán alatt élő magyarok elöljárósága. Végső éveiben megnyert annyit, hogy erdélyi rokonainak írhatott. Ez az egy öröme volt még, míg aztán 1762-ben ő is, az utolsó kuruc bujdosó, nyugodni tért társaihoz.

Mikes munkái

Mikes a Rákóczi József-féle expedicio után, az 1740—50-es évek alatt adta magát az írás szenvedélyének. Munkásságának egész terjedelme csak 1873-ban tűnt ki, mikor dolgozásai a nemzeti múzeumba kerültek és felismertettek. Tizenöt vastag negyedrétű kötet kézirata van a múzeumban, ezek közt hat-hétszáz lapnyi terjedelműek is; azonkívül van még a *Törökországi levelek* kézirata az egri érseki liceumi könyvtár birtokában s másutt is némely kötetei, így *A keresztnek királyi útja*, melyet még ő küldött

1760-ban féltestvérének Erdélybe. Ennek »első auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székely nyelvre«. Többi munkáinak is legnagyobb része vallásos és erkölcsi tárgyú; többnyire francia eredetiek (pl. Fleury Kolos) után készültek. Legnagyobb köztök egy homiletikai mű, az egész évi vasárnapokra és ünnepekre szóló ***Epistoláknak és evangeliumoknak magyarázatja*** 4 köt., 1741-ből; a többiek: ***Chatechismus*** formájára való közönséges oktatások 2 kötet 1744-ből és újabb dolgozat 1752-ből, ***Keresztényi gondolatok*** 1747-ből, ***A Krisztus Jézus életének históriája*** 1748-ból, ***A valóságos keresztényeknek tűköre*** 1749-ből, ***Az izraeliták szokásairól*** tán 1750-ből, ***A keresztényeknek szokásiról*** tán 1750-ből, ***Az idő jól eltöltésének módja*** tán 1751-ből, ***A zsidók és az új testámentomnak históriája*** tán 1754-ből, és egy még 1724-ben írt, de 1741-ben átdolgozott mű: ***Az ifjak kalauza.*** Szépirodalmi tárgyú is van egy: a ***Mulatságos napok*** 1745-ből, melyet Abafi kiadott a Nemzeti Könyvtárban; ellenben a többi ma is kéziratban hever. Tekintélyes tanúi ezek Mikes vallásos érzületének és szelleme oktató irányának, de a szépirodalom történetét alig érdeklik.

Törökországi levelek

Mikes a ***Törökországi levelek***ből font igazán örökzöld koszorút homlokára. Ez az ő legsajátosabb műve, mely kissé késve ugyan, de mégis részévé vált a fejlődésnek s már egy század óta gyümölcsözik irodalmunkban. Érdekét növeli két rejtély, melyek keletkezéséhez és hazakerültéhez fűződnek. Hihetőleg egy Törökországban alkalmazott magyar ember, Mészáros nevű szolnoki fi hozta magával 1786-ban Bécsbe, a hová bevásárlások végett jött; ő a kéziratot Rákóczi Ferencnek egy Horvát nevű öreg szolgájától kapta. A bécsi magyar íróktól a lelkes Kulcsár István kezébe került a könyv, ki becsét azonnal felismervén, 1794-ben kinyomatta Szombathelyen. Ez Thaly Kálmán véleménye. Toldy szerint b. Tóth Ferenc francia tüzérhadnagy hozta volna a kéziratot Konstancinápolyból s miután a kiütött francia forradalom régi hazájába űzte vissza, általa kerültek volna a Levelek is Magyarországra s Kulcsár kezébe.

A sorozat kétszázhét levele közül az első 1717 okt. 10-én, a GalliPoliban történt partraszállás napján kelt, az utolsó pedig Rodostóban 1758 dec. 20-án; átfogják tehát a törökországi tartózkodás egész idejét a négy végső év kivételével, a mikor Mikes a régiek közül már egyedül maradt és csak halálát várta. Valamennyi levél Mikesnek egy Perában élő nénjéhez, gróf P. E.-hez van intézve, a kit a levélíró szorgalmatosan tudósít a bujdosók dolgairól meg a maga élményeiről és tapasztalatairól, annyi elevenséggel, közvetlenséggel, a benyomások olyan frisseségével s oly kedves bizalmasséggal, hogy még nemrég is vitatták azt a nézetet, hogy a levelek valódi misszilis levelek voltak. Ma már eléggé be van bizonyítva, hogy Mikes e leveleket soha el nem küldte, maga ez a gróf P. E. csak eszményi alak s Mikesnél a levél csak irodalmi forma volt, hogy a bujdosók történeteit és a maga emlékezéseit megörökítse. Annál nagyobb

művészete, hogy levelezésének a csalódásig meg tudja adni az alkalomszerűség látszatát. De nem is napló ez oly értelemben, mintha Mikes minden eseményt nyomban levélformába foglalt volna s a »levelek« egyenként a keltezés napján készűltek volna; mert egyrészt az első és utolsó levelek közt nincs negyvenegy évnyi hangulat- és stílkülönbség, másrészt az események följegyzésében némelykor anakhronizmusok vannak. Viszont nem is készűlt az egész sorozat egyfolytában egy aránylag rövid idő, pl. a végső évek alatt, mintha Mikes memoire-t akart volna írni. Ezt a nézetet vallja nevezetesen Toldy Ferenc, hozzátéve, hogy ez emlékirathoz Mikesnek régibb naplójegyzetei szolgáltak mindenesetre alapúl. De a levelek egész hangja sokkal elfogulatlanabb, semhogy — kivált célzatos — memoire-t kereshetnénk bennök; akkor többet beszélne a bujdosók ügyéről, a maga szándékairól, mint olvasmányairól, reménykedéséről és hangulatairól. S egy-két évnél mégis nagyobb a különbség a levelek hangulatában. Abafi Lajos pedig a Levelek papirjának vízjegyeiből megállapította, hogy a sorozat hosszabb időn át készűlt, s főtömege előbb megvolt mint Mikes föntemlített vallásos munkái, mert a legnagyobb rész papirjának vízjegye az 1741-ben (tehát a legelőbb) fordított vallásos iratokéval egyezik, illetőleg az 1724-iki és az 1741-iki kéziratok vízjegyei közé esik.

Mikes Kelemen rajza. (Hit, remény, szeretet.)

A levelek kora és szerkezete

Úgy látszik, a levelek első csoportját, a Rákóczi Ferenc haláláig terjedő részt, Mikes az 1730-as években dolgozta fel levelekké, talán egyfolytában, addigi jegyzetei alapján. Ilyen alkalmi följegyzéseinek kellett lenni, mert rendkívül részletesen tud leírni, még az első törökországi évekből is minden eseményt és jelenetet. Akkoriban majd minden erdélyi úr naplózott. A második részt, melynek főeseménye Rákóczi József kalandja,

[illegible] hogy [illegible] nem adtak [illegible]
[illegible] volna. elég ahogy itt vagyunk egésségben, most [illegible]
[illegible] is meg betegszik az ember, nem csak a földön, és [illegible]
[illegible] a [illegible] meg [illegible], el fárad, és jobb [illegible]
[illegible] az ételre, de a hajóban az [illegible]

Hasonmás **Mikes** Kelemen *Törökországi leveleiből*. (Eredetije az egri érseki liceum könyvtárában.)

Beöthy, Magyar irodalomtörténetéhez.

Az Athenaeum kiadása.

vá [illegible] a föl el [illegible] a gonosz, hol kevés és
vagy kel menni, valamint mikor embernek [illegible]
nem [illegible] a [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] kevesen [illegible] vagy ki élni vagy [illegible] egy
[illegible] ezeren valamint a [illegible] a fejedelemnek [illegible]
jobbnak [illegible] [illegible] hogy egy [illegible] [illegible] aki [illegible] [illegible]
ember vagyon, [illegible] [illegible] különösen [illegible]
és [illegible] [illegible] egy [illegible] [illegible] [illegible] és a fejedelem
[illegible] [illegible] [illegible] de [illegible] [illegible] vagyunk [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] és [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] vagyon mint két [illegible]

vagy egyidejűleg jegyezgette könyvébe, vagy némi megszakítással egy-egy csoport eseményt, pl. a bukaresti hosszas időzés alkalmával, vagy talán a Rodostóba visszatelepedés után az egészet, együtt; épúgy talán apránként folytatta még 1742-ig; levelei itt mind ritkúlnak, s aztán három évre meg is szakadnak. A többit már ismét egyszerre írta Mikes, az ötvenes években, legalább 1748 elejétől 1754 közepéig szóló leveleit, huszonegy

Illustrissimo
Dño Dño
Comiti Davidi Petki
Annuam Sancti Sui Patroni
memoriam recolenti hac fi-
gura congratulabatur
humillimus Servus
Clemens Mikes

conf: - - - 3
com: - - - 3
Ros: - - - 3
Mortif - - 4
Lit: lau: - - 5
Lit: De Nom: Je - 6

Mikes Kelemen kézirata.[1]

[1] E sorok a tulsó oldalon látható kép hátlapján vannak; Mikes valószínűleg tanulókorában küldötte névnapi üdvözletül gróf Petki Dávidnak. A rövidítések jelentése az, hogy P. D. lelki üdvéért a névnap alkalmából végezni fog: 3 gyónást és áldozást (*con*fessio és *com*munio), 3-szor elmondja az olvasót (*ros*arium), 4-szer végez testsanyargatást (*mortif*icatio) pl. böjtöt, 5-ször elmondja a *lau*retomi *lit*ániát, s 6-szor a Jézus nevéről szóló litániát (*lit*ania *de Nom*ine *Je*su).

darabot, okvetetlenül egy időben írta, t. i. e hét évre helyezett levelei mind a török állapotokat írják le. Az utolsó pár évre vonatkozó leveleket írhatta akár időnként, akár mind egyfolytában, míg 1758 dec. 10-iki levelével letette a sorozat zárókövét. — Egyszóval három csoport· első és legnagyobb a fejedelem haláláig terjedő rész; második a Rákóczi József-féle expedició körül csoportosuló rész 1741—1742-ig, vagyis a második rodostói tartózkodás kezdetéig; s végül harmadik csoport az utolsó húsz év levelei, aránylag nem is sok, csak harminckilenc darab, alig ötöd része az egésznek, ez készült az ötvenes évek közepe után. S ennek megfelelőleg háromféle hangulat váltakozik a sorozatban, mely hangulatok életkorával is, az eseményekkel is megkapó összhangban vannak. A lélek ruganyos vidámsága a férfikor delén túl szatirikus árnyalatot vesz, végül a lemondás humorába olvad át. A hangulat e hármas változata belső kompozicióját adja meg a sorozatnak, melyet az utolsó levél mint egy hattyúdal fejez be.

A levelek tartalma

E levelekbe foglalta Mikes mindazt, a mi vele történt, a mi rá hatott, akár esemény volt az, akár megfigyelés vagy olvasmány. Elmondja a bujdosók Törökországba érkezését, az első török háború lefolyását, vándorlásukat Gallipoliból Drinápolyba, Jeniköibe, végül Rodostóba, a fejedelem reménykedését és csalódásait, a maga észleleteit, vágyódását Zágon felé, kis szerelmi regényét Kőszeghy Zsuzsival, a rodostói életmódot, az ottani nép és természet sajátságait, a gyapottermelést, a selyemtenyésztést, melyet Magyarországban is szeretne meghonosítva látni; mikor anyaga fogy, elbeszél egy-egy adomát, az országok vagy az egyház történetéből egy emlékezetes példát (nála lelte Kisfaludy Károly is *Iréne* című tragédiájának tárgyát), megitéli a magyar nevelést; följegyzi az európai főbb eseményeket, a kisebb Rákóczi-fiú rodostói látogatását, és szívrehatóan Rákóczi Ferenc halálát. Majd Rákóczi nagyobb fiának vállalkozását írja le élénk tollal és jellemzően. Levelei utolsó szakában a török birodalom vallási, politikai, társadalmi viszonyait rajzolja, s az európai események érintése mellett egészségének változásait és a bujdosók egymásután elhalálozását jegyzi fel, míg végső levelében visszapillant az egész sorozatra s levelei hangulatát szépen összefoglalja. »Vagyon immár egynehány napja, hogy ide visszaérkeztem — írja, midőn utolsó társának Zay Zsigmondnak halálát Konstancinápolyban bejelentvén, Rodostóba visszajött. — Mit rendel az úr ezután felőlem? Az ő kezében vagyok. Hanem azt tudom, hogy a pornak porrá kell lenni. És boldog az, a ki nem az úrnak, hanem az úrban hal meg. Annyi hosszas bujdosásom után kell-e mást kivánnom annál a boldogságnál? — Az első levelemet a midőn a nénémnek írtam, huszonhét esztendős voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom. Ebből kiveszek tizenhét esztendőt, a többit a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom; mert az isten rendelésiben nincsen haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra

kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kivánjunk tehát egyebet az isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget. És azután megszününk a kéréstől, mind a bűntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kivánságtól. Ámen.«

Mikes hangulata, humora

Nem ez az egy levél hangzik ki ilyen mély hangulattal. Sőt minden levélben ott találjuk az ő meleg érzését, melyben természeti vidámsága s a honvágy melancholiája vegyűl, szerető, hű, ragaszkodó lelkét, melyet annyi csalódás nem tudott elkeseryésíteni, csak eleintén derűlt humorát színezte később bánatosabban. Mindenütt nyilatkozik arany kedélye. S mennyi változatosság van e hangulatokban, a »nénjével« való kedves kötődéstől fejedelmének megsiratásáig s ama rezignált humorig, melylyel visszatérhetésének megtagadását fogadja! S lelkének egy másik vonása: rendkívüli fogékonysága. Minden benyomás élénken hat rá, s bármiről beszél, vonatkoztatni tudja. Minden tárgyra nézve vannak gondolatai, észrevételei, sajátos szempontja s az ismeretközlő részek sem untatják az olvasót. Sohasem vész bele tárgyába, mindig uralkodik rajta, egy ügyes fordulattal visszatér a főgondolathoz, a személyi kérdésekhez, a levél alaphangjához s a kompozició iránt oly eleven érzéke van, hogy egy-egy levele olyan kerekded, mint egy dal. Mint dalaiba Petőfi, — úgy foglalta Mikes egész élettörténetét leveleibe. S e levelek varázsa egyrészt abban rejlik, hogy ily méltó tárgyuk van, ily rokonszenves életpályát és ily szeretetreméltó egyéniséget varázsolnak elénk. De rejlik mély és gazdag hangulatukban, őszinte érzésükben és Mikesnek szerkesztő és előadó művészetében is. Nemcsak egy-egy levél van jól alkotva, hanem az egész sorozat is kikerekítve és befejezve.

A levél mint irodalmi forma Mikes előtt ismeretlen volt a magyar irodalomban. Ő a franciáktól tanúlhatta, a hol a levélirás rég irodalmilag művelt faj volt s a Sévigné asszony és többek levelei a könyvpiacon forogtak. Mikes ott időzött öt évig, módja volt ilyen gyűjteményeket olvasni. Csak az a kérdés még, arra talált-e ott mintát, hogy valaki egy föltételezett alakhoz intézett levelekben emlékezéseit írja meg. Azt hiszszük, ebben Mikes eredeti, ő kapcsolta össze az emlékirás erdélyi szokását a francia levélformával. De egyéniségének megfelelőbb alakot ki nem gondolhatott volna.

Stílusát bizonynyal maga teremtette, azzal, hogy mindig szíve szerint, őszintén és természetesen beszél. Olyan, mintha bizalmasan társalogna a maga jóízű modorában, egyszerű, tiszta székely nyelvén. Nála messze vagyunk a XVII. század vallásos irodalmának vitázó, pathetikus és erélyével ható előadásától s messze a történetírás fontoskodó, józan, nehézkes módjától is. Nyelve épen keresetlenségével hat; sem a körmondatosság, sem egyéb latinosság nem csábítja el, s oly tiszta prózát az ő korában nem is írtak többé. Elméssége, játszi szeszélye, változó hangulatai adják

meg prózájának díszét, nem külső eszközök; mert külső ékességei csupán az egyszerűség és a tisztaság.

Mulatságos napok

A *Mulatságos napok*ban mint novellafordítót látjuk Mikest. Eredetijét egy francia írónő, Gomezné Poisson Magdolna Angelica (1684—1770.) írta s *Les journées amusantes* cím alatt Párisban 1723-ban adta ki négy kötetben. Formájokra nézve keretes elbeszélések ezek, Boccaccio mintájára; a nagyvárosi élet zajából egy falusi birtokra menekült kis társaság — négy leány és két férfi — a természet kellemeinek élvezésén kívül olvasással tölti ott idejét, s olvasmányaik nyomán kiki egy történetet mesél el a többinek, mindennap más-más. De szellemökre ez elbeszélések a Franciaországban a XVII. században divatozott heroikus regények közé tartoznak, melyek klasszikai és keleti nevek alatt a francia előkelő társaság ismert alakjait szerepeltették mindenféle képzelt helyzetekben és affektált erkölcsi világításban, s kecses és érzelgős nyelven beszéltették. Gomezné ez irány kései s nem is igen jeles képviselője volt, de még mindig népszerűvé tudott lenni, s az eszményi lelkű Mikes tetszését is nagyon megnyerte alakjainak eszményi emelkedettsége. Mikes a Gomezné hosszabb elbeszélései közül hatot kiválasztott, a keretet magyar földre tette át, a Szamos mellé, a kertet Rodostóból való kétszer termő szőlőtőkkel ékesítette; — ez az ő leleménye, egyébként csak fordító. A novella-ciklus hat tagja: *Eleonora de Valesco, Rakima, A ponthiői fejedelemasszony, Donna Elvir de Zuáré, Angliai király Etelred, Cleodon.* Mindegyikben ugyanazon rendkívüli kalandok, messze földön hányódás, tengeri út, kalózok, vadnépek, minden akadályon győzedelmes szerelem és hasonlíthatatlan vitézség a főrugók s a véletlen szerencse a megoldás rendes módja. Mikes stílje itt nem éri utol a leveleket. Nem a maga gondolatait, hanem kész gondolatokat fejezvén ki, el kell hallgatnia eredeti szeszélyes ötleteit, elfojtania kedélye szikráit; s az elbeszélésben kevésbbé is volt ügyes, mint a csevegésben, sokkal költőibb tollal írt le egy valódi élményt, mint fordított egy költött szép mesét.

III.

Faludi Ferenc.

Míg a székely nemesember, a kuruc Mikes, hazafájó szívvel messze délkeleten, Rodostóban, ugyanakkor az ország másik szélének szülöttje, a loyalis jezsuita Faludi, messze délnyugoton, Rómában, szintén hazajáró gondolattal hasonló munkába foglalta magát: erkölcsi könyveket fordítgatott s a hazai nyelvet ékesgette. Csak míg Mikes inkább magának dolgozott s ösztöne szerint írta szép nyelvét: Faludi azzal a céllal írt, hogy munkáit kiadja, s a nyelvet tanúlmányképen, tudatosan mívelte.

Faludinak is teljes élete bujdosásban telt, noha számüzött nem volt. Faludi élete 1704 ápr. 1-én született Németújvárott, s tizenhat éves korától kezdve, a mikor a jezsuita-rendbe lépett, hatvankilenc éves koráig, a rend feloszlatásáig, sokféle alkalmazásban egyik állomásról folyton a másikra rendelve, teljesítette a rendnek tartozó nehéz szolgálatait, s mind a szoros fegyelem, mind a terhes munka és a sok változás csak edzette, erősítette szelid lelkének derült nyugalmát. A bécsi és gréci kollégiumban tanúlt, s tanított a pozsonyi, pécsi iskolákban, majd német hitszónok lett a budai viziyárosi templomban, ismét tanárként működött többek közt a bécsi és gréci theologián, majd Lincben, ethikát, bölcseletet, mennyiségtant adva elő;

Faludi Rómában. (Toldy Ferenc 1853-iki Faludi-kiadásának címképe.)

1740—41-ben pedig Rómába küldték magyar gyóntatóul a szent Péter egyházába. Itt töltött öt évet, aztán megint szentírást magyarázott Nagy-Szombatban, aligazgató lett a Teréziánumban, három-három évig igazgatta a nagyszombati akadémia sajtóját, a kőszegi házat, a kőszegi kollégiumot, és két évig a pécsi házat. Ötvenöt éves korában ért csendesebb révbe, a pozsonyi könyvtárnokságba, a hol a rend eltörléséig, tizennégy évig megmaradt. Ekkor Rohoncra vonúlt s hat, csendes munkában töltött év után ott is halt meg. Különös tulajdonsága volt az emberszeretet, s mint a munkakedv és a jó erkölcs példája volt a közszeretet és tisztelet tárgya maga is.

Rómában lett magyar íróvá. Már itthon kezdte ugyan a spanyol Gracian *Aulicus*át magyarítani, mely a múlt század elején nálunk is két kiadásban is megjelent, de csak ottani csendes hivatala mellett volt érkezése arra, Faludi prózai munkái

hogy az örökváros szellemi légkörének hatása alatt is, írói foglalkozásnak adja magát. Sokat olvasott olaszul és franciául s módjában volt itt, a központban, rendje minden országbeli kiváló íróinak műveivel megismerkedni. Így ismerkedett meg Dorell angol jezsuita erkölcsi dialogjaival, melyek akkor Francia- és Olaszországban is elhíresedtek. Megkívánta e műveket a mi közönségünknek is, melyet a XVII. század ugyan sok vallási polemiával, de meglehetős kis számú erkölcsi könyvvel ajándékozott meg. Lelki szükség is volt rá nézve e foglalkozás az édes hazai nyelvvel ott az idegenek közt. E római foglalkozását tűnteti fel az az eszményi kép, melyet Toldy Faludi munkái elé metszetett. Itt készült a Gracian-ciklus első- és a Dorell-ciklus első és második darabjának fordítása. Ezeket Faludi itthon, nagyszombati akadémiai nyomda-igazgató korában kinyomatta e címek alatt: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott *Nemes ember* és *Nemes asszony,* mind a kettő Dorelltól, 1748-ban, s már másik évben újra kellett nyomatni; továbbá Gracian műve, a *Bölcs és figyelmes udvari ember*, 1750-ben. Ugyanekkor írta *Constantinus Porphyrogenitus* című iskolai drámáját, melyet ez évben Nagy-Szombatban és 1754-ben Egerben játszottak a jezsuiták iskolájában, de Faludi nem adta ki; róla a következő fejezetben lesz emlékezés. Egy másikat is fordított olaszból: *Caesar Aegyptus földén,* melyet 1749-ben adtak elő. Ez volt Faludi íróságának első termékeny évköre, épen élte derekán. A második élte végére esik; húsz évi hallgatás után. Pozsonyi könyvtárnoksága alatt vette fel újra a tollat, s a mellett, hogy az említett műveket, minthogy már rég elfogytak, harmadik kiadásban is közrebocsátotta, egyszersmind kiegészíté őket. Lefordította és kiadta a Gracian-féle maximák második és harmadik »századát« (1770. és 1771.) és Dorelltól a *Nemes úrfi*t. Ezekhez csatolta az eredeti *Szent ember*t 1773., s a Rohoncon németből szabadon fordított *Bölcs ember*t 1778. és a *Téli éjtszakák*at, mely azonban csak halála után nyolc évvel jelent meg.

A fordított művek iránya

Ezek Faludi prózai munkái. Többnyire erkölcsi tartalmúak és fordítások; szépirodalmi a *Téli éjtszakák* és eredeti a *Szent ember*. De a magyar mívelődés történetében a többi is számot tesz; hatottak tartalmukkal s még inkább előadásukkal. Ez iránytalan korban igen jó szolgálatot tett Faludi a modern világi ember kellékeinek nyájas és csípős feltüntetésével, elsorolva a nemes ember kötelességeit, a »patyolatos színnép«-et ékesítő erényeket és az ifjúság törekvéseinek méltó tárgyait. A Dorell-féle dialogusokban egy bölcs, öreg nemes úr: Eusebius a főszemély, ki a jóra igyekvő ifjú Neandert, a könnyelműbb Leandert, a szabad életet folytató Eleutheriust és hozzá hasonló feleségét Emiliát és az evvel egyetértő Lucia kevély dámát is vitatkozva oktatja, érintve általán a keresztyén erkölcstan minden tételét, a mint azokat egy nemes személy a modern viszonyok közt megvalósíthatja; míg a Gracian-féle maximák, összesen három »század«, mindegyik néhány illusztráló gondolattal, változatokkal kibővítve, inkább

az udvarias ember gyakorlati életbölcseségét tartalmazzák: ne élj sietve; hogyan tessél; el ne hagyd magadat, tudjad a benned fejtekező édesb vétkeidet; tudj alkalmazkodni stb. — Faludi ez iratokat tartalmilag nem igen dolgozta át, nem hozta közelebb a hazai viszonyokhoz, az itt megbeszélt társadalmi kinövések még alig jelentkeztek nálunk s az erkölcsi kérdések egy része nem volt még aktuális. De a szelid lelkű Faludi kerülte is azt, hogy erkölcsbírónak tolja fel magát s neheztelést vonjon magára, inkább meghagyta a távoli viszonyokat, s nem orvosolni akart, hanem óvószert nyújtani. Könyveinek kelendősége mutatja, hogy így is eléggé az elevenre tapintott.

Hatásában nagy része volt azonban előadásának. Öntudatos stiliszta volt, a ki akart szépen írni, s volt hozzá érzéke is. »A mit írtam, a végre írtam, hogy nyelvünk is terjedjen, hírét is adjam, miben miként fárasztják eszeket a külső nemzetségek« — mondja egy helytt, és a maximák első századja előtt: »A mi a stilust illeti, ha oly cifrán nem trágyáztam (a. m. fűszereztem), a mint hazánknak kényesei szeretnék, vagyon kis mentségem: ifiantan kezdettem, távol bujdosva irdogáltam jobb részét és csak pihenő órákkor.« Kiművelt nyelvekből fordított egy képzetlen nyelvre, olyan elmélkedéseket, melyekben nyelvünk csakugyan gyakorlatlan volt. Két nehéz feladat várt reá: a magyar nyelvet erkölcsi elmélkedések megbirására kényszeríteni, műszavakat alkotni, s másrészt az eredetiek stílszépségeit sem hagyni visszaadatlanul, hanem a magyarban is hathatós szólamokkal helyettesíteni. »Egyről követem — úgymond — a kegyes olvasót; ne nehezteljen, ha fordításomban néha csak mellette jártam a spanyol authornak; ki (= mily) akadékos, szeges munka az idegen nemzetnek nyelve járását és annak tulajdonát szakasztott úgy magyarosan ejteni!« Faludi stílusa

Faludi e végből kétfélekép járt el. Egyrészt újított; alkotott számos új szót — kivált műszókat — és fordulatot. Néha csak a szó jelentésének megszorításával újít, így midőn a régi általános értelmű ***hitel*** szót (= hivés) a ***kredit*** kifejezésére foglalja le; máskor maga képez új szót, de nem erőszakos úton, hanem a képzés és összetétel rendes módján: ***udvariság***, ***ellenfél***, olykor elvonással: ***figyelem***. Ez újításainak igen nagy része megmaradt az irodalomban. Másrészt a nyelvnek meglevő, de kevésbbé ismert szó- és szólamkincsét gyűjti össze nagy szorgalommal; jeles és magvas szólásokat jegyez ki Pázmányból, meglesi a nép beszéde módját s a szebb kifejezéseket jegyzőkönyvébe iktatja. E kifejezéseket aztán nagyrészt ismét sajátosan újítja, vagy analogiájokra másokat teremt. Igen élénk ösztön és belátás vezeti ebben. Ilyen gyűjtései és saját szólamalkotásai fenn is maradtak jegyzőkönyvében. Kivált a metaforák és képes jelzők alkotásában fejtett ki ritka leleményt.

Faludi mindez újításait bevitte stíljébe és lehető sűrűn alkalmazta, hogy előadásának jellemet, hathatósságot kölcsönözzön. Ezért mindjárt a római dolgozatok nyelve rakva van tősgyökeres és a mellett új szólásokkal.

Minden mondat szembetűnően teli van effélékkel tűzdelve, csakúgy duzzadnak sorai a szemenszedett magyar frázisoktól. Kissé meg is sokalljuk, ha egy szakaszt elolvasunk. E régi iratokban még nem tudta a díszt simán, feltünés nélkül nyelvébe olvasztani s előadása keresett. Öregkori dolgozataiban sokkal biztosabb a stílvirágok alkalmazásában, bár fordításainak nyelve mindvégig feszes marad. — Fordításaiban kétféle stíl volt előtte: az aforisztikus előadás Gracian maximáiban, és az összefüggő, társalgó stíl Dorell dialogjaiban. Gracian Boldizsár, a XVII. század első felének híres spanyol prózaistája, a spanyol ú. n. műstíl (estilo culto) megalapítója művét Faludi csak másodkézből — franciából és németből — fordítván, a közletés némikép enyhítette ez író stíljének hirhedt mesterkéltségét, a nélkül hogy a választékosságra való ösztönzést eltörölte volna. S azt hiszszük, tőle inkább jót tanúlt Faludi mint rosszat; tanúlta a gyökeres, velős szólást és az újító törekvést, de a keresettséget az újítás hozta magával. Nem is Graciant okoljuk, hogy az *Udvari ember* stílje kevésbbé szenvedhető, mint a dialogusoké, hanem a szentenciás beszéd szakadozottságának. Valóban Faludi előadása nemcsak folyamatosabb, hanem kellemesebb is a dialogusokban.

A Szent ember és a Téli éjtszakák

Amaz említett egy eredeti és egy szépirodalmi munkájában szintén ezt a két előadásmódot alkalmazza, de mindegyiket sokkal szerencsésebben. A *Szent ember* Gracian módjára száz-száz gondolatcsoportból álló három »század« aforizma-gyűjtemény, melyben a saját élettapasztalataiból, elmélkedéseiből és részben olvasmányaiból leszűrődött elveit foglalja össze. Saját gondolatait adván saját fogalmazásában, Faludi itt az aforizmastílben is remekel. Nem magyarkodik minden áron, tételeit talpraesetten, kerek formában s nagy könnyűséggel fejezi ki. — Az összefüggő elődásban ép úgy sokkal jobb a *Téli éjtszakák* prózája a Dorell-fordításokénál, melyeket különben drámai formájával utánoz. Keretes munka ez; egy baráti társaságnak nyolc téli estén folytatott beszélgetése alakjában; a szót a lábbadozó házi úr Hollósi viszi, kinek nagy olvasottsága van, vendégeit elbeszélésekkel, idegen országok állapotjának, és népek erkölcseinek leirásával mulattatja; sok mindenféle tárgy kerűl szóba, többek közt a két nem elsőbbsége, egy híres pöreset és egyebek, s általán az ismeretterjesztő elem uralkodik a laza alkatú egyvelegben, de van benne három novella is. Az egyik Mauritius ferrarai herceg felől szól, ki öcscsét ismeretlenül megölte párviadalban, ezért hazájából elbujdosik, kalózok kezébe jut, Konstancinápolyban megnyeri a szultán menyének, a szép Zaydának szívét s bosszút áll ennek férje haláláért a vérengző Szelim szultánon; miután pedig otthon az ő ellenségei is elpusztúltak, Zaydát feleségül haza viszi Ferrara hercegi székébe. A másik két »széphistória« is — Dardanus bolgár királyról meg Kazimir lengyel királyfi- és Iréne macedoniai királyleányról — a régi lovagi történetek modorában megy; alkotásukban alig van érdem, de az elbeszélő stíl könnyedségét, hangját, átmeneteit sok pontban tovább vitte bennök Faludi, egyes helyei

pedig szemléletesség és költői szín tekintetében is jelesek, bár finomabb lélektani ábrázolást és hangulatárnyalást nála, mint efféle elbeszélésekben általán, nem kereshetünk. — Faludinak ez a műve szintén fordítás vagy inkább átdolgozás, legalább az elbeszélések azok. Forrása — talán csak az első elbeszélésre vagy az egészre is — alkalmasint egy németre fordított spanyol könyv, a *Noches de Invierno* volt.

Faludinak ez a szorosabban szépirodalmi munkája csak 1787-ben jelent meg, mikor a lelkes Révai újra kibocsátotta a jeles jezsuita többi munkáit is. Akkor már nem tett nagyobb hatást. De Faludi, egyéb munkái alapján is, úgy tűnt már föl, mint a magyar széppróza mestere. Prózánk általános ellaposodása korában az ő nyelve valami újszerű, valami tisztább, nemesebb nyelv volt; az ismert elemekből alkotott ismeretlen, meglepő, de könnyen megszokható szólamokat és fordulatokat. Nem naiv író mint Mikes, hanem tudatos stiliszta; nem éri azt el kedves egyszerűségben, meleg közvetlenségben, nála a hang rhetoribb; de hasonló nyelvtehetsége nagyobb tanúlmánynyal párosúl. Stílje nem egy régibb nyelv legszebb kivirágzása, hanem egy új fejlődés kezdete. Valóban Faludi a rendszeres nyelvújítás és az általános stílreform kezdője. És szerencséje Mikessel szemben, hogy munkássága idejekorán hathatott. Hatott is, főleg előadása, s ez leginkább a frazeologia és mondat numerusos alkotása tekintetében.

Faludi azonban a versre nézve is az volt a mi a prózára: öntudatos újító. Itt valamivel eredetibb mint a prózában, van néhány saját leleménye, egy-egy helyzetdala, vallásos éneke, genreképe, melyek a költői alkotó erő bizonyos mértékét föltételezik; van egyénisége, hangulata: buzgóság, derűlt nyugalom, tisztúlt világnézet, olykor lelkesedés, gyakran tréfa vagy szelidebb gúny. De nem volt termékeny szellem, nem volt sok motivuma s ránk maradt negyven-ötven költeményének nem tartalmában, hanem inkább formájában találni eredetiséget. Faludi költeményei

Versei alkalmasint jobban megoszlanak élte során mint prózai dolgozatai, melyeket csak két időszakban írt; de igen tetszetős Toldynak az a hozzávetése, hogy Faludi költő-voltának is Rómában ébredt tudatára, az olasz dal légkörében. Valóban Faludi költészete nem olyan, hogy kezdetét a római tartózkodás előtt kereshetnők; az ifjúság hangja hiányzik verseiből, — noha nem kell felejtenünk, hogy e kor írói általában kissé öregesek, s maga Faludi is sok jel szerint azon egyéniségek közé tartozott, a kik egyrészt aggkorukig megőrzenek sok gyermeki üdeséget, de másrészt sokban korán lesznek öregesek is.

Faludi lirikus költő volt, többnyire dalokat és dalféléket írt, legalább lírai vegyületű költeményeket: idillt, pásztoréneket. De az övé bizonyos szélcsendes líra. Sehol az egészben egy hangja a szenvedélynek, mindenütt az a derűlt nyugalom, mely távol az élet hullámveréseitől, túl a szív háborgásain, teljes egyensúlyban, bár meleg és érző tekintettel szemléli a világ folyását. Lírája szokatlanul objektiv; dalainak nem ő a központja, hanem vagy

általánosan fejezi ki érzésvilágát, vagy mások képébe öltözve, helyzetdalokba foglalja, sőt gyakran genreképpé alakítja. Vallásos énekei közül kettő: *A feszülethez* és *Az úr Jézushoz* a múlt századi katholikus egyházi líra legszebb termékei. Nagyon sikerűltek azok a költeményei, melyekben a maga életbölcseleti nézeteit, érzelmeit fejezte ki, minő a mesteri ritmusú *Forgandó szerencse;* a sors állhatatlanságát fejezi ki a hangulatos szerkezetű *Tarka madár*ban is. A szerelmet egy pár helyzetdalban és idillben rajzolja; igen kedves *A kisztő úrfi* című szerelmi kettős, mely refrainjeivel és végpointejével igen takarosan tolmácsolja a szerelmi ingerkedést. Természetszeretete a század ízlésétől némikép eltérőleg minden érzelgés nélkül az ő józan módján nyilatkozik leiró költeményeiben (jó leirás az idő ébredése reggel), idilljeiben és pásztori verseiben. Az utóbbiak részben alkalmi vonatkozásúak, nyelvökben sok a magyaros sujtás, de jelenetezésök az antik mintára egészen konvencionális. Alkalmi versei csekély értékűek; kiválik a Nádasdyra írt két vers, melyek közérzést fejeznek ki némi ódai lendülettel, de ezek is úgyszólván helyzet-ódák. Egypár genre-helyzete és képe viszont igen jó, kivált a gúnyosak; a *Nincsen neve* című rajz Csokonai vénasszony-rajzainak méltó elődje.

Faludi újításai

De eredetisége mégis inkább az ízlésben van, mint az alkotásban. Kevés anyagát sokféle műformában fejezte ki; kedvvel újította a belső formát, kereste a művészibb szerkezeteket, a váltakozó, a páros éneket, a refraint, az elmés fordulatokat, s nagy érzéke volt a dal kerekdedsége iránt. A lírai nyelv és verselés épúgy újjászületett nála mint a széppróza, s ez annál fontosabb vívmány volt, mert az epika technikája már egy századdal előbb megújúlt Gyöngyösi keze közt. Faludinál most a líra kapott új színt. Minden forma, a régi is, olyan nála, mintha ő találta volna ki. Válogatja a művészibb formákat, szakalkotásban, rímhelyezésben nagy leleményt fejt ki, főtörekvése a dallamosság, mit könnyen, erőltetés nélkül elér. Ütemei tartalmasak, henye verspótlék nála nincs; metszetek, gondolatritmus tekintetében követi és továbbképzi magyar verseléshajlamát s olykor ösztönszerűleg majdnem trochaeusban ír. Nyelve a versben is olyan újszerű, de természetesebb mint próza-fordításaiban.

Mily kitünő például szolgálhatott volna e választékosság, ízlés, műgond költőink előtt, ha Faludi versei idején az irodalmi nyilvánosság elé kerűltek volna! De csak Révai bocsátotta ki őket 1787-ben, s noha kéziratilag el voltak addig is terjedve, hatásuk nem lehetett teljes.

IV.

Amade László.

Nem kevésbbé érdekes alak, mint e kor írói triászának másik két tagja, de ismeretlenebb. Nem volt sem számüzött, sem aszkéta, az itthoni élet kellő közepében élt mint katona és főúri gavallér s fenékig ürítgette

az élvezet poharát. Élete alkalmasint gazdag volt regényes részletekben, de eddig csak fővonásaiban ismerjük; emlékezete sokáig nem talált kegyeletes méltatóra, a ki megmentette volna a feledéstől. Sándor István 1796-ban tette közzé egy versét; egyik buzgó híve neki is Kulcsár volt, ki 1817-ben néhány versét kiadta és a 20-as években kéziratos gyűjteményéből Toldynak is több darabot engedett át. Mikor azonban jó hat évtizeddel a költő halála után, 1836-ban Szalay László ösztönzésére Amade Taddé gróf kiadta versei gyűjteményét, már akkor Amade költészete egészen elavúlt, emléke is annyira feledésbe ment, hogy életrajza egy kis nyomtatott lapra ráfért. Még csak születése helyét sem tudták kideríteni.

Régi magyar főnemesi családja a Guthkeled nemzetségig vitte föl eredetét, s 1628-tól fogva bárói rangban volt. László atyja Amade Antal, aranysarkantyús vitéz (1676—1737.), szintén megemlítésre számíthat az irodalomtörténetben. Egy csonka füzetben vallásos költeményei maradtak ránk, de csak öregkorából, 1736-ból. Összesen nyolc darab, istenes énekek és elmélkedő versek, Balassi-versnemben, csakhogy a hattagú sorok helyett öt szótagúakkal, és egy alexandinban írt legenda-féle Szent István királyról. Az erős hittel, de kissé száraz okoskodással írt hosszadalmas versek gyakorlatlan technikája és felsődunai dialektusa mindjárt rávall a műkedvelő költőre, a ki talán csak fiától kapott kedvet az énekszerzésre.

Amade László 1703. március 12-én született, alkalmasint Bősött, a Csallóközben, hol a család főfészke volt. Kijárta a jezsuiták nagyszombati egyetemét, ott 1722-ben egy latin theologiai vitabeszédet mondott el nagy hatással és adott ki *Victor in proelio S. Ivo* cím alatt, s Grécben fejezte be tanulmányait, hol 1725-ben a filozofia doktorává avatták. Ugyane három évben tanúlt itt Faludi is bölcsészetet. Ez a nagy tudományos kiképzés alighanem a papi pálya kedvéért volt, melyre talán szülei szánták, mint már ötödik gyermeköket. Fenn van egy levele 1729-ből, melyben arról panaszkodik, hogy most, midőn hazájába visszatért, apja, anyja elfordúltak tőle s rokonának, a hercegprímásnak közbenjárásáért esedezik. Talán a papi pályát hagyta ott és ekkor jött haza Grécből. Még 1729-ben nőül vette báró Orczy Zsuzsánnát, »de vele kevés ideig élt«, mint a családi megbizásból szerkesztett szűkszavú életrajz mondja. Elhalt-e a nő, vagy elváltak? — nem tudjuk. Amade azonban katonaságra adván magát, az 1735-ben felállított Hávor János-féle huszárezredben szolgált mint kapitány. Majd második házasságra lépett Veltzl Mária Paulinával, de gyermeke tőle sem lett, mint első nejétől sem. Mária Teréziáért az örökösödési háborúban vitézül harcolt. 1742-ben a nemesi felkelő seregben ezredes-kapitány volt, míg 1744-ben generál-adjutánssá lépett elő. Később megválván a katonaságtól, 1750-ben a pozsonyi udvari kamarához valóságos tanácsossá nevezték ki, s e méltóságát életfogytig viselte, mialatt 1751-ben az aranykulcsot is megkapta. Részint Pozsonyban, részint fölbári jószágán éldegélt a Csallóközben, s mint aulikus főúrnak gyakran volt alkalma az udvari

Amade László élete

fényben is ragyognia. Szerette a víg életet, a szép asszonyokat, a szép verseket s vendégeit asztal fölött nem egyszer lepte meg egy-egy akkor rögtönzött dalával. Hatvanegy éves korában halt meg, 1764 december 22-ikén Föl-Báron.

Amade Kézirata. (A Katona-dal első versszaka.)

Amade született világfi volt, szeretetreméltó és könnyelmű, a ki élvezte az élet örömeit és kifogyhatatlan volt a galans kalandokban; a mellett született költő, a ki nem hiúságból, nem is használni törekvésből, hanem lelki szükségből írt, a maga gyönyörűségére; igen érzékeny, de állhatatlan, sokat szenvedő, hamar vigasztalódó szív, tetteiben úgy látszik, megfontolatlan és nem mindig erkölcsös, de érzületében vallásos. Alapjában nemes lélek, kit meddő kora nem csiszolhatott ki méltóan. Mindig a pillanat hatása alatt állt s annak hangulatát igen élénken érezte. Ez a vérmérséklet költői adományát egyenesen a lírára utalta, az egyéni, a szubjektiv lírára s valóban ő igazi lirikus költő, a minő Balassitól kezdve rajta kívül nem volt. S nem egész véletlen, hogy az 1800 előtti magyar erotikus lírát három oly költő képviseli, a kiknek életviszonyaiban, tanúltságában és temperamentumában szembetűnő egyezések vannak.

Verseit bizonynyal ifjúkorától kezdve írta, nem később lett költővé, s nem oly szándékkal, hogy a nyelvet művelje. Egész költészetének maga a központja, verseiben csak érzelmeit akarja kiárasztani. Merő ellentéte Faludinak, ő mindig szubjektiv, s egyúttal inkább naturalista. Az irodalmi költészettől nem sokat tanúlt, a költői művészet fejlesztésével keveset gondolt. Az egy Balassit követi, s azokkal a névtelen költőkkel van közelebbi szellemi kapcsolatban, a kik az ú. n. kuruc költészet mély érzésű

és dallamos verseit szerezték; sokat tanúlt egyszersmind a népdaltól, melynek magyar, német, tót nyelvű termékeit módjában volt ismerni. Élményből, érzésből írt, és az életnek; föntartotta a magyar irodalmi dal folytonosságát, azét, mely Balassi és a kuruc-költők példájára a hazai és az idegen nyelvű népköltéssel is állandó érintkezésben van. Ő mint ennek az eleven, természetes lírának képviselője emelkedik ki Faludi mellett; ő hatott a közönségre is, nemcsak az írókra; hevített, nemcsak újított. S dalai oly kapósak voltak, hogy nyomtatott betű nélkül is országosan elterjedtek.

Ő maga a kor felfogásának hódolva csak istenes énekeit bocsátotta ki *Buzgó szívnek énekes fohászkodási* cím alatt, dallamokkal együtt, Bécsben 1755-ben; pedig ezek a leggyengébb versei, eszmétlenek, közhelyekből állanak, bár egyéni vonás az egykorú vallásos énekekhez képest ezekben is sok akad. Világi dalai közt van néhány reflexiv költemény, egy kitűnő katonadal *(A szép fényes katonának...)*, néhány gúnyos darab *(Nőtelen és házas élet)* — e nemhez is van ereje, — és pár epikai formájú levél meg élményrajz, leiró részletekkel; de legáltalánosabb tárgya a szerelem s legszokottabb műfaja a dal. Szerelmes dalai leghívebb tükrei lelkének. Esdeklés, ostrom, dac, boldogság, kötődés, szakítás, remény és kétség a rendes indítékai. Szíve sokszor lobbant hosszabb vagy rövidebb ideig tartó szerelemre. Első és második feleségén kívül csak a versfejekből tíz-tizenöt olyan nőnek a nevét ismerjük, a kik iránt érdeklődött. Sok verse céloz titkos viszonyokra, sőt tiltott szerelemre is. Kedélye könnyen lobbanó, de állhatatlan és változékony. Véralkata nyugtalan, érzékeny, örök izgalomban levő; bú és öröm mint napfény és fellegárnyék űzik egymást lelkén át. Könnyen kap sebet, sajgását hevesen érzi, de hamar kiépűl belőle. Teljesen alanyi természet, a kin motivumai uralkodnak, annyira igazán lirikus, hogy többnyire dallamostúl költi dalait, melyek így az eleven ének szárnyain terjedtek tovább s részben még a nép ajkára is átmentek. Annyira a pillanat hatása alatt ír, hogy érzelmeit néha egészen nyersen adja, költői idomra nem elég éretten, noha általán gyorsan kialakúl a daleszme lelkében. Nagyon termékeny költő is volt. Reánk mintegy másfélszáz verse maradt; de sok el is veszett vagy lappang, így egy lírai regénye négyes alexandrinokban a saját szerelmeiről, mely művét Toldy még látta Kulcsárnál. Egyébként érzelmi skálája nem nagy terjedelmű; képzelete élénken, de szűk körben mozog és gyakran ismétli magát. Nem birt egy nagy költői szellem arányaival, de egy-egy dala, egy-egy strófája megkap költőiségével. Az olyan versszakok, mint:

Amade költészete

A tengernek szélvész után
Habjai apadnak,
Az egeknek fölhők után
Csillagi ragyognak:
Én szívem is már habozott,
Fénycsillagom homályozott;
Juttasd már partjához,
Égő fáklyájához —

költői eszméjökkel, kerek szerkezetökkel, dallamosságukkal nem téveszthették el hatásukat, mikor még nem volt Himfy. Kivált egyenként, a hogy e dalok annak idején közszájra kerültek, igen sok frisseséggel birtak s a dalhang és dalforma iránti érzéket erősítették abban a korban, mikor a magyarul olvasó közönség Gyöngyösinek és utódainak eposzaival táplálkozott. Szerelmi darabjai különben nem mind dalok, van köztük sok olyan szubjektiv költemény, mely a dal lendületén túlemelkedik s a dalhangtól és kompoziciótól eltér, akár csak a modern szerelmi líra termékei. Ezek az ő szenvedélyesebb darabjai. — Régibb lirikusaink közt, Balassit kivéve, egy sem oly egyéni mint Amade, érzelmei mindjárt a foganás pillanatában hangot kapnak s a legtöbb versének élményi háttere van. Az a közvetlen, jeleneti vonás, mintha a lirikus költő szemtűl szemben állna egy más személylyel és szavai egy dialognak ráeső részét adnák, szinte Petőfi Sándorig alig található meg más költőnél oly mértékben mint Amadénál. Petőfinél e sajátságot méltán emelte ki Salamon Ferenc.

Amade költői stílusa

A líra nyelvét Amade nem annyira szép szólamokkal gazdagította, hanem a stíl elevenségével; nyelve nem trópusokban, hanem alakzatokban új. Sok pongyolaság, sok henye szó van nála, de a gondolatot gyakran meglepő tömöttséggel fejezi ki, s mindig élénken és fesztelenül. Mint verselő könnyű és dallamos, a világi líra formakészletét igen számos új és dallamos formával frissítette föl, melyekkel virtuóz módra bánt. A strófák szövésében, a rímek elrakásában, a ritmusok változatosságában igen nagy leleményt fejt ki, noha a cifrázást olykor a barokkszerűségig viszi. Maga költvén hol magyar, hol nyugot-európai stílű dallamait, nem volt kénytelen a régi versformák taposott útján járni. Különben nem versel azzal a műgonddal mint Faludi, nyelve is sokkal egyenetlenebb. Egészben véve Faludinak ízlése jobb, Amadenak tehetsége több. Hasonlítnak abban, hogy mind a kettő lírai költő volt s a dalnak külső és belső formáját fejlesztik. A nemsokára bekövetkezett irodalmi ébredés korában is megvan hatásuk nyoma; Faludi emlékezetét a klasszikus iskola költői ápolják, Révai mintául is választja; Amade irányát a népies iskola veszi át, Pálóci Horváth Ádámon, Kisfaludy Sándoron többé-kevésbbé fölismerhetjük hatását.

*

Haller László

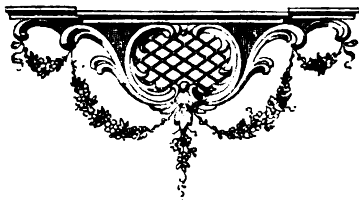
Ime a múlt századbeli széppróza és líra legnevezetesebb alakjai. Amannak művelői közt még egy írót nevezhetünk, egy Haller grófot, Lászlót, a Hármas Istória szerzőjének dédunokáját, Mármarosmegye főispánját, e lelkes és mívelt főurat, a ki azonban már harminc éves korában meghalt, 1751-ben. Franciából lefordította Fénelonnak világhírre kapott regényét, a *Télémaque*ot, mely munkáját halála után báró Barkóczi Ferenc egri püspök nyomatta ki saját költségén, 1755-ben, Kassán s még három ízben jelent meg újra. Fénelonnak finom, árnyaló stílje kitűnő iskolául szolgálhatott volna a magyar elbeszélő próza fejlődésére s Haller tisztában volt felada-

tával, volt ízlése is, de nem az az alkotó művészete mint Faludinak, vagy később Bároczinak; stílje olykor hajlékonyabbá, színesebbé küzdi ki magát, de meg-meg visszahanyatlik az erőtlen, körülírásos módba. Munkájának mégis megvan az a történeti fontossága, hogy a Telemaqueban ő vezette be irodalmunkba a felvilágosodás korának első kísérletét, az első politikai célzatú regényt, s vele kezdődik a francia szépirodalom közvetlenebb érintkezése a magyarral.

XVIII. századbeli szépirodalmunknak ez egyik jellemző vonása: a francia hatás. Általán szépprózánk e korban is fordításokból áll. Az iskolai drámán kívül csak egy új ág keletkezik, mely eredeti művet is alkot: a levélalak. De fordítóinkat az előző századtól két különbség választja el. Egyrészt újabb, modernebb kapcsolatokat keresnek, nem az ókor szolgáltatja többé a tárgyak jelentékeny részét, s ha némely részt az, de nem a középkor szemüvegén át, hanem egy újkori előkelő szellem világításában, mint a Télémaque mutatja, melynek Halleren kívül szintén e század közepén még egy fordítója akadt, ZOLTÁN JÓZSEF erdélyi orvos, kinek — Hallerénál darabosabb nyelvű — munkája azonban csak 1783-ban jelenhetett meg Kolozsvárott. Másrészt fordítóink nem is szorítkoznak már a deák mellett csak a németre, hanem körülnéznek a többi modern nyelvekben is, s franciából, spanyolból, angolból, olaszból vesznek mintákat. De mindenek fölött a francia ízlés kezdi, mint európaszerte, nálunk is éreztetni hatását. Zoltán József

Az új eszmekör és az új minták nagy haladás a XVII. század szépirodalmához képest, s még nagyobb az előadás haladása. A nyelv gyökeres, bő, tiszta magyarsága most is megtartja hagyományait, de az írók egyszersmind hajlékonyságot, színváltozatot, kedélyt, szeretetet olvasztanak a prózába, s a csín iránti érzék nagyot fejlődik, mint Mikes és Faludi írásai mutatják. — A széppróza egyszersmind ekkor lép föl először az éposz versenytársaként.

Így készíti elő e kor csendes munkája a következőt. Mikes és Amade a próza, illetőleg a líra természetesebb, hagyomány szerinti fejlődését képviselik, Faludi mind a két ágban azt a tudatos, mesterséges fejlesztést indítja meg, mely az irodalmi ébredést jellemzi. Tőle ehhez a lázas, fényes korszakhoz már csak egy lépés volt.

37. Iskolai drámák.

Az iskolai színjátékot a protestantizmus terelte komolyabb s világiasabb irányba. A protestantizmus korlátozta a fantázia működését a szentek életének s csodáinak leirásában, ez hozta bele a polemiát, ez vitte közelebb a mindennapi élethez. A protestantizmus nyomában fejlődő míveltség mosolygott a misztikus papi játékok művészietlen naivitásán, s igyekezett azoknak megfelelőbb alakot és tartalmat adni. Megalakúl a komolyabb irányú iskolai dráma, melyet a protestantizmus is elfogadhatónak talál, mivel a bibliai részek körülírása és a vallási polemia jól felhasználható volt a protestans érzület erősítésére.

A színjátszás eltiltása

A hazai protestáns iskolákban még sem nyer nagyobb lendületet a színjáték, sőt a XVII. században majdnem egészen elnémúl. Az okot nem épen a *debreceni hitvallás* tilalmában kell keresnünk. Igaz ugyan, hogy e hitvallás 1562-ben kárhoztatá és tiltá a színi előadásokat, »mivel a színdarabok, nézőjátékok és szemérmetlen táncok nem szűkölködnek a rosszakban; s a kik színpadi álarcokat vesznek fel, szemtelen állásokat és mozdulatokat tesznek, a gonosz kivánságok fáklyáját gyújtják meg«. Ám e tilalom inkább csak a világias színjátékra látszik vonatkozni, s nem tiltja a vallásos tárgyú darabok előadását. Valószínű, hogy ezeket meg maga a közönség únta meg száraz polemikus szellemük miatt. A XVII. századbeli katholikus visszahatás, a protestánsok üldözése és elnyomása csak siettették aztán az amúgy is ritkán felhangzó protestáns iskolai drámák elnémulását.

Az iskolai színjáték

A katholicizmus ébredésével s hatalmának emelkedésével lépést halad a katholikus iskolai színjáték a szerzetes rendek iskoláiban. A XVII. század elején indúl meg s a XVIII. században éri el virágzása korát, vagyis a katholikus középiskolák aranykorában, mikor az ország minden részében gomba módra emelkednek a katholikus gimnáziumok.

A jezsuiták kezdik a játékokat rendszeresen és céltudatosan űzni, s az ő példájokra, habár tőlük függetlenül, a piaristák és pálosok. 1601-ben adják a jezsuiták az első iskolai drámát Vág-Sellyén, s ez időtől kezdve évről-évre növekszik az előadott darabok száma. A piaristák szintén a XVII. században kezdik meg az iskolai színjátszást; 1694-ből már maradt

ránk latin nyelvű iskolai dráma. A jezsuiták meg a piaristák, a hol letelepedtek, az iskolák megnyitásával a színjátékok adását is megkezdték, s így nem lehet csodálnunk, hogy az előadott darabok száma több százra megy. Általános divat volt ez akkor Európában s csak a korszellem hatásának engedtek szerzeteseink, midőn hazánkban is meghonosították az iskolai színjátékokat.

Az iskolai drámák célja, iránya

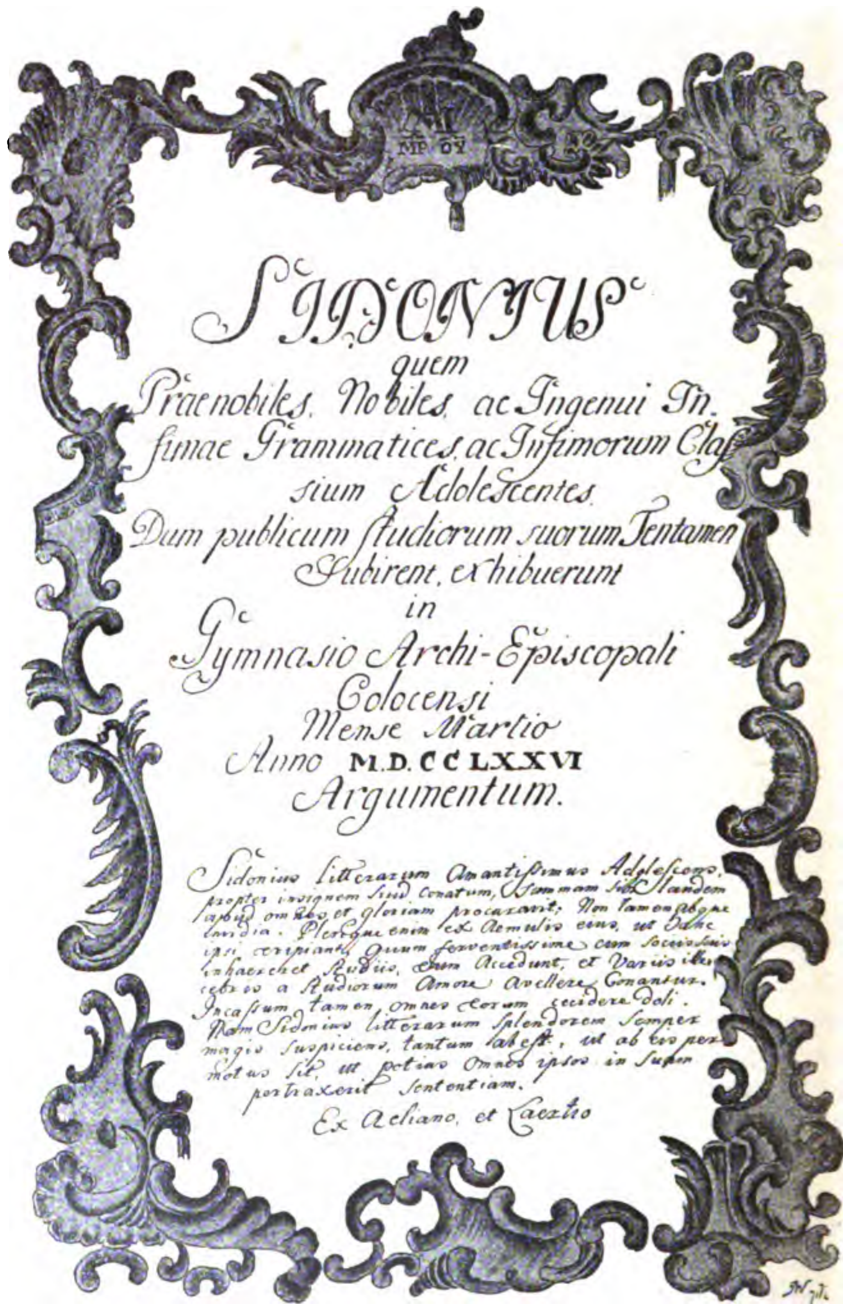
Iskolai drámáink jobbára külföldi utánzatok, fordítások és átdolgozások; csak elvétve akadunk egy-egy eredetire. Nyelvök latin, magyar, ritkábban német. Céljok részben morális, részben pedig pedagogiai volt. Elvont igazságokat, erkölcsi eszméket, hitéletből vett vonzó példákat mutattak be drámai alakban; nehéz bölcseleti eszméket tettek népszerűvé és könnyen felfoghatóvá; a bűn utálatosságát, az erény magasztosságát hirdették új, hatásos és változatos alakokban. Az akkori iskolák főcéljáról, a szónoki képzésről sem feledkeztek meg. Ha valahol, úgy e színjátékokban sajátíthatták el az ifjak legkönnyebben a finomabb hanghordozást, a taglejtéseket, a hatásos mozdulatokat és a bátor fellépést. Méltán mondhatta tehát *Deményi László* piarista tanár a szegedi iskolai színház megnyitásakor (1745.): »A dicsőségnek leghatalmasabb pályája a színpad, mely megnyitja a leendő polgároknak az útat a szereplésre és a legmagasabb méltóságokra!«

E játékoknak tehát nem a közönség szórakoztatása volt a célja s nem is a drámai költészet mívelése akart lenni. Mint pedagogiai eszköz szerepelt az iskolákban, s így a szerzők nem a dráma törvényeit, hanem az előadások pedagogiai és morális célját tartották szemök előtt. A lélektanilag kidolgozott jellemeket, következetességgel vezetett drámai cselekvényeket, az érzelmek és szenvedélyek megragadó harcait, a bonyodalmak érdekes fűzését hiába keressük e játékokban; csak ritkán találunk azoknak nyomára. Különben is a nő és a szerelem hosszabb ideig ki voltak tiltva a színjátékokból, s így a szerzőknek a legjelentékenyebb emberi szenvedélyt kellett mellőzniök.

A szónoklati hatás kedvéért a párbeszédeket s különösen a monologokat gonddal kidolgozott szónoklatokká alakították s nem a jellemek és a fejlemények kidomborítására, vagy motiválásra, hanem a kedélyek megindítására használták. Az egyes jeleneteket és felvonásokat (»végezéseket«) epikailag fűzték egymáshoz s nem sokat törődtek a drámai kifejlés követelményeivel. A bonyodalmat és kifejlést rendesen egy véletlenül megjelenő alak, talált levél, vagy valami valószínűtlen rögtönzés idézi elő.

A külső hatás kedvéért nagy gondot fordítottak a szerzők a verselésre, a prózában a válogatott kifejezésekre. Nem egy kézirati iskoladrámánk van, melynek nyelve komoly tanúlmányozásra méltó. Egyik-másik valóságos tárháza a tősgyökeres magyaros mondásoknak, elavúlt, elfeledett kifejezéseknek és szavaknak.

Zene és ének majd minden darabban volt. A szerepeket a legjobb tanulók közt osztották fel, s gondjok volt még a legkisebb mozdulat betanítására is.

SIDONIUS
quem
Praenobiles, Nobiles, ac Ingenui In-
fimae Grammatices, ac Infimorum Clas-
sium Adolescentes,
Dum publicum studiorum suorum Tentamen
Subirent, exhibuerunt
in
Gymnasio Archi-Episcopali
Colocensi
Mense Martio
Anno M.D.CCLXXVI
Argumentum.

Sidonius litterarum amantissimus Adolescens,
propter insignem suum conatum, summam sibi tandem
apud omnes et gloriam procaravit; Non tamen absque
invidia. Plerique enim ex aemulis eius, ut hanc
ipsi eriperent, quum ferventissime cum sociis suis
inhaereret studiis, eum accedunt, et variis ille-
cebris a studiorum amore avellere conantur.
Incassum tamen omnes eorum cecidere doli.
Nam Sidonius litterarum splendorem semper
magis suspiciens, tantum abest, ut ab iis per-
motus sit, ut potius omnes ipsos in suam
pertraxerit sententiam.
Ex Aeliano, et Laertio

A **Sidonius** (piarista iskola-dráma) egykorú kézirati színlapja. (1776.)

Az iskolai drámák előadása

Minél tágabb körben mozgott a dráma cselekvénye, annál élénkebb hatást keltett. Az egyoldalú, rideg bibliai történeteket, az unalmas szomorújátékokat és moralitásokat nem igen szerette a közönség; inkább óhajtotta a mulattató, víg darabokat. Egyik-másik szerző aztán erősen kikel a közönság ízlésének ilyetén elfajulása ellen. »A merő tréfákat lesik, áhítják az komédiákban, — mondja Benyák Bernát egyik tragédiájában, — melyek ha szüntelenül elő nem kerűlnek, csak csekély ítélettel vagynak az egész játék felől.«

A színművek forrásai a biblián kívül leginkább a görög és latin klasszikusok művei, a középkori regényes elbeszélések és a külföldi drámaírók művei voltak. A hazai történetből merített tárgyak közt legkedveltebb

A Sidonius szereplői. (A színlap hátlapjáról.)

volt Salamon király története; Imre, Béla, Zsigmond, Hunyadi János, Mátyás, István vajda, Zrinyi Miklós, Nádasdy, Koháry, Erdődy stb. szintén több változatban van feldolgozva.

A szerzők igen kíméletlenül bántak forrásaikkal. Hihetetlen arányban találkozunk a plágium mindenféle alakjával; elferdítések, eltorzítások, átírások egyszerű címváltoztatással, rövidítések stb. igen ismert és használt dolgok voltak iskolai dramaíróink kezében. A néző közönség nem kutatta a forrást, a szerző tanár pedig nem szánta nyilvánosságra s előadás után rendesen elvetette a könnyű szerrel írott darabot.

A múlt században, midőn az iskolai színjátszás már igen gyakori lett, s mintegy helyettesítette a világi színészetet, a szerzők nem találván elegendő anyagot, felújították a régi moralitásokat, misztériumokat és pásztori játékokat. Csak nem rég került napvilágra negyvenhat ily magyar misz-

Csiksomlyói misztériumok

térium, melyek a *csiksomlyói* ferencrendiek vezetése mellett 1721—51-ig kerültek előadásra. Fölöttébb érdekesek e misztériumok, mivel belőlük következtethetünk az előbbi századok hasonló termékeire is. Prologussal kezdődnek s epilogussal végződnek; tárgyuk Krisztus szenvedéseinek megjelenítése; alakjok többnyire Zrinyi-stanza, Balassi-szak vagy próza. A prologusok rendesen a helyi körülményekre, a játék tárgyára és a szomorú hazai viszonyokra vonatkoznak. Az egyik például így inti komolyságra a néző közönséget:

Cicogás, kacagás itt ne hallattassék,
Hanem szomorkodás, sóhajtás láttassék.
Ne is vélje senki aztot semmiképen,
Hogy komédiázzunk ebben az időben,
Melyben szegény hazánk vagyon nagy ínségben.
Mert isten ostora mindenfelől rajtunk,
Melyet vétkeinkkel országunkra vontunk. stb.

A misztériumok eszmemenete magyaros; a szomorú tárgy dacára lépten-nyomon találkozunk bennök a néphumor jóízű nyilatkozataival. Az asszír király »az zsidóknak hátán dohányt vágat«; a katonák mézes pálinkát isznak s magyar dohányt színak; az »ordásbéles«, »szászhenklis«, a »csokoládé« stb. szintén szerepet játszanak. Pilatus meg imígy szólítja meg Krisztust:

Nazarethi Jézus, van-e prókátorod,
A ki te melletted szóljon, vagy aktorod?
Mostani világban úgy folynak a pörök,
Hogy mikor erszényben a sárga pénz zörög:
A biró nem nézi, pokol-e vagy ördög,
Az igazság ellen ő eleget dörög.
Látom szegény Jézus nincsen prókátorod,
Azért igen félek, rosszúl lesz a dolgod.
Igen hamisak most, látom a főpapok,
Istentelenséggel teljes az ő utok. stb.

A misztériumokat az iskolában vagy a szabadban adták elő. A nép — ép úgy mint külföldön — a templomi istentisztelet után, nagy tömegben kereste fel a játékot, melyben néha száznál is több diák szerepelt.

E husvéti misztériumok nem mentek át annyira a nép vérébe mint a karácsonyi pásztorjátékok, melyek közelebb álltak felfogásához, s melyekben inkább adhatott kifejezést érzéseinek és gondolkozásmódjának.

A pásztorjátékok felújulása és elterjedése határozottan az iskolai színi előadások hatásának tulajdonítható. A ránk maradt »betlehemek« alakjai, formái és latinos kifejezései világosan kijelölik az eredeti forrást: az iskolát.

Iskolai pásztorjáték (idyllion) rendkívül sok maradt ránk. Eszthetikai becsük azonban igen különböző. Minél jobban fejlődik irodalmunk, annál értékesebbek lesznek pásztorjátékaink. Egyikben-másikban »hanyatló szép hazánk«, »idegen tájra költözött fiaink« is szerepelnek.

Az iskolai drámák előadásával foglalkozó szerzetes rendek közül különösen három tűnik ki: a pálosok, jezsuiták és piaristák rendje. A legmagyarosabb nyelvben és szellemben a pálosok színjátéka; magyar volt a szerzet, a nép gyermekei voltak a szerzetesek; érzéseik és gondolataik legközelebb állottak a magyar néphez. Pótolhatlan kár, hogy ép tőlük maradt ránk legkevesebb. Táncz Menyhért ismert gyűjteményén kívül alig tudunk valamit e rend iskolai drámáiról E gyűjteményben azonban több értékes darab van. Ilyen a ***Polidorus és Cassandra*** című színmű három felvonásos közjátéka. Címét nem tudjuk, mivel a kéziratban csak intermedium név alatt szerepel; de tartalma után bátran nevezhetnők ***Asszonyok Csúfságá***nak, mert a néphumor kedvelt motivumát, az asszonyi nem gyarlóságát csúfolja ki. A darab 1765-ben került színre Újhelyen. Tárgya egy vén leány házasságának viszontagságai. Nemes Berbencze Péter uramnak volt egy főkötő után vágyodó leánya, s bár éveinek száma több volt mint szoknyájának ránca, mégis sikerült őt nőül adni a vígkedvű Kocsonya Mihályhoz. A szülők beleegyezésével a derék Kocsonya rögtön elviszi a nőt házába, még pedig hátán, »nem lévén neki ennél jobb alkalmatossága«. Házas életük nyugalma nem sokáig tart. Kocsonya bevallja feleségének, hogy gyilkolt. Az asszony, bár hallgatást igért, azonnal följelenti férjét a bírónak, azt gondolván, hogy hamarosan új férjre tehet szert Kocsonya elzárása után. De a vizsgálat során kiderült, hogy férje nem embert, hanem borjút gyilkolt. Ezzel, s a feleség alapos elverésével végződik a második felvonás. A harmadik felvonásban Kocsonyáné asszony versenyt iván férjével, hirtelen meghal. Megszomorodott ura elhivatja a szabót a »gyászgubával«, meg a kántort, ki a szülők siránkozása közt elkezdi a bucsúztatót:

Táncz Menyhért darabjai

> Isten hozzád, édes uram, tudod, hogy szerettelek,
> Szánom-bánom és sajnálom, hogy meg nem verhettelek.
> Kopasz fejed bizonyságom, hogy szívből kedveltelek,
> Sodrófával, vasvillával gyakran ölelgettelek.

Az énekre a holtnak vélt asszony felrúgja szent Mihály lovát, s hogy e szerencsés feltámadását bebizonyítsa, a pintes korsót kéri »száraz gégéjének megöntözésére«. Az elbúsult férj mit tehetett egyebet — jól elverte az asszonyt. A bohózat szerkezete és jellemfestése elég gyenge ugyan, de alakjai: a kurta nemes, a fecsegő, iszákos asszony, a bucsúztatót éneklő kántor érdekes népies alakok. A darab érdeme magyaros nyelvében és eleven humorában van. Szerzője valószínűleg Billisics Márton pálos tanár (sz. 1736.).

Érdekes és nevettető jelenetekben még gazdagabb a gyűjteménynek ***Bakhus*** című bohózata. Valószínű, hogy ezt is Billisics írta; nyelve legalább őt vallja szerzőjének, s a körülmények sem ellenkeznek e föltevéssel. Tartalmát a szerző így adja elő: Bakhust, részegeskedése és isteni méltóságának meg nem felelő viselkedése miatt Jupiter ledobja az égből, s

emberi halandóságra kárhoztatja. Majd betegséget bocsát rá s Eskulapius orvoslása dacára elpusztúl. A Blumauer-féle travesztiákra emlékeztető bohózat csattanós élcekben, gúnyos mondásokban és komikus helyzetekben oly gazdag, hogy kevés iskolai színjátékunk versenyezhetne vele. Szerkezete is jobb a közjátékénál. Kár, hogy drasztikus, sőt trágár mondásai mélyen sértik a szépérzéket.

Jezsuita színműírók

A jezsuiták drámáik jelentékeny részét olasz, német és francia rendtársaiktól kölcsönözték. A kozmopolitikus iránynak lévén hívei, a nemzeti és a népies iránt nem nagy előszeretetet mutattak. Drámáik tárgyait legszívesebben a világtörténetből merítették, s ugy írták azokat meg, hogy Európa bármely színpadán előadhatták! Finom míveltségük nem tudott leereszkedni népünk gondolkozásmódjához, ők az előkelő világ nevelői és pártfogoltjai voltak, színi előadásaik nagyobbrészt azoknak szóltak, azok ízlésének és gondolkozásmódjának feleltek meg. A fény és pompa nagyban uralkodott színtermeikben, de népünk kedvelt alakjai csak igen ritkán voltak bennök láthatók. Érdemük azért mégis nagy; mert közel kétszáz évig — irodalmunk legszomorúbb korában — fentartották és táplálták a hajlamot a színjáték iránt. Ha Mária Terézia korában el nem törlik a szerzetet, bizonyára ők is csatlakoznak a magyarosító irányhoz. Látszik ez abból a körülményből is, hogy a múlt század közepén már mindig gyakoribb lesz iskoláikban a magyar nyelvű, hazafias érzéseket hirdető színi előadás.

Katona és Kunits

A jezsuita színműírók közül az egykorú jegyzőkönyvek nagy dicsérettel szólnak KATONA ISTVÁNnak, a kiváló történetírónak drámáiról. Bár harminc iskolai drámát és párbeszédet írt, egyet sem ismerünk közülök. 1758-ban Komáromban *Benjamin könyvei*nek és *Vak Bélá*nak előadása alkalmával a közönség zugó tapsokkal és tetszésnyilatkozatokkal tűntette őt ki. KUNITS *Szedecziásá*t (megjelent 1753-ban) is dicsérettel emlegetik irodalomtörténetíróink. E keserves játék azonban egyszerű fordítása Giovanni Granelli olasz jezsuita tragédiájának.

Faludi

Máskép állunk FALUDI FERENCnek *Constantinus Porfirogyenitus* című szomorújátékával. Ez a legkiválóbb jezsuita drámák egyike, melyet a kritika a dráma törvényei szerint is megitélhet. Tartalmát maga a szerző ekkép adja: a haldokló Leó császár kiskorú fiát, Konstantinust két fő tanácsosára Romanusra és Fókásra bízta. A két tanácsos elkeseredetten harcol a főhatalom fölött. A sors Romanusnak kedvez, ki annyira elbizakodott szerencséjében, hogy saját fiát, Artemiust, akarja a trónra juttatni. Azonban merész tervével elbukik s a trónt Konstantinus foglalja el. »Ehhez — mondja Faludi — a poesis adogatott valamit nagyobb mulatság kedvéért.« A darab meséje nagy gonddal és sok ügyességgel van szőve, a szerkezet egységes, a szenvedélyek harcának festése élénk, a nyelvezet magyaros és erőteljes.

Méltó társa volt Faludinak a komáromi születésű ILLEI JÁNOS (1725—1794.), ki tudományos és szépirodalmi munkáival szép névre tett szert.

1767-ben adta ki *Salamon*, *Ptolomaeus* és *Titus* című szomorújátékait. Az elsőben Salamon és László király viszálkodását dolgozza fel elég ügyességgel és értelemmel; a másodikban a nagyravágyó Ptolomaeus szomorú történetét adja Justinus elbeszélése után. Illeinek ez a legsikerültebb eredeti drámája hatásos jelenetekkel, cselekvénynyel és tehetségre valló jellemfestéssel. Leggyöngébb benne a bonyodalomfejlesztés: ebben, úgy látszik, nem tudott megszabadúlni a jezsuita iskolai celdrámák megszokott sablonjától. Írt még egy farsangi játékot is *Tornyos Péter* cím alatt, de már ez a jezsuita-rend eltörlése után, s így valószínűleg a világi színpad számára készűlt, a melyen egyszer elő is adták. A játék summáját így adja elő a szerző: Illei János

Tornyos Péter bált indít,
Reá költi mindenit,
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

Maskarát ád s maga is
Felöltözik, ha veszt is.
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

Nagy konyhát üt fársángol,
Koldússá lesz és táncol,
Nem sajnálja csak tessék,
Az uraknak a játék.

Benyák Bernát arcképe.

A bohózat tartalma ennyiből áll: Tornyos Péter, jómódú, de fösvény komáromi gazda, farsangra nagy mulatságot csap; »gaballérosan« viseli magát, s nem sajnálja az »ebanyázta penészes pénzt«. Meghallja ezt Tornyos szolgájától Ventifax, a garabonciás diák, s szövetkezik vele a gazda megtréfálására és pénzének elemelésére. Lőrinc szolga »isvadronba állítja hazugságait« és segíti Ventifaxot, hogy a pénzét követelő vendégfogadóst »mostani módi szerint igazíthassa el«. Ventifax behízelegvén magát Tornyos uramnál, megigéri neki, hogy megtanítja őt a diák nyelvre, a boszorkánymesterségre, sőt azt is megteszi neki, hogy pénze erszényéből soha nem fog kifogyni. Viszonzásul csak azt kéri, hogy az erszényt három óra előtt ki ne nyissa, máskülönben nem fog rajta a varázslat. E közben ügyesen elemeli az aranynyal telt erszényt, s egy másikat nyom a gazda kezébe. Erre felöltözteti Tornyos uramat »garabonciás« ruhájába, bajúszt ragaszt orra alá és könyvet ád kezébe. Tornyos uram ép meg akarja

kezdeni a sárkányavatás bűbájos mesterségét, midőn betoppan a vendégfogadós, s azt hívén, Ventifax áll előtte, összekötözteti s jól elvereti az ellenálló Tornyos Pétert. Ventifax és a szolga ezalatt tovább állnak a pénzzel és a lakomára beszerzett tárgyakkal. Tornyos Péter pedig mit tehetett egyebet, elátkozta a garabonciás diákot:

> Patvar vigye a diákját,
> S véle minden tudományát.
> Oda vagyon az erszényem,
> Erszényemmel minden kincsem.
> Haj dinom dánom,
> Míg élek is, bánom
> Deákságom!

A bohózat szerkezete és bonyodalma nem vall ugyan avatott kezekre, de azért több ügyes fordulat és mulattató jelenet élénkíti az egyes végezéseket. A darab főérdeme nyelvében van. Illei sok eredeti komáromi mondást és magyaros fordulatot őrzött meg benne az utókor számára.

Piarista színműírók

A jezsuita rend eltörlése után a színjátszást a piaristák űzik tovább. Mária Terézia koráig ők is jobbára latin nyelvű darabokat adattak elő, de azontúl a magyar volt napirenden s az is maradt egészen az iskolai színpad elnémulásáig. Színi előadásaik és szintermeik nem voltak oly fényesek mint a jezsuitákéi, ők nem hozathattak Velencéből díszleteket és ruhákat, nem is a főrangúak mulattatására adták drámaikat. A közép és alsó osztályok gyermekeit oktatták, s többnyire ezek voltak játékaiknak is szemlélői. E szerzet határozottan a magyarosítás céljából hozta színpadra a hazafias tárgyú magyar drámákat. »A magyar komédiáknak folytatására, — írja *Pállya István* rendfőnök — az is ösztönt adott, hogy az ilyetén magyar játékok által az ifjúság a magyar nyelvben gyakoroltassék és hogy az ifjak a merészséget, és az böcsületes emberek között való tisztességes, nyájas társalkodást édes magyar nyelvünkön előadatott komédiákból szinte úgy fölkaphattyák mint az deák komédiákból.« E szerzet megszakítás nélkül tanított napjainkig; e szerzet tanárai: *Dugonics, Endrődy, Egerváry, Simai* voltak világi színjátékunk első művelői s így a piarista iskolai színjátékokban láthatjuk a fokozatos fejlődés legszebb példáit. Minél közelebb jutunk irodalmunk ébredésének korához, annál sürűbben találkozunk a kiválóbb gonddal készített iskolai drámákkal. Ritkúlnak a bibliai előadások, moralitások, s gyakoriabbak lesznek a világias tárgyú színművek. KÁTSOR KERESZTÉLY piarista tanár és színműíró 1764-ben már a francia színi irodalom termékeire is felhívja a tanárok figyelmét. A piaristarend meg a múlt század közepétől kezdve tanárjelöltjeit a drámaírás törvényeire és fortélyaira taníttatja. Színi irodalmunk ébredésekor iskolai színműveink már oly fokon állottak, hogy a világi színpadon is előadhatták azokat. Mi természetesebb, mint hogy iskolai színműíróink a világi színi irodalom első munkásai lettek! De nem feled-

keztek meg az iskolai színpadról sem. Simai, Egervári stb. úgy készíték darabjaikat, hogy mind a két színpadon előadhatták. Későbbi íróink és fordítóink azonban már kizárólag a világi színpad számára dolgoznak. És itt kezdődik az iskolai színjáték rohamos hanyatlása.

A tanárok önálló darabok írása helyett egy ideig világi színműveket dolgoznak át, lassan-lassan azonban ezzel is felhagynak. 1794-ben a külföld példájára, a pedagogiai cél szem elől való tévesztése és az iskolai színpad elvilágiasodása miatt a kormány nálunk is betiltotta az iskolai drámák előadását! A tiltó rendelet ellenére egy ideig még tengődik, de élete már csak haldoklás. Az iskolai színpad jelesebb szereplői a világi színpadon aratták babéraikat, ügyesebb írói ott keresték darabjaikkal a sikert, s a közönség, melyben hosszú ideig az iskola ébresztette a vonzalmat és lelkesedést a színészet iránt — színházakban keresett és talált szórakozást. Péchy és Benyák

Pállya István arcképe.

A piaristák iskolai drámaírói közül sokat emlegették és magasztalták PÉCHY DOMOKOST, kinek ***Szapáry Péter*** és ***Koháry István*** című szomorújátékai szokatlan hatást értek el! Sajnos, mindakettő elveszett. BENYÁK BERNÁTnak húsz iskolai drámája maradt ránk. Ezek közül legkiválóbb a ***Joász, Judeanak királlya*** című tragédia (1769.), melyben Athalia királyné gyászos bukását dolgozta fel. A darab meséje elég ügyesen szövött, nyelve figyelemre méltó. Érdekes e tragédia azért is, mivel nők is szerepelnek benne. Ugyane szerző Plautus ***Mostellariá***ját is átdolgozta és — »főképpen az asszonyi felekezet kedvéért« — az első és második felvonás közé egy közjátékot szúrt; valóságos népszínműi jelenet ez, igazi, népies nyelven. A szereplők közt van a zsidó korcsmáros, a tót legény, a veszekedő falusi asszony stb.

Határozott drámaírói tehetsége volt PÁLLYA ISTVÁN (1740—1802) rendfőnöknek, Széchenyi Ferenc gróf benső barátjának. Három színműve maradt ránk; mind a hármat ifjú korában írta. Ezek között legkiválóbb a Veszprémben előadott ***névtelen vigjáték.*** (Ravasz és Szerencsés?) A darab tartalmát ekkép adja elő a szerző: »Két negédes, kérkedékeny ember Pállya István

kimondhatatlan nagy kivánsággal viseltetvén a tanácsbéli tisztséghez, azt tőlök minden kitelhető móddal és tehetséggel keresték. Csörgő hadi ember lévén, nagy vitézi cselekedeteit hányja veti, s azoknak úgy mint jutalmát várja; a Deáki pedig oskolamesternek tisztét viselvén és deákságával fölötte kérkedvén, kimondhatatlanul bízik a szenátorsághoz. Ezekkel egy Ravaszy nevű fortélyos férfiúnak színes barátsága vala, a ki mesterséges találmányival és elmés csalárdságával mindakettőt úgy megutáltatta a bíróval, hogy minden reménységtől elhagyattak. Azonban pedig azon mesterkedik, hogy valami Szerencsés nevű embert a bíróval megkedveltessen és azt szenátorrá tegye. A mint hogy úgy is lett!«

Pállya vígjátéka

Ez egyszerű tanácsos-választást a szerző rendkivül érdekessé tudta tenni mulatságos alakjaival és leleményes meseszövésével. Alig van e korból vígjátékunk, mely oly gazdag volna komikus jelenetekben, mint Pállya e színműve. A szerző nagyon értett az alakoskodásokból és félreértésekből keletkezett komikus helyzetek teremtéséhez; tudta, miként kell a torzképekben a valódi életet feltűntetni; ismerte a hatáskeltés titkait s eleven humorával, csattanós dialogusaival bőven kiveszi abból a maga részét. Szinte kár, hogy a szerkezetre és a bonyodalom fejlesztésére nem fordított nagyobb gondot. Torz alakjai közt legsikerűltebbek a két főszereplő: Csörgő és Deák. Csörgő uram a Hári Jánosoknak igazi mintaképe. Egész életében nem tanúlt semmit, de a hadi pályán mégis nagyságos úr lett. Fitymálja a tudósokat, s megvetőleg beszél a költőkről. Nagy Sándor vitézsége az övéhez képest semmi! Hadseregeket vert szét egymaga, s »Európa meghajtá magát vitézsége előtt!« S ez a rettegett katona egy pisztolydurranástól úgy megijed, hogy futtában tízen sem tudják megállítani! — Deák Mátyás a tudákos és hóbortos iskolamesterek mintaképe, ki »a sok tanulásban és az régi dolgoknak fölnyomozásában egészlen megbódult, még az asszonyokkal is görögül és latinul beszél«. Ábrázata olyan, hogy mikor távolról látja az ember, »azt gondolná, hogy az isten és a természet nem más végre alkotta őt, hanem, hogy valamely jeles bibliotékába a többi auctorok közé tétessék«. Egy megavúlt Orbilius, ki még tudatlan inasától is azt kérdezi, tudja-e, mit mond Amos Comenius. Vestibulumjában? — Eredeti két alak Deáknak és Csörgőnek inasa. Tudatlan, de furfangos és találékony parasztok ezek, kik sok kacagtató jelenetet rögtönöznek a színpadon. Ilyen a többi közt a hetedik jelenés. Csörgő ezredes elküldi inasát a poétához (rongyos ruhájukról, úgymond, bizonyára megismeri) egy versért, hogy a bírót üdvözölhesse névnapján. Péter furfangjával hét garasért megveszi a pár soros verset, ámbár a poéta másnak nyolc garason alúl nem szokta adni. Otthon gazdájának két tallérért adja el a verset, s elhiteti vele, hogy a költemény annál drágább, minél rövidebb. Csinál az a poéta — úgymond — olyan verset is, mely csak egy szóból áll, de annak árát lehetetlen megadni. Fölötte komikus a két szolgának párbeszéde a világ sorjáról. Ilyen a részeg és ingadozó Péter monologja

is »édes, szerelmes, támogató, ápolgató, szép, gyönge lábacskáihoz«. Mulattató az a jelenet is, midőn Csörgő »minuetát« akar táncolni, de bizony csak »ángliai figurákat csinál«; vagy midőn megtámadja katonáival a bíró házát s a hős, ki Schweidniz város templomának támaszkodva, egymaga ezer embert vágott le, egy kis lármára katonáival együtt vitézül megszalad.

A vígjáték értékét növelik a politikai célzások a kor felfogása ellen. A jómódban élő tudatlan katonát szembe állítja a nyomorgó, rongyos poétával. Szomorúan mondatja el egyik alakjával, hogy a »nemzetünktől elfajúlt magyarok« már leveleiken is németül címeztetik magukat, s kapkodnak minden után, a mi német vagy francia.

Az iskolái dráma a század végén

1794-től kezdve, a tiltó rendelet miatt, a színi előadások évről-évre ritkábbak lesznek. De azért, ha ritkábban is, fel-fel hangzik a régi kedves hang, s újra benépesedik az elhagyott színterem. Sőt a jelen század második évtizedében imitt-amott újra virágozni kezd. A nyitrai püspök például kétezer forintnyi költséggel állíttatja helyre a színpadot. Kecskeméten, Nagy-Károlyban, Veszprémben is feléled a régi szeretet a színjátékok iránt, s a közönség számos előadásban gyönyörködhetett.

A múlt század vége felé a piarista drámaírók mindig jobban közelednek a népieshez. Színműveikben megtaláljuk a legkedveltebb népies alakokat: a cigányt, kántort, falusi bírót, betyárokat, vándorlegényeket stb. Sőt Kecskeméten egyik elkésett vigjátékban Zöld Marci és Becskereki játszszák a főszerepet.

38. A magyar történeti irodalom a XVIII. században.

Török kiűzésével, a szabadságharcok elviharzásával, Magyarország teljesen visszalép az európai mívelt nemzetek közösségébe, melyekkel addig is, tőle telhetőleg, igyekezett lépést tartani. A költészet és műpróza minden terén érezhető ez a közösség, ez a külső befolyás: szerinte szokta az irodalomtörténet osztályozni az egyes fellépő írókat és iskoláikat. De talán sehol sem oly szembetűnő ez a közösség mint épen a történetírás mezején, melynek akkori fejlődését eddig nem nagyon méltatták figyelemre.

A politikai viszonyok befolyása a történetírásra

Megvan ennek a jelenségnek a külső, tárgyi oka. A XVII. századi részletes, érdekes magyar emlékiratok, életrajzok és helyi történetek helyébe vaskos latin foliánsok, vagy egy egész kis könyvtárt alkotó kötetsorozatok lépnek, az egész nemzeti történetet, vagy legalább annak nagy szakaszait magukban foglalók. A midőn az országnak és az egyesnek léte minduntalan kockán forgott vagy legalább változásoknak volt alávetve, elég érdekes és tanúlságos volt a jelen momentum, és legfölebb a közvetlen előzmények megismerése végett kutatták a közelmúltat. Összefoglaló, az egész nemzeti történetet felölelő történelmi munkák alkotása nyugalmasabb korszakokhoz van kötve. Csak olyankor érzi a nép történetének folytonosságát, csak a biztos jövő tudatában kapcsolja a távoli múltat is a jelenhez. Így jellemzik a római polgárháborúk és hódítások korát Sallustius és Caesar emlékiratai és monografiái; Livius nagy nemzeti műve pedig csak a »pax Romana« idejében született meg. Így képezi a Fronde a francia mémoire-irodalomnak mintegy középpontját; Daniel és Velly óriási munkái pedig csak a XVIII. század békés kezdetén jönnek létre. Angliában a XVII. század nagy összeütközéseinek Clarendon és Burnet emlékiratai a jellemző produktumai; a XVIII. század megállapodott állami és társadalmi rendje pedig Hume-nak az ősidőkig visszamenő művében tükröződik vissza. Így váltják fel nálunk is, mihelyt az ország III. Károly és Mária Terézia alatt »révbe jutott«, Bethlen Miklóst, Csereit és Aport a polyhistor Bél Mátyás, a húnok és avarok történetein kezdő Deserici és Pray s a magyar történeti anyagot a vezérek korától II. Leopoldig összehordó Katona István.

Változott tehát a politikai viszonyok átalakulásával együtt a történeti munkák nyelve és tárgya. A tudományos haladás következtében változott a módszer is. A XVII. század végén a protestáns racionalizmus, melyet Pierre Bayle képviselt, másrészt az a szorosan kritikai adatgyűjtés, melyet Mabillon indított meg, és mely a Bollandisták legenda-gyűjteményének részben tartós értéket biztosít, új irányokba terelte a történetírást. Nem szenved kétséget, hogy a tudományos historiografia e két külön iskola versenyéből, egymásra való hatásából, majd összefolyásából, született meg. Egy ideig oly erősek voltak a felekezeti ellentétek, hogy mindegyik csak a maga körében érvényesülhetett. Ez ellentétek pedig sehol sem erősebbek mint nálunk, a hol mondhatni még a XVIII. századon túl is élesen el vannak választva egymástól a katholikus és protestáns módszer követői, és a hol csak a francia bölcsészeti iskolának felülkerekedése enyészteti el lassankint az oly mélyen gyökerező és minden téren nyilvánuló elkülönítést.

Bél Mátyás arcképe.

Első és jelentékeny képviselőjét a protestáns-racionalista iránynak a tudós Bél Mátyás személyében látjuk. A honi tudományosság e büszkesége Ocsován született, Zólyommegyében 1684-ben. Halléban, a Thomasius-féle fölvilágosító filozófia székhelyén, tanúlt és azután mint a besztercebányai, majd a pozsonyi ágostai hitvallású iskolák igazgatója működött. Folytonos összeköttetésben állott a külföldi tudományos világgal, a leghíresebb tudós társaságok beválasztották őt tagjaik sorába. De ő megmaradt kisszerű viszonyai közt, szembe szállva a felekezeti gyűlölség és a kicsinyes irígység okozta üldözéssel, s egész életét az iskola ügyének és hazája megismerésének és megismertetésének szentelte. Bél Mátyás

Bél működése igen tanúlságos példa arra nézve, minő termékenyítő hatással van a tanítás helyes módja magára a tudományos haladásra is. A hallei iskola, mely egyrészt Franke és Spener vallásos s emberbaráti buzgóságának, másrészt a Locke-féle bölcsészeti rendszernek köszönte virágzását, nem elégedett már meg a filológiai oktatással, hanem mentől több tárgyi, szemléleti anyagot — realiát — is felvett a tanítás körébe. Már pedig, mi lehet a tanuló előtt érdekesebb, és mihez férhet könnyebben mint hazája történetének és földirati viszonyainak ismeretéhez? Bél pozsonyi tanítványainak kiválóbbjait hozzá szoktatta, hogy szünidejöket honi vagy

családi történetök tanúlmányozására fordítsák, és ily módon segítségére voltak művei igen becses anyagának összehordásában.

Bél Mátyás munkái

Már első értekezésében a hún-scytha irásról, melyet 1718-ban tett közzé, megmutatta, minő mesteri módon birja összehordani a szétszórt anyagot. A régi magyar betűkről való ismeretünk mai napig nagyrészt ez értekezés adatain alapul. Pozsonyban öt év múlva megírta a régi és új Magyarország *Prodromusát*, a melyben a magyar föld- és néprajzra vonatkozó addigi munkálatoknak főbb tartalmát állítja össze. Szorosan vett történeti művei közt első az *Adparatus ad Historiam Hungariae* (Pozsony 1735.), melyben a magyar történeti forrásmunkák egy részét teszi közzé. Ez emlékek némelyike még kiadatlan volt, másokhoz mindaddig nehéz volt hozzáférni a kiadások régisége és ritkasága miatt. Ezekhez tartozott a nagyváradi káptalan híres feljegyzése az előtte végbement istenítéletekről, a »ritus explorandae veritatis«, melynek első kiadását még Frater György rendezte sajtó alá. Mint az Anonymus első kiadója a Schwandtner-féle gyűjteményben, igen nagy érdemeket szerzett egész történetírásunk fejlődése körül. Kritikai szelleméről tanúskodik, hogy ő, bár a Névtelen Jegyző korát biztosan megállapítani nem birta, mégis IV. Béla korába volt hajlandó helyezni művét.

Mind gyűjtő mind feldolgozó munkásságának legfontosabb, mai napig nagybecsű emléke *Notitia Hungariae novae historico-geographica.* Az első folió kötet kizárólag Pozsony városával, a második Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptómegyékkel, a harmadik Pesttel, a negyedik Nógrád, Bars, Nyitra és Hontmegyékkel foglalkozik. Az ötödik kötet Mosonymegyét tárgyalta; de csak kevés példányban maradt meg, és csak a múlt évben bocsátotta ezt újra közzé gr. Zichy Jenő az eredetihez méltó díszes kiadásban. E kötetek mai napig a magyar topografia és genealogia kimeríthetetlen tárházai, nagy figyelemmel vannak a nemzetiségi viszonyokra is, úgy hogy a nemzetiségi viszonyok kutatói biztos forrás gyanánt használhatják. Kiterjeszkednek a föld leirására és a természeti tárgyak ismertetésére, és bár a kor szelleméhez képest még aránylag igen nagy tért foglalnak el bennök a »curiosum«-ok, nagy kárára válik a honismeretnek, hogy az óriási munka többi részei sajtó által nem jutottak napvilágra.

E valóban elsőrangú tudós érdemeit csak akkor méltányolhatjuk teljesen, ha meggondoljuk, minő nehézségekkel kellett neki mint úttörőnek, a ki azonfelül »akatholikus« is volt, megküzdenie. Egy ízben csak nagy bajjal birta életét megmenteni Heister körmei közül, kinél bevádolták, mert közbenjárt több, a Rákóczi-felkelésben résztvett hitfele érdekében. Pálffy Miklós nádor kegyének köszönheté, hogy megnyiltak előtte az állami és több családi levéltárak, de kutatását ellenségei valami szörnyű merényletnek nyilvánitották a nemzeti és nemesi féltett titkok szempontjából. Hát még midőn Magyarország leirása megjelent! Az már világosan nem más, mint az ország állapotának a külföld előtt való fölfedése, vagyis kémlelés! Ennyi

vád ellen csak a nádornak, majd Ferenc lotharingiai hercegnek, végre Mária Teréziának jóakarata védte.

A tudós pozsonyi rektor, a német tudósok módjára, egész tudós dinasztiát alapított, a mellett pedig tanítványai is az ő útján, de nem az ő szellemében folytatták művét. Sem fiai, sem utánzói, mint Tomka-Szászky és Benczúr, nem hasonlíthatók hozzá. Az országra mind erősebben nehezedő katholikus reakció megakadályozta a szabadabb irány érvényesülését. Azonkívül Bél egész munkássága sokkal inkább szólott a deák tudós világnak, — hisz mindent latinul írt, — mint a magyarnak. Még részrehajlatlansága, toleranciája is idegenszerűnek látszott abban a világban.

Sokkal kisebb körű s terjedelmű, de minden ízében magyar és kálvinista, Bél valamivel ifjabb kortársának, a székely Bod Péternek irodalmi munkássága. Ő is részesült a külfdöli, hollandiai iskolázás áldásában, de csakhamar visszatért, és mint egy főúri hölgy, Bethlen Kata, udvari káplánja, majd mint magyar-igeni lelkész élt, szűk viszonyok közt, távol a míveltség minden középpontjától. Annál szivósabban ragaszkodott szerette Erdélyéhez és annyi vihar által fenyegetett egyházához. Legtöbb műve az általános és erdélyi egyházi történelemnek van szentelve. A régebben ismeretesek közt a legfontosabb a *Smirnai sz. Polikárp, avagy Erdélyi reformatus püspököknek históriájok* (1765.), de ez is alig több egy kompendiumnál. Csak két év előtt jelent meg megmaradt kézirata után Leidában — hol tanúlt — a magyar református egyház története latin nyelven. E mű emléke hazafiságának és szenvedélyes, a korabeli üldözések által még fokozott felekezeti szellemének. Akkor nem is jelenhetett meg hazánkban, hisz szerzőjét még a Sz. Polikárp és a még ártatlanabb *Magyar Athenás* miatt is üldözték. Ez utóbbi az első magyar nyelven irott, szorosan vett irodalomtörténeti munka, több mint 528 magyar írónak tartalmazza betűsorba szedett életrajzát. Kritikának vagy tanúlmánynak alig van nyoma, a felekezetiség különösen abban nyilatkozik, hogy több protestáns írót méltat megemlítésre és többet ír felőlük. Hogy csak egy példát említsünk: Pázmány Péterrel egy lapon végez, Alvinczi Péternek pedig négyet-ötöt is szentel. Mária Terézia korában bűn volt már ez is. »Ez a nagy férfiú — írja 1775-ben, néhány évvel Bod halála után, a piarista Horányi — elméjének kitünő emlékeivel nem közönséges büszkesége Erdélynek és általános tetszést nyert volna, ha, tekintettel a viszonyokra, enyhébben és okosabban írt volna.

Bod Péter

Bod Péter arcképe.

Mert ha önszántunkból vetjük magunkat a rohanó árba és azzal szembe akarunk szállani, a vad hullám el fog sodorni«.

Ez a minden szembeállót elborítással fenyegető ár nem volt más mint az uralomra jutott katholikus restauráció.

A karlovici és szatmári békekötések alapján rekonstruált Magyarországnak, melyet méltán neveztek »Hungaria Nova«-nak, állami és társadalmi felfogásán a »Regnum Marianum« eszméje uralkodott. A Habsburg-házból származó királyok alatt, aránylag rövid időben, oly óriási eredményeket vívtak ki a törökökkel, felkelőkkel és protestánsokkal szemben, hogy lehetőnek látszott a buzgóbbak előtt Sz. István birodalmának egy vallásúvá tétele, a Boldogasszony tisztelete ellenzőinek, mert még a törvénykönyv is ilyeneknek bélyegezte Luther követőit, megsemmisítése. Nem sikerült-e, alig egy emberöltő előtt ugyanazon terv Franciaországban, hol pedig egy teljes századon át elsőrangú politikai tényező volt a hugenotta elem? A szándék keresztülviteléhez a főúri és nemesi katholikus társadalom szolgáltatta a világi, az egyházi és első sorban a jezsuita-rend, a szellemi fegyvereket. Kimondhatjuk már, hogy e terv keresztülvitele ép oly kevéssé felelt volna meg hazánk érdekének, mint a tényleges viszonyoknak, de az kétségbe nem vonható, hogy, mint minden reakció, mely a múltban keresi az ideált, erős lendületet adott a történeti kutatásoknak.

MAGYAR
ATHENAS
AVAGY
AZ ERDÉLYBEN ÉS MAGYAR-ORSZÁGBAN ÉLT TUDOS EMBEREKNEK, NEVEZETESEBBEN A' KIK VALAMI, VILÁG ELEIBE BOTSÁTOTT IRÁSOK ÁLTAL ESMÉRETESEKKÉ LETTEK, 'S JO EMLÉKEZETEKET FEN-HAGYTÁK
HISTORIÁJOK
MELLYET
SOK ESZTENDŐK-ALATT, NEM KEVÉS SZORGALMATOSSÁGGAL EGYBE-SZEDEGETETT, ÉS AZ MOSTAN ÉLŐKNEK, 'S EZ-UTÁN KÖVETKEZENDŐKNEK TANUSÁGOKRA, 'S JÓRA-VALO FEL-SERKENTÉSEKRE KÖZÖNSÉGESSÉ TETT.
F. TS. BOD PÉTER.
A' M. Igeni Ekkléſiában a' KRISTUS Szolgája.

Nyomtattatott 1766-*dik Eſztendőben*,

Bod Péter *Magyar Athenas*ának címlapja.

Jezsuta történetírók

Természetes, hogy e téren a jezsuiták buzgólkodtak leginkább. Turóczi László 1729-ben megírta Magyarország történetét és földrajzát, korához képest nagy tudománynyal, de igen erős tendenciával: ***Hungaria suis cum regibus compendio data.*** (1729.) Még szembetűnőbb ez irány a kassai Timon Sámuel két művében, a régi és új Magyarországról: ***Imago antiquae*** és ***Imago novae Hungariae*** s ***Annales****eiben*, melyekben Istvánffyt folytatja.

és melynek kéziratát rendtársa, *Kazy Ferenc* használta fel. De ezek inkább vitairatok és győzelmi kiáltások, mint valóban történelmi művek. Nem új bennök sem az anyag, sem a módszer. A fáradhatatlan gyűjtést Mabillon és a st. mauri benediktinusok módjára nálunk Hevenesi Gábor, Kollonics bíboros gyóntatója indította meg. Több mint száz kötetre menő kéziratai mai napig egyik főkincsét alkotják egyetemi könyvtárunknak. Igazi históriai fontosságra pedig Mária Terézia korában Pray György és Katona István emelték az ecclesia militans irányát.

Pray György egy Tirolból beköltözött katona-családból származott Pray György és 1724-ben született Pozsonyban. Mint jezsuita egy ideig a bécsi Theréziánumban tanárkodott és ott kezdte meg, a tudós Froehlich Erasmus befolyása alatt, a hazai történet buvárlását. Fölebbvalói megengedték, hogy egészen e hivatásának élhessen. Rendjének feloszlatása után a királynő 1773-ban őt királyi historiografusnak nevezte ki és 200 forintnyi nyugdiját megkétszerezte. 1777 után könyvtárnoka lett a Budára áthelyezett egyetemnek és József császár, ki szintén hasznát vette tollának és tudományának, 800 frtra emelte fizetését, azután pedig a nagyváradi literarium stallumra nevezte ki. Így haláláig, mely 1801-ben következett be, gondtalanul és háborítlanul élhetett tudományának. Ő volt az első magyar, ki kizárólagos hivatását találta a történet mívelésében és a ki azon szerencsés helyzetben volt, hogy e hivatásának meg is felelhetett. Ő egyúttal az első, kinek tevékenysége felölelte a hazai történelem egész mezejét.

Pray György névaláírása.

Főmunkája a húnok, avarok és magyarok évkönyvei *(Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum),* melyeket hat folio kötetben egész I. Ferdinand haláláig folytatott. A legrégibb — hún — történetet illetőleg De Guignes nyomán jár, ki először használta fel Attila népére nézve a khinai forrásokat, de a későbbi korra nézve egészen önálló. Szembetünő, hogy elődőihez képest milyen óriási anyag áll rendelkezésére. Nemcsak a már bel- és külföldön publikált anyagot használta fel, hanem számos kiadatlan forrással gazdagította a történeti tudományt. Nagy mértékben felhasználta a kamarai levéltárban meglevő okiratokat, és hogy egyebet ne említsünk, a Halotti Beszéd kódexét, melyben az első magyar évkönyvek is foglaltatnak, ő hozta nyilvánosságra. Abban is úttörő, hogy minden kötet előtt beszámol a rendelkezésére álló új vagy régi kútfőkről. A mennyiben rendje és meggyőződése engedi, józan kritikával él, különösen a kronologiai és genealogiai kérdésekben. Ő a finn-lapp rokonságnak történeti alapon első vitatója. Bár nyelve latin és így stílusa szükségkép elkopott és nem egyéni, mégis mindenütt fölismerhető nemzeti érzülete és büszkesége. Az akkori irodalmi viszonyok nyomorúságára éles világot

vet, hogy nagy művének igen értékes V. kötete nem is önállóan jelent meg, hanem mint egy főúri ifjú, gróf Bánffy György, thereziánumi thesiseinek melléklete. A kormánynak különösen azon értekezéseivel tett szolgálatot, melyekben a magyar korona jogait a melléktartományokra mutatta ki. Így Mária Terézia érdekében Halics és Ladomérról, József megbizásából a Balkán-félszigeti országokról, különösen Boszniáról, mint a magyar korona részeiről, értekezett. Mária Terézia nagyra is becsülte a tudós férfiút és a megalakítandó magyar tudós társaságnak ő lett volna a főoszlopa. De midőn az akadémia javadalmazására a naptári illetéket kérték, a királynő meggondolta a dolgot és kijelentette, hogy: »két jezsuita (Pray és Hell) mégis csak kevés egy akadémiához«.

Katona István

A Pray által tört nyomon tovább haladt KATONA ISTVÁN, historiográfiánk egyik tiszteletreméltó nagy alakja. Nyolc évvel fiatalabb volt Praynál, Bolykon, Nógrádmegyében született, és a jezsuita-rendben mint tanár érvényesült. A rend feloszlatása után Budára és Pestre is követte az egyetemet, majd 1790-ben Kalocsán könyvtárnok, később ugyanott kanonok is lett. József császár 1785-ben 500 forinttal nyugdíjazta, mert a német előadási nyelvben nem volt elég jártas. Majdnem nyolcvan évre terjedő élete egészen a tudományos munkának volt szentelve. Nála a történettel való foglalkozás a tanári pályával állott szoros összeköttetésben, és első művei iskolai könyvek voltak. Kalocsán megírta az érsekség történetét jó magyar szellemben (1800. két kötet). Patachich érsekről följegyzi, hogy botbüntetés terhe alatt megtiltotta székvárosában a rác beszédet. Budán kezdte meg nagy munkáját, Magyarország kritikai történetét, melyet szerencsésen be is fejezett. E bámulatos műnek első 6 kötete az Árpádok korát tárgyalja, 12 a vegyes királyok korát, 22 pedig a Habsburgi korszakot. Mint kritikai história az egész bizonyos, a margón feljegyzett kérdések után indúl, melyekre a szöveg adja meg a feleletet. Valóságos feldolgozás igen kevés van, kivéve a kútfőkről szóló bevezetésekben, de az anyag oly tömegekben van összehordva és közölve, hogy tulajdonkép ebből került ki Fessler, Engel, Szalay, sőt Horváth Mihály munkái nyers anyagának legnagyobb része. Az egyes kötetek vegén megemlékezik az egykorú írókról is.

Stephanus Katona.

Katona István névaláírása.

Katona mint tudós és ember nagy tiszteletben állott, melyet még József császár sem tagadott meg tőle. Igen becses, a politikai viszonyokra kiterjeszkedő levelezése a híres Esterházy püspökkel 1790-ből; megvan az egri érseki levéltárban. Úgy mint Pray, ő is számos elismerésben részesült a külföldön is, mit a latinul írás lehetővé tett. De rendjének szelleme rajta is uralkodott, és hogy minő naiv erővel, azt a következő példa bizonyítja. Világtörténeti kézikönyvében megemlékezik a reformáció

keletkezéséről s Luther és Kalvin eretnekségének egyik bizonyítékát abban is látja, »quod nec unum Sanctum numerent«.

Mindezen írók ideálja a katholikus, de e mellett rendi Magyarország volt. A királyban Sz. István utódját tisztelték, nem is birták elképzelni másnak, mint az egyházi és nemesi rend kiváltságai hatalmas védőjének, és az eretnekség és hitetlenség üldözőjének. Pedig a felvilágosodás szelleme, mely az állami és királyi érdekben annyira tört a rendi, és különösen az egyházi jogok ellen, akkor már megkezdte bevonulását a bécsi udvarba. Mária Terézia minden ellenzése dacára hozzá szított a trónörökös, József is, kinek már 1760 óta nyomós szava volt a kormány tanácsában. De oly kizárólagos volt a jezsuita-rend uralma a tudományban, hogy a királyi teljhatalom első hirdetője, a rendi, és épen az egyházi szabadság legerősebb ostromlója, az annyira gyűlölt és átkozott *Kollár* is az ő soraiból került ki.

KOLLÁR ÁDÁM FERENC kétségtelenül egyike volt a múlt század leg- Kollár Ádám
alaposabb és legélesebb elméjű történettudósainak. Ő is, mint az eddig említettek mindnyáján, felső-magyarországi volt, Besztercebányán született, majd a jezsuita-rendbe lépett, és egy ideig tanár volt Liptó-Szent-Miklóson. Onnét Bécsbe került, hol különösen a keleti nyelvekkel foglalkozott. Midőn tudós híre már meg volt állapítva, 1748-ban kilépett a szerzetből és a nagy cs. k. könyvtárnál nyert állást, melynek, Van Swieten halála után, igazgatója lett. E minőségében ő volt az első, ki az ott felhalmazott kézirati kincseket a magyar történet érdekében kiaknázta. Kiadta *Ursinus Velius történetét*, mely a mohácsi vész utáni kornak egyik legjobb feldolgozása, továbbá *Oláh Miklós műveit*, és az *Amoenitates juris publici Hungarici* (1783.) című munkában nagy szorgalommal összegyűjtötte azon adatokat, melyek a magyar királyság hatalma kiterjedésének kedveznek. De igazi hírét egyházpolitikai műveinek köszöni.

A magyar királyok patronátusi jogának oklevéli történetében (1762.), melyet Józsefnek ajánlott fel, még csak az anyagot állítja össze. Két évvel később megjelent rövid értekezésében »a magyar királyok egyházi törvényhozási jogának eredetéről és folytonos gyakorlatáról« azonban már levonja az adatok közjogi következéseit. A kegyúri jogból, történeti alapon, kimagyarázza a papi jószágokkal való rendelkezésnek, azok megadóztatásának jogát. Igen, de a papság, magyar felfogás szerint, nemcsak királyi adományból, hanem nemesi jogon is birja jószágait. Épen összeülőben volt az 1764-iki országgyűlés, hol a kormány az adó emelésével, a jobbágyság sorsa könnyítésével, és a nemesség, de különösen a papság megadóztatásával készült fellépni. Érthető az a felindulás, melybe e tudományos előfutója a rendeket döntötte. A diaeta visszhangzott a vádaktól, a *Vexatio dat intellectum* nevű híres röpirat, melyet *Richvaldszky* kanonok írt, mutatta, mennyire résen áll a fenyegetett rendi érdek.

A felvilágosodás és a modern nyelveknek, különösen a németnek, befolyása, a század vége felé megszakította azt az irányt, melynek oly

Kolinovics Gábor

hatalmas képviselői tűntek föl. Még kortörténeti munkában is nyilatkozott e szellem. Kolinovics Gábor mint Esterházy József országbíró íródeákja eljárhatott — épen nem díszes ruhája dacára — az 1741-i híres országgyűlés üléseire, és ezekről igen híven naplót is vezetett. Jellemző, hogy ő a Pozsonyban uralkodó drágaság miatt is az eretnekséget okolja. Később megírta pártfogójának Esterházynak életét (*Postuma Memoria Jos. Esterházy,* Tyrn. 1754.). Kéziratban fenmaradt tőle a Rákóczi-felkelés története és egy dunántúli út leirása. Kolinovics horvát származású volt, Szenkvicen született, a honnét később a Kovachichok tudós dinasztiája is kikerűlt. Kovachich Márton György adta ki az 1741-iki igen becses naplót, mai napig elsőrangú forrásunkat, 1790-ben *Nova Hungariae Periodus* cím alatt. Akkorra pedig Magyarországra csakugyan az irodalom terén is új korszak virradt.

TARTALOM.*

* A név- és tárgymutató, valamint a szövegképek és mellékletek magyarázatos jegyzéke a II. kötet végén.

MDCCCLXVIII
ATHENAEUM

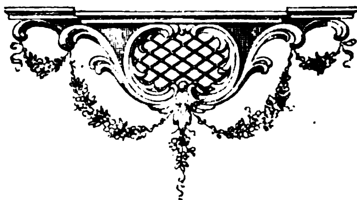

Szövegképek

az I. kötetben.

*

A fejlécek és záróképek korszakonkint stílszerűen változnak.

Mümellékletek

az I. kötethez.

MDCCCLXVIII
ATHENAEUM

Budapest.

Athenaeum r. társulat kiadása.